Ներկայ հատորին գինն է՝

ԱՄԵՐԻԿԱ ԵՒ ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆ 8 ՏՈԼԱՐ
ԼԻԲԱՆԱՆ 15 ԼԻԲ. ՈՍԿԻ

•

Ստանալու համար դիմել՝

ԹԷՔԷԵԱՆ ՄՇԱԿ. ՄԻՈՒԹԵԱՆ
ԵՒ «ԶԱՐԹՕՆՔ» ՕՐԱԹԵՐԹԻՆ
Փոստարկղ 617
Պէյրութ, Լիբանան

ՏՊԱՐԱՆ ԱՏԼԱՍ – ՊԷՅՐՈՒԹ, ԼԻԲԱՆԱՆ

ԼԵՒՈՆ ԹՈՒԹՈՒՆՃԵԱՆ ՅՈՒՇԵՐ ՊԷՅՐՈՒԹ, 1975

ԼԵՒՈՆ ԹՈՒԹՈՒՆՃԵԱՆ

ՅՈՒՇԵՐ

ՎԱՒԵՐԱԳՐԱԿԱՆ ԽՐՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ
ԱՐՇԱՒԻՐՔԻ ՈՒ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ՏԱՐԻՆԵՐԷՆ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ
ԹԷՔԷԵԱՆ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ

ՊԷՅՐՈՒԹ
1975

مكتبة سبورك الشعبية
«SPURK» POPULAR LIBRARY
902 a
ԼԹՈՒ 14

ԼԵՒՈՆ ԹՈՒԹՈՒՆՃԵԱՆ

ՅՈՒՇԵՐ

ՎԱՒԵՐԱԳՐԱԿԱՆ ԽՐՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԱՐՀԱՒԻՐՔԻ ՈՒ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ՏԱՐԻՆԵՐԷՆ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ
ԹԷՔԷԵԱՆ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ

ՊԷՅՐՈՒԹ
1975

ԼԵՒՈՆ ԹՒՒԹՒՒՆՃԵԱՆ

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Այս պատմական եւ յուշագրական հատորին հեղինակը՝ Լեւոն Թիւթիւնճեան, աւագ սերունդի վերջին վերապրողներէն մէկը կը մնայ, իր մօտ 85-ամեայ ալեւոր տարիքին մէջ: Եւ իբրեւ անսովոր երեւոյթ՝ ան իր ամբողջ կեանքով նուիրուած մնաց հայ ժողովուրդի ծառայութեան տաժանելի ասպարէզին,– իբրեւ հասարակական գործիչ ու խմբագիր, իբրեւ ուսուցիչ ու հրապարակագիր: Ան իր մտաւոր, ոգեկան ու փիզիքական բոլոր ուժերով փարեցաւ, անվրէպ հաւատարմութեամբ մը, ազգային գործունէութեան դաշտին,– կրելով այդ ընծայումին պարտադրած ամէն տաժանք, յուսախաբութիւն ու զրկանք:

Լեւոն Թիւթիւնճեանի խառնուածքին ամենէն տիրական տարրը՝ անոր խորունկ սէրը եղած է հայ ժողովուրդին ու Հայաստանին հանդէպ, առանց սահմանային պատուարներու,– աշխարհագրական կամ հոգեբանական: Հայոց ազգային ազատութեան ու պետական վերականգնումին իտէալէն հմայուած մարտիկն ու մտաւորականը դարձաւ ան, որ Պոլիսէն մինչեւ Թիֆլիս ու Երեւան՝ նոյն անձնուէր խանդով եւ գաղափարի նոյն ներշնչումով, լծուեցաւ այդ նպատակի իրագործման պայքարին: Ազգի ու հայրենիքի սէրը հասարակաց ժառանգութիւն մը կազմած է գրեթէ բոլոր հայ գրողներուն, հանրային գործիչներուն ու մտաւորական դասին համար:

Բայց Լեւոն Թիւթիւնճեան անոնց շարքին եղաւ սակաւաթիւ օժտուածներէն՝ նաեւ քաղաքական հասունութեամբ ու մարզուած դատողութեամբ: Ան լայնօրէն ծանօթ է հայոց պատմութեան ու գրականութեան. ան սերտած է միջազգային դիւանագիտութեան շարժառիթները, որոգայթները ու դաւերը, եւ անոնց յաճախ եղերական դասերով զարգացած՝ դարձեր է առարկայական վերլուծող մը: Այդպէսով է, որ ան կը յաջողի հայկական բարդ խնդիրները, պետական ու քաղաքական մարզերուն մէջ մանաւանդ՝ մեկնաբանել իրապաշտ տրամաբանութեամբ, միշտ յանգելով ամենէն ճշմարիտ եզրակացութեան:

Ստուար եւ մեծարժէք հատորի մը հանդէպ կը գտնուին ընթերցասէր հասարակութիւնը եւ պատմութեան ուսանողները: Արհաւիրքի օրերն ու տարիները, հայ ժողովուրդին համար ողբերգական, ահռելի փլուզումներով՝ անոր բովանդակութիւնը կը կազմեն: Անոր մէջ լրիւ արտայայտութիւն գտած են Լեւոն Թիւթիւնճեանի պատմագիտական ու գրական թանկագին արժանիքները: Ընդարձակ յուշագրութիւն մը, որ սակայն անձնականէն կը բարձրանայ ազգայինին, եւ ուր անհատին ապրած տուայտանքին կը փոխարինեն հայ ժողովուրդին հաւաքական աղէտը, անոր հերոսական մաքառումները, ահաւոր պարտութիւնները ու անհուն տառապանքը:

Նիւթի բնոյթէն կրնայ ենթադրուիլ, թէ արդէն ծանօթ եղելութիւններ ու դէպքեր կը պատմուին այս հատորին մէջ: Բայց ո՛չ: Հոս կը նկարագրուին վաւերական իրողութիւններ եւ կ'արձանագրուին ապշեցուցիչ յայտնութիւններ 1917–1920 տարիներու բախտորոշ շրջանէն,– երբ միացեալ Հայաստանի վերականգնումին երազը գրեթէ մարմին առաւ, երբ հատուածամոլ ու փառատենչ վարիչներու յանցապարտ արարքներով քանդուեցաւ անոր խարիսխը եւ հայ ազգութիւնը վերջնական բնաջնջումի անդունդէն մղուեցաւ Թուրքիոյ ջարդարար բանակին կողմը, եւ ոչնչացումէ փրկուեցաւ խորհրդահայ պետութեան ստեղծումով: Եւ Լեւոն Թիւթիւնճեան յուզիչ մանրամասնութեամբ կը պատկերացնէ բովանդակ տրաման՝ ոչ միայն իբրեւ ականատես վկայ՝ այլ մանաւանդ որպէս գործօն մասնակից:

Գիրքին մէջ իրարու զուգահեռ կ'ընթանան երեք անջատ բայց ընդելուզուած պատմութիւններ, ճարտարօրէն կառուցուած վէպի մը նման սըրտագրաւ ու հետաքրքրական, որուն մեծագոյն արժանիքը սակայն՝ ամբողջապէս իրական, ճշմարիտ ըլլալն է: Անոր մէջէն կը յայտնուի Լեւոն Թիւթիւնճեանի անձն ու նկարագիրը, իր յոյզերով, ապրումներով, զրկանքներով, ձգտումներով ու պայքարներով: Լեզուն հոս աւելի թախծալի ու քնարական է, յաճախ ցաւով ու տխրութեամբ թաթաւուն, որովհետեւ այդպէս եղած է իր կեանքը:

Երկրորդ մարզը՝ ազգային ու քաղաքական շրջանն է,– արտասահման, Երեւան ու Թիֆլիս, ուր ինք եւ Վահան Թոթովենց, իբրեւ սերտ գաղափարակից գործակիցներ հայոց դիւցազնին,– Զօրավար Անդրանիկին, հրատարակեցին «Հայաստան» թերթը, նուիրուած արեւմտեան Հայաստանը Թուրքիոյ արիւնոտ լուծէն ազատագրելու դատին ու կռիւին: Դժբախտաբար, հակամարտութիւնն ու պայքարը Դաշնակցութեան ղեկավար դասին կողմէ՝ խրամատը այնքան խորացուց, որ ո՛չ միայն գործակցութիւնը անկարելի դարձուց, այլ յանգեցաւ նոր եւ աղէտալի փլուզումներու հայ ժողովուրդին համար:

Դաշնակցական վարիչներու դէմ, այս հատորին մէջ, Լեւոն Թիւթիւնճեանի արձանագրած դատումներն ու պարսաւները եթէ խիստ կը հնչեն՝ պատճառը բացայայտ է: Այդ տարիներուն մեծ հնարաւորութիւն կար, որ Հայաստան, իբրեւ հայոց հայրենիք ու պետութիւն վերստեղծուէր Երեւանէն մինչեւ Վան, եթէ արեւմտահայ ու արեւելահայ հատուածները եւ անոնց քաղաքական առաջնորդները սերտ, միասնական գործակցութեամբ կանգնէին մեր դարաւոր ու վայրագ ոսոխին,– Թուրքիոյ դէմ, թէ դիւանագիտական ասպարէզին եւ թէ մանաւանդ ռազմի դաշտին վրայ: Եւ Դաշնակցութեան պետերը, այլամերժ ու մենակալ տենչով մը խափանեցին ամէն միասնական ձեռնարկ, Բարիզի մէջ Պօղոս Նուպարի պատուիրակութեան դէմ, իսկ Հայաստանի եւ Թիֆլիսի մէջ՝ Զօր. Անդրանիկի եւ անոր զօրագունդին դէմ դաւադրելով ու կռուելով: Այս եղերական պատկերին հան-

դէպ՝ Լեւոն Թիւթիւնճեանի դատումները բնական արդիւնքն են իր ափսոսանքին, եւ վիշտերուն, եւ դառնութեան:

Յուշերու եւ ազգային ու քաղաքական վկայուած դէպքերու այս պատմագրքին մէջ՝ իրենց ծաւալով ու խորութեամբ նշանակելի բաժին մը կը կազմեն հայ ժողովուրդի փառապսակ հերոսին, Զօր. Անդրանիկի նուիրուած գլուխները: Հոն կը պատկերացուին անոր կեանքէն տխուր ու փառքի դըրուագներ, ապրուած իրենց առօրեայ մտերմութեան մէջ, իրենց մաքառումներուն ու ցաւերուն, իրենց իտէալներուն ու հիասթափութեանց հետ: Հոն կը նկարագրուին Անդրանիկի մղած կռիւները ու ճակատամարտները թուրք գունդերուն դէմ փոքր կամ մեծ տարողութեամբ, որոնց մէջ միշտ յաղթական կը հանդիսանար ան, առասպելական դիւցազնի մը նման: Հոն կը վկայուի անոր անսահման, մշտապէս բոցավառող սէրին ու նուիրման մասին, հանդէպ իր զինուորներուն, մանաւանդ հայ ժողովուրդին ու Հայաստանին համար: Եւ տակաւին, այս էջերուն մէջէն Անդրանիկ կը յայտնուի դարձեալ քաղաքական խորունկ իմաստութեան հասած զօրականը, որ ճանչցաւ հայոց ազգային փրկութեան եւ հայրենիքին ազատութեան միակ երաշխիքն ու պայմանը,– Ռուսաստանի դաշնակցային պաշտպանութեան տակ, Լենինի, Ստեփան Շահումեանի եւ Խորհրդային Հայաստանի պետական վարիչներուն սերտ գործակցութեան մէջ:

Լեւոն Թիւթիւնճեան մտերիմ աշխատակիցը եղած է Զօրավարին եւ այդ տարիներու տեւական յարաբերութեան մէջ ճանչցեր է զայն իր ժպիտին ու բարկութեան, իր խօսքերուն ու մռայլ լռութեան, իր խառնուածքին եւ արարքներու շարժառիթներուն մէջ: Եւ իր սէրը, իր սքանչացումը աճեր է, խորացեր է ամէն փորձաքարէ, ամէն տագնապէ ետք: Հերոսի մեծութեան հանդէպ՝ զայն անոր դիւցազնային փառքով պատկերացնելու իր փորձերուն մէջ՝ ներշնչումը թեւ ու ճախրանք կուտայ Թիւթիւնճեանի ոճին եւ Անդրանիկի նուիրուած, անոր անձն ու մարտերը նկարագրող հատուածները կը բարձրանան դիւցազներգային վսեմութեան մը: Անոր էջերուն մէջէն՝ հայ ազգային յուսապսակ հերոսը կը յայտնուի ճշմարտասէր, խիզախ, արդարամիտ, ազատատենչ, չարիքի ու վատութեան դէմ աններող ու ցասումնալի, իմաստուն մտածող ու շքեղօրէն յեղափոխական ռազմիկը, եւ ռազմագէտ զօրավարը:

Հատորին յաւելեալ մէկ արժանիքն է նաեւ, որ Լեւոն Թիւթիւնճեան յաջողեր է խուսափիլ կուսակցական քարոզչութենէ: Ան եղեր է Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան մէջ ականաւոր առաջնորդ մը, խմբագիր ու գրող: Բայց դէպքերը կը ներկայացնէ առարկայական դատումով: Եւ գործուած արարքներն են, կատարուած ձեռնարկներն միայն, որ իրենց ժխտական ու վնասաբեր, կամ դրական ու բարեբեր բնոյթով պարսաւ կամ ներբող կը ցոլացնեն զանոնք կատարողներուն վրայ: Մեծարժէք հատոր մը իրապէս, ամէն չափանիշով:

Ա. ԱՆԴՐԷԱՍԵԱՆ

Լոս Անճելըս

Ա. ՄԱՍ

Ա) ՌՈՒՍԻՈՅ ՆԱԽԱՁԵՌՆՈՒԹԵԱՄԲ ԿԸ ՎԵՐԱՐԾԱՐԾՈՒԻ ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒԹԵԱՆՑ ՀԱՐՑԸ

Պալքանեան պատերազմը դեռ վերջացած չէր: Իթթիհատականներ պետական հարուածով մը կրկին անցած էին իշխանութեան գլուխ: Թուրքիա պարտուած էր, Ռումելիի վեց նահանգները կորսնցնելով: Մեծ Պետութեանց միջամտութեամբ Կ. Պոլիս ազատած էր պուլկար բանակին գրաւումէն, եւ Օսմանեան Պետութեան վիճակը տնօրինելու խնդիրը եւրոպական տէրութեանց մտահոգութեան առարկայ դարձած էր: Անոնք համաձայն էին սկզբունքով, երկրին բարենորոգման անհրաժեշտութեան վրայ, կարելի ընծայելու համար Օսմանեան Տէրութեան գոյատեւումը: Արեւելեան Խնդիրը վերստին եկած էր սեղանի վրայ. եւ հետեւաբար, Հայաստանի բարենորոգմանց ծրագիրը կրկին բանալու եւ գործադրելու հարցը:

1912 Նոյեմբեր 26 թուականով, Ռուսիոյ Կ. Պոլսոյ Դեսպան Պ. տը Գիրս կը հեռագրէր արտաքին գործոց նախարար Պ. Սազանովի.–

«1894–1896 յիշատակելի տարիներէն ի վեր, երբ հայերու բարբարոս կոտորածները արիւնով շաղախեցին Փոքր Ասիան եւ Կ. Պոլիսը, կացութիւնը բնաւ չէ բարեփոխուած: Սուլթան Ապտիւլ Համիտի հռչակաւոր բարենորոգմանց հրովարտակը, Ռուսիոյ, Ֆրանսայի եւ Անգլիոյ ճնշումին վրայ, մեռեալ տառ մնաց: Հողային հարցը օր ըստ օրէ աւելի սուր հանգամանք կ'առնէ, եւ իշխանութիւնները փոխանակ բռնագրաւումները արգիլելու, կը պաշտպանեն կամ կը դիւրացնեն զանոնք: Հողերու մեծ մասը յափշտակուած է, կամ յափշտակուելու վրայ է քիւրտերու կողմէ: Մեր բոլոր հիւպատոսները կը հաստատեն, թէ քրտական աւազակութիւնները եւ կողոպուտները, սպանութիւնները անդադար տեղի կ'ունենան հայոց հանդէպ, թէ հայ կիներ բռնի կրօնափոխ կ'ըլլան, կ'իսլամացուին: Այս չարիքներու հեղինակ-

ները գրեթէ երբեք չեն հետապնդուիր։ Կ. Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքարանին Թագրիրները (ծանուցագիր) ճշգրիտ պատկերացումն են այս փորձանքներուն եւ հալածանքներուն, որոնց կ՚ենթարկուին Սուլթանին հպատակ Հայերը։»

Այս տեղեկագրին մէջ, – որ քաղուած է ռուսական Նարնջագոյն Գիրքէն, – Դեսպանը կը թելադրէ, որ ռուս Կառավարութիւնը նախաձեռնէ Հայկական Հարցին կարգադրութեան, բայց նկատի առնելով 1895–ի տխուր փորձառութիւնը, այդ բարենորոգումները կատարուին ռուսական կամ եւրոպական հակակշռի տակ։ Եւ նկատի առնելով Թուրքիոյ անիշխանական վիճակը եւ բարենորոգմանց ապարդիւն մնալու հաւանականութիւնը, ի հարկին ռուսական զօրք ղրկուի հայկական գաւառները։

Սազանով համաձայն է Դեսպանին տեսակէտին, բայց վստահ թէ կարելի չէ Մեծ Տէրութեանց համաձայնութիւնը ապահովել, կը բաւականանայ խնդրոյն նախաձեռնութիւնը ստանձնելով։ Հրահանգ կուտայ, ուրեմն, Բարիզի եւ Լոնտոնի ռուս դեսպաններուն՝ կարծիքի փոխանակութիւն ունենալ այդ երկու Կառավարութեանց հետ, Պերլինի Դաշնագրին 61–րդ յօդուածին համաձայն՝ Օսմանեան Կառավարութեան ձեռնարկելիք բարենորոգմանց համար, որոշ հակակշիռ եւ երաշխիքներ ձեռք բերելու անհրաժեշտութեան մասին։ Երեք բարեկամ Տէրութիւնները, պէտք է դիմէին նաեւ Բարձրագոյն Դրան, որպէսզի Բումելիէն բերուած գաղթականներ չղրկուէին Հայաստան։ Պալքանեան Պատերազմի հետեւանքով Թուրք բնակչութիւնը կը հեռանար Պուլկարիոյ, Յունաստանի եւ Սերպիոյ գրաւած հողերէն, եւ անոնց հայկական նահանգներ երթալը, քրիստոնեաներու դէմ իրենց ոխակալ ոգիով, հայոց արդէն իսկ անտանելի վիճակը աւելի պիտի ծանրացնէր։

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը այն ատեն Կովկասէն Պոլիս ղրկած էր ռուս շրջանակներու մօտ ազդեցիկ գործիչ մը Թուող Տոքթ. Զաւրիէֆը, որ յարաբերութիւն կը պահէր Դեսպան տը Գիրսի հետ։ Դեսպանը, յանուն ռուս Կառավարութեան, կարեւոր նկատեց անոր միջոցաւ մասնաւորապէս զգուշացնել ռուսահայերը հեռու մնալ որեւէ անխոհեմ արարքէ, որ Թրքահայութեան վիճակը կրնար վտանգել Օսմանեան Կառավարութեան տակ։ Վերոյիշեալ Նարնջագոյն Գրքին թիւ 7 փաստաթուղթէն քաղուած տեսակցութեան արձանագրութիւնը կը յիշէ տը Գիրսի կողմէ Զաւրիէֆի ուղղուած խօսքերը. «Կայսերական Կառավարութիւնը ամենախոր շահագրգռութեամբ նկատի կ՚առնէ հայոց ճակատագիրը։ Սակայն, հայերը պէտք չէ աննկատ առնեն ներկայ րոպէի բացառիկ պայմանները եւ ոչ ալ իրենց կացութիւնը ծանրացնեն անխոհեմ արարքներով։ Անհրաժեշտ է, որ յաչս բովանդակ Եւրոպայի, հայերը մնան զոհերը Թուրք կամայականութեան, եւ չայլափոխուին քաղաքական յեղափոխականներու, որոնք կը փափաքին օգուտ քաղել Թրքական զինուորական պարտութիւններէն, իրենց ազգային երազները իրականացնելու համար։ Հետեւաբար, հայերը պէտք չէ որ գրգռեն Թուրքերը որեւէ կերպով, եւ մա՚նաւանդ ապստամբութեան սկսելով պէտք չէ նաեւ որ Եւրոպայի ներկայացնեն որեւէ քաղաքական պահանջ։ Ասոր հա-

կառակ, հայերը իրաւունք ունին, մամուլով եւ յայտարարութիւններով, ընդհանուրին ուշադրութիւնը գրաւելու այն գայթակղալի չարաշահութեանց հանդէպ, որոնց զոհ դարձած են քիւրտերու եւ Թուրք իշխանութեանց կողմէ։»

Աւելորդ է ըսել, որ Բարձրագոյն Դուռը, դարձեալ չկամութեամբ դիմաւորեց բարենորոգումներ գործադրելու առաջարկը։ Պատրիարքարանի Խառն Ժողովը բարենորոգմանց գործադրութեան հետապնդման ձեռնարկած էր։ Պոլսոյ Հայ Ազգային Ընդհանուր Ժողովը 1912–ի Դեկտեմբեր 21–ի նիստին, միաձայնութեամբ քուէարկեց վստահութեան բանաձեւ մը Պատրիարքարանի Խառն Ժողովին, այն յայտարարութեան մասին, որ բարենորոգմանց տեւական գործադրութեան համար երաշխիք ապահովելու ջանք ընել կ՚առաջադրէր։ Ազգային Ընդհանուր Ժողովին մէջ ոչ մէկ երեսփոխան անխոհեմ արտայայտութիւն ունեցաւ։ Երբեք խօսք չեղաւ երաշխաւորութեանց «միջազգային» հանգամանքին վրայ։

Այդ նոյն 1912–ի սկիզբին էր որ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը, Պօղոս Նուպար փաշայի պաշտօն տուած էր, եւրոպական դահլիճներուն եւ հանրային կարծիքին ներկայացնել Թրքահայաստանի մէջ բարեկարգութեանց անհրաժեշտ ըլլալուն մասին երաշխաւորութեան կարիքը չեշտելուն, բայց Պօղոս Նուպար զգուշացաւ Պալքանեան խնդրով Լոնտոն գումարուած խորհրդաժողովին մօտ դիմում ընելէ։ Եթէ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը, որուն Աթոռը Ս. Էջմիածին, ռուսական հողի վրայ կը գտնուէր, այս պահանջին կը կցէր ռուսահայ ժողովուրդին փափաքը որ այդ հակակշիռը գործադրուի Ռուսիոյ կողմէ, այդ կը մեկնուէր այն հանգամանքով, որ Ռուսաստան Մեծ Պետութիւններէն միակն էր, որ սահմանակից էր Հայաստանի. եւ այդ հակակշիռը գործնապէս կիրարկելու կարելիութիւնը ունէր յանուն Պետութեանց։ Պօղոս փաշա Նուպար այս կէտը ընդգծած է 1913–ին Բարիզի ռուս դեսպան Իզվոլսկիի հետ տեսակցութեանը մէջ, (Մարտին)։ Այս տեսակցութեան տեղեկագիրը կը գտնենք Նարնջագոյն Գիրքին մէջ, (Թիւ 13)։ Դեսպանը կը գրէ արտաքին գործոց նախարար Սազանովի. «Պօղոս Նուպար փաշա կրկնեց ինծի, որ Թուրքիոյ հայերը չեն փափաքիր երբեք զբաղիլ ինքնավարութեան կամ հպատակափոխութեան հարցերով, անոնց միակ նպատակն է գործադրութիւնը Պերլինի Դաշնագրով նախատեսուած բարենորոգութեանց, որու նպատակով մշակուած է 1895–ին Ռուսիոյ, Ֆրանսայի եւ Անգլիոյ կողմէ մշակուած ծրագիրը, եւ որ ցարդ մնացած է մեռեալ տառ։»

Հայոց Պատրիարքարանը, Բարձրագոյն Դրան ներկայացուցած անհամար թագրիրներուն որեւէ արդիւնք չունենալը հաստատելէ զատ, կը տեսնէր որ Թուրքերու հալածանքները, կողոպուտը եւ ոճիրները կը սաստկանային Հայաստանի մէջ։ Բաժակը լեցուած համարելով՝ Պատրիարքին գըլխաւորութեամբ պատուիրակութիւն մը ներկայացաւ Մեծ Վեզիրին Նոր թագրիրով մը, 1913–ի Մայիս 18–ին, յայտարարելով որ կացութեան անտանելի դառնալը պիտի ստիպէ Պատրիարքարանը, կոչ ուղղել Կառավարութեան

պատասխանատուութեան զգացումին, օսմանեան ժողովուրդին եւ քաղաքակիրթ աշխարհի գթութեան։

Ահա այս պայմաններուն մէջ է որ ռուսական նախաձեռնութեան վրայ, եւ երկար բանակցութիւններէ ետք՝ եւրոպական երկու խմբակցութեանց, – Երրեակ Համաձայնութեան եւ Երրեակ Զինակցութեան Կ. Պոլսոյ դեսպանները, – իրենց Կառավարութիւններէն հրահանգ ստացան ժողով գումարել բարենորոգմանց գործադրութեան ծրագիր մը մշակելու համար։ Հայկական բարենորոգումներու մասին խորհրդակցութեանց մասնակցելու հաւանութիւն յայտնած էր Երրեակ Զինակցութիւնը, պայմանաւ որ, Ա) Օսմանեան Կայսրութեան ամբողջականութիւնը պահպանուի, ինչպէս Սուլթանին վեհապետական իրաւունքը. Բ) Բանակցութեանց մասնակցի Թուրք պատուիրակ մը։ Դարձեալ, ըստ Նարինջագոյն Գիրքին՝ գերման Կառավարութիւնը պայման կը դնէր, որ բարեկարգութեանց մէջ քրտական շահերը անտեսուելու չեն. մանաւանդ՝ Թուրքիա մասնակցելու է բարենորոգմանց մշակման։ Գերման Կառավարութիւնը ինքն ալ իր հիւպատոսարանէն ստացած էր հայոց հարստահարութեան մասին տեղեկագիրներ եւ դժգոհ էր, որ Ռուսիա կանխած էր իր մտադրութիւնը՝ այս առթիւ Թուրք Կառավարութեան մօտ դիմում կատարելու։

Որպէս խորհրդակցութեան նախաձեռնող՝ ռուս Կառավարութիւնն էր որ ներկայացուց բարենորոգութեանց նախագիծ մը, – Էրզրում, Վան, Բաղէշ, Տիգրանակերտ, Խարբերդ եւ Սեբաստիա վիլայէթներէն կազմել միակ Նահանգ մը, – բացի անոնց որոշ ծայրամասերէն, ուր քիւրտ բնակչութիւնը մեծամասնութիւն էր։

Այս հայկական մարզին ընդհանուր Նահանգապետը օսմանեան հպատակ քրիստոնեայ մը, կամ նախընտրաբար՝ եւրոպացի մը պիտի ըլլար՝ Սուլթանէն անուանուած եւ պետութեանց հաւանութեամբ։

Ընդհանուր Նահանգապետը նահանգին գործադիր իշխանութեան պետն է. ինք կ՚անուանէ եւ կը հրաժարեցնէ վարչական պաշտօնէութիւնը, դատաւորները եւ ոստիկանական ուժերը, որոնք իր անմիջական հեղինակութեան ենթակայ են։

Նահանգային ժողովի անդամները կը բաղկանան հաւասար թիւով քրիստոնեաներէ եւ իսլամներէ, գաղտնի քուէարկութեամբ ընտրուած, Գաւառներու մէջ։

Ժողովը կը հաստատէ նահանգային օրէնքները, որոնց վաւերացումը Սուլթանին կ՚ենթարկուի։

Նահանգներուն եւ գաւառներուն վարչական խորհուրդները քուէով կ՚ընտրուին, կը բաղկանան վեց անդամներէ, երեք իսլամ եւ երեք քրիստոնեայ։

Վարչական բաժանումներու նշանակումը պէտք է կատարուի այնպէս, որ բնակչութեան կազմը ըստ կարելւոյն ազգային համախմբման միտի։ Նահիէներու, այսինքն՝ գիւղախումբերու շրջանակները պէտք է կատարուին համազգի գիւղերը միացնելով. նահիէները կ՚ունենան միւտիր մը

եւ ընտրուած խորհրդականներ. միւտիրը պիտի պատկանի բնակիչներուն մեծամասնութեան. անոր օգնականը փոքրամասնութեան։

Իւրաքանչիւր Նահիէի մէջ Նահանգապետէն նշանակուած հաշտարար դատաւոր մը կայ մեծամասնութեան կրօնէն։

Վարչական պաշտօնէութիւնը եւ դատաւորները Նահանգին մէջ, հաւասար թիւով ընտրուած պիտի ըլլան իսլամներէ եւ քրիստոնեաներէ։

Ոստիկանական եւ այրուձիի կազմերը կէս առ կէս քրիստոնեայ եւ միւսլիման բնակչութենէն կ՚առնուին, եւրոպացի սպաներու հրամանատարութեան տակ, Թուրքիոյ ծառայութեան մէջ։

Քրտական Համիտիյէ ձիաւոր գունդերը պիտի լուծուին. միայն նստակեաց բնակչութիւնը կը վայելէ ընտրելու եւ ընտրուելու իրաւունք։

Նահանգին երեք գլխաւոր լեզուները – թուրքերէն, հայերէն, քիւրտերէն – պաշտօնական գրութեանց, օրէնքներու խմբագրութեան, դիմումներու եւ վարչական բոլոր թուղթերու համար գործածելի են։ Երեք լեզուներու հաւասարութեան սկզբունքը կ՚ընդունուի։

Իւրաքանչիւր ազգութիւն, Նահանգին մէջ իրաւունք ունի յատուկ դպրոցներ հաստատելու եւ զանոնք կառավարելու. կրնայ իր անդամներէն որոշ վճարումներ գանձել զանոնք պահելու համար։ Ուսման լեզուն ազգային է, թուրքերէնը պարտաւորիչ է. այս դպրոցներուն վերին հսկողութիւնը կը պատկանի ընդհանուր նահանգապետին։

Նահանգապետին նախագահութեան տակ կազմուած յանձնաժողով մը պիտի որոշէ պայմանները հայերէ յափշտակուած հողերու վերադարձման եւ կամ հատուցման, դրամով, կամ համարժէք հողերով։

Օսմանեան կառավարութեան եւ Մեծ Տէրութեանց պատուիրակներէն կազմուած յատուկ յանձնաժողով մը պիտի մշակէ Նահանգին վարչական կանոնագիրը, ինչպէս նաեւ նահանգին սահմաններէն դուրս, մասնաւորապէս Կիլիկիոյ մէջ ապրող հայոց վիճակը բարելաւելու յատուկ պայմանները։ Վերջապէս, Պետութիւնները պիտի ստանձնեն այս հայկական բարենորոգմանց գործադրութեան ապահովումը։

Օսմանեան Կառավարութիւնը այս նախագիծը ստանալուն, ըստ հին սովորութեան որոշեց բովանդակ Կայսրութեան մէջ բարենորոգումներ կատարելու մտադրութիւնը հռչակել։ Պետութիւնը պիտի բաժնուէր վեց շրջանակներու, քննիչներ պիտի նշանակուէին կրկին, արեւելեան վիլայէթները այդ վեցէն երկուքը պիտի կազմէին. այս շրջանակներուն վրայ պիտի նշանակուէին ընդհանուր քննիչներ, Բ. Դրան կողմէ։ Վիլայէթներու վարչութիւնը անփոփոխ կը մնար, քննիչները իրաւունք ունէին միայն հակակշիռ կատարել եւ կառավարութեան ներկայացնել ծրագիրներ՝ վաչկատուն ցեղախումբերը նստակեաց դարձնելու, տուրքերու բարենորոգման, այրուձիի վերակազմութեան համար։ Քննիչները կրնային պաշտօնատարները հրաժարեցնել, բայց ոչ զանոնք անուանել։

Երրեակ Զինակցութեան երեք ներկայացուցիչները Յանձնաժողովին մէջ պահանջեցին նախ Բ. Դրան ծրագիրը քննել, իսկ դաշնակից պատուիրակները պնդեցին ռուսական նախագծին նկատառութեան վրայ։

Խորհրդաժողովը տեղի կ'ունենար Ենի Քէօյի Աւստրօ–Հունգար դեսպանատան մէջ, վեց մեծ դեսպաններու մասնակցութեամբ։ Ամուլ նիստեր գումարելէ ետք՝ ռուսական նախագիծէն հրաժարեցան եւ ընդունուեցաւ միայն բարենորոգմանց համար եւրոպական հակակշռի սկզբունքը։

Այս ձախողանքէն ետք՝ Ռուսիա ձեռնարկեց ուղղակի բանակցութեան, Գերմանիոյ հետ։ 1913 Սեպտեմբերին, Պոլսոյ Ռուսական դեսպան տը Գիրս եւ գերման դեսպան Ֆոն Վանկենհայմ համաձայնութեան եկան շատ կրճատուած ծրագրի մը վրայ, որով Հայաստանը երկու բաժանում կ'ունենար, որոնց ընդհանուր քննիչները կը նշանակուէին Բ. Դրան կողմէ։

Բարձրագոյն Դուռը մերժեց ընդունիլ այս ծրագիրը, որուն պաշտպանութիւնը ստանձնած էր ռուս դեսպանը, իսկ գերման դեսպանը մեկուսացած էր որպէս թէ ծրագրին մշակման մասնակցած չըլլար։ Ի վերջոյ Մեծ Վեզիր Սայիտ Հալիմ փաշա եւ Պ. տը Գիրս համաձայնութեան յանգեցան աւելի յապաւելով գերման դեսպանին կողմէ արդէն իսկ կրճատուած հայանպաստ կէտերը։ Այս եղաւ Յունուար 26–ի համաձայնութիւնը։

Ռուսական նախագծէն յապաւուած էր հայկական ինքնավարութեան իրաւունքի ամէն հետք, միակ նահանգի մը կազմութեան տեղ՝ երկու մարզ կ'որոշուէր երկու ընդհանուր քննիչներու հսկողութեան տակ, ծրագրէն ջնջուած էր Վեց Վիլայէթներէն դուրս ձգուիլը զուտ իսլամաբնակ շրջաններու։

Հակառակ ասոր՝ Իթթիհատական Կառավարութիւնը զայրացած էր ճնշման տակ իրմէ կորզուած այս զիջումներուն համար։ Անոնց ատելութիւնը աւելի կ'ուղղուէր հայոց դէմ, որոնց գոյութիւնը պատճառ կ'ըլլար եւրոպական միջամտութեան։

Թուրքերը երբեք չխորհեցան թէ այդ միջամտութիւնը հիմք չէր ունենար, եթէ իրենք անկեղծօրէն փափաքած ըլլային երկիրը բարեկարգել, բառնալով անարդարութիւնը, հալածանքները եւ պարբերական կոտորածները, որոնց զոհերն էին հայերը։

Իթթիհատականներ նոյն մեղադրանքը կը տարածէին արաբներու դէմ, մոռնալով որ իսլամական միասնականութեան քայքայումն ալ իրենք սկսած էին թրքութիւն քարոզելով, եւ ոչ–թուրք իսլամներու վրայ բռնութիւն ու կեղեքում գործադրելով։

Պալքանեան պարտութիւնը մեծ հարուած մը եղաւ Թուրքերուն· այս անգամ Ռումելիէն փախչող Թուրք հօսանքը տարերային եւ անդարձ էր։ Ժէօն Թիւրքերուն մտքին մէջ տեղ գտաւ խուճապային անդրադարձումը, թէ Թուրքեր կայսրութեան այլատարր երկիրներուն ամէն կողմը տարածուած էին որպէս տիրողներ, առանց իրենց կարգին հայրենի երկիր մը ունենալու· եւ յղացան բնաջնջել հայութիւնը եւ մեր դարաւոր հայրենի երկիրը դարձնել իրենց համար սեփական Վաթան։

Բ) ՏԱՐՏԱՆԷԼԻ ԱՆՑՔԸ ԲԱՆԱԼՈՒ ՁԱԽՈՂԱՆՔԷՆ ԵՏՔ

Ահա այս էր կացութիւնը, երբ Համաշխարհային Պատերազմին ծագումը առիթ եղաւ Իթթիհատական Կառավարութեան, առկախելու բարենորոգմանց ծրագրին գործադրութիւնը։

Մեծ Տէրութեանց միջեւ սկսող պատերազմը զանոնք փոխադարձաբար կը չէզոքացնէր եւ Օսմանեան Տէրութիւնը կը ձերբազատուէր եւրոպական հակակշռէն։ Բ. Դուռը ջնջուած հռչակեց Գափիթիւլասիոնները, յետոյ ընդհանուր զօրահաւաք հռչակեց· եւ ի վերջոյ զինակցեցաւ Գերմանիոյ, պատերազմի մտնելով Ռուսիոյ եւ դաշնակիցներուն, Ֆրանսայի եւ Անգլիոյ դէմ։

Արեւմտեան ճակատին անշարժացումը եւ խրամներու կռիւներուն վերածուիլը պատերազմին արագ վերջանալուն յուսացողները բարոյալքեց։ Այն ատեն, Ուինսթըն Չըրչիլ, բրիտանական ծովային նախարարութեան գլուխն էր եւ շարժումի մարդ, անհամբեր պատերազմը կրճատելու՝ յղացաւ նաւային յարձակումով Տարտանէլէն անցնիլ, Պոլիսը գրաւել, Ռուսաստանի ճամբան բանալ, Թուրքիոյ պարտութենէն ետք Պալքանները եւս դաշնակից Տէրութեանց միացնել եւ Գերմանիան պաշարելով՝ վերջացնել պատերազմը։

Այսօր յայտնի է որ այս ծրագիրը ցնորական չէր, ինչպէս կը պնդէին այն ատեն Չըրչիլի հակառակորդները։ Եւ եթէ փորձը անյաջող անցաւ, պատճառը այն էր, ըստ հեղինակաւոր կարծիքներու, որ տրամադրուած միջոցները անբաւարար էին։ Այժմ պարզուած է թշնամի վկայութիւններով, որ քիչ մը տոկալով յաջողութիւնը ապահով էր։ Պատերազմէն ետք, Էնվէր փաշա, ընդհանուր հրամանատարը, խոստովանեցաւ որ թուրք զէնքի սպառման եւ գունդերուն յուսալքման հետեւանքով դրութիւնը յուսահատական դարձած էր, եւ եթէ դաշնակից նաւատորմիղը յարձակումը շարունակէր, ականները արդէն խորտակուած էին, եւ դաշնակից մարտանաւերը ուղղակի Պոլիս կ'երթային։ Նոյնպէս գերման ընդհանուր հրամատար Լիման Ֆոն Զանտերս գրեց· եթէ դաշնակից բանակները քառորդ ժամ եւս դիմանային, ինք նահանջած կ'ըլլար։

Տարտանէլի պարագան յիշեցինք· որովհետեւ այդ ձախողանքը ուղղակի ազդեցութիւն ունեցաւ մեր ճակատագրին վրայ։

1915–ի Մեծ Եղեռնին վրայ վկայութիւնները բազմաթիւ են, մանաւանդ չէզոք աղբիւրներէ։ Անգլիական Կապոյտ Գիրքը լիակատար հաւաքածոյ մը կը ներկայացնէ այս փաստաթուղթերուն։ Այս վաւերագրերուն ստուար մեծամասնութիւնը ականատես վկաներէ քաղուած է, գրեթէ բոլորն ալ չէզոքներ, զուիցերիացի, տանիմարքացի, ամերիկացի, եւ վերջապէս գերմանացի։

Դէպքերու կարգը պահելու համար, պէտք է յիշել, որ ռուսեւթուրք

համաձայնութեան վրայ Բ. Դուռը նշանակած էր երկու քննիչներ 1914-ի Մայիսին· մին նորվեկիացի էր՝ Պր. Հոֆֆ, միւսը հոլանտացի՝ Պր. Վեստենենկ։ Այս ընդհանուր քննիչներէն միայն Պր. Հոֆֆ ճամբայ ելաւ մինչեւ Վան· եւ իսկոյն ետ դարձաւ Բ. Դրան հրահանգով։ Եւրոպական պատերազմէն օգտուելով Օսմանեան Կառավարութիւնը խզած էր քննիչներուն հետ ստորագրած պայմանագիրը, «բարենորոգումները յետաձգելով»։

Թալէաթ Փաշա, իր «բարեկամներուն»՝ հայ երեսփոխան Զօհրապի եւ Վարդգէսի կը յայտնէր, թէ արագ պատրաստութիւն տեսած են Սուլթանը Պրուսա փոխադրելու, կառավարութիւնը պիտի հետեւէր Սուլթանին, երբ դաշնակից Նաւատորմին Տարտանէլի անցքին լուրը հասնէր։ Թալէաթ Խորհուրդ կուտար անոնց Եւրոպա ղրկել իրենց ընտանիքը։ Երբ փորձը ձախողեցաւ, Թալէաթ, որ գրեթէ ամէն իրիկուն Զօհրապի տունը կ'երթար պրիճ խաղալու, իր «բարեկամներուն» հաղորդեց այս անգամ, թէ վտանգը անցած էր, թէ Լիման Ֆոն Զանտերս փաշա դահլիճը ապահոված էր, Պոլիսը անառիկ դարձած ըլլալը աւետելով։

Հայոց բնաջնջման ծրագրին գործադրութեան լայն ժամանակ կ'ընծայէր պատերազմին երկարաձգումը։ Քանի մը ամիս ետք, Ապրիլ 11–24-ին գիշերը սովորական երեկոյթը տեղի կ'ունենար Զօհրապի տունը եւ Թալէաթ հրաժեշտ առած պահուն յանկարծ կը համբուրէր Զօհրապը...։ Ան հազիւ հեռացած էր, երբ Թաղին ոստիկանապետին կողմէ ներկայացող ոստիկան մը կուգար «Զօհրապ Էֆէնտի»էն խնդրելու ոստիկանատուն գալ, պարզ հարցումի մը պատասխանելու համար։

Այդ գիշերը հաւաքեցին Պոլսէն հայ մտաւորականութեան ընտրանին... եւ սկսաւ հայոց տեղահանութիւնը։

Գ) ՊՈԼՍՈՅ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԶՕՐԱԿՈՉԸ

Թուրքիա ընդհանուր զօրահաւաք հռչակեց, երբ եւրոպական պատերազմը սկսաւ։ Պոլսոյ համալսարանի ուսանողներէն եւ զայն աւարտողներէն անոնք, որոնց տարիքը 19-էն վար էր, զինուորական փրկագին չէին կրնար վճարել, պարտաւոր էին արձանագրուիլ Հարպիյէի զինուորական ակադեմիան եւ մարզուիլ որպէս սպայութեան թեկնածու։ Այս դասակարգին մէջ էի ես ալ։

Բանկալթի, Հարպիյէի, Զինուորական Վարժարանի բակը խռնուած երիտասարդներու բազմութեան մէջ, հայ ծանօթներ միասին խմբուեր էինք։ Բարեկամս՝ երիտասարդ դերասան Ջանանը տեսայ, որ արդէն հագած էր Հարպիյէի պահեստներէն առած հին խաքի համազգեստ մը, – մինչ բոլորս դեռ քաղաքային զգեստներով էինք։ Ան արեւին տակ ընկողմանած էր, եւ ծառուղիին հանդիպակաց եզրի պատուհաններէն հակած կանացի հետաքըրքիր դէմքերը կը դիտէր։

⁂

Քանի մը շաբաթ ետք, քաղաքային զգեստով ուսանող չմնաց· բոլորս համազգեստով էինք։ Թրքական գաւառներէ եկող իսլամական մետրեսէներէ հաւաքուած փաթթոցաւոր եւ ճիւպպէակիր ուսանողներու մօրուքները եւ գլուխները ածիլած էին։ Մեզ մարզելու կոչուած զինուորական վարժարանի աւարտական ուսանողներ մեծ թեթեւացում մը կը զգային համազգեստաւորուած տեսնելով էֆէնտիներու այս անկարգապահ բազմութիւնը։ Դասարանները գումարտակ կոչուեցան, տեղակալի մը հրամանին տակ· գումարտակները կազմեցին դասակներ, հարիւրապետի մը հրամանին տակ· դպրոցը դարձաւ գունդ, հազարապետ մը ունենալով որպէս տնօրէն, եւ իբրեւ վերահսկիչ գերման կնդապետ Վայթման Պէյ։

⁂

Պոլսաբնակ երիտասարդները արտօնուած էին դպրոց յաճախել որպէս ցերեկօթիկ, պայմանով որ իրենք հոգային իրենց հագուստը, ուտեստը եւ բոլոր ծախքերը։ Մայրս նոր մեռած էր, հայրս կաթուածահար, ես էի զինք խնամողը։ Ուրեմն ցերեկօթիկ արձանագրուեցայ։ Կը բնակէինք Գատը-Գիւղ։

Օր մը այցելութեան գացեր էի մեր ընտանեկան վաղեմի բարեկամ Դուրեաններուն, որոնց բնակարանը մեզի մօտ էր։ Տիկին Դուրեան զիս ընդունեց յուզուած վիճակով, պատմեց թէ Սահատեթեան Եպիսկոպոս, որ Պատրիարքարանի կողմէ Սեբաստիոյ Առաջնորդ կոչուած էր, ճամբայ ելած էր դէպի իր պաշտօնատեղին, ուր դեռ չհասած, ճամբուն վրայ սպաննուեր էր Թուրքերու կողմէ։ Միեւնոյն ատեն գաւառներէ Պատրիարքարան հասնող լուրերը հետզհետէ աւելի անձկալից եւ մռայլ դարձած էին։

Մօրս բարեկամուհին՝ Տիկին Դուրեան կողակիցն էր փաստաբան Ագրիպպասի, Եղիշէ Արքեպիսկոպոսի երէց եղբայրը։ Նախկին Պատրիարքը այդ ատեն Կրօնական Ժողովի ատենապետն էր, հետեւաբար սեւ լուրերը բուն աղբիւրէն կը բխէին։

Սահատեթեան Եպիսկ. վերահաս Մեծ Եղեռնին նախավկան կը հանդիսանար։

Դ) ԼԵՒՈՆ ՇԱՇԵԱՆԻ ՀԵՏ

Առաւօտ մը ստուգման պահուն էր, գումարտակներու մարզիչներ անունները կը կարդային, եւ իր անունը լսողը «Ներկայ» կը պատասխանէր։ Տեղակալները քիչ մը հեռուն խմբուած էին։ Հինգերորդ գումարտակին մարզիչը կանչուեցաւ, թղթիկ մը տուին իրեն, զայն կարդաց եւ դարձաւ ու կանչեց·

– Վանիկ էֆէնտի՛...

Վանիկ իրաւաբանական ուսանող էր, զինք կը ճանչնայինք եւ գիտէինք որ հնչակեան էր։ Ան դուրս ելաւ իր շարքէն, դիրք առաւ։

— Պատերազմական նախարարութենէն ձեզ կ'ուզեն, — յարեց մարզիչը, որ արաբ բարի տղայ մըն էր, — մարզանքէն ետք, գացէք ներկայացէք:

Սորվածման աւարտէն ետք, քանի մը ընկերներ մօտեցանք Վանիկին.

— Ի՞նչ կայ, Վանի՛կ...

— Ձեզ գիտեր, պատասխանեց հանդարտ ձայնով...: Դիմում ըրեր էի արտօնուիլ վերջին քննութիւններս լրացնելու, հաւանաբար այդ պատճառով կը կանչեն:

— Մտահոգ չե՛ս, ուրեմն:

— Մտահոգուելու պատճառ մը չունի՛մ:

Վանիկ գնաց, չվերադարձաւ երբե՛ք. 1915-ի ամառը, տեղահանութեան յաջորդող Հնչակեան Քսան Կախաղաններէն մին Վանիկինը եղած էր...:

⁂

Այսպէս կ'անցնէր 1914-ի ամառը: Հայրս, որ ինքզինք հանդարտ կը պահէր արտաքնապէս, օր մը յանկարծ ըսաւ ինծի.

— Տղաս, ես Թուրքերը լա՛ւ կը ճանչնամ, նշանները գէշ են. Եւրոպա ինքն իր մէջ կը բզկտուի, «ասոնք» հիմա ազատ են վերջապէս ուզածնին ընելու, եւ պիտի ընե՛ն: Ես կեանքս լրացուցած եմ, կ'երթամ: Դուն այս անիծեալ երկիրը մի՛ մնար: Հիմա քովս ես, ինծի կը հոգաս, բայց քանի մը ամսուան խնդիր է, ինծմէ պիտի ստիպուիս բաժնուիլ, կ'ուզեմ որ այդ օրը երբ գայ, այս երկրէն դուրս ելած ըլլաս:

Ղալաթիա, Խաւեար Խան Թիւ 5 էր Լեւոն Շաչեանի գրասենեակին հասցէն: Քրիս Ֆէնէրճեան, Պոմպային Քրիսը, ինչպէս կը կոչէին զինք, Սմբատ Բիւրատի վէպերը կարդացողները, կը յիշէին նաեւ անոր կեղծ անուններէն մին՝ Սիլվիօ Րիչչի: Քրիս գիս այդ գրասենեակը տարաւ եւ ներկայացուց Լեւոն Շաչեանին:

— Ես քանի մը օրէն երկաթուղիով Պուլկարիա կը մեկնիմ, այս մեր Լեւոնը քեզի կը յանձնեմ. խօսք տուր որ զինք Պուլկարիա կը ղրկես ամէն գնով:

Լեւոն Շաչեանը առաջին անգամ կը տեսնէի, այն ատեն քառասունըվեց տարեկան փայլուն երիտասարդ մըն էր: Ձեռքս սեղմեց, ժպտեցաւ:

Եւ Քրիսին դառնալով ըսաւ.

— Անհոգ եղիր, խօսք կուտամ:

Եւ սակայն Քրիսի մեկնելէն ետք, հասկցայ որ այդ օրերուն թըռչուն չէր կրնար թռչիլ Պոլսէն դուրս, հսկողութիւնը հետզհետէ խստացած ըլլալով: Միակ յոյսը Պուլկարիայէն ամիսը անգամ մը եկող Կնեազ Բորիս նաւն էր, որ Սեւ ծովու ռուսական պաշարումէն գաղտնապէս անցնելով Պոլիս ապրանք կը բերէր եւ կը տանէր:

⁂

Յաջողեր էի բժշկական վկայագրով մը երեք ամիս արձակուրդ ստանալ, որոշած ըլլալով չվերադառնալ զինուորական դպրոց: Բայց այդ ամիսները անցան, առանց որ Կնեազ Բորիսը ժամանէ Ղալաթիոյ քարափը: Զինուորական ոստիկանութիւնը սկսաւ գիս փնտռել, իբրեւ «դասալիք»:

Իրիկուն մը, ճաշէն ետք, Գատը Գիւղի Թատրոնը չարժանկարի ներկայացման գացի, զինուորական համազգեստով: Թատրոնին տէրը ռուս հըրեայ էր, որ ինծի օթեակ մը տուաւ: Հազիւ սկսած էր պատկերը, երբ օթեակիս դուռը բացուեցաւ եւ երկու զինուորական ոստիկաններ մտցուց տնօրէնը, ինծմէ արտօնութիւն խնդրելով: Անոնք բացատրեցին, թէ ղրկուած էին փախստական զինուորական մը փնտռելու: Չէին գտած եւ, ժամանցի համար Թատրոն եկեր էին:

Երբ տուն վերադարձայ, հայրս արթուն էր, քիչ մը յուզուած.

— Հազիւ դուրս ելած էիր, երբ զինուորական ոստիկաններ եկան քեզ փնտռելու, պատուիրեցին որ վաղը առտու երթաս ներկայանաս Սելիմիյէ փոխադրուած ձեր զօրանոցին հրամանատարութեան:

Չըսի հօրս թէ այդ ոստիկաններուն հետ անցուցած էի երեկոյթը: Բայց հետեւեալ առտու, Գատը Գիւղի նաւամատոյցի շոգենաւին սպասող բազմութեան մէջ յաջողեցայ նաւ մտնել աննշմար: Ղալաթիա Խաւեար Խան հասնելուս բացատրեցի կացութիւնը Շաչեանին: Պուլկարական անցագիր մը տուին ձեռքս, Արսէն Արխեան երկաթի վաճառական, 30 տարեկան, հետեւաբար ինծմէ տասը տարու մեծ հայու մը անունին տրուած էր այդ անցագիրը: Լեւոն գործակից մը ունէր պուլկարահայ, որ կնոջը հետ կը բնակէր Օրթա Գիւղ, Շաչեանի թաղը: Այս ազնիւ ընտանիքին տան մէջ սենեակ մը վարձեցի եւ դարձայ Արսէն Արխեան:

Ամէն առտու տանտիրոջս հետ Ղալաթիա կ'երթայինք, Լեւոն Շաչեանի մօտ, որ տարի մը ետք աքսորի ճամբուն վրայ ոստիկան զօրքի կողմէ պիտի սպաննուէր, — զէնքի մաքսանենգութեան սկսած էր տասնըվեց տարեկանին, եւ Պոլսոյ մաքսատան տեսուչէն մինչեւ դռնապանները իր վճարեալ պաշտօնեաները դարձած էին: Անգամ մը միայն իր կամքով բռնուեր էր, նոր վերատեսուչի մը կասկածը հեռացնելու սխալ հաշուով, եւ մոռնալով որ պատերազմական վիճակ կը տիրէր Պոլսոյ մէջ, եւ զէնքի մաքսանենգութիւնը Պատերազմական Ատեանի կը տանի: Կրցեր էր բանտէն ելլել ընդհանուր ներումով: Էնվէր ընդդիմացեր էր մասնաւոր ներումի շնորհման, հակառակ անոր՝ որ Պալքանեան Պատերազմին, Քեամիլ եւ Նազըմ Փաշաներու կառավարութեան օրով հալածական Իթթիհատի պետերը, Թալէաթը գլուխնին՝ Լեւոնին միջոցաւ կրցեր էին փախչիլ արտասահման, այս նոյն Խաւեար Խանի Թիւ 5 սենեակին մէջ ծպտուելով, որպէս եւրոպացի ղըօսաշրջիկներ...:

Շաչեան սկսած էր զանգատիլ գործերու թուլութենէն, երբ օր մը Բերա Բալաս իջեւանած աւստրիացի «անձնաւորութիւն»ներէ նամակ մը ստացաւ: Միասին նստած էինք գրասենեակին մէջ եւ սկսաւ կարդալ ու ժպտիլ.

— Համբաւը գործ կը ստեղծէ, յարեց ինծի նայելով, ահա պարոններ որոնք ինծի դիմելու պէտք կը զգան. եկուր միասին մինչեւ Բերա ելլենք:

Հազիւ հասած էինք կէս ճամբուն, երբ նշմարեցինք որ ոստիկաններ թէ՛ Ղալաթիոյ եւ թէ՛ Բերայի կողմէն ճամբան կտրած էին եւ անցորդներու ինքնութեան թուղթերը կը քննէին: Ետ դառնալը ուշադրութիւն պիտի հրաւիրէր մեր վրայ:

Շաչեան երեսս նայեցաւ. ինք ունէր զինուորական փրկագին վճարուլի թուղթ, ես էի վտանգի տակ: Բայց չարունակեցինք մեր ճամբան, մօտեցանք ոստիկաններուն, ես, վեսիքաները քննողին ուսին վրայէն սկսայ նայիլ. մարդը քանի մը անգամ ինծի դարձաւ, հասկցնել ուզելով որ զինք կը նեղէի...: Վերջապէս նեղուած, քաղաքավարի չեչտով մը յարեց.

– Էֆէնտի՛, վեսիքա կը նայի՛նք կոր, ա՛յնքան հետաքրքրութեան արժանի բան մը չէ՛ կատարուածը:

– Ո՛հ, ներողութիւն եթէ անհանգիստ կ'ընեմ...:

Մարդը ժպտեցաւ, ձեռքի շարժում մը ընելով:

Ճամբանիս շարունակեցինք եւ դէմի կողմէն քննող ոստիկանական խումբը, մեզի չնայեցաւ անգամ:

Շաչեան տեղեակ էր, թէ զինուորական ոստիկաններ զիս կը փնտռէին Գատը Գիւղի մէջ, եւ յանձնարարած էր ինծի երբեք չփորձել ասիական եզերքը անցնիլ: Արսէնի անձնաւորութիւնը խրացուցեր էի Օրթա գիւղի մէջ, իրիկունները յաճախ կ'երթայի Շաչեաններու տունը, ուր Տիկինը այդ անունով կը ճանչնար զիս, այցելող հիւրեր՝ նո՛յնպէս: Այս տունը ծովեզերեայ հին ապարանք մըն էր, Լեւոնի նախնիքը հայ-հռոմէական ամիրաներ էին: Այս պատմական շէնքին մէջ բնակած էր Յարութիւն Պէզճեան, ծանօթ Գաղաղ Ամիրան, իր կեանքի վերջին տարիները, երբ Սուլթան Մահմուտ Բ. Պէշիկ Թաշ հաստատած էր իր Պալատը, եւ փափաքեր էր որ իրեն մօտ բնակէր Պէզճեան Ամիրան:

Տեղեկութիւն առինք, թէ պուլկարական նաւը Ղալաթիա կը ժամանէր: Շաչեանի «պաշտօնեայ»ն Թոտորի կը կոչուէր, որ գնաց անցագիրը վաւերացնել (քաղաքական) ոստիկանական պաշտօնատունէն, Պուլկարիոյ համար: «Պանիր պիտի գնեմ, Պոլիս ծախելու համար», կը բացատրէ, երբ հարցնեն թէ, ինչո՞ւ կ'երթաս Պուլկարիա. երբեք անունս չտաս, ըսէ թէ քու անձնական հաշուոյդ կ'երթա՛ս»:

– Ծրագիրը պարզ է, դարձաւ ինծի Շաչեան: Երբ անցագիրը վաւերացուի, Թոտորիին տեղ, դուն նաւ կ'ելլես, հանգիստ մը Պուլկարիա կ'երթաս: Նոյնիսկ քարափ կուգանք քեզ ողջերթի:

Բայց Թոտորի ականջները կախ վերադարձաւ. զինք հարցաքններ էին, նեղը մնալով ստիպուեր էր վարպետին՝ Շաչեանին անունը տալ: Լեւոն կանչուեցաւ քաղաքային ոստիկանութենէն: Նոյնինքն Պետրի Պէյ Լեւոնի անունը լսելուն, անձամբ հարցաքններ էր զինք:

– Ի՞նչ է այս պանիրի առասպելը: Հիմա պանիրի վաճառակա՞ն դարձար. մաքսանենգութենէ հրաժարեցա՞ր: Ուշադրութիւն ըրէ Շաչեա՛ն, պատերազմի մէջ ենք: Խելօ՛ք նստէ, անունդ մոռցնել ջանա՛: Զգո՛յշ. անխորհուրդ քայլ մը՝ եւ Պատերազմական Ատեանէն այս անգամ չես խուսափիր աժան կերպով:

⁂

Պէտք էր սպասել նոր առիթի մը, բայց թէ ի՞նչ կրնար ըլլալ այդ, ա-

նորոշ էր: Շաչեան կը սրտապնդէր զիս, վստահեցնելով որ անպատճառ հնարք մը պիտի գտնէր, Պոլսէն դուրս հանելու զիս:

Բայց ժամանակը կը սահէր: Անխոհեմութիւնն ունեցայ օր մը Գատը Գիւղ երթալ, հայրս տեսնելու: Երբ մեր տունը հասայ, դիմացի տան պատուհանէն հայ տիկին մը զիս կանչեց. ոստիկաններ եկեր զիս փնտռեր էին եւ հայրս յուզուած գացեր էր հօրեղբօրս տունը: Երբ հասայ հօրեղբօրս մօտ, տեսայ հայրս, որուն անձկութիւնը ծանրացաւ զիս տեսնելով: «Նաւահանգիստը քեզ կը սպասեն, որպէս թէ քեզ հոն տեսնող եղեր է: Ի՞նչպէս պիտի յաջողիս նաւ մտնել եւ դիմաց անցնիլ:»

Տապալեցի մեկնիլ, հօրեղբայրս հեռուէն ինծի կը հետեւէր, հօրս յանձնարարութեամբ, նաւ մտնելս իրեն հաղորդելու համար: Յաջողեցայ այս անգամ ալ պաղարիւն մնալով: Սորվեցայ այդ օրերուն, թէ առիթն է որ կ'ընծայէ կարելիութիւն մեր նկարագրի յատկութիւնները երեւան հանելու: Այս դէպքէն ետք, հայրս կանչեր էին Պատերազմական Ատեան: Հոն հայրս, իր պատրաստամտութեամբ, յաջողեր էր ինք հաշիւ պահանջել.– «Ո՞ւր է զաւակս. եկաւ այս՛, եւ ինձմէ դրամ ուզեց զինուորական վերարկու գնելու համար... ո՞ւր ղրկեցիք զինք», ըսեր էր, չափազանց յուզման նշաններ ցոյց տալով: Մխիթարական խօսքերով հանդարտեցուցեր էին հայրս: Ցետոյ ան տունը լքեր եւ գացեր էր Ազգային Հիւանդանոցը սենեակ մը վարձեր եւ հոն հաստատուեր էր: Ինծի լուր տուաւ որ կրնայի երթալ տեսնել զինք, ներկայանալով՝ իբրեւ իր եղբօրորդին: Եւ գացի օր մը. հիւանդապահուհիներ զիս տարին հօրս սենեակը, ճամբան կարեկցութեամբ արտայայտուելով... կորսուած իր որդւոյն մասին: «Երանի՜ թէ ձեր տեղ իր զաւակը ըլլար այցելողը, ո՛րքան երջանիկ պիտի ըլլար ծերունին», ըսին:

Ստիպուած էի հօրս հետ խօսիլ զարմիկիս վրայ, ան ստիպուած էր ինծի հետ խօսիլ որպէս իր եղբօրորդւոյն, եւ այդ մեր վերջին հանդիպումն էր...: Անկէ ետք չտեսայ այլեւս հայրս:

⁂

Դէպքերը յանկարծ գահավիժեցան: Վարդանանց գիշերը, Լեւոն Շաչեանի տունը երեկոյթ սարքուած էր, հրաւիրեալներու բազմութիւն կար, կոչունք, կերուխում, պարահանդէս: Միւսիւ Արսէն, ըմպելիի վարժութիւն չունէր, անհանգիստ եղաւ, Լեւոն տարաւ զայն իր սենեակը եւ պառկեցուց: Երբ Միւսիւ Արսէն արթնցաւ, ժամը առաւօտեան 2-ն էր: Հանգստացած էի, թարմ եւ լաւ տրամադրուած: Լեւոն զուարթութեամբ ողջունեց երեւումս, հրաւիրեալները կը պարէին:

– Վաղը իրիկուան համար է, վերջին օրդ է այս, փսփսաց ականջիս Շաչեան եւ աւելցուց.

– Զորս տղաք կան, քեզի հետ, որոնցմէ երկուքը վեց ամիսէ ի վեր, վառը նկուղը փորուած փոսին մէջ ծուարած են...: Երբ կը խորհիմ քու ընթացքիդ մասին, չիտակը կը սքանչանամ: Յոյսս քու վրադ է վաղուան համար, երբ այս տղաքը դետնափորէն հանենք:

Ե) «ԿՆԵԱԶ ԲՈՐԻՍ» ՆԱՒՈՒՆ ՎՐԱՅ

Հետեւեալ իրիկուն հրաժեշտ առի գիս հիւրընկալող ընտանիքէն, գացի Շաչեանի տունը։

– Մութը կոխելուն, լաճռյով մը պիտի երթանք Ղալաթիա, ըսաւ Լեւոն, որպէս թէ Բերա Քէյֆի գացող հովարտաներ ենք, յոյսս քու վրայ դրած եմ, մթնոլորտ ստեղծելու համար, երկու ոստիկանատան առջեւէ պիտի անցնինք, պէտք չէ որ վեսիքա հարցնեն։ Երկու տղաքը նկուղէն հանած եմ, Ղալաթիա մեզի պիտի միանան երկու երիտասարդներ ալ, երկու եղբայրներ։ Ատ այժմ ա՛յսքան, մնացեալը յետոյ կը բացատրեմ։

Կառքը եկաւ։ Նկուղէն դուրս ելած երկու երիտասարդները տեսայ եւ ծանօթ ելան. Յակոբ եւ Յովհաննէս, ուսանողներ էին։

Առանց միջադէպի հասանք Ղալաթիա. ճամբուն ընթացքին երգելով, ի հարկէ Թուրքերէն։ Քարափին մօտակայ աղտոտ, մութ գռիհներէն մէկուն վրայ բացուող պանդոկի մը դռնէն ներս առաջնորդեց մեզ Շաչեան, խրխլած սանդուխներէն վեր ելանք եւ կողմնակի խուց մը մտանք։

Սենեակը հազիւ լուսաւորուած էր նաւթի լամբարէ մը, անկիւնը՝ խշտեակ մը, պատին վրայ հայելի մը եւ անոր տակ սեղան մը։

– «Կնեազ Բորիս» շոգենաւը քարափին վրայ է, ըսաւ Շաչեան, հիմա հանեցէք ձեր զգեստները, լամբարին ծուխով երեսնիդ մրոտեցէք, սա անկողնին վրայ բեռնակիրի հին հագուստներ կան, հագէք։ Պէտք է ծպտուիլ գործաւորի պէս, եւ նաւուն վրայ աշխատելու համար մտնող բանուորներուն հետեւիլ։ Անոնց վարպետը խնդրոյն տեղեակ է, նաւահանգիստի ոստիկանապետն ալ, նոյնպէս նաւուն մուտքին հսկող ոստիկանները։ «Կնեազ Բորիս»ի երկրորդ Նաւապետը՝ Աբաճիէֆ ձեզ պիտի պահէ եւ պիտի տանի մինչեւ Վառնա։ Նաւը մինչեւ իրիկուն ապրանք պիտի առնէ, եթէ կէսօրին չմեկնի։

Նոյն պահուն գիրուկ մարդ մը մտաւ սենեակ։ Բանուորներուն պետն էր։ Շաչեան մեզ անոր յանձնեց, հրաժեշտ առաւ, յանձնարարեց իր անունը մոռնալ եւ մեկնեցաւ։

Բանուորներու պետը պանդոկէն դուրս հանեց մեզ, քիչ մը հեռուն պատին տակ կեցող խումբ մը ցոյց տուաւ եւ հրահանգեց անոնց միանալ։

– Ո՞վ են այս մարդիկը, ըսաւ անոնցմէ մին, չուրջիններուն։

– Վարպետին մարդիկն են, պատասխանեց ուրիշ մը։

Քառորդ ժամ վերջ Վարպետը դարձաւ, եւ խումբը առաջնորդեց քարափէն դէպի նաւ։ Դեռ մութ էր եւ նաւը սեւ ուրուականի մը կը նմանէր։ Երկու ոստիկաններ իրենց լայն վերարկուներուն մէջ փաթթուած պահակ կը սպասէին անոր առաջ։ Երբ մեր խումբը իրենց մօտեցաւ, «Կեցէ՛ք, մէկիկ մէկիկ անցէք, պիտի համրենք» ըսին։ Քսանմէկ հոգի էինք եւ վերջինը ես էի։ Ոստիկանները համրեցին... տասնըվեց։ Մինչեւ այդ պահը կասկածը

միտքս կը կրծէր, այս թիւը լսելով հասկցայ որ ոստիկանները կաշառուած էին եւ գործը կը քալէր։

Մենք պահ մը շուարած մնացինք։ Բարեբախտաբար Վարպետը այդ պահուն նաւ բարձրացեր էր, մեզի նշան մը ըրաւ, հետեւեցանք իրեն։ Պահ մը ետք նեղկուկ առիքի մը մէջ գտանք մենք մեզ. լոյսը սկսեր էր բացուիլ։ Մեր վրայ դռնակը գոցուելէն առաջ կրցած էինք նշմարել ոստիկաններ, որոնք նաւ մտեր եւ կամրջակին վրայ կը շրջէին գործաւորներուն մէջ։

Նաւը բեռ կ'առնէր, մեքենաներ կը կռնչէին հակեր բարձրացնելով։

Ժամ մը անցաւ այս անորոշութեան մէջ. յանկարծ կափուլը – դռնակը իրապէս կափուլ մըն էր – բացուեցաւ, սանդուխներէն վար իջաւ նաւաստի մը, մեզ տեսնելով զարմանքի կանչ մը արձակեց. «Դուք աւազակնե՞ր էք, ի՞նչ գործ ունիք հոս», գոչեց եւ ոստիկան բերելու սպառնալիքով դուրս ելաւ։

Վայրկեան մը ետք, կափուլը կրկին բացուեցաւ, կարմիր գծաւոր սեւ տափատներ երեւցան, բայց տափատէն վեր բաճկոնը մութ կապոյտ էր, եւ ոչ թէ մոխրագոյն, Թուրք ոստիկաններու համազգեստին պէս։ Նաւաստին կը հետեւէր այս սպային, որ «Կնեազ Բորիս»ի երրորդ նաւապետն էր, ինչպէս ինքզինք ներկայացուց։

– Ով էք, ի՞նչպէս մտաք այս նաւը, հարցուց սպան։

– Հայ երիտասարդներ ենք, պուլկարական դրօշին ապաստանեցանք, եթէ յօժար էք մեզ պաշտպանել։ Մեզ հաւաստեցին որ նաւապետ Ապաճիէֆ ազնիւ անձ մըն է եւ չի մերժեր ձեր երկրին դրօշին տակ ապաստանող փախստականներ։

Մարդը բնաւ բարեացակամ երեւոյթ չ'ունէր, նաւաստին է որ ժըպտեցաւ մեզի եւ դառնալով սպային յարեց.

– Պարո՛ն, առաջին նաւապետը դեռ իր խուցէն չելաւ. սպասենք իրեն եւ Թուրք ոստիկաններուն չյանձնենք այս տղաքը։

Այդպէս ալ որոշեցին։ Յայտնուեցաւ որ Ապաճիէֆ նոր առաջին նաւապետ անուանուած էր։ Մենք սպասելով անոր վճիռին, եւ գիտնալով որ ան Շաչեանի հետ կարգադրած էր մեր փախուստը, սկսանք Թաշկինակներով մեր երեսի մուրերը սրբել եւ մեր հագուստներուն մարդավարի երեւոյթ մը տալ։

Վերջապէս Նաւապետ Ապաճիէֆ եկաւ. մեր պատմութիւնը կրկնեցինք, հարց տուաւ թէ որո՞ւ խորհուրդով մտածեր էինք իր նաւը ապաստանիլ, ըսի որ իմ բարեկամս Լեւոն Շաչեան ըրած էր այս թելադրութիւնը, զինք ճանչնալով որպէս շատ վեհանձն եւ ազնիւ մարդ մը։

– Ոչ ոքի դրամ չտուիք յուսամ, ըսաւ նաւապետը։

Եւ մեր հաւաստումին վրայ յարեց. «Եւ ոչ ոքի դրամ չտաք։ Երկրորդ կարգի տոմսակներ գնեցէք, ես հիմա կը ղրկեմ սենեկապահը, նաւը հաւանաբար մեկնի այս գիշեր։ Մութը կոխելուն սենեկապահը ձեզ վեր կ'առաջնորդէ...։ Ձեր հագուստները մասնաւոր հակով մը նաւ կը բարձրացուին... կը փոխուիք երբ ճամբայ ելլենք...։

Մեր խուցը կը բացուէր սրահի մը վրայ։ Այդ սրահին մէջ կը լսէինք

ՍՓՈՒՌՔ ԺՈՂՈՎՐԴԱՅԻՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
مكتبة "سبورك" الشعبية
«SPURK» POPULAR LIBRARY

ճամբորդներու խօսակցութիւնը։ Վեց–եօթը հոգի կային հոն, որոնցմէ երկուքը Թուրք էին։ Միւս ճամբորդներէն մին հայ էր, տարեց մարդ մը· Նաեւ երկու պուլկարներ եւ երկու յոյներ կային։

Մեր նաւ մտնելէն ի վեր երեսունըվեց ժամ անցած էր եւ նաւը դեռ տեղէն չէր շարժեր։ Իսկ մենք քսանըչորս ժամէ ի վեր փակուած էինք խուցին մէջ, ուր մեր մտնելը տեսեր էին ճամբորդները...։ Սենեկապահին ալ կարծիքով կասկածելի տպաւորութիւն կ'ընէր անոնց վրայ մեր ընթացքը։ Աւելի բնական պիտի ըլլար եթէ ընթրէինք դուրսը, սրահին մէջ, բոլոր ճամբորդներուն պէս։ Այդպէս ալ ըրինք։ Երկու Թուրքերէն մին միջին տարիքով մարդ մըն էր, միւսը՝ նիհար երկար երիտասարդ մը։ Երէց Թուրքը խօսակցութեան կը մասնակցէր եւ երբեմն մեզ կը դիտէր։ Պահ մը մօտը կանչեց երիտասարդը, ականջին փսփսաց, որպէս թէ յանձնարարութիւն մը կ'ընէր եւ երիտասարդը հապճեպ դուրս ելաւ սրահէն։ Խօսակցութիւնը չէր ընդհատուած, մեզի ընկեր երկու եղբայրներէն Գաբրիէլ պատմութիւն մը կը պատմէր, տարեց Թուրքը խիստ հետաքրքրութեամբ մտիկ կ'ընէր։ Երիտասարդը վերադարձեր եւ խելօք մը նստեր էր իր աթոռին վրայ, սեղանին շուրջ։

Դրան վարագոյրը շարժեցաւ, սենեկապահը յուշիկ մօտեցաւ ինծի եւ շշնջեց ականջիս·

– Առանց փոխելու ձեր դէմքի արտայայտութիւնը, մտիկ ըրէք։ Մատնուած էք· քարափին վրայ երկու հարիւր զինուոր դիրք բռնեցին, ծովէն նաւը պաշարուած է ոստիկան–զօրք լեցուած մակոյկներով։ Ոստիկանութեան գործակալներ նաւ մտան եւ կը բարձրանան նաւապետին կամրջակը· ըսէ՛ ընկերներուդ որ առանց խուճապի, յարմար պատրուակներ գտնելով սրահէն դուրս ելլեն։ Նաւապետը ձեզ պիտի պահէ։

Սենեկապահը ժպտեցաւ, եւ դուրս ելաւ։

Աջիս նստած Գաբրիէլին ականջին ծռեցայ ժպտելով, եւ կրկնեցի նաւապետին հրահանգը։ Գաբրիէլ հանդարտօրէն դարձաւ եղբօրը Ռաֆայէլին, եւ զայն տարաւ մեր խուցը, խօսակցելով։ Դարձայ ձախիս եւ նոյնը կրկնեցի Յովհաննէսին, որ գունատեցաւ բայց հանդարտ մը խնդիրը բացատրեց Յակոբին... որ տեղէն ցատկեց եւ սրահէն դուրս խոյացաւ։ Յովհաննէս հետեւեցաւ անոր, այդ պահուն երկու եղբայրները խուցէն ելան եւ անհետացան, վարագոյրին ետին։ Ես ալ ոտքի ելայ։ Ճամբորդները այլայլած էին։ Յակոբին լեղապատառ փախուստին վրայ, գլանիկ մը դրի բերնիս եւ անցայ վիժակին ետեւ· տարեց Թուրքը ակնարկ մը նետեց շուրջանակի, եւ Գաբրիէլի սկսած խնձորի պատմութեան կիսատ մնալը յիշելով յարեց·

– Հրապարակը մարդ չմնաց...։ Տեսնե՛նք ո՞վ պիտի ուտէ... խնձորները։

Պուլկար, յոյն եւ հայ ճամբորդները լուռ մնացին։

Այն ատեն վեր ելայ սանդուղներէն, ոստիկաններու խումբը նաւապետին կամրջակը լեցուած էր։ Ծովուն կողմէն սկսայ յառաջանալ։ Նաւաստի մը զիս նշմարեց, եւ առաջնորդեց մեքենաներուն կողմը, ուրկէ սանդուխ մը կ'իջնէր դէպի հնոցը։ Հոն տեսայ ընկերներս նաւաստիներէ շրջա–

պատուած։ Հանուեր էին, շապիկ եւ վարտիկով։ Իջայ վար եւ զգեստներս հանեցի։ Հնոցին տակ երկաթեայ կափուլ մը բացուեցաւ, հնոցպանները մեզ մտցուցին կափուլէն վար, ուր նաւուն կմախքին մէջ էինք։ Հնոցպաններէն մին ճրագի կտուցով մը մեզ կը լուսաւորէր եւ հրահանգ տուաւ դէպի կողերը սողոսկիլ, – «Եթէ զէ՛նք պարպեն, Թիրախ չէք ըլլար» ըսելով...։

⁂

Կափուլը գոցուած էր· խաւարին մէջն էինք։ Մեզ թուեցաւ թէ ժամեր անցան...։ Կափուլը կրկին բացուեցաւ, ճրագ մը երեւցաւ, լուսաւորելով նաւաստիի մը դէմքը։ Ծռեցաւ «Ո՞ւր էք պէ՛», գոչելով, յետոյ ճրագը պտտցուց եւ մեզ նշմարեց իր ձախին։ Նաւաստին երիտասարդ պուլկար մըն էր, որ կափուլէն ներս սողոսկեցաւ, ճրագը տեղաւորեց, թեւին տակէն ծրար մը հանեց, սողալով մօտեցաւ, եւ բաժնեց մեզի հաց, պուլկարական երշիկ եւ կուժ մը ջուր դրաւ մեր առաջ։ Յետոյ ընկրկեցաւ, նստաւ կափուլին տակ, զոր իր վրայէն փակեց։ Այս ազնիւ տղան եկեր էր մեզի հետ հսկելու եւ մեզ խրախուսելու։

– Նաւապետը քաջ մարդ է, ձեզ պիտի չյանձնէ՛ այդ անիծեալ Թուրքերուն։ Երբ «փախստական»ի խօսք ըրին, պատասխանեց թէ ճամբորդներու ցանկը կանոնաւոր է, ուրիշ մարդ չկայ նաւուն մէջ։ «Մենք ոստիկան մը ղրկեցինք եւ աչքովը հաստատեց հինգ երիտասարդներու ներկայութիւնը նաւուն մէջ, յանձնէ՛ զանոնք», ըսի՛ն։

– Կրնա՛յ ըլլալ որ առանց իմ գիտութեանս նաւ մտած ըլլան, բայց ի՛նչպէս որ ձեր ոստիկանը զանոնք տեսեր է, անոնք ալ զինք տեսեր են եւ նաւէն փախեր են։ Ես խուզարկեցի նաւը, բացի նաւուն կազմէն եւ ցանկի ճամբորդներէն օտար մարդ չկայ։ Եթէ կ'ուզէք Պուլկարիոյ գործակատարէն արտօնագիր բերէք, եւ դուք ալ խուզարկեցէք, բայց եթէ մարդ չգտնէք, պատասխանատու կը մնաք նաւուս մեկնումին յապաղման։

Ոստիկանները մեկներ էին ըսելով որ պիտի վերադառնան եւ խուզարկեն։ Իսկ Նաւապետը գացեր էր պուլկար գործակատարին բողոքելու։ «Հիմա պիտի սպասենք թէ ի՛նչ պիտի ըլլայ հետեւանքը», եզրակացուց նաւաստին հանդարտօրէն, իր երշիկը ծամելով, եւ մեզ քաջալերելով որ ընթրենք, եւ վստահինք նաւապետին հաստատամտութեան, որով հպարտ էր ինք։

Զ) ՆԱՒԱՊԵՏ ԱՊԱՃԻԷՖ՝ ՔԱՋ ՄԱՐԴ ՄԸ

Պուլկարիոյ գործակատարին հետ նաւապետ Ապաճիէֆ Պետրի Պէյին գացեր էր պահանջելու, որ նաւուն մեկնումի արտօնագրերը տան։ Մերժուեր էր, Թուրքերը որոշեր էին նաւը չխուզարկել, վստահ որ մեր պահուած տեղը պիտի չկրնային գտնել։ Եւ որովհետեւ Ապաճիէֆ չէր կրնար մեկնիլ առանց արտօնագրի, նաւը կը պահէին Ղալաթիոյ քարափին խարսխած։ Ինչ

որ զարմանալի կը թուէր, հարիւրաւոր ոստիկան–զօրաց շարժման դրութիւն էր, պարզ զինուորական փախստականներ ձերբակալելու համար…։

«Կնեազ Բորիս» երեք օր եւս մնաց Ղալաթիոյ քարափին կից։ Այդ երեք օրերը անցուցինք գրեթէ ամբողջովին նաւուն կմախքին մէջ. երբեմն հնոցպան մը կամ նաւաստի մը կափուլը կը բանար, մեզ խրախուսելու եւ անցուդարձին լածները հաղորդելու համար։

Երրորդ իրիկունն էր, թաքստոցէն դուրս ելած էինք ըստ սովորութեան, եւ հնոցներուն առաջ կը շաղակրատէինք, երբ օրերէ ի վեր լուռ մնացած ազդարար հնչեակը հրաման հաղորդեց տաքցնել հնոցները։ Մեքենաները սկսան շարժիլ, եւ նաւը ճամբայ ելլելու վրայ էր։ Բոլորս ալ, հնոցպաններուն հետ, թիակներուն փարեցանք, սկսանք ածուխ նետել հնոցներուն երախներէն ներս։

Նաւը քարափէն հեռացեր էր, մեքենաներուն աղմուկը սաստկացած էր, «Կնեազ Բորիս» կ'ընթանար այժմ Վոսփորի վրայ։ Քիչ ետք նաւը յուշիկ կանգ առաւ, գերման սպաները ուղեցոյց նաւակով մը եկեր էին նաւը առաջնորդելու ականներու գօտիէն։

***

Ի՞նչ պատահած էր։ Նաւապետը յուսահատած՝ գացեր ըսեր էր Պուլկարիոյ գործակատարին, թէ ճամբայ պիտի ելլէր առանց արտօնագրի, ապահովաբար Գավաղները անցած պահուն նաւը պիտի ռմբակոծուէր ամրոցներէն։ Հետեւանքը պիտի ըլլար պուլկար հանրային կարծիքին գրգռումը, Պուլկարիոյ չէզոքութեան շարունակումը կասկածելի կը դառնար այդ պարագային։ Բայց ասիկա իր գործը չէր։

Այդ օրերուն, դաշնակիցները բանակցութեան մէջ էին Պուլկարիոյ հետ, պատերազմին մասնակցելու պայմաններուն շուրջ։ Պուլկարները եթէ Պոլսոյ վրայ արշաւէին, Թուրքիոյ պարտութիւնը ստոյգ կ'ըլլար։ Գործակատարը չէր կրնար ճնշում բանեցնել նաւապետին վրայ։ Եւ գիշերով գացեր էր Թալէաթ Պէյին, այն ատեն ներքին գործոց նախարար, խնդիրը ներկայացնելու։ Թալիաթ եւ Պետրի խորհրդակցելով, որոշեր էին նաւուն մեկնումին թուղթերը յանձնել, Վառնայի օսմանեան հիւպատոսը կրնար նաւը ժամանելուն հաստատել մեր դուրս ելլելը եւ այն ատեն Ապաճիէֆի դէմ պուլկար կառավարութեան մօտ բողոք բառնալ։ Թուրք կառավարութիւնը պատճառներ ունէր վստահ ըլլալու, որ մեր յանձնումն ալ ձեռք կը բերէր, բայց ո՛չ Ապաճիէֆ եւ ոչ ալ մենք տեղեակ էինք այդ մասին։ Զինուորական փախստականներ ետ չեն դարձուիր չէզոք երկրի մը սահմաններէն…։

***

Հնոցպանները, մեքենավարները եւ նաւաստիները հնոցներուն առաջ շրջապատեր էին մեզ։ Խոշոր տակառ մը բերած էին, տաք ջուրով լեցուն, օճառ եւ սրբիչներ հայթայթած, որպէսզի լուացուինք եւ մարդկային կերպարանք առնենք։

Երբ մեր լոգանքը լրացաւ, Գաբրիէլ միայն լուացուած չէր. իր ահռելի կերպարանքով գացեր էր վեր, մեր հագուստները բերելու։ Սպասեցինք իր վերադարձին, հագուելու համար։ Եւ սակայն Գաբրիէլ կ'ուշանար։ Անոր տեղ վար իջաւ սենեկապահը, բեռնաւորուած մեր զգեստներով։ Բաւական յուզուած վիճակ մը ունէր, պատմեց թէ ի՞նչ պատահած էր վերը։ Գաբրիէլ արտառոց երեւոյթով մտեր էր սրահ, ուր հաւաքուած էին ճամբորդները։ Մեր խուցը մտնելէն առաջ, սրահին ճակատը զարդարող մեծ հայելիին մէջ տեսեր էր տեսակ մը ճիւաղային երեւոյթ… ինքն էր այդ։ Այն ատեն կատաղութիւնը պատեր էր զինք։ Թուրքը նստած էր միւս ճամբորդներուն կարգին, սեղանին շուրջը։ Վայրենի աղաղակ մը արձակելով՝ ան թուրքը նետեր էր գետին, կոխոտեր էր զայն, արիւնլուայ դարձուցեր եւ սկսեր էր սեղմել կոկորդը։ Սենեկապահը եւ ճամբորդները միջամտեր էին։ Գաբրիէլ թիկնեղ հուժկու երիտասարդ մըն էր, հազիւ կրցեր էին անոր ձեռքէն ազատել կիսամեռ թուրքը։ Սենեկապահը իր պատմութիւնը լրացնելու վրայ էր երբ Գաբրիէլ երեւցաւ։

– Այս յարուցած դայթակղութենէդ ետք, ըսինք իրեն, մեր ծրագիրը գործադրել շատ դժուար կը դառնայ, խորհեցա՞ր այդ մասին։

Գաբրիէլ կ'անդրադառնար թէ ճի՛շդ էր մեր դիտողութիւնը, բայց չէր կրցած ինքզինք զսպել…։

Երբ հագուեցանք, մեր շուրջը պատող ընկերներուն դարձանք, յուզումով անոնց ձեռքերը սեղմեցինք, մեր երախտագիտութիւնը յայտնելով, եւ հաւաստելով որ երբե՛ք պիտի չմոռնայինք իրենց մեզ շնորհած մարդկայնական ջերմութիւնը, եղբայրակցութիւնը։

Երբ դուրս ելանք այն Վիրապէն, որ մեր անձկոտ օրերուն բնակավայրը եղեր էր, սանդուխին գլուխը՝ սենեկապահը մօտեցաւ ինծի, յայտնելու համար թէ նաւապետը զիս կը կանչէր։

Պր. Ապաճիէֆի մօտ էր նաեւ նաւային ընկերութեան գործակալը։ Մեր ազատումը շնորհաւորեցին, ես ալ մեր երախտագիտութիւնը յայտնեցի, յետոյ նաւապետը յարեց.

– Անհրաժե՞շտ է որ Վառնա երթաք…։

– Մեր փափաքն է ազատ երկիր մը ցամաք ելլել։ Նաւահանգիստը կարեւորութիւն չունի, Վառնա կ'երթանք՝ որովհետեւ ձեր նաւը հոն կ'երթայ։

– Լա՛ւ, բայց Վառնայի մէջ Թուրք հիւպատոսարան մը կայ։ Երբ նաւը հոն հասնի, Թուրք կառավարութեան հրահանգով, հիւպատոսը պիտի գայ նաւահանգիստ, հաստատելու համար, ճամբորդներու ցանկէն դուրս ձեր հինգին նաւէն ելլելը, հակառակ Պոլսոյ իշխանութեանց տուած իմ հաւաստիքիս, թէ նաւուս մէջ փախստական չկայ…։ Ուրեմն, պիտի խնդրեմ ձեզմէ մինչեւ Վառնա չերթալ։ Վաղը արշալոյսին՝ մեր նաւը Պուրկազ կը հասնի. հոն Թրքական հիւպատոսարան չկայ, կրնաք ցամաք ելլել. ես կ'երթամ կը տեսնեմ Պուրկազի Նաջալնիկը(*), եւ կը կարգադրեմ ձեր ցամաք ելլելը։

(*) Կառավարիչը։

— Պարոն նաւապետ, մեր կեանքը փրկեցիք։ Ձեր փափաքը մեզի համար հրաման է։

Ոտքի ելայ, կարծելով որ նաւապետը ըսելիքը վերջացուցած էր։

Ձեռքով շարժում մը ըրաւ, հասկցնելու համար թէ տակաւին ըսելիք ունէր։

— Կարծեմ թէ Թուրք ճամբորդ մը կայ նաւուն մէջ․․․։ Զրոյց կը շրջի թէ նոյնիսկ այս անձն է ձեզ մատնողը։ Ի հարկէ չեմ կրնար յանձնարարել ձեզ որ իրեն հետ անոյշ վարուիք, բայց կը խնդրեմ որ գոնէ յայտնի չընէք թէ տեղեակ էք իր արարքին։ Կրնա՞մ յուսալ որ գոնէ, եթէ պաղութիւն ցոյց տաք․․․ թշնամութիւն ցոյց չտաք։ Այս մարդը Վառնա պիտի ելլէ․ հոն կրնայ Թուրք հիւպատոսին տեղեկացնել նաւուն մէջ ձեր ներկայութիւնը եւ փախուկ դիրքի մէջ դնել զիս։ Շատ կարեւոր է որ բնաւ չկռահէ թէ դուք Պուրկազ ցամաք պիտի ելլէք․․․։

Հասկցայ որ նաւապետը տեղեակ էր Գաբրիէլի կործած յարձակումէն։ Ապահովցուցի զինք թէ իր բաղձանքին համաձայն պիտի շարժէինք, եւ դուրս ելայ։

Նաւուն կամրջակը ամայի կը թուէր։ Մութը կ՚իջնէր ծովուն վրայ, հով մը ելեր էր եւ թեթեւ ալիքներ սկսան բախիլ նաւուն կողերուն։

Գիշերը բուռն փոթորիկ մը պայթած էր եւ հսկայ ալիքները նաւը կը շարժէին ընկոյզի կճեպի նման։ Բոլոր ճամբորդները հիւանդ էին։ Մենք, շնորհիւ մեր օրերու յոգնութեան, գիշերը անցուցեր էինք խոր քունի մէջ, առանց զգալու փոթորիկը։

Նաւը հասեր էր Պուրկազ, եւ խարսխեր էր նաւահանգիստը, ուր դուրս ելանք։ Օդը պայծառ էր։ Առաջին անգամն էր որ Պոլսէն մեկնելով ոտք կը դնէի արտասահման։ Հարթ քաղաք մըն էր Պուրկազ, նոր գծուած լայն եւ ուղիղ փողոցներով, որոնց վրայ դեռ շէնք կառուցուած չէր։ Նաւահանգիստը ամայի էր։ Ոստիկանը մնաց քարափին վրայ, յանձնարարելով մեզ շատ չհեռանալ։ Հազիւ գացեր էինք մինչեւ քարափին ծայրը, երբ տեսանք նաւապետ Ապաճիէֆը, որ դէպի նաւ կը յառաջանար, փառաւոր համազգեստով անձի մը հետ։ Երբ մեզ նշմարեցին, միւսը ժպտելով ըսաւ նաւապետին․

— Ասոնք արդէն ցամաք ելեր են։

Ապաճիէֆ մեզ ներկայացուց անոր, որ նահանգապետն էր, եկած էր մեզ դուրս հանելու նաւէն, Թուրքը անակնկալի բերելով։

Խմբովին մտանք նաւ, իջանք սրահը, ոստիկանն ալ բարեւ բռնած նահանգապետին ետեւէն։ Ճամբորդները ոտքի կանգնեցան, Ռափայէլ որպէս թէ շփոթած խաղասեղանին առաջ բռնուելնուն, խաղաթուղթերը, իր եւ Թուրքին առաջ կուտակուած ոսկիի դէզերը արագօրէն հաւաքեց եւ գրպանը սահեցուց։ Թուրքը գոհ մնաց․ խաղի որեւէ հետք մնացած չէր։ Նահանգապետին մեկնելէն ետք, ոսկիները կրկին մէջտեղ պիտի ելլէին, եւ խաղը պիտի շարունակուէր մինչեւ Վառնա․․․։

Նահանգապետը մեզ, փախստականներուս հրամայեց հաւաքել մեր պայուսակները։ Յետոյ նշան մը ըրաւ եւ առաջ անցանք ոստիկանին ուղեկցութեամբ, նաւապետը եւ նահանգապետը հետեւեցան մեզի։ Նախ քան Թուրքին անդրադառնալը թէ ի՞նչ տեղի կ՚ունենար, նաւը թողած, հեռացած էինք։

Նաւապետ Ապաճիէֆէն հրաժեշտ առինք երախտագիտական զեղումներով, շնորհակալութիւն յայտնեցինք նահանգապետին, որ բարի գալուստ մաղթեց մեզի եւ ըսաւ որ ազատ էինք այլեւս, եւ կրնայինք մեր ուզած տեղը երթալ, կամ մնալ Պուրկազ, եթէ կը փափաքէինք։

Կ՚երեւի լուրը տարածուած էր մեր ողխականին։ Հայերէ շրջապատուեր էինք շուտով։ Ասոնք մեզ առաջնորդեցին ճաշարան մը, եւ ի պատիւ մեր ազատութեան կոչունք սարքեցին։ Պալքաններու գինին առատ կը հոսէր բոլորին համար։

Ճաշէն ետք մեզ խմբովին տարին հայկական ակումբը։ Հոն բազմած էր գրոց բրոց հայ մը։ Ան շրջապատուած էր երիտասարդներու բազմութեամբ։ Աղմկալի ցոյցերով բարի գալուստ մաղթեցին մեզ, եւ ան աւետեց թէ երեք օրէ ի վեր դաշնակից ռազմանաւեր կը ռմբակոծէին Տարտանէլի նեղուցը, թէ արդէն մի քանի զրահաւոր նեղուցէն անցնելու վրայ էին։ Ամենուն կարծիքը այն էր որ Պուրկազ սպասելու էինք՝ քանի մը օրէն Պոլիս վերադառնալու համար․․․։

է) ԳԻՇԵՐ ՄԸ ՖԻԼԻՊԷԻ ԲԱՆՏԻՆ ՄԷՋ

Գաբրիէլ Ռուսչուկ պիտի երթար, Ռափայէլ կ՚ուզէր Աղեքսանդրիա մեկնիլ, իսկ Յովհաննէս եւ Յակոբ կ՚ուզէին երթալ Ֆիլիպէ, ուր բարեկամներ ունէին, եւ յոյս ունէին ուսուցչական պաշտօն ստանձնել։ Ես ալ որոշեցի իրենց ընկերանալ․ Ֆիլիպէ հայաշատ քաղաք մըն էր, ուր կրնայի սպասել պատերազմի վախճանին, Պոլիս վերադառնալու համար․․․։ Արդարեւ, այն ատեն ընդհանուրին կարծիքն էր թէ պատերազմը երկար պիտի չտեւէր, եւ Տարտանէլի գործողութիւնը մեծ յոյսեր կ՚արծարծէր Պոլսոյ գրաւման, հետեւաբար Թուրքիոյ պարտութեան։

Գրոց բրոց պարոնը, խորհրդաւոր ձեւեր առնելով, մեզի առաջարկեց իր միջնորդութիւնը իշխանութեանց մօտ, ձրի տոմսակ տրամադրելու, երկաթուղիով մեր փափաքած քաղաքները երթալու։ Որպէս փախստականներ, այդ իրաւունքը ունէինք, ըստ իր հաւաստումին։ Երկու եղբայրները շնորհակալութիւն յայտնեցին, եւ մերժեցին, ըսելով որ բաւական դրամ ունէին ճամբորդելու համար։ Իմ երկու ընկերներս աղքատ ուսանողներ էին, որով խնայողութիւն մը պիտի ըլլար իրենց, եթէ կարենային առանց ծախքի Ֆիլիպէ հասնիլ։ Ես որ իրենց պիտի ընկերանայի, չէի կրնար մերժել անոնց բախտակից ըլլալ։ Մարդը գնաց գործը կարգադրելու, քիչ ետք վերադարձաւ, մեզ տարաւ կայարան եւ մտցուց Ֆիլիպէ մեկնող կառախումբը։ Հրաժեշտ առինք հայերէն եւ գնացքը ճամբայ ելաւ։

Այն ատեն միայն նշմարեցինք որ մեր դէմը տեղ գրաւած էր ոստի-

կան–զինուոր մը։ Մարդը մեզի բացատրեց թէ պաշտօն ունէր մինչեւ Ֆիլիպէ մեզի ուղեկցելու. այդ էր օրէնքը ձրիօրէն ճամբորդելուն։ Անծանօթ երկրին պայմաններուն, դեռ չէինք անդրադարձեր որ զինուորական հսկողութեան տակ մտած էինք։ Երբ կառախումբը Ֆիլիպէի կայարանը ժամանեց կէս գիշերուան մօտ, մեր ժանտարման ուզեց տանիլ մեզ ոստիկան–զօրաց կայանը, ուր մեզ պիտի ներկայացնէր եւ մեկնէր Պուրկազ։ Ըսինք որ գիշերը յառաջացած ըլլալով, լաւագոյն պիտի ըլլար պանդոկ մը երթալ եւ հետեւեալ առաւօտուն կատարել այդ ձեւակերպութիւնը։ Մարդը սիրով համաձայնեցաւ. պանդոկ մը տարաւ մեզ, ընկերացաւ մինչեւ սենեակին դուռը։

Հազիւ անկողին մտած եւ յոգնած քնանալու վրայ էինք, երբ մեր սենեակին դուռը ուժգնօրէն բացուեցաւ. հարցուցինք թէ ո՞վ էր. նոյն ոստիկան–զինուորն էր։ Բացատրեց թէ յիսնապետը պահանջեր էր մեզ առնել, տանիլ պահականոց։ Դժգոհ էր յիսնապետին խիստ վարմունքէն, Պուրկազի հետ բաղդատելով Ֆիլիպէի իշխանութիւնները տմարդի կը գտնէր, բայց պէտք էր հնազանդիլ։

Պահականոց ըսուածը Թուրքերու ժամանակէն մնացած շէնք մըն էր, տխուր եւ անել գռիհի մը խորը։ Յիսնապետը կոպտութեամբ ընդունեց մեզ, տոմարի մը մէջ մեր անունները արձանագրելէ ետք, արձակեց պուրկազցին, եւ մեզի դառնալով, նշան ըրաւ իրեն հետեւիլ։ Սանդուխներէն վար իջանք, մութին մէջ մտանք պարսպապատ բակէ մը, քարաշէն նկուղի մը դուռը բացաւ խոշոր բանալիով մը, եւ յարեց, Թուրքերէնով.

– Հրամեցէ՛ք...։

Ներս մտանք, դուռը մեր ետեւէն կղպուեցաւ։ Նախ չկրցանք հասկնալ մութին մէջ, թէ ո՞ւր կը գտնուէինք։ Երբ մեր աչքերը վարժուեցան մութին, նկուղը յայտնուեցաւ բաւական ընդարձակ վայր մը, որուն խորը կը տարածուէր տախտակէ տիւան մը, որուն վրայ պառկած էին յիսունի չափ բանտարկեալներ։ Տեղը գարշահոտ էր, դրան մօտ կար լուսամուտ մը, առանց ապակիի, որուն մօտ խմբուեցանք, հեղձուցիչ մթնոլորտէն պաշտպանուելու եւ օդ առնելու համար։ Բանտարկեալները մեր մուտքին աղմուկէն արթնցած էին, մութին մէջ կը ջանային տեսնել թէ ո՞վ են եկողները։ Սկսան խօսակցիլ, զիրար կանչել, գռեհիկ արտայայտութիւններով։ Մէկը միւսը կը հրաւիրէր իր ծոցը մտնել, եւ որովհետեւ այդ հրաւէրը կ'ընէր Թուրքերէն լեզուով, կը գործածէր այդ լեզուին յատուկ ամենէն գռեհիկ խօսքերը։ Ոմանք մեզի տեղ կը պատրաստէին պառկելու։ Ուրիշներ կը հայհոյէին։

Այս վիճակին մէջ էինք, երբ յանկարծ դուռը կրկին բացուեցաւ եւ նոյն յիսնապետին առաջնորդութեամբ ներս մտան երկու բանտարկեալներ՝ իրենց պայուսակներով, որոնց վրայ նստան երբ դուռը փակուեցաւ։

Այս մարդիկը իրենց շուրջը նայեցան պահ մը եւ մեզ նշմարելով՝ պուլկարերէն հարցումներ ըրին։ Հասկցուցինք որ պուլկարերէն չենք գիտեր, թէ Պոլսէն եկողներ ենք։ Այն ատեն մարդիկը Թուրքերէն խօսեցան։ Ըսինք որ հայեր էինք, մեր ինքնութիւնը եւ հանգամանքը բացատրեցինք։

Այն ատեն իրենցմէ երիտասարդը «Հայրենակից» կոչեց մեզ, ըսաւ թէ մակեդոնացիներ են, թէ իր տարեց ընկերը գիւղացի մըն է, ինք Պելկրատի համալսարանէն իրաւաբանական ուսանող է, ինդլիկենտ է, մեզի պէս, եւ պաշտօնակից...։ Սերպ բանակին չծառայելու համար պուլկար սահմանագլուխը փախած են, որովհետեւ պուլկար կը զգան իրենք իրենց, բայց պուլկարները զիրենք ձերբակալած են, մակեդոնացիները որակելով իրենց երկրին գլխուն եկած դժբախտութիւններուն պատճառ եղողներ...։ «Մենք որ կը կարծէինք թէ եղբայրներ պիտի գտնենք, դառնօրէն յուսախաբ եղանք, մեր դասը առինք...։ Ա՞յս է եղբայրութիւնը, մեզ ընդունեցին թշնամիներու պէս, մե՛նք որ մեր արիւնը թափեր ենք Պուլկարիոյ սիրոյն։ Վա՜յ անօրէն խայտառակներ...։»

– Քանի որ գիշերը պիտի անցընենք այս բանտին մէջ, յարեցի, գոնէ ջանանք հասկնալ թէ ո՞ւր կը գտնուինք։ Ի՞նչ տեսակ արգելանոց է հոս։ Դուք որ պուլկարերէն գիտէք, իրաւաբանական ուսանող էք, հարցաքննեցէք բանտարկեալները, եւ գիտնանք թէ ի՞նչ տեսակի յանցաւորներ են։

Երիտասարդին հաճելի եղաւ առաջարկս եւ սկսաւ հարցումներ ընել շուրջի մարդոց։

Յայտնի եղաւ, որ այս բանտարկեալները ամբաստանեալներ չէին, այլ դատապարտեալներ եւ թիապարտներ։ Կային ցկեանս դատապարտուած մարդասպաններ, քսան տարի ծանր աշխատանքի դատապարտեալ ոճրագործներ, խառն՝ պարզ քսակահատներու եւ աւազակներու հետ։ Գտանք մէկ ամբաստանեալ, որուն դատը չէր տեսնուած դեռ. հազիւ տասնվեց տարեկան անմեղ դէմքով պատանի մըն էր։ Իրաւ է թէ անոր գործած ոճիրը ահռելի էր. պարզապէս մորթեր էր իր հայրն ու մայրը, իրմէ փոքր եղբայրները, եւ այս գործած ոճիրները կը պատմէր հանդարտօրէն, հրեշտակային արտայայտութեամբ, յարգալիր քաղաքավարութեան շեշտով մը։

Ահռելի գիշեր մը անցուցինք։ Լուսաբացին, մեր պատուհանէն դուրսի տեսարանը պարզուեցաւ. ընդարձակ բակ մըն էր՝ շուրջանակի շէնքերով, որոնք զօրանոցի կը նմանէին։

Առաւօտուն դուռը բացուեցաւ եւ յիսնապետը երեւցաւ երեք ոստիկան–զինուորներով ու հրամայեց բոլորիս դուրս ելլել։ Երբ բանտը պարպուեցաւ, բակին մէջ շարքի կեցուցին մեզ, անկիւն մը դիզուած բահեր եւ բրիչներ կային, հրաման տրուեցաւ երթալ, աշխատանքի այդ գործիքները առնել եւ դարձեալ գալ շարուիլ պատին տակ։ Մակեդոնացիները եւ մենք չուզեցինք մեր տեղէն շարժիլ։

Թիապարտները յառաջացան եւ գործիքները շալկեցին։ Յիսնապետը մեզի նշան ըրաւ առանձին շարք կազմելու։ Երբ կալանաւորները բանտապահներուն առաջնորդութեամբ մեկնեցան իրենց աշխատանքին, յիսնապետը մեզ արձակեց բակին մէջ, ըսելով որ կրնայինք շրջագայիլ, մինչեւ որ մեր վիճակը վճռուի։ Բանտին մէջ խորհրդակցեր էինք, պատրաստեր էինք երկտող մը, Յովհաննէսին բարեկամներուն համար, քանի որ մեզ ազատ ձգած էին ման գալու բակին մէջ։ Պէտք էր միջոց մը գտնել թղթիկը հասցընելու հայոց եկեղեցին։ Կիրակի առաւօտ էր եւ եկեղեցին բազմութիւն

ըլլալու էր։ Փողոց մը կը բացուէր շէնքին կողքին, եւ այդ՝ մեր տեսած անելն էր. անոր ծայրը բանուկ լայն փողոց մը կ՚երեւար։ Սկսանք մեր շրջագայութեան ընթացքին հետզհետէ մտնել անելին մէջ եւ մօտենալ անցուդարձով ոգեւորեալ փողոցին։ Յանկարծ նշմարեցի ձկնավաճառ մը եւ վարձատրութիւն խոստանալով՝ խնդրեցի որ թուղթի կտոր մը տանի քահանային, եւ ան յանձն առաւ կատարել…։

⁂

Ձիակառք մը հասաւ պահականոցին առաջ։ Մեր սպասած հայերն էին։ Անոնց կ՚ընկերանար Գարակէօզեան անուն անձ մը, որ Ֆիլիպէի զինուորական հրամանատարին բարեկամն էր, որմէ հրամանագիր մը կը բերէր, քաղաքային իշխանութենէն իրեն փոխանցել մեր խնդիրը, քանի որ մենք զինուորական փախստականներ էինք, հետեւաբար մեր մասին տնօրինութիւնը իր իշխանութեան կը վերաբերէր։ Յիսնապետը իսկոյն մեզ արձակեց, Պր. Գարակէօզեան մեզ առաջնորդեց Զօրավարին պաշտօնատունը, յանձնարարելով մեզ հոն յայտարարել թէ Ֆիլիպէ մնալ կ՚ուզէինք, այլապէս Զօրավարը պիտի չկրնար իր իրաւասութեան շրջանակէն դուրս եղողներու մասին կարգադրութիւն ընել, եւ հարկադրուած պիտի ըլլար ինքն ալ զինուորական գծով մեզ ղրկել մեր երթալ ուզած վայրը։ «Անգամ մը որ իմ երաշխաւորութեան տակ արձակուիք, այլեւս ազատ կ՚ըլլաք ամէն տեղ ճամբորդելու», ըսաւ մեր պաշտպանը։ Այդպէս ալ եղաւ։ Զինուորական հրամանատարութեան կեդրոնէն ելանք խմբովին, մեզ տարին «Հայկական Ընթերցարան»ը, ուր հաւաքուած բազմութեան հետաքրքրութեան գոհացում պիտի տայինք պատմելով մեր արկածները։

Ը) ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻՆ ԳՈՅԺԸ ԿԸ ՀԱՍՆԻ ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆ

Տարտանէլի նեղուցէն անցնելու Անգլիոյ նաւային գործողութիւնը ձախողանքի մատնուեցաւ, մեր յոյսերը մարեցան, բայց կրկին արծարծուեցան՝ երբ հեռագիրները հաղորդեցին Կելիպոլու անգլիական ցամաքահանումի եւ յառաջացումի լուրը։ Մարտ ամսուն ամէն առտու կը հաւաքուէինք «Ընթերցարան», պուլկարահայ մը կը բերէր օրուան լրագիրը, եւ անհամբեր կը սպասէինք տեսնել, երեք սիւնակի վրայ տարածուած խոշոր գրերով, «Ցարիկրատ բատ» – «Պոլիս ինկաւ» – խորագիրը…։ Ի զուր, հոն ալ կայունացած էր, ինչպէս արեւմտեան ճակատի վրայ – դիրքերու պատերազմը։ Առաջին խուճապին, օսմանցիք՝ Պոլիսը լքելով՝ մայրաքաղաքը Պրուսա փոխադրել որոշեր էին։ Թալէաթ, որ Եպարքոս եղեր էր, մեղրածորան բերնով կը շողոմէր այդ ճգնաժամի պահերուն Զօհրապն ու Վարդգէսը, նոյնիսկ խորհուրդ տուած էր Վարդգէսին Եւրոպա ղրկել իր ընտանիքը, յայտնելով որ Պրուսա պիտի փոխադրէին Սուլթանը, եւ եթէ դաշնակից նաւատորմիղը Տարտանէլէն մտնէր, մասնաւոր կառախումբ մը շոգէի վրայ կը սպասէր, կառավարութեան կազմը եւ Խորհրդարանը եւս Պրուսա տեղափոխելու։ Մարտի մէջ, Թալէաթ դարձեալ կանչեր էր Վարդգէսը, այս անգամ աւետելու համար, թէ գերման սպայակոյտը հաւաստիք տուած է թէ Պոլիս վտանգի տակ չէր այլեւս։

Ոչ ոքի մտքէն կ՚անցնէր այն ատեն, թէ 1915-ի այս Ապրիլը հայոց պատմութեան մէջ աննախընթաց, ահաւոր թուական մը կ՚արձանագրէր։ Հայկական գաւառներէն անդոհական լուրեր կը հասնէին։

Եւ առաւօտ մըն ալ իմացանք Պոլսոյ մէջ ձերբակալումը հայ մտաւորական ընտրանիին։ Զարմանալի կը թուի մեր միամտութիւնը. Կիլիկիոյ կոտորածը տեսած էինք. ամէն վայրագութիւն կը սպասուէր Թուրքերէն, մա՛նաւանդ «Երիտասարդ Թուրքերէն», եւ սակայն երեւակայութիւնը անզօր էր պատկերացնելու գալիքը։ Պոլսոյ ձերբակալութիւններու լուրին ցնցումը դեռ չէր ցրուած, երբ հասաւ չարաշուք տարաձայնութեան մը ձեւով տարագրութիւններու գոյժը։ Տեղահան կ՚ընէին հայ ժողովուրդը։ Մեր սերունդը եթէ անակնկալի եկաւ, այդ անոր համար էր որ, մենք շատ քաղաքակիրթ եւ շատ ազնիւ ժողովուրդ էինք, որպէսզի կարենայինք կռահել թէ այս հրէշային ոճիրն էր պատրաստուածը։

Մինչեւ այն ատեն անծանօթ էր ցեղասպանութիւնը կամ ցեղանճիտումը։

Այսօր, կէս դար ետք, մեր նոր սերունդը գիտակ է թէ վերականգնած է հայ ազգը, եւ եթէ Մեծ Եղեռնի յիշատակը իրեն կ՚երեւի որպէս մեր պատմութեան աննախընթաց աղէտը, մեր ժողովուրդին կրած էն սարսափելի տառապանքը, չի կրնար երեւակայել, թէ ի՞նչ զգաց մեր սերունդը 1915-ի Ապրիլի այդ օրերուն…։ Պատմութեան բեմէն անհետացած ազգեր շատ են։ Կան նոյնիսկ անոնցմէ վերապրող խլեակներ, բայց այդ անհետացումը կատարուած է ժամանակի ընթացքին, ճակատագրական հոլովումով, ոչ թէ մէկ օրէն միւսը, յանկարծ։ Այն ատեն ազգ մըն էինք, կառչած մեր հայրենի հողին։ Տարի մը առաջ կը բացուէր նոյնիսկ ազատագրութեան լոյս մը, Հայաստանի վրայ մարզպաններ նշանակուած էին, բարենորոգութիւնները վերջապէս պիտի գործադրուէին, հայ ժողովուրդին հարստահարութեանց վախճանը հասած կը թուէր։ Այս յոյսերու խորտակումն էր ահա, որուն անմիջապէս կը յաջորդէր բնաջնջումը…։

Շատեր, իմ սերունդէս, զգացին այդ օրերուն, ինչ որ ես զգացի, եւ բնաւ պիտի չբաղձայի որ մարդկային էակ մը ենթարկուէր այդպիսի զգացումէ տառապելու։ Զգա՛լ յանկարծ որ կենդանի ես, ազգային բոլոր յատկանիշներովդ, բայց ազգդ բնաջնջուելու վրայ է… եւ երկիրդ անմարդաբնակ անապատի կը վերածուի։

⁂

Անկարելի էր այդ վիճակով կեանքը քարշ տալ, անձնապէս ապահով պայմաններու մէջ, եթէ նոյնիսկ «քարշ տալ» որակումը կը համապատասխանէր հոգեկան վիճակ մը յատկանշելու…։ Որովհետեւ երիտասարդ էի, եւ այդ օրերուն կեանքի հաճելի պայմաններ բացուած էին շուրջս։

Թողուցի Պուլկարեան եւ ճամբայ ելայ հասնելու յոյսով Վան, ուր հայոց գոյամարտը կը շարունակուէր։ Անցայ Դանուբը, Ռումանիան, յաջողեցայ ձեռք բերել ռուսական վիզա, եւ Պեսարապիոյ երկար ճամբով վերջապէս հասայ Թիֆլիս, Օգոստոսի վերջին օրերուն։ Հո՛ն է որ իմացայ աղէտը, Վանի նահանջը, բնակչութեան ահաւոր գաղթը դէպի Կովկաս։ Վանի քաջարի ժողովուրդը այժմ Թափուած էր Էջմիածնի պատերուն տակ, եւ կը կոտորուէր համաճարակէ։

Բ. ՄԱՍ

Ա) ԿԵԱՆՔԸ ԿՈՎԿԱՍԻ ՄԷՋ ԱՐՀԱՒԻՐՔԻ ՕՐԵՐՈՒՆ

Ինչպէս յիշեցինք, Գէորգ Ե. Կաթողիկոս 1912–ին, Պօղոս Փաշա Նուպարի պաշտօն յանձնած էր Բարիզի մէջ կազմել Ազգային Պատուիրակութիւն մը, եւրոպական պետութեանց մօտ հետապնդելու համար Հայաստանի Բարենորոգմանց դատը։ Կաթողիկոսը, հայկական հալածանքներու վերսկսելուն անդոհական օրերուն, դարձեալ պաշտօն յանձնեց Պօղոս Նուպարի վերակազմել Ազգա՛յին Պատուիրակութիւնը, 1914–ի վերջերը, Դաշնակիցներէն պահանջելու համար այս անգամ Հայաստանի ազատագրումը թրքական լուծէն։

Գէորգ Ե.ի կողմէ երկրորդ Ազգային Պատուիրակութեան կազմութիւնը, ռուսական Կառավարութեան հաւանութեամբ տեղի ունեցած էր։ Արդարեւ, Ամենա՛յն Հայոց Կաթողիկոսը 1914–ի Օգոստոս 5 Թուականաւ Կովկասի Փոխարքայ Ի. Ի. Վորոնցով Տաշկովի կ՚ուղղէր յուշագիր մը, յիշեցնելով 1914 Հոկտեմբեր 2–ի նամակով Ցարէն խնդրելը Փոխարքային միջոցաւ, իր պաշտպանութեան տակ առնել Թուրքիոյ հայութիւնը եւ յիշելէ ետք թէ ինչպէս Գերմանիոյ կոթնելով Թուրք կառավարութիւնը յաջողած էր ձախողեցնել Բարենորոգմանց ծրագրին գործադրութիւնը, Վեհափառը կը խնդրէր լուծել այս խնդիրը, որ բովանդակ հայ ժողովուրդին համար խիստ հրատապ կը ներկայանար։ Վեհափառը, այս լուծման համար կը ներկայացնէր հետեւեալ բաղձանքները, իր եւ համայն հայութեան անունով.

Ա. Անատոլուի բոլոր հայկական նահանգներէն կազմել առանձին շրջան մը եւ անոր գլուխը դնել քրիստոնեայ մը.

Բ. Այդ անձը ընտրել, տիտղոսաւոր եւ բարձրաստիճան, Ռուսիոյ կողմէ, անկախ Բարձրագոյն Դռնէն։

Գ. Այդ շրջանը օժտել ներկայացուցչական վարչութեամբ։

Մնացեալ կէտերը կը համապատասխանէին Բարենորոգմանց սկզբ–

նական ծրագրին, զոր Ռուսիոյ Կ. Պոլսոյ դեսպանը ներկայացուցած էր 1912–ին։

Փոխարքան՝ 1914 Սեպտեմբեր 2 եւ Թ. 1560 պաշտօնագրով կը պատասխանէր, ըսելով որ Ն. Ս. Օծութեան նամակին բնագիրը յանձնած է Վարչապետին, եւ արտաքին գործոց նախարար Կորեմկինէն հաւաստիք ստացած է թէ՝ «ոչ մէկ պարագայի, ռուս Կառավարութիւնը զիջում պիտի չընէ հայկական հարցին մէջ, Թուրքիոյ հայկական նահանգներու բարենորոգմանց մասին, համաձայն ռուսական սկզբնական ծրագրին, եւ Ռուսիոյ հակակշռին տակ»։

Փոխարքան կ'աւելցնէր թէ՝ Վարչապետին հաւաստումը զինք համոզած էր թէ հայկական հարցը նպաստաւոր լուծում պիտի ստանայ։ Սակայն, կը չեշտէր Փոխարքան, որ ըլլա՛յ Թուրքիոյ հայերը թէ ռուսահպատակ հայերը դրդութիւններէ զգուշանան, որովհետեւ ռուսեւթուրք յարաբերութիւնները ձգտեալ վիճակին մէջ էին։ Եւ ռուս Կառավարութիւնը, եւ թէ Դաշնակիցները, քաղաքական տեսակէտով, կարեւոր կը նկատեն դրդութեանց տեղի չտալ, եւ եթէ պատերազմը ծագի՝ նախայարձակը ըլլայ Թուրքիան, եւ ոչ թէ Ռուսիոյ վարմունքին հետեւանքով։

Փոխարքան կ'եզրակացնէ. «Միեւնոյն ատեն պիտի խնդրէի խոնարհաբար, Նորին Սուրբ Օծութենէն վերոյիշեալ նկատումներով որ Իր հօտին վրայ ունեցած հեղինակութեամբ, ապահովէ գործադրութիւնը այն առաքելութիւններուն, որոնց գործադրութեան համար պէտք պիտի ունենամ հայերուն, Թուրքեւռուս պատերազմի մը պարագային»։

Իսկ Փոխարքան, իր այս նամակին վերջին պարբերութեամբ կ'ուզէր ապահովել հայոց Հայրապետին հեղինակութեամբ, հայերու գործակցութիւնը պատերազմը ծագելէն ետք. յայտնի է որ կամաւորական շարժման թելադրանքը Փոխարքայէն կուգար։ Երեք անձեր – Մեսրոպ Եպիսկոպոս Մագիստրոս, Ալեքսանդր Խատիսեան, Թիֆլիսի քաղաքապետ եւ Սամսոն Յարութիւնեան, Իրաւաբան – Փոխարքային հետ թելադրեցին այս շարժումը։ Կաթողիկոսին նախաձեռնութեամբ Թիֆլիսի մէջ կազմուած էր Ազգային Պիւրօն, նախագահութեամբ Մեսրոպ Սրբազանի։ Փոխ–նախագահն էր Յովսէփ Խնունց։ Կամաւորական հարցը բերուեցաւ Ազգային Պիւրոյի նիստին։ Գրեթէ բոլորն ալ կողմնակից էին կամաւորական գունդեր կազմելու։ Երկու անձեր միայն ընդդիմացան. «Մշակ»ի խմբագրապետ Համբարձում Առաքելեան, եւ ազգային դիւցազն Անդրանիկ։ Ընդդիմադիրներու կարծիքով՝ ռուս Պետութիւնը, որ քսան միլիոն զինուոր հաւաքած էր, եւ այս հսկայ բանակը զինելու ռազմամթերք չունէր, բնաւ պէտք չունէր հայ կամաւորներու, յաղթելու համար Թուրքիոյ։ Բայց այդպիսի ցուցարարական արարք մը կրնար պատրուակ ծառայել Թուրքերուն, հայերը հարուածելու համար։ Զաւարեան՝ տը Գիրսի տուած խորհուրդները մոռցեր էր, արդէն Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը անընդունակ էր խոհեմ վարմունքի։ Անոր Արեւելեան Պիւրօն, եւ Հայաստանի Պիւրօն ալ, երբեք չուզեցին նկատի առնել Պոլսէն Արեւմտեան Պիւրոյին թախանձագին դիմումները զգուշաւոր ըլլալու եւ

գրգռիչ արարքներէ ետ կենալու։ Այս մասին Պոլսոյ ղեկավար մարմիններու նամակը, որ ուղղուած էր Կովկասի իրենց համապատասխան մարմիններուն, կ'ընդգծէր թէ Թուրքիոյ մէջ մեր բովանդակ ժողովուրդին, ինչպէս նաեւ իրենց կեանքը մազի թելէ կախուած է, եւ պէտք է հաւատարիմ մնալ Կարնոյ Հ. Յ. Դ.ի վերջին Ընդհանուր Ժողովին որոշման, որով հայոց երկու հատուածները իրենց պետութիւններուն հաւատարիմ դիրք պիտի բռնէին։ Այս նամակը կարդացուած էր, Պալքանեան Կ. Կոմիտէի կողմէ եւ Ամերիկայի Հ. Յ. Դ. Կ. Կոմիտէի կողմէ՝ իւրաքանչիւրին Շրջանային Ընդհանուր Ժողովներուն մէջ։ Եւ դիմում եղած էր Կովկաս, Արեւելեան Պիւրոյին չթերանալ Ընդհանուր Ժողովի որոշման գործադրութեան մէջ։ Այս բողոքները ապարդիւն մնացին։ Հ. Յ. Դ.ի աւանդութեան մէջ սովորական էր Կովկասի պատասխանատու մարմիններուն ինքնագլուխ եւ անպատասխանատու գործունէութիւնը։ Օրինակ՝ «Կովկասեան նախագծին» գործադրութիւնը՝ նախքան Ընդհանուր Ժողովէ վաւերացուիլը։

Ազգային Պիւրօն գրեթէ միաձայնութեամբ որոշեց ուրեմն կազմել կամաւորական գունդեր։ Այս առթիւ խորհրդաւոր կերպով տարաձայնուեցաւ կեղծ վաւերագիր մը, Ցարին ենթադրական կոչը՝ հայերուն ուղղուած։ Ասոր բնագիրը թէեւ երբեք չտեսնուեցաւ, բայց անոր արձագանգ տուին եւրոպական թերթեր։

Հետեւեալ կերպով խմբագրուած էր ան. «Հայե՛ր, վեհ սլացքով մը, Ռուսիոյ ժողովուրդները արեւելքէն արեւմուտք, ոտքի կանգնեցան լսելով իմ ձայնս։ Հայերը հինգ դարերու բռնապետութեան լուծէ մը ետք, որուն ընթացքին այնքան զոհեր ինկան եւ որուն տակ շատեր կը հեծեն տակաւին, ահա հնչեց վերջապէս ձեր ազատութեան ժամը։ Ռուս ժողովուրդը հպարտութեամբ կը յիշէ անունները նշանաւոր հայերու, Լազարէֆներ, Մելիքոֆներ եւ ուրիշներ կռուեցան իրենց սլաւ եղբայրներու կողքին հայրենիքի մեծութեան համար։ Ձեր դարաւոր հաւատարմութիւնը կը վստահեցնէ զիս թէ այս հանդիսաւոր օրերուն պիտի գիտնաք կատարել ձեր ամբողջ պարտականութիւնը, անխախտ հաւատքով մեր զէնքերուն եւ մեր արդար դատին վերջնական յաղթանակին վրայ։ Հայե՛ր, միացէք ձեր արենակից եղբայրներուն ցարերու մականին տակ, վերջապէս ազատութեան եւ արդարութեան բարիքները ստանալու համար», որպէս թէ ստորագրուած՝ Նիքոլա Բ. Ցար բոլոր ռուսերուն։

Կամաւորական շարժումը վարելու համար Ազգային Պիւրօն ստեղծեց յատուկ մարմին մը «Կամաւորական Կարգադրիչ Մարմին» անունով, որ աւելի ծանօթ էր «Հայկական Շտապ» կոչումով։ Շտապ, ռուսերէն կը նշանակէ՝ սպայակոյտ կամ հրամանատարական կայան։ Այս մարմինը բաղկացած էր Հ. Յ. Դ. Արեւմտեան Պիւրոյի անդամներէն եւ կը հերքէր այն թափանցիկ չքմեղանքը, որով Պիւրոյի անդամները իրենք զիրենք կ'արդարացնէին Դաշնակցութեան Ընդհանուր Ժողովի որոշումները դրժած ըլլալու պատասխանատուութենէն, ըսելով որ կամաւորական շարժումին ձեռնարկողը Ազգային Պիւրօն էր եւ ոչ թէ Դաշնակցութիւնը։ Արդէն Ազգային Պիւրոյէն քաշուած էին Հ. Առաքելեան եւ իր հօսանքին մարդիկը։

Անդրանիկի պարագան տարբեր էր. ան որպէս հայ քաղաքացի իր ժխտական կարծիքը յայտնելէ ետք, Ազգային Բիւրոյի որոշումին եւ կոչին հնազանդած էր իբրեւ զինուոր: Անդրանիկի գաղափարը ազգային կարգապահութեան եւ զինուորական հնազանդութեան մասին անյողդողդ էր: Հետեւաբար, երբ իրեն առաջարկուեցաւ ստանձնել կամաւորական առաջին գունդին հրամանատարութիւնը, ան ենթարկուեցաւ հրամանին եւ քաջութեան սխրագործութիւններով անգամ մը եւս փառաւորեց իր առասպելական համբաւը:

Բ) ԿԱՄԱՒՈՐԱԿԱՆ ԳՈՒՆԴԵՐՈՒ ՄՂԱԾ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏՆԵՐԸ

Թուրքեւռուս պատերազմը ծագելուն կամաւորական գունդերը կազմուած էին: Վորոնցով Տաշկով հրամայեց որ անոնք պատրաստ ըլլան ռազմաճակատ մեկնիլ, պատերազմի հրատարակութենէն երեք շաբաթ ետք: Առաջին գունդը Անդրանիկի հրամանին տակ էր, երկրորդ գունդը՝ Դրոյի, երրորդ գունդի հրամանատարն էր Համազասպ, չորրորդ գունդին գլուխն էր Քեռի, հինգերորդ գունդինը՝ Իշխան, կար նաեւ վեցերորդ գունդը, հընչակեաններունը, որուն հրամատարն էր Գրիգոր Աւշարեան: Կամաւորներու զէնքերը եւ պարենագինը կառավարութիւնը կը հայթայթէր. մնացեալ բոլոր ծախքերը հայերը իրենք պիտի հոգային: Այս գունդերը կը գործէին իբրեւ հետախոյզ եւ յառաջապահ ռուս բանակին:

Օսմանեան կողմէն ալ կազմակերպուած էին անկանոն գունդեր, բաղկացած քիւրտերէ, որոնք կը գործէին ռուսական գիծերուն թիկունքին, կը սպաննէին, կը թալանէին, եւ կը հեռանային, քաշուելով լեռները: Ասոնք մեծ թիւ մը կը կազմէին: Ասոնցմէ չորս աշիրեթապետներ Նոյեմբեր 20-ին եկան անձնատուր եղան Անդրանիկի: Անոնց տուած տեղեկութիւններէն յայտնուեցաւ, թէ Թուրքերը զինած էին զիրենք եւ բազմաթիւ այլ հրոսակային խումբեր:

Անդրանիկի ճակատ մեկնումը մասնաւոր հանդիսութեամբ եղաւ: Հրամանատար Զօր. Չերնազուպով, Նոյեմբեր 3-ին ընդունելով Անդրանիկը, բարի գալուստի ճառ մը արտասանեց եւ ըսաւ. «Երջանիկ եմ, որ հայ ժողովուրդը ռուս բանակին հետ ոտքի կը կանգնի, մղելու համար ճնշուած Հայաստանի ազատագրութեան պատերազմը: Ես զինուոր մըն եմ, եւ չեմ գիտեր թէ ինչ պիտի ըլլայ հայերու ճակատագիրը. այդ կախում ունի դիւանագիտութենէն: Բայց կարծեմ թէ նոր լոյս մը կը ծագի հայ երկնակամարին վրայ: Իբրեւ քրիստոնեայ կը փափաքիմ աղօթել, որ Աստուած մեզի եւ կամաւորներուն շնորհէ լիակատար յաղթութիւն»: Անդրանիկ իր կարճ պատասխանին մէջ ըսաւ. «Թուրքը իմ կռնակս չէ տեսած»:

Անդրանիկի մղած նշանաւոր ճակատամարտները յայտնի են, իր թիկնապահին համառօտ օրագրութենէն: Այդ կռիւներէն յիշենք Խոշուրինը,

Խորասանը, Դիլմանը, իսկ անոնց դրուագները իր զինակիցներէն կը պատմուին որպէս հրաշապատում քաջագործութիւններ: Երբ Անդրանիկ Կովկասեան ճակատին վրայ երեւցաւ, արդէն անոր համբաւը երեսունըհինգ տարուան դիւցազներգութիւն մըն էր, հայ ժողովուրդը զայն երգած էր քառորդ դարէ աւելի: Չերնազուպովի ճառը յիշեցինք, այն ատեն Անդրանիկ Ճուլֆա հասած էր եւ ռուս Զօրավարը անոր գունդը հանդէսէ կ'անցընէր, հիացում յայտնելով: Այն ատենն էր, որ Թուրքերը Կովկաս խուժել կը սպառնային, եւ Թիֆլիսի հայ քաղքենիները, Ազգային Բիւրոյի հերոսները մէջն ըլլալով, փախած եւ ապաստանած էին Հիւսիսային Կովկասի Ջերմուկները: Խալիլ Փաշայի գունդերը կը յառաջային Պարսկաստանէն, թրքական մեծ յարձակողականով մը, եւ Անդրանիկ, Ճուլֆայի մէջ կը սպասէր Թուրք ուժերուն իր փոքրաթիւ կամաւորներով, եւ պարտութեան մատնեց Խալիլը, փրկելով Կովկասը Թուրք ներխուժումէն: Դիլմանէն ետք Թուրքերը խորտակուած էին, այլեւս յարձակման ոյժ չունեցան: Անդրանիկի զինուորները այս ճակատամարտներուն տասնինը անգամ սուինաւոր յարձակումի դիմած են... առանց սուինի. եւ Թուրքերը փախուստի դիմած են:

Դրօ՝ Իգդիրէն կը յառաջանար Հոկտեմբեր 24-ին, իբրեւ յառաջապահ դէպի Վան ուղեւորուող ռուս բանակին: Շփոթութեամբ մը ռուսերը իրենց ուղղութիւնը կը փոխեն առանց լուր տալու հայերուն, որոնք կը պաշարուին քիւրտեւթուրք անկանոն գունդերէ, Դրօ կը վիրաւորուի, Խեչօ, որ այրուձիին հրամանատարն էր, անոր տեղը կ'անցնի եւ կը յաջողի ազատել գունդը պաշարումէն: Խազախներու հետ յառաջանալով, երկրորդ գունդը Խեչոյի հրամանատարութեամբ յաղթական կռիւ կը մղեն եւ կ'ուղղուին դէպի Վան, ուր հայեր իրենց հերոսամարտը կը վարէին Թուրքերուն դէմ, ամիսէ մը ի վեր: Ռուսական բանակը կը յառաջանար դէպի Վան, որուն յառաջապահն էր Համազասպի գունդը՝ Սարի Գամիշէն ճամբայ ելլելէ ի վեր: Վանի գրաւումէն ետք, Համազասպ, ութ օրուան ճակատամարտէ մը ետք, գրաւեց Խիզանը, ուր մտաւ 1916 Յունուար 25-ին:

Անդրանիկ առանց լուրջ արգելքի հանդիպելու կրցաւ յառաջանալ մինչեւ Պիթլիս, ռուս բանակին հետ:

Քեռի սկիզբը կը գործէր Օլթիի շրջանին մէջ, թրքական մեծ յարձակողականի ատենը: Քեռի այդ ատենը ռուսական գումարտակի մը հետ պաշարուած էր երկու օր, փամփուշտները սպառած էին, բայց ան հոն ցոյց տուաւ իր ռազմագէտի տաղանդը եւ իր կամաւորները կատաղի խոյանքով պաշարման շղթան ճեղքեցին: Յիշենք նաեւ Ոստանի կռիւը, ուր Քեռի առանց հրետանիի օժանդակութեան, որովհետեւ թնդանօթ չունէր, կրցաւ փախուստի մատնել թշնամին, Զեվինի եւ Սուրբի դիրքերը գրաւելով, գիշերային յարձակմամբ, եւ սուինաւոր գիրկընդխառն կռիւով:

Զօր. Սիպալչենկօ, Սալտուզի բանակին հրամանատարը, հետեւեալ օրակարգը հրատարակեց Քեռիի մահուան առթիւ.—

«Քեռի որ քան ամսու չափ կռուեցաւ մեր փառահեղ բանակին շարքերուն մէջ, իբրեւ կամաւոր, գրաւած էր սէրը բոլոր զինք ճանչցողներուն: Յանձին Քեռիի, որ ինկաւ փառաւոր մահով, կորսուինք մեր էն կորովի

հրամանատարներէն մին, որ սիրելի էր իբրեւ ուղիղ մարդ. կորուստը անդարմանելի է։»

Երկրորդ հրամանատարը որ ինկաւ պատուոյ դաշտին վրայ, վեցերորդ գունդին հրամանատար Աւշարեանն էր։ Այս գունդը գործեց Կարնոյ շրջանին մէջ, եւ այդ ճակատին վրայ կռուի յաղթանակներ տարաւ, որոնցմէ միոյն մէջ հրամանատարը՝ Գրիգոր Աւշարեան ինկաւ թշնամի գնդակէն։

Կամաւորական գունդերու քաջագործութեանց բազմաթիւ վկայութիւններ կան ռուսական բանակի փաստաթուղթերուն մէջ, հրատարակուած օրակարգերու մէջ, որոնց թիւումը, այս յուշերու սահմանէն դուրս կ՚իյնայ։

Հոս կ՚ուզենք յիշել միայն Զօր. Օկանովսկիի հեռագիրը, ուղղուած Հայոց Վեհափառ Կաթողիկոսին, Վանայ գրաւման առթիւ.—

ԷՋՄԻԱԾԻՆ.— «Ն. Ս. Օծութիւն Ամենայն Հայոց, շնորհակալ եմ բոլոր սրտովս այն աղօթքներուն համար, զորս ուղղած էք առ Բարձրեալն Էջմիածնի Մայր Տաճարին մէջ, այն յիշատակելի օրը որ Վանը ազատագրուեցաւ, քրիստոնէութեան պատմական թշնամիէն եւ հայ ժողովուրդը՝ դարաւոր լուծէն, շնորհիւ քաջարի եւ յաղթական գունդերու եւ ինձ վստահուած չորրորդ զօրաբանակի հայ գունդերուն։»

Եւ ահա ճակատի ընդհանուր հրամանատարին հեռագիրը.—

ՋՈՒԼՖԱ.— «Ն. Ս. Օծութիւն Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց, Նոյեմբեր 9-ի կռիւներուն մէջ, Անդրանիկի հայ կամաւորներու գունդը ցոյց տուաւ մեծ քաջութիւն եւ անձնուիրութիւն։ Երջանիկ եմ այս մասին տեղեկացնելու Ն. Ս. Օծութիւնը, որուն բարեացակամութիւնը եւ աղօթքը կը հայցեմ ապագայ յաջողութիւններու համար»։

***

Այս քանի մը վաւերաթուղթերը ճաշակ մը կուտան Հայաստանի հողին վրայ ռուսական բանակներու յառաջացման եւ մեր կամաւորներու խոյանքին վրայ, դժան պայմաններու մէջ, որ յատկանշական է լեռնային երկրին խստամբեր տեղագրութեան։ Ժագ տը Մորկան, այս ճակատին կռիւներուն վրայ Ֆրանսական մամուլին մէջ պարբերաբար տուած իր յօդուածները միացուցած է, գրքի մը վերածելով, եւ իբր անձնապէս ծանօթ մեր երկրի աշխարհագրական դիրքերուն, ընդգծելով դժուարութիւնները, հիացումով կը խօսի ռուսական բանակներու գործունէութեան եւ հայ գունդերու սխրագործութեանց վրայ։ Այդ գիրքը, որուն խորագիրն է «Ասիոյ բարբարոսներու դէմ», լոյս տեսած է 1918-ին եւ չէ թարգմանուած հայերէնի։ «Հայաստանի մէջէն ռուս բանակներու յառաջխաղացքը, կը գրէ Ժագ տը Մորկան տեղ մը, հիանալի ռազմական սխրագործութիւն մըն է, ներկայ պատերազմին ամենէն փառաւոր դրուագներէն մին, որուն հետեւանքները խիստ կարեւոր են։» Այլուր կը գրէ. «Հայաստանի մէջ կատարուած ճիգը խիստ ծանր էր ո՛չ միայն վայրին տեղագրական պայմաններուն պատճառով, այլ նաեւ անոր համար որ պատերազմը տեղի կ՚ունենար ձմեռը, յաճախ 2000 մեթրէ աւելի բարձրութեան վրայ։ Մեր դաշնակիցները, շնորհիւ

միայն արժանիքի եւ չարքաշութեան հրաշքներով է որ կրցան յաղթել»։...

«Երբեք Եւրոպայի մէջ չեն կրնար հասկնալ թէ որքան տառապալի աշխատանք է թիկունքի գործը, այսպիսի լեռնային երկրի մը մէջ, որ այնքան զուրկ է հաղորդակցութեան ճամբաներէ։ Ռուսական յարձակողականը հաւասար է պարզապէս հրաշքի։»

Գ) ՄԵԾ ՆԱՀԱՆՋԻ ՕՐԵՐՈՒՆ

Ֆիլիպէէն մեկնելուս գացի հրաժեշտ առնել Տ. Ղեւոնդ Եպս. Դուրեանէն, Պալքանեան պատերազմի ատեն Ադրիանուպոլսոյ Առաջնորդէն, որ Ֆիլիպէ կը մնար այդ օրերուն։ Պատրիարքարանի կողմէ նշանակուած էր Պուլկարիոյ առաջնորդ։ Բնութեամբ բարի եւ խոհեմ Ղեւոնդ Սրբազան հակակրութեան առարկայ էր դաշնակցական շրջանակին մէջ։ Ֆիլիպէի հայոց եկեղեցիին խորհրդարանը իրեն տրամադրեր էր սենեակ մը, ուր քաշուած կը բնակէր նիւթական նեղութեան մէջ։ Ղեւոնդ Եպիս. Գատը Գիւղի քարոզիչ եղած էր։ Զինք կը ճանչնայի պատանեկութեան տարիներէս։ Երբ ներս մտայ սրահէն, Սրբազանին քով էր վաղեմի բարեկամ Քրիս Ֆէնէրճեան։ Ժամանակակից պատմութեան մէջ, Քրիս ծանօթ է զանազան կեղծանուններով։ Վռամշապուհ Քենտիրեանի սրտակից ընկերն էր, որուն հետ Պոլսոյ գաղտնի դաշնակցական կեդրոնական մարմնոյն անդամ եղած էր, եւ յետոյ ծանօթ, որպէս մաս կազմող «բողոքող դաշնակցական»ներու՝ Վարդոյին եւ խումբին հետ։ Այս խմբակը Միհրանական շարժումի համակիր՝ երկրին մէջ գործողներէ բաղկացած էր, հակառակորդ Կովկասեան նախագծին։

Երբ Դուրեան Եպիսկ. իմացաւ թէ ի՞նչ նպատակով կը մեկնիմ Կովկաս, ջանաց զիս համոզել որ հրաժարիմ այդ վտանգաւոր արկածախնդրութենէն։

Քրիս միջամտեց.

– Սրբազան, անօգուտ է խօսիլդ, երիտասարդ մը խրատով չի սորվիր, այլ անձնական փորձառութեամբ. հիմա դուք ինչ ալ ըսէք անօգուտ է։ Ես միայն մէկ բան պիտի ըսեմ՝ – «Մարդիկդ ճանչնալու բուն տեղը կ՚երթաս, տղաս»։

Այն ատեն չէի կրնար ըմբռնել, թէ ի՞նչ ըսել կ՚ուզէր Քրիս։ Կովկասի մէջ անցուցած հինգ տարիներս եւ տեսածներս միայն կրնային, արդարեւ, հասկնալի ընծայել անոր խօսքերուն նշանակութիւնը...։

***

Կամաւորական շարժումի պատասխանատուն եղաւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան Արեւելեան Բիւրօն։ Արեւմտեան Բիւրօն, ինչպէս տեսանք, շատ խոհեմ էր, եւ իր հոգեվարքի օրերուն կանխատես... բայց ուշ՛։ Տեղահանութեան լուրերը արտասահման հասնելէ առաջ, հասած էր Վանի գրաւման լուրը, որ խանդավառութիւն ստեղծեց։ Կովկասէն հրահանգներ կը

հասնէին դաշնակցական կոմիտէներուն կամաւորներ հաւաքելու համար։ Ազգային Պիւրոյի անունով ներկայացուցիչ մը եկած էր պալքանեան երկիրները, Ց. Ճերմակ անունով։ Ան ժողովներ կը սարքէր եւ անհեթեթ ու ցնորական գաղափարներ կը յայտնէր,— ինչպէս՝ «Այս կամաւորները պիտի ըլլան ապագայ Հայաստանի կորիզը... եւ անոնցմով, ի հարկին պիտի կռուինք... Ռուսիոյ դէմ»։ Երբ տարագրութեան աղէտը պայթեցաւ, այն ատեն սկսաւ շարժում մը թէ Պալքաններէն եւ թէ մա՛նաւանդ Ամերիկայէն, ուրկէ կամաւորներ կը դիմէին դէպի Կովկաս։ Հայկական արհաւիրքը 1915-ի ամառը պայթելով, կը մղէր երիտասարդ հայերու հոսանք մը երթալ մասնակից ըլլալու կովկասեան ճակատի վրայ մղուող կռիւներուն։

Սոֆիա հասած էի, երբ իրիկուն մը իմացանք Վանի նահանջի լուրը։ Մեծ յուսախաբութիւն մըն էր այս, ինծի համար որ ճամբայ ելած էի Վան երթալու։ Կը լսէինք թէ 300,000-ի մօտ փախստական հայութիւնը, զարհուրելի պայմաններու տակ, կը դիմէր Իգտիր, Կովկաս ապաստանելու համար։ Այսպէս, ուրեմն, իրենց կեանքը պաշտպանելու համար մարտնչող վանեցիներն ալ կը դառնային տարագիր, անտուն թափառականներ, յաղթանակի եւ ազատագրութեան կարճատեւ արբեցումը վայելելէ ետք։ Կ'ըսուէր, սակայն, թէ Վանի այդ նահանջը ռազմաճակատի շարժմանց արդիւնք էր, շուտով դարմանելի, հետեւաբար կրկին կարելի պիտի ըլլար շարունակել ընդհատուած երազը։ Տեղեկութիւնները հակասական, կցկտուր, անորոշ էին. եւ աւելի զօրացաւ ճամբան շարունակելու կամքս, իրականութեան մօտէն ծանօթանալու համար։

Սոֆիայէն ճամբաս շարունակեցի, հաճելի անակնկալը ունենալէ ետք լսելու Սոֆիա ժամանելը Զապէլ Եսայեանի, որ Պոլսէն կրցեր էր փախչիլ եւ նետուիլ սահմանէն դուրս։ Նոյն օրերուն Սոֆիա կը հասնէր գերման հայասէր Տոքթ. Լեփսիուս, Պոլիս երթալու համար. եւ հանդիպելով հայ շրջանակներու կը հաւաքէր տեղեկութիւններ, փաստաթուղթեր՝ Թուրքիոյ մէջ հայոց վիճակին վրայ։ Լեփսիուս Պոլիս գնաց, արդարեւ, քանի մը օր ետք, բայց շուտով ստիպեցին զինք հեռանալ մայրաքաղաքէն։ Բայց ան կրցաւ պատրաստել իր տեղեկագիրը՝ Թուրքերու գործած սարսափներու մասին։

Ռումանիա հասնելուս հոն ալ հայերու հոգեկան վիճակը գտայ նոյնը, ինչպէս Պուլկարիոյ մէջ։ Ճուրճովայէն շոգենաւը զիս տարաւ Դանուբի միւս եզերքը, ռուսական սահմանագլուխ։ Շոգեկառքը ճամբայ ելաւ երեկոյեան մօտ եւ քանի կը յառաջանայինք՝ այնքան կը պարզուէր պատերազմական վիճակի երեւոյթը։ Կայարաններէ կ'անցնէր կառաշարը, ուր այր պաշտօնեաները փոխարինուած էին կիներով։ Քանի կը մխրճուէինք երկրին ներսերը այնքան կառաշարը կը լեցուէր զինուորներով։ Երբ Ուքրանիոյ մէջ հասանք Զնամինքա կայարանը, ուր հարկ էր անցնիլ Մոսկուայէն եկող կառախումբը, դէպի Կովկաս շարունակելու համար ճամբաս՝ այն ատեն պարզուեցաւ պատերազմի նախճիրներու բուն տեսիլը։ Այս կայարանին մէջ խռնուած էր արեւմտեան աւերուած նահանգներէն փախչող բազմութիւն մը։ Երբ կէս գիշերին հասաւ Մոսկուայի կառախումբը, անոր

բաժնեակներն ալ լեցուած էին արեւմտեան ճակատէն Կովկաս փոխադրուող վիրաւոր, հիւանդ, ջղագար զինուորականներով, որոնց կ'ընկերանային յաճախ անոնց կիները։ Անոնց խօսակցութիւնը ինծի հետ, սահմռկեցուցիչ յայտնութիւն մըն էր, յուսահատութեամբ, ընդվզումով, յեղափոխական ակնկալութեանց ազդանշանով։ Նախ կը զարմանային որ ես առանց ստիպման կ'երթայի ողջ գլուխս աւետարանի տակ դնելու։ Յետոյ կը հաւաստէին թէ յեղափոխութիւնը մօտալուտ էր, պատերազմը խիստ անժողովրդական, երկիրը սպառած, արեւմտեան ճակատը դժոխք մը դարձած էր, որովհետեւ կառավարութեան գլուխ անցած էին դաւաճաններ, մատնիչներ, գերման լրտեսներ...։ Այս կանայք կը պատկանէին մշակուած եւ ազնուական դասակարգին եւ միայն կը խօսէին ֆրանսերէն, իրարու եւ ինծի հետ։

Վեց օր ճամբորդելէ ետք, հասանք կովկասեան սահմանը։ Մտաւորական ռուս մը, իրաւագէտ, որ ինծի ընկերացած էր Ռոստովէն, կը կրկնէր յաճախ. «Բարեբախտաբար քիչ շատ շփում ունեցանք ճամբու ընթացքին ռուս մարդոց հետ, եւ գաղափար մը կրցաք կազմել մեր ժողովուրդին մասին։ Կովկաս Ռուսաստան չէ. հոն պիտի հանդիպիք ռուսերու, որոնք մեր ժողովուրդին տականքը կը կազմեն, աքսորուած փոխարքայութեան սահմանները, ուր տեղական ժողովուրդներու վրայ կը գործադրեն կամայականութիւն, անիրաւութիւն։ Հայերը դժբախտ ազգ մըն են, ինչպէս Լեհերը։ Ձեր ալ, անոնց ալ երկիրը բաժնուած է երեք պետութիւններու միջեւ։ Իցի՜ւ թէ ազատագրութեան ժամը չուշանայ»։

Դ) ՆԱՀԱՆՋԸ

Օգոստոս 24-ին, այսինքն նոր տոմարով Սեպտեմբեր 6-ին ժամանեցի Թիֆլիս։

Ինծի ըսեր էին. «Երեւանեան հրապարակը հարցուր, հոնկէ, Գաֆէ Սանթրալէն կ'իմանաս, թէ՛ Հայկական Շտապին եւ թէ «Հորիզոն»ի խմբագրատան հասցէները, նոյնպէս հասցէն Ազգային Պիւրոյին։ Այս երեք հաստատութիւնները օրուան հայ պաշտօնատուներն են ներկայիս»։

Թիֆլիսի մասին լսած էինք որպէս «հայկական քաղաք», կամ ըսենք հայաշատ քաղաք։ Արդ, երբ պանդոկիս մէջ պահ մը հանգստանալէ ետք, դուրս ելայ, շատ դժուարութիւն կրեցի «Երեւանեան հրապարակը» գտնելու։ Պանդոկս գրեթէ այդ կեդրոնական հրապարակին վրայ էր, բայց հարցումներս հայերէն կ'ընէի եւ ոչ ոք կը հասկնար։ Ռուսերէնի անտեղեակ, ֆրանսերէնը փորձեցի, անօգուտ...։ Այն ատեն յիշեցի թէ Բէնիի մէջ յաջողած էի ես զիս հասկցնել եւ ճաշարան մը գտնել գիտցած կիսկատար պուլկարերէնիս շնորհիւ, փորձեցի նոյնը. եւ յաջողեցայ ռուսերէնի թարգմանել «Երեւանեան հրապարակ»ը։ Խոր ակնածանքով մտայ Հայկական Շտապը, ուր կը հաւատայինք թէ կը կազմակերպուէր, հայութեան անունով, ստեղծագործական աշխատանքը, ուրկէ կը տարածուէր դիմադրական ոգին եւ կը ղեկավարուէր ազատութեան կռիւը։

Դրան առաջ պահակ կը սպասէր հայ կամաւոր մը։

Պեհլուլեան փողոցի այդ շէնքը պատմական յիշատակներով լի եղաւ ինծի եւ իմ այն ատենուան գործակից ընկերներուս համար։ Մենք բուռ մը երիտասարդներ, որ մտեր էինք, միամիտ հիացմամբ, կամաւորական կարգադրիչ Մարմնի այդ շէնքէն ներս, ճիշդ երկու տարի առաջ, երբ շատ հովեր անցեր էին մեր վրայէն, եւ հոն տիրապետող փեթիշներու ստուերը դեռ կը յածէր, նոյն այդ շէնքին մէջ կը հիմնէինք «Հայաստան» արեւմտահայ օրաթերթը եւ մեր կողքին կու գար զետեղուիլ Արեւմտահայ Խորհուրդը։ Հայկական Ծտապը կը դառնար Արեւմտահայ Տուն, խնամակալներէ ձերբազատուելով՝ իր ժողովուրդին ցաւերով զբաղելու համար։

⁂

Վանի նահանջը իրողութիւն էր։

Նահանջը աղէտալի հանելուկ մըն էր։ Հայերու կարծիքով այդ նահանջը ցարական վարչութեան մէկ մեքենայութիւնն էր մեր ժողովուրդը սպառելու համար սարքուած։ Իսկ Ռուս զինուորական շրջանակները կ'ըսէին, թէ կամաւորական կազմակերպիչ մարմինները մեծ ուժեր խոստացած էին, բայց հազիւ կրցած էին հայթայթել 3–4000 զինուորներ, որոնց յատկացուած ճակատը չափուած ըլլալով կանխատեսուած ուժերու վրայ՝ անկարելի եղած էր դիրքերը պահելը։ Իրողութիւնը տարբեր էր, եւ դժբախտաբար հայեր էին դէպքին պատասխանատուները։ Հետախուզական կամ հակալրտեսական կազմակերպութեանց մէջ գործող ռուսական բանակէն հայանուն սպաներու թեթեւամիտ ընթացքը յայտնի եղաւ։ Չկրնալով ճշդրիտ տեղեկութիւններ քաղել թշնամի բանակներու շարժումներուն մասին, անոնք յերիւրածոյ լուրեր կը հաղորդէին ճակատի հրամանատարութեան։ Այս լուրերէն մին էր Վանի վրայ արշաւող թրքական մեծ ուժերու առասպելը, որ հարկադրեր էր տալ նահանջի հրաման։ Եւ յետոյ տեսնելով տեղեկութեան անհիմն ըլլալը՝ կրկին ետ դառնալու եւ կրկին Վան մտնելու հրաման տրուեր էր։

⁂

Սահմանին այս կողմը անթափանց վարագոյրի մը ետեւ էինք, որմէ անդին ողբերգութիւնը դէպի արաբական անապատները քշուող կարաւաններուն, տեղի կ'ունենար արիւնոտ մշուշի մը ետին։ Ինչ որ մեզի տրուած էր տեսնել սահմանը անցնելով, տարագրուած հարազատներու լքուած շէնքերն էին, ամայացած տարածութիւնը հայրենի բնաշխարհին, եւ երբեմն հանդիպիլ Եղեռնէն պրծած խլեակներու, որոնք գերեզմանէն հրաշքով դուրս ելած ուրուականներու կը նմանէին։

Բայց ինչ որ մեր աչքին առաջ տեղի կ'ունենար այնքան ահաւոր ողբերգութիւն մըն էր, որ կարելի չէր երեւակայել, նոյնիսկ տառապանքի մրուրը քամած հայ ժողովուրդին համար։

Այս ողբերգութիւնը Վանէն փախստական ժողովուրդինն էր։

Վանի հայութիւնը, դիւցազնական դիմադրութիւն մը կազմակերպած

էր, և ամբողջ ամիս մը իր մղած ինքնապաշտպանութեանը շնորհիւ կրցած էր փրկուիլ բնաջնջումէ։ Հրաշալի եղած էր այս դիմադրութեան կազմակերպութիւնը։ Ռուսական զօրքին եւ հայ կամաւորական գունդերու հասնիլը նահանջի մատնած էր պաշարող Թուրքերը։ Եւ երբ ազատարար բանակը մտած էր Վան, սքանչացումով տեսած էր Վանի հայոց կազմակերպած դիմադրութեան ռազմական եւ վարչական ծրագիրին գերազանցութիւնը։ Վանեցիք քաղաքային վարչութիւն ստեղծած էին. զինուորական ուժ եւ ղեկավարութիւն ունէին, սպայակոյտով, կազմած էին դատական եւ ոստիկանական բաժիններ։ Վանի համբաւաւոր ոսկերիչները եւ արհեստաւորները զինագործարան հաստատած՝ ո՛չ միայն փամփուշտ եւ ռազմանիւթ կը պատրաստէին, այլ նաեւ կը ձուլէին թնդանօթներ։ Ունէին զինուորական նուագախումբ, որուն հնչեցուցած ռազմերգները կ'ոգեւորէին հայ մարտիկները եւ կը կոտրէին Թուրք զինուորներու բարոյական կորովը։ Կանայք կը վարէին հիւանդանոցներ, վիրաւորները կը դարմանէին, եւ նոյն ատեն կ'աշխատէին զինագործարաններու եւ սնունդի մթերանոցներու մէջ։ Անթերի կերպով կազմակերպուած էին սննդական պաշարի մթերումը եւ մատակարարութիւնը։ Պէտք է յիշել որ Վան ապաստանած էին շրջակայ գիւղերու բնակիչները եւ մեծ բազմութիւն մը կը կազմէին այս փախստականները, պաշարուած քաղաքին բնակչութեան թիւը եռապատկելով։

1915–ի Յուլիսի Հինգշաբթի օր մը, Վանի ժողովուրդը իր իսկ մղած դիւցազնական դիմադրութեան շնորհիւ եւ ռուսական բանակին մուտքով ազատագրուած ըլլալուն երջանկութիւնը կը վայելէր դեռ, երբ Արամի եւ ռուսահայերու նախաձեռնութեամբ ժողով մը կը գումարուէր։ Այս հաւաքոյթին նպատակն էր վանեցիները քաջալերել որ կամաւոր արձանագրուին։ Ասիկա անհրաժեշտ չէր, որովհետեւ ռուս բանակը ռազմանիւթի նուազութենէ կը նեղուէր. եւ մեր կամաւորները արդէն իրենց թիւին լրիւ սպառազինութիւնը չունէին...։

Ժողովուրդը, որ այս ժողովին գացած էր հետաքրքրութենէն մղուած, շատ բան կռահեց, բայց միեւնոյն ատեն շշուկներ տարածայնուեցան, թէ Անդրանիկ որ այդ օրերուն կը գտնուէր Մուշի կողմերը, հեռագրած է Վան, որպէսզի պատրաստութիւն տեսնուի կազմակերպելու ժողովուրդը կանոնաւոր նահանջի մը համար, նկատի ունենալով որ ռուսեր հակասական տեղեկութիւններու հիման վրայ՝ խուճապային նահանջ մը կրնային կատարել։

Այս զրոյցները եւ Արամի ժողովը հետագային պատճառ եղան ենթադրելու, որ ռուսահայ ղեկավարները եւ Արամ, նախապէս տեղեակ էին մօտալուտ նահանջէն։ Անդրանիկ, Մուշէն նահանջելու հրաման ստացած այդ օրերուն, եւ որովհետեւ որեւէ հաւանականութիւն իր արծուի աչքէն չէր վրիպեր, եւ կրնար երեւակայել թէ ի՞նչ կը նշանակէ Վանի հայոց համար խուճապային նահանջ մը, անշուշտ պիտի հաղորդէր ղեկավար մարդոց, պէտք եղած կանխազգուշական միջոցները ձեռք առնել, որպէսզի զինուորական շարժում մը աղէտի չվերածուի։ Բայց Արամ եւ իր ընկերները երբեք չէին ունեցած այդ պատասխանատուութեան զգացումը։

Այս չարաշուք շշուկներուն վրայ Ռամկավար Կուսակցութեան վա-

րիչները, Վանի դիմադրութեան կազմակերպիչ Արմենակ Եկարեանի գլխաւորութեամբ կազմակերպեցին 150 զինուոր ժողովուրդին պաշտպանութեան հսկելու համար, նահանջի մը պարագային։ Այս նախաձեռնութիւնը զայրոյթի մատնեց դաշնակցական ղեկավարները, որոնք Կովկասէն եկեր բոլորուեր էին Արամի շուրջ։ Հետեւաբար, ասոնք կը մերժեն զէնք հայթայթել Եկարեանի, այն պատճառաբանութեամբ՝ թէ մասնաւոր խումբերու հաւաքաբար զէնք չի տրուիր... այլ իրենք ամբողջ ժողովուրդը պիտի զինեն։

Արդարեւ, Յուլիս 19, Շաբաթ օր, զէնք կը բաժնեն ժողովուրդին։

Նոյն իրիկունը յանկարծ մունետիկին ձայնը կը լսուի։ «Մինչեւ չորս օր Բերկրիի գիծը չկրցող անցնողները պաշարուած եւ մեռած կը նկատուին, որովհետեւ ռուսական զօրքը կը նահանջէ Վանէն»։

Կարելի է երեւակայել խուճապը, որ ծայր տուաւ այսպիսի կոպիտ ձեւով եղած ծանուցման մը վրայ։ Վանի բնակիչները այն տպաւորութիւնը ունեցան, որ Արամ եւ այլ ղեկավարներ տեղեակ էին նախապէս նահանջէն, եւ վերջին պահուն միայն այս անակնկալ յայտարարութիւնը ընելով ժողովուրդը մատնած են խուճապի, որոշ նկատումներով։ Այս կարծիքը համոզում դարձած էր վանեցիներու մէջ, առանց փաստացի տուեալի։ Իսկ ղեկավարները, որոնց կ'ակնարկուէր, կ'ըսէին.— նահանջի հրամանը ըլլալով զինուորական գաղտնիք, իրաւունք չունէին զայն հրապարակելու որոշեալ ժամանակէն առաջ։

Հիմա, այդ աղէտէն տասնեակ տարիներ ետք, կարելի է պաղարիւն դատումով քննել խնդիրը եւ հաստատել իրողութիւն մը։ Վերջիններուն պատճառաբանութիւնը խոստովանութիւն մըն է։ Նահանջի մասին տեղեկութիւն ունեցած են, զայն չեն կրցած հրապարակել, որովհետեւ զինուորական գաղտնիք էր։ Հապա ի՞նչ ըսել Անդրանիկի ապդարարութեան մասին, եթէ նահանջը զինուորական գաղտնիք էր, Անդրանիկի զգուշացումը գաղտնիք չէր. պէտք էր նկատի առնուէր ան, եւ խնայուէր խուճապահար փախուստի մը աղէտը Վանի հայութեան։

Ե) ՎԱՆԻ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Եւ 1915-ի Յուլիս 19-ի Շաբաթ օրը, երեկոյեան սկսաւ խուճապահար նահանջը։

Վանէն փախչող վասպուրականցիներու թիւը 100,000-է աւելի էր։ Նահատակ ժողովուրդին այս «բարեբախտ» զաւակները, յարաճուն սարսափով ու տառապանքով, կը քալէին քաղաքէն դուրս, եւ կը բռնէին Կովկասի ճամբան։ Այդ ճամբուն վրայ ո՛չ մէկ պատրաստութիւն տեսնուած էր։ Չկար ճամբուն երկայնքին կազմակերպուած օգնութեան գործ։ Չկային սնընդատու առողջապահական կայաններ, խնամք տանելու համար այս բազմութեան։ Աննկարագրելի խուճապի մէջ, ժողովուրդը իր բախտին ձգուած կը փախչէր, հետապնդուած ըլլալու երկիւղով։ Փախստականները ամէն ինչ թողած էին, հազիւ թէ իրենց հետ առնելով քիչ մը ուտեստեղէն, շատերը այդ ալ մոռցած էին խորհիլ, եւ անօթի, սարսափահար կը քալէին դէպի ապահովութիւն։

Կամաւորական խումբերը նոյնպէս կը նահանջէին կազմալոյծ վիճակի մէջ. անոնցմէ ալ կարելի չէր սպասել կազմակերպուած աջակցութիւն, անհատ կամաւորներ կը ջանային օգնել տկարներուն, մանուկներուն, կանանց, բայց հաւաքական օգնութիւն չէին կրնար ընձեռել։

Փախստականներու նկարագրութեան համաձայն, Դրօ իր գունդէն բաժնուած էր. Արամ եւ Դրօ իրենց շքախումբով մեկուսացած, չէին զբաղեր ժողովուրդով, եւ երբ Բերկրիի կամուրջին հասաւ պարտասած բազմութիւնը, աղէտը ծայր տուաւ։

Քիւրտ հրոսակներ պատրաստուած էին եւ այդ կամուրջին մօտ դարանակալ կը սպասէին, կոտորելու համար նահանջող հայերը։ Եւ մինչդեռ փախստականներ կը սպաննուէին եւ կամաւորներ անհատական դիմադրութիւն ցոյց կու տային, Արամ, Դրօ եւ ընկերները, Բերկրիի գիւղը նստած՝ հանգիստ կ'առնէին, ոչ մէկ միջոց խորհած չըլլալով այդ վտանգաւոր կէտին մօտ ինքնապաշտպանութիւն կազմակերպելու համար։ Կան ականատեսներ, որոնց վկայութեան համաձայն, Բերկրի անհոգ նստած այս ղեկավարմարդիկը բիրտ պատասխաններ տուած էին իրենցմէ փրկութիւն խնդրող ժողովուրդին։ Այս տեսակ պարագաներու մէջ, անշուշտ կրնայ ըլլալ որ առաջնորդ պէտքեր յանիրաւի ամբաստանուին յուսահատ ժողովուրդէն, մա'նաւանդ երբ ան իր ղեկավարներուն վրայ չափազանցուած վստահութիւն տածելու խրախուսուած է, նոյնինքն այդ ղեկավարներէն։ Այսպիսի ծանրակշիռ պարագաներու տակ, ինչպիսին էր Վանի նահանջին աղէտը, հանրային կարծիքը պէտք է լուսաբանուի, եւ միակ միջոցը հանրային խիղճը հանդարտեցնելու համար՝ դատաստանն է։ Այդ չէ եղած մեր մէջ, ոչ մէկ աղէտի պարագային։

Յուլիս 23-ի — այս թուականները միշտ հին տոմարով են — Չորեքշաբթի օրն էր, որ փախստական ժողովուրդը հասեր էր Բերկրիի կամուրջը, ու կ'ենթարկուէր քիւրտերու յարձակումին։ Ահռելի խուճապ առաջացաւ ժողովուրդին մէջ։ Մայրեր՝ իրենց զաւակները գրկած՝ գետը կը նետուէին, կը խեղդուէին...։ Ընտանիքի անդամներ զիրար կը կորսնցնեն։ Մեծ թիւով մանուկներ կը կորսուին խելայեղ բազմութեան խառնիճաղանճին մէջ, կը թափառին անյայտ։ Բարեբախտաբար հապճեպով կը կազմակերպուի ինքնապաշտպանութիւն մը եւ շնորհիւ անոնց քաջութեան՝ վանեցիներ կը յաջողին կամաւորներուն հետ ճեղքել պաշարման շղթան ու շարունակել ճամբան։

Երկու օրուան համեմատաբար խաղաղ գնացքէ մը ետք, Ուրբաթ օր, Յուլիս 25-ին, նահանջի դիծը դարձեալ կը կտրուի, քիւրտերը կրկին կը յարձակին, ժողովուրդին մեծ մասը կը յաջողի անցնիլ, բայց 15-20 հազար ժողովուրդ կը մնայ պաշարումի գծին ետին եւ կը ստիպուի ետ դառնալ Վան, ու Սարայի գծով կը յաջողի անցնիլ Պարսկաստան, եւ ապաստանիլ Սալմաստի եւ Ուրմիայի մէջ։

Ժողովուրդին խոշոր զանգուածը կրցեր էր ճամբան շարունակել, առժամադին, ահաւոր պայմաններու մէջ ու հասնիլ Իգտիր։

Նահանջէն հինգ օր ետք, Յուլիս 26–ին, Իգտիր կը հասնէին Վանէն փախչողներուն առաջընթաց հոսանքները։ Ցեռնեալները աւելի ուշ պիտի ժամանէին խղճալի վիճակի մէջ։ Հազիւ Գըղը Գիւղի մէջ էր, որ տեսնուեցան օգնութեան փութացող քանի մը կառքեր։ Այս կառքերը ղրկուած էին Էջմիածնի մէջ Վեհափառին նախաձեռնութեամբ հաղճեալով կազմակերպուած Եղբայրական Օգնութիւն անուամբ կոմիտէին կողմէ, հաւաքելու համար որբեր, որոնց ծնողքը դեռ ողջ էին։ Մանուկներ էին ասոնք, որոնք կորսուեր էին քրտական յարձակումին առեղծած շփոթութեան մէջ։ Ժողովուրդը պարտասած եւ անսուաղ էր, բազմաթիւ ծերեր, տկարներ եւ երեխաներ, մեռած էին ճամբան, անօթի ու դարմանի պակասէն, եւ իրենց յոգնութենէն ու չարչարանքէն։ Միակ սննդատու կայանը, որուն հանդիպեցաւ թշուառ ժողովուրդը, Օրկոֆի մօտ էր. հոս փախստականներուն բաժնել սկսան, զինուորական մթերանոցներէն հաց ու շաքար։

Այս սարսափելի դրութեան մէջ էր, որ գաղթական բազմութիւն մը հաւաքուեցաւ Իգտիր։

Վանի ժողովուրդը, որ 1915–ի Ապրիլեան դիմադրութեան հերոսական դրուագը արձանագրած էր հայոց ժամանակակից պատմութեան էն օրհասական շրջանին՝ կարծես գրուած ըլլար թէ պիտի չխուսափի արեւմտահայուն ճակատագրէն։ Ուրիշ բիւրաւորներ անապատներու ճամբան կը բռնէին դէպի մահ, հեռու եղբայրական օժանդակութեան հասողութենէն։ Վանի հայութիւնը պիտի տասանորդուէր Էջմիածնի պատերուն տակ... Երեւանի եւ մինչեւ Թիֆլիսի փողոցներուն մէջ։

Ուժասպառ բազմութիւնները ինկած էին Իգտիր, ճանապարհին բազմաթիւ դիակներ թողելէ ետք։ Պարենաւորումը ա՛յդքան բազմութեան հասնելու անկարելի էր։ Գիւղաքաղաքին ունեցած մթերքը անբաւարար էր, կերակրելու համար տասնեակ հազարաւոր գաղթականներ։ Դրամով իսկ գնելիք պարէն չկար։ Մարդիկ կը մեռնէին անօթի։

Փախստականներու խնամատարական առաջին մարմինը, Եղբայրական Օգնութիւնը, թէեւ կրցած ջանքը կը թափէր ուտեստ հասցնելու, բայց կարիքը ա՛յնքան մեծ էր, որ եղածը չէր բաւեր սովահարութեան դարման տանելու։

Սովին հետ սկսաւ հնդկախտը (холера) եւ ժանտատենդը։ Փողոցներու մէջ դիակները բազմացան։ Մարդիկ, կանայք, մանուկներ կը մեռնէին առանց խնամքի եւ օգնութեան։ Ահռելի էր. մահացողներու թիւը ա՛յնքան շատ էր, որ հոգեվարքներուն տանջանքը մեղմելու համար բաժակ մը ջուր կը պակսէր։

Իգտիրի հայութիւնը իր կարելին կ'ընէր, բայց ի՞նչ կրնար ընել սահմանափակ թուով բնակչութիւն մը բիւրաւոր թշուառներու կոտորածը դադրեցնելու իր անկարողութեանը մէջ։

Իգտիրէն գաղթականներ տարածուեցան Էջմիածին եւ Երեւան, ամենուրեք հիւծելով, դիակներ ձգելով եւ հալածուելով համաճարակէն։

Էջմիածնի պարիսպներուն տակ ընտանիքներ ցուրտէն, անձրեւէն կը պատսպարուէին իրենց մահացած հարազատներուն դիակներով...։ Պէտք չէ կարծել թէ Կովկասի հայութիւնը անտարբեր հանդիսատես կը մնար այս ահռելի դժբախտութեան հանդէպ։ Շատ շատեր օգնութեան անձնուէր աշխատանքին լծուած էին, եւ փոքր չէր թիւը այն կիներուն եւ երիտասարդներուն, որոնք անհաշիւ ընծայեցին իրենց ուժերը, հիւանդներ դարմանելու, որբուկներ հաւաքելու, խնամելու եւ պատսպարելու համար։ Անոնք նուիրեցին իրենց կեանքը եւ իրենք ալ զոհ գացին համաճարակին։

Այսպէս եղերական վախճանով մը կը վերջանար Վանի փառաւոր ինքնապաշտպանութիւնը, յաղթանակի արբեցում, ազատութեան վայելք, կործանած երազ եւ դառնագին տառապանք։

Հայաստանի մէջ գտնուեցան դիմադրական շրջաններ, որոնցմէ Վանինը ամենէն աւելի ծանօթ դարձաւ։ Եւ ահա վանեցիները կը բերէին իրենց հետ Կովկաս, իրենց հիւծումին ու թշուառութեան առընթեր, փառաւոր դիմադրութեան մը հմայքը եւ ապագայի վերականգնումին անհրաժեշտ տոկունութեան, կենսունակութեան փաստը։

⁂

Սալմաստ եւ Ուրմիա ապաստանող վանեցիք տարբեր ճակատագիր չունեցան, համաճարակը հոն ալ սկսաւ նախճիրներ գործել, միայն թէ պարսկահայ այս գաւառներու բնիկ հայ բնակչութիւնը մեծ մասով Թավրիզ ապաստանած էր թուրքերու սկզբնական յառաջխաղացման օրերուն։ Եւ Ատրպատականի Հայոց Առաջնորդ Տ. Ներսէս Արք. Մելիքթանկեան կրցաւ այս փախստականները տեղաւորել լքուած բնակարաններու մէջ։ Անոնց խնայուեցաւ ուրեմն Իգտիրի ողբերգութիւնը։

⁂

Նահանջէն ետք՝ Վան երեք օր միայն դատարկ մնացած էր։ Արդարեւ երեք օր ետք ռուս զօրքը վերադարձած էր եւ կրկին գրաւած էր քաղաքը։ Այդ միջոցին, Վանի կուսակալ Ճեվտէթ, երեք հարիւր ձիաւորներով, որոնք քիւրտեր էին, մտեր էր քաղաք եւ հոն գտեր էր այն հայերը, որոնք կրցած չէին փախուստ տալ։

Այս մնացորդները մեծ մասով հիւանդներ, պառաւ կիներ եւ երեխաներ էին։ Անոնցմէ զատ կային նաեւ երեք երիտասարդներ, որոնց Ճեվտէթ պատմել կու տայ ինքնապաշտպանութեան մանրամասն դէպքերը մեծ հետաքրքրութիւն ցոյց տալով անոնց պատմածներուն։ Ճեվտէթ ապշութեամբ ու հիացումով կ'ունկնդրէ երիտասարդներուն բերնէն, վանեցիներու դիւցազնամարտին պատմութիւնը։

Երրորդ օրը, սակայն, ռուսերը յանկարծ կ'երեւին կրկին անակնկալօրէն եւ Ճեվտէթ Պէյ կը յաջողի հեռանալ քաղաքէն իր այրուձիին հետ եւ կը տանի իրեն հետ նաեւ այս հայ երիտասարդները։ Հալածելով կը հասնին Արտամետ, բայց խուճապի կը մատնուին, տեսնելով որ ռուսերը զի-

րենք կը հետապնդեն։ Այս շփոթութիւններէն օգտուելով՝ հայ տղաքը կը յաջողին փախչիլ. արդէն Ճեվտէթի միակ մտածումն էր արագօրէն հեռանալ եւ խուսափիլ ռուսերու ձեռքն իյնալէ։ Այս հայ տղաքը ինչպէս նաեւ քաղաքը մնացողներ կը դիմաւորեն ռուս զինուորը։

Փախստական ժողովուրդը Իգտիր հասնելէ ետք է որ լսեց թէ Վան վերագրաւուած էր ռուսերու կողմէ։

Արամ, որ Երեւան գացած էր, կը կազմէ հարիւրեակ մը զինուած երիտասարդներ, Վան վերադառնալու համար։ Տակաւին յոյս ունին որ աղէտը ժամանակաւոր է եւ կ'երթան հսկելու լքուած գոյքերու վրայ։ Բայց այս միլիցիոնային կը վիճակի մնալ Վան հազիւ երեք օր. զինուորական իշխանութիւնները կը յայտարարեն թէ դարձեալ պէտք է նահանջել. ասոր կը փութան Խոշապի գծով անցնիլ Պաշղալէ եւ անկէ Պարսկաստան, Ատրպատականի ճամբով։ Երբ կը հասնին Խոշապ, կը տեղեկանան որ նահանջ տեղի ունեցած չէ, հետեւաբար կրկին Վան կը վերադառնան։ Գիշեր մը քաղաքը մնալէ ետք, դարձեալ հրաման կը ստանան ռուս զինուորական իշխանութենէն թէ նահանջի պահը հասած է։ Այս անգամ Արամ եւ իր միլիցիական խումբը վերջնականապէս կը վերադառնան Կովկաս։

Այս անգամ ճիշդ էր նահանջը։ Բայց ոչ թէ օսմանեան կանոնաւոր բանակն էր յարձակողը, այլ ռուսական բանակին թիկունքին գործող քիւրտերն էին Վան մտնողները, Ճեվտէթի հետ եկողներէն աւելի կարեւոր ուժեր, որոնք կը գրաւէին քաղաքին մէկ մասը։ Ասիկա տեղի կ'ունենար Սեպտեմբերին։ Քաղաքին միւս մասը կը մնար ձեռքը ռուսերուն, որոնք կորովի կռուէ մը ետք կրկին կը տիրեն Վանին։

Սակայն քաղաքը աւերուած էր եւ մեծաւ մասամբ անբնակելի դարձած։ Զինուորներու կողմէ կողոպտուած էին տուները։ Արդէն առաջին նահանջին՝ թշնամի ձեռքեր հրդեհի տուած էին քաղաքը։ Եթէ մեծ պատերազմի ընթացքին նման նահանջներ պակաս չեղան արեւմտեան ճակատին վրայ, ինչպէս Լեմպերկի պարագան էր, ուր ռուս եւ աւստրիական գունդերը զիրար ետ ու առաջ կը մղէին, Վանի պարագան ողբերգական էր հայութեան բացառիկ վիճակին պատճառով։ Հայ բնակչութիւնը չէր կրնար մնալ իր բնակավայրին մէջ, եւ հակառակորդ բանակներու երթեւեկը դիտել։

Ի վերջոյ քաղաքը մնաց ռուս զօրքին ձեռքը։ Ճիշդ է, բայց այս կրկնակի նահանջները, հրդեհը եւ աւերածութիւնները անբնակելի դարձուցած էին զայն։ Հետեւաբար, Կովկասի մէջ ստեղծուեցաւ Վերաշինութեան Յանձնաժողովը Վանը բնակելի ընծայելու համար։

Զ) ՄՈՒՇԻ ՈՂԲԵՐԳՈՒԹԻՒՆԸ

Ռուսական բանակին կողմէ Վանը գրաւուելէ ետք, հոն մտած հայ կամաւորական խումբերը միացան, կազմելով չորս հազար հոգինոց գունդ մը։ Անոնք թէեւ կը պահէին իրենց առանձին պետերը, բայց Անդրանիկ

փաստօրէն անցաւ անոնց գլուխը։ Ան ո՛չ միայն կամաւորական խումբերու, այլ ամբողջ բանակի հրամանատարներուն մէջ միակն էր, որ այդ տեղերու ռազմավարական տեղագրութեան ծանօթ էր, երեսունըհինգ տարի շրջած եւ թուրքերու դէմ կռիւ մղած ըլլալով Հայաստանի այդ շրջանին մէջ։ Թիզ առ թիզ կը ճանչնար ամէն կածան, փոս, բլուր, լեռ ու ձոր, Վանայ լճի ափերէն մինչեւ Հէքեարիի եւ Սուսուլի սահմանը, այսինքն՝ Այրարատեան թագաւորութեան եւ Նինուէի սահմանագլուխը, Հայկական Տաւրոսի լեռնաշղթան։ Այս հանգամանքը բնական է որ իրեն կու տար գերակշռութիւն մը, որուն առաջ կը խոնարհէին բոլոր նախանձոտութիւնները։

Հայոց գունդը կը յառաջանար ռուս բանակին յառաջընթաց՝ դէպի Դատուան։ Անդրանիկի դասաւորութեամբ կը սկսի ճակատամարտ մը, որ կը վերջանայ օսմանեան բանակի անկանոն նահանջով եւ փախուստով։ Այս բանակին միացած էր քիւրտ անկանոններու խաժամուժ մը, որ հինէն ծանօթ էր «փաշէ»ին։ Այդ ծանօթութեամբ խաժամուժը ճանչցաւ թէ ան ներկայ է, դէմն է, եւ սարսափի մատնուած՝ փախուստ տալ սկսաւ։ Դատուանի ճակատամարտէն ետք, բանակը պաշարման տակ առաւ Բաղէշը եւ շարունակեց յառաջանալ դէպի Մուշ։

Անդրանիկի համար ժամ առաջ Մշոյ դաշտը հասնիլ եւ իր Սասունը գտնելը մեծագոյն ուրախութիւնն էր։ Ռուսեւթուրք սահմանագլուխը անցնելու վայրկեանէն՝ իր սիրտը կրծող, հանգիստը խռովող հոգը, ազատագրելն էր քաջերու բոյնը՝ որ հին Հայաստանի փառքը կը կազմէր եւ իր մղած դիւցազնական պայքարներուն վայրն էր։ Առաքելոց Վանքէն սկսեր էր իր առասպելական համբաւը եւ Սասնոյ լեռներէն՝ իր դիւցազնամարտը։ Այդ հողերուն վրայ զոհեր էր իր երիտասարդութիւնը, իր երեսուն տարիներու պայքարը Հայ ժողովուրդի մարդկային իրաւունքը հաստատելու համար։ Գիտէր որ իր սասունցիներն ու մշեցիները ինքնապաշտպանութեան պայքարի մէջ էին։ Անդրանիկ ստացած էր նամակ մը, իրեն հաւատարիմ Հասրաթէն, որով կը խնդրուէր շուտ հասնիլ օգնութեան։ Այս կոչին վրայ՝ Անդրանիկ աւելի արագացուց իր յառաջխաղացքը։ Բայց ահա անակնկալօրէն հասաւ նահանջի հրաման, կովկասեան ռազմաճակատի ընդհանուր հրամանատարութենէն։ Արդարեւ, պէտք չէ մտահան ընել կարեւոր պարագայ մը. Անդրանիկի գունդը եւ բոլոր կամաւորական խումբերը կապուած էին ռուսական բանակի հրամանատարութեան։ Մաս կը կազմէին այդ բանակին։

Անդրանիկ որոշեց չանսալ նահանջի հրամանին եւ շարունակեց յառաջընթացը եւ հասաւ Սասնոյ Վարդենիս գիւղը, որ ամայի էր եւ աւելի առաջ երթալ պիտի նշանակէր պաշարուիլ օսմանեան բանակէն եւ գերի բռնուիլ իր գունդով միասին։ Անդրանիկի զօրքը, կտրուած ըլլալով պարէնաւորման ու ռազմամթերման սպասարկութենէն, անօթութեան մատնուեցաւ։ Զինուորը արեխ չունէր եւ բոպիկ էր։ Կարելի չէր աւելի երկար հեռու մնալ բանակէն, որ ետ կը քաշուէր։ Երբ ռուսերը Բաղէշը կը պաշարէին, Թուրքերը նահանջեր էին եւ Սասնոյ ու ռուս բանակին միջեւ թշնամի չէր մնացած երեք օր։ Եթէ Մշոյ եւ Սասնոյ շրջանային պատասխանատու դաշնակցական պետերը՝ Ռուբէն «փաշա» եւ Վահան Փափազեան,

փոխանակ Թաղստոց մտնելու եւ ծածկուելու՝ կազմակերպած ըլլային լր-տեսական դէտերու հսկողութիւն մը, պիտի տեղեկանային կացութեան իս-կոյն եւ միանային Անդրանիկի գունդին։ Ռուբէն եւ Փափազեան ծածկաբար փախուստ կազմակերպած էին, իրենց գլուխը փրկելու համար եւ գաղտնի ճամբաներէ հասան Իգտիր եւ ներկայացան սննդատու կայանի մը, մէկ-եր-կու տասնեակ արբանեակներով...։

Ռուս բանակը քաշուեցաւ Յուլիս 13-ին Վարդենիս, Լիս, եւ Կոռ հաս-նելէ ետք նահանջող բանակը Թեւերը կտրած էր Ազգային Դիւցազունին։ Հրամանը հասաւ իրեն Վարդենիսի մէջ։ Հոնկէ էր որ ան հեռագրեր էր Վան, — հեռագիրը՝ որուն ակնարկեցինք Վանի նահանջին շուրջ խօսելով։

Մշոյ նահանգի 160,000 հայ բնակչութենէն վերապրեցան տասնըհինգ հազար հայեր, լեռները ապաստանածներ, որոնք, քաղաքին մէջ մէկ քանի շաբաթ դիմադրական կռիւ մղելէ ետք, լքուած իրենց երիտասարդ ուժե-րէն, զորս Ռուբէն իրեն հետ տարած էր Սասնոյ բարձունքը, կոտորուե-ցան Հաճի Յակոբի հետ մինչեւ վերջ մարտնչելով։ Այն 15,000 հայերը, ո-րոնք պզտիկ խումբերով յաջողեցան Կովկաս հասնիլ, բնակեցան Ալեքսան-դրապոլ, եւ այժմ տեղաւորուած են Արագածի լանջերուն վրայ, մա՛նաւանդ սասունցիները։ Անոնք կ'ապրին իրենց բարեկամ եզիտիներուն հետ, որոնք 1917-1918-ին կռուեցան մեզի հետ Թշնամիին դէմ, արեւմտահայ զօրամասին մէջ, Անդրանիկ Զօրավարի հրամանատարութեան տակ, ասորիներուն նման։

ՄԵՐ ԿԵԱՆՔԸ ԿՈՎԿԱՍԻ ՄԷՋ

Ա) ԹԻՖԼԻՍԻ ՊԵՀՊՈՒԹԵԱՆ ՓՈՂՈՑԻ ՇԷՆՔԸ

Սոֆիայի մէջ ինծի ըսած էին.—

— Երբ Թիֆլիս հասնիս, հարցուր «Երեւանեան Հրապարակ»ը, հոն կը գտնես «Քաֆէ Սանթրալ» սրճարանը, ուր կը հաւաքուին գրեթէ բոլոր ծա-նօթ հայերը։ Հոն ոեւէ մէկը քեզի ցոյց կու տայ Պեհպութեան փողոցը, ուր է Հայկական Շտապը։ Թիֆլիս հայկական քաղաք է. հայ մշակոյթի կեդ-րոնը կովկասահայութեան, ինչպէս Պոլիսը՝ մեր։ Այն ատեն չկար թրքա-հայութիւն բառը։

Թիֆլիս հասնելուս՝ կառապան մը զիս տարաւ «Վիկտորիա» պանդո-կը, որ Տփղիսի կեդրոնին մէջ էր Փոխարքայի պալատին մօտ, գրեթէ Երե-ւանեան Պլոշչադին վրայ։ Եւ սակայն հայերէն խօսող մարդու չհանդիպե-ցայ։ Այս քաղաքին բնակչութեան գրեթէ կէսը, կամ մէկ երրորդը արդա-րեւ հայ էր, բայց հայերէն չէր հասկնար, մա՛նաւանդ Պոլսոյ հայերէնը։ Շատ դժուար եղաւ գտնել Պեհպութեան փողոցը, որ հրապարակին շատ մօտ էր սակայն։ Նախ փողոցին անունը եանով չէր վերջանար, այլ ովկիով։ Հոն հասնելուս՝ տեսայ շէնք մը, որուն դրան առջեւ երկու զինուորական համազգեստով պահակներ կեցած էին եւ որ կը կրէր «Թիւ 30»ը։ Այստեղ էր Կամաւորական Կազմակերպիչ Կեդրոնական Մարմինը, զոր ժողովրդա-կան որակումով կը կոչէին Շտապ, ռուսերէն բառ մը, սպայակոյտ կամ հրամանատարական կայան նշանակող։ Շէնքը կը պատկանէր Թիֆլիսի Քա-ղաքապետութեան։

Այստեղ է, որ առաջին անգամ շփում ունեցայ Վարիչ Մարմնի ան-դամ բժիշկ Տէր Դաւթեանի, Ստեփան Տէր Մկրտիչեանի եւ Խ. Կարճիկեա-նի հետ։ Իմ յանձնարարագրերս ցոյց տալէ եւ ճամբորդութեանս նպատակը

յայտնել եմք, որոշուեցաւ որ առ այժմ սպասեմ մինչեւ որ հանգամանքները նպաստաւոր երեւան, Արամի Վանէն վերադարձէն ետք։ Հայկական Շտապին մէջ կը կազմակերպուէր վիճակագրութեանց եւ արձանագրութեանց դիւան մը. ես պիտի զբաղէի այդ գործով։

Սակայն Վան վերագրաւուեցաւ, միայն թէ զինուորական հրամանատարութիւնը ճակատի շարժման ազատութիւնը պահելու համար արգելք դրաւ փախստական ժողովուրդին վերադարձին։ Միեւնոյն ատեն Շտապին մէջ նոր ալեկոծութիւն կը սկսէր։ Դաշնակցական քարոզչութիւնը արտասահմանի մէջ այնպիսի արտառոց չափազանցութիւններով, առասպելներով համեմեր էր այս ձեռնարկը, որ կարծես բովանդակ հայութեան զօրակոչը կը հաստատէր։ Այդ բրոբականտէն խանդավառուած, խումբ խումբ երիտասարդներ կը հասնէին Կովկաս, այս անգամ Ամերիկայէն, Պալքաններէն, նոյնիսկ Եգիպտոսէն եւ Ֆրանսայէն, եւ մենք Շտապին խեղճուկրակ միջոցներով կը յաւակնէինք կամաւորական երկրորդ շարժում մը ստեղծել։ Չէի գիտեր անշուշտ այդ օրերուն, որ մեր գունդերը զէնք չունէին բոլորին բաժնելու չափ, թէ կամաւորական խումբերու մէկ երրորդը անզէն էր, թէ հրացաններու ծայրը սուիններ չկային, թէ Անդրանիկ տասնըինը յարձակում գործած էր առանց սուինի, եւ այդ յայտնի չէր եղած, որովհետեւ ամէն անգամ թշնամին փախուստ տուած էր վախնալով դիրկընդխառն կռիւէ։ Բնականաբար այս երիտասարդները իրենք ալ անտեղեակ էին կացութեան։

Բ) ԱՄԵՐԻԿԱՀԱՅ ԿԱՄԱՒՈՐՆԵՐԸ

Ի՞նչ էր հոգեբանութիւնը ռուսահայ ինտելիկենցիայի ազգային գործունէութեան լծուած հատուածին։ Ան, ինչպէս հասկնալի է, ծնունդն էր իր երկրին, իր ապրած պայմաններուն։ Բնական է որ անոր տարերքը ըլլար իր շրջապատը եւ միջավայրը։ Կովկասահայ դաշնակցական երիտասարդութիւնը այս կազմակերպութեան չորրորդ ընդհանուր ժողովէն յաջողած էր կորզել ընկերվարական վարդապետութեան որդեգրումը, յարուցանելով աղէտալի փոթորկում եւ պայքար։ Այս օրերուն, հակառակ հայաջինջ եղեռնին, որ հայ ժողովուրդին գոյութեան իսկ կը սպառնար, ան կ'ապրէր վերահաս յեղափոխութեան մը երկունքներով։ Ան կ'երազէր կովկասեան աշխատաւորութեան դասակարգային պայքարի յաղթանակը։ Կը վիճաբանէր Բլեխանովի եւ Լենինի հակոտնեայ յայտարարութիւններով։

Կարելի է երեւակայել թէ որքան տարբեր աշխարհներու մէջ կ'ապրէինք թրքահայ եւ ռուսահայ երիտասարդներս...։ Հայութեան մէկ հատուածին բնաջնջման տարին՝ կարելի է այս վիճակը որակել հոգեկան հակասութիւն։

Արտաքին պայմաններն ալ աննպաստ էին. Թուրքիոյ մէջ կատարուող խժդժութիւնները իրենց մանրամասնութիւններով չէին հասներ Կովկաս։ Երկու երկիրները պատերազմի մէջ էին, եւ երկու հայկական հատուածնե-

րը խզուած էին իրարմէ։ Ռուսիա ցարական վարչութեան տակ խիստ վերապահ դիրք ունէր օտար երկիրներուն հանդէպ։ Համիտեան վարչութիւնը մասնաւորապէս կասկածով եւ երկիւղով կը նայէր դէպի Ռուսիան, իսկ Իթթիհատի կառավարութիւնը՝ թշնամական։ Հայոց երկու հատուածները դժբախտաբար բաժնուած էին իրարմէ լայն պատուարով մը։ Մինչ արտասահմանի հայ թերթերը լեցուն էին աղեխարշ թղթակցութիւններով, որոնք երկրէն կամ Պոլսէն կը հասնէին, նոյնը կարելի չէր մտածել Կովկասի համար, որ պատերազմիկ երկրի մը մաս կը կազմէր այժմ եւ կտրուած էր սահմանին միւս կողմի հայութեան հետ բնականոն յարաբերութենէ։ Եթէ Սահմանադրութենէն ի վեր թրքահայ հատուածը տեղեակ էր արեւելահայ անցուդարձերուն, այդ անոր համար էր, որ ռուսահայ մտաւորականներ եւ գործիչներ եկած էին Պոլիս եւ սահմանամերձ գաւառները։ Կովկասի մէջ բնականոն կեանքը կը շարունակուէր, մինչ արտասահմանի հայութիւնը, որ մասնիկ մըն էր երկրէն գաղթած հայութեան՝ փոթորկած էր։ Կովկասի մէջ թեթեւ օպերէթներ հանրութիւնը կը զուարճացնէին։ Զէյթունի կործանման լուրը մեզ ցնցած էր, հոն զէյթունցի քաջերու երգը կը նուագէին...։ Դաշնակցական կուսակցութեան ծոցին մէջ այս երկուութիւնը ակներեւ էր, տրուած ըլլալով որ ան «երկակենցաղ» կազմակերպութիւն մըն էր։ Քանի կը հասնէին Թիֆլիս, արտասահմանէն եւ յատկապէս Ամերիկայէն կամաւորներ, այս երիտասարդներուն եւ կովկասահայ դաշնակցականներուն միջեւ տարբերութիւնը կը սկսէր շեշտուիլ. նոյնը աւելի ցաւագին կերպով տեղի կ'ունենար Երեւանի մէջ։

Ամերիկահայ տղոց հետ շփման մտնելով հետզհետէ կ'ուսումնասիրէի անոնց հոգեվիճակը։ Առաջին ամերիկահայ խումբը շատ յուսախաբ եղած էր, կայարանին մէջ զայն ընդունող մը չգտնելով, մինչ մենք Շտապի սուրհանդակէն տեղեկանալով լուր տուած էինք ղեկավար անդամներուն, որ անխնամ չթողուն կամաւոր տղաքը կայարանին մէջ, հոն թափուած հակերուն հետ։ Յետոյ կը հասնէին երկրորդ եւ երրորդ խումբերը, սակայն մինչեւ նորերուն գալը, արդէն առաջիններուն մէջ ծայր տուած էր դժգոհութիւնը։ Ասոնք հիւսիսային սառուցեալ ովկիանոսէն անցնելով իջած էին Բեթրոկրատ։ Այդ տեղերը ռուս ժողովուրդէն գտած էին խիստ խանդավառ ընդունելութիւն եւ եկած էին Թիֆլիս, կարծելով որ իրենց կը սպասէն Սիմոն Վրացեանի խոստացած ապահովութեան մէկ մասը գոնէ։ Վրացեան խթանած էր զիրենք Ամերիկայի մէջ եւ այդ տղաքը իրենց տարիներու խնայողութիւնները «Կամաւորական Ֆոնտ»ին տալով՝ եկած էին կեանքերնին ալ զոհելու եւ իրենց գաւառի ընտանիքները գուցէ գտնելու։ Անոնք գործերնին թողեր էին, իրենց վերջին սենթերը զէնքի, ճանապարհածախքի յատկացնելով եւ վերջապէս հասած էին Թիֆլիս։ Բայց հակառակ որ այս շարժումը կազմակերպուեր էր Շտապի եւ Ազգային Պիւրոյի շէֆերէն, անոնք չեն իսկ խորհած ներկայացուցիչ մը ղրկել, եկողներով զբաղելու համար։ Բնակարան չեն պատրաստած։ Կը թողուն զանոնք կայարանի քարափին վրայ։ Իրիկուն մը, նոր խումբ մը կը հասնի։ Շտապն եմ, կայարանէն հեռախօսով իմաց կու տան։ Շտապը կը յանձնարարէ որ շոգեկառքէն դուրս

չհանեն զանոնք։ Թող գիշերը անցընեն վակոններուն մէջ եւ գուցէ վաղը միւս օր կը ղրկուին ուղղակի Երեւան, Էջմիածին եւ անկէ ուղղակի ճակատ։ Ես կը զգամ այս պատասխանին կոպտութիւնը եւ կը ջանամ Կարգադրիչ Մարմնի անդամներուն զգացնել, թէ պէտք է մտնել այդ տղոց հոգեբանութեանը մէջ։

Անոնք երկու ամսուան տաժանելի ճամբորդութիւն մը ըրած են Ատլանտեանի վրայ եւ ամէն օր գերման սուզանաւերու սպառնալիքը կրած են... հասնելու համար ազատագրութեան օճախը համարուած Թիֆլիսը։ Ուշ է արդէն. իրիկունը կ'իջնէ. ո՞վ պիտի զբաղի ատոնց բնակարան հայթայթելու գործով։ Բայց ահա այս հրահանգը հազիւ կայարանէն կը հաղորդուի տղոց, որ դէմ սիրալիր ընդունելութեան մը կը սպասէին, զայրոյթը կը պոռթկայ, կ'ըմբոստանան։ Շտապի ճարպիկ սուրհանդակը վազելով կու գայ եւ խռովութեան լուրը կը հաղորդէ։ Մենք ալ լուր կ'ուղարկենք։ Արշակ Ջամալեանի, Ստեփան Տէր Մկրտիչեանի հետ հեւ ի հեւ կ'երթան կայարան, ուշ մնացած ողջոյնի ճառով մը կը ջանան դարձեալ համոզել տղաքը, որ վակոններէն դուրս չելլեն։ Անոնք կը պնդեն «մարտական» կեդրոնները այցելելու փափաքին վրայ։ Շէֆերը կը շփոթին, ո՞ւր բնակեցնեն զանոնք գիշերով։ Վերջապէս մէկ մասը կը ձգուի վակոնները, մէկ մասը կը բերեն Շտապ, ուր կը տեղաւորուին սենեակի մը մէջ։ Վերջապէս մնացեալները կը ձգուին – դաշնակցական չեղողները – իրենց բախտին։ Ատոնց ո՛չ միայն բնակարան չի տրուիր, այլ կամաւորական խումբերուն մէջ ալ տեղ չի հայթայթուիր։

Այս ցաւալի եղելութիւններուն հետեւանքով ամերիկահայ կամաւորներէն ոմանք, քանի մը օր Թիֆլիս թափառելէ ետք, տեսնելով որ ճակատ մեկնելու կարելիութիւնը անորոշ կը թուի, վախցան որ կրնան թշուառութեան մատնուիլ երկրի մը մէջ, որուն լեզուին անտեղեակ են, հետեւաբար փութացին վերադառնալ Ամերիկա։ Հոն տարբեր յուսախաբութիւն մը կը սպասէր իրենց։ Կովկասէն կերպով մը վռնտուելէ ետք, անոնց ետեւէն նամակներ փութացուցած էին զանոնք լքող պետերը, եւ դարձող կամաւոր տղաքը ամբաստանելով որպէս «դասալիք»ներ, հրահանգելով Հ. Յ. Դ. կոմիտէներուն, որ չընդունին զանոնք։ Այս այն երկիւղով, որ անոնք իրենց տեսածները պիտի պատմեն հոն եւ Կովկասի հմայքը կրնան քանդել, այսինքն՝ Ամերիկայի աշխատաւոր տղոց ղրկած տոլարները կը դադրին հոսելէ դէպի իրենց անյատակ գանձը։ Այս տեղեկութեան արդիւնքը կ'ըլլայ հոն վերադարձողներուն դէմ իրենց ընկերներուն կողմէ պոյքոթ, գործազրկում եւ հալածանք։ Իսկ այդ տղոցմէ՛ն անոնք, որոնք բանակ մեկնեցան, ճամբան զողցուցին իրենց պայուսակները, գոյքերը, զգեստները, զորս ի պահ դրած էին Երեւանի Շտապի մառանաճիւղին մօտ։ Բանակին պարենաւորումը աւազակ կապալառուներու ձեռքն էր, որոնք որպէս ռազմաճակատի հայթայթիչ, փոխանակ մթերքը բանակին յանձնելու, Պարսկաստան կը տանէին եւ տասնապատիկ գնով կը ծախէին, անշուշտ դրամը բաժնելով կարգ մը մեղսակից սպաներու հետ։ Արդիւնքն այն կ'ըլլար որ զինուորը կը զրկուէր իր օրական հացէն, շաքարէն եւ միս պահածոյէն։ Ամե-

րիկահայ տղաք, իրենց աշխարհի համեմատաբար բարձր մակարդակին վարժուած, հիւանդացան նաեւ սնունդի պակասէն։ Անոնք դարմանուելու համար, հրամանատարներու կողմէ կը ղրկուին Թիֆլիս, սակայն ոչ մէկ հոգածութիւն չեն տեսներ Շտապին կողմէ, որովհետեւ ոչինչ նախատեսուած է։ Երեւանի մէջ երբ իրենց գոյքերը կը փնտռեն, զանոնք կը գտնեն «կորսուած»... բայց անոնց կռնակէն կ'առնեն զինուորական համազգեստները ու վեհանձնօրէն կու տան հին ու մաշած լաթեր։ Օր մը կը հանդիպիմ Թիֆլիսի Երեւանեան հրապարակին վրայ մուրացկանի երեւոյթ ստացած այս տղոցմէ մէկ քանիներուն։ Զանոնք ճանչցեր էի վայելչազգեստ ամերիկահայեր, իսկ հիմա չեն ածիլուած, ջերմէն դեղնած, նիհարցած եւ իրենց ցնցոտած զգեստներէն ամչնալով անյոյս կը թափառին...։ Շտապի այս յանցապարտ վարմունքը զիս կ'ընդվզեցնէ եւ չեմ վարանիր Շտապին մէջ քննադատել այս կացութեան պատասխանատուները։

Օր մը, Բժ. Տէր Դաւթեանի կը խօսիմ ամերիկահայ կամաւորներու խնդրոյն շուրջ։ Տէր Դաւթեան խղճամիտ մարդ է եւ պարկեշտ անձնաւորութիւն մը. չի պատասխաներ. կը բաւականանայ հառաչելով։ Կ'ակնարկեմ նաեւ նոյն ամերիկահայ տղոց մէջ սպայի աստիճան ունեցողներու հարցին.

– Մեր գունդերը խմբապետական կազմակերպութիւն ունին եւ հին դաշնակցական հայդուկներ կը վարեն զանոնք, եւ ոչ թէ զինուորականներ։ Զենք կրնար զինուորականներ ընդունիլ իրենց աստիճանով։ Սա կը նմանի վեր ի վերոյ Ֆրանսայի օտար լեգէոնին, ուր մտնող սպան իբրեւ պարզ զինուոր պիտի ծառայէ։

– Սակայն մեր մէջ ի՞նչպէս կարելի է սպայական աստիճան ունեցող մը իբրեւ պարզ զինուոր ծառայեցնել։

– Այլ կերպ չենք կարող ընել, կրնան ետ դառնալ, մեր ձեռքը բան չկայ։

Նոյն այդ օրերուն Ամերիկայէն կը հասնի Պ. Լեւոն ... եան անուն անձ մը, որ դաշնակցական ներկայացուցիչ է. Ֆրանսահպատակ է սակայն եւ ոչ-ամերիկացի։ Ինծի հանդիպելով Շտապի մէջ կը յայտնէ թէ յատկապէս եկած է Ամերիկայէն, կամաւոր տղոց դժգոհութեան պատճառները հասկնալու համար եւ պաշտօն ունի ղրկուած գումարներուն հաշիւները առնելու։ Քանի մը օր կ'երթայ կու գայ, ձգձգողական խօսքերով կ'օրօրեն մարդը։ Օր մըն ալ կը ճամբեն ըսելով. «Մենք ձեզ հաշիւ տալու պարտաւոր չենք»։ Ան խիստ վշտացած եւ յուսահատ կը մօտենայ ինծի, կ'ըսէ թէ կը խորհի ժամ առաջ մեկնիլ, խորհելով որ գրպանի դրամը եթէ հատնի, ճամբորդելու կարելիութենէն կը զրկուի եւ ինքն ալ խեղճ կը մնայ, թըշուառութեան մատնուելով միւս տղոց պէս։

Ամերիկահայ տղաքը բազմաթիւ նամակներ կը գրեն Ամերիկայի իրենց ազգականներուն եւ ընկերներուն, նոյնիսկ Կոմիտէին, որուն մօտ թողած են իրենց դրամները։ Պատասխան չեն ստանար, որովհետեւ «հարկ եղած համոզկեր տեղեկագիրները ղրկուած են» արդէն։ Եւ Կովկասի չէֆերէն եկած պատգամը աւելի ազդեցիկ կ'ըլլայ, քան աչքով տեսնուած իրողութիւնը։

Եւ թշուառութիւնը կը տարածուի. արտասահմանէն եկողներն ալ կը հաւատարին երկրէն փախստական գաղթականներուն եւ տեղացիներ զանոնք ալ կը նկատեն «խեղճ գաղթականներ»: Կամաւորական գունդերը լեցուած են արդէն եւ այն մարդիկ, որոնք պոռոտ յայտարարութիւններ կ'ընեն թէ 10,000 կամաւորներ ունին եւ տակաւին կը պահանջեն նորերը, իրենց միջոցները սահմանափակուած կը տեսնեն: Ռուս Պետութիւնը սահմանափակ թուով զէնքեր միայն կրնայ տրամադրել իւրաքանչիւր գունդի: Նոր կամաւորներ չեն ընդունուիր: Անդրանիկ 800 հրացան ստացած է, 1200 հոգի զինելու համար... որոնց 400-ը մնացած են անզէն:

Այս վիճակը կը ջղայնացնէ Ազգային Դիւցազնը, որ նեղուած է ամերիկահայ կամաւորական հոսանքը ստեղծողներուն դէմ, որոնք նկատի չէին առներ թէ հոն եկողներուն համար իսկ բաւարար զէնքեր չկային: Վրացեան այդ օրերուն չի համարձակիր Անդրանիկի աչքին երեւիլ, որովհետեւ մեծ պատասխանատուութիւն ունի խղճին վրայ ծանրացող:

— Ինչո՞ւ բերել տուին ձեզ այս մարդիկը, կը պոռայ Անդրանիկ: Ինչո՞ւ բերել տուիք զանոնք, կը հարցնէ ան — թշուառութեան մատնուած ամերիկահայերուն ակնարկելով — քի՞չ փախստականութիւն կայ, թշուառութիւն կայ, համաճարակ կայ եւ ապահովութիւն վայելող փոքրաթիւ գաղութներէն լրացուցիչ թի՞ւ մը առնելու էր. միթէ հոս մա՞րդ կը պակսի...:

Անշուշտ չարամտութիւն չկար շարժումին մէջ: Խեղճուկ մարդիկ էին այդ վարիչները, շատ աւելի խեղճ թրքահայ գաղութներու պաշտամունքին առարկայ կովկասահայ շէֆերը, — փորձառութեամբ զինեալ, աղայամիտ, յաւակնոտ, մոլեռանդ, յամառօրէն անփոփոխելի: Հոդ էր եւ է ամբողջ դժբախտութիւնը: Ամերիկահայ կամաւորնե՛րը...: Գաֆէ Սանթրալի այս վայելչապեղ յաճախորդները, այժմ այդ սրճարանին խոհանոցին մէջ ամաններ կը լուային, բաժակ կը սրբէին ոմանք, աւելի բախտաւորները սպասեակութիւն կ'ընէին: Այսպէս անոնք տարածուեցան զանազան ճաշարաններու, սրճարաններու եւ կաթնարաններու մէջ չոր հացի մը համար աշխատելով: Ոմանք կէս հիւանդ, ոմանք հիւանդանոցներէն նոր ելած, ոմանք գունդերուն իսկ չմիացան երբեք, եւ սակայն ամէն օր, ամէն ժամ սպասելով փրկարար նամակի մը, որ չէր հասներ եւ պսակեր Ամերիկա վերադառնալու յոյսը:

Այլեւս կամաւորական համագումարի հմայքն ալ մարած էր: Շտապներու մէջ նստած պաշտօնեաները յաճախ զինուորական փախստականներ էին: Անդրկովկասի Փոխարքայութիւնը Ռուսաստանէ տարբեր վարչութիւն ունէր: Ռուսիոյ մէջ զինուորագրուած էին երեսունէ վեր տարիք ունեցողները եւս. ո՛չ սակայն Կովկասի մէջ: Հետեւաբար կը բաւէր այսպիսիներուն Կովկաս անցնիլ, Ռուսիայէն զինուորագրութենէ ազատ մնալու համար: Ասոնք կը համարձակէին, սակայն, բախտախնդիր որակել կամաւորները: Մտայնութեան երկու ըմբռնումները խիստ հակոտնեայ էին զիրար հասկնալու համար:

Գ) ՄԻԻՍ ԿԱՄԱՒՈՐՆԵՐԸ Ի՞ՆՉ ԵՂԱՆ

Թիֆլիսի կայարանը ձգեցինք ոչ-դաշնակցական կամաւորները քարափին վրայ:

Ասոնք վերակազմեալ հնչակեաններ էին, որոնց առաջնորդն էր հաբիւրապետ Ճէյմզ Ջանգալեան:

Այդ կամաւորական շարժման տկարացումը, անոր հանդէպ ցցուող խոչընդոտները, ցարական քաղաքականութեան նպատակները, հայկական հողերուն վերապահուած ապագան կը մտահոգէին ուրիշ բազմաթիւ հայեր: Այսպիսիներ, տեսնելով դէպքերուն ընթացքը, միտք յղացան տարբեր ուղղութեամբ գործունէութեան մը լծուելու, նուազ աղմկալի, նուազ ցուցարարական: Արտասահմանէն կամաւորական շարժումի ձեռնարկեցին նաեւ միւս կուսակցութիւններն ալ: Հնչակեաններ կովկասեան ճակատը ղրկեցին խումբ մը, որուն հրամանատարը ռուսական բանակի սպայ էր եւ եթէ այդ գունդին մասնակցեցան արտասահմանէն հայեր, նուազ աղմկալի կերպով կատարուեցաւ անոնց զինուորագրումը, հաւաքը: Արմենականները, որոնք Սահմանադրութեան հռչակումէն ետք կազմուած Սահմանադրական Ռամկավար Կուսակցութեան մաս կազմեր էին, գրեթէ ամբողջովին վասպուրականցիներ, արտասահմանէն Կովկաս կամաւորական չոնդալից շարժման չմասնակցեցան: Հնչակեան կամաւորներ կազմեցին վեցերորդ գունդը, որ կռուեցաւ Կարնոյ ճակատին վրայ: Զմոռնամ յիշելու որ Ռամկավարներ եկան Ամերիկայէն կամաւոր, առաջնորդութեամբ Անուշաւանի: Ասոնք էին Շտապին կողմէ չընդունուածները, եւ խեղճ ու կրակ ապաստանած էին Թիֆլիսի Նորաշէնի եկեղեցիին բակը. Առաջնորդ Մեսրոպ Եպիսկոպոս չէր ուզած նոյնիսկ ներս առնել զանոնք եւ յուսահատական վիճակի մէջ էին:

Վանէն փախստական ժողովուրդին սկզբնական վիճակը այնքան ողբերգական էր, որ Երեւան խռնուած ռամկավար ղեկավարներ ժամանակ չէին ունեցած դեռ իրենց գլուխը հաւաքել, Նորաշէնի տղոց վիճակով զբաղելու համար: Այս վիճակը ընդհանուր էր բոլոր վանեցի մտաւորականներուն համար, ի՛նչ կուսակցութեան ալ պատկանէին անոնք: Կովկասահայ ղեկավար դաշնակցականներ երկար ատեն ընդդիմացան թրքահայ ընկերներու կազմակերպուելուն, ոչ ալ թոյլատու եղան որ անոնք մտնեն Կովկասի կոմիտէներուն մէջ, պարզապէս զանոնք ստորադաս հայեր նկատելով:

Այդ օրերուն է որ Թիֆլիս հասան վերակազմեալ հնչակեան 50 կամաւորները: Ճէյմզ Ջանգալեան անոնց հրամանատարն էր եւ Պետրոս Տեփոյեան Կուսակցութեան ներկայացուցիչը Կովկասի մէջ: Ան պաշտօն ունէր տեղւոյն վրայ ուսումնասիրելու միջավայրը եւ կացութիւնը: Երեւոյթներու քննութենէ մը ետք, նախաձեռնարկ եղեր էր գործակցութիւն մը ստեղծելու ռամկավար, այսինքն Արմենական կուսակցութեան հետ, որ առած էր այժմ Կովկասի մէջ Հայ Ռամկավար Կուսակցութիւն անունը: Նոր ծրագիրը այն էր, որ Թրքահայութեան այս կարեւոր հատուածը, որ ապաստան գտած էր Կովկասի մէջ եւ որ երեք հարիւր հազարի թիւ մը կը ներկայացնէր, պէտք էր փրկել բացայայտ թուող սպառման վտանգէն, սովի եւ հա-

մաճարակի զոհ երթալէ։ Արդարեւ, գաղթականութիւն կոչումը տրուեր էր
այս բազմութեանց, որոնց գոյութիւնը կը քաշքշուէր շատ ծանր կորուստ-
ներու գնով։ Մեռնողներու թիւը կը հասնէր երեսուն հազարի։ Համաճա-
րակը կը շարունակէր կեանքեր հնձել։ Վան վերագրաւուած ըլլալով, ան-
հրաժեշտ կը դառնար տարագիրներուն վերադարձը իրենց հողերուն վրայ,
իրենց հայրենիքը։ Թէեւ աղէտահար, քիչ թէ շատ բնականոն վիճակ մը
կրնային ունենալ եւ շունչ առնել, ազատելով այն հեղձուցիչ մթնոլորտէն,
որուն մատնուած էին այժմ։ Վան վերագրաւուած էր, բայց ահագին աշ-
խատանք կար կատարելիք, աւերակ դարձած շրջան մը վերաբնակելի դար-
ձնելու համար։ Այս աշխատանքին լծուելու խնդիրը կապուած էր երկրին
ապահովութեան հաստատուելէն։ Սմկոյի քիւրտերը, որ Թուրքերուն դաշ-
նակից էին, քաշուած էին շրջակայ լեռները։ Եթէ հայ գիւղացին դար վե-
րլոտին իր երկրագործական աշխատանքին լծուելու, անոնք պիտի իջնէին
գիշերները սարերէն եւ հնձէին հասած բերքը։ Ահա այս գործնական ուղ-
ղութեամբ է, որ Ռամկավար եւ Վերակազմեալ Կուսակցութեանց միջեւ
գործակցութիւնը սկսաւ ներդաշնակ եւ համախորհուրդ։ Անշուշտ այսպիսի
ծրագրի մը գործադրութեան համար անհրաժեշտ էր ռուս կառավարութեան
համաձայնութիւնը եւ ռուսահայ ազդեցիկ շրջանակներու օժանդակութիւ-
նը։ Այդ նկատումով «Մշակ»ի խմբագրութեան հետ շփումի ձեռնարկուե-
ցաւ։ Բանակցութիւններ սկսան Համբարձում Առաքելեանի հետ։ Դաշնակ-
ցականներ զայն Հաճի կ'անուանէին։ Ինչպէս ըսինք արդէն, Առաքելեան
սկիզբէն դէմ եղած էր կամաւորական շարժումին։ Հետագային յայտնի ե-
ղաւ որ իրաւացի էր։ Ռուսերը շատ տաք վերաբերում չէին ցոյց տար եւ
արդէն խանդավառութիւնն ալ մարած էր։ Ճակատ մեկնած կամաւորական
գունդերու մէջ կային չորս հազար հայ զինուոր։ Վիճակագրական Դիւանի
պաշտօնեան ես ըլլալով՝ տոմարներուս մէջ արձանագրուած կը տեսնէի
10,000 հոգի։ Ուրեմն մնանք ճակատ չէին մեկնած...։ Աղմուկը մեծ էր,
բայց արդիւնքը աննշան, թիւի տեսակէտով։ Ներսէս Աշտարակեցիի օրով
20,000 կամաւորներ մաս առած էին Երեւանի նահանգին ազատագրման։ Այս
անգամ ցուցարարական կողմը շանդալից եղած էր։ Սկզբնական օրերուն 1914ին
Կամաւորական կարգադրիչ Պիւրօն բացուեր էր... Օսմանեան հիւպատոսա-
րանին դէմ գտնուող շէնքի մը մէջ։ Եւ բացի Անդրանիկի գունդէն, միւս
խումբերուն լուսանկարները հրատարակուած էին։ Ասոնցմէ մէկուն մէջ կը
գտնուէր Էրզրումէն՝ Օսմանեան Խորհրդարանի անդամ Գարեգին Փասըր-
մաճեանը (Արմէն Կարօ)։ Այս պատկերը Էնվէր փաշայի կողմէ անձամբ ցոյց
տրուեր էր Հայոց Պատրիարք Տ. Զաւէն Արքեպիսկոպոսի...։

Հ. Առաքելեան յօժարակամ ընդառաջ գնաց երկու կուսակցութեանց
ծրագրին, երկու մասերով. ա.— կազմել Վանի միլիցիա մը տեղւոյն պաշտ-
պանութեան եւ ապահովութեան հսկելու նպատակով. եւ բ.— Վերաշինու-
թեան Յանձնաժողով մը ստեղծել, որ պիտի զբաղէր Վանի շրջանը վերա-
բնակելի ընծայելու եւ հոգալու միլիցիայի ծախքերը։ Յայտնի է որ առա-
ջինը երկրորդէն կախում ունէր, անոր միջոցն էր։

Յանձնաժողովը կազմուեցաւ եւ ճամբայ հանեց միլիցիական խում-

բը, որ հետեւեալ դասաւորութիւնը ունէր։ Ամերիկայէն եկած Զանգալեա-
նի յիսուն հոգինոց խումբը, որուն կը միանար Երեւանի մէջ կազմուած ե-
րեսուներկու հոգինոց այրուձին ռամկավար տղոցմէ, Արմենակ Եկարեանի
գլխաւորութեամբ։ Այս խումբերը ձուլուեցան եւ վաշտ մը կազմեցին։ Վաշ-
տը ճամբայ ելաւ դէպի Վան։ Վանի շրջանապետ նշանակուած էր գնդապետ
մը՝ որ ֆրանսական ծագում ունէր, Ալֆրէտ Դերմէն։ Գնդապետը հայա-
սէր անձ մըն էր, ան ընդառաջ գնաց Միլիցիայի եւ վերաշինութեան գոր-
ծին, իր կողմէն ամէն աջակցութիւն խոստանալով։ Եկարեան եւ Զանգալ-
եան իր ձեռնտուութիւնը վայելեցին։ Անշուշտ գնդապետը ի պաշտօնէ շա-
հագրգռուած էր իր կառավարած շրջանին շէն եւ ծաղկած ըլլալուն եւ
գոհ էր Վերաշինութեան Յանձնաժողովին օժանդակելով։

Միլիցիային հետ ճամբայ ելան որոշ թուով գաղթականներ, բոլորն
ալ առոյգ բազուկներ միայն, որոնց ընտանիքները կը մնային Երեւան։ Այս
առաջին խումբէն ետք գրեթէ ամէն օր Կովկասէն Վան երթը շարունակուե-
ցաւ, գացողները միշտ վանեցիներ էին, առաջին գաղթի փախստականնե-
րէն։ Վերադարձի գիծը չէր կասեր, Իգտիրէն Վան ճանապարհին վրայ։
Միւս կողմէ՝ Վերաշինութեան Յանձնաժողովը գործի սկսաւ, նիւթական
միջոցներ հայթայթելու համար։ Կը կատարուէր հանգանակութիւն, «Մշակ»
սիւնակ մը բացած էր. նուէրները կը տեղային, իսկ անհատներէ կու գա-
յին խոշոր գումարներ, հարուստներ կը մասնակցէին աւանդական առատա-
ձեռնութեամբ։ Արտասահմանէն ալ սկսան դրամ ղրկել, օրինակի համար ե-
րեսունմէկ հազար ռուբլի ստացուեցաւ Լոնտոնէն, անգլիական աղբիւրէ։
Այս գումարով Յանձնաժողովը Կարնոյ մէջ որբանոց մը բացաւ, երբ Էրզրու-
մը գրաւուեցաւ, իսկ Վանի եւ անոր Շրջանին մէջ Յանձնաժողովին գոր-
ծունէութեան ընթացքն էր. ա. Հայրենադարձ փախստականներուն սնուն-
դը հայթայթել. բ. Երկրագործական գործիքներ բաժնել հողագործներուն, —
արօր, գութան, եզներ. գ. Տուները նորոգել, վերաշինել փլածները, դ. Նո-
րոգուեցաւ Շամիրամի առուն եւ մաքրուեցաւ, որմէ կ'ոռոգուէին Վանի այ-
գիները։ Պարսկաստանի մէջ Յանձնաժողովին լիազօրն էր Գրիգոր Վարդան-
եանը, որուն միջոցաւ գնուեցան լծկան անասուններ եւն., եւ ղրկուեցան
Պաշգալէի ճամբով Վան։

Ստեփան Մալխասեան, անդամ Վերաշինութեան Յանձնաժողովի,
անձամբ գնաց Վան, տեղւոյն վրայ հսկելու ձեռնարկուած այս բազմաճիւղ
գործերուն։ Յանձնաժողովին գլխաւոր ղեկավար անդամներն էին.—

Համբարձում Առաքելեան, Պետրոս Տեփոյեան (վերակազմեալ),
Բրոֆ. Մ. Մինասեան (ռամկավար) երկուքն ալ արեւմտահայ. Դաւիթ Խան
Բ. Աւան Իւզբաշեան, Ալեքսանդր Մելիք-Ազարեան, Ստ. Մալխասեան,
Բժշկապետ Բաղր. Նաւասարդեան, Աւետիք Եզիկեան եւ ուրիշներ։

Իսկ Միլիցիայի ղեկավարութեան գործը կը վարէին երկու կուսակ-
ցութիւնները միասնաբար եւ ուղղակի։

Հ. Առաքելեան՝ իր համախոհներով, որոնք հետագային Հայ Ժողո-
վրդական Կուսակցութիւնը պիտի հիմնէին, բացաւ ուրիշ ճիւղ մը, Թիֆ-
լիսի նպաստամատոյցը, որ քաղաքին մէջ ապաստանած փախստականներուն

նպաստ կը բաժնէր։ Ցետոյ հիմնեց նաեւ որբանոցներ, նոյն շրջանին մէջ։ Միլիցեայի գործը յաջողութեամբ տեւեց այնքան ատեն, որ ռուսական քաղաքականութիւնը թոյլատու եղաւ։ Այն ցարական կառավարութիւնը, որ կամաւորական շարժումը միայն իր ուզած սահմաններուն մէջ եւ իր նկատումներով արտօնած էր.— բնականաբար պիտի չթոյլատրէր որ նպաստամատոյցի Միլիսի գործունէութիւնը պարզ մարդասիրական սահմաններէ անդին անցնէր...։ Եւ սակայն երկու կուսակցութիւններուն նպատակը շատ աւելի հեռուն կ'երթար. անոնք անաղմուկ փոքրիկ շարժումի մը ձեռնարկելով, խոշոր գումարներ հաւաքելով, մտադիր էին բարձրացնել Միլիցեային զինուորական ուժը։ Բայց 1916 Ցուլիսին, երկրորդ նահանջը եկաւ վերջ դնել այս ձեռնարկին ալ։

Դ) ՀԱՅՈՑ ԴԻՒՑԱԶՈՒՆԸ՝ ԱՆԴՐԱՆԻԿ

Հայ ժողովուրդը երեսունըհինգ տարի երգած է Անդրանիկը որպէս հայ հողին արտայայտութիւնը, իբրեւ առասպելական հերոս մը, որ ծնունդ առեր էր Համիտի բռնակալութեան հայ ազգին վրայ ծանրանալուն, անտանելի լուծ մը դառնալուն հետ։

Պէտք չէ չփոթել երէկը այսօրուան հետ։ Օսմանեան տէրութիւնը ինքնակալ վարչութիւն մը եղած է, Կ. Պոլսոյ առումով բացուած նոր դարու սկիզբին, յաւակնելով յաջորդել եւ շարունակել Բիւզանդական կամ Արեւելեան Կայսրութիւնը, որ իր կարգին շարունակեր էր Հռոմէական Կայսրութիւնը, զայն փոխարկելով քրիստոնէական թագաւորութեան։ Մեհմէտ Բ. Ֆաթիհ, իր կարգին, քրիստոնէականը կը վերածէր մահմետականի. սա գլխաւոր տարբերութեամբ որ բիւզանդական օրթոտոքսութեան մոլեռանդութիւնը կը փոխարինուէր Ֆաթիհի կրօնական լայնախոհութեամբ, որ հաւասար վերաբերում կը հաստատէր քաղկեդոնական եւ ոչ-քաղկեդոնական քրիստոնեաներու միջեւ։

Օսմանեան Պետութիւնը, նուաճողական քաղաքականութեան մը հետեւելով, աննախընթաց ուղղութիւն մը չէր որդեգրեր։ Իրմէ առաջ եւ իրմէ ետք եկող բոլոր պետութեանց մա՛նաւանդ կայսրութեանց յատկանիշն էր այդ որեւէ պիտակի տակ։ Ան իր նուաճած ազգերը կը շահագործէր, կը գործածէր գերիներու պէս, անոնց աշխատութեամբ կը բարգաւաճէր։ Օսմանեան Կայսրութիւնը այսպէս եղաւ մինչեւ որ իր կարգին հասաւ անկումի եւ կազմալուծման աստիճանին։ Հայերը մինչեւ այս անկումային շրջանին առաջին հանդրուանը եղան տիրապետուած ազգերուն մէջ ամենէն օգտակարները իրենց ուշիմութեան, ստեղծարար ձիրքերուն եւ աշխատասիրութեան շնորհիւ։ Հայերը վարժուած էին ծառայելու եւ նոյնիսկ տիրական դեր ստանձնելու օտար մեծ պետութիւններու մէջ։ Օսմանեան Կայսրութիւնը մահմետական ըլլալով՝ հայերը որպէս քրիստոնեայ չէին կրնար գահ բարձրանալ, այլ կը ծառայէին որպէս անոր սպասաւորը. այդ է որ

րին դարերուն մինչեւ ԺԹ. դարը։ Ապտիւլ Համիտով սաստկացաւ հալածանքը նաեւ հայոց դէմ, «նաեւ» կ'ըսենք, որովհետեւ Պալքաններու քրիստոնեաները արդէն կը ճնշուէին եւ հետզհետէ կ'ազատագրուէին, գլխաւորապէս իրենց կրօնակից եւ ցեղակից ռուս կայսրութեան կողմէ։ Փոխանակ որեւէ բարեկարգութիւն բերելու՝ Համիտ, որ իր Պալատէն կը վարէր ուղղակի երկրին կառավարութիւնը, գործեց գրեթէ աննախընթաց արարք մը, հայերը օրէնքէ դուրս հռչակելով։ Մէկ օրէն միւսը զրկուած պետութեան տարրական պաշտպանութենէն, Հայկական Նահանգներու տարածութեան վրայ, եւ իրենց պատիւը, ինչքը, կեանքը լքուած վայրագ խուժաններու կամայականութեան՝ հայերը ստիպուած էին կա՛մ մեռնիլ եւ կամ ինքնապաշտպանութեան դիմել։

Այդ դիմադրութեան գաղափարին մարմնացումը եղաւ Անդրանիկ, նոր Սասունցի Դաւիթը, նոյն այդ Սասունէն յառնող առասպելական Վահագնը, որուն ծնունդը երգեր էին անյիշատակ ժամանակներէ մեր գողթան երգիչները։ Նա հուր հեր ունէր եւ աչկունքն էին արեգակունք...։

Իբրեւ արծիւ սաւառնում ես լեռ ու ժայռ,
Թնդացնում ես երկինք գետին տենչավառ.
Քո անունը պիտի յիշուի դարէ դար.
Հայրենիքի տէր ու պաշտպան, Անդրանի՛կ...։

Այսպէս սկսաւ երգել հայ ժողովուրդը, պանծացնելով իր նոր Դիւցազնին առասպելական սխրագործութիւնները։ Եւ եթէ երգած է իր հերոսը, եւ անոր համբաւը հռչակած եւ առասպելական ընծայած, ասոր հիմքը երբեք առասպելը չէ եւ ոչ ալ հռչակը, այլ ըստ իր՝ Անդրանիկի անսեթեւեթ պատմութեան պարզ ձեւին, կայ տրամաբանական մեկնութիւնը գերբնական թուող երեւոյթին։ Եւ երբ ինք կը պատմէր, ան դրաւիչ եւ կենդանի ոճով նկարագրող մըն էր։ Սքանչելի էր ռազմագէտի բնածին ձիրքը։ Դիլմանի ճակատամարտին, զինուորները կծկուած են խրամատներու մէջ եւ կը սպասեն յարձակման հրամանին։ Թշնամին կը զգայ թէ պահը կը մօտենայ, եւ կը սաստկացնէ կրակը, գնդակները կը տեղան կարկուտի տարափի պէս։ Ցանկարծ խրամներու գծին առաջ կը ցցուի ինքը, սպիտակ ձիաւորը. ան ինքն է՝ սուրը մերկացած, գնդակները կը սուլեն իր շուրջ, եկեր է աչքէ անցընելու դիրքերը։ Կը նայի իր տղոց եւ երբ կը նշմարէ գլուխ մը, որ լիովին ծածկուած չէ խրամին մակերեսէն վար, սուրին փութովը կը ծեծէ զայն ըսելով՝ — «Ցիմա՛ր, ներս քաշէ գլուխդ, չե՞ս տեսներ որ գնդակ կը տեղայ»։ Իր զինուորները խրամին խորէն կը նային վերի ամեհի եւ հրաշալի պատկերին, որ ամպի մը պէս կը բարձրանայ իրենց գլխին վերեւ, իր սպիտակ նժոյգին վրայ ցցուող Դիւցազունը, առասպելական էակի մը նման, որ գնդակներու սուլոցը կ'արհամարհէ եւ սակայն կը դողայ գուրգուրանքով իր տղոց կեանքին վրայ եւ կը յանդիմանէ ա՛յն՝ որ զգուշութիւն չ'ըներ պահուելու թշնամիին գնդակներէն։ Անդրանիկ գերբնական էակ է, անխոցելի է։ Քողաքներ կ'երդնուն իմ առաջ, թէ տեսած են, հարիւր անգամ իրենց աչ-

քով տեսած են... գնդակներուն աջէն թէ ձախէն տեղալը մինչեւ անոր կուրծքին... եւ շեղիլը, յանկարծ ցցուելով որ իրենց դէմինը գեռոյ (հերոս) է: Եւ քոզաքները կ'ըսեն ինծի. «Մենք ամէն շաբաթ իրիկուն մեր եկեղեցիին մէջ երբ մաղթանք կը կարդանք ցարին համար, կը յիշենք նաեւ Անդրանիկին անունը, եւ պարզապէս կ'աւելցնեն: Անշուշտ դուք հայերդ այդպէս կ'ընէք, չէ՞»:

— Այո, ըսէ, կը մշտէ քովէս Վահան Թոթովենց:

Հիմա տանք Անդրանիկի բացատրութիւնը:

— Անդրանիկ, կ'ըսեն ամբողջ ճակատին վրայ, թէ գնդակ չի դպիր քեզի եւ երբ մօտենայ անձիդ, կը շեղի կ'անցնի...

Անդրանիկ քմծիծաղ մը կ'ունենայ:

— Ճշմարիտը այն է, որ կռուի տաք պահերուն, երբ թշնամին գնդակ կը տեղայ դէմէն, ես խորապէս տարուած եմ րոպէին տենդով եւ ուշս բռնուած է. ժամանակ իսկ չունիմ մտածելու կեանքիս պահպանութեան մասին: Բայց երբ կռուի տենդը կը մեղմանայ եւ գնդակները կը սկսին պարբերական դառնալ, ա՛յն ատեն է որ պէտք է ուշադրութիւն ընել եւ զգոյշ մնալ, հարուածները նշանառութեամբ են եւ... չեն շեղիր, ինչպէս քոզաքդ ըսեր է:

Այս կը նշանակէ, որ Դիւցազունը առասպելական էակ չի դաւանիր ինքզինք. համեստ է եւ իրաւ Մեծ, որ հայուն անձկութեան շրջանին անձնուրեց անոր Ոգին: Բայց զարմանալի դիպուած: — Կարնոյ այն վերջին գիշերը, ձմեռ ատեն, երբ ճակատի հայ զինուորը չէր ուզեր կռուիլ թշնամիին դէմ եւ միս մինակ կը թողուր Անդրանիկը կանգնած թրքական գծէն մէկ երկու տասնեակ կանգուն հազիւ հեռու եւ թշնամիին որպէս թիրախ, Դիւցազնը անվնաս մնաց, գնդակները չդպան անոր: Սակայն երբ հայոց չորրորդ ապստամբ գունդին կողմէ իրեն դէմ գնդակ արձակեցին, այդ փամփուշտը դպաւ անոր:

Պալքանեան պատերազմին ան գլուխն անցաւ պուլկարահայ կամաւորական խումբի մը, որպէս երախտագիտական պարտք անոնց, որոնք եղերական օրերուն ապաստան գտեր էին պուլկար ազնիւ ժողովուրդէն: Այդ տեղ ալ ան համբաւ թողուց իբրեւ անպարտելի ռազմիկ:

Սասնոյ ճգնաժամային օրերուն, երբ Աղբիւր Սերոբ մեռած էր եւ Անդրանիկն էր որ կը լուսաւորէր հայոց մթնցած երկինքը, թուրք կանոնաւոր զօրագունդեր եւ տասնեակ հազարաւոր խուժանը կը հետապնդէին լեռը պաշտպանած ծեր, կին, մանուկ եւ վերջապէս ամբողջ ժողովուրդը, որ անսասան հաւատքը ունի, թէ Անդրանիկ փաշան իր պահապանն է եւ անոր հովանիին տակ ոչ մէկ չարիք կրնայ հասնիլ իրեն: Անդրանիկ՝ իր ափ մը ընկերներով կը կեցնէր թշնամին, մինչեւ որ բազմութիւնը հասնէր լերան գագաթին եւ նոյն հաւատքով շարունակէր իջնել միւս կողմէն վար: Միւս կողմը կը հոսէր անանցանելի հեղեղատ մը, Ջրվէժ մը: Թշնամին գիտէր որ այդ հոսանքը անանց էր, բազմութեան վախճանն էր, ելք չկար:

Սակայն Անդրանիկ եւ իր քաջերը կը շարունակեն պաշտպանել նահանջող ժողովուրդին թիկունքը: Անոնց գնդակները թանկագին են, նշանա-

ռութիւնը անվրէպ է: Վերջապէս վարանոտ թշնամին կը լռէ, այլեւս հայոց հրացանները լռած են, մահաչուք լռութիւն կը տիրէ: Թշնամին վստահ է, որ այլեւս դիմադրութիւն չկայ, եւ վայրագ աղաղակներով կը սլանայ դէպի լերան կատարը, մօտալուտ կոտորածի եւ թալանի գինովութեամբ:

Եւ ահա 80,000 թուրքեր կը հասնին գագաթ. մարդ չկար. կը նային անդունդէն վար. չկար նոյնպէս ոչ մէկ հետք Սասնոյ ծռերէն. բազմութիւնը չքացեր էր. անկարելի, անբացատրելի երեւոյթ, կախարդական իրողութիւն: Վախն ու սարսափը կը պատեն խուժանը եւ զինուորները: Վարը՝ Ջրվէժը միշտ կատղած կը շարունակէ իր գլխապտոյտ արշաւը:

Այս դէպքը եղած էր այն տարիներուն, երբ այս տողերը գրողը հազիւ երեք տարեկան էր, եւ սասունցիները հազիւ տարի մը առաջ դեռ իրենց սարերուն վրայ էին: Հիմա Անդրանիկ դէմս նստած է, նոր անձկալից օրերու նոյն անսասանելի յոյսը: Եւ մարտիկ Դիւցազունը, կը պարզէ ինծի թէ ի՞նչպէս պատահած էր անբացատրելին:

— Շատ պարզ կերպով, կ'ըսէ հայոց Դիւցազունը, նախատեսութեան հարց էր: Երբ Սասուն ելայ, պէտք էր նախատեսէի այդպիսի պարագայ մը: Ուրեմն տարի մը առաջ Սմբատին հրահանգ տուած էի գաղտնապէս պատրաստել շարժական կամուրջ մը, զայն թաղել անդունդին եզերքը այնպէս մը, որ ոչ ոք կարենայ գուշակել տեղը: Գաղտնիքը լաւ պահուեցաւ եւ բացի ինձմէ ու Սմբատէն, ոչ ոք տեղեակ էր: Երբ ժողովուրդը լերան ետեւի կողմէն իջնելով կիրճին հասաւ, արդէն Սմբատը զրկած էի վար որ կամուրջը հանէ եւ տեղաւորէ: Ժողովուրդը, ուրեմն, հանդարտօրէն կը շարունակէր իր ճամբան, կամուրջէն անցնելով միւս ափը: Երբ բոլորը անցան, Սմբատ ալ անցաւ եւ կամուրջը քաշեց եւ անհետացուց:

⁂

Աշունը սկսելու մօտ էր. առաւօտ մը Տուապ ժամանելուս, ամէն ոք իրարանցումի մատնուած գտայ:

— Հերոս Անդրանիկը գալու է այս առտու..., փսփսացին զիս տեսնելով:

Յուզումով եւ սրտատրոփ սպասեցի ես ալ: Հոն էին Կամաւորական Կարգադիր Մարմնի բոլոր անդամները:

Սուրհանդակը, որ փողոցը պահակ կեցեր էր, վազելով հասաւ եւ

— Գալիս ա, պոռաց հեւալով:

Ամէնքս ալ սանդուխներէն իջանք վար, դռնէն ընդունելու համար հայոց Դիւցազնը: Պալքաններէն նոր ժամանած կամաւորներ խմբուած էին շէնքին ետեւի պարտէզը, անձկագին սպասելով որ Անդրանիկ իրենց մէջէն ընտրէ անոնք, որոնք բախտը պիտի ունենային անոր գունդին մէջ ընդունուելու:

Խօսած էի իրենց հետ նախապէս եւ նշմարած՝ սա զարմանալի երեւոյթը. բոլոր կամաւորներուն պէս ասոնք ալ համոզուած էին, որ Անդրանիկի կողքին մարտնչողին գնդակ չի դպիր, անոր հրամանին տակ կռուողը չի մեռնիր, այլ փառքի կ'արժանանայ...

Եւ եկաւ ան, մտաւ դռնէն ներս գլխով բարեւի շարժում մը ընելով շուրջանակի: Արագ կը քալէր, հագած էր խաքի տաբատով մը, նոյն գոյնի սռնապան մը, մոյկեր, պուլկարական ձեւի մորթեայ փափախ մը գլխին, մազերն ու ընչացքը սեւ էին, մէջքին կապած էր ռազմական պարզ գօտի մը, որուն անցած էր ատրճանակը, որ այն ատեն ռուս բանակի սովորական զէնքն էր: Առոյգ էր եւ դէմքը անթափանցելի, լուրջ, գուցէ քիչ մը տխուր: Սկսաւ արագօրէն վեր ելլել սանդուխներէն, Տէր Մկրտիչեան եւ միւսները իրեն կը հետեւէին:

Ծտալի տղաքը, անոնց մէջ նաեւ ես, կը փակէինք շքերթը: Մտանք գրասենեակ: Անդրանիկ՝ ոտքի կեցած՝ մերժեց իրեն ներկայացուած աթոռը. իսկ Տէր Մկրտիչեան անցաւ գրասեղանին ետեւը, բայց չնստաւ, ոտքի կեցաւ իր աթոռին ետին: Այս բոլորը տեղի կ'ունենային անխօս, անաղմուկ: Տէր Դաւթեան, Կարճիկեան, Համալեան Անդրանիկի շուրջը բոլորուած էին. Տէր Մկրտիչեան վերջապէս ըսաւ.

— Ուզո՞ւմ էք շրջիլ շէնքի միւս բաժանմունքները:

Անդրանիկ, փոխանակ պատասխանելու, դիմեց դրան կողմը, դուրս ելլելու շարժումով: Այս էր հաւանութեան նշանը:

Բոլորս ալ հետեւեցանք իրեն յարդանոց: Երբ իմ գրասեղանիս մօտեցաւ, անցնելով անոր գլուխը, անշարժ կեցայ:

Անդրանիկ նետեց ինծի խոր ակնարկ մը, որ տեւեց գրեթէ վայրկեան մը: Յետոյ պտոյտը շարունակեց. պահ մը ներս նայեցաւ այն սենեակէն, որ ամերիկահայ կամաւորներուն յատկացուած էր եւ որ լիքն էր զօրանոցի կրկնակ մահճակալներով...: Անդրանիկ հոն ալ լուռ մնաց, արագ անցաւ միւս բաժիններէն եւ վերջը հարցուց.

— Ո՞ւր են նոր եկող տղաքը:

— Վարը պարտէզումը, — պատասխանեց Տէր Մկրտիչեան:

Անդրանիկ սանդուխներէն վար իջաւ, այս անգամ ծանրագին:

Ամէնքս հետեւեցանք իրեն: Պարտէզը, կամ աւելի ճիշդը՝ բացօթեայ բակը հասնելնուն՝ նշմարեցի որ նորեկ տղաքը մէկ շարքի վրայ գիծ կազմած էին եւ երբ նշմարեցին Անդրանիկի մօտենալը, անշարժ կեցան: Դիւցազնը մօտեցաւ շարքին եւ սկսաւ վարէն վեր քալել անոնց առջեւէն, դէմքերը զննելով: Երբեմն կանգ կ'առնէր եւ ցուցամատովը նշան մը կ'ընէր տղուն. երջանիկ ընտրեալը շարքէն դուրս կ'ելլէր եւ մէկ կողմ կը կենար: Անդրանիկ կը շարունակէր յառաջանալ եւ գործողութիւնը կը կրկնուէր, մինչեւ շարքին լրումը:

Ի վերջոյ տասնեակ մը ընտրեալներ հաւաքուած էին քիչ հեռուն: Միւսները կրնային մտնել Համազասպի, Իշխանի կամ Դրոյի խումբերուն մէջ: Անդրանիկ ցած ձայնով քանի մը խօսք փոխանակեց Տէր Մկրտիչեանի հետ, կարգադրելով իր ընտրած տղոց ճանապարհման հարցը եւ յանկարծ ինծի մօտենալով յարեց.

— Այս իրիկուն ինծի հանդիպիր, տղա՛յ: Եւ առանց ետին նայելու դուրս ելաւ բակէն ու հեռացաւ: Նշմարեցի թիկնապահ մը, որ դուրսը

մնացեր էր եւ չէի նշմարած իր ներկայութիւնը, որ շուքի պէս հետեւեցաւ անոր:

Տէր Դաւթեան զիս կանչեց եւ կռահած ըլլալով ինչ որ ըսած ըլլալու էր ինծի, յարեց.

— Այս նոյն փողոցէն աւելի վերը Թիւ...ը իջեւանած է:

Եւ առանց ուրիշ բառ աւելցնելու ժպտեցաւ ու հեռացաւ:

Ծանօթ էի այդ Թիւ...ին, ուր կը բնակէին Տիկին Ա. Ահարոնեան եւ իր տղան ու աղջիկը: Այցելած էի անոնց, բայց Տիկինը չէի տեսած, հիւանդ էր:

— Մեր մայրը Թոքախտէ կը տառապի, ըսեր էր տղան Վարդգէս:

Ես զարմանքով հարցուցած էի.

— Պոլսոյ մէջ տարածուած զրոյցը այն էր, թէ հայրն էր Թոքախտէ տառապողը:

«Թիւրիմացութիւն» էր այդ. Ահարոնեանի կինն էր հիւանդ եւ ոչ ինք:

Իրիկունը հանդիպեցայ Ահարոնեանենց. Վարդգէս եւ քոյրը գացին Անդրանիկին լուր տալու: Եկաւ պատշգամ, ինծի մօտեցաւ եւ ձեռքս սեղմեց: Անոր ափը տաք ու փափուկ էր եւ կը փոխանցէր զօրութիւն մը, որ ելեկտրական հոսանքի նման էր:

— Լեւոն, յարեց յանկարծ, ինծի ըսին թէ Պուլկարիայէն կու գաս եւ պոլսեցի ես... Այո՞:

— Ուրախ եմ որ Ամերիկայէն չես. այն տղաքը մեծ սխալ մը ըրին. այդ Վրացեան ըսուածին զոհերն են: Ի՞նչ պէտք կար կամաւորական շարժում ստեղծելու. հոստեղ մա՞րդ կը պակսի: Իմ գունդս 1200 հոգի է, բայց 800 հրացան կայ միայն, անոնք ալ առանց սուինի: Զէնքն է որ կը պակսի ռուսական բանակին. Նեղուցները գոցուեցան եւ դաշնակիցները ճամբայ չունին ռազմանիւթ հասցնելու. միակ նաւահանգիստը Արխանկելսկն է եւ ան ալ հիւսիսային սառուցեալ գօտիին վրայ. տարին ութ ամիս փակ է... Արտասահմանի եւ մանաւանդ Ամերիկայի հայերը պէտք էր տեղերնին մնային եւ իրենց ընտանիքին պէտքերուն հասնէին օր մը, վաղը կամ ապագային: Աստուած գիտէ թէ ի՛նչ խեղճութիւն պիտի պարզուի այս տարագրութենէն ետք: Ամէն մէկ ամերիկահայ իր գաւառին նեցուկն է...: Ի՞նչ լուր բերիր տեսնեմ:

— Ամիս մը առաջ տեղահանութեան սկսուելէն՝ Պոլիսէն, Կ. Կոմիտէէն եկաւ նամակ մը, որուն օրինակը Ամերիկա ալ ղրկուած էր, կը գրեն որ իրենց կեանքը մազի թելէ մը կախուած է: Թէ ինչո՞ւ Ընդհանուր Ժողովին Երզրումի մէջ տուած որոշումները արհամարհելով Արեւելեան Պիւրոն ինք իր գլխուն կամաւորական շարժում ստեղծած է, միջամտելով Արեւմտեան Պիւրոյի իրաւասութեան սահմանին պատկանող գործերու եւ մարզի, ամբողջ Թրքահայութեան կեանքը վտանգելով: Հոս պատասխանուեցաւ ինծի. Արեւելեան Պիւրոն մաս չունի կամաւորական խնդրոյն հետ, որուն ձեռնարկողը ինք չէ, այլ Ազգային Պիւրոն: Եւ ի վերջոյ իրենք պատասխանատու են Ընդհանուր Ժողովին առաջ եւ ոչ ռայոնական (շրջանային) ժողովներու առաջ:

— Ի՞նչ ըսիր։

— Պատասխանեցի որ ամէն տեղ յայտնի է որ Կամաւորական Կարգադրիչ Մարմինը կազմուած է լիովին Արեւելեան Պիւրոյէն. թէ Ազգային Պիւրոյի վարիչները Արեւմտեան Պիւրոյի անդամներ են եւ միւս անդամները կազմակերպուած անձեր չըլլալով ոչ մէկ հեղինակութիւն ունին։ Պատասխանը եղաւ ժպիտ մը։

Անդրանիկ լռեց եւ այլեւս ոչինչ հարցուց։ Քանի մը օր ետք, Ֆիլիպէէն եկաւ երիտասարդ մը, որ իմ մեկնելէս խթանուած՝ եկեր էր կամաւորական շարքերը մտնել...։ Խիստ շփոթած՝ չգիտէի ի՞նչ ընել։ Նոյն իրիկուն գացի տեսնել Անդրանիկը եւ ներկայացնելով այս հուժկու երիտասարդին պարագան՝ խնդրեցի որ ճար մը ընէ։

— Սիրտս շատ կը ցաւի այսպիսի տղոց վրայ, որ հայրենասիրութեան կրակին կը զոհեն զիրենք, ըսաւ Ան. եւ գրպանէն թղթիկ մը հանելով գրեց քանի մը տող, տղուն անունը հարցուց, աւելցուց գրածին եւ գրութիւնը ինծի յանձնելով յարեց.

— Այս թուղթը տուր այդ տղուն. իմ գունդս այժմ Սալմաստ Ղալասար գիւղն է. թող երթայ հոն եւ թուղթը տայ Սմբատին, որ իմ տեղակալս է։

Բարեկամս փրկուած էր։

Ե) ՇՐՋԱՆԻ ՄԸ ՄԹՆՈԼՈՐՏԸ

Այս երկրորդ կամաւորական շարժումը կը սկսէր Վանայ նահանջէն կազմալուծուած խումբերը վերակազմելու համար եւ տեղի կ'ունենար արտասահմանէն եկող կամաւորներով եւ կը թուէր աւելի հետաքրքրութիւն արթնցնել Թիֆլիսի հայութեան մէջ։ Շշուկ տարածուեր էր թէ Անդրանիկ Թիֆլիս է. ամէն հայ երգած էր խորհրդաւորաբար դիւցազունը, բայց ոչ ոք, բացի առանձնաշնորհեալներէ, զայն տեսած էր։ Անոր գունդին տղաքը հերոսի կողքին կռիւ մղած էին յաղթական, սխրալի կերպով. «Թրքաց սահման»ը անցած եւ «մահ եկած» էին ողջ Հայաստանը։

Թիֆլիսի հայութեան, մանաւանդ կանացի շրջանակին մօտ մեծ հետաքրքրութիւն արթնցուցած էին արտասահմանի զանազան ոստաններէն, մանաւանդ Ամերիկայէն ժամանած երիտասարդները, անոնք դարձած էին ինքնուրոյն նորութիւն մը իրենց խանդավառ հայրենասիրութեամբ եւ անձնազոհութեան ոգիովը։ Թիֆլիսի Հայ Վաճառականներու Ակումբը, Պեպոյի նշանաւոր «Կլուբ»ը իր դռները բացած էր կամաւորական համազգեստ կրողներուն՝ Ակումբի ամառնային պարտէզին մէջ։ Հոն, լապտերներու եւ լամպերու լոյսերուն ներքեւ երաժշտութիւնը կ'ունկնդրէին օրուան հերոսները եւ հաճոյալի երեկոյթներ կ'անցընէին դիւրին ու փնտռուած մտերմութիւններով։ Մէկ երկու օր կ'երեւային անոնք եւ կը մեկնէին ռազմաճակատ Երեւանէն անցնելով։ Այս էր արտայայտութիւնը կովկասահայ ռոմանտիկ հայրենասիրութեան։ Խմբապետները ճակատէն կը ժամանէին, իրենց գունդերը կը վերակազմէին եւ կը վերադառնային։ Հանրային հետաքրքրութիւնը պէտք է գոհանար զանոնք տեսնելով, քանի որ Անդրանիկ անտեսանելի էր։ Հոն ժամադրավայրն էր նաեւ արուեստագէտներու։ Թիֆլիս ժամանումիս առաջին իրիկունն իսկ նշմարեցի դերասան Յովհ. Աբէլեանը, որուն մօտ սեղան մը գրաւեր էի պատահմամբ։ Երբ սպասեակը եկաւ ապսպրանքս հարցնել՝ պաղպաղակ մը ուզեցի։

Մարդը, որ քիչ շատ հայախօս վրացի մըն էր, ի հարկէ չհասկցաւ բառս։

Բայց Աբէլեան, որ 1908–էն ի վեր Պոլիս անցուցած էր թատերական եղանակները, հասկցած էր.

— Պաղա՛նոյշ. մառո՛ժնի, ըսաւ իր բամբ ձայնով։

Եւ ինծի դառնալով ժպտեցաւ.

— Դուք Ամերիկայից չէք, միթէ Պոլսի՞ց էք գալիս։

— Այո՛, Պուլկարիոյ վրայով. մի քանի ամիս առաջ դեռ Պոլիս էի։

Ան հետաքրքրուեցաւ մեծապէս եւ իրեն պատմեցի ինչ որ գիտէի, եւ ինչի որ ականատես եղած էի։

Թիֆլիսի Արտիստական Թատրոնը, որուն տէրը հայ էր, Երկուշաբթի երեկոները վերապահած էր հայերէն ներկայացումներու։ Աբէլեան թատերախումբը այդ ձմեռուան եղանակին ներկայացումները կու տար։ Իրիկուն մը կը բեմադրուէր «Էկմոնտը», «Հայրենիք» անունով թարգմանուած թատերախաղի վերածուած եւ ոչ օբերայով։ Երբ Աբէլեան Սիրանոյշի հետ վերջին արարը լրացուցին, ծափահարութիւնները սկսան եւ բեմ հրաւիրուեցան երկուքն ալ։ Այն ատեն Աբէլեան մի քանի խոնարհութիւն ընելէ ետք, դարձաւ բեմի աջ կողմի մթին աւանսէնին եւ խոնարհելով ձեռքով համբոյրներ ուղղեց ստուերի մը, որ օթեակին խորը թաղուած էր, մինչ աւելի մօտը կ'որոշուէր Յովհաննէս Թումանեանի դիմաստուերը։ Հանդիսականները եւս դարձան այդ օթեակին, որուն կ'ուղղէր ծափահարութիւնները, հասկնալով որ անսովոր մէկը կար Թումանեանի հետ եւ բնազդաբար հասկցան, թէ ան կրնար ըլլալ միայն «Հայրենիքի տէր ու պաշտպան Անդրանիկ»ը։ Ամբողջ սրահը, ելեկտրական հոսանքէ մղուած, ոտքի ելաւ, օթեակներէն ողկոյզի պէս դուրս թափեցան ամէնքը, ծափերը խելայեղ բնոյթ առին, բովանդակ թատերասրահը որոտալ սկսաւ։ Անդրանիկ ստիպուեցաւ օթեակին եզերքը գալ եւ գլխով բարեւել հանդիսականները... գլուխը լոյսին եկաւ եւ երեւցան անոր առնական դիմագիծը, արծուի նայուածքը, արտայայտութեան վեհութիւնը։ Ժողովուրդը առաջին անգամն էր որ կը տեսնէր իր Դիւցազնը, զոր երեսուն տարիներ երգած էր։ Պանծացումը տեւեց երկար, եւ վերջապէս Աբէլեան, որ Սիրանոյշի կողքին միշտ բեմին վրայ էր, շարունակելով իր համբոյրները բերնէն ձեռքով օթեակ երկարելով՝ Անդրանիկի նեղ կացութեան վերջ տուաւ, նայելով վարագոյրը շարժող մեքենավարին, որ զայն իջեցուց եւ առիթ տուաւ Դիւցազունին անհետանալ իր ստուերին խորը։ Թումանեան եւս քաշուեր էր եւ տարեր էր Անդրանիկը։

Գաֆէ Սանթրալի ցուցափեղկին առաջ կը խռնուէր ժողովուրդը ներ-

ոը դիտելու, եւ օրուան հերոսներէն կամ փէթիշներէն մի քանին տեսնելու համար:

Ռուսահայ երիտասարդութիւնը խորապէս հետաքրքրուած էր երկրին ներքին անջրպետներով: Այս երիտասարդները յեղափոխական հոսանքի յարած էին, ընկերվարականներ, որոնց մտասեւեռումը Ռուսիոյ ռամկավարացումն էր, չհամարձակելով մինչեւ արմատական յեղաշրջումը երազելու: Անոնք անձկութեամբ կը հետեւէին Ռուսիոյ ներքին եւեւէջներուն, դէպքերուն: Ցարը Սեպտեմբերի սկիզբներուն կը յայտարարէր թէ՝ «Հայրենիքի փրկութիւնը կը կայանայ ժողովրդական տարրերու միացման ու համախմբման, գործակցութեան մէջ. առանց ասոր, Պետութիւնը անզօր է. եւ անզօր՝ վտանգին դէմ: Պետութիւնը պէտք է զգայ իր կողքին, ժողովուրդին համակրութիւնը...»:

Այս կարգի յայտարարութիւն մը մտքերը կը խռովէր: Օրերով կը վիճաբանէին անոր իմաստը հասկնալու համար: Երբ ինծի կը դիմէին որպէսզի կարծիք մըն ալ ես յայտնեմ, որքան ալ միտքս շատ հեռու ըլլար այս զբաղումներէն, Թրքահայ աղէտին օրերուն, կը պատասխանէի.—

— Նախ պէտք է որոնել «վտանգ» բառին ինչի՞ ակնարկելը. արտաքին թշնամիի՞ն թէ ներքին շարժումներուն...: 1915 Յուլիս 25–ին, հին տոմար, Ժընեւէն Պլեխանով նամակ մը ուղղած էր, Տումայի նախկին պատգամաւոր (երեսփոխան) Բուրեանովիրով սոցիալ դեմոկրատ պատգամաւորութեան, պաշտպանելու զինուորական փոխառութեան առաջարկը, որովհետեւ «Գերմանիոյ յաղթանակը ռուս պրոլետարիատի եւ առ հասարակ ռուս աշխատաւորութեան ստրկացումն է»: Մինչդեռ նոյն կուսակցութեան միւս հատուածին առաջնորդը՝ Վ. Ուլիանով Լենին հակառակը կը պնդէր, ըսելով որ ռուսական յաղթանակը ցարական վարչաձեւին ամրացումը պիտի ըլլայ, հետեւաբար, յեղափոխութեան յոյսերուն փլուզումը:

Այս խնդիրները, որոնք կապուած էին Ռուսիոյ իրականութեան հետ, աւելի սերտօրէն կը հետաքրքրէին ռուսահայ երիտասարդութիւնը՝ քան Թրքահայ ողբերգը: Դուրսէն եկողներս, որ այդ եղեռնին ճգնաժամը մեր մորթին վրայ կը զգայինք, բնականօրէն չէինք հասկնար զիրենք, ինչպէս իրենք՝ մեզ: Մեր այս մտայնութեան արտայայտութիւնը եղաւ իմ մէկ յօդուածս, որ երեւցաւ նոյն տարին այդ երիտասարդներուն կողմէ լոյս տեսած «Վան» թերթին առաջին թիւին մէջ: Յիշատակելով տակաւին թարմ Թրքահայոց ջարդն ու աքսորը, որ անորոշ ժամանակով կը նշանակէր նաեւ մեր գրականութեան մահացումը ականաւոր գրական դէմքերու սպանդով, եւ այն տարօրինակ անտարբերութիւնը որ այդ ահաւոր ողբերգութեան հանդէպ կը ցուցաբերէր կովկասահայ մամուլը, կը գրէի. «Եթէ գրական-գեղարուեստական կեանքը իր բնականոն դրութեան մէջ չըլլար կովկասահայ իրականութեան մէջ, եթէ հայութեան մեծագոյն հատուածին բնաջնջումը՝ կենցաղի բնականոն ընթացքը կասեցուցած ըլլար, սահմանին այս կողմը, կարելի էր բծախնդրութիւն համարել Թրքահայ աղէտին մասնաւոր երեւոյթներուն անդրադառնալու պահանջ մը: Բայց, փա՛ռք Աստուծոյ, երեւոյթները մխիթարական են: Թատերական եղանակը հոս կը սկսի մի քանի

օրէն, գրականութեան մշակները «աւուր պատշաճի»ներով չեն երեւիր: Հասարակութեան հոգեկան նուրբ ճաշակը չէ կորսուած կամ խանգարուած. մեր բանաստեղծները անրջելու, սիրելու եւ համամարդկային խոհերու մէջ թեւածելու ճաշակը չեն քօղարկեր, ինչ որ բնական է: Մէկ խօսքով՝ մեր մամուլը, Կովկասի մէջ տարուած չէ պատերազմով եւ աղէտով, այս տաժանելի օրերուն երբ հայութիւնը դիւցազնական ճիգեր կը թափէ, ուժերու հսկայական լարուածութեամբ մը հայրենիքը փրկելու, երբ Թրքահայ աղէտը, մոլեգնօրէն տագնապեցուցած է մեզ. անբնական պիտի չըլլայ որ արձագանգ մը, տող մը չերեւայ կովկասահայ մամուլին մէջ, մեր նկատառելի գրականութեան բնաջնջման մասին»: Այս յօդուածը, որ եղաւ միակը իր տեսակին մէջ, դժուարաւ տպուեցաւ թերթին մէջ: Դժուար էր զիրար հասկընալը: Սակայն կը մնայինք սիրալիր բարեկամներ:

⁂

Վանէն փախստականներու առաջին ամիսներու վիճակը զարհուրելի էր: Սովամահութիւնը եւ քոլերան սարսափելի աւեր գործեցին եւ պարզապէս կը հնձէին դժբախտ ժողովուրդը: Կովկասահայ գործիչները հրապարակ իջան եւ օգնութեան գործը սկսաւ կազմակերպուիլ: Թրքահայ փախըստական խլեակները տարածուած էին Իգտիրէն, Էջմիածնէն Երեւան եւ մինչեւ իսկ Թիֆլիս՝ մեծ մասամբ օրհասական վիճակ մը պարզելով, մանաւանդ դեղջուկ տարրը: Էջմիածին գլխաւոր կեդրոնն էր: Թրքահայութեան խլեակները համաճարակէն կոտորակուելով, զոհերու թիւը հասաւ 30,000 հոգիի, օրական հնձելով երեքէն հինգհարիւր անձ: Առաջին կազմակերպութիւնը, որ ձեռնարկեց օգնութեան գործին՝ եղաւ Էջմիածնայ Եղբայրական Օգնութեան Մարմինը, Վեհափառ Հայրապետին հովանաւորութեան տակ, առաջնորդ սրբազաններու եւ Վիճակներու եպիսկոպոսներու ղեկավարութեամբ: Վեհափառին կը հասնէին թէ եւրոպական եւ թէ ամերիկեան հայ գաղութներու եւ թէ հայասէրներու կողմէ կամ հայասիրական կոմիտէներէ ղրկուած գումարներ: Ռուս Պետութիւնը կը յատկացնէր իր կարգին գաղթականներու նպաստը, որ միակ հաստատուն եկամուտն էր: Այս գումարները կը մատակարարուէին Եղբայրական Օգնութեան կողմէ:

Ռուս Կառավարութիւնը, ինչպէս գերման բանակէն գրաւուած իր հողերուն փախստական բնակչութեան, նոյնպէս Թրքահայ փախստականներուն, յատկացուց որոշեալ գումար մը: 1916–ի վերջերը Պետական Տումայի հայոց պատգամաւոր Մ. Պապաճանեանի դիմումով՝ այդ գումարը բարձրացուեցաւ բազմապատիկ:

Ահա այս նպաստէն կ'օգտուէին բոլոր գաղթականական օգնութեան մարմինները, կովկասահայերէ կազմակերպուած: Ասկէ զատ պատահական նպաստներ կը հասնէին կամ կանոնաւորապէս կը վճարուէին հայ գաղութներէ եւ հայասէր կազմակերպութիւններէ արտասահմանէն: Այս կովկասահայ կազմակերպութիւնները ի վերջոյ չկրցան տալ այս բոլոր գումարներուն հաշիւները: Եղբայրական Օգնութիւնը ունէր նաեւ մթերանոցներ, ինչ որ պահեստ կը կոչէին կովկասահայք. պետութենէն զինուորական գնով ստաց-

ուած շաքարը եւ ալիւրը այս պահեստներէն կը բաշխուէր փախստականութեան: Այս մթերանոցները պարբերաբար... կողոպուտի կ'ենթարկուէին եւ գողերը բնաւ չէին բռնուեր:

Կովկասահայ ազնիւ գիւղացիութիւնը վեհանձնօրէն հիւրընկալեց իր տարաբախտ եղբայրները եւ անոնք միասնաբար արդասաւորեցին Հայաստանի հողը, միասին մշակեցին եւ աշխատեցան, եղբայրաբար ապրեցան ու կ'ապրին յարդ: Այսօր միասին ձուլուած են հայ ժողովուրդին երկու հատուածները, որովհետեւ գաղթականներ չկրցան վերադառնալ իրենց երկիրը... եւ այն օրերուն ցուցաբերուած միասնականութիւնը եւ համերաշխութիւնը երկու հատուածներու գիւղացիութեանց միջեւ շատ սփոփարար երեւոյթ մը պարզեց, սրտառուչ կերպով քաղքենիութեան եւ ինտելիկենցիային ընթացքը հակակշռելով: Արդարեւ, այս եղբայրական ընթացքը եւ անշահախնդիր զոհողութիւնը, զորս կովկասահայ գիւղացիին ազնուական հոգին կը նշէր, այն ոգիին արտայայտութիւնն է որ հայ գիւղացիին նկարագիրը յատկանշեր է դարերով ազգի մասին, իր ունեցած ըմբռնումը ու բնազդը պարզելով: Գալով գաղթականական գործին, ես կը նախընտրեմ ներկայացնել, 1917-ին անոր թերութիւններուն եւ դատապարտութեան վերաբերմամբ Արեւելահայ Համագումարին ներկայացուած զեկուցումներէն բժշկա-առողջապահականը: Զեկուցանողն է բժիշկ Սանփանի:

«Գաղթականական կազմակերպութիւններու բժշկա-սանիտարական գործի մասին Պ. Պ. Պատգամաւորներու ինձ հաղորդած բերանացի տեղեկութիւններու հիման վրայ պիտի ջանամ Թրքահայ Առաջին Համագումարին ներկայացնել համառօտ, էական եւ ընդհանուր գծերով, այն ճշգրիտ պատկերը որուն մենք ամէնքս ականատես ենք եղեր այս տարուան ընթացքին:

«1915 Թուականին երբ աղէտաբեր նահանջը 300,000 մեր Թրքահայ եղբայրները տնտեսապէս, ֆիզիքապէս եւ հոգեպէս քայքայեց, բռնադատելով զանոնք հապճեպով ապաստանիլ Կովկաս, ահա այն ժամանակ ծագում առաւ կազմակերպութիւններու բժշկա-սանիտարական գործը:

«Ա. Եղբայրական Օգնութիւնը գործի կը ձեռնարկէ երբ 50,000 գաղթականներ խռնուած էին Էջմիածին, քաոսային դրութեան մէջ Վանքին, Ճեմարանին եւ Լճին ափին անտառին մէջ բացօթեայ: Ան ունէր հինգ հիւանդանոց, հարիւրական մահճակալով. բոլորն ալ գրաւուած հիւանդներէ որոնք տիֆտերիէ, տիզանթերիէ, քոլերայէ եւ թիֆիւսէ վարակուած էին. ասոնց վրայ պէտք է աւելցնել նաեւ անտառին մէջ հաստատուած սանաթորիան՝ հարիւրաւոր վրաններու տակ, բացօթեայ պառկած Թալակազմ գաղթականներու բաժանմունքը, որ շուտով վերածուեցաւ հազարաւոր մեռեալներու անսպառ շտեմարանի: Անտարակոյս, բժշկախնամածութեան գործին ամենածանրակշիռ եւ ամենատխուր շրջանն է այս: Այս շրջանին մօտաւորապէս հինգ հազար հիւանդներ մեռան, քոլերայէն, թիֆիւսէն, որովայնի թիֆոյէն եւ դեղին տենդէն:

«Հսկայական գումարներ ծախսուեցան առանց որեւէ հակակշռի. ան-

բարեխղճութիւններու, զեղծումներու եւ չարաշահութիւններու սեւ շրջանն է. առաջինը...

«Բ. Մոսկուայի Հայոց Կոմիտէն, Եղբայրական Օգնութեան զուգընթաց, սկսաւ այս կազմակերպութեան գործունէութիւնը Էջմիածնայ մէջ, նոյն առողջապահական գործով. այս բաբելոնեան խառնակութեան մէջ բացաւ հականեխարան մը, հոն ուր օրական 25,000 անձի թէյ կը մատուակուէր եւ տաք կերակուր կը բաժնուէր:

«Գ. 1915 Հոկտեմբերէն սկսեալ բժշկա-սանիտարական գործունէութիւնը գրեթէ լիովին ստանձնեց Քաղաքներու Միութիւնը գրաւուած վայրերու մէջ եւ թէ Կովկաս: Այս Միութիւնը բացաւ հիւանդանոցներ, հականեխարաններ, դարմանատուններ (քլինիք), տարափոխիկ հիւանդութեանց բաժանմունքներ, ատամնաբուժարաններ, մորթային հիւանդութեանց հիմնարկութիւններ, որքան կարելի է, ամէնուրեք ուր երկու հազար գաղթականներ կը գտնուէին: Նահանջի ճամբաներու վրայ իսկոյն հաստատեր է սննդատու կայաններ եւ շրջիկ բուժական խումբեր:

«... Բացի ասոնցմէ կայ նաեւ Հայկական Կեդրոնական Կոմիտէի բժշկական գործունէութիւնը, որ սկզբնական շրջաններուն ունեցած է քանի մը հիւանդանոց Ղարաքիլիսէի, Ալաշկերտի եւ այլ շրջաններու մէջ:»

Անցողակի յիշատակենք գործունէութիւնը Պետրոկրատի Կոմիտէին, որ նոյնպէս Սալմաստի մէջ բացած էր հիւանդանոց, դպրոց, որբանոցներ, առընթերակից Քաղաքներու Միութեան գործունէութեան:

Զեկուցանողը իր տեղեկագրին մէջ յետոյ կը խօսի թերութիւններու մասին: Ասոնք ամփոփուած են պատգամաւորներու մատնանշած բազմաթիւ զեղծումներուն եւ չարաշահութեանց: Համագումարը լսելով բոլոր զեկուցումները, որոնցմէ էականը, Պր. Սանփանիինը արտագրեցի, 1917-ի Մայիս 3-ի իր նիստին մէջ բուռն քննադատութիւններ ըրաւ գաղթականներուն գործով զբաղող մարմիններուն դէմ, որոնց հիմունքն էին, հետեւեալ կէտերը.—

ա. Ընդհանրապէս չէ կատարուած որեւէ հաշուետուութիւն.

բ. Իրական իմաստով հակակշիռ չէ գործադրուած.

գ. Տեղի չէ ունեցած որեւէ համագործակցութիւն հայկական երկու հատուածներու միջեւ: Մին գտնուեր է նպաստընկալի վիճակին մէջ եւ որեւէ մասնակցութիւն չէ ունեցեր մարմիններու ղեկավարման մէջ.

դ. Բազմաթիւ անբարեխիղճ պաշտօնեաներ մնացեր են իրենց դիրքին վրայ, հակառակ կատարուած դիմումներուն եւ բողոքներուն.

ե. Գործող ռուսահայ մարմիններուն հակամարտութեան երեսէն տուժեր է գաղթականը եւ գաղթականական գործը:

Արեւմտահայ Համագումարին այս միահամուռ քննադատութեանց պատասխանելով, ռուսահայ կազմակերպութեանց ներկայացուցիչները ըսին թէ՝ որոշ չափով հաշուետուութիւն եւ հակակշիռ եղած են. թէ՝ ռուսական հին վարչակարգն է պատճառը թերութիւններուն, ծովածաւալ թշուառութեան անակնկալօրէն յայտնուելովը:

Համբարձում Առաքելեանի մասին յիշատակութիւն ըրինք Վերաշի-

նութեան Ցանձնաժողովի եւ արեւմտահայ կուսակցութիւններու մերձեցման առաջին քայլերու մասին գրելու ատեն:

Համբարձում Առաքելեան յայտնի դէմք մըն էր նախայեղափոխութեան Կովկասի հայոց ղեկավար տարրին մէջ, որուն մասին պէտք է ծանրանալ այս յուշերուս մէջ:

Ան Գրիգոր Արծրունիի հիմնած ազդեցիկ «Մշակ» թերթին տէրն ու տնօրէնն էր:

Թիֆլիս որպէս կովկասահայ կեդրոն կարելի էր համեմատել Կ. Պոլսոյ հետ, որ ԺԸ. դարէն սկսեալ եղաւ թրքահայոց կեդրոնը: Արեւմտահայերը Կիլիկիոյ անկումէն ետք, ունեցան շարք մը մշակութային վառարաններ, ինչպէս Կալկաթա՝ ի Հնդկաստան, Սպահան՝ Պարսկաստանի մայրաքաղաքը, եւ նախընտրաբար Վենետիկ՝ Ս. Ղազարու կղզին եւ Վիեննայի Մխիթարեանները: Ի վերջոյ, Պոլիս եւ Տփղիս – ինչպէս այժմ կրկին կը կոչեն Թիֆլիսը – եղեր են ոչ միայն հայոց մշակութային՝ այլ նաեւ ղեկավար կեդրոններ, մինչեւ Խորհրդահայ Իշխանութեան օրով Հայաստանի հողին վրայ, դարերու դադարէ մը ետք, կրկին ծագի եւ շնչէ հայկ. կեանքի, մշակոյթի ու պետական մայրաքաղաք մը:

Թիֆլիսի գլխաւոր հրապարակը քաղաքին կեդրոնն էր, որովհետեւ Փոխարքայութեան Պալատը հոն էր: Հոն էր նաեւ «Մշակ»ի խմբագրատունը, որուն որմերը զարդարուած էին եօթանասունական ռուսահայ գրողներու եւ գործիչներու լուսանկարներով: Անոնք թերթին աշխատակիցները եղած էին: Անոնց կարգին էին Միքայէլ Նալբանդեան, Րաֆֆի, Գամառ Քաթիպա, Գրիգոր Արծրունի, եւայլն: Կը տեսնուէր նաեւ մեծ խմբանկար մը, որ ԺԹ. դարու երկրորդ կիսուն սկիզբները Գրիգոր Արծրունիի դաստիարակած սերունդի երիտասարդ մտաւորականները կը ներկայացնէր: Անոնք հետագային հիմներ էին տարբեր հոսանքները. շատերը մեռած էին, ուրիշներ՝ ծերացած, գրական կամ հանրային ասպարէզի ախոյեան: Անոնք կ'ապրէին տակաւին որպէս «հեղինակաւոր» դէմքեր: Ռուսահայոց վերջին կէս դարու իմացական կեանքը, այդ աւանդապահ սենեակին մէջ կը հսկէր անցեալին վրայ որպէս թանգարանէ մը, մինչ դուրսը կեանքը կ'եռար, անտարբեր մնալով պատմութեան իմաստութեանը: Կեանքը ե՞րբ ականջ տուեր է այն ձայներուն որոնց կը պարտի իր դաստիարակութիւնը. անոնց որոնցմէ ստացած է իր ժառանգութիւնը: Այդ պատերու վրայ շարուած պատկերները, սակայն, ունէին ապրող վկայ մը: Խմբագրական սեղանին ետեւը նստած անձը, կարճահասակ, դիրուկ, սպիտակահեր, պճլտուն աչքերով, որ անսովոր կենդանութիւն կ'արտայայտէին: Ան նոյնինքն Համբարձում Առաքելեանն էր: Եւ «Մշակ» թերթ մըն էր, որուն աշխատակիցներու շարքին կը գտնէիր Միասնիկեանի կարգէն պոլշեւիկներ, որոնք իրենց ազգային ողջմտութեան վերաբերող խոհերը կ'արտայայտէին «Մշակ»ի էջերէն: Թերթին քարտուղարն էր հին պոլսահայ Արմէնական մը, Հայկազը, որ գրական դեր կատարեց Ռամկավար եւ Ազատական Կուսակցութեանց մերձեցման աշխատանքին մէջ: Սակայն Արծրունիի ալեւոր յաջորդը, որ բերդին մէջ առանձին էր, ոչ մէկ փորձ ըրած էր կազմակերպութիւն մը ստեղ-

ծելու, իր ուղղութեան համակարծիք եղողներով: Ան որեւէ դաւանութիւն, որեւէ յուսալքում չէր յայտներ եւ անպտուղ չէր համարեր իր աշխատանքը: Անոր մէկ զուգահեռականը ունեցանք Պոլիս, «Բիւզանդիոն»ի խմբագիր եւ տէր Բիւզանդ Քէչեանը: Ասոնք իրենց կողմնակիցները բրիտանական դրութեամբ կը հաշուէին, որ ընտրութիւններու ժամանակ իրենց ուղղութեան քուէարկողներ կը նկատեն իրենց կուսակիցները, եւ ոչ՝ կազմակերպական շարքերով:

Հ. Առաքելեան, Դաշնակցականներու հաճին, երկիւղ կը ներշնչէր անոնց: Անոր քննադատութիւնները անողոք էին եւ տրամաբանական: Արդ, Հ. Յ. Դ.ի համար տրամաբանական ոչինչ կայ, ամէն ինչ տարբրային է: Առաքելեան կը խորհէր որ տրամաբանութիւն, ողջմտութիւն բաւ են որեւէ գաղափարի կամ ձեռնարկի ճիշդ ըլլալը հաստատելու համար: Եւ հոդ է որ կը սխալէր...: Դաշնակցական գործելակերպին կարելի չէր հակազդել մտքի յստակութեան ուժով: Առանց անդրադառնալու որ ռուսահայութիւնը իր մէջ կը փնտռէր կազմակերպեալ յենարան մը՝ ռուսական նահանջէն զօրացող շրջապատի տարրերու հայամերժ ընթացքէն պաշտպանուելու համար: 1918–ի ամառը Հ. Առաքելեան հրապարակ իջաւ հայութիւնը կազմակերպելու եւ Դաշնակցութեան կործանարար հոսանքէն հեռացնելու համար: Վտանգը նշմարելով, ոճիրը իր գործը կատարեց: Հ. Առաքելեան սպաննուեցաւ, իր կազմակերպած ժողովներէն մէկուն պահուն:

Զ) ԹԻՖԼԻՍԸ ԿԷՍ ԴԱՐ ԱՌԱՋ

Ինչպէս ծանօթ է վրացահայութիւնը եւ իր կեդրոնը՝ Թիֆլիս հայերէն հազիւ թէ կրնային խօսիլ, բացի Հավլաբարի հայութենէն, որ իր յատուկ հայերէնը ունէր, վրացերէնը սահուն կերպով խօսելով հանդերձ:

Ձմեռնամուտին հետ թիֆլիսահայ կեանքը կը տեղափոխուէր Միխայլովկա պողոտայէն ուր ամառնային ակումբները, շարժապատկերի սրահները եւ «այգի»ները կային, դէպի Կուրի վերին ափը, Կալավինսկի պողոտան, ուր ձմեռնային ակումբները, թատրոնը, օբերան, զանազան հաւաքավայրերը կեանք կը ստանային: Գիշերները կը սկսէին զովանալ. ուժեղ քամի մը կը փչէր Վորոնցովի կամուրջին վրայ: Սակայն Թիֆլիսի ձմեռը մեղմ է:

Հոկտեմբերի սկիզբէն վաճառատուներու ցուցափեղկերը կը լեցուէին խստաշունչ ձմեռ մը դիմակալելու պատրաստող սիպերիական հագուստներով, – բրդեղէն թաղպաններ, ներքնազգեստներ, մուշտակապատ բաճկոններ, վերարկուներ, տառատոկներու դէզեր, բրդէ գլխանոցներ, վզնոցներ եւ մոյկեր: Անծանօթը ահալի տպաւորութիւն մը կը կրէ այս պատրաստութեան առջեւ: Կը մտածէ Ռուսաստանի հիւսիսային շրջանի բալխիրներու եւ գայլերու մասին: Հիւսիսային գօտիի հէքեաթներ, աւանդավէպեր կը յիշէ: Բայց շուտ հասկցայ որ Թիֆլիսցիներու երեւակայութեան մէջ մի-

այն գոյութիւն ունէր խառաշունչ սառնամանիքը· այլ բուն իսկ ձմեռը յիշեցնող ձիւնը հազուադէպ էր տեսնել Թիֆլիսի մէջ:

Օր մը երբ յետ միջօրէն բաւական յառաջացած էր եւ մտայ Գափէ Սանթրալ ընթրիքի համար՝ դերասան Ազեան ներս եկաւ:

Նշանաւոր կատակերգակը կը ճանչնայի Պոլիսէն. մանաւանդ երբ Սկիւտարի Յառաջդիմական ակումբը նորատի դերասաններու գլուխն անցած փորձեր կ'ընէր, Զանանի եւ Սանփանեանի սկզբնական քայլերուն հետեւելով Աշոտ Մատաթեանի հետ: Կը յիշէի իր խօսակցութիւնը ակումբին պահապան Խաչիկ աղայի հետ.

– Խաչիկ աղէ՛, մեզի պէտք կայ մի մանկալ, կ'ըսէր վարանումով Ազեան:

Եւ Խաչիկ աղէն կը ճարէր մանկալը:

Թիֆլիս զինք տեսած էի կովկաս հասնելու առաջին օրերուս մեծ ուրախութեամբ եւ ինձ ծանօթացուցած էր երկու պոլսեցիներ, որոնցմէ մին էր Բերայի այն ատենները ծանօթ փոթոկրաֆ Սիմոնը եւ միւսը Արամ Մուշեղեան երիտասարդ մը, որ Ամերիկայէն եկեր էր, ոչ որպէս կամաւոր, այլ վաճառական:

– Ո՞ւր ես, շատոնց մէջտեղ չկաս, ըսի:

– Եղբայր, դու անտեսանելի ես դառեր, պատասխանեց Ազեան: Երեկոները «Չաշկա Չայ» կը լինենք: Արի՛ այս երեկոյ այնտեղ գնանք, աւելի հետաքրքիր հասարակութիւն կայ:

– Երթանք, ըսի:

Եւ միասին դուրս ելանք:

Չաշկա Չայ ռուսերէն կը նշանակէ «գաւաթ մը թէյ» կամ կովկասեան հայերէնով. «մի բաժակ թէյ»: Լսած էի այս հաստատութեան անունը, Կալավինսկի պողոտային վրայ էր, թատրոնի շէնքին շարքին վրայ. բայց ամառը քիչ բազմութիւն կ'ըլլար. հանրութիւնը կը հաւաքուէր ամառնային ակումբին պարտէզը:

Չաշկա Չայերը, պատերազմին առթիւ բացուած բարեգործական հաստատութիւններ էին, հիմնուած տիկիններու կողմէ, որոնք կը պատրաստէին մատակարարելի ուտեստեղէնը, ըմպելիները, թէյ, սուրճ, քաղցրաւենիքը եւ օրիորդներ զանոնք կը սպասարկէին: Կալավինսկիի վրայ կային երկու հատ. մին հայկական, եւ միւսը՝ վրացական: Այս վերջինը հայոց Չաշկա Չային ճիշդ դէմն էր: Հոն կը սպասարկէին վրացուհի ազնուական տիկիններ եւ օրիորդներ:

Հայկական Չաշկա Չային հասոյթը կը յատկացուէր գաղթականներուն, Կարմիր Խաչին, Հայոց Բարեգործական Ընկերութեան միջոցաւ: Վարչութիւնը կը գտնուէր Հայ Տիկնանց Ընկերութեան ձեռքը: Յաճախորդներն էին հայ մտաւորականներ, ճարտարապետներ, զինուորականներ, ազատ ասպարէզի մարդիկ, բարձր քաղքենիութիւն եւ պաշտօնէութիւն: Ռուսիոյ սովորութեան համաձայն, կրնայիր իւրաքանչիւրին ասպարէզը, գործունէութիւնը ճշդել, որովհետեւ ամէն ոք համազգեստաւոր էր եւ իր կուրծքին աջ կողմը կը կրէր իր արուեստին նշանակը, որ կը համապատասխանէր վկայականի: Այսպէս, կրնայիր որոշել բժիշկը, իրաւաբանը, ճարտա-

բազէտը, արուեստագործը (տեխնիկ): Մինչեւ իրիկուան ժամերը կար երաժշտախումբ մը, որ կը նուագէր:

Երբ Ազեանին հետ ներս մտանք, բաւական ծանօթներ նշմարեցի: Նստանք: Շուրջս ակնարկ մը նետեցի: Խօսակցութիւնները ժխորով կը խառնակէին երաժշտութիւնը: Ամէնքը ռուսերէն կը խօսէին:

Զարմանքով դարձայ Ազեանին.

– Հոս յաճախողները մեծ մասամբ ռո՞ւս են ուրեմն...

Ազեան ժպտեցաւ:

– Ամէնքն ալ հայ են, պատասխանեց. մեր հայերն են, բայց ռուսերէն կը խօսին, որովհետեւ մեր հայերը հայերէն չեն գիտեր:

Նոյն պահուն շատ սիրուն սեւաչեայ եւ սեւ սաթի գոյն վարսերով, ցորենագոյն մորթով օրիորդ մը մօտեցաւ մեր սեղանին եւ ռուսերէն հարցուց.

– Ի՞նչ կը փափաքիք, պարոններ:

Ազեան մեր երկուքին կողմէ պատասխանեց:

– Այս օրիորդը վրացուհի՞ էր, հարցուցի ես, մինչդեռ աղջկան հեռանալը կը դիտէի, մտածելով որ շատ գեղեցիկ էր...

– Աչքդ խածա՞ւ, քրքջաց Ազեան, պոլսական արտայայտութիւն մը գործածելով: Ոչ, հայ է:

Եւ յարեց.

– Այստեղ վրացիներ չեն սպասարկեր, այլ միայն հայուհիներ:

– Ինչո՞ւ ուրեմն ռուսերէն խօսեցաւ:

– Ամօթ կը համարեն, յարեց այս անգամ Ազեան, հայերէն խօսիլը:

Եւ աւելցուց.

– Հայերէն չգիտեն արդէն որ խօսին:

– Հայ ըլլալը կարելի՞ է ծածկել, միայն մայրենի լեզուն չխօսելով. հապա դիմագի՞ծը, սքանչելի աչքերը, անոնց հուրը, սեւ մազերը ո՞ւր կըրնան պարտկել:

Ազեան սկսաւ ծիծաղիլ

Եւ շղթայեց.

– Խիտ եւ կամար յօնքե՞րը, կեռասէ շրթնե՞րը, եփենոսէ մազե՞րը... այս ջանիկս, իրաւունք ունես, սրանք հայկական դրոշմով են կնքած մեր աղջկանց գեղեցկութիւնը: Ափսո՛ս է, որ ռուսաց վերագրենք այդ բոլորը:

– Մղոն մը հեռուէն հայ կը բուրեն այդ բոլոր յատկանիշները:

– Իրաւունք ունիս: Բայց գիտցիր որ եթէ կը փափաքիս այս օրիորդներուն դարպասել, շտապիր... ռուսերէն սորվիլ:

Ճշմարիտ էր. այսպէս էին բոլորը. անոնք որ հայերէն կը խօսէին, կիսովին կը խառնէին ռուսերէնով. գիտեր էի, սակայն, որ ինչպէս Պուլկարիոյ մէջ, բուն ռուսերէն չէին այդ ընդելուզուած բառերը, այլ Ֆրանսերէնէ աղճատուած:

Այս վիճակին մէջ հայ երիտասարդին եւ մանաւանդ հայ աղջկան համար մեռած էր ազգային պատմութիւնը, մատենագրութիւնը, մշակոյթը: Վարժարաններու մէջ հայերէնը պարտաւորիչ չէր, ուրեմն հայերէն չէին

սովէր, կը խօսէին ռուսերէն նաեւ տան մէջ որպէս մայրենի լեզու...։ Տղան այսպէսով կրնար օր մը չինովնիկ դառնալ, բառ մը որ կը նշանակէ աստիճանաւոր, այսինքն՝ պետական պաշտօնատար։

Այսօր, կրնայ բաւական փոփոխութիւն տեղի ունեցած ըլլալ այդ կայսրութիւնը վերանորոգող եւ զանգուածներու ուսումնական մակարդակը անհամեմատ բարձրութեան հասցնող Խորհրդային Միութեան մէջ։ Ինչ որ շատ խոր տխրութեան եւ յուսահատութեան աղբիւր մըն է, սակայն, սա իրողութիւնն է որ, 1914–էն առաջուան կենսունակ արեւմտահայութիւնը, որ կրնար ինք մտահոգութիւն զգալ, սահմանին միւս կողմը տիրող այս վիճակը հաստատելով, այսօր, իր իսկ խլեակները համանման վիճակի մը մատնուած են, սփիւռքի մէջ։

Այն ատեն կը տխրէի անշուշտ, նկատելով որ հայու աղջիկը իր մայրենի լեզուով եղած ապսպրանք մը չէր հասկնար, կը վիրաւորուէր, այն կարծիքով թէ իր ծագումը հեգնելու եւ զինք ծաղրելու համար է որ հետը այդ լեզուով կը խօսիմ։ Իսկ եթէ քիչ մը աւելի համեստ էր, ռուսերէն լեզուով կը պատասխանէր, ժպտելով՝

– Չեմ հասկնար ինչ կը խօսիք...

– Բայց ես օտարական ըլլալով, օրիորդ, եւ ռուսերէն չգիտնալով՝ հայերէն կը խօսիմ, գիտնալով որ դուք հայ էք եւ այս հաստատութիւնը հայ տիկնոջ բարեսիրական հաստատութիւն մըն է։ Ի՞նչ կայ զարմանալի եթէ մեր մայրենի լեզուով խօսակցինք...

Խեցիներու մէջ մարգարիտ մը գտածի պէս կը զգայինք մենք զմեզ երբ քնքուշ օրիորդ մը, ի՛նչ հրաշք, նոյն այդ Զաչկա Զայի սպասարկողներէն յանկարծ յայտնուէր՝ հայախօս. իսկոյն խօսքի կը բռնուէինք հետը եւ սիրահարուած իրեն, հազիւ կրնայինք բաժնուիլ։ Օր մը այդպիսի օրիորդի մը հարցուցի թէ ինչո՞ւ իր ընկերուհիները հայերէն չեն խօսիր կամ չեն սորվիր.

– Էն օրիորդները, պատասխանեց շնորհալի հայուհին, որ ընդունելով խնդրանքս նստաւ քովս ժպտելով, էն օրիորդները հայերէն շատ վատ են խօսում, դրա համար էլ ամաչում են խօսել ձեզ հետ. դուք ա՛յնքան լաւ էք խօսում։ Ես էլ այնքան լաւ չեմ խօսում, չէ՞. դուք կ'երեւի կը ծիծաղէք ինձ վրայ։ Բայց ես ուզում եմ սովրել, դրա համար էլ խօսում եմ...

– Դուք սքանչելի կերպով կը խօսիք մեր գեղեցիկ լեզուն. եւ ես ա՛յնքան զգածուած եմ, ա՛յնքան յուզուած որ եթէ բազմութիւն չըլլար, պիտի ուզէի... համբուրել ձեզ։

– Անկե՞ղծ ասած, բացագանչեց օրիորդը քրքջալով.

– Անկեղծ ասած, անշուշտ շատ անկեղծօրէն...

Բայց այսպիսի օրիորդ մը հազուադէպ կը պատահէր. եւ այս արդէն բաւական ետքերը, երբ արեւմտահայ երիտասարդներու երեւումը, անոնց մաքուր հայերէնը տեսակ մը յեղաշրջում սկսաւ յառաջացնել կովկասահայ կեանքին մէջ։ Մենք յարատեւ պայքար կը մղէինք հայ լեզուին աղճատման դէմ օտար բառերու խճողումով։ Այս հակադրութիւնը այնքան նեղիչ էր, որ կարգ մը արեւմտահայ տղաք ծայրայեղութեան դիմելով... ուխտեցին ռուսերէն չսորվիլ։

Ռուսահայ մտաւորական մը, որուն հետ կը խօսակցէինք այս խնդիրներուն շուրջ, ըսաւ.

– Դարձեալ ձեր տեսածը ոչինչ է, կարելի է «ոսկեդար» անուանել ներկան։ Այո՛. դա արդիւնք է եկեղեցական կալուածների գրաւման. հայ դպրոցների փակման հակազդեցութիւնն է որ մի շարժում է առաջացրել մայրենի լեզուի մասին. եթէ ցարական կառավարութիւնը հալածանք չըստեղծէր, այժմ մենք կորուսած կը լինէինք մեր մայրենի լեզուն։

Մեր այս պայքարը մայրենի լեզուին «վերարժեւորման» ի նպաստ, ի վերջոյ սկսաւ վարակել կովկասահայ մտաւորականներէ ոմանք. բայց այս տեղի ունեցաւ տարի մը ետք։

Մինչ 1915–ին այս անձկալից վիճակը կը ներկայացնէր հայ լեզուն, տարի մը ետք, երբ հայկական ճակատէն վերադարձայ Թիֆլիս, նշմարեցի կարգ մը ակնբախ փոփոխութիւններ, որոնցմէ մին էր ազգային լեզուի նախանձախնդրութիւնը։ Տարի մը առաջ արեւմտահայերս էինք որ կը պայքարէինք միայնակ ռուսահայոց շրջանակներու մէջ այդ ուղղութեամբ, ռուսերէնի չափազանցումը կը սրտնեղէր այժմ կովկասահայ մտաւորականներու նկատելի մասը։

Այսպէս է որ իրիկուն մը, նոյն այդ Զաչկա Զային մէջ հանդիսատես եղայ բնորոշ դէպքի մը։

Դերասան Մանուէլեան եւ Պօղոս Աբէլեան, դերասանին եղբայրը՝ որ Բարեգործական Ընկերութեան քարտուղարն էր, նստած էին մեզի մօտակայ սեղան մը։

Սպասարկու օրիորդը, «բարձր դասէ» բնականաբար, մօտեցաւ անոնց եւ ռուսերէնով հարցուց թէ ի՞նչ կը փափաքէին ապսպրել։

Պ. Աբէլեան հայերէն պատասխանեց։

Օրիորդը ջղայնացաւ եւ բռնութեամբ կրկնեց իր հարցումը, եւ շարայարեց, միշտ ռուսերէնով.

– Պարոն, ես հայերէն չեմ խօսիր։

– Օրիորդ, ըսաւ Պ. Աբէլեան հանդարտութեամբ եւ այս անգամ ռուսերէն, երբ հայ հաստատութեան մը մէջ նստած եմ եւ ինձ հետ խօսողը հայուհի է, եւ երբ ես ալ հայ եմ, ես չեմ կարող ներել որ նա արհամարհի հայ լեզուն... Խնդրեմ, ասացէք թէ ինչո՛ւ պէտք է ստիպուած զգամ ռուսերէն խօսելու։

Օրիորդը սաստիկ վշտացաւ այս ելոյթէն, եւ զայրացած գնաց գանգատիլ, օրուան հերթապահուհի «բարձրաստիճան» տիկինին, որ միջամտելով մեղադրեց Պ. Աբէլեանը թէ խիստ գտնուած է եւ յարեց.

– Պարոն, դուք պէտք է գիտնաք որ այստեղ սպասարկութիւն ընող օրիորդները վճարովի ծառաներ չեն։

Աբէլեան միշտ հանդարտութեամբ եւ մեղմօրէն ըսաւ.

– Խնդրեմ, ազնիւ տիկին, եթէ հասոյթ մը կը սպասէք այս հաստատութենէն, ստիպուած էք գոհացնել յաճախորդները։ Բոլոր յաճախորդները հոս հայ են, մա՛նաւանդ արեւմտահայեր, որոնք ռուսերէն չեն գիտեր։ Ուրեմն լաւ եւս է վարձքով ծառայողներ բռնէք քան թէ այսպիսի տեսարաններ սարքէք։

– Կրնաք մեկնիլ եթէ գոհ չմնացիք, պոռաց բարձր դասու տիկինը ինքնիրմէ ելած։

– Այդ իմ գիտնալիք բանս է, յարեց Աբէլեան, միշտ հանդարտօրէն բայց չոր կերպով։

Նոյն պահուն ճարտարագէտի համազգեստով հաստափոր եւ վիթխարի անձնաւորութիւն մը, ռուս չինովնիկի տիպարէն, մէջ մտաւ, յարձակելով Պօղոս Աբէլեանին վրայ եւ սկսաւ գոռալ ու հայհոյել։

Այս գայթակղութենէն ետք շուրջիններէս իմացայ թէ ան Թիֆլիսի քաղաքային ճարտարագէտն էր եւ ընդվզող տիկինին ամուսինը...։ Այս անձերը հայ էին, այր ու կին։ Գայթակղութիւնը մեծցաւ, մեծ համեմատութեանց հասաւ։ Ճարտարագէտը սպառնալ սկսաւ թէ Աբէլեանը պիտի աքսորել տայ. ուրիշներ միջամտեցին. վէճը ընդհանուր հանդամանք առաւ. հայերէն խօսելու խնդիրը ծեծեցին, կարեցին, չափեցին, ձեւեցին...։ Մենք՝ խումբ մը արեւմտահայերս դիտողական դիրքի վրայ էինք. նախ անոր համար որ հազիւ կրնայինք հետեւիլ վիճաբանութեան, որ միշտ տեղի կ'ունենար ռուսերէնով եւ յետոյ օտարականներ էինք, եւ միշտ այդպէս մնացինք թէ՛ պատերազմին եւ թէ՛ յետոյ յեղափոխութեան տարիներուն։

Հետեւեալ օրը Կալավինսկի պողոտայէն կ'անցնէի երբ նշմարեցի Պ. Աբէլեանը, որ նստած էր մայթերը եզերող նստարաններէն մէկուն վրայ։ Նստայ իր քովը եւ հարցուցի թէ ի՞նչպէս վերջացած էր նախորդ օրուան գայթակղութիւնը։

Պօղոս Աբէլեան պատմեց ինծի թէ Բարեգործական Ընկերութեան նախագահը՝ Սամսոն Ցարութինեան արձակեր էր զինք իր քարտուղարի պաշտօնէն, նախորդ օրուան իր ազգասիրական զեղումին պատճառով։ Բացատրել հարկ է գուցէ, որ Զաշկա Զայ հաստատութիւնը հովանաւորուած էր Հայոց Բարեգործական Ընկերութենէն...։ Եւ այդ ճարտարագէտն ալ, Պր. Աղեքսանդր Խատիսեանն էր, Թիֆլիսի Քաղաքագլուխը։

⁂

Ամերիկայէն եկած կամաւորներուն գործին եղերական կողմերէն մին այն էր որ այս երիտասարդները ռուսերէն լեզուին անտեղեակ էին, եւ ռուսերէն չգիտցող մը չէր կրնար ո՛չ միայն որեւէ աշխատանք գտնել երկրին մէջ, այլ նաեւ չէր օգտագործուեր գաղթականներու օգնութեան նուիրուած ասպարէզներու մէջ։ Այս գործերուն վրայ պաշտօնի անցնողները առանց բացառութեան ռուսահայեր էին. բժիշկներու մէջ միայն կարելի էր հանդիպիլ քանի մը Թրքահայերու։

Բայց կար նաեւ կազմակերպութեան ողորմելի անգոյութիւնը։ Այն տղաքը որոնք ճակատ մեկներ էին զանազան գունդերու մէջ ընդունուելով, սա կամ նա պատճառաւ եւ պարզապէս հիւանդութեան հետեւանքով, կը դառնային ճակատէն եւ Շտապը չէր զբաղեր իրենցմով։ Օր մը Գափէ Սանթրալ մտայ, հոն նշմարեցի արտասովոր եռուզեռ մը. տեսայ կամաւորական զգեստներով տղաք, կամաւորական բանակատեղիէն վերադարձած, մէկ

մասը հիւանդ, յուսահատ եւ գրգռուած կ'երեւէին։ Ազգային Բիւրօն չէր հետաքրքրուեր այլեւս իրենցմով. կը մնային թափառական։

Զիս տեսնելով վրաս խուժեցին.

– Շտապը հաշուեյարդարի վրայ է, բայց դեռ չէ փակուած, եկէք տեսնենք թէ ի՞նչ կարելի է ընել, ըսի։

Երբ հասանք պաշտօնատեղին, տեսարանը շատ հաճելի չեղաւ։

Դժգոհներու տրտունջը բացատրեցի. ասոնք Ամերիկա վերադառնալու ծախքի դրամ կ'ուզէին, հակառակ պարագային կը խնդրէին գործ հայթայթել իրենց։

– Դա մեզի չի վերաբերիր։

– Ուրեմն ինչո՞ւ մեզ հոս բերիք։

– Խոմ կարմիր խնձոր չե՞նք ուղարկել ձեզ...

– Հա՛, այդպէս ուրեմն, մոռցա՞ք «շարժման չմասնակցողները դասալիկներ համարելու ընդհանուր անցախօսը» արտասահմանի մէջ... «երիտասարդ ուժերու պէտք ունինք»ը։

– Ի՛նչ էք դատարկ բաներ ասում, ախր գործ չկայ ձեզ համար։

– Լաւ գիտէք թէ իրողութիւն է մեր ըսածը։

– Մենք չգիտենք այդ. աշխատանք չկայ ձեզ համար... ռուսերէն ալ չէք իմանում էլի։

– Դուք լաւ գիտէք որ արտասահմանի «կեդրոնական կոմիտէ»ները Ազգային Բիւրոյի մասնաճիւղերը կը համարուին. ուստի մի խօսիք։

– Էստեղ բարեկամ, ոչ կուսակցական բիւրօ ա՛, ոչ Շտապ ա՛. կարճ. մեզ այդ տեսակ խօսք ասելու հարկ չկայ, ոչ էլ կարիք։

– Զինուորի ալ պէտք չկայ հա՛։

– Գնդերի թիւը լրացած է։

– Մեզ ետ ղրկեցէք ուրեմն։

– Հազար անգամ ասացինք. դա մեզ չի վերաբերի։

– Ալ կը բաւէ խաղաք մեզի հետ, մեր համբերութիւնը սահման մը ունի. ինչ պիտի ընէք նէ ըրէք... մենք հոս անօթի մեռնելու չեկանք... խայտառակութիւն է ձեր աս ըրածը. ձեզի կը հասկցնենք...

– Դո՛ւրս, դո՛ւրս արէք դրանց հալա, հալա լրբին նայիր, հալա...։

– Ի՛նչ իրաւունքով դուն ինծի...

– Է՛յ. ով է դրսում, հասիր... մի զինուոր կանչիր այ տղէ... Ով է դրսում... քարշ տուէք սա լրբին բանտը...։

Պահ մը աղմուկը, իրարանցումը կը տիրեն. քաշկռտուք, աղաղակ... անտեղի բացագանչութիւններ, սպառնալիք, միջամտութիւն... բողոքներ. եւ... բողոքողները կը հեռացուին։

Տխրութեամբ կը խորհիմ թէ այս տեսարանը Շտապին վերջալոյսն է...

Թիֆլիս ժամանելուս՝ ինծի ըսին՝ «Առ այժմ Շտապին մէջ ծառայէ մինչեւ Արամը դառնայ Վանէն եւ կացութեան մասին գաղափար մը կազմենք»։ Ծանօթացեր էի հին խմբապետներու, վաշտապետներու կամ այլ մարտականներու... ասոնք ինծի խորհուրդ տուեր էին.

– Երիտասարդ, դու տակաւին նոր ես, նոր կը մտնես այս գործերուն մէջ... Փող ուզիր։ Եթէ փող չուզես, ոչ ոք կը մտածէ քեզ փող տալ։

– Ի՞նչպէս կ'ըլլայ, կը պատասխանէի ես. Սոֆիայէն ճամբայ ելած ատենս այդ պարագան յայտնի էր, ես հոս կալուածներ չունիմ, ոչ ալ որեւէ հասոյթ, երբ ամէն ինչ կը լքեմ ու կու գամ, անշուշտ պարզ է որ իմ աշխատանքովս պիտի ապրիմ եւ ապրուստս պիտի հոգացուի...

– Դու մեզ մտիկ տուր, երիտասա՛րդ, կը ժպտէր խօսակիցս... փող ուզէ... Աս մարդիկը չես ճանչնար։

Այս նոյն խօսքը լսեր էի Ֆիլիպէի մէջ երբ Ֆէնէրճեանէն հրաժեշտ առեր էի, Կովկաս մեկնելու պահուս։

Ան ըսած էր, տարբեր բանաձեւ գործածելով.

– Մարդիկդ ճանչնալու բուն տեղը կ'երթաս... Եթէ օր մը վերադառնաս եւ ինծի հանդիպիս... կը տեսնուինք։

Սիլվիօ Րիչչիի շեշտը հեգնական էր։

Անշուշտ ընթերցողը հասկցաւ որ Ֆէնէրճեանը Եըլտըզի պոմպային Սիլվիօ Րիչչին է, որ այն ատենը Հ. Յ. Դ.ի Պոլսոյ ծածուկ կեդրոնական կոմիտէին անդամ, յետոյ «բողոքող դաշնակցական» էր, Վռամշապուհ Քենտիրեանի բարեկամը...։

Ես ալ այս պնդումին վրայ խօսեցայ Ստեփան Տէր Մկրտչեանին, հասկցնելով որ իմ անձնական միջոցներս անսպառ չեն։

– Ձեր ապրուստի մասին ապահով եղէ՛ք, դա պէտք է վճարուի, հաւաստեց Տէր Մկրտչեան։

Ինչպէս յիշած եմ, Ստեփան Տէր Մկրտչեանը կամաւորական կարգադրիչ մարմնի անդամ էր եւ այդ հանգամանքով՝ դրասենեակի կառավարիչ։ Միեւնոյն ատեն խօսքը գործի վերածելով՝ կանչած էր Սուրհանդակը եւ հրահանգած՝ իսկոյն կահաւորուած սենեակ մը վարձելու ինծի համար. առժամեայ կը զբաղէի վիճակագրական սենեակով, եւ ոչ-մնայուն աշխատանք մը կ'ապահովուէր ինծի, ոչ ալ ռազմաճակատ կը ղրկուէի։ Գալով ապրուստի ապահովութեան... այդ ալ առկախ կը մնար։ Կը նշմարէի որ գործերը շատ անկանոն կ'ընթանային։ Մարդիկ, որոնք կոչուած էին գործերը վարելու, մեծ մասամբ մտահոգուած էին իրենց դիրքերը ապահովելու։ Միւս կողմէ՝ Վանի ինքնավարութեան երազը յօդս ցնդեր էր արդէն, եւ վերածուեր էր հարիւր հազարաւոր վանեցի թշուառներու փախստական վիճակին։

Կամաւորական կազմակերպութիւնը դէշ աղէկ լրացած ըլլալով, Շտապը հաշուեյարդարի կ'ենթարկէինք պարզ խօսքով՝ գործունէութիւնը կը փակէինք։ Եւ սակայն իմ խնդիրս միշտ առկախ կը մնար...

Այն աշխատողները, որոնց վերջին ամսական ռոճիկը կը վճարուէր արկղակալին կողմէ, դրամը գրպանելով ձեռքի դրիչը վար կը դնէր եւ կը հեռանար դրասենեակէն ըսելով՝

– Ես այլեւս Շտապի պաշտօնեայ չեմ։

Ու անհոգ՝ կը թողուր գործը երեսի վրայ, այսինքն ուշացած կամաւորական կարաւաններու զետեղման, առաքման գործերը եւ դուրս կ'ել-

լէր չէնքէն...։ Այն ատեն ես կը նստէի կը լրացնէի գործերը խեղճ հայրենակիցներուս, որոնք նոր եկած՝ նոյն այն խանդավառութեամբ որ իմս եղած էր, չէին կրնար ըմբռնել որ ուշ հասած էին։

Սակայն եկաւ օր մը, երբ դրամս հատաւ եւ ստիպուեցայ դիմել կարգադիր մարմնի օրուան հերթապահ անդամին՝ արկղակալին ըսելով թէ «դրամի պէտք ունիմ»։ Այդ օր Արշակ Ջամալեանն էր Տ. Մկրտչեանը փոխարինողը։

Ջամալեան զարմացած հարցուց.

– Նա մի՞թէ պաշտօնեայ է այստեղ։

– Ի հարկէ, այո՛, ի՛նչպէս, չգիտէ՞ք...

– Պաշտօնապէս տեղեկութիւն չունինք այդ մասին. սակայն ինչ որ է...։ Ի հաշիւ ռոճիկի մի վճարում կ'անենք, յետոյ ռոճիկի քանակը կ'որոշենք ու կը վճարենք։

– Որքա՞ն կ'ուզէք, հարցուց արկղակալը, ինծի դառնալով՝

– Առ այժմ տուէք տասը ռուբլի։

Քանի մը օր անցաւ եւ տեսնելով որ ձայն չ'ելլեր, դրութիւնը փայլուն չէ, ես ուզեցի վերջնականապէս զայն պարզուած տեսնել։

Այդ օր հերթապահ անդամը Խաչատուր Կարճիկեանն էր։

– Պարո՛ն Կարճիկեան, ի՞նչ գործի պիտի յատկացուիմ վերջապէս. ես Թիֆլիսը պտըտելու չեմ եկած...

– Ոչ մի գործ չկայ ձեզ համար, պատասխանեց Կարճիկեան, կտրուկ եւ չոր կերպով։

– Լաւ, այն ատեն աշխատած շրջանիս հաշիւը փակեցէք, պատասխանեցի։

– Դուք, պատասխանեց Կարճիկեան, կամաւոր կերպով աշխատած էք. պալքաններից ձեր մասին գրած էին թէ դուք պէտք է անձնուիրաբար ծառայէք. բժիշկն ասում էր որ դուք հարուստ մարդ էք, այնպէս որ...

– Նախ, ընդմիջեցի համբերութիւնս սպառելու վրայ, պարոն, «պալքաններից» այդպիսի բան գրած չեն։ Ահաւասիկ կարդացէք նամակը, որուն վրայ ձեր անունն ալ կայ։ Յետոյ, «Անձնուիրաբար ծառայել» չի նշանակեր ձրի ծառայել, երբ մարդ զրկուեր է իր ապրուստի անձնական միջոցներէն։ Գալով հարստութեան կամ չքաւորութեան հարցին, եթէ նոյնիսկ ես միլիոնատէր եղած ըլլայի, Պոլսոյ մէջ կը մնայ իմ հասոյթիս աղբիւրը...։ Հետեւաբար անօգուտ է խօսիլ այդ մասին, չէ՞։

Կարճիկեան պաղ նայուածք մը յառեց ինծի եւ յարեց, իրաւաբանի իր հմտութեան վրայ կռթնելով.

– Անցեալի մասին որոշում չենք կարող տալ։ Սրանից յետոյ գործ չունիք, իսկ մինչ այժմ ձրի էք ծառայած։

– Ես ալ իրաւաբան եմ ձեզ պէս, հայրս ալ, ան ինծի սորվեցուցեր է որ իրաւունքը հիմնուած է արդարութեան ծառայելու եւ ոչ թէ սոփեստութիւն ցուցադրելու համար, ըսի եւ կռնակս դարձնելով դուրս ելայ դրասենեակէն։

Սակայն այդ օրը իրաւ նիւթապէս նեղ դրութեան մէջ էի. դէշ անա-

կընկալ էր ինծի համար· բոլորովին հատած էր անձնական դրամս, հետեւաբար երբ արկղակալը ետեւէս վազելով զիս ստիպեց չհեռանալ, համաձայնեցայ·

— Պարոն Կարճիկեան, ըսի Շտապի անդամին, աշխատութիւն մը սկզբունքով վարձատրութիւն կ'ենթադրէ։ Տէր Մկրտչեան առաջին օրէն խոստացեր էր ինծի վճարել ապրուստիս ծախքը· այժմ չնչին գումարի մը պէտք ունիմ, հեռագիր մը տալու եւ Եգիպտոսի իմ զարմիկներէս դրամ ստանալու համար· կարգադրեցէք որ արկղակալը այդ գումարը փոխ տայ ինծի։

— Չենք կարող, կրկնեց Կարճիկեան, նոյն կտրուկ շեշտով։

Այս ամբարտաւան ընթացքին վրայ հոս գործ չունէի այլեւս։

Այս տեսարանը տեղի կ'ունենար Շտապի կարգադիր մարմնի գրասենեակին մէջ, ուր ներկայ էին, բացի արկղակալէն, քանի մը ամերիկահայ կամաւորներ, սուրհանդակը եւ պաշտօնեաներ։ Ամէնքն ալ սառ կտրած էին։

Իմ մեկնելէս ետք, Թրքահայ «հին» տղոցմէ մին զայրացեր էր յանկարծ։ Ան կը յարձակի Կարճիկեանի վրայ եւ կը սկսի հայհոյել, պոռալով որ «միակ տաճկահայ անձը Շտապէն կը հեռացնեն ու կը չէզոքացնեն..., որովհետեւ ան չի համաձայնիր իրենց Էնթրիկներուն· բոլոր ուղիղ մարդոց հանդէպ այսպէս կը վարուին»։ Եւ հետզհետէ աւելի գրգռուելով մարդը կը սկսի սպառնալիքներ ընել, որուն վրայ ներկաները, որոնք մինչ այդ կէս մը գոհունակ, անտարբեր կը մնային, կը միջամտեն զսպելով զայն։

Այդ տագնապալի վայրկեանին պատահմամբ ներս կը մտնէ Ռոստոմ, որ քաղցրութեամբ սկսեր էր համոզել բորբոքած փետայինը... վերջապէս շուրջինները համոզելով զինք բերեր էին Գաֆէ Սանթրալ, ուր ես ալ գացած էի խնդրէն բոլորովին անտեղեակ։ Վաշտապետը զիս տեսնելով՝ կրկին բորբոքեցաւ եւ սկսաւ կրկնել իր սպառնալիքները՝ Շտապականներու հասցէին։ Այդ օրը նամակ մը գրեցի Շտապին, զիս խաղի բերած ըլլալնուն եւ անստոյգ դրութեան մատնած ըլլալնուն համար։ Աւելցուցի նաեւ որ այս վարմունքը իրենց պատիւին շատ չէր վայլեր, քանի որ պաշտօնական յանձնառութեան մը վստահելով է որ եկեր էի Կովկաս եւ անորոշ դրութեան մը ենթարկուեր։ Բարեբախտաբար Եգիպտոսէն սպասած գումարս շուտով հասաւ, հեռագրով։ Սակայն, միւս կողմէ, Պուլկարիոյ պատերազմի մտնելը անցքի ճամբան փակեց· այլեւս շատ դժուար էր, եթէ ոչ անկարելի, հեռանալ Ռուսաստանէն, մանաւանդ որ ունէի նաեւ անցագրի դժուարութիւններ։

Սկսայ վարժուիլ միջավայրին, դադրիլ գաղափարական ոգի որոնելէ բախտախնդիր, պատեհապաշտ մարդոց մօտ, եւ շարունակել մեծ արհաւիրքին դէմ ոգորելու ճիգը։ Դարձայ աւելի պաղարիւն եւ համբերատար։ Ինծի վիճակուած էր տակաւին շատ անակնկալներ դիմագրաւել, պարտականութիւններու աւելի մեծ բեռ տանիլ, աւելի լիակատար գոհացումներ ունենալ։

է) ԹԻՖԼԻՍԷՆ ԱՄԱՌՆԱՅԻՆ ԴՐՈՒԱԳՆԵՐ

Դեռ անծանօթ էի սկիզբները ռուսական կենցաղի պայմաններուն։ Օր մը մտայ Գաֆէ Սանթրալ ընթրելու, բայց տեղական բարքերու համաձայն, թէյի ժամն էր։ Որովհետեւ Ռուսիոյ մէջ կը տիրէին ԺԸ· դարու ֆրանսական միապետութեան ճաշի սովորութիւնները, ըստ ազնուական դասակարգին։ Այսպէս, ճաշի ժամերն էին՝ առաւօտուն՝ թէյ, ժամը 8-ին, յետոյ 10-ին թեթեւ նախաճաշիկ մը· կէսօրին սուրճի կամ շոգոլայի նախաճաշ, քաղցրաւենի, պաղ մսեղէն, կարագ պանիր եւայլն· իսկ ժամը 2-էն 4 ճաշ, երբեմն մինչեւ ժամը 5։ Յետոյ հանգիստ մինչեւ 7–8· կրկին թէյ, անուշեղէն, աղանդեր, եւ ընթրիքը ժամը գիշերուան 12–2։ Արդ, ես սկսեր էի ընթրել, երբ մօտակայ սեղանէ մը երիտասարդ մը մօտեցաւ ինծի եւ հարցուց·

— Պարոն, դուք Ամերիկայէ՞ն եկած էք։

— Ո՛չ· Պոլսէն։

— Պոլսէ՞ն...։ Ձեր հագուստէն ենթադրեցի որ Ամերիկայէն եկած կըրնաք ըլլալ։ Ես ամերիկահայ եմ եւ խարազանի խմբագիրն եմ։ Ինծի ըսեր էին որ հակառակորդ թերթի մը խմբագիրը եկած է։ Ենթադրեցինք որ դուցէ դուք ըլլաք։ Եւ դեռ աւելին կայ· պեխերնիդ ածիլուած է... ինչ որ անսովոր է կովկասցիներու մօտ։ Ուրեմն ըսինք, հայրենակիցներ ենք։ Ծանօթացանք։ Ես Մուրատի գործակից Եղոյի որդին եմ։

Հարցումիս պատասխանելով ըսաւ որ հօրմէն լուր չկար· գիտէի թէ Սեբաստիոյ լեռները կը գտնուէր Մուրատ՝ իր խումբով, դիմադրական կռիւ մղելով թրքական զօրքին յարձակումները ետ մղելու համար։ Եթէ յաջողէին ճամբայ մը բանալ, պիտի կարենային Տրապիզոնէն գիշերով դուրս ելլել ծովուն բացերը եւ հասնիլ Պաթում։

Ամերիկահայ տղոց հետ այդ իրիկուն ծանօթացեր էի· անոնց համար իմ դէմքս նորութիւն մը կը ներկայացնէր, իբրեւ առաջին պոլսեցին որ Եղեռնի ոստանէն կը հասնէր Կովկաս ամենաթարմ լուրերով՝ թրքական սարսափներուն, Պոլսոյ ձերբակալութիւններուն եւ կախաղաններուն մասին։

Շուրջս բոլորուեցան տղաքը եւ սրտատրոփ ու անձկագին մտիկ կ'ընէին։ Ես գիտցածներս կը պատմէի։ Առանց յագենալու կը խնդրէին աւելի մանրամասնութիւն։ Անոնց տենդագին վիճակը տեսնելով՝ հասկցայ թէ ի՞նչ տարբերութիւն կար իմ եւ անոնց հայրենասիրութեան միջեւ· իմս մասնաւոր բնոյթ չունէր։ Հայաստան անունը ինծի համար անրջական երկիր մը կը ներկայացնէր, ուր իմ նախնիքս ապրած եւ ազգիս պատմութիւնը կերտած էին։ Այս տղոցը՝ նաեւ հայրենաբաղձութիւն էր։ Ասոնք կը յիշէին իւրաքանչիւր քար, դաշտ ու գետ, մանկութեան յիշատակներ ունէին հայրենի երկրէն, որուն ծոցը ծնած էին, զայն թողած եւ գացած օտար աշխարհ մը, եւ իրենց ծննդավայրին մէջ ունէին ծնողք, կին ու զաւակ, քոյր, եղբայր, ազգականներ ու դրացիներ։ Ինծի համար ծննդավայրի յիշատակ-

ները տարբեր էին, հայրենիքի գաղափարը տարբեր։ Ես կ'ամփոփէի իմ հայրենասիրութեանս մէջ բովանդակ աշխարհ մը, որ Հայաստան կը կոչուէր։ Զայն չէի տեսած, չունէի որեւէ նախընտիր անկիւն։ Անոնք անձկագին կը հարցնէին նաեւ մեր մտաւորականներու ձերբակալման մասին։ Արեւմտահայութեան ազատ վառարանն էր որ կը քաշէր զիրենք դէպի մեր իմացական կեանքի շնչերակը. տեսակ մը հայրենաբաղձութիւն ալ այս էր։

Ամերիկահայ այդ տղաքը զարգացած երիտասարդներ էին, ուսանողներ, զինուորական աստիճանաւորներ, բժիշկներ։ Արդէն առիթը ունեցայ ըսելու որ ատոնց մէջ կային գժգոհներ ալ։ Զիս հրաւիրեցին այդ իրիկունը Ամառնային Ակումբ երթալ միասին։

Սեպտեմբերի առաջին օրերու գեղեցիկ գիշեր մըն էր։ Տաքերը կը տեւեն Թիֆլիսի մէջ աշունին ալ։ Այդ իրիկուն Ակումբին ընդարձակ պարտէզի բեմին վրայ կը ներկայացնէին «Ուշ լինի նուշ լինի» եւ «Արշին մալ ալան» օբերէթները։ Աւելի հեռուն բարձրաւանդակին վրայ կար երաժշտութիւն։ Այս երաժշտախառն թատրոնները, երկուքն ալ ազրպէյճանեան բարբառէ թարգմանուած նոր ներկայացումներ էին։ Այն ատեն ռուսերը այս լեզուն, ինչպէս նաեւ ազգութիւնը՝ թաթարերէն եւ թաթար կը կոչէին, այն պատճառաւ որ ռուսերը ԺԳ. դարէն մինչեւ ԺԵ. դար մոնկոլ արշաւանքին ենթարկուած էին եւ այդ դարերու ընթացքին Բիւզանդական քաղաքակրթութենէն պահպանուած միակ մշակութային գանձը մնացեր էր իրենց Օրթոտոքս եկեղեցին։ Այս ներկայացումներուն երաժշտութիւնը պարսկական էր. եւ Թիֆլիսի հայութիւնը կը սիրէր զայն եւ տենդագին կը հետեւէր այդ ներկայացումներուն։ Հաճելի պուրակներով եւ փոքր ածուներով, ծաղկաստաններով եզերուած նրբուղիներու վրայ կը ճեմէր բազմութիւնը։ Աւելորդ է կրկնելը թէ՝ ռուսերէնը կը տիրապետէր այս Հայ Ակումբին մէջ։ Իսկ մեր խօսած արեւմտահայերէնը, ինչպէս նաեւ մեր զգեստներուն տարբեր ձեւերը հետաքրքրութիւնը կը յարուցանէին բոլորին։ Օրիորդները, որոնք արդէն ծանօթացած էին իմ նոր բարեկամներուս հետ, մեզ նշմարելով կը մօտենային եւ իրենց թատրոնի տոմսակները կը յանձնէին բարեկամուհիներու, զանոնք համոզելով երթալ ներկայացման։ Եւ կը միանային մեր խումբին։ Յետոյ կը նայէին ինծի եւ կը խնդրէին միւսներէն զիրենք ծանօթացնել «անպայման» նորեկ պարոնին։ «Զափազանց հետաքրքիր է լսել նրան», կ'ըսէին նազանքով։ Լուրը տարածուեր էր թէ Պոլսէն եկած էի եւ այդ աղջիկները անհամբեր էին իմ «Պոլսից բերած տեղեկութիւններին ծանօթանալ»։

Եւ այդ գեղեցիկ պարտէզին մէջ, թաւուտները լուսազարդող կանթեղներու կիսալոյսին տակ անոնց կը պատմէի Մեծ Եղեռնի առաջին գոյժը, մինչ միւս կողմէ՝ կը գոռար օբերէթներուն աղմուկը կէս մը փողոցային երաժշտութեան աւթած ոգեւորութեամբ։ Միջնարարներուն՝ նուագախումբը կը սկսէր պարսկական նուագածութիւն։ Երաժշտախումբը երբեմն կը նուագէր հայկական հայրենասիրական երգեր։ Ես կ'ոգեկոչէի հայ մտաւորականութեան աքսորը, Պոլսոյ գիշերները ահաբեկող թմբուկին ահաբեկող արձագանգը, մեր դաւաճաններու նախճիրները, սարսափի մթնոլոր-

տի մէջ։ Սակայն կեանքը իր պահանջները ունի. ի վերջոյ անդրադարձայ որ հրաչեայ հայուհիները աւելի շատ կը հետաքրքրուէին իմ պոլսահայ արտասանութեամբս եւ բառերու շեշտերովս...։

— Պոլսահայ լեզուն ուղղակի երաժշտութիւն է, կ'ըսէ օրիորդներէն մին։

— Ես շատ սիրում եմ բառերի վերջաւորութեան կօրը, կը մրմնջէր միւսը...։

Երրորդ օրիորդը լուիկ կը սեղմուէր թեւիս, նայուածքը ուղղելով հեռուն, կարծես զբաղած ըլլար մութը ճեղքելու սեւ աչքերուն լուսարձակով։

Անդին մեր ընկերները, որոնց միացեր էին օրիորդներու ուրիշ խումբ մը, սեղանի մը շուրջ բոլորուած էին եւ մեզի նշան կ'ընէին երթալ ընթրիքի սկսիլ իրենց հետ։

Մօտեցանք։

Սեղանը, ինչպէս շուրջի միւս սեղանները, ծածկուած էին աղանդերներով։ Կովկասեան շաշլիկը եւ կանաչիները կը սպասարկուէին կախեթի գինիով, Լսենտուգի հանքային ջրով, նուռի քաղցրահամ քացախով։

Երբ մեր ընթրիքը կը շարունակուէր, սկսայ շուրջս դիտել։

Պարտէզներուն խորը ամառնային տաղաւարներու տակ, կանաչ խաղասեղաններ բոլորած էին Պաճարայի եւ Քաանըմէկի մոլիները։ Երբ մեր խումբը կը ճաշէր դեռ, նշմարեցի որ օբերէթները վերջացեր էին։ Սպասաւորները ամառնային սոպրանիյի սիւները ծածկող վիժակները կը հաւաքէին, կը ծալէին ու կանաչ ծածկոցով երկար սեղաններ կը զետեղէին բեմին ընդարձակ տարածութեան վրայ։ Նշանաւոր Լոթօն պիտի սկսէր, Թիֆլիսահայ կանանց փոխանցիկ հիւանդութիւնը, ըսել կ'ուզեմ՝ հաճոյքը։ Արդէն կը սկսէին խուժել սրահէն ներս, վրացական տարազով կիներ, քիչ թուով այրեր, ամէնքը սեղաններուն շուրջ կը սեղմուէին, ծառաները կը բաժնէին ամէնուն Թոմպոլայի քարտեր եւ ափ մը լուբիա։ Բեմին վրայ գրատախտակի մը մօտ կանգնած պաշտօնեան կը դարձնէր քովը զետեղուած մեքենան եւ անկէ ելած թիւերը կը յայտարարէր միօրինակ շեշտով մը։

Այսպէս ամէնքը լուռ, անշարժ աչքերնին յառած իրենց քարտերուն, համբերատար ուշադրութեամբ կը սպասէին երբեմն կէս ժամ, մինչեւ որ յանկարծ, ընդհանուր լռութեան մէջ ձայն մը ուրախութեան շեշտով աղաղակէր.

— Տավոլնա...

Ինչ որ կը նշանակէր «Բաւ է», այսինքն՝ վերջին ելած թիւով քարտը կը շահի, թէ՝ տիկինը թոմպալա ըրած է եւ կ'երթար ստանալ հաւաքուած գումարը։

Թէեւ ուշադիր լռութիւն կը տիրէր խաղացողներու սրահին մէջ, սակայն բոլորն ալ անընդհատ կ'ուտէին եւ կը խմէին։ Սպասեակները կ'երթեւեկէին մէկ սեղանէն միւսը, կրելով ահագին քանակութեամբ միսի, ձուկի, աղանդերներու պաշարով լի սկուտակներ եւ պնակներ, գինիի եւ օշարակի սրուակներ, շիշեր, խորովածներով լի ափսէներ։

կային նաեւ խցիկներու մէջ քաշուած հաւաքոյթներ: Հոն ալ կար կե-րուխումը, բայց վրոյցները թեթեւ, սրամիտ ասուլիսներ չէին. այլ երկար վիճաբանութիւններ: Այս վէճերը «հասարակական հարցեր»ու շուրջ կը դառնային: Բացի վաճառականներէն, մնացեալ բոլոր այրերը համազգեստաւոր էին. ինտելիկենտ դասակարգը, սովորական մահկանացուներէն կը զանազանուէր իր դասուն համազգեստովը: Կիներէն փնտռուած դասակարգ մըն էին, նախ ճարտարապետները, որոնք բացի համազգեստէն գտակներուն վրայ գործակոճակ մը կը կրէին: Նոյնպէս համազգեստաւոր էին պետական վարժարաններու եւ համալսարաններու ուսուցիչները: Նոյն համազգեստաւորներու դասէն էին դատաւորներ, պետական պաշտօնեաներ, բժիշկներ, փաստաբաններ իրենց վկայականին նշանակները կը կրէին, մեծ զարդակոճակներով բաճկոններու վրայ: Արդէն առիթը ունեցայ այս մասին խօսելու:

Մեր ընթրիքը համեմուեցաւ, բացառաբար, անեկտոտներով, յիշողութիւններով եւ զուարթաբանութիւններով: Ռուսահայ կամ ռուսական բարքերու մէջ նորութիւն մըն էր մեր կենցաղակերպը. եւ մեր ընկերուհիներուն դուրեկան կու գար այս որպէս նորոյթ մը: Սակայն եւ այնպէս մեր սեղանակցուհիները կ'ուզէին բացատրել նաեւ իրենց «հասարակական գործունէութիւնները»: Այս սիրուն աղջիկները նուիրուած էին «գաղթականական գործունէութեան»: Որբանոցները Թիֆլիսի մերձակայ կարգ մը ամարանոցներու մէջ հաստատուած էին: Օրիորդները ամէն օր կ'երթային այցելել իրենց յանձնուած բարեգործական ձեռնարկին:

Երբ մեր ընթրիքը լրացաւ, մինչ սեղանակիցները զուարթ տրամադրութեան մէջ կը շաղակրատէին, ելայ պահ մը շրջագայիլ նրբուղիներու մէջ: Մօտենալով տաղավարներուն աչքիս զարկաւ Ընթերցանութեան սենեակ մը. հոն սեղաններու վրայ ցրուած էին օրուան ռուս թերթերը հայերէններուն հետ, պարբերականներ, արտասահմանեան լրագիրներ: Ընթերցողները հինգ հոգի էին միայն: Ուրիշ սեղանի մը շուրջ, սակայն, կային երեսունի մօտ նարտ խաղացողներ, ի հարկէ տարբեր սրահի մը մէջ: Ծանօթանալով պտոյտս հանդիպեցայ դերասանի մը, որ շատախօս մը յայտնուեցաւ եւ թեւէս կախուեցաւ եւ ինծի հետ սկսաւ շրջագայիլ, ամէն նիւթ շօշափելով, անընդհատ խօսելով: Ան Պոլիս եղած էր Աբէլեան – Արմէնեան Թատերախումբին հետ. ճառեց գրականութեան, արուեստի, Պոլսոյ մէջ իրենց եղած փայլուն ընդունելութեան վրայ:

Հետեւեալ առաւօտ կ'երթամ ինծի հետ ժամադրուած օրիորդին յանձնարարած վայրը. գիս կ'առաջնորդէ Թիֆլիսէն դուրս արուարձան մը եւ բաւական կը քալենք:

Երբ կը հասնինք որբանոցը, մեզի կը հասնին տղոց կանչերը, մանուկները կը գրօսնուն ծառաստաններու մէջ ցրուած. կը մօտենանք. պզտիկները բաժնուած են խումբերու, իւրաքանչիւր գաւառ առանձին խմբուած է եւ պատերուն տակ իւրաքանչիւրը զբաղած է ցեխով շինելու իր գաւառին ոճով գիւղ մը:

Վասպուրական աշխարհի եւ Վանայ ծովու եզերեայ բովանդակ շրջաններու գաւառները ներկայացուած էին այս որբանոցներուն մէջ: Երբ

բոլոր նախկին ամարանոցներու այցը լրացուցինք, վերադարձի ճամբան բռնեցինք բաւական յոգնած:

Այդ օրը առաջին հանդիպումս էր մեր որբացած մանուկներուն: Արեւմտահայ սահմանը անցնելէս ետք տեսեր էի ահաւոր, դժոխային պատկերներ, արցունք, արիւն, ամայութիւն: Նոյեան ցամաքի մը լռութիւնը կրկին կը տիրէր այդ օրերուն հայոց աշխարհին տարածութեանը: Անհանգուրժելի, անդոհական միջավայր մը դարձած էր մեր աշխարհը, որուն վրայ հաւանաբար առաջին անգամ երեւցած էր մարդ արարածը եւ չէն կեանքը Մերձաւոր Արեւելքի հին հողին վրայ: Անկէ ետք երիտասարդ տարիներս անցուցի այս մթնոլորտին մէջ: Հայաստանի, Պարսկաստանի, Կովկասի, Պոլսոյ, Յունաստանի մէջ միշտ մեր որբերը, մեր որբանոցները, մեր անդաստական ժողովուրդը շրջապատս կազմեցին:

Ը) ՁՄԵՌՆԱՅԻՆ ՇՐՋԱՆԸ ԹԻՖԼԻՍԻ ՄԷՋ

Թատերական շրջանը բացուած էր: 1915–1916-ի ձմեռնային եղանակը Հայոց Տրամատիկական Ընկերութեան Թատերախումբին կողմէ սկսաւ խնամուած խաղացանկով մը: Այդ տարուան խումբը կը կազմէին Սիրանոյշ, Աբէլեան, Ժամէն, Մանուէլեան, Ալլխանեան, Տէր եւ Տիկին Սեւումեան, Աղեան, Ոսկանեան եւ ուրիշներ: Վահրամ Փափազեան որ մեծ հռչակ ունէր, կը գտնուէր Բագու, ինչպէս նաեւ Շահխաթունի: Իսկ Զարիֆեան չէր կրցած համաձայնիլ Աբէլեանի հետ եւ թատերական շրջիկ խումբ մը կազմած էր, որ ներկայացումներ կու տար Երեւանի եւ ուրիշ գաւառական փոքրիկ քաղաքներու մէջ: Տիկին Արմէնեան ռուսական շարժապատկերի պաստառներուն վրայ կ'երեւէր, եօթներորդ արուեստին նուիրուած ըլլալով Ռուսիոյ մէջ: Տիկին Մայսուրեան կը խաղար ռուսական բեմին վրայ:

Հայերէն ներկայացումները տեղի կ'ունենային Արտիստական Թատրոնին մէջ, գեղեցիկ շէնք մը, շրջիկ բեմով, որ կալուածն էր Աւան Իւզբաշեան Խանին, վարձքով տրուած ուրիշ հայու մը՝ որ իր կարգին պայմանաւորուած էր ռուս թատերախումբին հետ:

Ամէն գիշեր ռուսական ներկայացում կար Արտիստականին մէջ, ուր ռուսական եւ եւրոպական արուեստը կը փայլէր եւ կը յափշտակուէր հայ բուրժուազիին կողմէ ռուսերէն լեզուով: Թատրոնը, որուն շարժական բեմը արժած էր մէկ միլիոն ոսկի ռուբլի կալուածատէրին, կատարելութիւնով կը ներկայանար իբր եւրոպական նորագոյն թատերական կառուցմանց նմոյշ մը: Իսկ հայկական ներկայացումներուն, երկուշաբթի երեկոներ, հազիւ կը յաճախէին դպրոցականներ, Յովնանեանի աշակերտուհիներ, ուսուցիչներ եւ միջին դասակարգի մարդիկ, եւ հայկական ասպարէզի անձեր, մա՛նաւանդ մտաւորականներ: Սակայն այս հայկական ներկայացումներուն ալ, հայոց լեզուն գրեթէ միայն բեմի վրայ կը լսուէր: Հանրութեան, մա՛նաւանդ երիտասարդութեան ստուար մասը նրբանցքներուն մէջ, ծխարանը, ռուսերէն կը խօսէր միջնարարներուն. միայն այն աղջիկները, որոնք արեւ-

մտահայ երիտասարդներու մտերմացեր էին, կը փորձէին խօսիլ իրենց մայրենի լեզուն, որ տեսակ մը պչրանք կը դառնար, որովհետեւ հայերէն խօսող այս երիտասարդները օտար լեզու ըլլալով գիտէին միայն ֆրանսերէն եւ կամ անգլերէն: Արդ, Ռուսիոյ մէջ գերմաներէնը Բետրոկրատի ընտրանիին ծանօթ լեզու մըն էր թէեւ, ցարուհին փրուսիացի ըլլալով, սակայն ֆրանսերէնը ընտրանիին նախասիրած լեզուն էր: Արդ, երբ երիտասարդ մը, որ ֆրանսերէնի կը տիրապետէ բայց իր ազգակիցներուն հետ հայերէն խօսիլ կը նախընտրէ, հմայք մը կ'ընծայէ մայրենի լեզուին:

Անշուշտ մխիթարութիւն մըն էր գոնէ շաբաթը անգամ մը վայելել հայ բեմը: Պոլսոյ մէջ Համիտեան շրջանին արգիլուած հայկական թատրոնը մօտ կէս դար առաջ եկեր ապաստաներ էր Թիֆլիս: Հայ ժողովրդական թատրոնը, որ կը գործէր Ժողովրդական Տան բեմին վրայ, Ամօ Խարազեանի ղեկավարութեան տակ, շատ աւելի կենդանի, եռանդուն բազմութիւն մը կը քաշէր իրեն, հայ խոնարհ դասակարգէն: Անոնց հայերէնը գրական չէր, աւելի յաճախ կը լսուէր Հաւլաբարի բարբառը, որ անվարժ եղողին դժուար հասկնալի էր: Պեպոյի լեզուն էր այդ, Սունդուկեանէն արձանագրուած:

Ռուսերը կարծես իրենց արեան մէջ ունին պարը եւ արուեստի սէրը. ճաշակի նրբութիւնը նոյնպէս շրջան կ'ընէ իրենց երակներուն մէջ: Բարիզի օբերան շնչաւորող արուեստագէտ–արուեստագիտուհիները եղեր են ռուսեր: Մոսկուայի համբաւը արուեստի մարզին մէջ յայտնի է ամբողջ աշխարհին: Թիֆլիսի օբերայի բեմէն կ'ունկնդրէինք մեծ Շալիաբինը:

Երկուշաբթի գիշերները, Արտիստականի դրան առջեւէն կ'անցնէր անուշադիր, հայկական բարձր ինտելիկենցիան, առանց կանգ առնելու եւ կը դիմէր քիչ մը աւելի վեր, Օբերային ռուսական նուագախումբի երաժշտահանդէսներուն կամ օբերաներուն ունկնդրելու, մէկ գիշեր իսկ չուզելով զոհել հայկական թատրոնի ներկայացումներուն: Բայց, Ամօ Խարազեանի ներկայացումներուն, Ժողովրդի Տան համեստ բեմին վրայ, խանդավառ բազմութիւններ կ'ունենային. համեստօրէն հագուած գործաւորներ, բանուորուհիներ, եւ թատերախաղերն ալ, անոնց կեանքը, հոգերը, ցաւերը, տագնապները կը պատկերացնէին եւ հանդիսականները խաղին կը հետեւէին հեւ ի հեւ, յուզուած:

Այս ամբողջ մշակութային շարժման առընթեր կար օբերէթի բեմը, «Արշին մալ ալան»ով, որուն յաջողութիւնը ամէն որակում կը գերազանցէր:

Ձմեռնային շրջանի գործունէութեան մաս կը կազմէին բանախօսութիւններ եւ դասախօսական հաւաքոյթներ, հանդիսավայր ունենալով Գրական սրահը եւ հայ վաճառականական ժողովարանը: Այս ժողովները ոգեւորողն էր Հայ Գրողներու Ընկերութիւնը: Անոր շաբաթական դասախօսութիւններն ու զրոյցները տեղի կ'ունենային սակայն Երաժշտանոցի (Գոնսերվաթուար) սրահին մէջ:

Օր մը իմացանք որ Տիկին Զապէլ Եսայեան յաջողեր էր Պոլսէն դուրս ելլել եւ հասնիլ Պուլկարիա: Շտապի «մեծաւորները» գիս հարցափորձեցին թէ կը ճանչնա՞մ այս Տիկին Եսայեանը, հարցում մը որ գիս

զարմացուց խիստ տհաճ կերպով: Զապէլ Եսայեան մեր մէջ միակ կին վիպագիրն ու նորավիպագիրն էր, մեծ տաղանդով օժտուած, գրական խոր ճաշակով:

Ռուսահայ գրողներ սկեպտիկ ժպիտով մը մտիկ կ'ընէին Զապէլ Եսայեանը պատկերող իմ բառերուս:

Մէկը ըսաւ յանկարծ.–

– Յովհաննէս Թումանեանը մի դասախօսութիւն է կազմակերպում սրան. կարծո՞ւմ էք որ նա լաւ խօսող է...

– Չեմ լսած Զապէլ Եսայեանի հրապարակով խօսիլը, սակայն կը կարծեմ որ յանձնառու չէր ըլլար դասախօսել, եթէ իր կարողութենէն դուրս նկատէր այդ:

– Հետաքրքիր է տեսնել...

– Եւ դատել,– ըսել կ'ուզէք:

Զապէլ Եսայեան ինձմէ քանի մը շաբաթ առաջ եկեր էր Պոլսէն եւ Պուլկարիայէն հասեր էր Կովկաս, նոյնպէս ինձմէ քանի մը շաբաթ առաջ: Ան մաս կազմած էր Պոլսէն եկող փոքր խումբի մը, որ Սոֆիան թողեր էին Պուլկարիոյ պատերազմի մտնելէն առաջ: Ասոնց մէջ էր Տիկին Ռուբէն Զարդարեան՝ իր զաւակներով, Տիկին Վարդգէս եւ ուրիշներ: Սոֆիայէն այս խումբին միացած էին քանի մը երիտասարդներ, ինչպէս նաեւ Յովհաննէս Ամատունի դաշնակցական գործիչը, որուն ծանօթացած էի Ֆիլիպէի մէջ, զարմիկիս Տելեմաքի յանձնարարութեամբ մը: Զապէլ Եսայեանի Պոլսէն փախուստը վիպական հրաշք մըն էր, ինչպէս էր պարագան այն ատեն ամէն փախստական հայու:

Անոր բանախօսութիւնը գրաւոր պատրաստուած էր. եւ գրական էջ մըն էր: Զապէլ Եսայեան խտացուց Թրքահայոց մշակոյթին էութիւնը, եւ խօսեցաւ այն վսեմ տրամադրութեան վրայ, որով համակուած էին Պոլսոյ մտաւորականները աքսորի երթին եւ իրենց մահուան վայրկեաններուն: Ան տուաւ անձնական ծանօթութիւններ՝ աքսորական մտաւորականներու եւ դրագէտներու մասին, 96–էն սկսեալ, անոնց երիտասարդութեան օրերուն ակնարկեց, Բարիզի մէջ կրած նեղութիւններուն, անօթութեան օրերը յիշեց, գրկանքները թուեց: Նորածիլ տաղանդներու դառնանոյշ օրերն էին ատոնք, փառքի եւ մահուան ճամբուն վրայ: Զապէլ Եսայեան այս բոլորը պարզեց իր անթերի սահուն ոճով. շարադրած էր վարպետի գրչով իբրեւ բանախօսութիւն: Ան կարդաց իր բանախօսութեան առաջին մասը Սոբրանիէյի սրահը եւ երկրորդ մասը – արեւմտահայ մտաւորականութեան եւ մշակոյթին յատկացուած մասը – «Զրոյց»ի գիշերներէն մէկուն, երաժշտանոցի սրահը:

Այս երկու բանախօսութիւններն ալ անցան շատ յաջող, եւ դիմաւորուեցան խանդավառութեամբ հանրութենէն եւ հաճելի յայտնութիւն եղան:

Եսայեան իր դասախօսութիւնը երկու մասի բաժնած ըլլալը եւ երկու անգամէն տալու դիտաւորութիւնը յայտնած էր Հայ Գրողներու Ընկերութեան: Իրիկուն մը թէյասեղանի հրաւիրուած էի բժիշկ Տէր Դաւթեանի տունը, ուր հանդիպեցայ ռուսահայ կարգ մը մտաւորականներու, որոնք

կէս կատակով կէս հեգնութեամբ ըսին, թէ այդ տիկինը պիտի չյաջողի, որովհետեւ խօսիլ չի գիտեր։

Ընդհանուր տրամադրութիւնը այն էր որ այս բանախօսութիւնները փիասկօ մը պիտի ըլլան։ Այս միտքերը յայտնողներ Պոլսոյ ծանօթ ինտելիկենտներ էին, հետեւաբար անոնց կարծիքը կշիռ ունէր միւս ներկաներուն համար, որոնք բնաւ չէին այցելած արեւմտահայութեան։ Անոնք նոյնիսկ գաղափար ալ չունէին թէ ո՞վ էր Զապէլ Եսայեան, բայց ասկէ բնաւ ծանօթութիւն չունէին արեւմտահայ մշակոյթի մասին։ Այս ինծի կը յիշեցնէ յարակից դէպք մը։ «Հորիզոն» օրաթերթին խմբագրապետ Միքայէլ Վարանդեան հրատարակեր էր իմ մէկ յօդուածս, որպէս առաջնորդող։ Քիչ մը բուռն լեզուով կ'արտայայտուէի հոն այն մասին, թէ հաւանաբար ռուսահայերը գաղափար չունին արեւմտահայ մշակոյթին, գրականութեան եւ գրագէտներու մասին, եւ այդ ըլլալու էր գլխաւոր պատճառը այն անտարբերութեան, որ կը նշմարուէր արեւմտահայ մտաւորականներուն բնաջնջման եղեռնին հանդէպ։

Ողբացեալ Հ. Առաքելեան պատասխան մը գրեց «Մշակ»ի մէջ թէ կը սխալիմ եւ կը յաւակնիմ նոր բան մը ըսել կամ սորվեցնել։ Եթէ «Մշակ»ի հաւաքածոն թղթատեմ, պիտի գտնեմ այնտեղ թէ՛ Վարուժանի, թէ՛ Կամսարականի, թէ՛ Բաշալեանի, թէ՛ Զօհրապի, թէ՛ Սիամանթոյի, թէ՛ Զարդարեանի եւ թէ Զապէլ Եսայեանի, ինչպէս ուրիշներու մասին տեղեկութիւններ։

Այսպէս, ուրեմն, հակառակ բոլոր կասկածներուն, Զապէլ Եսայեան յաղթանակեց։ Իր երկու բանախօսութիւնները կրկնել հրաւիրուեցաւ Պաքուի մէջ, յետոյ Բետրոկրատի մէջ։ Կովկասահայերը մասնաւորաբար հմայուեցան անոր արեւմտահայ լեզուէն։

Հայ Գրողներու Միութեան երեկոյթները շատ հաճելի մթնոլորտի մը մէջ կ'անցնէին։ Պոլսոյ մեր սալոնները կը յիշեցնէին, ի հարկէ աւելի տեւական ժամանակով... քան Թուրքը կը թոյլատրէր մեզի, առանց միջամտելու կոտորածներով, սեղմումներով, սարսափներով։

Յովհաննէս Թումանեան, Կովկասի Հայ Գրողներու Ընկերութեան ժրաջան նախագահն էր։ Ան ամէն ջանք կը թափէր այդ երեկոները հաճելի եւ վառ մթնոլորտի մը մէջ, հետաքրքրական ընծայելու։ Ան այս հաւաքոյթներու հոգին էր. մտաւորական դէմքերու կարգին շատ մը նորահաս երիտասարդ քերթողներ եւ արուեստագէտներ կը հաւաքուէին այս երեկոյթներուն։

Բացի Զապէլ Եսայեանէն, արեւմտահայ գրագէտներու անհետացած դէմքերէ ոմանց մասին հազուադէպ խօսողներ եղան։ Լաւ կը յիշեմ որ ծագումով արեւմտահայ ու կովկասաբնակ մտաւորական Ս. Մատէնճեան դասախօսութիւն մը տուաւ Զօհրապի մասին, որ շատ յաջող անցաւ։ Մատէնճեան խօսեցաւ իբրեւ ներհուն գրական քննադատ եւ գրական դպրոցներու ձեռնհաս ուսումնասիրող մը։ Դասախօսութիւնը ունկնդրուեցաւ մեծ ուշադրութեամբ։

Ուրիշ երեկոյի մը բանախօսն էր յայտնի գրական քննադատ եւ հրա–

պարակագիր Սուրխաթեան։ Ան Դանիէլ Վարուժանի քերթուածներուն վերլուծումը ընելով, վեր առաւ «Հեթանոս երգեր»ու հեղինակին մէջ՝ ընկերվարական ձգտումը։ Այն տեն «Հացին երգը» անտիպ, նոյնիսկ անյայտ էր։ Լսած էինք որ «Հեթանոս երգեր»ու անմահ բանաստեղծը գրած էր զայն, բայց չէինք գիտեր թէ ի՞նչ եղած էր ձեռագիրը, Վարուժանի ձերբակալութենէն ետք։ Սուրխաթեան գանգատ կը յայտնէր անոր հեթանոս սեռազգայութեան հանդէպ, բայց կը մխիթարուէր միայն Վարուժանի «Բանւորուհին» քերթուածով եւ ապագայ «Հացի երգեր»ով։ Ռուսահայ յառաջդիմականները, այնքան «խորացած» կը թուէին ընկերվարական գաղափարականի մէջ, որ յաճախ կորսուած կը թուէին ճաշակ, արուեստի զգայնութիւն, գեղագիտական յուզում, գրական վայելչութեան ներդաշնակութիւն։

Ահարոնեանի ոճը իր «Իտալիայում»ին մէջ, ինչպէս որ հեղինակը խոստովանած է, ազդուած է պոլսահայ եւ Մխիթարեանց գրական լեզուէն։ Անոր վէպերուն եւ պատմուածքներուն մեծ մասը այսօր իրենց այժմէականութիւնը կորսնցուցած են. բայց անոնք իրենց լեզուին վայելչութեամբ, ընթեռնելի դասականութիւն մը կը պահեն։ Ժողովրդական բանաստեղծ կոչուելու համար պայման չէ, թուրքեւպարսկական բառեր կիրարկելը, եւ ոչ ալ Հայաստանի վէրքերը պատմելու համար Խ. Աբովեանի բարբառը յաւերժացնել հարկ է։ Յովհաննէս Թումանեան շատ մեծ քերթող է, ժողովուրդին երգիչն է եւ սքանչելի տաղերգակ։ Ան, ժողովրդական հէքեաթները, հայ ժողովուրդին բարքերը, անգիր երգերը իր բանահիւսութեանց մէջ ապրեցուցած է։

Թերթերը սիւնակներ կը նուիրէին մեծ տօնի մը պանծացումին, խանդավառ յօդուածներ, պատկերներ, յուշեր, նկարագրութիւններ, դըրուատներ կը լեցնէին հայ լրագիրները, պարբերականները, փառաբանելու համար մեծ արուեստագէտ ու դերասան Պետրոս Ադամեանի մահուան քսանհինգամեակը։ Անընդհատ հանդէսներ տեղի կ'ունենային բեմերու վրայ, թատրոնի թէ սրահներու մէջ, եւ մանաւանդ թերթերը կը յորդէին ընդարձակ ուսումնասիրութիւններով Ադամեանի արուեստին վրայ, եւ այս առթիւ կը վերարտադրուէին ռուս թատերական քննադատներու գովաբանական, նոյնիսկ խանդավառ յօդուածները Ադամեանի Շէյքսփիրեան դերերուն մասին։

Ադամեանի փառքը գնահատման նիւթ էր այլազան տեսակէտներէ, միշտ գովքով։ Զաչքա Զայի պատերէն մէկուն վրայ կ'երեւէր Պետրոս Ադամեանի վիթխարի նկարը։ Հայ Տրամատիկական Ընկերութեան Թատերախումբը չքեղ ներկայացում մը կը սարքէր անմահ արուեստագէտին յիշատակին։ Վերջապէս Թիֆլիսի հայ մտաւորականութիւնը կը թրթռար ազգային հպարտութեան յուզմամբ, Ադամեանի ոգին կարծես թէ յարութիւն առած կը թեւածէր երկնակամարին վրայ։

Թ) ԹՐՔԱՀԱՅ ՄԻՈՒԹԻՒՆԸ

Թրքահայ գաղութը եթէ ոչ որպէս թշնամի տէրութեան հպատակ, այլ գոնէ որպէս օտարական չէզոքացուած էր ամէն գործունէութենէ. եւ այդպէս մնաց Հոկտեմբերեան մեծ յեղափոխութեան շրջանին եւ քաղաքացիական բախումներու ընթացքին: Ռուսահայ գաղթականական նպաստաբաշխ ընկերութիւնները քիչ մը շատ կը շահագործէին այս հանգամանքը, մեր մտաւորականները չէզոքացնելու համար, մա'նաւանդ որ ռուսերէն լեզուի անծանօթ ըլլալը պատճառ կը ծառայէր այս չկամութեան: Բացի բժիշկներէ, հիւանդապահներէ եւ հիւանդապահուհիներէ, դեղագործներէ, արեւմտահայեր ասպարէզ գտնելու ոչ մէկ կարելիութիւն ունէին: Բարոյական եւ նիւթական տաղնապալի վիճակ մը ստեղծուած էր մեր երիտասարդներուն համար, որոնց թիւը կ'աւելնար կամաւորական գունդերու ցրուումէն ետք:

Մուրատ, որ յաջողեր էր Սեբաստիոյ լեռներէն իջնել եւ իր ընկերներուն հետ ծովեզերքէն կրցեր էր նաւով մը հասնիլ Բաթում, եկեր էր Թիֆլիս: Մուրատի գալէն վերջն է որ, ծանուցուեցաւ թէ Թրքահայեր հաւաքոյթ մը պիտի ունենան:

Անոր նախաձեռնողը Մուրատն էր. ժողվուեցանք Բարեգործականի շէնքին մէջ, իրիկուն մը: Առաջին անգամն էր որ Թրքահայեր ժողով կը գումարէինք եւ կարծիքի փոխանակութիւն կ'ունենայինք, ներկայացուցչական մարմին մը ստեղծելու համար: Ցարական վարչաձեւի տակ կարելիութիւն չկար ներկայացուցչական ժողով գումարել: Ուստի զանազան հոսանքներու եւ խաւերու մտաւորականներ, շուրջ 50–60 հոգի, կազմեցին մարմին մը՝ ութ–տասը անձերէ, որ պիտի հետապնդէր Թրքահայ գաղթականութեան շահերը, պիտի ապահովէր Թրքահայ երիտասարդներու եւ մտաւորականներու հանրային գործերու կոչուիլը եւ պիտի ջանար հսկել ռուսահայ գաղթականական մարմիններու գործունէութիւնը, ուղղակի կամ անուղղակի:

Ժողովին մթնոլորտը եւ տրամադրութիւնները լաւ էին: Մասնակցող ամէն հոսանքի մարդիկ, հայոց ցաւին եւ Եղեռնին անմիջական ազդեցութեան տակ մոռցած էին ամէն կարգի կուսակցական հակամարտութիւն:

Միութեան վարչական կազմը հետեւեալներէն կը բաղկանար.–

Տիկին Զապէլ Եսայեան, Փանոս Թէրլեմէզեան, Մուրատ, Արտակ Դարբինեան, Շաւարշ Հովիւեան, Պետրոս Տեփոյեան, Ս. Ժամկոչեան, Հայկազ, Յ. Ամատունի, Գ. Իփէկեան, ես եւ մի քանի փոխ–անդամներ:

Թրքահայ Միութիւնը նիստ կ'ունենար, շաբաթը երկու անգամ: Առաջին առթիւ գործ գտանք քանի մը մտաւորականներու, որոնք Քաղաքներու Միութեան կողմէ ղրկուեցան «Գրաւեալ վայրերը», այսինքն Թրքահայաստան, որ յատուկ Վարչութեան մը ենթակայ էր, Ռուսիոյ արտաքին գործոց նախարարութեան կապուած:

Միութիւնը հետզհետէ սկսաւ բախումներ ունենալ ռուսահայ գաղթականաց կազմակերպութիւններու հետ: Ան շատ մը տրտունջներ ունէր

անխուսափելի չարաշահութեան դէմ, եւ այս դիտողութիւնները կը սրտնեղէին այս կազմակերպութիւններուն վարիչները, եւ տրուած ըլլալով որ իրաւական որեւէ հանգամանք չունէր «Թրքահայ Միութիւնը», անզօր կը մնայինք գոյզն գոհացում տալու՝ մեր դիմումներուն: Գլխաւոր խնդիրը, որ մեզ զբաղեցուց, Թիֆլիս գտնուող փախստականներուն հեռացման եւ նպաստի դադարեցման մղձաւանջն էր: Հայոց Կեդրոնական Կոմիտէի գաղթականական ինքնութեան եւ նպաստի տետրակներու վրայ գործուած զեղծումներու խնդիրն էր: Այս հարցին քննութեան համար կազմուեցաւ յատուկ յանձնախումբ մը Հովիւեանէ, Ս. Ժամկոչեանէ եւ ինձմէ: Քննեցինք երեք հազարի մօտ տետրակներ եւ յայտնուեցաւ, որ մեծ գումարներու կը հասնէր զեղծումը: Գաղթականական Կոմիտէները չէին կրնար հաշտուիլ մեր Մարմնոյն կողմէ եղած քննութիւններուն եւ մեր իրաւասութեան ճանաչման գաղափարին հետ. անհանդուրժելի կը գտնէին մեր՝ իրենց գործերուն խառնուելնիս...: Բայց դարձեալ մենք եւս հրաւիրուեցանք մասնակցիլ Պետրոգրատի մէջ գումարուած Հայկական Համագումարին:

Այդ առթեն յանկարծ մէջտեղ ելաւ որ Թիֆլիսի մէջ ժամանակով Տաճկահայ Հայրենակցական Միութիւն մը եղած է, որուն կազմալոյծ վարչական անդամները կովկասաբնակ նախկին Թրքահայեր մեզի դիմեցին բանակցելու եւ ձուլուելու համար մեզի հետ: Ընդունեցինք: Որմէ ետք Պետրոգրատի Համագումարին ղրկեցինք երկու պատուիրակ, Գասպար Իփէկեան եւ Գ. Մելոյեան, որոնց աւելցուցինք, այդ օրերուն արդէն իսկ Պետրոգրատ գտնուող Զապէլ Եսայեանը:

Մեր պատուիրակները իրենց վերադարձին զեկուցում մը ըրին: Համագումարը քններ էր զեղծումներու ծանօթ խնդիրը առանց դրական արդիւնքի: Համագումարը ուզեր էր նաեւ, եւ հաւանաբար այդ էր եղած իր բուն նպատակը, ձեռք առնել Հայկական Հարցը կամ ինչպէս կ'ըսէին այն ատեն՝ Թրքահայ Հարցը: Բայց մենք ճանչնալով ռուսահայկական ձգտումը մեզ միշտ խնամակալելու, հրահանգած էինք մեր պատգամաւորութեան ընդդիմանալ այդ յաւակնութեան մեր ճակատագիրը վարելու՝ նկատի առնել տալով որ այդ գործին հետապնդումը կը պատկանի Բարիզի Ազգային Պատուիրակութեան: Հասկցուեցաւ մեր պատուիրակներու զեկուցումէն որ ռուս քաղաքական անձնաւորութիւններ դիմեր էին Համագումարին՝ Հայկական Հարցին մասին: Արդ, այս հարցումը մասնաւորաբար նեղ դրութեան կը մատնէր Համագումարին ռուսահայ անդամները, որոնք իբրեւ հպատակ ցեղ միահեծան կայսրութեան մը չէին կրնար տարբեր կարծիք յայտնել քան իրենց պետութեան տեսակէտը:

⁂

Այն օրերուն մեր Միութեան առաջ կը ցցուէր ուրիշ ցաւոտ հարց մը. գաղթականներու տառապանքէն հասկցող տարր մը կար անոր մէջ: Ասոնք իր մտաւորական ուժերն էին, որոնք իրենց բնաշխարհի ժողովուրդին հոգեբանութիւնը լաւ կը հասկնային եւ բաժնելով անոնց տանջանքը, աւելի քնքուշ եւ սրտցաւ կերպով կրնային վարուիլ անոնց կարիքներուն հետ: Միեւնոյն ատեն ահռելի աղէտին բերմամբ փախստական մտաւորականութիւնը մատնուած էր նիւթական ու բարոյական ցաւագին վիճակի մը: Հարկ

էր զանոնք կապել հանրային ծառայութեան ասպարէզին: Վորոնցով Դաշկով ետ կանչուեր էր եւ Ցարին հօրեղբայրը՝ Մեծ Իշխան Նիկոլա Նիկոլայեւիչ նշանակուեր էր Անդրկովկասի Փոխարքայ եւ արեւելեան ռազմաճակատի ընդհանուր հրամանատար: Ան լուծեր էր կամաւորական գունդերը, որոնց մէջ կը պահուէին միայն ռուսահպատակ հայեր եւ անոնց հրամանատարութիւնը կը յանձնուէր ռուսական բանակի կանոնաւոր սպաներու:

Այս իրողութիւնը երեւութապէս արդարացնող փաստարկութիւնը այն էր, որ Թրքահայ մտաւորականները եթէ հեռու կը պահուէին հանրային ծառայութենէ, այդ անոր համար էր որ դժբախտաբար ռուսերէն լեզուին անտեղեակ էին: Արդարեւ, հայ գաղթականական բոլոր կազմակերպութիւնները իրենց գործառնութիւնները կը կատարէին ռուսերէն լեզուով: Թրքահայ Միութեան բոլոր դիմումները այս պատասխանը կը ստանային, շեշտելով որ արտասահմանէն եկած երիտասարդները չէին օգտուեր յատկացուած նպաստներէն – Կ. Հ. Բարեգործական Ընկերութիւնը 1916-ին փախստականներու պարէնաւորման համար խանութներ բացաւ, զեղչեալ գիներով կենսամթերք բաշխելու համար, բայց դարձեալ գործառնութիւնները ռուսերէնով կատարել որոշեց: Մեր երիտասարդները կը մղուէին ենթադրել թէ այս որոշումներու նպատակը պարզապէս դրդուած էր պատ քաշելու համար իրենց ծառայութեան կոչուելուն դէմ:

Երբ 1917-ին սկսանք հրատարակել «Հայաստան» օրաթերթը, մեր խմբագրականին մէջ գրեցինք. «Արեւմտահայ մտաւորականութիւնը ճանչցած է միւսը իբրեւ ազգ մտաւորականութիւն, եւ այդ միւսը սորված է, ժամանակի ընթացքին, վերէն նայիլ իր վրայ. արեւմտահայ մտաւորականութիւնը եղած է կրաւորական դերի մէջ եւ եթէ զգացած ալ է իր կրաւորականութիւնը, կարեւորութիւն չէ տուած՝ զբաղած ըլլալով իր ողբերգութեամբ, իր անլուր տառապանքով:

«Այս երկու վիճակներն ալ, ինչպէս ըսինք, ժամանակի ընթացքին երկու կողմէն ալ դարձած են սովորութիւն եւ աւանդութիւն:

«Բողոքի զօրաւոր շեշտեր չեն եղած ասկէ առաջ, պարզ այն պատճառաւ որ առիթ չէ եղած իրարու մօտ գալու այսքան մեծ ծաւալով»:

Մշակութային մարզին մէջ, 1916-ի ձմեռուան ընթացքին մարմին առաւ Հայ Արուեստագէտներու Միութիւնը:

Պատերազմին հետեւանքով Թիֆլիս հաւաքուած էր արուեստագէտներու կարեւոր խումբ մը:

Կովկասահայերը ունէին արդէն Հայ Գրողներու Միութիւնը, Երաժըշտական եւ Դրամատիկական Ընկերութիւնները. սակայն նկարչութիւնը, քանդակագործութիւնը եւ ճարտարապետութիւնը չունէին այս արուեստներու զարգացման եւ յառաջդիմութեան ձգտող հայ միութիւն մը: Հետեւաբար, հայ արուեստագէտներու Թիֆլիս համախմբումէն օգտուելով՝ գաղափար ծագեցաւ իրենց մէջ եւ հիմնադրեցին այս Միութիւնը, որ վաւերացուեցաւ Ռուս կառավարութենէն, 1916 Փետրուարին: Անոր հիմնադիր անդամներն էին, Եղիշէ Թադէոսեան, Փանոս Թերլեմէզեան, Գարեգին Լեւոնեան, Սարգիս Խաչատուրեան, Լեւոն Հազարապետեան, Գրիգոր Շարաբչըեան, Դաւիթ Ձիպեան, Մարտիրոս Սարեան եւ Վարդգէս Սուրէնեան:

Միութեան բացումը եւ առաջին հանդիսաւոր ընդհանուր ժողովը տեղի ունեցան Մայիս 1-ին, Արտիստական Ընկերութեան դահլիճին մէջ:

Նորակազմ Միութիւնը դասախօսութիւն մը սարքեց, Երաժշտական Միութեան դահլիճին մէջ. բանախօսն էր Վարդգէս Սուրէնեան, նիւթ ունենալով «Դասական գեղարուեստը»:

Թրքահայ փախստական հայուհիներ, Թիֆլիսի մէջ բացին արհեստանոց մը՝ ձեռագործի եւ ասեղնագործութեան: Հայ Արուեստագէտներու Միութիւնը, գեղեցիկ գաղափարը յղացաւ այս ձեռագործներուն համար պատրաստել հայկական ոճի օրինակներ եւ նմուշներ, ա՛լ աւելի կատարելագործելու համար անոնց ինքնատպութիւնը:

Վասպուրականի ոսկերիչները այդ օրերուն ցուցահանդէս մը սարքեցին, իրենց զօրաւոր արծաթագործութեան գեղեցիկ արտադրութիւններուն, որոնք հիացումով եւ զարմացման արտայայտութիւններով կը դիտուէին այցելուներէն: Հայ Արուեստագէտներու Միութիւնը հոդ ալ բերաւ իր արուեստագիտական մասնանշումները:

Միութիւնը նպատակ ունէր Հայաստանի մէջ – Հայաստան ըսելով այն ատեն կը հասկցուէր բացառապէս Օսմանեան տիրապետութեան տակ եղող հայկական նահանգները՝ Էրզրումի, Վանի, Բաղէշի, Սեբաստիոյ, Խարբերդի եւ Տիգրանակերտի վեց նահանգները, մայրաքաղաք ունենալով Էյալէթը Էրմենիստանի փաշայական կեդրոնը եղած Կարինը – կառուցանել՝ Գեղարուեստի Տուն մը, ուր պիտի ամփոփուէին Միութեան թանգարանը, գրադարանը, նկարասրահը եւ գրասենեակը: Միութեան ցուցահանդէսն ալ ճշմարիտ խանդավառութեան մը առարկայ եղաւ եւ մեծ համակրութիւն ստեղծեց իր շուրջ:

Ցուցահանդէսը տեղի ունեցաւ 1917 Փետրուարին:

Ժ) ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՔԱՂԱՔԱՑԻՆ ՀԱԳՈՒՍՏՈՎ

Անդրանիկ ճակատէն հեռացած էր, բայց ժողովուրդը զայն չէր տեսած տակաւին: Երբ ազգ մը տասնեակ տարիներ երգած է իր դիւցազունը, առանց այլապէս զայն ճանչցած ըլլալու, հասկնալի է որ շշուկներ կը տարածուէին, եւ հանրաւը կը փափաքէր անոր ներկայութիւնը մարդոց միջեւ:

Եւ հռչակը սկսաւ փափաքել, շշուկները տարածուեցան ամբողջ Թիֆլիս, հայ թէ օտար սկսան անոր ներկայութիւնը որոնել ամէնուրեք:

Անդրանիկ Թիֆլիս հասնելէն ի վեր քաշուած կեանք մը կ'ապրէր եւ կը զգուշանար դուրս ելլելէ վախնալով որ ամբոխը իր սէրը եւ հետաքրքրութիւնը պոռթկալով կ'արտայայտէ: Յովհաննէս Թումանեանի դրացի տան մը մէջ էր, իր սաներուն մօր Տիկին Ռ. Զարդարեանի մօտ: Գիշերները հազիւ կը փորձէր զգուշութեամբ տունէն դուրս ելլել Յովհաննէս Թումանեանին մօտ անցընելու համար երեկոն: Յաճախ ալ կ'ընդունէր իր մտերիմներուն այցելութիւնը եւ այն ատեն Թումանեան ալ կու գար ու հաճոյալի երեկոյթներ կ'անցընէինք: Անդրանիկ սքանչելի պատմող մըն էր, եւ իր

կեանքին դրուագները հէքեաթային դիւթանք ունէին, առասպելական կը թուէին, եթէ պատմողին պարզութիւնը եւ բնականութիւնը ունկնդիրը չմըղէին երազայինէն իջնել գետնին վրայ եւ համոզուիլ թէ առասպել մը չէ որ կ'ունկնդրէ, այլ պարզապէս եղելութեան մը վերյիշումը անոր հերոսին շրթներէն···։ Յովհաննէս Թումանեան երեւակայութեան եւ հէքեաթներու մարդ, ժողովրդական դիւցազներգութեանց քերթող, զանոնք զգացող եւ անրջող բանաստեղծ, կախուած կը մնար Անդրանիկի շրթներէն, կախարդուածի կերպարանով, հիբնոսացած· վայելք մըն ալ այդ էր· մեր ժողովրդական աննման քերթողին արտայայտութիւնը դիտել այդ պահուն· եւ իմ անբաժանելի բարեկամս Վահան Թոթովենց կը փսփսար ականջիս·

— Թումանեանը պատմագիրը պիտի լինի Անդրանիկին···

Իրիկուն մը, Անդրանիկ փափաքելով դուրս ելլել՝ ուղղուեցանք մօտակայ Երեւանեան հրապարակի բացուող փողոցներէն միոյն վրայ Կաթնարան մը։ Հազիւ նստեր էինք, երբ հոն սպասարկող մանչերէն մին ճանչցաւ Դիւցազնը եւ գաղտնի լուր տարածեց դուրսը։ Յանկարծ խլրտում մը սկսաւ, մարդիկ հաւաքուեցան դուրսը ապակիներուն առաջ, որոնց վարագոյրներուն եզերքներէն կարելի էր տեսնել փողոցը։ Հոն հաւաքուողները դարձան խուժանային բազմութիւն, որ հասաւ ծովածաւալ համեմատութեան, որով բովանդակ մեծ հրապարակը լեցուեցաւ։ Անկարելի էր այս ամբոխին մէջ երեւիլ առանց կոխկռտուելու վտանգի։ Հազիւ կրցանք ետեւի փողոցին վրայ բացուող դռնակէ մը դուրս հանել Անդրանիկը։

Արտաշէս Սուճեան Անդրանիկի գունդին վաշտապետներէն էր, որ նահատակուած էր ճակատին վրայ։ Քաջ մըն էր ան եւ Անդրանիկ կ'ուզէր ներկայ ըլլալ անոր թաղմանը։ Մարմինը բերուած էր Թիֆլիս եւ յուղարկաւորութենէն ետք Թափորը կ'ուղղուէր դէպի Խօջավանքի հայոց գերեզմանատունը, ուր թաղումը պիտի կատարուէր։ Ահագին բազմութիւն խըռնուած էր Ս· Գէորգ մայր եկեղեցիին պատերէն դուրս, դիտելու համար թափորին անցքը··· եւ մանաւանդ շշուկը տարածուած էր որ Անդրանիկ ներկայ էր յուղարկաւորութեան։ Դուրս ելան դպիրները, տիրացուները, քահանաները, եպիսկոպոսը եւ վերջապէս դագաղը՝ շրջապատուած անոր զինուորներէն, ընկեր վաշտապետներէն, եւ վերջապէս երեւցաւ Դիւցազնը։ Ամբոխը չէր համարձակեր անոր վրայ խուժել պատկառելով կատարուած արարողութեան տխուր հանդիսաւորութենէն։ Թափորը կը յառաջանար և կը մտնէր ժողովուրդին մէջ, երբ յանկարծ բազմութեան առաջին շարքը դըրնուող մանկամարդ հարս մը, ազգային տարազով որ անոր վայելչութիւնը աւելի կը շեշտէր, ելաւ դէմը Անդրանիկին եւ անոր պարանոցէն կախուելով այտերը համբուրեց։ Ամբոխը խանդավառուեցաւ· ուրիշ հարսեր խըլըրտեցան եւ սկսան առաջանալ։ Բայց անմիջապէս հեռացուցինք հերոսը։

Պահուած մնաց Անդրանիկ մինչեւ յուղարկաւորութեան Թափորին անցնիլը։ Յետոյ հանրակառքով շարունակեցինք ճամբան, Թափորէն առաջ իսկ հասնելու համար Խօջավանք։

⁂

Անդրանիկ երկիւղ ունեցած էր որ կը ճանչցուի եւ յուղարկաւորութեան Թափորը կը վերածուի Յաղթական տողանցքի· ուստի ծպտուած էր քաղաքային հագուստով եւ իր Թիկնապահ քեռորդիին հետ ճամբայ ելլելով յաջողեր էր հասնիլ մինչեւ եկեղեցի, մինչեւ գեղեցկուհիին ամբոխը ճեղքելով իր վիզը փաթթուիլը՝ «Ազգին հայրիկը» գոչելով արտասուալին։ Անոր հանդէպ ժողովուրդին այս վստահութեամբ և այսպիսի պաշտամունքով է որ այն օրերուն հայութիւնը կարող էր իր կարելիութիւնները բազմապատկել եւ հրաշքներ գործել··· եթէ այդ ուժերը չկրծէին եւ չմաշեցնէին։ Կը յիշեմ Անդրանիկի խօսքերը 1918-ին, երբ զինք հրամանատար ընտրած էին 35,000 հոգինոց զօրաբանակի մը·

— Լեւոն, ո՞վ են ասոնք· ի՞նչ ոյժ կը ներկայացնեն։ Կարնոյ մէջ տեսայ անծանօթներէ կազմուած գունդեր, որոնց հոգիները Թունաւորեր էին, կամքերը քանդեր էին, ի՞նչ կ'արժէին··· 1915-ին ունէի 1000 հոգի միայն, բայց անոնցմէ իւրաքանչիւրը կը ճանչնայի եւ գիտէի թէ ի՞նչ կրնամ ստանալ անոնցմէ։ Այս զօրաբաժինով չեմ գիտեր թէ ի՞նչ կրնամ յուսալ, ի՞նչ կրնամ ձեռք բերել···

Խօջավանքէն վերադարձին հանրակառքի հնարքը կրկնել ստիպուած էինք, բայց այս անգամ բազմութիւնը կախուեցաւ Թրամուէյի ձողերէն, իւրաքանչիւր նստարանի մուտքին. եւ այս անգամ կառավար, տոմսակավաճառ, ճամբորդ, ձողերէն կախուած մարդկային ողկոյզներ, բոլորը երեսնին դարձուցած Դիւցազնին, սքանչացումով կը նայէին անոր։ Այս դերագրգիռ վիճակին մէջն են բոլորը, երբ կը զգանք որ հանրակառքը խելայեղ վազքով կը սուրայ յառաջ։

— Թշուառականը, կ'ըսէ Անդրանիկ սրտնեղած, ամենուս ալ խորտակումին պատճառ պիտի ըլլայ։ Տես ո՛րքան անուշադիր է ղեկին եւ երեսը մեզի դարձուցած, ապուշ ապուշ կը նայի, չան որդին···։ Եւ Անդրանիկ կը ժպտի···

Այսպէս, Անդրանիկ ստիպուած էր պահուիլ բազմութենէն եւ կարելի եղածին չափ խուսափիլ դուրս ելլելէ։ Անդրանիկ այդ շրջանին ստիպուած էր ապրիլ եկեղեցիներու խորաններուն ամէն կախուած սուրբի պատկերի մը պէս···։ Անշուշտ բազմութիւնները յագեցան օր մը այս հետաքրքրութենէն, եւ այն ատեն Անդրանիկ կրցաւ վերջապէս վարել իր բնական կեանքը, սակայն պաշտամունքն ալ դադրեցաւ, յարգանքն ալ, անոնց մօտ որ վարժուեցան զինք տեսնել ամէն ատեն հանրային վայրերու մէջ։ Բայց ինչ որ անկարելի է դիւցազնի մը համար՝ ապրիլն է սովորական մահկանացուի կեանքով։ Ամբոխը երբ կը խնկարկէ սուրբի պատկեր մը, իրեն հետ են միշտ աշխարհիկ բոլոր հեշտանքները, բոյրերը, կիրքերը։ Շրջանակէն հանուած պատկերը, սակայն, ո՛րքան ալ խունկ ու մոմէն հեռանայ, երբեք չի դադրիր դիւցազն մը ըլլալէ իրեն համար։

Կը յիշեմ Օրթաջալաի Մուշդաիտ զբօսավայրին գուսաններուն նուագածութիւնը, Անդրանիկի նուիրուած դիւցազնական տաղերուն, Աշուղ Միջազի յօրինած երգերուն տպաւորութիւնը, Կուրի բարձրահայեաց եզերքին

գալար ծառերու շուքին: Անդրանիկ քիչ մը օդ առնելու եկած էր հոդ, անծանօթ մնալու յոյսով. զուգադիպութեամբ, Միջագի խումբը կ'երգէր Դիւցազունին Սասնոյ համբաւաւոր մարտնչումը, Թուրք զօրաց զօրավար փաշային հետ արիական տրամախօսութիւնը, պատմութիւն մըն էր այս որ կ'արտայայտուէր երգով ու նուագով: Երկու կողմի պետերը Հոմերոսի դիւցազուններուն պէս կը յոխորտային փոխն ի փոխ: Բովանդակ բազմութիւնը ծանօթ էր այս երկար դրուագներուն: Ամէն ոք գոց գիտէր անոր եղանակները: Երգողը նշանաւոր Միջագն է. եւ բազմութիւնը հիբնոսացած է հայրենասիրական ոգիէն: Այս խանդավառութեան բոպէին է որ լկտի մը ճանչցաւ Անդրանիկը եւ սկսաւ աղմկել—պոռչտալ: Բախտաւոր դիպուածով «կը յաջողինք կառք մը գտնել ու արագ կերպով հեռանալ» այդ վայրէն: Թիֆլիսի ճէյֆերը դիւցազուններու համար չեն:

ԺԱ) ԱՅՐԱՐԱՏԵԱՆ ՏԵՍԻԼԸ ԵՒ ԱՒԱՐԱՅՐԵԱՆ ԴԱՇՏԸ

Այս շրջանին կատարեցի ուղեւորութիւն մը Հայաստանի հողին վրայ, որ ռազմական արշաւ մը չէր եւ ազատ էր սպանդի, արիւնի տեսիլներու մղձաւանջէն:

Շատ դժուար էր ցարի վարչութեան օրով, Թշնամի տէրութեան (Թուրքիոյ) հպատակներու համար կազմել միութիւն մը եւ գործել բնականոն կերպով, որքան ալ այդ «Թշնամի» մակդիրուած անձերը, պէտք եղածէն աւելի բարեկամութեան փաստեր տուած ըլլային:

Հետեւաբար, ստիպուած էինք մեր Թրքահայ Միութիւնը վաւերացնել տալ՝ Բարեգործական Ընկերութեան մէկ ենթամարմինը դառնալ փորձելով: Այս հաստատութիւնը, որ գաղթականներու ճակատագրին տէրն ու տնօրէնն էր, պիտի չուզէր որ իր մէկ մատի շարժումէն կախում ունեցող մարմին մը իրեն վրայ հակակշռի յաւակնութիւններ ունենար:

Օր մըն ալ ուզեցինք ընդհանուր ժողով մը գումարել, եւ ընտրել տալ աւելի ներկայացուցչական վարչութիւն մը: Բայց, հակառակ անոր որ թէ քաղաքապետ Խատիսեան եւ թէ Բարեգործական Ընկերութեան Նախագահ Սամսոն Յարութիւնեան խոստացեր էին դիւրացնել մեր այս փափաքին գործադրումը, արտօնութիւն ստանալով բարձրագոյն իշխանութենէն, այսինքն նահանգապետութենէն, հաւաքավայրը փակ գտանք, անոր դուռը ոստիկաններով շրջափակուած էր, եւ եկող Թրքահայերը ետ կը ճամբուէին:

Ռուս կառավարութիւնը կ'արգիլէր մեր հաւաքոյթը:

Միամտութիւն էր յուսալ որ գաղթականներու ճակատագիրը վարող կազմակերպութիւններ պիտի դիւրացնէին արտօնութիւնը ժողով գումարելու այն Թրքահայ փախստականներուն, որոնք այնքան բուռն տրտունջներ ունէին իրենց դէմ: Սակայն Թրքահայ Միութեան վարչական անդամներու մեծ մասը ստիպուեր էր հեռանալ Թիֆլիսէն գործի բերումով: Այսպէս, Ամատունի պաշտօնով գացեր էր Մամախաթունի կողմերը, Տ. Գազանճեան՝ ռազմաճակատի հակալրտեսական ցանցին մէջ պաշտօն առեր էր: Օր մըն ալ կարգը ին-

ծի եկաւ հեռանալու Թիֆլիսէն եւ Հայաստանի ճամբան բռնել որբախնամ գործով: Զապէլ Եսայեանն էր որ յաջողեցաւ ինծի գործունէութեան այդ ասպարէզը կոչել: Ան զիս ներկայացուց Սիրական Տիգրանեանի, որ Պետրոկրատի խումբի լիազօրն էր եւ Պարսկաստան պիտի երթար որբանոցներու կազմակերպութեան խնդրով: Գր. Տիգրանեան առաջարկեց ինծի իրեն ընկերանալ: Այս խումբին գործունէութիւնը կը հովանաւորէր Մեծ Իշխանուհի Դատիանա Նիկոլայեւնա: Ցարին կրտսեր դուստրը, բաւական կարեւոր գործունէութեան մը լծուած էր ռազմաճակատի վրայ: Տիգրանեան Կովկասեան ճակատին վրայ գործող հայկական ճիւղին լիազօրն էր:

Համաձայնեցանք որ մէկ երկու օրուան մէջ պատրաստութիւնները լրացնելով ճամբայ ելլեմ եւ իրեն միանամ Սալմաստ:

Ճիշդ է որ որբանոցներու հաստատումն էր պաշտօնական գործը այս կազմակերպութեան, սակայն ինծի յանձնուած պաշտօնը իրաւաբանական պարագայ մը կը շօշափէր: Եուտենիչի կոզաքեան գաղթաւորման ծրագիրը Հայաստանի մէջ գործադրելու համար կալուածական սեփականութեան խնդիրը քննութեան առարկայ պիտի ըլլար վերին իշխանութեանց կողմէ, որոնք համոզուած կը թուէին թէ հայերը տեղահանութեանց եւ փախուստի խուճապներուն մէջ դժուար թէ պահած ըլլային իրենց կալուածագրերը... Հետեւաբար, այն հողերը եւ կալուածները, որոնց հայոց պատկանիլը չէր ապացուցուած, պիտի գրաւուէին եւ բաշխուէին «Եփրատեան գոզաքութեան» գաղութներուն:

Ահա անձկալից խնդիրը, որ այն օրերուն հայութիւնը կը մտահոգէր, շուտով մարեցաւ նախ յեղափոխութեամբ, յետոյ Թրքահայաստանի գրաւումով քեմալական Թուրքիոյ կողմէ, վերադարձութեամբ Ռուսահայաստանի կէս մասէն աւելին...: Տիգրանեան, որ իրաւաբան էր, օսմանեան հողային օրէնքներու տեղեակ արեւմտահայ մը կը փնտռէր այս խնդիրը ուսումնասիրելու համար: Եւ Զապէլ Եսայեան զիս յանձնարարեր էր, այդ գործը հետապնդելու համար: Տիգրանեան կ'առաջարկէր ընտրել Թրքահայաստանի մէկ շրջանը եւ քննութեան առարկայ ընել գիւղացւոց կալուածագրերու սեփականութիւնը եւ կացութեան ներկայ վիճակը: Ռուսական զինուորական իշխանութիւնը անգործ չէր մնար: Այդ օրերուն հրամանագիր մը հրատարակեր էր, որուն մէջ կը յայտարարուէր թէ՝ այն հայերը որոնք կալուածագիր ի ձեռին պիտի կարենային ապացուցանել իրենց սեփականութեան իրաւունքը, անոնք կը ճանչցուէին իրաւատէր, իսկ անոնք որոնք կալուածագրեր չունէին, անոնց խնդիրը նկատի պիտի չառնուէր:

Ըստ Գ. Տիգրանեանին թէ՝ կալուածատիրական թափուները եթէ կորսուած կամ փճացած իսկ ըլլան, անոնց կրկնօրինակները կային թէ՝ վիլայէթներու կեդրոնը եւ թէ մանաւանդ Կ. Պոլսոյ կալուածական արձանագրութեան կեդրոնատան (Տէֆթէրխանէ) մէջ: Եւ հաշտութեան դաշնագրի կնքման առեն եթէ հողամաս մը անցնի միւս կողմին, այսինքն՝ Թուրքիայէն փոխանցուի Ռուսիոյ... կամ Հայաստանի, այդ պարագային Պոլիս պարտի փոխանցել այդ շրջանի կալուածական արձանագրութեանց փաստաթղթերը միւսին: Բայց կար ուրիշ խնդիր մը որ զիս կը մտահոգէր. համխա-

եան բռնակալութեան շրջանին գաւառի հայոց կալուածներէն մեծ մաս մը տրուած էր բռնագրաւմամբ՝ քիւրտերու, երբեմն ալ Թուրքերու: Արդ, ատոնց սեփականութեան իրաւունքը ի՞նչպէս կարելի պիտի ըլլար ապացուցանել:

Պ. Տիգրանեան ինծի ըսաւ թէ՝ դիտողութիւնս տեղին էր եւ կարեւոր, աւելցնելով որ այս մտահոգիչ հարցը ներկայացուած էր թէ՛ Բետրոկրատի հայ համագումարին եւ թէ՛ Թիֆլիսի Ազգային Պիւրոյին, անոնց ուշադրութիւնը հրաւիրելով այսպիսի հարցերու ուսումնասիրութեան կարեւորութեանը վրայ: Ուստի կը մտադրէր, ինծի հետ, վիճակագրութիւն մը պատրաստել կամ այդ ուղղութեամբ նօթեր հաւաքել:

Դէպի Հայաստան ճամբորդութիւնս այս անգամ շատ հաճելի պայմաններու մէջ սկսաւ: Թիֆլիսի կայարանը, ըստ պատերազմի շրջանի սովորական երեւոյթին, մեծ բազմութիւն մը կայ խռնուած: Բայց ճակատի վրայ զինուորական գործով ճամբորդողները տոմսակ առնալու առաջնութիւն ունին, ինչպէս նաեւ մասնաւոր վագոն մը յատկացուած է զինուորականներու յատուկ: Մենք այս առանձնաշնորհեալներէն ենք: Մենք կ'ըսեմ, որովհետեւ ճամբու ընկեր մը ունիմ, բարեկամս Աղեանը, որ Էրզրում պիտի երթայ եւ համակրելի ռուսահայ սպայ մը որ գերմանական ճակատէն Կարս փոխադրուած է եւ կը մեկնի հոն: Այս ուղեկիցնիս ղարապաղցի է· մեզի կը հրամցնէ իր ծննդավայրէն ստացած գինին եւ պաղ հաւը: Ախորժակով կը ճաշակենք – կառախումբը դէպի Ալեքսանդրապոլ կը մեկնի իրիկուան ժամը 11-ին: Մայիսի քաղցր գիշեր մըն է, Վրաստանէն երկաթուղին կը բարձրանայ Հայկական Բարձրաւանդակէն վեր, մինչեւ Ալեքսանդրապոլ վերելքը զգալի է, քանի որ Շիրակի լեռնադաշտը ծովէն 2200 մեթր բարձրութիւն ունի:

Յաջողած ենք հանդիստ բաժնեակ մը ապահովել մեր երեքին: Մեր շուրջ բոլորը սպաներ են, որոնք կը մեկնին ռազմագծի զանազան դիրքերուն ուղղութեամբ· բոլորն ալ հանգստաւէտ դիրքեր կ'առնեն, ճիգ ընելով քնանալ:

Արշալոյսին կ'արթննամ Հայաստանի երկնքին տակ, Շիրակի դաշտին մէջ: Ալեքսանդրապոլ կը հասնինք եւ ես կ'իջնեմ կառախումբ փոխելու համար, ճամբու ընկերներս կը մնան, Կարս երթալու նոյն կառախումբով: Ես կը մտնեմ Ջուլֆայի գծին կառաշարը, այս անգամ առանձին եմ, քիչ բազմութիւն կայ այս գնացքին մէջ: Բաժնեակիս մէջ մինակ եմ եւ կ'ընտրեմ աջ կողմի վերին բազմոցը: Տեղաւորուած պատուհանին առաջ, շլացումով կը նայիմ Արարատեան դաշտին: Բուռն խռովք մը զիս կը սարսէ: Ասիկա նախնիկներուս օրրանն է, գուցէ նաեւ՝ «մարդկայնոյ ցեղին» ինչպէս կ'ըսէ երգը: Տարօրինակ յուզում մը կը տիրէ ինծի եւ հայոց ազգին ծագում տուող հողը դիտելով աչքերս կը լեցուին արցունքով: Այն յուզումը, որ զիս պատած է, զգացումը չէ էակի մը, որ իր հայրենիքէն հեռու տարագիր ապրած օր մը կը վերադառնայ կրկին իր հայրենի հողին գիրկը, զայն վերըստին տեսնելու հաճոյքով: Իմս տարբեր է· ոչ միայն ես, այլեւ եօթը սերունդ նախնիք առնուազն ժառանգ թողած են ինծի իրենց կարօտը· ծներ,

մեծցեր եւ վախճաներ են տարաշխարհի մէջ· եւ ես ինչ որ դիտեմ հայոց աշխարհի մասին երեւակայութեանս մէջ հայրիկիս սերմանած երազներէն բողբոջեր է: Եւ ահա կը տեսնեմ հիմա այդ հայրենիքը՝ իր վեհապանծ սրտին՝ Այրարատեան նահանգին տեսիլով:

Եւ ահաւասիկ է Մասիսը, որ կ'ուրուագծուի հորիզոնին վրայ…: Հիմա Արարատի վեհափառ գագաթին դէմ կանգնած, կ'անցնիմ արագ գնացքով եւ կը հասկնամ թէ այս խօսքը ստեղծուած ըլլալու է Մասիսի համար, զայն տեսնող տարագիր հայուն համար· տեսնել Արարատը եւ… մեռնիլ:

Արշալոյսին դիտուած Արարատը ձիւնապատ է, անրջային: Ան կ'երեւի անիրական տեսիլք պէս, իբրեւ թէ Նոյեան լերան ուրուանկարն ըլլար եւ ոչ գոյացած իրականութիւն, վերացական՝ եւ ոչ հողակերտ, երկրաւոր, բարձրաթիւ բարձունքով: Արարատի ձեւերը հոյակապ են եւ վիթխարի, ինչպէս մանկութեանս դիտուած ամպերը, որոնք կը թուէին գահոյքը ըլլալ Աստուծոյ: Անոր քարեղէն կողերուն կը ծփան ամպի ծուէններ հեղութեամբ ու երկիւղով, անոնց ընդմէջէն վիթխարի հսկան հազիւ կը նշմարուի· մառախլային հմայք, կախարդական անրջանք, խոլական ցնորք… որուն վերեւ ոսկեվառ արեգակը կը թափէ իր լոյսի հեղեղը, որ սակայն գագաթին ձիւնապատ փայլքէն՝ կ'արծաթանայ: Հեռաւոր լեռներ կ'ուրուագծուին եւ կը խոնարհին անոր ակնածանքով վեհափառութեան շուքին եւ այս երկիւղած մեծարանքը բնական կը թուի:

Մինչ կախարդանքը կը տեւէ, յանկարծ երկու կառքերու միջանցքէն, ամերիկահայ կամաւոր մը կը սկսի երգել, ներդաշնակ ձայնով մը·

Անդ հեռու, ալեւոր Հայր մը ունիմ սգաւոր,
Որ միակ իր որդոյն սպասում է օրէ օր:

Ուրեմն այս էր, ալեւոր Մասիսը· որուն կողէն կ'անցնինք, իր ցրուած որդիքը, անտէր ու թափառական դարձած խլեակներ: Եւ այս օրերուն անոր փէշերուն փռուած են առաւել դժբախտ զաւակները, որոնք կը հիւծին անտրտունջ…: Վերացական սեփականութիւնը հինաւուրց ազգի մը այս բարձունքն է, արքայ՝ առանց հպատակներու, միայնակ՝ առանց արքունիքի, առանց հողի…:

Տխուր եւ լքուած կը զգամ ես զիս, յափշտակուած սակայն այս անհայրենիք վեհափառութեան դէմ, կը խորհիմ այն միւս ծերունիին՝ Թշնամի դժոխքին մէջ թողած հայրիկիս, որ հոգիիս մէջ վառեր էր այս բոլոր զգայնութիւնները, գուրգուրանքը որոնց բոյրը կը խնկեմ Արարատի յանդիման: Ես, հողմերէն քշուած ուխտաւոր, կը տեսնեմ ահա ինչ որ հայրս առանց տեսած ըլլալու խնկարկած է ջերմեռանդ պաշտամունքով: Գնացքը կ'արշաւէ միշտ, կ'անցնի Էջմիածնի, Անիի, Արաքսի կայարաններէն: Արարատ միշտ հոն է, թիկունքը հարաւին ամբողջ հորիզոնը փակելով, որուն ետին կ'ամայանայ մեր ժողովուրդին՝ հայրենի հողին ինը տասներորդը:

Երեկոն կ'իջնէ հեռուն, Անի քաղաքի աւերակներուն, եւ վերջալոյս է արարատեան դաշտին վրայ: Արարատի կողերն ու քամակը հրաշոյն կը

Ներկուին իսկ ինքը՝ հսկան՝ կը հագնի կապոյտ ու գորշ պատմուճան: Անոր գագաթը միայն իր արծաթալոյս ու սպիտակ անբծութիւնը կը պահէ դեռ: Արեւը յամրընթաց կը խոնարհի մայրամուտին մերձենալով եւ երկինքը կը գորշանայ՝ ծիրանիին խառնելով խաւարերանգ մթաստուերը:

Կէս գիշերը անցած, երբ գնացքին պաշտօնեան կ'արթնցնէ զիս, կը մօտենանք Ջուլֆայի: Պայուսակս կ'առնեմ եւ պատրաստ եմ իջնելու: Մեծ բազմութիւն մը կը խուժէ կայարանին սպասման սրահը: Բոլորն ալ ինծի պէս հանգիստ ճամբորդութիւն մը ըրած չեն, զինուորական յատուկ բաժնեակի մէջ առանձնաշնորհեալի շուքով: Կը յաջողիմ մինչեւ արշալոյս փակել աչքերս եւ հանգիստ տալ չլացած տեսողութեանս: Ժամը 5-ին արեւածագ է եւ լոյսը կու գայ մաքրել յոգնութեան հետքը: Կ'արթննամ, կը սափրուիմ, կը լուացուիմ եւ դուրս կ'ելլեմ վերջապէս կայարանէն: Քաղաքը կը փնտռեմ շուրջս... անկոյ է, դեղնաւուն գետին մը կը տարածուի մինչեւ հորիզոն, ամայութեան յուսահատական պատկեր մը տալով, բայց քաղաք չկայ...: Ասիական աւաններու ձեւին անտեղեակ մէկը, արդարեւ, առաջին անգամ չի կրնար նշմարել գիւղաքաղաք մը, որուն գետնայարկ ցեխաշէն տուները կը նոյնանան նմանագոյն գետնին հետ: Բարեբախտաբար պարսիկ անցորդի մը կը հանդիպիմ եւ կը հարցնեմ թէ ո՞ւր է Ջուլֆան: Մարդը՝ զարմացած՝ թերեւս զիս կոյր կը կարծէ, բայց չի համարձակիր բարակը փնտռել եւ մատը երկարելով կը նշանակէ քաղաքին ուղղութիւնը: Այն ատեն կը նշմարեմ միայարկ քառակուսի ստուերներ, որոնց տափարակ շարքը կը նոյնանայ անջրդի, դեղնորակ տափաստանին:

Քանի՛ կը յառաջանամ տափաստանին մէջէն, հետզհետէ շինութիւնները կերպարանք կ'առնեն եւ կը մտնեմ քաղաք, եւ այն ատեն միայն կը տեսնեմ փողոցներ եւ մի քանի խանութ: Ջուլֆան Պարսկաստանի սահմանագլուխին վրայ է, հին Ջուլֆայի աւերակներուն մօտ: Ասկէ անդին բաւական դժուար է ճամբորդութիւնը. կառքով պիտի երթամ մինչեւ Խոյ, անկէ Դիլման: Ուղին հանդրուաններ ունի խաները, հինաւուրց պանդոկներ որոնք Աքեմենեանց օրով, այսինքն 26 դարեր առաջ արքայական ճանապարհներու հանգստաւէտութիւնը կազմած են...: Ապահովաբար այն ատեն այս ճամբաները եզերուած էին սօսիներով կամ առնուազն կաղամախիներով կամ բարտիներով: Այն ատեն կեդրոնական Ասիան ալ անապատ չէր եւ անտառներու խաւութեան մէջ սկիւթացիք կ'արշաւէին ձիերու վրայ հեծած:

Երկու օր կը մնամ Ջուլֆայի մէջ, կառք մը գտնելու համար: Տխուր էր պանդոկին մթագնած սենեակը, ուր անցուցի այդ երկու գիշերները: Վերջապէս կը գտնեմ եռաձի կառք մը, որուն մէջ փռուած անկողինի բարձերուն վրայ պիտի ճամբորդեմ: Կը տեղաւորուիմ եւ կառքը, զոր կը կոչեն ֆուրկոն, ճամբայ կ'ելլէ եւ քիչ ատենէն կը հասնինք Արաքսի ափը, Մայր Արաքսը...: Ան ալ ծանօթ է ինծի, դեռ հազիւ ոտքի ելած՝ երգը լսել սկըսայ մօրս օրօրներով, տխուր մեղեդի որ աչքերս փակելու կը հրաւիրէր խոնջած եւ արտասուելու փափաքը գրգռելով: Կ'անցնինք սահմանագլուխի կամուրջը եւ Պարսկաստան ենք: Մեր առջեւ կ'երկարի չոր եւ փոշելից ճամբան, ընդարձակ դեղնաւուն տափաստանի մը մէջ: Դեղնած հարթագետնի

այս միօրինակութիւնը աչքերը կը յոգնեցնէ վառ լոյսի ցոլքին դէմ. այս միօրինակութիւնը կը տեւէ մինչեւ երեկոյ. առանձին ենք ճամբորդած ամբողջ օրը: Երեկոյեան կը հանդիպինք վանեցիներու, որոնք Կովկասէն ետ կը դառնան դէպի ծննդավայր:

Շատ տաք կ'ընէ անջրդի ճանապարհին վրայ. հով չկայ: Այդ պահուն մեր առաջ կը կանգնի այն խրճիթը, որ իբր կայան պիտի ծառայէ այս գիշերուան: Կառապանը կը քակէ ձիերու լուծերը եւ կը զբաղի անոնց հանգիստը եւ կերակուրը ապահովելով: Ես չեմ իջներ կառքէն, թէյով ու հացով, պանիրով եւ պաղ միսով ընթրելու համար: Երկինքը անսովոր կերպով լուսաւորուած է հազարաւոր աստղերու փայլէն: Այսպիսի երկինք, աստղերու այսպիսի բազմութիւն չեմ յիշեր տեսած ըլլալ մինչեւ այն ատեն որեւէ երկրի երկնակամարին: Խանճին կը գտնէ որ առանց տաք կերակուրի պէտք չէ մնամ եւ թէյին զաւաթը հրամցնելով, կ'երթայ թարմ հաւկիթ կը խաշէ ինծի համար: Եւ մինչ ես կ'ընթրեմ, ինք գետնին վրայ կը նստի, չիպուխը կը վառէ, աստեղազարդ երկինքը կը դիտէ ըմբոշխնելով խաղաղութիւնը. եւ յանկարծ կը սկսի խօսիլ մեղմ ձայնով, այս աշխարհի բաներէն...:

⁂

Արշալոյսի առաջին ճաճանչներէն կ'արթննամ. կառապանը կը լծէ ձիերը եւ ճամբայ կ'իյնանք:

Նոյն միօրինակ աղքատութիւնն է. արեւի կիզման տակ, նոյն փոշոտ ճանապարհին վրայ. կը մօտենանք վերջապէս Խոյի: Կը բռնենք զառիվեր ճամբայ մը որ Հայկական Բարձրաւանդակին լեռնալանջերը իրարու կապող կիրճերէն մին է, երկու կողմերը բարձունքներ կան: Ուղին այժմ անզգալի կերպով կը փոխուի վայրէջքի, բարձունք մը ճեղքած ենք. եւ ահա յանկարծ աչքիս առաջ կը պարզուի Շաւարշանի դաշտը..., կամ Աւարայրը:

Դաշտին մէջտեղէն կ'անցնի նիհար գետ մը, Տղմուտը, որ օձապտոյտ կը հոսի: Այն բարձունքէն ուր կը գտնուիմ, համայնապատկերը վեհապանծ կ'երեւի ինծի, իր յարուցած յիշատակով: Հեռուէն կը թուին լեռները, որոնք կը շղթայեն ընդարձակ հարթավայրը: Այդ լեռներուն կռթնող բլուրի մը կողին տեսակ մը գմբէթազարդ ժայռ մը, կոթող մը կայ, մեր գտնուած դիրքին մօտը. ան կը տիրապետէ Աւարայրին եւ գալարաձեւ Տղմուտին: Կառապանս հայ է. ինծի կը դառնայ եւ կ'ըսէ, խարազանը ուղղելով անոր ուղղութեան.

— Այդ քարը Մեծն Վարդանի գերեզմանն է...

Ասիկա աւանդութիւն մըն է տեղացի հայերու եւ պարսիկներու մօտ, ըստ կառապանին բացատրութեան: Քիչ ատենէն հասած ենք Տղմուտի եզերքը եւ կառքը կը մտնէ գետը անցնելու համար: Ձիերը կանգ կ'առնեն իրենց ծարաւը յագեցնելու: Եւ ես կը դիտեմ կառքին երկու կողերէն հոսող ջուրը, իրաւ տղմուտ է, կարծես երկաթահանքի վրայէն կը սահի գետը եւ կ'առնէ մութ կարմիր աւազի երանգ մը: Բայց ջուրը յստակ եւ թափանցիկ կը թուի, մինչ Կուր եւ Արաքս իրաւ տիղմ քշող անթափանց ջուր ունին:

Հոս Եղիշէն կ'երեւակայեմ եւ ան կը ներկայանայ, դուրս գալով կիսաստուերէն եւ կ'ոգեկոչէ Ղեւոնդ Երէցը, Վարդան Սպարապետը, Արտակը, Տաճատ Գնդունին... բոլորը, բոլորը:

Բազում մտածումներ նետի պէս կ'անցնին մտքիս մէջէն եւ ես կը շարունակեմ կառքիս գնացքով յառաջանալ այժմ այն ճամբայէն, ուրկէ Սպարապետին բանակը անցեր էր՝ ճակատագրական ընծայուած մարտնչումի մը դիմելով եւ նահատակի պսակը շահելով:

Գետին ջրերը հազիւ կը թրջեն կառքին անիւները եւ հեշտիւ ցամաք կ'ելլենք հանդիպակաց ափը. թէեւ ջուրը թափանցիկ է բայց եզերքները տղմուտ են եւ գորշ: Նշմարեցի որ միւս ափին՝ պարսիկ գիւղ մը կար, ուրեմն մօտեցեր էինք բնակութիւններու: Իրաւ ալ այդ աղտոտ գիւղէն քիչ հեռու կար Սէյտավար հայաբնակ չէն մը. հոս թողած էի, Դիլմանի ճակատամարտէն ետք, Անդրանիկի գունդին Սմբատի հրամանատարութեան տակ եղող այրուձիէն ընկեր մը, Լեւոն Պարոնեանը, որ զիս տեսնելուն ուրախութեան աղաղակով կը դիմաւորէ եւ կը սեղմէ իր մօտ գիշերել:

ԺԲ) ՀԱՅ ԳԵՂՋՈՒԿ ԿԵՆՑԱՂՈՎ ՍԱԼՄԱՍՏԸ

Պարոնեանի հրաւէրը սիրով ընդունեցի եւ ճամբեցի կառապանս:

Բարեկամս յայտնեց ինծի թէ նշանուեր էր տեղացի աղջկան մը հետ, որ դուստրն էր գիւղին ջոջերէն մէկուն եւ որոնց տունը հրաւիրուած էինք նոյն իրիկունը ընթրիքի:

– Ի՞նչպէս թէ հրաւիրուած եմ, հարցուցի զարմանքով. ի՞նչպէս գիտէիր որ այս իրիկուն ինծի պիտի հանդիպիս, եւ անոնք ալ զիս հրաւիրած կ'ըլլան:

– Նախ գիտցիր որ Պարոյրը (Թիֆլիս գտնուող իր եղբայրն էր) գրած էր ինծի թէ Սալմաստ կու գաս եւ երկրորդ ես եմ քեզ հրաւիրողը եւ առաջուընէ ըսեր եմ որ քեզի կը սպասեմ եւ իրենց պիտի տանիմ:

Ըսելիք չէր մնար. ժպտեցայ, յետոյ միասին դուրս ելանք եւ ուղղուեցանք դէպի իր բարեկամներուն տունը:

Գիշերը վրայ հասած էր եւ մութ էր: Ընդունեց մեզ տանուտէրը եւ սիրալիր ողջունեց զիս: Գացինք ուղղակի պարտէզը: Պտղատու ծառերով հովանաւորուած ծաղկաստան մըն էր ան, որուն խորքին կը տարածուէր բանջարանոցը: Պարտէզին չորս կողմը լապտերներ կային. որով պուրակները եւ մարգագետինը լուսաւորուած էին, երկինքը չէր նշմարուեր լուսաւորուած վայրէն: Պատշգամին լապտերը կը լուսաւորէր կանանց խումբը, բոլորն ալ պարսկահայ ազգային տարազով, երբ մենք կ'անցնէինք ուղղուելով դէպի մարգագետին, անոնք ոտքի կեցած էին, տանուտէրը զիս ներկայացուց կիներուն: Բարեկամս ալ անցաւ անոնց կողմը չնայելով, իբրեւ թէ մարդկային էակներ չըլլային: Ես ալ օրինակեցի անոնց ընթացքը: Մարգին վրայ լայն սաւան մը փռուած էր: Այդ պահուն մեզի միացաւ երիտասարդ մը, զոր իսկոյն ճանչցայ. Սմբատի ձիաւորներէն էր, Պարոնեանի

ընկերը, որ եկաւ զիս բարեւել ջերմ ժպիտով մը: Լեւոն ըսաւ ինծի, թէ այս տղան ալ նշանուած էր հարեւան տանտիրոջ դստեր եւ կը բնակէր անոնց տունը:

– Դուն ինչո՞ւ զատ տուն կը բնակիս, հարցուցի ժպտելով եւ ցած ձայնով, որպէսզի իր ապագայ աներհայրը չիմանայ:

– Ես դեռ պաշտօնապէս եւ քահանայով նշանախօսութիւն չեմ կատարած, մրմնջեց Պարոնեան:

Եւ յարեց.

– Հայ գիւղացիներու մէջ նշանախօսութիւնը, կէս ամուսնութիւն է. կերպով մը փորձի շրջան, եթէ զոյգը իրարու չյարմարին կրնան բաժնուիլ, ինչ որ անկարելի է պսակադրութենէն ետք:

Նախ զարմացայ եւ անակնկալի եկայ: Հետագային այս երեւոյթը չզայթակղեցուց զիս այլեւս, շատ անգամ հանդիպեցայ այս սովորութեան եւ ի վերջոյ խորհեցայ որ խելօք կարգադրութիւն էր: Հիմա, կէս դար ետք, այս ձեւի կենակցութիւնը նորութեան կարգ անցած է եւ կը կիրարկուի Եւրոպայի մէջ առանց ձեւակերպութեան իսկ:

Գետինը փռուած սաւանին շուրջ պիտի նստէինք ընթրելու համար: Տանուտէրը եւ իր որդիները նստան, հայկական ձեւով ծնրադիր:

Գալով ինծի նախ ծալապատիկ կը նստիմ անձեռոցը ծունկերուս վրայ փռելով, սակայն երբ կերակուրը կը դրուի պնակիս մէջ, ա՛յնքան հեռու եմ պնակէն որ կը փորձեմ համէստ ձեւով ընկողմանիլ արմուկիս վրայ եւ սրունքներս երկարած, մօտենալ պնակին. ի վերջոյ կը վերադառնամ ծալապատիկ դիրքին: Սպասարկութիւնը կը կատարեն մանկամարդ հարսեր, որոնք պատշգամի խումբէն կ'ելլեն, տան եւ պարտէզին միջեւ երթեւեկելով, խոհանոցէն «սեղան», առանց իրաւունք ունենալու նստիլ անոնց հետ եւ ճաշելու:

Սփռոցին մէջտեղը աղանդերներ եւ ուտելիքներ դրուած էին, ինչպէս նաեւ համեմներ, սպասարկութիւնը կը տեւէր այլազան խորտիկներու եւ պնակներու յաջորդութեամբ:

Ճաշացուցակը կը ներկայացնէր խառնուրդ մը, հայկական, ռուսական եւ պարսկական խոհանոցներու:

Նախ եւ առաջ թէյ խմեցինք: Անկէ յետոյ կարգը եկաւ ընթրելու. յետոյ, բարձերու վրայ ծխելու կէլլակները՝ գինի ըմպելով եւ միրգ ճաշակելով:

Գիշերը անցուցի բարեկամիս տունը, մօտաւոր ճակատամարտներէն յիշատակներ վերյիշելով. ես կը խօսէի այն տպաւորութեան վրայ որ ունեցեր էի զօրագունդին մասին, երբ աջ կողմի բլուրներու կատարէն երեւցեր էր իրենց հեծելագունդը՝ մերոնց խրամներէն դուրս ցատկելը թշնամին խուճապային փախուստի մատնելով. իսկ Պարոնեան կը յիշէր այրուձիին թշնամին հետապնդելու արշաւը գողաքներուն հետ, սրամերկ:

Պարոնեանի զէնքերը կախուած էին պատէն իր մահճակալին վերեւ. ան երբ կը յիշէր ու կը խօսէր այն օրերէն, ակնարկ մը կը նետէր իր ձիաւոր զինուորի գողաքեան ամեհի սուրին, տեսակ մը կարօտի զգացմամբ:

Առաւօտուն չատ զուարթ արթնցայ, պատուհանէս նայելով սիրուն պարտէզ մը, սենեակս կը գտնուէր գետնայարկը, հետեւաբար մօտէն կը տեսնէի հոն վազվզելը հայ մանուկներու, որոնք թաւուտներու մէջ կը խաղային վառեակներու երամակի մը հետ։

Պայծառ արեւ մը կար. ընկերս արդէն պարտէզն էր եւ կը դիտէր անոնց խաղը եւ կը ժպտէր անոց ճռուողումին։ Ես ալ խկոյն հագուեցայ եւ իջայ պարտէզ։ Ծառերուն ներքեւ ղալարուտին վրայ գորգ մը փռուած էր եւ զետեղուած էին բարձեր. տարածուեցանք անոնց վրայ։ Տանտիկիններ մեր առաջ չարեցին տասը հոգի կերակրելու բաւելիք պաշար։

Հազիւ մեր նախաճաշը լրացած էր, երբ յանկարծ պարտէզին դուռը բացուեցաւ եւ ներս մտաւ գուսան մը կամ պարսկական բառով՝ աշուղ մը, իր թառով. եկաւ մեր գորգին մօտը ղալարին վրայ նստաւ ներբաններուն վրայ ծնրադիր եւ սկսաւ երգել պարսկական եղանակներ։

Այդ առտու Կիրակի էր, օդը հրաշալի եւ արեւը զուարթ։

– Հարկաւ տեսար մօտակայ պարսիկ գիւղը, ըսաւ Լեւոն, չէ՞ս ուզեր երթալ հոն հայոց Աստուածածնայ եկեղեցին, մատաղի տօն կայ։

– Անշուշտ, պատասխանեցի։

Եւ գացինք։

Ինչպէս նշմարած էի՝ այդ գիւղը Տղմուտի ափին էր. բայց չէի կըրնար գիտնալ որ հայկական եկեղեցի մը կար հոն, այն ալ Սուրբ Աստուածածնի նուիրուած։

Պատարագը լրանալուն մատաղօրհնութիւնը սկսաւ. մեծ կաթսայի մը մէջ պեղջուկ կիներ պատրաստեցին մատաղը։ Երբ ոչխարին միսը եփուած էր տաճարին մէջ գետնի վրայ տարածեցին սփռոց մը, որուն չուրջբոլորը նստանք. քահանան սեղանին կը նախագահէր։ Զիս հրաւիրեցին բազմիլ տէր հօր աջ կողմին եւ Պարոնեան անոր ձախին։ Միւսները, գիւղացիք եւ մատաղը նուիրողը մեր չուրջբոլորը տեղ գրաւեցին։ Լաւաշ հաց բաժնեցին իւրաքանչիւրին, մատաղին կտորները այդ կակուղ հացին մէջ կը փաթթէինք եւ կը ճաշակէինք։

Ամբողջ այդ Կիրակին գիւղին բոլոր յայտնի տուներէն հրաւիրուեցանք այցելութիւններ տալ եւ հիւրասիրուիլ մինչեւ ուշ գիշեր։ Առտուն ճանապարհորդութիւնս սկսայ շարունակել բարեկամէս հրաժեշտ առնելով եւ հիացած Սէյտավարին, այս չէն բարձր գիւղին, անոր սքանչելի բնակիչներուն, ծաղկուն ու բուրումնաւէտ այգիներուն։ Այն ատեն չէի կրնար երեւակայել թէ այս բարգաւաճ չէնը երկու տարի ետք աւերակի պիտի վերածուէր, բնակչութիւնը կոտորուէր, թրքական վայրագ բանակին յարձակման զոհ դառնալով։

Նոյն միօրինակ ճանապարհորդութիւնն էր որ վերսկսած էի։ Սակայն այս անգամ ամայութիւնը երկար չտեւեց, Խոյի կը մօտենայինք։ Հնադարեան քաղաքը երեւցաւ պարսպապատ իր դռնով, որուն առաջ երկու պարսիկ պահակ կեցած էին։ Այսպիսի միջնադարեան քաղաք մը մտնելը խիստ հետաքրքրական էր ինծի համար. պարիսպները ցեխաշէն էին, բոլոր տուներուն պէս եւ շրջապատուած էին խրամներով, որոնցմէ դուրս պարտէզ-

ներ կը պատէին փոքրիկ քաղաքը։ Երբ կառքս դռնէն անցաւ եւ մտաւ քաղաք, առաջացանք փողոցէ մը, որուն երկու կողմերը պարսպապատ էին, նոյնպէս բարձրադիր, որով անկարելի էր տեսնել թէ ներսը ի՞նչ կար։ Ցետոյ տեղեկանալով այս շինութեանց ճարտարապետութեանը, գիտցայ որ այդպէս փակ պատերու ետին պարտէզ մը կը տարածուէր եւ որուն մէկ կողմն կը գտնուէր բնակարան մը, որ պատուհան չունէր փողոցին վրայ, այլ դուռ–պատուհան կը բացուէին պարտէզին կամ ղալար պտղատունի մը վրայ։ Նոյնն էր պարպղան գիւղերու։ Փողոցները տխուր եւ միօրինակ էին։ Այդ պատերը յաճախ ունէին գեղակերտ դուռներ։ Դարձդարձիկ շարունակելով յառաջանալ, հասանք շուկան. ասիկա գոց շուկայ մըն էր, որ կը նմանէր Պոլսոյ Գափալը Չարշըսըին։ Փողոցները սալարկուած չէին եւ ցեխոտ էին, եւ որովհետեւ ռամազան էր, լուռ ամայութիւն կը տիրէր։

Դուրս ելանք Խոյէն եւ բաց դաշտը կրկին տարածուեցաւ մեր դէմ։ Ճամբան նոյն միօրինակութեամբ կը շարունակուէր։ Կը մօտենայինք այն սարին, որուն վրայ կը բարձրանար «Մեծն Վարդանի գերեզման» կոչուած կամարակապ ժայռը կամ յուշարձանը։ Դեռ Աւարայրի դաշտն էինք։ Այս սարին կողէն կառքը կը դառնայ օձապտոյտ ճանապարհով, հանելու համար ուրիշ լերան մը լանջքը։ Ուղին քայքայուած է եւ քարքարոտ, կառքը խիստ կը ցնցուի։ Ցերեկուան մօտ վերջապէս կը հասնինք Դիլման, որ Խոյի նման պարսպապատ է։

Դիլմա՞ն։

Հոս, այս բլուրներուն տակ է որ հին Աւարայրի նոր Վարդանը՝ Անդրանիկ, իր հրամանին տակ ունենալով բոլոր կամաւորական խումբերը, շահեցաւ այն ճակատամարտը, եւ ազատեց պաշարուած 20,000 ռուս զինուորներ եւ փախուստի մատնեց օսմանեան բանակը, որ կը յառաջանար դէպի Անդրկովկաս։ Եւ այս վճռական յաղթանակը տարաւ 4000 քաջերով միայն։ Ու այս անգամ մըն ալ, 1915–ի փառքն է այս, որ Շրջակայ լեռներուն կը նայիմ այլեւս չվերադարձաւ։ Ընդհակառակը, մեր անկումը սկսաւ եւ տեւեց մօթալի կերպով, մինչեւ Կարնոյ եղերերգը եւ Կարսի անփառունակ դաւալքումը։

Քաղաքի դռնէն կ'անցնի կառքս։ Անոր մէջէն կ'անցնի գետակ մը։ Պարսիկ խանութպաններ, ծնրադիր նստած՝ իրենց ներբաններուն վրայ, դէմերնին դրած փոքրիկ գրքակալի մը վրայ բացուած ղորանը կը կարդան աչքերնին փակած։ Չէ՞ որ ռամազան է։

ԺԳ) ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ՀԻՆ ԴԻԼՄԱՆԸ ԴԵՌ ԱՐԵՒԵԼՔ ԷՐ

Կը հանդիպիմ զարմանալի ծայրայեղութիւններու, մարդոց որոնք կը քալէն բացայայտ բարգաւաճութեան մը մէջ լողացողի արտայայտութեամբ, եւ կը նշմարեմ անդին մարդկային խլեակներ, որոնք փուշեծածկ ցնցոտիներու մէջ կը թաւալին աղտոտ եւ վիրալի մարմնով։ Բնակչութեան մեծ մասը առհասարակ ողորմելի երեւոյթ ունի։ Աադին անդին կը հանդիպիմ Թըր-

քական սահմանէն փախչող գաղթականներու, որոնք ծայր աստիճան խեղճ են։ Աւելի ուշ պիտի տեղեկանամ որ ասոնք նեստորական ասորիներ են, Հէքքեարիի Սանճաքէն Հայկական Տաւրոսի լեռնականներ, որոնք ատենոք ուղղափառ քրիստոնեայ Բիւզանդիոնի կայսրերէն հալածուած ապաստաններ են հայոց այդ լեռները։

Այս խլեակներու հեռանալէն ետք, պարսկուհիներու խումբ մը կ'անցնի, որոնք փաթթուած են իրենց փարաջաներուն մէջ, իրենց գլուխն ալ ծածկուած է չարչաֆով։ Հազար ու մէկ գիշերներու ատենէն մնացած տարազներ են։ Գեղջուկ պարսիկներ կ'անցնին էշերու վրայ, ոչ թէ հեծած, այլ... պառկած՝ փորի վրայ. ասոնց տարազը եւ գլխու թաղիքը կը յիշեցնեն Աքեմենեան շրջանի քանդակներու վրայ տեսնուած պարսիկ զօրքի տարազը։ Այրերը կը հիւսէին իրենց մազերն ու մօրուքը բարակ հիւսկէններով, ճիշդ քանդակներու վրայ երեւցող Բաբելոնի արքաներու պէս, եւ իրենց գլխանոցները կոշտ թաղիքէ, կը նմանէին այդ թագաւորներու գըլխին տեսնուածին։ Կիները կը հագուէին ճիշդ այնպէս ինչպէս երեք հազար տարի առաջ, մինչեւ ներբանները ծածկող փէշերով, եւ կուրծքը բաց թողած չփակներով, կանացի սրունքները ծածկուած էին, մինչ ստինքները՝ բաց ամբողջովին։ Այր թէ կին կը կրէին լայն գօտիներ, քիւրտերուն պէս մորթին գոյնը մութ ցորենագոյն էր, աչքերը խիտ փայլուն սեւ սաթի պէս, երկար թարթիչներով եւ յօնքերով կամարակապ։

Դիլմանի մէջէն անցնող առուին երկու ափերուն բարտիներ շուք կու տային եւ սովորական էր տեսնել ջրին վրայ հաստատուած մահճակալաձեւ Դախտեր, որոնց մէջ պարսիկ խանութպանները ցերեկուան հանգստի ժամերը կ'անցընէին կլկլակ քաշելով։ Առաւօտուն խանութպանը կու գար, կը բանար կրպակը եւ կը նստէր գորգին մէջտեղը ներբաններուն վրայ ծնրադիր, երկար եղէգ մը ձեռքին։ Կրպակին նեղութիւնը թոյլատու էր երեք որմերուն վրայ դիզուած կերպասները եւ այլազան ապրանքները այդ եղէգով քաշել դէպի իրեն, յաճախորդին ցոյց տալ եւ արագօրէն ետ, տեղը դնել, ուրիշ փոփոխակ մը ներկայացնելու համար։ Եւ երբ խանութպանը իրեն օրական ծախքին բաւող վաստակը ձեռք բերէր, կը փակէր կրպակը եւ կամ կ'երթար տուն եւ կամ առուին վրայի դախտը, բարտիներու հովանիին տակ հանգիստ վայելելու։ Սովորաբար վաճառորդը ապրանքը կշռելու համար աչքը կը պտտցնէ գետինը, քար մը կ'առնէ եւ զայն կը նկատէ որպէս իր կշիռքը. զայն կը դնէ նժարին սկաւառակներէն մէկուն վրայ եւ միւսին կը լեցնէ ծախուած ապրանքը մինչեւ որ երկու կողմերը հաւասարին։

Դիլմանի միւս դռնէն կառքս դուրս ելաւ եւ մտանք նոր դաշտագետին մը, ուր կը տարածուէին Սալմաստի զուտ հայկական գիւղերը։ Առաջին գիւղը Հաւթվանն է, ուր Ատրպատականի Առաջնորդին ամարանոցը կը գտնուի։ Կառքս հոն կ'ուղղուի, որ իմ ճամբորդութեանս հանգրուանն է։ Պաշտօնիս վերաբերեալ անհրաժեշտ կարգադրութիւններէ վերջ նոյն իրիկունը Փայաջուկէն անցնելով — որ Րաֆֆիի ծննդավայրն է — կ'երթամ Ղալասար ուր փոխադրուեր է մեր կեդրոնը։ Հոն պիտի սպասեմ Տիգրանեանի գալուն։ Կը ծանօթանամ իմ ապագայ պաշտօնակիցներուս։

Վերջապէս առիթը ներկայացած է ինծի շփում ունենալ այն բոլոր ամբաստանուած, խծբծուած հաստատութիւններուն, գաղթականական կայաններուն, որբանոցներուն, հիւանդանոցներուն եւ անոնց լիազօրներուն, պաշտօնեաներուն, ծառայողներուն եւ տեսուչներուն հետ։ Բայց Սալմաստ այն շրջանն է, որ գովասանքի առարկայ է բոլորէն, ոչ մէկ քննադատութիւն հասած է այստեղէն Թրքահայ Միութեան։ Հետեւաբար, եթէ տպաւորութիւններս արձանագրել ըլլար իմ առաքելութիւնս, միայն գովեստ պիտի արձանագրէի տիպար շրջան մը մատնանշելու համար։ Ժամանակի ընթացքին հասկցայ այս տպաւորութեան պատճառը. հոս գործող զանազան հիմնարկութիւններու լիազօրութիւնը կը վարէր Ատրպատականի Առաջնորդ Տ. Ներսէս Մելիքթանկեան Եպիսկ., որ բացառիկ անձնաւորութիւն մըն էր։ Ղալասարի ջոջն էր Սամսոնը, որուն բնակարանին մէջ էր մեր հաստատութեան կեդրոնատեղին, ուր կային ռուս բժշկուհի մը եւ երկու հիւանդապահուհի հայ օրիորդներ։ Տխուր էր մթնոլորտը, բայց հոն մնացի քանի մը օր եւ փոխադրուեցայ Հաւթվան, շրջանին կեդրոնավայրը, առաջնորդանիստ զուարթ գիւղը։ Դարձեալ անցայ Փայաջուկէն եւ այցելեցի Րաֆֆիի տունը։ Սալմաստի բնակիչները թողած են իրենց բնակարանները եւ մեկնած՝ Ռոստով-Նախիջեւան եւ առ հասարակ, հիւսիսային Կովկաս թուրքերու առաջին յառաջացման ատեն, որ վերջացաւ Սարը Գամըշի թուրքերու աղէտալի պարտութեամբ։ Անոր անտառներուն մէջ թուրքեր կորսնցուցին ցուրտէն սառած 15,000 զօրքեր, որոնք ահռելի տեսարան մը կը պարզէին տեսնողին։ Էնվէր հազիւ կրցաւ փախչիլ իր հայ շոֆէօրին շնորհիւ։

Սալմաստցիները մեծ մասամբ փոխարինուած էին այն վանեցիներով, որոնք շուրջ քսան հազար, ուղղուած էին Պաշգալայի վրայով դէպի Պարսկաստան։ Հաւթվանի բնակիչները, ուրեմն, այս վասպուրականցի գիւղացիներէն էին, բացի քանի մը տարեցներէ։

Սալմաստ ջրառատ գաւառակ մըն է, Հաւթվանի փողոցները եզերուած են քեահրիզներով որ տեսակ մը բարձրադիր մայթերու տեղը կը բռնեն։ Ասոնք առուներ են, տուներու առջեւէն անցնող մաքուր ջուրի հոսանքներ, որոնց վրայ կը բացուի տան մուտքի դուռը եւ որոնք փոշիէ եւ աղտէ պաշտպանուած են ուռիներու հովանիով, տարածուած ջուրին վրայ իրենց խիտ դալարիքով, ոստերով, տերեւներով։ Տանտիկիններ իրենց դուռը բանալով՝ փարչերով կամ պղնձեայ սափորներով կ'առնեն անուշ ջուրը, ինչպէս արդիական քաղաքներու բնակչութիւնը ծորակը բանալով..., այն տարբերութեամբ որ Աքեմենեան դարերէն ժառանգուած այս ջրաբաշխական դրութեան հայթայթածը աղբիւրի պատուական ջուր է։ Ճամբաներու երկայնքին կ'անցնին առուներ, որոնց երկու եզերքները զարդարուած են բարտիներու շարքերով։ Այգիները, պտղաստանները, պարտէզները ամէն կողմ են. ամէն տուն շրջապատուած է անոնցմով, ուր բացուած են հորեր, սառնորակ ջուրով։ Կեռասենին, սալորենին, եւ ծիրանն ու բալը միեւնոյն ժամանակ կը հասուննան, սեխին եւ ձմերուկին աղնթեր։ Մարգագետինները նամետ են եւ առուակները մշտահոս, քաղցրալուր մրմունջով։ Սպասելով Տիգրանեանին, կը մասնակցիմ որբանոցներու կազմակերպութեան։

Քառասունի մօտ մանուկներ հաւաքելով կը զբաղի անոնցմով: Որոշուեր է փոխանակ մանուկները որբանոցի մը մէջ հաւաքելու, զանոնք թողուլ իրենց ծնողաց մօտ եւ բանալ դպրոցներ, ուր կը յաճախեն ամէն օր, ինչպէս կ՚ըլլայ սովորական պայմաններու մէջ:

Հաւթվանի մէջ կան զանազան Կոմիտէներու ներկայացուցիչներ: Քաղաքներու Միութիւնը ներկայացնողն է Ներսէս Սրբազան, որ Թաւրիզ է դեռ եւ որուն ժամանման կը սպասուի այս օրերս. մեր Դատեանսկի Կոմիտէն, Գիւղատնտեսականի լիազօրը, Եղբայրական Օգնութեան Յանձնախումբը, Առաջնորդարանի մէջ, որուն նախագահը առաջնորդն է նոյնպէս: Հետզհետէ ծանօթութեան շրջանակս կ՚ընդլայնի, երբեմն որսի կ՚երթանք եւ ձիով կը շրջինք: Սալմաստ պատմական փոքր շրջանակ մըն է, ոչ միայն անոր համար որ Հայաստան իր ամբողջ տարածութեամբ չորս հինգ հազարամեակով պատմութեան թատերավայր է, այլ նաեւ կան հոն Րաֆֆիի վէպերուն յիշատակը եւ անոնց յեղափոխական հերոսներուն ուրուականները: Խենթի շրջած տեղերը հոս են, Խաչագողին գիւղը, կայծերու եւ արաբական մինարէի տեղերը կան շրջակայքը: Սալմաստ նոյնպէս օղակ դարձած է ռուսական եւ օսմանեան Հայաստաններու միջեւ ԺԹ. դարու վերջին քառորդէն մինչեւ Մեծ Պատերազմը, Համիտեան հալածանքներու պատճառաւ ստեղծուած յուսահատական կացութեան պատճառաւ: Հոս ազատ գօտի դարձած էր պարսկական իշխանութեան թուլացման պատճառով՝ երկիրը Խաներու քմահաճոյքին ենթակայ դարձած էր: Սալմաստ տխուր յիշատակներ ունի «յեղափոխական»ներու այլասերումէն եւ «գաղափարական» մարդոց անկումնային վարկաբեկումէն: Սալմաստցի բնիկը կը պատմէր թէ ինչպէս յեղափոխութեան անունով, ծոյլ եւ ապասերած եւ ոճրագործ մարդիկ, տարիներով տառապեցուցած, չահագործած, կողոպտած, ճնշած են հայ գեղջուկը:

Կայծերու հերոսին հետքերուն հետեւելով քայլ առ քայլ, այն ատեն երիտասարդ մը՝ փորձառութիւնը չունէի եւ ոչ ալ մեր ճակատագրին սպասող արդիւնքը կրնայի գուշակել, անոր հեղինակին երեւակայութեան ազդեցութիւնը զատելու եւ ոչ ալ... դատապարտելու. քանի որ զարթնումին գուշակումը հայերէն առաջ կատարուած էր օսմանցիներու Բարձրագոյն Դռնէն եւ զայն դիմակալելու ամէն միջոց ձեռք առնուած էր...:

Ճիշդ է որ որբանոցներու կազմակերպութիւնն էր ոճի ընտրութիւն: Արմենականները եւ կովկասահայ Դաշնակցականները.— վերջինները՝ ամբոխավարական, իսկ Արմենականներ երկրի պայմաններէն ծնունդ առած՝ կանխագուշական, համբերատար պատրաստութեան ուղին ընդգրկեր էին: Այդ է որ կարելի ընծայեց Վանի ինքնապաշտպանութիւնը եւ փրկեց ժողովուրդը, միա՛կը ամայացած Հայաստանի ժողովուրդէն:

Փայլուն Րաֆֆիի տունը տեսնելէ ետք, այցելեցի օր մը Սաւրան, տեսնելու համար Քաւոր Պետրոսի, այսինքն՝ Խաչագողին տունը: Սալմաստի շրջակայքին ծանօթ օրիորդներ, որոնք հիւանդապահուհի են Հաւթվանի հիւանդանոցը, երիտասարդ բժիշկներ, պաշտօնեաներ ինծի հետ մտերմացած են եւ հաճելի ընկերներ են: Օր մը այցելեցինք Քէօհնէ-Շեհիր, ուր

կանգուն էր Րաֆֆիի Կայծերուն արաբական մինարէտը, եւ բաց դաշտին մէջ մնացած աշտարակ մը, որ աւերակ վիճակի մէջ է: Րաֆֆի զայն յաւերժացուցած է խորհրդաւոր ուրուականներու հետ, որոնք գիշերային հաւաքոյթներուն անշշուկ կը պատրաստեն զարթնումը հայութեան գիտակցութեան:

Քէօհնէ-Շեհիրն ալ արեւելեան գիւղաքաղաք մըն էր: Բնակչութիւնը աղքատ ու կեղտոտ էր. հոն կային դժբախտ ասորիներ, փախստական՝ իրենց հայրենի երկրէն, որոնք թշուառ ու ցնցոտապատ էին:

Դիլմանի դիմաց, Անդրանիկի յաղթական ճակատամարտի թատերավայրին, կրկին կը յիշեմ անցեալ տարուան ամիսները: Որքան կը ծանօթանամ Սալմաստի բոլոր անկիւններուն, ստիպուած եմ այդ դաշտը յաճախել, անցնիլ անկէ: Կը շրջիմ մեր թարմ դիրքերուն վրայ, կրկին կը գոցեմ աչքերս, երազելու համար այն բոլորի մասին, որոնք կատարուեր են: Վայրը՝ Վարդանանց Պատերազմէն մինչեւ Անդրանիկի Ճակատամարտը...:

Յուլիս ամիսը իր երկրորդ կէսը մտած է արդէն, սակայն Սալմաստ զովութիւն կը տիրէ: Սակայն մարդկային վայրենի բարքերը ի՞նչպէս հաշտեցնել արեւին լոյսին, այգիներու գեղեցկութեան, մարգերու, ծաղիկներու զուարթուն լիութեան հետ: Հոն կը տիրէր Սմկոյի Աշիրեթին յարաճուն վտանգը: Այդ քրտական վաչկատուն ցեղախումբին միացած են զանազան աւազակաբարոյ տարրեր եւ կը սպասեն առիթի մը յարձակիլ եւ կողոպտելու գիւղացիներու ճակտի քրտինքով ոռոգուած արտ ու անդաստաններու բերքերը: Իրիկուն մը, Առաջնորդարան նստած ենք: Լուր կը բերեն որ քըրտական յարձակումի պատրաստութիւններ կը նշմարուին: Սմկոյ կրնայ երկու հազար զինեալ մարդ հանել դաշտ: Անտէր շրջան է Սալմաստ, ուր պարսկական իշխանութիւնը այն ատեն թոյլ էր եւ ռուսական զինուորական ուժերու գրաւման տակ էր Ատրպատական, հետեւաբար մեր կազմակերպութիւններն ալ կէս զինուորական կոմիտէներ ըլլալով՝ պարսիկ վարչութենէն անկախ էին: Բայց գաղթականներ, բացի ռուս զինուորական հրամանատարութենէն, ուրիշ պաշտպան չունէին: Բայց այդ իշխանութիւնը իր գործերով զբաղած՝ ոստիկանական կարգ կանոն չէր կրնար հոգալ: Առաջնորդարանին կը մնայ կազմակերպել ի՛ր ուժը, ժողովուրդին ապահովութեան հսկելու համար:

Քրտական յարձակման մը շշուկը հաղորդուելուն, հետեւեալ օրը, հրահանգելով զինեալ հայ երիտասարդներու որ հարկ է ցոյց մը կազմակերպել, ձիաւոր տղաք կը սկսին այցելել բոլոր հայկական գիւղերը:

Մեր արարքը կը նմանի այն նաւային ցոյցերուն, զորս այդ մեծ պատերազմէն առաջ Մեծ Պետութիւնները կը կազմակերպէին: Ան իր ազդեցութիւնը կ՚ընէ Օսմանեան Տէրութեան վրայ, հրաւիրելով կիսավայրենի վաչկատունները՝ արկածախնդրութեան փորձէ հրաժարելու: Սակայն ուրիշ զրոյց մը եւս տարածուեցաւ յանկարծ. ռուսական նահանջի մը շշուկը, որ դժբախտաբար ճիշդ էր: Եւ դժուար չէ գուշակել թէ այս լուրերը ի՛նչ աղէտալի ազդեցութիւն կ՚ընեն հաղորդակցութեան միջոցներէ զուրկ բազմու-

թիւններու վրայ, որոնք յուսահատ անզօրութեան զգացումով կը համակուէին։

Չեմ գիտեր ի՞նչպէս որակել դժբախտութիւն մը, որ կու գայ ուրիշ ցաւ մը փոխարինել։ Հաւթվանէն ծայր տուաւ քոլերայի համաճարակ մը։ Այս ծանր դէպքը եկաւ վանել քրտական վտանգին անձկութիւնը։ Ամէն կերպով նահանջի սպասումը բնական էր։ Հաւթվանի եւ Սալմաստի միւս քրիստոնեայ գիւղերը լեցուած էին փախստականներու հոծ բազմութեամբ մը, որուն առողջապահական միջոցները շատ անձուկ էին, մա՛նաւանդ ասորի նեստորականներու մօտ։ Անշուշտ Սալմաստի մէջ կային ասորի տեղացիներու գիւղեր հայկականներէն քիչ մը անջատ. ասոնք հռոմէական կաթոլիկ էին, որոնց գիւղերը մաքուր եւ բարեկեցիկ էին, բայց գաղթականներ յետին ծայր չքաւոր եւ թշուառ հայկական գիւղերու շրջանակին մէջ կ'ապրէին։ Ի՞նչպէս պահպանել այս բնակչութիւնը քոլերայի դէմ, առանց կտրուկ միջոցներ ձեռք առնելու։ Դիլմանի առուն վարակուած էր, որովհետեւ իսլամ բնակչութիւնը մեր իրաւասութենէն դուրս էր, եւ որովհետեւ իրենց կրօնի ըմբռնումով «հոսուն ջուրը միշտ մաքուր էր»։ Դիլմանցիք առուին ջուրը կը խմէին եւ արդէն մի քանի օրուան մէջ քոլերայի զոհերուն թիւը հազարներու բարձրացեր էր....։ Սարսափահար էին գրեթէ բոլոր պաշտօնեաները, որոնք սկսան Կովկասի ճամբան առնել, փախուստ տալով քոլերայի ուրուականէն։ Քաղաքներու միութեան հիւանդանոցին բժշկապետը ժողովի հրաւիրեց այն մտաւորական գործիչները, որոնք փախուստ չէին տուած դեռ, խնդրելով մեր օժանդակութիւնը՝ համաճարակին դէմ խիստ միջոցներ կազմակերպելու եւ բնակչութեան առողջապահական հսկողութիւնը ստանձնելու համար։ Ինծմէ եւ Առաջնորդարանի երկու քարտուղարներէն զատ ոչ ոք խոստացաւ մնալ։ Առաջնորդարանի մարդիկն ալ կը մնային իրենց պաշտօնին գլուխը, սպասելով Ներսէս Եպիսկոպոսին, որ քոլերային լուրը ստանալուն՝ անմիջապէս հեռագիր տուած էր իր գալուստը յայտնելով։ Բժշկապետին խորհրդակցութեան օրը ոչ ոք մէջտեղ ելաւ, բացի բժիշկին օգնական երկրորդ բժիշկ Վարդանեանէն, հիւանդանոցին մատակարար վարիչէն՝ Զարախչեանէն եւ ինծմէ։ Բժշկապետ Յովհաննիսեան ինծմէ խնդրեց ուրեմն կազմակերպել առողջապահական գործը Սալմաստի հայ գիւղերուն մէջ եւ հսկել անոր գործադրութեան վրայ։ Ընդունեցի, երկու մօկացիները օգնական առնելով։ Նախ արագօրէն կազմակերպեցի Հաւթըվանի առողջապահական գործը. փողոցները մաքրել, կիր թափել տուներու սեմերուն եւ արտաքնոցներուն վրայ, հաստատել ջուր եռացնելու բացօթեայ կրակարաններ, գլխաւոր անկիւնները եփած ջուրի գուբերով, արգիլելով հում ջուր խմելը, արգիլել հում պտուղներու ճաշակումը, բացատրել գիւղացւոց ձեռնարկներուն անհրաժեշտութիւնը՝ համաճարակը դադրեցնելու համար։ Յետոյ սկսանք միւս գիւղերուն մէջ նոյն միջոցները ձեռք առնել։

Այս աշխատանքը շուտով գլուխ հանելու համար երկու օգնականներս անբաւարար էին. Տոքթ. Յովհաննիսեան թելադրեց ժողովուրդէն հաւաքագրել երիտասարդ այրեր՝ փողոցներու մաքրութեան գործին, նոյնպէս

ջուրի եռացման եւ մատակարարութեան համար։ Խիստ ընդդիմութեան բախեցայ այս հրահանգը գործադրելու, որովհետեւ այր մարդիկ կը մերժէին հնազանդիլ։

Բժիշկին յայտնեցի այս պարագան՝

– Այս հարցը մահու եւ կենաց խնդիր է եւ կատակ չի վերցներ, ըսաւ Յովհաննիսեան յուսահատ արտայայտութեամբ մը։

Եւ խիստ նայուածքով մը վճռաբար յարեց.

– Եթէ չուզեն հպատակիլ, ատրճանակով սպառնացիր եւ երրորդ ազդարարութեան խփիր։ Դիլմանում անխնամութեան հետեւանքով մահացողների թիւը անցաւ արդէն մի քանի օրուան մէջ 5,000-ը. սրանք տգիտութիւնից մահանալը նախընտրել են. բայց ես խղճովս համաձայն չեմ պարտականութիւնս լքելու եւ իրանց մահուան պատասխանատու մնալու. եթէ մերժեն՝ խփիր....։

Ես լրջօրէն մտադրեցի գործադրել բժիշկին հրահանգը եւ ատրճանակը ձեռքս դուրս ելայ։ Առաջին մարդոց խումբին հանդիպելուս հրաւիրեցի զիրենք գործի լծուիլ։ Արհամարհական ժպիտով մը մերժեցին։ Կրկնեցի հրամանս լուրջ եւ վճռական շեշտով մը, ազդարարելով որ երրորդ մերժումին կը կրակեմ առանց այլեւայլի։ Ինծի հետ էին երկու մօկացի երիտասարդ ուսուցիչները։ Անոնք իրենց բարբառով փսփսացին անոնց քանի մը խօսքեր, զորս չէի կրնար հասկնալ։ Մարդիկը քրթմնջելով շարժեցան պատէն որուն յենած կը տաքնային, եւ թիերը առնելով սկսան աշխատիլ։

Ամենէն տաժանագինը, փողոցներու երկայնքին չորցնելու համար շարուած թրիքերը աւլել փճացնելն էր, որովհետեւ հայ գեղջուկը դարերէ ի վեր սովոր էր այսպէս պատրաստել իր ձմեռուան վառելիքը, փայտի չգոյութենէն...։ Դժուար էր սակայն թարմ պտուղներ ուտելու արգելքը գործադրել։ Ձիով կը շրջէի գիւղերուն ճամբաներն ու փողոցները, եւ հայկական ծիրանի զամբիւղները գրաւելով կը թափէի գետին եւ ոտքերուս տակ կը ճզմէի, խղճիս վրայ կոխկռտելու ցաւով։ Կազմակերպութիւնը կատարելապէս կ'ընթանար, ամէնուրեք ճամբաները մաքուր էին, տուները, ուր քոլերայի դէպք պատահած էր, կը հականեխուէին, հիւանդին անկողինը հրոյ ճարակ կ'ըլլար. ամէն անկիւն ջուրը կ'եռար, կիրը առատ էր սեմեր եւ արտաքնոցներ հականեխելու համար։ Եւ ինչ որ հրաշալի էր՝ ասորիներու ցոյց տուած կարգապահութիւնն էր եւ մաքրութեան ջանքը. երբեք նեղութիւն չկրեցի անոնց կողմէ. կարգապահ ժողովուրդ մըն էր ասորին, որուն հանդէպ մեծ էր համակրութիւնս։

Հիւանդապահուհիները յաճախ կ'ընկերանային ինծի, կազմակերպութեան լրացումէն ետք, կասկածելի հիւանդներու քննութեան համար. անձնուէր աղջիկներ էին եւ շատ հաճելի էր իրենց ընկերութիւնը։ Հաստատեցինք քոլերայէ վարակուածներու յատուկ հիւանդանոց մը Հաւթվանի մէջ։ Չեմ կարծեր որ անցեալ տարի ճարակող փոխանցիկ հիւանդութիւններուն դէմ այսպիսի յարատեւ պայքար տարուած ըլլայ, քանի որ երեսունըհինգ հազար զոհ հնձեց ժանտախտը այն ատեն եւ իմ կազմակերպութեանս հե-

տեւանքով ունեցանք միայն 28 անձ ճոլերայէ վարակուած եւ որոնցմէ մեռան միայն երեք հոգի, որոնց հիւանդութեան լուրը հաղորդուած չէր ժամանակին…:

Քոլերան մեղմացած էր արդէն, երբ ժամանեց Ներսէս Եպս. Մելիք-Թանկեան, Ատրպատականի համբաւաւոր Առաջնորդը, որ հայ մեծագոյն հոգեւոր պետերու դասին կը պատկանէր:

Ներսէս Եպիսկոպոս իր միջավայրին, իր պաշտօնին եւ ժամանակին մարդն էր: Կարծես ան չափուած-ձեւուած էր այդ շրջանին համապատասխանող կրօնաւորը ըլլալու համար Ատրպատականի թեմին վրայ: Ղարաբաղցի էր. բացառիկ հայու տիպարը կերտող երկրամասէն. իր անունը կը կոչէր զինք ազնուական արտայայտութեան շուքը կրելու. բնական բարքերով նահապետական տիպար էր:

Եւ վերջապէս ժամանեց նաեւ Պ. Տիգրանեան:

Մեր խումբին մէջ կար պարոն մը՝ Տէր Յակոբեան անունով, որ տխուր համբաւ մը շահեցաւ հետագային, Վրացեանի կողքին, Փետրուար 18-ի արկածախնդրութեան իր կարեւոր մասնակցութեամբը…: Այս մարդը Տիգրանեանի փոխանորդն էր եւ դպրոցական գործին վերահսկիչը: Ան Սալմաստ հասաւ երբ մենք առաջքը առած էինք քոլերային եւ փոխանցման վտանգ չկար: Հասկնալի է որ քոլերան ծագելուն, բժշկապետը ինծի յանձնարարած էր վարժարանները փակել. եւ ես նախաձեռնութիւնը ունեցած էի փակելու: Արդ, այս պարոն քննիչը զիս մեղադրեց այդ արարքին համար եւ պահանջեց որ կախակայուած նկատեմ ես զիս, քանի որ չէր կրնար զիս վտարել պաշտօնէս: Հրաժարեցուց երկու գաղթական ուսուցիչները, որոնք մեղքը գործած էին ինծի օգնելու քոլերան դադրեցնելու գործին մէջ: Ասկէ զատ՝ տեսնելով իմ ատրճանակս, որ բանակի սպաներուն յատուկ էր ըստ օրինի, պահանջեց որ իրեն յանձնեմ զայն: Առանց վիճելու դուրս ելայ եւ խոստացայ յետ միջօրէին բերել հրազէնը Առաջնորդարան եւ իրեն յանձնել: Երբ կէսօրէ ետք դացի հոն՝ Տէր Յակոբեանի հետ էին Առաջնորդարանի պաշտօնեաները եւ նաեւ Սամսոն, որ եկեր էր Փայաջուկէն: Տարի պարոն քննիչին յանձնեցի զէնքը եւ առանց բառ մը արտասանելու ուղղուեցայ դէպի դուռը. Սամսոն կեցուց զիս եւ բացատրութիւն ուզեց կատարուածէն:

– Սա պարոնին հարցուցէք, պատասխանեցի, ան գիտէ, զիս պաշտօնազուրկ է ըրեր, որովհետեւ քոլերայի պատճառաւ դպրոցները փակեր եմ բժշկին հրահանգով… եւ զէնքս ալ իրեն յանձնել է պահանջեր:

– Արի, սիրելիս, ետ առ զէնքդ. այսպիսի անապահովութեան շրջանի անզէն մնալու խորհուրդ չեմ տար. ո՞նց է որ դու թոյլ ես տալի քեզ այսպիսի ոչինչ խնդիր հանել, դարձաւ Տէր Յակոբեանի:

Տէր Յակոբեան՝ քիթը կախ՝ զէնքը ինծի երկարեց: Առի եւ բարեւելով Սամսոնը եւ բարեկամներս դուրս ելայ սրահէն:

Տիգրանեան երբ եկաւ, արդէն խնդիրը փակուած էր. ան ինծի հետ բանակցիլ սկսաւ իսկոյն կալուածական խնդրին մասին, առանց ակնարկելու դպրոցներու փակման: Միասին գացինք Ղալասար, մեզի հետ առած

էինք Բեթրոկրատէն եկած պատկառելի հայ բրոֆեսէօր մը, որ Դատախնկլի կոմիտէի ընդհանուր լիազօրն էր, մայրաքաղաքի բժշկական վարժարանին ուսուցչապետներէն. զուարթ անձ մըն էր եւ զուարճախօս: Իրիկունն իսկ վերադարձանք Հաւթվան, մեզի հետ առնելով բժշկուհին ալ:

ԺԴ) ՆԵՐՍԷՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ԱՏԵԱՆԸ ԿԸ ՎՃՌԷ

Ներսէս Եպիսկոպոս իսկոյն համակրութիւն ցոյց տուաւ ինծի. քոլերայի առթիւ ունեցած գործունէութիւնս գոհ ձգած էր զինք:

Բրոֆեսէօրը, Տիգրանեանն ու բժշկուհին հրաւիրուեցան Սրբազանէն Առաջնորդարանի այգին: Հիւանդանոցին բժշկական կազմն ալ հրաւիրուած էր, եւ Առաջնորդարանի կազմն ալ: Ես ալ ներկայ էի:

Պարտէզին դուռը հրուեցաւ եւ երեք աշուղներ մտան իրենց քեամանչայով, թառով եւ սրինգով: Ասոնք սկսան նուագել եւ երգել, ստեղծելով զուարթ մթնոլորտ մը: Երիտասարդ մը սկսաւ պարել, հիւանդապահուհի տիկնոջ առաջ ծեքծեքուն, ինչ որ հրաւէր մըն էր պարին ընկերակցելու:

Սրբազանին ժամանելէն ի վեր, վերսկսայ Առաջնորդարանի սեղանին մասնակցիլ որքան ատեն որ կը գործէի հիւանդանոցին հետ, բժշկապետին հրահանգներուն գործադրութեամբ զբաղելով, ճաշերս կ'առնէի հիւանդանոցի կազմին հետ:

Առաջնորդարանի սեղանը հանդիսաւոր երեւոյթ մը առաւ Տ. Ներսէս Եպիսկոպոսի Թաւրիզէն դարձէն ի վեր: Սրբազանը կը նախագահէր, սեղանին գլուխը բազմած: Ինք է որ կ'ընտրէր մեր մէջէն այն կոչնականը, որ իր աջին նստելու պատուին պիտի արժանանար եւ պիտի մատուցէր իր գինին: Սեղանը ժուժկալ էր եւ ընդհանրապէս կը բաղկանար թանի ահագին ամանէ մը: Եւ խօսակցութիւնը կը սկսէր կոչնականներուն եւ Սրբազանին միջեւ, զանազան նիւթերու շուրջ: Գրիգոր Վարդանեան, Սրբազանին վերադարձին յաջորդող օրերէն մէկը, ժամանեց Թիֆլիսէն: Նպաստամատոյցի կողմէ հայթայթուած երկրագործական գործիքները բերեր էր եւ Վան կը փոխադրէր զանոնք: Ան իր ճամբուն վրայ կանգ առած էր Հաւթվան, յանձին Ներսէս Եպիսկոպոսի՝ Նպաստամատոյցի լիազօրը տեսնելու: Ան մեզի հետ էր ընթրիքին այն իրիկունը եւ երեկոն մեզի հետ անցընելով գիշերով մեկնեցաւ Վան: Անոր մեկնելէն ետք խօսակցութիւնը շարունակուեցաւ: Մէկը յարեց.

– Նա… հնչակեան է:

Գ. Վարդանեան պոլշեւիկ էր:

Այս ակնարկութիւնը հաճոյ չեկաւ Ներսէս Սրբազանին:

– Ինչ է, տակաւին չե՞ն դադրած այդ հնչակեանի, դաշնակցականի խնդիրները, մի՞թէ անկարող էք պարզապէս հայ լինել այսօր:

Եպիսկոպոսին շեշտը խիստ էր, եւ իսկոյն դադրեցաւ այս խօսակցութիւնը պաշտօնեաներու միջեւ:

Ան կը սիրէր նահապետական շուքով շրջապատուած սեղան նստիլ եւ

արարողական պատիւներ վերապահել իր սեղանակիցներուն։ Ան պահպանած էր իր ղարաբաղեան բարբառը եւ առաջին իրիկունն իսկ ինծի ուղղեց խօսքը ըսելով.

– Արի մօտ նստիր, Լեւոն, գինիս դու ես ածելու։

Կը բազմիմ աջին, ինչպէս կը հրաւիրէ իր ձեռքի արքայական շարժումով։

Սրբազանը պնակ մը թանապուր կ'առնէ եւ բաժակը ինծի երկարելով կ'ըսէ.

– Ածա՛։

Երբ իր բաժակը կը լեցնեմ, կը յարէ.

– Քեզ էլ ածա՛...

Կը լեցնեմ իմ բաժակս։

– Անցորու,... խօսէքն էլ խմեն...

Շիշը կ'երկարեմ աջիս նստող դիւանապետին։

Եպիսկոպոսը գիտէր թէ ամէն իրիկուն սեղան բերուածը թանապուր էր մածունով։

Սակայն ամէն իրիկուն ալ պիտի հարցնէր խոհանոցէն ներկայացող սեղանի սպասարկուին.

– Ի՞նչ յիմար բան եփեր ես այսօր տեսնենք...։

Ներսէս Եպիսկոպոս իր ժողովուրդին վրայ դատական իշխանութիւն կը կիրարկէր, ըստ իսլամական շերիի օրէնքին, որուն համաձայն Շահն Շահի հպատակները պիտի դատուէին ըստ իրենց կրօնական օրէնքներուն։

Առաջնորդը, որ չեմ գիտեր ինչպէս տեղեակ մնացած էր իմ իրաւագիտական մասնագիտութեանս, օր մը զիս իր հետ առաւ Սալմաստի գիւղերէն մէկը երթալու, ուր պիտի տար իր վճիռը ժառանգական դատի մը լուծման համար։

Եպիսկոպոսարանի կառքով գացինք, եւ մեր հետեւորդներով, պահակներով, դիւանապետով, քարտուղարով իջանք գիւղապետին տունը, ուր կանչուած էին շրջակայ գիւղերու րէսերը։ Խնդրոյ առարկայ ժառանգորդները ներկայ էին։ Այս կազմով ան քննած էր դատը եւ այժմ պիտի արտասանէր վճիռը, որ անդառնալի էր եւ ամէնքն ալ կը հպատակէին առանց առարկութեան։ Ժառանգական խնդրին մասին տրուած վճիռը լսելուս՝ նկատեցի որ կտակուած գումարը պատկառելի հարստութեան մը կը հասնէր, թէ ժառանգորդները գոհ կը թուէին դատաստանէն, եւ թէ գումարին մէկ կարեւոր բաժինը կը յատկացուէր «Ազգ»ին։ Ներսէս Եպիսկոպոսի հաշիւները ազգին ամէնէն մաքուր, յստակ, արդար ապացուցուած հաշիւներն էին։ Ան կը գործէր իշխանի մը պէս, բայց անկաշառ, արդար եւ վեհափառ կերպով, առանց բացառութեան ամէնուն վստահութիւնը վայելելով։

Եպիսկոպոսը ունէր ութ հուժկու պահակներ։ Ասոնք գործադիր իշխանութեան դեր կը կատարէին եւ ոստիկանական գործերով կը զբաղէին, ըստ եպիսկոպոսական հրամանի։

Ատրպատականի Առաջնորդը դատական պարզ խնդիրները կը լուծէր Եպիսկոպոսարանին մէջ։

Անգամ մը կէսօրուան ճաշէն կ'ելլենք. Ներսէս Եպիսկոպոս իր բարձր հասակով, ամառնային սպիտակ պատմուճանով ծանրաքայլ կ'ուղղուի սեղանատունէն դէպի դահլիճին պատշգամը, որ կը տիրէ պարտէզ տանող պուրակին վրայ։ Կը հետեւինք իրեն եւ կը շրջապատենք զինք աջ ու ձախէն։

Այս պատշգամէն է որ կը դատէր գողութեան, անկարգութեան, կնաթողութեան արարքները։ Խնդրոյն էութիւնը քննուած էր դիւանապետին կազմած եւ Եպիսկոպոսին ստուգած թղթածրարէն. դատը կը սկսէր առ հասարակ յանցաւորին փառաւոր ծեծ մը քաշելով։ Առիւծի պէս մարդիկ, առաջնորդին պատկառազդու կերպարանէն գառնուկ դարձած, ծեծը կ'ուտէին անտրտունջ։

Վարը պուրակի բացատին վրայ կը սպասէին արդէն դատախազները, յանցաւորները եւ ասոնց վրայ հսկող եպիսկոպոսին զինեալ պահակը։

Ան հագած էր խաքի զինուորական շապիկ, մէջքին փոկէ գօտի, որուն աջ ու ձախ կողերէն կախուած են, մէկ կողմէն՝ ատրճանակ եւ միւս կողմէն՝ փոկէ հիւսուած խարազան մը։ Ոտքին հագած է երկարասրուն մոյկեր, Նաբոլէոնի մեծ բանակայիններուն պէս՝ գլխին՝ գառան մորթէ փափախ։

Սրբազանը պատշգամին բազրիքին դրած երկու ձեռքերը, կը կանգնի իր պարթեւ հասակով, մենք հետաքրքրութեամբ կը սպասենք իր դատաստանին։

Ամբաստանեալին հակառակ կողմը կեցած պառաւ կնոջ ուղղելով խօսքը, Եպիսկոպոսը կը հարցնէ.

– Ի՞նչ կ'ուզես...

Եւ իր թաւ ձայնը կ'արձագանգէ լռութեան մէջ։

Պառաւը կը պատասխանէ սուր, ճչող ձայնով մը.

– Սրբազան, չքոտի հարսս տղի մը հետ փախչել է, տանս նամուսն է խայտառակել... Բզիկ բզիկ եմ անելու բոզ անամօթ աղջկան...

Կը խօսի խիստ արագ եւ ճչող ձայնը աւելի բարձրացնելով։

– Խօսրովու հետ գնացել,... գտայ իրանց տեղը. ինձ լսել չուզեցին... Եկել եմ քեզ. պաշտպանիր տղիս իրաւունքը... բանտարկիր այդ լիրբ աղջիկը... Սպաննիր նրան։

– Էհ, լաւ լաւ... շատ մի խօսիր, շատ մի պոռպռար։

Եւ զինուորին դառնալով.

– Գարեգի՛ն։

– Հրաման քէ, Սրբազան Հայր։

Զինուորը բաց ոտքերը կը կցէ խթանները հնչեցնելով եւ աջ ձեռքին մատները կ'անշարժանան փափախին. բարեւի կեցած է։

– Գնա՛, բե՛ր աղջիկը։

– Հրաման քէ, Սրբազան։

Գարեգին կրունկներուն վրայ դառնալով կ'անհետանայ։

Քիչ ետք աղջիկը կը բերեն, սիրունիկ, կարմրաթուշ, սեւորակ աչքերով ծաղկատի հարս մըն է. բնաւ վրդոված երեւոյթ մը չունի եւ Սրբազանին յանդիմանութեան կը պատասխանէ բաւական ազատ կերպով.

– Սրբազան, մարդս տասերկու տարի է գնացել է Ռոստով, զիս այս պառաւի ձեռքն է թողեր որպէս ծառայ. որ ինծ չարչարի, եւ հա չարչարում ա հա. Ես այս կեանքը քարշ տուի տասերկու տարի, ալ չեմ դիմանայ,... Ան տղէն ինծ ասաց. արի քեզ տանեմ մեր տունը,... եւ գնացի, հիմա հանգիստ եմ գտել...

Եւ խեղճ կինը, որ մէկ չունչով կ'արտասանէ այս ողորմելի պատմութիւնը, գլուխը հակած կը լռէ յանկարծ:

Սրբազանին կը նայիմ. անոր դէմքը անշարժ է եւ նայուածքը անթարթ: Պահ մը լռութենէ ետք խօսքը պառաւին ուղղելով կ'ըսէ.

– Տղադ ինչո՞ւ Ռոստով է գնացել:

– Փող աշխատելու:

– Կնիկը ինչո՞ւ չէ տարել հետը:

– Վա՛հ. կնիկն ի՞նչ է որ հետը տանի:

Ներսէս Եպիսկոպոսի դէմքը կ'այլայլուի. բռունցքներ կը սեղմեն բազրիքը կարծես փշրելու համար: Բայց իր մարմարեայ անշարժութիւնը կը պահէ:

– Լռէ՛... լիրբ պառաւ, կ'որոտայ իր թաւ ու բամբ ձայնը: Եւ կ'աւելցնէ հանդարտ.

– Տղուդ գրիր որ վերադառնայ իսկոյն:

– Չի գայ, կը ճչայ ջատուկը...

– Չի գա՞յ. լաւ, ուրեմն բռնի կը բերենք նրան:

Եւ դառնալով քարտուղարին.

– Գրիգոր, մի նամակ գրիր Ռոստով Առաջնորդարանին. թող Ք...եոց զաւուռը (գործարանը) աշխատող Մահլեմցի Սագօն իսկոյն ուղարկեն ինծ, որպէսզի կնոջ նայի, խնամի, ապրեցնի:

Եւ դառնալով հարսին.

– Աղջիկս, քեզ կը սպաննեմ եթէ... այդ տղի մօտ դառնաս նորից:

– Սրբազա՛ն...

– Լաւ, լաւ. մարդուդ գրեցինք. պիտի գայ... մարդուդ հետ կ'ապրես...

Զինուորին՝

– Գարեգի՛ն:

Զինուորը դարձեալ դիրքը կը շտկէ եւ բարեւի կը կենայ.

– Հրաման քէ, Սրբազան:

– Էն տղէն բեր:

– Սրբազան տանից դուրս չի գայ...

Սրբազանը, զայրացած չեչտով.

– Բե՛ր...

Քիչ ետք երկու զինեալներ թեւերէն բռնած կը բերեն աղջիկը տանող երիտասարդը:

Զարաճճի աչքերով եւ յաղթահասակ կտրիճ մըն է:

– Չես ամաչի ուրիշին կինը կը փախցնես...

Զինուորին՝

– Զա՛րկ...

Զինուորը մորակը կը հանէ գօտիէն, ոտքերը քովընտի կը բանայ, սրունքները ամրացնելով գետնին վրայ, ձախ բռունցքը ազդրին կ'ամրացնէ, մորակը օդին մէջ կը շաչեցնէ եւ կը սկսի հարուածները տեղալ:

Սրբազանը կը սկսի անհամբեր դառնալ: Կը սպասէ որ յանցապարտը շնորհ խնդրէ, որպէսզի իսկոյն դադրեցնելու հրաման տայ: Բայց տղան իր արժանապատուութիւնը չուզեր զոհել շնորհ խնդրելով. եւ երկար ատեն կը դիմանայ հարուածներուն, այնպիսի քաջութեամբ մը որ փոխանակ զինք նուաստացնելու, իր նշանուած հարսին առաջ կը դառնայ անոր սրբուն տառապանքի դիմացող քաջը:

Այս պատմութեան հետեւելով, համոզումը կ'ունենամ որ այդ նորատի հարսը երբեք պիտի չմոռնայ այս սիրային թատերեկը, որով լուսաւորուեցաւ իր տխրամած կեանքին տասներկու տարուան խաւարը, ծաղկահասակ օրերուն:

Վերջապէս երիտասարդը ճարպիկ խաղով մը ոստոստելով կը յաջողի մօտենալ այգիին դրան. զինուորն ալ կը հետապնդէ զինք մինչ շարունակելով հարուածներ տալ. մենք կը սկսինք ծիծաղիլ: Մեղապարտը յանկարծ կը բանայ այգիին դուռը եւ կ'անհետանայ դուռը փակելով իր վրայ, զինուորը կը փորձէ մտնել այգի եւ հետապնդել իր որսը:

Սրբազանը կը հրամայէ կանգ առնել եւ այլեւս հանգիստ թողուլ երիտասարդը:

– Թո՛ղ, Գարեգին, բաւ է. նա իրան բանտարկել է այգում... Լաւ:

Բեթրոկրատի Գաղթականի Կոմիտէի ընդհանուր լիազօրին բրոֆեսօր Վարդանեանի համար Ներսէս Եպիսկոպոս կոչունք մը սարքեց Առաջնորդարանի դէմի այգին: Նման հաւաքոյթները խիստ հաճելի մթնոլորտի մէջ կ'անցնէին: Դաշտային սեղան, նուագածութիւն, պար: Ծերունի բրոֆեսէօրը նշանը ինք տուաւ շուրջպարին, իր թեւը առնելով մանկամարդուհիներն ու երիտասարդները, ընդհանուր խանդավառութեան մէջ խնճոյքը վերջացնելով: Երբ հեռացանք սեղանէն, իրիկունը յառաջացած էր եւ մութը իջած: Այդ ատենն է որ բժշկապետը յայտարարեց թէ պիտի ամուսնացնէ իր ախոռապանը եւ մեզ հրաւիրեց հարսանիքի եւ խնճոյքի:

Հայկական աւանդութեամբ թափօրով փեսան առաջնորդեցինք հարսնցուն առնելու ծնողքի տունէն, եւ մոմերով, հարսն ու փեսան առաջնորդեցինք եկեղեցի: Գինին առատ կը հոսէր, բոլորս ալ խառնուեցանք հիւանդանոցին կազմին. դաշտագետնին վրայ փռուած էր խոշոր խարոյկ մը, որուն բոցերը կը բարձրանային վեր, հրեղէն սուրերու պէս, եւ շուրջ բոլորը կը լուսաւորէին: Խարոյկին շուրջը կը պարէին նորապսակ զոյգին ընկեր-ընկերուհիները: Մենք բոլոր կոչնականներս կը փակէինք շրջանակը, դիտելով գրաւիչ տեսարանը: Նուագածուներ անընդհատ կը նուագէին, որովհետեւ երբ պահ մը դադրէին շունչ առնելու համար, փողի եւ թմբուկի ձայնը կ'արձագանգէր, հինաւուրց աւանդութիւնները յիշեցնելով, կոչնականներու ծափահար չափ տալուն հետ, պարողները ոգեւորելու համար: Վերջապէս բաժնուեցանք ուշ ատեն, երթալ հանգստանալու համար:

ԺԵ) Ս. ԲԱՐԹՈՒՂԻՄԷՈՍԻ ՎԱՆՔԸ ԱՂԲԱԿԻ ՄԷՋ

Անակնկալ մը չէր Վանի երկրորդ նահանջը։

Այդ նահանջն ալ լուրջ չէր, եւ սակայն հետեւանքը աղէտալի եղաւ հայոց, ինչպէս առաջինը եւ գուցէ աւելի ողբերգական, Մշոյ եւ Պիթլիսի հայերուն բնաջնջումով։ Փախստականները Սալմաստ հասնելնուն, խեղճութեան աղէտալի տեսարան կը պարզէին, եւ համաճարակի ծագման պատճառը այս էր անշուշտ։

Սալմաստի օգնութեան մարմինները լաւագոյն կազմակերպուածներն էին։

Հիւանդանոցներ ունէինք, սալմաստցիներու մեծ մասը Կովկաս մեկնած էր եւ բնակարանները տրամադրուած էին փախստականներու։ Բժշկական եւ առողջապահական կազմ ունէինք, եւ եթէ նահանջը ծանր համեմատութիւններ ունէր՝ այս բոլորը Կովկաս փոխադրելու համար, դարձեալ ժամանակ պէտք էր շահիլ։ Այս մտահոգութիւններով Ներսէս Եպիսկոպոսի մօտ ժողով ընելով որոշեցինք երիտասարդ տարրերը կազմակերպել, պահել տեղւոյն վրայ, պաշտպանութեան գործով կռուիլ պաշտպանողական դիրքերու վրայ, ժողովուրդին կանոնաւոր նահանջը պաշտպանելու համար։ Իսկ հիւանդանոցները գթութեան քոյրերու եւ ժողովուրդին հետ, ճամբայ կը հանենք դէպի Կովկաս։ Մինչ այդ՝ արդէն բակէն գաղթող ժողովուրդը խռնուած էր Սալմաստէն 4–5 քիլոմեթր հեռու։

Սակայն երեք օր ետք հասկցուեցաւ որ անսովոր բան կ՚անցնէր. ո՛չ թշնամին կ՚երեւէր, ոչ ալ նահանջող ռուսական զօրք։ Ուստի անմիջապէս ուղարկուեցան մէկ երկու հոգի Ս. Բարթուղիմէոսի վանքը, Աղբակ, հոն իրենց թողած կայանը վերադարձող քոզաքներու հետ։

Հետեւեալ օրը, Պ. Տիգրանեան կ՚առաջարկէ ինծի ուսումնասիրութեան ձեռնարկել, Աղբակէն։ Ինծի հետեւորդ կը տրուին պահակներ, որոնք կրնային գործածել տեղւոյն պաշտպանութեան համար։

Այդ խորհուրդը կ՚ընդունիմ Սալմաստի հաճելի գիշերներէն վերջինը, ձիով իմ պտոյտներուս եւ երեկոներուս մանկամարդ ընկերուհիներուն հետ։ Հիւանդապահուհիներուն բնակած տան պատշգամին վրայ նստած ենք, աղջիկներէն երկուքը կիթառ կ՚ածեն, Թամարա կ՚երգէ վրացական երգեր, միւս երկուքը կ՚երազեն եւ գիշերը յառաջացած է, երբ վերջապէս կ՚երթան ննջելու։ Հետեւեալ առաւօտ կանուխ ճամբայ ելլելու ենք։

Օգոստոսի սկիզբն է. կ՚արթննամ առաւօտ կանուխ, եւ կ՚ուղղուիմ Առաջնորդարան, ուր պիտի համախմբուինք ճանապարհուելու համար։

Ներսէս Եպիսկոպոս արդէն դրան առաջ է եւ ինծի կը սպասէ ձիուս մօտ կեցած հաւատարիմ թիկնապահներուս, Ասլանի եւ հասպիտանցի Գրիգորի հետ, առաջինը փորձառու զինակիր եւ ձիավար՝ քառասնամեայ է, երկրորդը՝ Գիգոր քսանամեայ աշխոյժ երիտասարդ մը որ Աղբակցի է։ Միւսները հետզհետէ կը հասնին եւ քառորդ ժամ ետք ամէն ինչ պատրաստ է երթին համար։

Սրբազանը անձամբ կը քննէ թամբիս փոկերը, գօտին, ասպանդակները եւ Ասլանէն աւելի աշխոյժ շարժելով, կ՚օգնէ ինծի ձի հեծնելու։

Ճամբու ուղեկիցներս են Ս. Բարթուղիմէոսի Վանահայր Վահրամ Վարդապետ, մեր Ադրիատի Աղբակի ներկայացուցիչ պաշտօնեան՝ Աղեքսանդր եւ ութ զինուոր ձիաւորներ։ Ճամբայ կ՚ելլենք, արեւը ծագած է եւ առաւօտեան առաջին ժամն է արդէն։

Ընկերներուս կողքին լուռ կը ձիավարեմ, դուրս ելած ենք Հաւթվանէն եւ շուտով Սալմաստի գիւղերու շրջանէն։ Կը մտածեմ այն գրեթէ մեղկ կեանքին վրայ, զոր ապրեցայ Սալմաստի մէջ երկու ամիս եւ գոհ եմ յանկարծ վերսկսելով թափառական կեանքը, ռազմաճակատի անակնկալներ։

Այս հոգեվիճակին մէջ երկմտած, մտատանջ կը մտրակէի ձիս, որ սկսաւ արշաւել ընկերներէն բաժնուելով եւ խոյանալով յառաջ։ Անոր վազքը սթափեցուց զիս եւ տեսայ որ Քէօհնէ Շէհիրի մէջէն կ՚անցնէինք, կեդրոնական պողոտայէն, եւ պարսիկ խանութպանները ոտքի կ՚ելլէին, յարգալիր եւ գետնամած խոնարհութեամբ կը բարեւէին մեծազդեցիկ անձնաւորութեան մը անցքը...։ Ամօթալի զգացումով մը զսպեցի նժոյգը եւ ընկերներուս եւ հետեւորդներուս սպասելու համար դանդաղեցուցի ընացքս։ Առաջին հասնողը իմ ետեւէս Ասլանն էր, որուն կը հետեւէր Գիգորը, միւսները հասան վերջապէս. Վահրամ Վարդապետ, սկսաւ կողքիս ձիավարել եւ այդ պահէն սկսեալ չդադրեցաւ այլեւս կրկնելէ քիչ մը տաղտկալի միօրինակութեամբ.

— Ամայի Աղբակ, ուսումնասիրելո՞ւ կու գաս, Պարոն Լեւոն...։

Հասած ենք նշանաւոր դարձած երգի մը թատերավայրը. Խանասորայ դաշտը... հոս կը հանդիպինք առաջին փախստականներու բազմութեան, որ խեղճ վիճակի մէջ դաշտը փռուած են յոգնախուան եւ պարտասած։ Այս երկրորդ գաղթն է կարճ ժամանակի մէջ. այս պատկերը կը նմանի անկանոն կերպով նահանջող հսկայ բանակի մը երեւոյթին։ Տեսնելով այս թշուառներուն շարժակիլը ցերեկուան արեւին տակ, կը զգամ որ լաւագոյն է նուիրուիլ Կարմիր Խաչի գործունէութեան։

Կ՚անցնինք։ Կը շարունակենք մեր ճամբան։

Վահրամ Վարդապետ կ՚ազդարարէ քովէս.

— Ահա այս պահուս կ՚անցնինք տաճկաց սահման։

Արդարեւ, պարսկօթուրք սահմանագլխէն կ՚անցնինք եւ կը մտնենք Թրքահայաստան, «Ցաւոց աշխարհ»ը։ Հոս է որ կոտորուած էր Աւետիսեանի խումբը։

Հասած ենք Արծրունեաց երկրին սիրտը, անոնց Թագաւորութեան հին հողը։

Վահրամ Վարդապետ քովս է միշտ եւ թեւիս կը դպի թեթեւօրէն, ցոյց տալով բլուր մը, որու կողմէն կ՚անցնինք.

— Այս ալ Մերուժանի բերդն է։

Մերուժան անունը հայ ականջներու հաճելի չի հնչեր...։ Արծրունիները անկախութեան ախտէ բռնուած էին, չյաջողելով Հայաստանի գահուն տիրանալ, յաջողեցան ի վերջոյ Բագրատունեաց Թագաւորութիւնը տկա-

լացնելու գնով, եւ կազմեցին Հայոց Աշխարհին վրայ սունկի պէս բուսած ութ թագաւորութիւններէն մին...։ Խանասորայ դաշտը անցած ենք, երբ հեռուն կ'երեւէր երկնագոյնի մօտեցող բուրգ մը, որ լեռներու ալիքներուն վրայ յածող առագաստանաւու մը կը նմանի։

— Գարահիսար լեռն է։

Հոն ապաստանած է այժմ քրտական համբաւաւոր ցեղախումբ մը։ Գիտեմ որ ճամբան ապահով չէ, քանի որ քիւրտ աշիրէթներու ստուար մասը Թուրքիոյ կողմը բռնած ըլլալով ապաստանած է լեռները եւ ռուսական նահանգներու պարագային իսկոյն կ'իջնէ դաշտ կողոպուտ ընելու եւ պարենաւորուելու համար։ Մեր ճամբուն վրայ կարելի էր որեւէ կէտէ մը յարձակում գործել։ Խանասորէն անդին պիտի անցնինք կիրճէ մը. խոհեմութիւն կը նկատենք հետախոյզ թեւեր հանել երկու կողմի բլուրները եւ յառաջապահներ մեր առջեւէն։

Մինչեւ երեկոյ կը շարունակուի մեր գնացքը. միտքս կ'օրօրուի ձիերու համաչափ երթէն եւ պայտերու աղմուկէն, որոնք կը նմանին թմբուկներու հարուածներուն։

Արեւը դեռ չէ խոնարհած հորիզոնին, երբ կ'երեւի հեռուն բլուրի մը վրայ, ստուերի մը հանգոյն, Ս. Բարթուղիմէոսի երեք կաթողիկէներուն ուրուագիծը։ Քրիստոնէական առաջին դարու Հայաստանի Առաքելական շրջանը կ'ոգեկոչէ այդ բլուրը, Սանատրուկի առասպելական դարը։ Սանատրուկ՝ որուն քոյրը Ոգուհի՝ Յիսուսի առաջին մարտիրոս առաքեալին հետ նահատակուած է բլուրին վրայ։ Ան այժմ դերի է վայրենի, արիւնարբու մարդոց ձեռքը եւ հոն ուր ես ապրեցայ, զօրակայանն է Թրքօ-պարսիկ սահմանագլխի պահակազօրքին, որուն երիտասարդ Թուրք հրամանատարը — ինչպէս կը պատմէ Ֆրանսուա Պալղան, Քիւրախստանի շուրջ իր գրած ճանապարհորդական յուշերու հատորին մէջ — ամէն անգամ որ ռազմանիւթի պաշար կը ստանայ, «բաժին կը հանէ սրբավայրին մեծ կաթողիկէին քանի մը ձեռնառումբ, առանց յաջողելու զայն փլցնել քանդելու»...։ Աւելի մօտեցած ենք եւ վանքին գեղատեսիլ շէնքը կ'երեւի նուազ հեռուէն։

Կը տեսնենք բլրան կողէն անջատուող ձիաւորներ, որոնք դէպի մեզ կ'ուղղուին։ Չենք գիտեր թէ որո՞նք են, բարեկա՞մ՝ թէ թշնամի...։ Կանգ կ'առնենք եւ յառաջընթաց մը կը ղրկենք, նոյնը կ'ընեն դէմինները. երկու ձիաւորները կը հանդիպին, կը խօսակցին, նշան կ'ընեն մեզի, բարեկամներ են. կը մօտենանք. մերիններն են, որոնք երկու օր առաջ մեկնած էին Սալմաստէն, քողաքներուն հետ։ Կ'առաջնորդեն մեզ Վանքի շրջապատէն ներս պարսպապատ դռնէն, որ բերդի մը դրան նման է։ Մութը իջած է. կը մտնենք եկեղեցի, ջահեր վառելով, խաչակնքելով։

Շատ համեստ ճաշ մը կ'ընենք չոր լաւաշով, պանիրով եւ թէյով։

Առաւօտուն կ'արթննամ զուարթ։ Խուցս պարսպին մէկ որմածակէն կը ստանայ լոյսը։ Գիշերը անցուցեր եմ Հայաստանի հնագոյն սրբավայրերէն միոյն մէջ։ Լուսամուտը, որ պարսպին մէկ մեթրի մօտեցող հաստութեան վրայ բացուած է շեղակի, որպէսզի նայողը կամ նշանառուն անտեսանելի մնայ դուրսէն, բաւական լայն է տեսարանը դիտելու համար։ Ակնարկս կը խոնարհեմ դէպի պարսպին ստորոտը, ինծի կը թուի թէ հսկայ բարձրութեան վրայ եմ, բլրան տակը չեմ տեսներ, բայց վարը, դաշտը ընդարձակ է, անոր մէջտեղէն կ'անցնի առու մը, որ խաչաձեւ կը հոսի Զապ գետին, որուն օձապտոյտ գիծը շատ հեռու է եւ անտեսանելի։ Հեռուն լեռներն են, որոնց մէջէն կ'երեւի կիրճը ուրկէ անցանք Աղբակ մտնելու համար։

Պահ մը երազկոտ կը դիտեմ աչքերուս առաջ պարզուած տեսարանը, որ սքանչելի է եւ վեհափառ։

Հայաստանի ամայութիւնը իր յատկանշական հմայքն ունի։

— Ահա դարերէ ի վեր այս տեսարանը չէ փոխուած. սա անսահման տարածութիւնը վեհաշուք է եւ գեղեցիկ եւ այսպէս դիտեր են զայն դարե՛ր եւ դարեր առաջ ալ մեր նախնիք. գեղջուկը եւ իշխանը, մեր թագաւորները եւ իշխանուհիներ ու գեղջկուհիներ։

Այս նոյն պատուհանէն ուրկէ կը նայիմ, ահարեկ եւ վտանգուած ժողովուրդ մը փակուած էր այս պարիսպներուն մէջ. դիտած Շէյխ Ջալալէտտինի վայրագ հորդաները, որ վանքը պաշարեր էին արեան ծարաւի։ Նոյն այս վայրերուն մէջ քիւրտ աւազակներ, հայ մշակին ցանքը կ'աւերէին, բերքը կը յափշտակէին, վաստակը կ'իւրացնէին։ Սակայն այս համայնապատկերին մէջ եղեր է Արարատեան թագաւորութիւնը՝ նախարարներով, սեպուհներով, բդեշխներով. Տիգրանի կայսերական վեհապետութիւնը, Արշակունեաց խրոխտ մեծութիւնը։ Եղեր են երջանիկ եւ բարիքներով լիացած գիւղեր, որ Քսենեփոնի յոյներն են հիւրասիրեր։ Այս բոլոր ուրուականները հազարամեակներով դիտեր եւ զմայլեր են ինծի պէս այս տեսարանով։

Անհամբեր եմ Տաճարը եւ Առաքեալին գերեզմանը տեսնելու. կը բանանք դռները ամէն ինչ կողոպտուած է, սրբուած, միայն խորանին վէմը, սեղանը մնացած է։ Վանքին հարստութիւնը փոխադրուած է արդէն Ատրպատականի Առաջնորդարանը, եւ թերեւս Էջմիածին։ Տաճարը մութ է, լոյս ստանալով կաթուղիկէին թմբուկէն։ Այս սիւները եւ կամարները տեսած են ոսկայն ժողովուրդի մը մշակոյթի հոլովումը, եւ անոր տասնվեց դարերու պատմութեան վկաներն են։

Կը մօտենամ խորանին. իմ աջիս, Ս. Սեղանին ձախակողմէն երկու աստիճան սանդուխէ մը կարելի է իջնել գետնափոր մատուռի նման խուց մը, ուր է Ս. Բարթուղիմէոսի դամբարանը, խոշոր տապանաքար մըն է գետնին վրայ։ Տապանին արձանագրութիւնը անընթեռնելի է. անոր աջ կողմը որմին վրայ Սանատրուկ Թագաւորի քրոջ Ոգուհիի գերեզմանն է։

Եկեղեցին շրջապատող պարիսպները բլուրը կը բոլորեն, եւ անոնց մէջ եղած են վանքին խուցերը, հիմա կիսովին փլած աւերակ են։ Ներսէս Եպիսկոպոս, քողաքներու միութեան կողմէ ձեռնարկած է վանքին նորոգումին, արդէն արեւմտեան թեւը վերաշինուած էր եւ ուր կը բնակէինք, նոյնպէս կային ախոռները եւ մառան մը։ Այս վերջինը պարապ էր մեր գալուն, որովհետեւ նահանջի առթիւ մթերքները թաղուած էին տաճարին սալայատակներուն տակ։

Աղբակի բոլոր գիւղերը ամայի էին, վերջին նահանջէն ի վեր մանաւանդ։

Այս ամայութիւնը իմ վրայ ճնշիչ տպաւորութիւն կ'ընէ. կարծես եկեր ենք մահաստանի մը վրայ հսկելու:

Իմ ուսումնասիրութեանս սկսելու համար, ստիպուած եմ սպասելու որ գիւղացիներէն գոնէ փոքր մաս մը վերադառնայ:

Նոյնիսկ Ջրհեղեղը, լիովին չէր բնաջնջած մարդկային ցեղը: Այստեղ ալ բոլորովին ամայի չէ: Նաեւ ռազմաբեմ է, լեռները ապաստանած թշնամիներ կան: Այս քիւրտերը ունին ոչխարի հօտեր, սակայն հացը կը պակսի: Անոնք գիշերով կ'իջնեն լեռներէն, ցորեն եւ գարի կը հնձեն արտերէն ու կը տանին: Առաջին առթիւ մեր խումբին հետեւող գիւղին այր բնակիչները եկան գանգատելու այս արարքներուն դէմ:

Հետախուզութեան մը ձեռնարկելով շրջակայքը, կը համոզուինք որ ճիշդ է. միեւնոյն ատեն՝ թշնամի ոչ մէկ զօրք եկած է մինչեւ Հեքքեարի, հետեւաբար, լուր կը ղրկենք Սալմաստ որպէսզի առ այժմ այր մարդիկ վերադառնան, գիւղօրայքը պաշտպանելու համար: Գիւղացիներու գլխաւորները կը ժամանեն հետզհետէ եւ կը տեղաւորուին վանքին մօտակայ գիւղօրայքը:

Վանքին բլրան ստորոտը ճամբարած է ռուս Հրամանատարը, շուրջ 150 քօզաքներով:

Գիւղապետներու վերադարձով, կրցայ գոնէ երկու երեք հոգի ղրկել իւրաքանչիւր գիւղէ, ուզած տեղեկութիւններս հաւաքելու համար: Եւ կը սկսիմ շրջիլ բոլոր գիւղերը, զինուորներս հետս առնելով, որովհետեւ գիւղացիներէն մեծ մասը վանքին շրջապարսպին մէջ կը մնայ, եւ գիւղերը, մանաւանդ անոնք որ հեռու են՝ ապահով չեն նկատուիր բնակութեան եւ երթեւեկի համար:

Առտու մը Հասպխստան գիւղէն երեք գիւղացիներ կու գան վանք լուր տալու, որ նախորդ գիշեր քիւրտեր յարձակեր՝ ցորեն հնձեր տարեր են... տեղւոյն վրայ կալսելէ եւ մաղելէ ետք, գիտնալով որ այդ գիւղին մէջ միմիայն երեք անզէն մարդիկ կան:

ԺԶ) ՀՍԿՈՒՄԻ ՄԸ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

Հետեւեալ առտուն կ'իմանամ որ Սալմաստէն զինեալ գիւղացիները հասած են Հասպխստան: Հրաման կը ղրկեմ անոնց որ գան Վանք: Հասպխստան կը մնայ դատարկ: Քիւրտերը կը հաստատեն գիւղին մէջ ոչ մէկ բնակիչ մնացած ըլլալը...: Յայտնի է որ անոնք լրտեսներ ունին եւ տեղեակ են անցած դարձածին: Ամէն պարագայի գիտնալով որ գիւղը ամայի է՝ պիտի գան լրացնել հունձքը: Զինուած գիւղացիները միացնելով մեր զինուորներուն, գիշերը ծածկապէս կ'երթանք Հաւթվան, կը պահուինք տուներու մէջ եւ կը սպասենք զանոնք թակարդի մէջ բռնելու համար: Ամբողջ օրը զգուշացանք Վանքէն դուրս ելլելէ, պատրաստելով մեր գիշերային արշաւանքը:

Խորհեցանք որ լաւագոյն պիտի ըլլար անզէն երեք գիւղացիները վե-

րադարձնել Հասպխստան եւ գիշերը մութին, խոտորնակ ճամբաներէ գաղտնի մտնել հոն զինուած խումբով, եւ աւազակները պատժել՝ եթէ կրկին իջնէին լեռնէն: Քանի որ բոլոր անբնակ կամ անպաշտպան գիւղերը անոնց գիշերային այցելութեան կ'ենթարկուէին, վստահ էի որ պիտի գան:

Մութը վերջապէս իջաւ եւ թանձր խաւար մը պատեց երկինքը, անտեսանելի դարձնելով ամայի շրջակայքը:

Ձիերը թամբուեցան, պատրաստուեցան, եւ զինեալ տասնեօթը հոգի հափունցիներով փաթթուած: Շատ հազուադէպ կերպով փափախ կը դնէի գլխուս, ընդհանրապէս կը կրէի զինուորական զաւէր, բայց այդ գիշեր փափախ կը կրէի որ կռնակին աւելի կը ներդաշնակուէր, ինչպէս փամփուշտակալներուս եւ մոսինիս:

Երբ հասանք Հասպխստան անզէն գիւղացիները մեզի կը սպասէին, պատահաբար եկեր էին նաեւ, չորս զինուած ասորիներ:

Քիչ մը ուշ յիշեցի Անդրանիկը... եւ հարցափորձ մը ըրի այս մարդոց.

– Ի՞նչ դիպուածով այս ամայի գիւղը եկեր էք:

– Բոլորովին պատահմունք չէ, աղա, լսեցինք որ նախորդ գիշեր քիւրտեր եկեր թալլեր են, ցորեն կալսեր մաղեր եւ չուեր են...

– Ի՞նչպէս էք իմացեր:

– Հայեր ըսացին:

– Եկաք ինչի՞ համար:

– Աղա. քէ մեռնեմ, դու գիտես թէ քիւրտը մեր մահացու տիւշման է. եկանք մեր հայ աղբերց օգնութեան, մենք զինուած ենք, էնոնք ոչ:

– Ձեր գալը երբ եղաւ:

– Մենք քիչ առաջ եկել ենք մթին. օր ցերեկով գալ՝ խեւ չենք:

Բայց այս ասորիներուն ընթացքը յուզիչ էր, խանդավառ կը սպասէին հաւանական ճակատամարտին:

Գիշերը կը յառաջանար, ժամը 10-ն էր, ռազմական դիրքերու վրայ զետեղած էի զինեալները եւ տուներու դուռներուն ետեւը: Շրջան մը կ'ընեմ քննելու համար իւրաքանչիւրին դրութիւնը: Ամէնքը քիչ շատ կը պահեն իրենց պաղարիւնը եւ հանդարտութիւնը, այս սպասումի ժամերուն: Կը մըտնեմ վերջին դիրքը. տան մը դրան առնող նրբանցքը պարապ է.– ընդհանրապէս այս կէս գետնայարկ եւ նկուղի պէս թաղուած, Քսենոփոնէ նկարագրուած տուները այս մուտքի նրբանցքին ձախին ունին խցիկ մը, որ տան մառանն է, կը մտնեմ հոն: Մեր պահակը հրացանը ուղղեր է դրան եւ ամբողջ մարմնով կը դողայ: Պեխե՛րը. իսկոյն կը ճանչնամ Խանասորայ դաշտէն անցած ատեննիս, «կարկուտ տեղայ» երգող «ծուռ փափախ» ղոչաղս:

Գիւղին երեւոյթը տխրազդեցիկ էր, ամայութենէն քաջալերուած բորենիներ սովոր էին գիշերները գերեզմանատուն այցելել: Անոնք անակընկալի գալով մեր զինուորներու ներկայութենէն, կը կաղկանձէին սոսկալի կերպով: Ես եւ Աղեքսանդր, գիւղին մուտքին դիրք բռնած էինք. սպասման ժամերը իրարու կը յաջորդէին լուռ:

— Քիւրտեր կէս գիշերէն առաջ կը գան, մրմնջեց ան ականջիս. արդէն կէս գիշեր է. եթէ մինչեւ հիմա չեկան՝ հաւանական չէ որ գան ասկէ ետք: Լաւ կ'անէք եթէ հանգստանաք: Մենք կը հսկենք եւ պարագային կ'արթնցնենք ձեզ:

Ջոր խոտ փռեցին գետինը, վերարկուս ծածկեցի վրան եւ երկու ընկերներու հետ, որ նոյնպէս յարդեայ անկողիններ ունէին, երկնցանք եւ խափուճիներու մէջ փաթթուած քուն մտանք:

Ջեմ գիտեր որքան ժամանակ անցեր էր, երբ ձայն մը փսփսաց ականջիս.

— Կը գա՛ն...

Անմիջապէս ցատկեցի. ականջ դրի, եւ լսեցի յայտնապէս ձիաւոր խումբի մը առուէն անցնելու աղմուկը: Գոտիս սեղմեցի եւ սպասեցի, ատրճանակս եւ հրացանս չօշափեցի:

Սակայն աղմուկը չէր դադրեր, կ'երեւի հարիւրաւոր այրուձի կ'անցնէր առուն եւ կը պաշարէր գիւղը:

Դարձեալ Անդրանիկը յիշեցի. ի՞նչպէս չէի մտածած, որ նախորդ գիշերուան հարուածէն ետք, խորամանկ քիւրտերը չէին կրնար տարակուսիլ որ երեք գիւղացիները, որոնց գիւղին մէջ ներկայութեան տեղեակ էին, Վանք ելան եւ մեզ հաղորդեցին ուրեմն տեղի ունեցածը: Իրենց կը մնար յաջորդ գիշերը դաշտ իջնելէ խուսափիլ, զի վստահ էին որ զինեալ խումբով պիտի գայինք զիրենք թակարդի բռնելու: Եւ կամ իջնել մեծ ուժով եւ մեր յանդգնութիւնը պատժել: Անդրանիկ այսպէս դատած պիտի ըլլար եւ իրաւ անակնկալի բերելու համար աւազակները, պիտի չշարժէր տեղէն, եւ քիւրտերու չկասկածած մէկ գիշերը, երբ հանգիստ կը կարծէին զիրենք վերսկսելու ցորենն ու գարին ամբողջացնել, այն ատեն թակարդի բռնել պանոնք:

Այդ պահուն կը լսէի անընդհատ դոփրտոցը ձիերու պայտերուն ջուրի հոսանքին մէջ: Անմիջապէս կրկին շրջանը ըրի մեր դիրքերուն. մեր զինուորները հանդարտ կը սպասէին յարձակման դիմադրելու նշանին: Ես իմ դիրքս վերադարձայ եւ սպասեցի:

Ջուրէն անցնող այրուձիին աղմուկը յանկարծ դադրեցաւ:
Կրկին լռութիւն տիրեց:
Անձկագին սպասեցի՝ ականջս լարած:
Յարձակման որեւէ նշան, որեւէ աղմուկ չկար:
Ի՞նչ տեղի կ'ունենար...:

Դիրքէս ելայ եւ յառաջացայ դէպի առուն. անոր վրայէն երկու կամուրջ կ'անցնէր. երկուքին ալ այցելեցի: Բաց դաշտերը կ'երեւէին աստղերու լոյսին տակ. աչքերս աւելի յստակ կը տեսնէին հիմա շրջակայքը. երկինքը գեղեցիկ էր, պայծառ ամառուան երկինք:

Նոյն պահուն տեսայ ինծի մօտենալը այն գիւղացիին, որ քանի մը ժամ առաջ եկեր էր ինծի ազդարարելու թէ՝ կէս գիշերէն ետք անօգուտ էր քիւրտերու գալստեան սպասելը:

Ան մօտեցած էր ինծի եւ ամենայն հանդարտութեամբ յարեց զուարթ չեշտով մը.

— Պարոն ջան, այսքան ատեն անքուն մնալն անօգուտ է. տղերքն ալ թող քնեն, դուք ալ հանգստացէք, ինչպէս ըսացի արդէն: Բնաւ եկող գնացող չըլնի ալ:

Ապշահար մարդուն երեսը նայեցայ.

— Հապա սա ձիերուն քայլերը չե՞ս լսեր...

Գիւղացին քար կտրած երեսս կը քննէր:

— Ո՞ր ձայնը, աղա..., հարցուց մարդը թոթովելով:

— Ականջ տուր... լսէ սա աղմուկը: Բաւական լսելի է, չէ՞...

— Ա... ահ... ա... Սա մեր առուին աղմուկն է... սա ջրի վերին կողմէն է որ գայ՝ երբ հողմն զարնէ հոսանքին վերայ: Սա կը պատահէ բազում գիշերներ այսպէս: Պարոնը վարժ չէ էսա եւ ամէն անծանօթ կարող է չփոթել էսա աղմուկ...

Ինծի այնչափ զուարճալի թուեցաւ դրութիւնս որ սկսայ խնդալ:

Գիւղացին պահ մը ինծի նայեցաւ շփոթած. յետոյ սկսաւ ինքն ալ ծիծաղիլ:

Այս կուշտ խնդուքը ջիղերս հանդարտեցուց:

Արշալոյսը ծագեցաւ շատ կանուխ: Արեգակը կ'ոսկեզօծէր Նայիրիի լեռները: Աղեքսանդրի հետ գացինք առուին մէջ լողնալ անոր սառ եւ յըստակ ջուրին մէջ: Յետոյ հեծանք մեր ձիերը եւ բռնեցինք Վանքին ճամբան. Ս. Բարթուղոմէոսի բլուրը տեսնուեցաւ իր վայելչութեան մէջ:

Մեր արշաւանքը ունեցաւ սակայն նկատելի օգուտ մը. քիւրտերը չփորձեցին այլեւս կրկնել իրենց թալանը: Անոնց արշաւանքները դադրեցան այլեւս շրջակայ գիւղերուն եւ արտերուն վրայ:

Աստուածածնայ տօնին Կիրակին հասաւ: Վանք մեր վերադարձէն սիրտ առնելով վերադարձող երիտասարդ այրերը իրենց գիւղերուն կը հըսկէին, մարուցան կ'ընէին ոսպէսողի կարենային ցորեն հասցնել իրենց ընտանիքին, որոնց դրութիւնը օրէ օր կը ծանրանար Սալմաստի մէջ: Հիւանդանոցը պիտի չինուէր Վանքին շրջափակին մէջ եւ պիտի աշխատցնէին բաւական թուով գործաւորներ, այսպէսով անոնց ապրուստը ապահովելով: Եւ մեր չուրջն ալ կը ստեղծուէր քիչ մը շարժում եւ կը փարատէր ամայութեան ու աւերումի տպաւորութիւնը:

Օր մը Վանքի գիւղին քահանան եկաւ մէկ քանի գիւղացիներու հետ:

Վանահայրը, հակառակ քանիցս իրմէ խնդրած ըլլալուս, միշտ մերժած էր Կիրակնամուտի Եկեսցէ մը կարդալ, սաղմոսասացութիւն մը ընել: Երբ տեսայ քահանան, առաջարկեցի երեկոյեան արարողութիւն մը ընել Ս. Բարթուղոմէոսի տաճարին խորանին առջը, հինաւուրց կամարներուն տակ: Երկար ատենէ ի վեր աղօթքի մրմունջ մը չէր լսուած այս վեհաշուք կաթուղիկէին ներքեւ... Շաբաթ իրիկուն էր եւ յաջորդ օրը Վերափոխման տօնն էր:

Եկեղեցական զգեստներ եւ սպասներ կողոպտուեր էին եւ մաշտոց ու ժամագիրք ալ չկար:

Ուրախութիւնս մեծ եղաւ, երբ Տ. Մատթէոս Քահանան սիրով ընդունեց խնդրանքս, ըսելով որ իր հետ բերեր էր զգեստ ու ժամագիրք:

Ս. Աստուածածնայ Նախատօնակի այդ շաբաթ իրիկունը պատկառելի տաճարին ծանրաշուք դռները բացինք տէր հօր հետ, երկուքս: Ներսը ցուրտ էր եւ խաւար: Յառաջացանք մինչեւ խորանին ոտքը. Տէր Մատթէոս շուրջառ առաւ, ժամագիրքը դրաւ բեմին վրայ եւ տեսնելով գետինը պըզտիկ մոմի կտոր մը՝ զայն վերցուց, ժամագիրքին մօտ փակցուց եւ վառեց: Մոմիկին լոյսը պլպլալ սկսաւ եւ սկսանք ժամերգութիւնը:

Լոյս զուարթ սուրբ փառաց անմահի, հօր երկնաւորի սրբոյ կենաբարի Յիսուս Քրիստոս:

Տաճարին դուռը կամաց մը բացուեցաւ եւ յուշիկ քայլերով շուքեր յառաջանալ սկսան դէպի խորան եւ մեր ետին կեցան: Վանքի գիւղացիներն էին անոնք, գետնէն մոմի կտորներ գտեր էին եւ զանոնք ալ վառելով զետեղեցին խորանի բեմին եզերքը, քահանային վառած մոմիկին քով: Մերկ խորանին անկիւնները քիչ մը աւելի լուսաւորուեցան:

Խեղճ ու թշուառ տեսարան մը կը ներկայացնէինք հոդ, Աստուածածնայ Նախատօնակի շաբաթ իրիկուն մը Հայաստանի այս եկեղեցիին հոյակապ կամարներուն տակ, եւ այնպիսի յանկուցիչ էր ինծի համար, որպիսին երբեք չէի զգացեր ոչ մէկ փառաւոր եկեղեցիի մէջ: Կրնայի երեւակայել ընկրկելով դարերէն ետ եւ գտնել տեսիլը այս սրբավայրին անցեալ փառքերու մէջ:

Դուրս ելանք եկեղեցիէն գիւղացիներուն հետ, որոնք կերպով մը պայծառացուցեր էին ուխտավայրը, իրենց հաւաքած քանի մը մոմի կտորներով, որոնց տկար լոյսը վեհութիւն մը ունէր անբացատրելի...:

Հետեւեալ օրը Աստուածածնայ տօնն էր. շատ քիչ ժամանակ ունէի առաջադրուած քննութիւնս կատարելու համար, ուստի կրցածիս չափ արագ կը շրջէի գիւղերը, անոնց բնակիչներէն մէկ երկու հոգի առնելով հետս, որպէսզի տեղւոյն վրայ հարցաքննեմ զանոնք եւ քաղեմ պէտք եղած տեղեկութիւնները:

Ամէն օր մի քանի գիւղ կը տեսնէի եւ բաւական հետաքրքրական էին իմացած տեղեկութիւններս:

– Այսօր, Կիրակի Վերափոխման տօն է, յարեց ինծի այդ առտու Վահրամ Վարդապետ, Երնկանիէն անցիր եւ այց տուր Աստուածածնայ Վանքին: Ուխտատեղի է, դարերէ հետէ: Հռիփսիմեանց ոտք կոխած առաջին վայրերն են հոն:

Ճամբայ կ'ելլեմ առաւօտ կանուխ, դարձեալ զինուորներով, քանի որ ամէն կողմ ամայի է եւ վտանգաւոր:

Զգուշութիւն անհրաժեշտ է, որովհետեւ այս ամայութեան շուրջ դարանակալ կը կենայ թէ՛ ներքին եւ թէ՛ արտաքին թշնամին – քիւրտը և թուրքը: Հասպիստանէն ետք կ'երթամ Երնկանի, կ'անցնիմ Աշկերտ, գեղեցիկ և բանաստեղծական գիւղ մը ձորակի մը կողքին, որուն տուներուն դռները կիսաբաց են եւ գոմերը պարապ, նոյնպէս բաց դռներով, կարծես ալ աւելի շեշտելու համար մահաշուք տպաւորութիւնը լքուածութեանը բնակարաններու, որոնք դեռ պահած են մարդկային կենդանութեան հետքը իրենց մէջ: Տեսնելով մշակուած արտերը, ուր գիւղացիին աշխատանքին հետքերը կը մնան կիսաւարտ դաշտերու վրայ, երկրաշարժի մը բնութեան ահռելի աղէտի մը կը մտածես եւ կամ ուրուականի վերածուած նաւի, որուն նաւաստիները անհետացած են խորհրդաւոր կերպով եւ ինք, նաւը, ովկէանին վրայ կը թափառի դիմագրելով փոթորիկներու, մրրիկներու, առանց ծովասոյզ ըլլալու, չես գիտեր ինչո՞ւ...: Հազուագիւտ երեւոյթ, հոս կան գեղեցիկ ծառեր՝ կանաչ եւ խիտ տերեւներով, որոնց շուքին տակ կ'երեւակայես մանուկներու խինդն ու ծիծաղը, խաղերն ու երգերը: Այս տեսարանը անսահմանօրէն տխուր է:

Կը հեռանանք Աշկերտէն, եւ գետակին հոսանքին հետեւելով կը վերադառնամ դարձեալ Երնկանի, ուր է Աստուածածնայ եկեղեցին, որ կը կոչուի Վանք: Լերան կողքին, բլուրի մը վրայ կը բարձրանայ Աստուածածնայ Վանքը. հայկական ճարտարապետութեան սքանչելի նմուշ մը՝ իր համաչափութեամբ, փոքր ծաւալով գեղեցիկ կաթուղիկէով գեղատեսիլ:

Կը բարձրանանք բլուրէն վեր, եկեղեցին շրջափակ չունի, դուռը քանդուած է եւ տաճարը կ'երեւայ արդէն դուրսէն: Կ'իջնենք ձիերէն. զինուորները փափախները կը հանեն եւ զէնքերը կը թողուն որմին յենած: Անզէն ու գլխաբաց կը մտնենք եկեղեցիի տաճարէն: Յուզուած եմ. երկու տարի առաջ, ցաւագին եւ տառապալից հոգեվարքով վախճանած մօրս Մաքրուհիի տօնն է այսօր. եւ ահա անակնկալ տեսարան մը կը պարզուի աչքիս: Բեմին վրայ, գետինը պատերուն տակը, սիւներու խոռոչներու մէջ աղաւնիի բոյներ կան տատրակի ձուերով: Նոյնիսկ վէմքարին նստած է աղաւնեակ մը: Կը խանգարենք անդորրութիւնը այս թռչուններուն, որոնք դուրս կը թռին խրտչած: Աստղիկի թռչունը որդեգրած է կոյսը. չէ՞ որ աղաւնիներ կը թռցնեն Վարդավառին:

ԺԷ) ԵՒ ՆՈՅ... ԱՐՁԱԿԵՑ ԱԳՌԱՒԸ

Երկուշաբթի առտու մը հետս առնելով պաշտօնակից մը, ութ զինուորներով ճամբայ ելանք: Այս անգամ նպատակ ունէի Աղբակի հեռաւոր գիւղերը շրջիլ շարունակելով քննութիւններս: Այս անգամ, սակայն, բացի ուսումնասիրութեանս պաշտօնէն, ունէի թաքուն փափաք մը աւելի յառաջանալու դէպի հարաւ, գտնելու համար թշնամի յառաջապահ գիծերուն ո՞ւր հասած ըլլալը, քանի որ Աղբակ, ռուսական ամէնէն յառաջացած դիրքն ըլլալով հանդերձ, թշնամիի հանդիպած չէինք: Լեռները քաշուած քիւրտերու վերապահ ընթացքն ալ նշան մը կը թուէր որ թուրք զօրքը դեռ հեռու էր մերոնց դիրքերէն...: Ռուսերը Աղբակէն անդին հետախուզութիւն ըրած չէին ցարդ: Քոզաքները շրջան մը կատարած էին մինչեւ Պաշքալէի մօտերը, բայց անկէ աւելի հարաւ չէին գացած:

Ռուսական հրամանատարութեան համար հայ զինուորական լրտեսներ

լուր բերեր էին թէ՝ մեր քաղած ստոյգ տեղեկութեանց համաձայն, 20,000 զինուորներ կը յառաջանային թուրք երիտասարդ սպայի մը հրամանատարութեան տակ: Բայց այդ 20,000–էն մէկ հատն իսկ տեսնող չկար…: Մեր զինուորները տեղեակ չէին արշաւանքի նպատակին մասին: Ես ալ առաջին անգամ պիտի փորձէի ստոյգ արժէքը այս հուժկու երեւոյթով մարդոց խուխութեան: Այսպէս, ձիերուն մերթ հանդարտ մերթ արագ ընթացք տալով, դուրս ելանք Վանքին շրջանէն, մտնելով մեռած գիւղեր, ուր յաճախ կը հանդիպէի ջրվէժներու՝ շրջապատուած քանի մը ուռիներէ. կամ սառնորակ աղբիւրի մը՝ որ գիւղի մը ծայրը մենաւոր կը հոսի եւ կամ կը բխի բնական վիճակի մէջ:

Կը մօտենայինք Պաշգալէի, որ այն ատեն նոյնանուն Սանճագին կեդրոնական քաղաքն էր: Հեռուէն բնականոն վիճակ մը ունէր, միայն թէ անմարդաբնակ էր: Երբ հասանք անոր մուտքը… իմ աչքիս ներկայացաւ հրդեհուած, ամբողջովին այրած քաղաք մը: Խորապէս տխուր էր այրած եւ անշունչ քաղաքի մը տեսարանը, ուր կեանքը դադրած է գոյութենէ: Մինչեւ հիմա կը տեսնէի քանդուած ամայի գիւղեր, բայց ամբողջ քաղաք մը հրդեհուած՝ անհաւատալի տեսիլ էր. փողոցները այրացուեր էին, ծառերը, չէնքերը, արհարաններ, խանութները կը ցցուէին կմախացած, խանձած անհօղի ուրուականներուն պէս:

Ձեմ գիտեր թէ Պաշգալէ քանի հազար բնակչութիւն ունէր առաջ, սակայն հոս կար հազարներով մարդոց կեանքի հետքը. կարելի էր երեւակայել եռուզեռը, նոյնիսկ արեւելեան քաղաքի մը դանդաղութեան մէջ: Վանը բոլորովին ամայացած չեմ տեսեր եւ Պաշգալէն մեռած էր լիովին եւ կը կրէր վայրագ մարդոց կենցաղին կնիքը այս աւերակներուն վրայ, կնիք որ քաղաքակիրթ մարդուն խեղդուելու տպաւորութիւնը կու տայ: Այս է անգիտակ չրջող Թուրքի տպաւորութիւնը այժմ ալ, այս երկիրը այցելող զբօսաշրջիկներուն վրայ: Պոլսէն եկեղէս ի վեր ազատեր էի այս տպաւորութենէն, Պաշգալէի կմախքն իսկ բաւեց անգամ մըն ալ մխրճուելու, երեւակայութեամբ այդ խեղդիչ մթնոլորտին մէջ:

Մեռեալ քաղաքէն դուրս ելայ, վարչատան վրայ ակնարկ մը նետելով. անոր մօտ էր դատական պաշտօնատունը, ուր Արդարութիւնը խաչուեր էր դարերով:

Երբ անցանք Սորան գիւղը, տակաւ մօտեցանք այս քարերուն, որոնց տարածութիւնը հինաւուրց քաղաքի մը աւերակներուն հետքը կրնար յիշեցնել: Ըստ իմ երկու թիկնապահներուս, այս վայրը Արծրունեաց ամառանոց Յաղամակերտ քաղաքն էր:

– Սահակ, ըսի Ջուլամերկցիին, հապա ինչ են այս քարերը: Ի՞նչ աւանդութիւն կայ ասոնց մասին:

– Այս քարերը, պատասխանեց Սահակ, այնքան մեծ են, մարդ չի կրնար շարժել: Մեզանից շա՛տ շատ առաջ այս աշխարհի վրայ փեհլիվաններ կ'ապրէին կ'ըսուի. այս քարերը անոնք շարած են:

Փեհլիվան ըսելով Սահակ կը հասկնար հսկայ:

Ճամբանիս կը շարունակէինք. հասանք Բասուլան գիւղը: Իրիկունը կը մօտենար. յանկարծ հեռուէն, մեր ձախ կողմէն երեւացին ձիաւորներ, որոնք մեր վրայ կու գային: Ընկերս ղրկեցի դիմաւորելու այդ մարդիկը եւ հասկնալու թէ ո՞վ են: Նոյնը ըրին ձիաւորները: Պահէ մը Աղեքսանդր վերադարձաւ: Անոնք մօտակայ ռուսական բանակատեղիէն քօզաքներ էին հարիւրապետի մը հետ, որ մեր ինքնութիւնը հասկնալէ ետք ըսեր էր թէ՝ քիւրտեր կարծած էր մեզ: Թիւրիմացութիւնը պարզուեցաւ եւ հարիւրապետը մեզ հրաւիրեց իր բանակատեղին գիշերել. արդարեւ մթնշաղ էր:

Միասին գացինք բանակատեղին. քանի մը հարիւրեակ քօզաքներ էին, որոնց ճամբարը կը բաղկանար ճիւղերէ եւ ցեխէ շինուած խրճիթներէ: Հարիւրապետը մեզի համար խրճիթներ յատկացնել տուաւ:

Ինծի ծառայելու յատկացուած քօզաքը ընկերացաւ հետս եւ դայի տեսնել թէ մեր զինուորները ինչպէս տեղաւորուած են գիշերելու. անոնց յատկացուած էր ընդարձակ ապաստան մը եւ գոհ էին. հաց եւ թէյ տուած էին անոնց, ինչպէս բոլոր քօզաքներուն: Յետոյ ինծի յատկացուած ապաստանը գացինք. քօզաքս ինծի բերաւ մոմ մը եւ պնակ մը կալեթ. ասոնք զետեղեց յարդածածկ մահճակալին վրայ, նոյնպէս թարմ ճիւղերէ հիւսուած. եւ «գիշեր բարի» մաղթելով մեկնեցաւ: Յիշեցի ճակատամարտի առաջին գիշերս… եւ վերարկուիս մէջ փաթթուելով պառկեցայ անկողնին վրայ:

Առտու կանուխ՝ սպան եկաւ գիս դտաւ եւ սովորական բարեւէ եւ որպիսութեան հարցումէ ետք ըսաւ.

– Ճախմանիս ուղեկցելու համար առաջնորդ չգտանք. բայց հրաման տուացայ հետախուզական գումարտակ մը ճամբայ հանելու դէպի Ջուլամերկ, կրտսեր սպայ մը եւ քսան քօզաք պիտի առաքեմ… բայց, խօսքը մեր մէջ, կը կասկածիմ որ մինչեւ ծայրը կատարեն խուզարկութիւնը, գիտէք, մեր քօզաքները տափաստանի զաւակներ՝ կը խրտչին այս ամեհի լեռներէն, բայց եթէ իրենց հետ հայեր ունենան, ապահով կը զգան որովհետեւ դուք այս սարերուն զաւակներն էք, ձեր երկիրն է եւ սովոր էք անոր տեղագրութեան. կ'ուզէ՞ք իմ մարդոցս ընկերանալ:

Ընդունեցի:

Քսան քօզաքները իրենց սպային հետ պատրաստ էին. հրամանատարը մեզի համար ալ պարէն աւելցուցած էր: Իմ մարդիկս ալ ձիերը հեծան եւ ճամբայ ելանք դէպի Ջուլամերկ, կամ՝ մինչեւ թշնամի գունդերու հանդիպիլը: Քիչ մը յառաջանալէ ետք, մեր ճամբան մտաւ լեռնային շրջան մը, ուր Հայկական Տաւրոսի սարահարթները կը սկսէին: Քիւրտիստանի շրջանը կը մտնէինք, Այրարատեան – Ուրարտու – Թագաւորութեան տակ կազմուած Նայիրեան Դաշնակցութեան Մարիի լեռները կը բարձրանայինք: Այստեղ էին ասորի եւ քիւրտ գիւղերը, այն օրերուն անմարդաբնակ: Նեղ կիրճեր, ձորեր, կապաններ այծի եւ ջորիի արահետներ, իրարու կը յաջորդէին: Այս վայրերը ահարկու էին:

Հրաբխային սարերու այս անվերջ ալիքներուն մէջ, աւազի կորսուած հատիկի մը նման էի: Քօզաքներու լայնագաւակ լեռնային ձիերը հեշտօրէն կը հանդուրժէին այս այծի ճամբաներուն, բայց ո՛չ մեր ձիերը որոնք ճիգ ընելով կ'ելլէին եւ կ'իջնէին սարերէն: Ես ալ կը զգայի յոգնութիւնը կեն–

դանիին՝ իբրեւ թէ ես ըլլայի մագլցողը, եւ կամ գլխապտոյտ կ'ունենայի երբ ձիս կ'եզերէր անդունդներ, արահետ մը ուր երկու ոտք քով քովի դնելու տեղ չկար, եւ կենդանին բնազդական ճիգով սմբակներ կը զետեղէր մէկը միւսին հետքին վրայ:

Սակայն տեսարանը վայրի գեղեցկութիւն մը ունէր: Լեռներու անվերջ ալիքները հիանալի գոյներ կը ստանային, քանի յետ միջօրէն կը յառաջանար: Կապոյտի զարնող գորշ կանաչէն մանիշակագոյնի, պղնձագոյնէն լեղակի մառագոյնը, կարմիր լուսավառուած ոսկեգոյն, լազուարթէն ապակեգոյն: Անհամար կղզիներ կը թուէին հսկայական գագաթները՝ ամպերու ովկէանէ մը բարձրացող:

Անրջական օր մըն է որ կը յանգի վերջալոյսին, մութը կը մօտենայ եւ ճամբար կը դնենք վիհերով շրջապատուած փոքր սարահարթի մը վրայ բացօթեայ գիշերելու համար: Արծիւներ կրնան բոյն դնել այս ահռելի վայրը, բայց ոչ մարդը՝ չիջած աշխարհ մը շրջելու ճամբուն վրայ, ինչ որ է իմ պարագայիս:

Արդարեւ, այս աշխարհը մարած էր, իրականութեան պատրանք մը՝ գոյնի, լոյսի եւ մութի երեւոյթով խաբկանք մը: Առտուն, այս մղձաւանջային աշխարհը մտնելէ առաջ, կը հանդիպէինք Թրքական ձեւով յարդարուած խարոյկներու, պաղած մոխիրով: Արեւելքցիք խարոյկ կը շինեն երեք քարով, իսկ ռուսերը երկու քարով, որոնց վրայ ձող մը, որմէ կը կախեն փոքրիկ կաթսայ մը կամ թէյի համար ջուր եռացնելու աման մը: Պայտերու հետքերն ալ քննելով կարելի էր հասկնալ թէ այդ տեղէն անցնող այրուձին բարեկա՞մ թէ թշնամի էր: Թրքական պայտերը լեցուն կ'ըլլան ամբողջ սմբակը պատելով, մինչ եւրոպականները սմբակին եզերքը շրջանակ կը կազմեն առանց սմբակին ներքանը ծածկելու: Այս քննութենէն կը հաստատուէր, որ մեզմէ առաջ թշնամի այրուձի անցեր էր այս ճամբէն, բայց ոչ թէ գալով հարաւէն, այլ մեզի պէս հիւսիսէն: Շրջակայ բոլոր բարձունքներու ետին, քրտական գոյութիւնը եւ ներկայութիւնը կը զգացուէր, բայց ոչ օսմանեան բանակի հետք: Երբեմն պարտաւոր էինք առանց խարոյկի գիշերել, ո՛չ լոյսով եւ ոչ ծուխով մեր ներկայութիւնը յայտնելու: Յանկարծական պաշարումի մը թակարդը չիյնալու համար զգուշութիւնը անհրաժեշտ էր: Խոհեմութեան ու զգուշութեան շնորհիւ, հետեւեալ օրը վերջացաւ նոյնքան տաժանելի եւ միօրինակ կերպով:

Երկրորդ օրն ալ նոյն գեղեցիկ ու վայրի բնանկարին մէջէն առաջացանք: Կէսօրին մեր քոզաքներուն մատակարարը մեզի բաշխեց մսի պահածոյի տուփեր, որ այս անգամ կը պարունակէին խոզի լեզու: Յետոյ մշտական թէյի խտացած չերտերը, որոնք բանակին սովորական ըմպելին էին: Այս չերտերը կը կտրուէին շոգոլայի ձեւով պնդացած գլանիկներէ:

Միօրինակ ձիավարութիւնը կը շարունակուէր վեր բարձրանալով եւ վար իջնելով, երբ մեր ուղեցոյց ասորին իր ջորին ինծի մօտեցուց եւ պահ մը քովէս քալեցուց: Յանկարծ լռութիւնը խզելով ինծի դարձաւ եւ ցած ձայնով հարցուց.

— Աղա, զինուորներուդ վրայ կատարեալ վստահութիւն ունի՞ս…

— Ինչո՞ւ կը հարցնես. պատճառ մը կա՞յ որ կասկածիս այդ մասին:

— Ոչ. խնդիրը խազախներուն վրայ է. պէտք չէ որ անոնց վստահիս վտանգի ատեն:

— Ինչո՞ւ:

— Որովհետեւ, աղաս, ես առաջին անգամը չէ որ ասոնց վալատութիւն կ'ընեմ:

— Աւելի յստակ խօսէ, բարեկամ. ի՞նչ ըսել կ'ուզես:

— Սա. անցեալ շաբթու ալ քննութեան ելած էինք: Իրիկուն մը լերան մը վրայ էինք, երբ դէմի դագաթէն յանկարծ քիւրտեր երեւացին: Ասոնք լերան հեռաւորութիւնները հաշուել կարող չեն, դագաթները իրարու մօտ կ'երեւին բայց իրարմէ շատ հեռու են, բաժնուած խոր ձորով մը…: Ասոնք կեանքերնուն մէջ սար տեսած չեն եւ սարերու մօտութիւնը կամ հեռաւորութիւնը կը չափեն իրենց դաշտերուն տարածութեան համեմատ… Երբ այդչափ մօտ կարծեցին թշնամին իրենց ձիերը քշեցին դէպի ձորը եւ անդունդը ապաստանեցան:

— Հայերը լեռնցի են, յարեցի ժպտելով եւ մերոնք գիտեն հեռուն եւ մօտը իրարմէ տարբերել, արդէն ասոր համար է որ կ'ընկերանանք քոզաքներուն, մեր ներկայութիւնը իրենց կողքին իրենց սիրտ կու տայ: Իրենց յանցանքը չէ որ տափաստաններու հարթութեան վրայ ծնած են եւ ոչ ալ առաջին անգամն է որ Հայաստանը կը նուաճեն Թուրքերը:

Ասորին չպատասխանեց. միտքը ինծի հետ վիճաբանիլ չէր ռուսական յատկութիւններու վրայ եւ ոչ ալ անոնց տկարութիւններուն:

Յունիսի արեւը այս բարձունքներուն վրայ կիզիչ է ցերեկը: Ջերմաչափը կը բարձրանայ 32 աստիճանի, իսկ գիշերները կ'իջնէ 16-ի: Կը նեղուէինք պիծակներէ. այս կանաչ խոշոր ճանճերը յատկապէս կը նեղէին ձիերը: Ի զուր իմ ձիս կը փորձէր իր բաշով վտարել զանոնք, սակայն չէր յաջողեր, մա՛նաւանդ երբ մեր ճամբան անդունդը եզերող նեղ կապանէ մը կ'անցնէր, ուրկէ քարայծ մը հազիւ թէ կրնար քալել: Կենդանիին ջղայնանալը կը զգայի եւ ոտքերս հանելով ասպանդակներէն աջովս ամրապէս բռնեցի բաշը եւ ձախովս միանգամայն մտրակովս վանել պիծակները ձիուս ազդրերուն մէջէն, ուր արիւն կը ծծէին: Աշխէտս չկարողանալով այլեւս դիմանալ ցաւին, ջղաձիգ շարժում մը ըրաւ եւ գլորեցանք լեռնակողէն վար:

Արագաբար կը սահէինք ձիուս հետ, քերելով վիհին հարթութիւնը: Բարեբախտաբար ասպանդակները հանած էի եւ կենդանին ազատ թողած իր բնազդին եւ ամրապէս վեր կը քաշէի բաշերէն փունջ մը ձախ ձեռքովս, աջովս, դահավէժին որմը շօշափելով՝ կառչելիք խոչընդոտ մը յուսալով: Գուցէ երեսուն-քառասուն մեթր սահած էինք վար, երբ ձեռքս հանդիպեցաւ բոյսի մը, որուն կառչեցայ: Կենդանին, զգալով որ բոլորովին ազատ էր, յաջողեցաւ կառչիլ որմին՝ ճանճի մը նման…: Այն ատեն նշմարեցի շուան մը գլխուս մօտ, իսկոյն կառչեցայ անոր: Ձին բուռն ճիգով սկսաւ մագլցիլ, հասկնալով որ կ'օգնեմ իրեն: Բաւական տեւեց մեր վերելքը: Վերջապէս հասանք արահետին աստիճանին եւ երկու բազուկներ բռնեցին թեւերէս եւ վեր առին զիս: Թողուցի բաշերը եւ թեւիս անցուած բաշերէն քա-

չեցինք ձին, Ասլանին հետ։ Արդարեւ, Ասլանն էր որ ինծի կը հետեւէր եւ կանգ առեր էր վար գլորիլս տեսնելով։ Պարանը ինք արձակեր էր, յուսալով որ կը փորձեմ բռնել եւ անձկանօք սպասեր էր հետեւանքին։ Վերջապէս Ասլանի օգնութեամբ հեծայ նժոյգս։ Երբ ճամբանիս շարունակել սկըսանք եւ շնորհակալութիւնս յայտնեցի Թիկնապահիս, ան բացատրեց ինծի թէ քօղաքները եւ զինուորներս շարունակած էին յառաջանալ, իսկ ինք մնացեր էր օգնելու համար ինծի։ Երկու ժամէն միայն կրցանք նշմարել մերինները եւ սակայն արահետը օձապտոյտ ըլլալուն, ամէն անկիւնադարձի կը կորսնցնէինք զանոնք եւ կը յաջողէինք միայն պահել միեւնոյն հեռաւորութիւնը, մինչեւ որ կապանը քիչ մը լայնցաւ եւ հասանք զառիվեր մը, միացանք խումբին։ Երրորդ իրիկնամուտին ուղեցոյցը մեզի դադար տուաւ այդ զառիվերին բարձունքը, ուր ճամբար առինք։ Հետախուզութեան ատեն Թամբերը կը թուլցնէինք միայն, եւ մեր գօտիներն ալ միշտ կը պահէինք քիչ մը թուլցնելով։ Առանց բարձի կը պառկէինք, զրկուած ըլլալով թամբերէն։ Թէյը լրացուցեր էինք հացով, առանց խարոյկ վառելու գիշերուան համար, թէյին ջուրը տաքցուցած էինք, երբ դեռ լոյս էր եւ կրակը չէր նշմարուեր ոչ ալ թեթեւ ծուխը։

Հետեւեալ կէսօրէն առաջ, վերջապէս իջանք Զապ գետին ափը եւ մեր ուղին դարձաւ գետափնեայ, աւելի հանդիստ երթ մը։ Զապը կը հոսի Տիգրիսի մէջ· լեռնային գետ մըն է եւ զայն եզերող մեր ուղին երբեմն հարթ է, երբեմն ալ կ'անցնի կիրճերէ։ Մեր ճամբուն վրայ անթիւ կաքաւներ կան, որոնք կը նեղեն մեր ձիերը, անոնց ոտքերուն տակ թռչկոտելով։ Վերջապէս կը հասնինք Գովանիս, Նեստորականներու Պատրիարք Մար Շիմոնի գիւղը, ուր է անոր աթոռանիստ եկեղեցին։ Նեստոր Կ. Պոլսոյ Պատրիարքն էր Ե. դարու սկիզբը, որուն հերձուածը պատճառ եղաւ Եփեսոսի Տիեզերական ժողովին։ Նեստորիոս սուրիացի էր ծնած՝ 380-ական թուականներուն... կը դաւանէր Յիսուսի մէջ երկու անձնաւորութիւն, Արիոսի հակառակ, որ մէկ անձ եւ մէկ բնութիւն կը դաւանէր, հռչակելով որ խաչելութիւնը խաբկանք մըն էր, աստուածային անձը չարչարելն ու մեռցնելը անկարելի ըլլալով երեւակայել եւ իրագործել...։ Նեստորիոս կ'ըսէր. Յիսուսի մէջ եղող մարդկային անձն է որ խաչուեցաւ եւ մեռաւ, բայց ոչ աստուածայինը, որ համբարձաւ։

Գիւղ մտած էինք հիւսիսէն իջնող ուղիէն։ Գեղջկական տնակները դեղնորակ հողէ եւ յարդախառն շաղախուած, փլած էին։ Մեր ճամբան թիկունքը կու տար սարին։ Եկեղեցին կը գրաւէր գիւղին կեդրոնը։ Հայրապետը կը կոչուէր Մար Շիմոն, որ թարգմանի Սուրբ Պետրոս։ Անոր ժառանգութիւնը կը սկսի մօր արգանդէն, որ յղացուած պահէն սկսեալ պարտի հրաժարիլ մսեղէն ուտելէ։ Մար Շիմոն մօրը կաթը կտրուելէ ետք երբեք միս պիտի չուտէ։ Այն ատենուան Մար Շիմոնին քոյրը, որ խարտիշագեղ վարսեր ունէր, կը կոչուէր Սրմա հանըմ, ամուսնացած չէր եւ կոյս կ'ապրէր եղբօրը հետ, որ նոյնպէս իրաւունք չունէր կուսակրօնութենէ հեռանալու։ Այն ատեն քաշուած էին Պարսկաստան։

Առաջին անգամ ըլլալով ծառի հանդիպեցայ, խնձորներով։ Հաճելի եւ

տարօրինակ թուեցաւ այս երեւոյթը ինծի։ Յոգնած, ծարաւած պառկեցայ այդ ծառերու շուքին, մինչ Ասլան ծառերէն խնձոր կը հաւաքէր տոպրակի մէջ եւ կը բերէր ինծի։ Կեանքիս մէջ այդքան քաղցրահամ պտուղ ճաշակած չեմ։ Չորս օր իբր կերակուր չաքարի կտոր կը ծծէի եւ աղբիւրներէն բխած ջուրը խմած էի միայն։

Գոչանիսէն երկինքը կը տեսնուէր հորի մը խորէն դիտուածի պէս, բայց այդ երկինքը վճիտ եւ խաղաղ էր, որպէս թէ ոչինչ պատահած ըլլար իր ներքեւ երկրի վրայ։ Յատկապէս հրդեհուած էր Մար Շիմոնի բնակարանը։ Ձիերը ազատ կ'արձակենք որպէսզի արածին եւ հանգիստ առնեն. պաշարնիս հատած է, հակառակ խնայողաբար բաժնուելուն։

Կը մտնեմ Կաթուղիկէ եկեղեցիէն ներս. դիտած եմ ճարտարապետական ոճը, կը տեսնեմ որ ներսն ալ կը նմանի հայկական եկեղեցիներուն։ Զայն խուզարկած եւ կողոպտած են, բայց գետինը նետուած են ձեռագիրներ, անգլերէն տպագիր գիրքեր, պատառոտուած։ Մագաղաթներուն մէջ կը տեսնեմ մի քանի ծաղկագրութիւններ։ Կը սկսիմ հաւաքել այս հին գանձերը եւ դէզ մը ընելով դուրս կը հանեմ տաճարէն։ Այս զբաղումով ժամանակը անցած է եւ դուրսը ամայի է, զինուորներս եւ քօղաքները անհետացած են։

Կը սկսիմ ձայնել, ոչ ոք կը պատասխանէ։ Բոլորն ալ մեկնած են։ Կը սկսիմ քալել մինչեւ ճամբան։ Յանկարծ ձիու խրխինջալը կը լսեմ. կը նայիմ չուրջս, կ'ուղղուիմ դէպի ձայնին եկած կողմը. եւ ահա թաւուտքի մը ետին կը նշմարեմ երկու ձիեր, որոնց կողքին կեցած է հանդարտօրէն Ասլանը, որ ձիուս սանձէն բռնած կը սպասէ ինծի անվրդով։

– Ասլան, ո՞ւր են քօղաքները։

– Գացին, կը պատասխանէ ուսերը շարժելով, արհամարհական շեշտով մը։

– Հապա մեր տղա՞քը։

– Անոնք ալ գնացին։

– Ինչո՞ւ։

– Կը վախէին աւելի երկար մնալ...։

– Դուն ինչո՞ւ անոնց հետ չգացիր, Ասլա՛ն։

– Քեզ սպասեցի, պարոն։

– Կրնայիր մտնել եկեղեցին եւ զիս կանչել։

– Պարո՛ն ջան,– յարեց ազնիւ Թիկնապահը,– չգիտէի որ եկեղեցին էիր...

Հեծանք ձիերը եւ ժամ մը արագ վազքէ ետք հասանք խումբին։ Քօղաք ենթասպան ինծի բացատրելով մեր պարենաւորման տագնապը՝ հարցուց.

– Չէ՞ք կարծեր որ փոխանակ մինչեւ Ջուլամերկ երթալու՝ լաւագոյն է վերադառնալ. յայտնի է որ թշնամի գիծ չկայ այս կողմերը։ Ջուլամերկ կը հասնինք վաղը, գրեթէ հասած ենք. բայց օր մը եւս կը մնանք առանց պարէնի եւ ինչ որ ալ աւելի ծանրակշիռ է, ձիերը չորս օր ալ առանց ուտելիքի չեն կրնար այս տաժանքին ճամբան կրկնել։

Մարդը իրաւունք ունէր։

Բռնեցինք, ուրեմն, վերադարձի ճամբան։

Գոնէ կրցած էի ստուգել որ նահանջի պատճառ մը չկար, չէր եղած։

Ձապ գետը նախ քան Տիգրիսի մէջ հոսիլը՝ կ'ընդունէր իր մէջ Նհիլ գետակը։

Վերադարձի ճամբուն վրայ այդ միացման կէտին հասնելով հրաժեշտ առինք քոզաքներէն, որոնք իրենց կայանը վերադարձան։

Քանի կը մօտենայինք Աղբակի, բնութիւնն ալ կը մեղմանար, լեռներու եւ անդունդներու մթութիւնը կը լուսաւորուէր. արեւը աւելի դիւրութեամբ կը թափանցէր ձորերէն վար։ Գետը որ ջրվէժներու կատաղի յաջորդութիւն մըն էր, հանդարտեցաւ եւ սկսաւ հեզահաս հոսանքով հոսիլ, դալարիքով եւ եղէգնուտով եզերուած։

Այս արշաւանքը առանց անակնկալի անցած էր։ Կ'անցնէինք Պազ գիւղին մօտէն, ընթանալով գետին հոսանքն ի վեր։ Պազ կը գտնուէր գետին ձախին, մինչ մենք անոր աջին էինք երբ նշմարեցինք ամայի գիւղին մէջ շրջող երկու մարդ, որ անսովոր էր եւ տարօրինակ տպաւորութիւն մը կ'ընէր։ Մանաւանդ որ մեզ նշմարելով անհետացան։ Այս վայրերուն մէջ մարդ բառը համազօր էր թշնամի բառին։ Ձիս քշեցի դէպի գետը, գիւղը մտնելու համար, դարձեալ ասպանդակներէն ետ քաշեցի ոտքերս, հազիւ անոնց դպելով, այն պարագային որ ջուրը եթէ խորանայ, կենդանին ազատ զգայ լողալու։ Հանդիպակաց ափը ելած ատենս, տեսայ որ չորս զինուորներ հետեւած էին ինծի – Ասլան, Սահակ եւ Գրիգոր՝ չորրորդի մը հետ։ Սակայն երկու մարդիկը մէջտեղ չելան, թաքնուած մնալով գիւղին հարիւրեակ մը տուներուն մէջ։ Թէեւ սկսայ տուները խուզարկել, բայց Ասլան միջամտեց եւ ետ կեցուց զիս. անկարելի էր, արդարեւ, մէկ առ մէկ քննել հարիւրեակ մը տուներ։

ԺԸ. ՎԵՐԱԴԱՐՁ Ի ՍԱԼՄԱՍՏ

Յետ միջօրէն կը յառաջանար, երբ հասնելու վրայ էինք Հաւթվան, այս անգամ տարբեր ճամբայէ մը, որ կ'անցնէր ձորի մը մէջէն։ Մէկ կողմին՝ կը բարձրանար դեղնաւուն ժայռերու կոյտ մը, որուն կատարի սրածայր ելեւէջները յստակ կերպով կոփած էին մարդկային կերպարանով թափօրի մը երեւոյթը։ Գրիգոր եւ Սահակ մօտեցան ինծի եւ ցոյց տալով հրաբխային կատարներուն շարքը, բացատրեցին թէ՝ «Հարսանեկան թափօր»ն էր, որուն առասպելը ողբերգական պատմութեան մը վրայ հիւսուած կը թուէր։ Առջեւէն թափօրը կը բանային հարս ու փեսան, ետեւէն կու գար կնքահայրը, եւ յետոյ զոյգ մը եւս որ փեսին ծնողքն է, յետոյ զոյգ զոյգ հարսնեւորներ։ Եթէ Հայաստան առասպելներու երկիր է, այդ կը ծագի անոր աշխարհագրական մակերեսին ալեւորող քարացած ամեհի կոհակներուն ուրուագիծներէն։ Սիւնիքէն մինչեւ Ջինճարի լեռները կոհակուող լեռները

կը տպաւորեն անոնց դաշտերու բնակչութեան երեւակայութիւնը. եւ ժողովուրդներու երեւակայութիւնը շատ կը նմանի արուեստագէտներու եւ բանաստեղծներու երեւակայութեան։ Լէօնարտօ տա Վինչի կը յանձնարարէ երիտասարդ արուեստագէտներուն, այլաբանական պատկերացումներ նկարելու համար աչքը սեւեռել երկնից ամպերուն, եւ անոնց առած ձեւերուն վրայէն յօրինել առասպելական կամ դիցաբանական դէմքեր...։ Զարմանալի չէ՞ այս թելադրութիւնը մարդու մը կողմէ, որ նախընտրաբար գիտնական մըն է, նկարիչ նկատուելէ առաջ։

Աղբակ չհասած այցելեցի վերջին գիւղ մըն ալ, որուն բնակիչներէն քանի մը գիւղացիներու հանդիպեցանք ճամբան. հոն հարցուցի թէ քանի տուն կար այդտեղ. գիւղապետը, որ ներկաներէն մին էր, պատասխանեց. «տասնըհինգ տուն»։

– Ես բազմաթիւ տուներ կը տեսնեմ այս գիւղին մէջ, ինչո՞ւ կ'ըսես թէ տասնըհինգ տուն միայն կայ...

– Բնակարաններ շատ կան, բայց ընդամէնը տասնըհինգ տուն կը հաշուէ մեր գիւղը։ Այս տուներէն իւրաքանչիւրը կը բաղկանայ բազմաթիւ ընտանիքէ հարիւր քսանէն մինչեւ երկու հարիւր անձ։ Կան միրպաներ, որոնք մաս կը կազմեն տանուտէրին ընտանիքին, անոնք տուն չունին, այլ տանուտէրը կու տայ անոնց բնակարան, սնունդ, հագուստ կապուստը։ Բերքը առատ թէ նուազ ըլլայ, ան պարտաւոր է հոգալ իր միրպան. տուրքերը վճարել, տասնորդը տալ, եւ թալանի աւերի պարագային զուլումը իր վնասն է, հաւատացէք էֆենտի, որ անոնք մեզնէ երջանիկ կ'ապրին...

Պահ մը առանձին մնացեր էի, գիւղացի մը մօտեցաւ ինծի եւ ցած ձայնով յարեց.

– Աղա, ես այդ մարդուն փեսան եմ, աղջկան ամուսինը, նա արու զաւակ չունի, նրա ժառանգութիւնը եղբօր տղին պիտի անցնի...

– Քո կինդ ալ իր մասը ունի, ըսի, նոր օրէնքը այսպէս է.

– Լսեր եմ, այդ պատճառով կը հարցնեմ... բայց մեր մէջ օրէնքը հին հին աւանդութիւնն է...

Օր մը Վանքի գիւղին քահանային հետ էի, նոյն գիւղէն գեղջուկի մը ընկերակցութեամբ։ Իմ գալէս առաջ արդէն երկուքը կը վիճէին։ Հասկցայ ի վերջոյ թէ խնդիրը ինչ էր։ Գիւղը Վանքին սեփականութիւնն էր եւ գիւղացիներ անոր հողերուն վրայ կ'աշխատէին։ Բերքը կը կիսուէր տիրոջ եւ աշխատաւորներուն միջեւ. գիւղացիները կը յուսային որ այս վերիվայրումէն ետք գիւղը իրենց պիտի մնար։

Դրուագ մըն ալ մեր վերադարձի ճամբուն վրայ։ Մեկնելով քննած գիւղէս՝ հասանք հեռաւոր գիւղակ մը, ուր աղբիւրի մը քով հանգիստ առինք։ Գիւղակը յենած էր բլուրի մը, որուն գագաթին նշմարեցի մեր զինուորներէն մին, որ աչքը յառած էր գիւղակին տուներուն։ Ան իջաւ բլուրէն վար եւ մօտեցաւ Ասլանին, որուն ականջին փսփսալ սկսաւ...։ Ասլան մօտեցաւ ինծի եւ յարեց.

– Պարոն, էսա մարդ կ'ասէ թէ մի տան մառանի մէջ թաղուած գուբ կայ եւ կը պնդէ որ քննես այդ։

– Ո՞ր տան մէջ:

– Ինք քեզ ցոյց կու տայ:

– Ի՞նչպէս գիտէ, այդ տունը մտե՞ր է արդէն:

– Ոչ, աղա, բլրան գագաթէն կռահեր է:

– Զարմանալի՛:

Մարդը մօտեցաւ, եւ ճանչցայ «Խանասորայ հերոս»ը:

Եթէ մերժէի, միջոցը պիտի գտնէր տունին մառանը խուզարկելու եւ գուցէ խռովութեան մղելու զինուորները: Գացի ուրեմն Ասլանի հետ նշանակեալ տան մառանը, որուն պատին տակ զինուորին ցոյց տուած տեղը սկսայ փորել…: Քիչ ետք երեւան ելաւ գլխիվայր շրջուած փոքր գուբ մը, զոր դուրս հանեցինք եւ անձկութեամբ սպասեցի որ Ասլան դարձնէ զայն բերանի կողմը: Հողը մաքրելով երեւան ելաւ պարունակութիւնը…

Սպիտակ պանիր էր: Խոր շունչ առի, եթէ արծաթ կամ դրամ ըլլար, ի՛նչ կնճռոտութեանց կրնար տեղի տալ:

Վերջապէս հասանք եւ հեռուէն գիւղին տեսքը փարատեց անձկութիւնս:

Սահակը ղրկեցի առաջ մեր գալուստը իմացնելու գիւղը հասած մի քանի գիւղացիներուն: Աղբակի կիսաւեր գիւղը, անոր մուտքին քանի մը ծառերուն ստուերը գլխս սփոփեցին, որովհետեւ աւելի սարսափելի բնութեան մը ականատես եղեր էի եւ ապրեր՝ աւելի վայրագ ամայութեան մը ծոցը, ուր արջեր ու կաքաւներ կը շրջէին եւ մարդիկ անօթի գայլերու վոհմակներու վերածուած էին, ծուարած անմատչելի բարձունքներու ծերպերուն մէջ: Յանկարծ շան հաչոցներ լսուեցան. ապահովաբար Սահակ գիւղ մտեր էր:

Շուներու հաչոցին յաջորդեց մարդկային կանչ մը:

– Ո՞վ է, պոռաց հեռաւոր ձայն մը:

Սահակ նոր կը մօտենար, ուրեմն, գիւղին: Անոր պատասխանեց Սահակ.

– Բարեկամներ:

Քիչ ետք գիւղէն յառաջացան վեց եօթը մարդիկ, որոնք Սալմաստէն վերադարձող բնակչութիւնը կը կազմէին: Անոնք կու գային մեզ դիմաւորելու եւ մեզ տեսնելով ուրախացան: Վարդապետը անտեղեակ էր մեր ապրած արկածներուն եւ հաւարի տուեր էր ամբողջ շրջակայքը թէ՝ ես եւ զինուորներս ու բարեկամս կորսուած ենք: Գիւղապետը մեզ հրաւիրեց իր տանիքին վրայ ընթրիքին: Սալմաստէն բերած էին ձմերուկ եւ լաւաշ. ամբողջ մթերքնին այս էր. եւ գիւղապետը խիստ նեղուած կը զգար ինքզինք, այսպիսի խեղճ սեղան մը սարքելով զիս հիւրընկալելուն համար, ես որ եկեր էի Կ. Պոլսէն իրենց այցելութեան…:

– Մենք ա՞յսպէս պիտի պատուէինք մեր հիւրը…, կը կրկնէր, յուզուած:

– Ինծի համար հայոց աշխարհի ազնուական գիւղացիի տանը հիւրասիրուիլ շատ աւելի մեծ ուրախութիւն է, քան օտար թագաւորի սեղանը:

Արդարեւ, ոչ մէկ խնճոյք այնքան թանկագին էր թուած ինծի, քան

այդ գիշերուան վերնատան հողածեփ յատակին վրայ ծալապատիկ նստած անպաճոյճ ընթրիքս, որ կը բաղկանար հայկական լօշէ եւ ձմերուկէ, մանաւանդ որ գրեթէ շաբաթ մը միայն աղբիւրի ջուր եւ կալեթ ունեցեր էի:

Ամենէն մեծ անակնկալը եղաւ ինծի համար գիւղապետին բերնէն լսել, թէ մինչեւ ռուս բանակին Աղբակ մտնելը, Հասպիստան խալմացած էր 1896-ի հալածանքներէն: Թուրք իշխանութիւնները, խալմացնելէ ետք հայ գիւղերը, կու գային եւ բոլոր գիւղացիները դուրսը շարելով, կիները կը բաժնէին այրերէն, այն առարկութեամբ թէ քրիստոնէական ամուսնութիւնը չեղեալ կը համարուի եւ թէ պէտք է նորէն ամուսնանալ ուրիշ կնոջ մը հետ եւ հօրեղբայրը նիքեահ կ'ընէին իր քեռաղջկան հետ, քոյրը եղբօր հետ, աղջիկը իր մօրեղբօր հետ եւայլն:

Այդ գիշերը պառկեցանք աւերակ Հասպիստանի կիսափուլ վերնատան վրայ. այս անգամ ունեցայ չոր խոտի անկողին մը, որ փափուկ թուեցաւ ինծի:

Արթնցայ եւ չուրջս նայելով նշմարեցի լուսամուտ մը, ուրկէ արեւի ճառագայթ կը թափանցէր վերմակիս վրայ. ուրեմն տանեստանին վրայ չէի, ուր անցուցած էի Հասպիստանի գիշերը. ճանչցայ խուցս:

Վանքն էի: Յիշեցի առաւօտուն արթննալս Հասպիստանի մէջ, ուրկէ հրաժեշտ առնելով գիւղացիներէն, ճամբայ ելած էինք դէպի Ս. Բարթուղիմէոս: Բլուրին պարիսպներուն մուտքին վրայ կայ Առաքեալին նահատակման վերնաքանդակը: Երկու դահիճներու միջեւ է առաքեալը, որոնք երկու կողմէն սղոց մը բռնած սուրբին մարմինը կը կիսեն: Քողաք մը կը մօտենայ ընկերոջս եւ ինծի ու կը հարցնէ թէ ե՞րբ տեղի ունեցած է այդ մարտիրոսութիւնը.

Ընկերս կը պատասխանէ.

– Քրիստոսի 60 թուականին:

– Եկեղեցի՞ն որքան հին է:

– Եկեղեցին հազար տարուան է:

Քողաքը պատկառած ակնարկ մը կը նետէ պարսպին եւ կը հեռանայ:

Աղբակի մէջ կատարած քննութիւններու փորձս լրացնելով, տեղեկագիրը պատրաստեցի Վանքի խուցիս մէջ: Անկէ քաղուած ուսումնասիրութիւն մը հրատարակած եմ «Հայաստան» արեւմտահայ օրկան օրաթերթին մէջ, «Հայերու կալուածական իրաւունքները» վերնագրով:

Իմ ուշադրութիւնս գրաւած կէտը եղաւ մանաւանդ այն իրողութիւնը՝ որ Օսմանեան կառավարութիւնը, առանց իր օրէնքները գործադրութենէ դադրեցնելու գոհացած է հայոց հալածանքները կազմակերպել, այդ օրէնքները չպաշտպանելով հայոց պարագային. այսպէսով հայերը պաշտօնապէս հողազրկուած չեն, այլ անոնց կալուածները բռնագրաւուած են, կամայականօրէն: 1896-ին հայոց գիւղերը, հողերը, արտօրայքը տուած են քիւրտերու, կամ բանք թոյլ տրուած է անոնց բռնագրաւումը. սակայն կալուածագրական արձանագրութիւնները մնացած են հայ կալուածատէրերու անունին: Աղբակի զուտ հայաբնակ գիւղերու մէջ բնակեցուած էին քիւրտեր, հայերը դուրս քշելով… բայց այս եկուոր քիւրտերը երբեք սեփա-

կանատիրական կալուածագիր ունեցած չեն, հետեւաբար ոչ մէկ սեփականութիւն, այլ հետզհետէ տեղաւորուած են հայապատկան գիւղերու մէջ, հայերը բռնութեամբ վտարելով:

Հետաքրքրական են տեղեկագրիս մէջ յիշած փաստերէս մաս մը յիշելը:

Օրինակներ.—

Նատրոկ· հայ գիւղ, դարձած քրտական· 1900–ին տակաւին զուտ հայկական գիւղ, դրուժենական կերպով՝ կը քշուին Պաշգալէ եւ գիւղին մէջ կը տեղաւորուին քիւրտեր:

Խանձուլիա· քրտական նկատուած գիւղ· ուր կը տիրէ հայկական եկեղեցին· պերճախօս ապացոյց անոր հայկականութեան, եւ հայերէ հիմնուած ըլլալուն:

Սորան· նոյնպէս «քրտական գիւղ» մինչեւ ռուսական գրաւումը· ունէր իմ այցելած պահուս տակաւին երկու տուն հայ բնակիչ, որոնք պատերազմին սպաննուած էին իրենց դրկից քիւրտերէն:

Սորխաչ· 1896–ի դէպքերուն բռնագրաւուած է այս զուտ հայկական գիւղն ալ· միայն երեսուն տուներու կալուածները քիւրտերու տրուելու համար· մնացեալ բնակչութիւնը բռնի կ'իսլամացուի, բայց ամբողջ գիւղին բոլոր կալուածներուն ալ տուրքը կը վճարեն հայերը մինչեւ պատերազմ:

Հասպիստան· բաւական թուով հայեր իսլամացած են բռնութեամբ· ասոնք այդ կերպով կրցած են պահել իրենց ստացուածքը: Իմ այցելած ատենս իսլամ չէին այլեւս:

Ձուխ· տասնըհինգ տուն հայ մնացած էր եւ երեսուն տնուոր քիւրտ բնակիչ ունեցած է· ասոնք բռնի մտած եւ տեղաւորուած են հոս եւ ապրեր են հայերու հաշուոյն, հայոց կալուածներուն մէջ: Կալուածատուրքը վճարած են հայերը:

Հայերը, այս պայմաններուն տակ պիտի մղուէին աղաչելու քիւրտէն զիրենք ազատել հողատիրութեան բեռէն եւ շնորհ մը նկատել, եթէ քիւրտը հաճէր այդ վեհանձնութիւնը յանձն առնել:

Ժթ. դարու առաջին քառորդին ատենները, Գաւազար անուն կալուած մը կար, որուն բաժնետէրերէն Գէորգ Մուժոյեան, իր հողը բէկերու ոտնձգութենէն եւ կառավարական կեղեքումներէն ազատելու համար կը դիմէ Տեմիր Բէկ անուն քիւրտին եւ անոր հետ կը համաձայնի տարեկան տասանորդ վճարելով, իր հողերը անոր պաշտպանութեան տակ դնել: Այս դիմումը առիթ կը դառնայ Բէկին, այդ հողերը ամբողջութեամբ իր անուան կալուածագրել: Այս բռնութիւնը բովանդակ Անատոլուի վէրքն է եղած: Թուրք դեղջուկներ ալ այս ազդեցիկ բռնակալներու զոհերը կ'ըլլային յաճախ: Հայրս, փաստաբան, այսպիսի դատ մը ստանձնած է Թուրք երկու եղբայրներ փրկելով նման բռնութեանց զոհ ըլլալէ եւ այս՝ 1897–ին Պոլսոյ վճռաբեկ Ատեանին առաջ խիզախելով հայոց կեղեքումներու օրինակը յիշել:

Իմ ուսումնասիրութեանս նպատակը ըլլալով քննել թէ հայերը պա–

հա՞ծ են իրենց կալուածագրերը (թափու), հաստատեցի որ հարիւրէն մէկը հազիւ թէ պահած ըլլայ զայն:

Սալմաստ վերադառնալու ատենը հասաւ: Ճամբայ ելանք կէսօրէ ետք մը: Մութ էր բոլորովին, եափունջիիս մէջ փաթթուած կը յառաջանայի խումբին գլուխը, երբ Քազաչի փոստ չհասած քոզաքներ ելան դէմերնիս, հարցնելով որ ինչո՞ւ չէինք պատասխանած իրենց «կեցիր» ազդարարութեան, զոր կրկնած էին երեք անգամ: Երրորդ ազդարարութենէն ետք պարտաւոր էին կրակել, բայց չէին կրակած բարեբախտաբար...: Թերեւս կասկածեր էին, որ թշնամի չէինք: Ամէն պարագայի աժան ազատած էինք: Մեր ինքնութիւնը յայտնեցինք եւ վաւերաթուղթերնիս ցոյց տուինք: Քազաչի փոստի Սննդատու Կայանը հիւրընկալուեցանք գիշերելու համար: Այս կայանը, որուն մթերապահը հայ էր, ճիւղերէ եւ հողի շաղախէ շինուած էր՝ ներսը վառարանի կրակէն հաճելի տաքութիւն մը կը տիրէր, որ դուրսի խածնող ցուրտին առթած դողը փարատել սկսաւ ընդարմացած մարմնէս: Ընթրեցինք թէյով, եւ յետոյ, նոյնպէս ճիւղերէ եւ չոր խոտով յարդարուած մահճակալի մը վրայ հանգիստ ննջեցի:

Հետեւեալ օրը վա՛ղ ճամբայ ելանք դէպի Սալմաստ, ուր Սրբազանը եւ Տիգրանեան մեզ դիմաւորեցին:

Հիւանդանոցի կազմն ալ, որ զիս քիչ մը պաշտօնակից կը համարէր, քոլերայի տագնապի օրերը միասին անցուցած ըլլալով, հրաւիրեց հաւաքոյթի: Օրիորդները հետաքրքրութեամբ մը շրջապատելով զիս, սկսան հարցնել թէ ո՞ւր էր ստացած վէրքիս հետքը գլուխիս վրայ...: Զարմանքով եւ շփոթած ուզեցի հասկնալ թէ ի՞նչ վէրքի խօսք էր այդ եւ ուրկէ՞ իմացած էին թէ վիրաւորուած ըլլամ արշաւանքէ մը, որուն ընթացքին թշնամիի հետքը դուցէ նշմարած էինք, բայց երբեք անոր հանդիպած:

— Ինչո՞ւ պահել կը ջանաս ձորը գլորիլդ երիվարիդ հետ:

Մոռցեր էի... ճիշդ էր, ճակտէս վիրաւորուեր էի այդ արկածէն:

— Ճակատս սկրթած էր, բայց քանի մը օրէն անցաւ:

— Տեսնե՞նք, ճռուողեցին հինգ մանկամարդուհիները միասնաբար· եւ ինկան վրաս...: Համբոյրով մը շնորհակալութիւն յայտնելով ազատեցայ այս քաղցր գգուանքներէն:

Երեկոյեան, Տիգրանեան ստացաւ տեղեկագիրս եւ քիչ շատ գոհացուցիչ գտնելով — Քիչ, որովհետեւ վաւերագրական փաստեր գոյութիւն չունէին — յարեց·

— Բաքուի Կուլտուրական Միութիւնը, բաւական կարեւոր գումար մը յատկացուցած է Վշտապատում խորագրով մեծածաւալ գործ մը հրատարակելու համար, որուն նիւթը պիտի կազմէին բռնագաղթի եւ ջարդի պատմութիւնները, քաղուած բուն իսկ ենթականերէն եւ վկայութիւններու փաստով, դրի առնուած: Արդ, Լեւոն Շանթ այս Միութեան կողմէ խնդրեր է Տիգրանեանէն ընդունիլ այս գործը կազմակերպելու լիազօրութիւնը, Պարսկաստանի շրջանին համար գաղթականներու մօտ հարցազրոյցներով:

Տիգրանեան ինձմէ կը խնդրէր Թիֆլիս երթալ, խնդրոյն մանրամաս–

նութիւնները հասկնալ եւ վերադառնալով ստանձնել ձեռնարկին կազմակերպութիւնը:

Ընդունեցի. սակայն Շտապի եւ Կարճիկեանի փորձառութիւնս, եւ փող ուզէ խրատը դեռ դաս եղած չէին ինծի: Տիգրանեան Թիֆլիսի մէջ զիս պաշտօնի կոչած օրը ճանապարհածախքի համար 100 ռուբլի տուած էր եւ ցարդ մէկ կոպէկ ռոճիկ չէի ստացած: Կալուածական խնդիրը լրացնելով տեղեկագիրս յանձներ էի. եւ սակայն դարձեալ դրամի հարցը անվճար թողած էր եւ ես մտքէս անգամ չէի անցուցած խօսք ընել: Բաքուի Միութիւնը այս նոր գործին ձեռնարկութեան համար առաջին առթիւ 15,000 ռուբլիի կանխավճար մը տրամադրած էր: Հետագային աւելի խոշոր գումարներ տրամադրելու համար: Տիգրանեան այս անգամ ճանապարհածախքի խօսք իսկ ըրած չէր: Ինչո՞ւ այսքան անշահախնդրօրէն եւ խանդավառութեամբ նետուեցայ գործին մէջ. չեմ կրնար բացատրել: Գուցէ անոր համար որ կամաւոր արձանագրուած էի եւ եկած՝ ժողովուրդիս տառապանքը բաժնելու. երկրորդ՝ Պոլսոյ հայոց սովորութիւնն է ազգային պաշտօնները պատուակալ աշխատութիւն նկատել:

Եթէ Տիգրանեան փողի խօսք չըրաւ, Ներսէս Եպիսկոպոս տարբեր խմորէ անձ էր...

Ան ինծի դառնալով յարեց.

– Լեւո՛ն, ես մի քանի օրից Դաւրէժ եմ գնալու. միասին կը գնանք մինչեւ գնացքի կայարանը, մենք կ'առնենք Թաւրիզի գիծը եւ դու՝ Թիֆլիսինը. քեզ համար տոմսակ կը տամ:

Պէտք էի կասկածիլ գործին լրջութենէն այդ պահուն, որովհետեւ Տիգրանեան որեւէ հակազդեցութիւն չունեցաւ:

Քանի մը օր ետք ելանք Սրբազանին կառքով: Ես նստած էի անոր դէմը, հրացանը ծունկերուս մէջ, հանդիսաւորութեան փայլ մը տալու համար մեր երթին: Կէս ճամբան հանդիպեցանք զինուորական ոստիկաններու, որոնք մեր կամաւորներէն չորս տղաք ձերբակալած կը տանէին պատերազմական ատեանի արդելարանը: Ներսէս Եպիսկոպոս կառքը կեցուց. այրուձիները կանգ առին. հարցուփորձեց զանոնք. այս տղաքը ձերբակալուած էին արդէն մի քանի ամիսէ ի վեր, այն ամբաստանութեամբ թէ Բաղէշի մէջ Թուրքեր կոտորած էին: Ճիշդ չէր այդ ամբաստանութիւնը. մենք Թուրք կոտորած չէինք. թէեւ անոնք իրենց քաղաքակից հայ դրացիները կոտորեր էին:

Սրբազանը խօսեցաւ յետոյ տղոց հետ եւ անոնց քաջալերական խօսքեր ուղղելով դրամական նուէրներ բաշխեց եւ օրհնութիւն տալով ճամբու դրաւ:

Մեր ճամբան շարունակեցինք. պահ մը զառիվեր եւ ձիերը նեղութիւն կը կրէին կառքը քաշելու: Հետեւաբար, ես վար իջայ եւ քալելով հետեւեցայ անոր: Բայց երբ ուղին հարթացաւ կառքը արագ սլացաւ առաջ: Ես ճամբան շարունակեցի հետիոտն եւ երբ հասայ վերջապէս շոգեկառքի կայարանը՝ հետք մնացած չէր կառքէն եւ ուղեկիցներէս: Շփոթած կը մնայի կայարանին քարափին վրայ, չորս կողմս նայելով, երբ անձ մը մօտեցաւ ինծի եւ Սրբազանին կողմէ յանձնեց քսանըհինգ ռուբլինոց պանքնոտ մը ըսելով.

– Նորին Սրբազնութիւնը Թաւրիզի գնացքը չփախցնելու համար շտապեց եւ մեկնեցաւ: Այս դրամատոմսը յանձնեց ինծի, ձեզի տալու համար, իբրեւ Թիֆլիս երթալու ճանապարհածախք. միայն թէ այսօր գնացքը մեկնած է եւ յաջորդը վաղն առաւօտ ժամը 9-ին է, հետեւաբար պէտք է գիշերը մնաք Շարաֆիա, Ուրմիոյ լճին եզերքը նշանաւոր խաղողի այգիներու քաղաքը: Ես ձեզի ցոյց կու տամ ճամբան. քաղաքը մօտ է հինգ տասը րոպէէն կը հասնինք:

Արդարեւ, քանի մը վայրկեանէն Ուրմիոյ ծովը երեւաց մեզի. առաջնորդս տարաւ զիս մինչեւ լճին ափը գտնուող պանդոկը եւ հրաժեշտ առաւ ինծմէ:

ԺԹ. ԶՐԱԴԱՇՏԻ ԾՆՆԴԱՎԱՅՐԷՆ ԹԻՖԼԻՍ

Հայաստանի երկրորդ լճին ափն եմ:

Ուրմիոյ ծովը, որուն ջուրը Վանայ ծովէն աւելի աղի է եւ որուն մէջ ո՛չ Տոսպայ ծովուն տառեխը կայ եւ ոչ ալ Սեւանի Լիճին Իշխանը:

Հայոց Բարձրաւանդակին երեք մեծ լճերէն երկրորդն է Ուրմիան՝ իր տարածութեամբ. մեր լճերուն թագուհին ըլլալով այս տեսակէտէն Վանայ կամ Բզնունեաց ծովը: Արդարեւ, Վանայ ծովը ո՛չ միայն իր տարածութեամբ այլ եւ իր գեղեցկութեամբ վեհագոյն է իր կրտսեր քոյրերէն: Հայոց մեծագոյն լիճը իրաւ ծով մըն է, եթէ զայն համեմատենք արեւմտեան Եւրոպայի մեծագոյն լիճին՝ համբաւաւոր Լեմանին հետ, որ մեր լճերուն կրտսերին՝ Սեւանին տարածութեան մէկ երրորդն է միայն: Տարբերութիւնը այն է որ Լեման՝ ծովու մակերեսէն երեք հարիւր քսան մեթր բարձր է, մինչ Սեւան՝ մօտ երկու հազար մեթր, թէեւ լայնութեան աստիճանով աւելի մօտ է հարաւային շրջանին:

Ուրմիոյ լիճը պատմական անցեալ ունի. ան ժամանակին Հայաստանի եւ Մարաստանի միջեւ սահման էր, արեւելեան ափունքը՝ Հայաստան: Այս ափերուն վրայ ծնած է Զրադաշտը, Արամազդի պաշտամունքին առաքեալը, որ արեգական կրօնը տարածեց Աքեմենեան Պարսկաստանի մէջ, Ն. Ք. վեց հարիւր տարի առաջ:

Արաբական տիրապետութիւնը է. դարուն բնի ջնջեց մազդէականութիւնը եւ վերջին Սասանեանը նուիրական հուրը հետը առնելով ապաստանեցաւ Հնդկաստան, ուր ցարդ կը մնան հին պարսիկներու այս հարազատ ճետերը: Արդ, այս զրադաշտականներու պահած աւանդութեան համաձայն, Զրադաշտ ծնած է Հայաստանի մէջ, ինչ որ մեզի ենթադրել կու տայ՝ Ուրմիոյ լճին հայկական ափերուն վրայ: Միւս կողմէ՝ ըստ պատմական տուեալներու, Աքեմենեան Տան հիմնադիրը Մեծն Արտաշէս Փարսի երկրէն արշաւեց Մարաստան եւ զայն միացուց Պարսկաստանին, իր տիրապետութեան

ներքեւ եւ թագաւորութիւնը վերածեց Աշխարհի, այսինքն՝ բովանդակ Արեւելքի կայսրութեան: Ան է Աստուածաշունչի Արտաշէսը – լատիներէն Ասուերուս, եւ յունարէն Արտաքսերքսես: Յոյները չունին շ տառը, հետեւաբար զայն չեն կրնար արտասանել առանց աղաւաղելու:

Երբ Ուրմիա եկայ, չէի գիտեր այս պատմական տուեալները եւ անտեղեակ էի որ Պարսկաստանի մէջ ԺԴ. դարերէ ի վեր տիրապետող իսլամական կրօնին առընթեր դեռ կ՚ապրէր զրադաշտական կրօնը:

Մաքուր պանդոկ մըն էր, ուր պիտի գիշերէի: Իրիկունը կը մերձենար երբ իջայ վար եւ յառաջացայ դէպի պանդոկին դարատափը, որ անմիջապէս լճին ափը կը կազմէր եւ որուն ջուրերը կը լիզէին անոր քարափը: Ցերեկէն ետք երկար պտոյտ մը ըրած էի շրջակայքը, զմայլելով այգիներու առատութեան եւ գեղեցկութեան վրայ. որթերը լի էին ողկոյզներով եւ ցերեկուան ճաշին այդ սքանչելի անկուտ խաղողէն ճաշակած էի:

Սպասեակը բերաւ կլկլակը, կամ աւելի ծանօթ անուամբ՝ Նարկիլէն, որ Պարսկաստանի մէջ տարածուած է աւելի քան գլանիկը եւ ծխամորճը, եւ սկսայ թամպաքին ծխել շիշ մը վարդեջուրի մէջ բուրումնաւէտելէ ետք: Ծուխը քիմքը գգուելով կը սահի, կը խառնուի շունչիդ: Պահին խաղաղութիւնը կ՚ըմբոշխնէի: Թռչուններու ճռուողիւնի պահն էր: Այս հաճոյալի ժամուն լռութիւնը խանգարուեցաւ մէկէն, ժամանումովը խումբ մը պարսիկներու, որոնք սրճարանին մէջէն դուրս կու գային պատշգամ, եւ իմ դրաւած անկիւնիս հանդիպակաց կողմը կը տեղաւորուէին աթոռակներու վրայ: Անձ մը, որ խումբին դէմը կը նստէր, այնպէս մը որ միւսները իր շուրջը բոլորակ մը կը կազմէին, անոնց կը խօսէր իբրեւ դասախօս մը: Սկիզբները ուշադրութիւն չըրի անոնց խօսակցութեան, ենթադրելով որ Թուրքիոյ մէջ յաճախ պատահածին պէս, այդ մարդը կամ Գուրանէն տուն մը կը մեկնաբանէր, եւ կամ մեռտահ մըն էր, հէքիաթ մը պատմելով զբաղած:

Յանկարծ, սակայն, հետաքրքրութիւնս սրեցաւ, լսելով Զեր Դոստ բառը, եւ քիչ ետք Օրմուստ անունը: Մին կը նմանէր Զրադաշտին, իսկ միւսը Արամազդին պարսկերէնն էր...: Սկսայ ականջ դնել ուշադրութեամբ:

Ճառախօսը պահէ մը անդրադարձաւ իմ հետաքրքրութեանս եւ իմ կողմս դառնալով ըսաւ ռուսերէն.

– Պարոնը կը հասկնա՞յ մեր լեզուն:

Մարդը համազգեստս տեսնելով զիս ռուս կը կարծէր: Կը խօսէր ոչ թէ փարսի այլ ազերի բարբառով, որ պարսիկ Ատրպատականի լեզուն է:

– Այո, բայց ես ռուս չեմ, պարոն, հայ եմ:

Մարդը ոտքի ելաւ եւ շտապ քայլերով մօտեցաւ ինծի. եւ դառնալով պարսիկներուն յարեց.

– Հայրենակիցներ, ահա եղբայր մը. հայերը եւ պարսիկները եղբայրներ են. սիրելի տիար, կ՚ուզէ՞ք մեր սեղանը հրամմելու պատիւը ընել մեզի:

Ընդունեցի եւ գացի անոնց մօտ աթոռ մը առի եւ նստայ:

Մարդը շարունակեց.

– Այո՛, եղբայր մը. որովհետեւ մենք դարերով ապրեր ենք միեւնոյն երկնքին տակ, նոյն հողին վրայ, նոյն կրօնով: Մենք Զէր Դոստի զաւակները եղած ենք եւ միեւնոյն Աստուածն ենք պաշտեր խորհրդանշուած այս սրբազան ափերուն վրայ յաւիտեան ծագող եւ մարը մտնող արեգակին էութեամբ: Այդ դարերը մեզ կապած են իրարու յաւիտեան. յետոյ անոնք դարձեր են քրիստոնեայ եւ մենք միւսլիման:

Բայց գիտցէք, եղբայրներ, որ Զէր Դոստը, արեւորդին, այս ափերուն վրայ ծնած է եւ ո՜րքան անգամներ յափշտակուած այս մայրամուտի տեսիլով, որուն ականատես կ՚ըլլանք այս իրիկուն: Նայեցէք այս կենսատու աստղին, որ Աստուածը չէ այլ Աստուծոյ խորհրդանշանը, այն բնակարանը ուր է Աստուծոյ հոգին եւ կը կենսաւորէ եւ կ՚ոգեւորէ մեր կեանքը, այս երկրին բոլոր շնչաւոր էակներուն կեանքը:

Մարդը ոտքի կանգնեցաւ երկիւղածութեամբ: Արեւը կը խոնարհէր հորիզոնին եւ ոսկի կը սփռէր լիճին տարածութեան վրայ: Մարդը կը շարունակէր.

– Եւ արեգորդին քարոզեց մեր աշխարհը ծագէ ծագ եւ իր հակառակորդները կատղեցան իրեն դէմ. հին կռապաշտութեան քուրմերը սուր բարձրացուցին խաղաղութեան առաքեալին դէմ եւ ի վերջոյ գացին այն ատենուան թագաւորին գանգատիլ, «խռովարար» անձի մը դէմ, որ ժողովուրդը կը գրգռէ հաստատուած կրօնին եւ արքայական վեհափառութեան դէմ:

Թագաւորը կանչեց իր մօտ քարոզիչը եւ մտիկ ըրաւ անոր քարոզը: Տեսաւ որ Զէր Դոստ խաղաղութեան եւ արդարութեան մարդ էր եւ ոչ թէ խռովարար, իշխանը բացատրել տուաւ անոր կրօնը, արեգական խորհուրդը եւ համոզուեցաւ բարիի սկզբունքներու ճշմարտութեան: Աշխարհին խոստացուած այն յուսատու սկզբունքին թէ բարին պիտի տիրապետէ օր մը չարին, զայն իւրացնելով ու անէացնելով, հրամայեց որ Մարգարէն ազատօրէն տարածէ աշխարհի վրայ ուր ձայնը կը հասցնէ իր ճշմարտութիւնը:

Մնացի երկար ատեն լիճի ափին, մինչեւ ծովուն հանդարտ տեսարանին խաւարումը մթնշաղին մէջ: Հրաժեշտ տուած էի արդէն մազդէական քարոզիչին եւ պարսիկներուն եւ ելայ դուրս:

Հետեւեալ օրը գնացքը առի եւ գացի մինչեւ Գարաքիլիսէ, ուր ստիպուեցայ իջնել: Կը յիշեմ տարտամօրէն, որ գնացքը Կարս կ՚երթար եւ ոչ մինչեւ Թիֆլիս: Անգամ մը կանգ առած էի եւ գացած էի մինչեւ Երեւան, որ այն ատեն երկաթուղագծին վրայ չէր եւ մասնաւոր երկրորդական գիծ մըն էր: Ճամբու ուղեկիցս՝ բժիշկ Վարդանեան այդ գիծը կ՚առնէր Երեւան երթալու համար, ընկերացայ իրեն: Այն ատեն ոչ ոքի մտքէն կ՚անցնէր որ այս գիւղաքաղաքը, ապագային սահմանուած էր ըլլալ հայոց այժմեան մայրաքաղաքը: Երեւան այն ատեն հազիւ թէ քսան հազար բնակչութիւն ունէր. բայց այս թիւը եռապատկուած էր Վանի գաղթականներէն: Բնակչութիւնը բարձրացած էր ուրեմն վաթսուն հազարի: Որեւէ գիւղի մը պէս Երեւան ունէր գլխաւոր փողոց մը Աստաֆովսկի, կամ, ինչպէս հայե–

ըը կը կոչէին, Աստաֆեան փողոցը: Այդ փողոցին վրայ էր գլխաւոր պանդոկը, ուր գացինք տեղաւորուիլ բժիշկին հետ:

Պանդոկապետը մեզ յատկացուց գլխաւոր սենեակը, Աստաֆեանի վրայ պատշգամով մը եւ մի քանի պատուհաններով: Քաղաքը զուրկ ըլլալով որեւէ զբօսավայրէ, գիշերը հասնելէ առաջ գացինք պտոյտ մը ընել փոքրիկ «Անգլիական այգին», որ հանրային միակ պարտէզն էր: Երկու երեք օրիորդներ մեզի մօտեցան, «ծանօթացանք», եւ միասին շրջեցանք պարտէզը: Ան անգլիական կը կոչուէր իր յարդարման ոճին համար, որովհետեւ գալարիքով յարդարուած էին ածուները: Օրիորդները շատ հպարտ կը թուէին ըլլալ իրենց այգիով:

Գիշերը հանգիստ քուն մը քաշելէ ետք, առտուն դուրս ելայ պանդոկէն, Վանէն ծանօթ պոլսեցի բարեկամի մը՝ Պր. Կարապետ Այճեանի հետ, որ եկեր էր գիս տեսնելու, քաղաքը պտտցնելու եւ ուրիշ բարեկամներու հանդիպելու համար: Տեսայ Հմայեակ Մանուկեանը, Բարունակ Կապուտիկեանը, հայրը Սիլվա Կապուտիկեան յայտնի բանաստեղծուհիին, որ պիտի վախճանէր Թիֆլիսի համաճարակէն, 1918-ին, առանց տեսնելու իր տաղանդաւոր աղջիկը:

Պ. Այճեանի հետ սկսանք քալել Աստաֆեան փողոցի երկայնքին: Երկու կողմերու տուները այնքան ցած կ'երեւէին ինծի, որ յիշեցի Գուլիվըրի պտոյտը լիլիփութներու փողոցներուն մէջ, ուր իր հասակը կը գերազանցէր տանիքներու բարձրութիւնը: Սակայն Երեւան ունէր թանկագին առաւելութիւն մը. իմ ցարդ տեսած հայաշատ քաղաքն էր, ուր բնակչութիւնը հայերէն կը խօսէր: Այճեանի հետ մինչեւ Աստաֆեանի բարձունքը ելլելէ ետք, վար իջանք եւ պանդոկիս առջեւէն անցնելով հասանք Մեճիտի, այսինքն՝ մզկիթին շրջափակը: Ներսը, զով բակին մէջ, իրենց ներբաններուն վրայ ծունկի նստած մահմետականներ համրիչ կը դարձնէին: Պարսկական մըզկիթը կապոյտ յախճապակիով պատած գմբէթ մը ունէր, որ գեղեցիկ էր: Հեռուէն քաղաքին վրայ կը տիրապետէր Խաներու բերդը. չելանք մինչեւ հոն: Այճեան, իրաւաբան, Վասպուրականի դատական քննիչն էր եւ կը ճանչնար բոլոր գաւառները, Հեքքեարին ալ մէջը հաշուելով, ծանօթ էր Գոչանիսի, Մար Շիմոնի, Սրմա Հանըմի: Մասնակցած էր Վանի ինքնապաշտպանութեան պայքարին եւ մօտ ատենէն Վան պիտի դառնար, նպաստամատոյցի օժանդակութեամբ վերակազմուող քաղաքապետական վարչութեան դատական ատեանին մէջ գործելու համար: Երեւան հաստատուած էր դատարան մը, հայ գաղթականներու միջեւ ծագած վէճերը լուծելու համար: Այճեան այս ատեանին նախագահն էր: Զիս հրաւիրեց ներկայ ըլլալ դատի մը, որուն մէկ կողմի փաստաբանն էր բարեկամս եւ դասակիցս Պոլսոյ իրաւաբանական դպրոցէն,– Միրզախանեան: Այս առթիւ կը հանդիպէի բարեկամիս:

Գացինք դատարան. կամ աւելի ճիշդը՝ այն տունը՝ ուր պիտի տեղի ունենար դատավարութիւնը: Ատեանը կազմուած էր նախագահէն եւ երկու անդամներէ. հոն էին գանգատող եւ ամբաստանեալ երկու կողմերը: Միրզախանեան պարտապան կողմի պաշտպանողականը պիտի կատարէր: Դատը

հետեւեալն էր: Վանէն փախուստի ատեն պահանջատէր կողմը միւսին տրամադրած էր սայլ մը եւ չորս ձիեր, որոնք ճանապարհին կորսուած էին: Հետեւաբար կը պահանջէր հատուցում: Միւս կողմը կ'առարկէր թէ նուէր ստացած էր զանոնք եւ ոչ փոխ առած կամ վարձած եւ պարտապան չէր համարեր ինքզինք հատուցում վճարելու: Զարմացայ որ Միրզախանեան այս ձեւի պաշտպանողականի մը կը հետեւէր եւ զայն պնդել յանձն առած էր: Օրէնքին համար, նուէրը միշտ կրնայ ետ պահանջուիլ, բայց վարձուած ինչքը վարձակալին կողմէ հատուցման ենթակայ չէ, եթէ ինք չէ զայն վնասի ենթարկողը կամաւորապէս:

Երկու կողմերու տեսակէտները լսելէ ետք, Ատեանը յայտարարեց թէ վճիռը պիտի հաղորդուի հետագային:

Միրզախանեանի հետ դուրս ելանք, Այճեանէն հրաժեշտ առնելէ ետք: Բարեկամս առաջարկեց ինծի այցելել Առաջնորդարան եւ տեսնել Խորէն Սրբազանը, որ Երեւանի Առաջնորդն էր այն ատեն, եւ յետոյ ընտրուեցաւ Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց: Երեւանի Եպիսկոպոսարանը գեղեցիկ դիրք մը ունէր, պատուհանէն այն դահլիճին ուր մեզ ընդունեց Սրբազանը, կը տեսնուէր Հրազդանի փրփրահոսան ջրվէժներու շարքը, քաղաքէն հեռու ամայի տարածութեան մը մէջէն: Հիանալի տեսարան մըն էր այս: Խորէն Եպիսկոպոս ժպտուն եւ բարեմոյն անձնաւորութիւն մըն էր եւ մտերմիկ ընդունելութիւն մը ըրաւ մեզի: Ան արդէն ծանօթ էր Միրզախանեանին եւ անոր կատակներուն:

Երեւանի մանուածապատ բաւիղները չմտայ, կէսօրէ ետքի մէկ մասը անցուցի Տոքթ. Մեսրոպ Վարդանեանի հետ, որ արեւմտահայ էր: Անոր հետ ալ շրջան մը ըրինք Աստաֆեանի վրայ եւ ինծի ցոյց տուաւ պողոտային բոլոր խանութները, կրպակները, հաւաստելով որ բոլորն ալ վանեցոց ձեռքը անցած էին այժմ: Երեւանէն ալ կ'երեւի Արարատ լեռը՝ իր երկու Մասիսներով, տեսարան՝ զոր յաւերժացուցած է Բաշինջաղեան մեծադիր իւղաներկ նկարով մը, որ այն ատեն կը գտնուէր Թիֆլիս Բարեգործական Ընկերութեան սրահին ճակատը: Նոյն գիշերն ալ պանդոկը մնացի եւ յաջորդ օրը գացի Գարաքիլիսէ, ուր մնացի կայարանին ծառերու հովանիին տակ, սպասելով գնացքին որ գիս Թիֆլիս տարաւ գիշերով:

Թիֆլիս հասնելով՝ Տիկին Զապէլ Եսայեանին այցելեցի եւ իմացայ անկէ, որ Սիրական Տիգրանեան Բաքու գացեր էր, բայց Կուլտուրական Միութեան նախագահ Յովհաննէս Յարութիւնեան պիտի գար մի քանի օրէն Թիֆլիս, որուն հետ կարելի էր բանակցիլ Վշտապատումի հարցով: Գրաւեալ վայրերը կը կոչուէին Հայաստանի երեք նահանգներ, Կարին, Վան, Բիթլիս եւ Տրապիզոնի նահանգն ալ, եւ այս ընդարձակ հողամասը ունէր մասնաւոր վարչութիւն մը՝ կապուած Բետրոկրատի արտաքին գործոց նախարարութեան: Զինուորական Կառավարութիւնը կովկասեան ճակատի ընդհանուր հրամանատարութեան ենթակայ էր, ուրեմն Մեծ Իշխան Նիկոլայեւիչի: Այս շրջանը ղրկուած էին մասնաւոր պաշտօնեաներ, Կուլտուրականին կողմէ գործադրելու այն քննական եւ փաստահաւաքման գործը, որուն գործադրութեան համար Տիգրանեան գիս նշանակած էր Պարս–

կաստանի գաղթականութեան մօտ։ Մեծ Եղեռնին հարազատ պատմութիւնը պիտի պատրաստուէր։ Այս պաշտօնեաները պիտի հայթայթէին նախանիւթերը այդ երկին։ Գործը, ուրեմն, սկսած էր եւ իմ կարգիս գործի ձեռնարկելու համար պէտք էր սպասէի Տիգրանեանի գալուն։

Տիգրան Յովհաննէսեան բաւական ուշացուց գալուստը. ստիպուեցայ սպասել, Տիկ. Զապէլ Եսայեանի խորհուրդով։ Ի վերջոյ եկաւ ան եւ բանակցեցանք։ Իմացայ որ Տիգրանեանի ձգուած է իր լիազօրութիւնը ընդունիլը Պարսկաստանի շրջանին համար, եւ նոյնպէս՝ որոշել իր ծախքերուն գումարը եւ ռոճիկը։ Եւ որովհետեւ ես ստիպուեր էի բաւական ատեն սպասել Թիֆլիսի մէջ, այս գործին կարգադրութեան համար Պր. Աբրահամ Գիւլխանդանեան, որ նոյնպէս Թիֆլիս եկած էր Բաքուէն, եւ գանձապետն էր Վշտապատումի յատկացուած դրամագլուխին, հարիւր յիսուն ռուբլիի կանխավճար մը տուաւ ինծի, իմ ըրած ծախքերուս համար։ Այս կանխավճարը, ըստ գանձապահը, կը վճարենք ի հաշիւ Տիգրանեանի ձեր ծախուց համար տրուելիք 450 ռուբլիին, մնացեալը կը ստանաք իրմէ երբ գայ։ Տիգրանեան եկաւ, բայց սկզբունքի խնդիր մը հանեց, մերժելով ճամբու եւ այլ որեւէ ծախք վճարել ինծի, որովհետեւ – կ՚ըսէր – իր այս գործին լիազօր կարգուելէն առաջ կատարուած են եւ հետեւաբար ինք չի ճանչնար զանոնք եւ չի վճարեր ինծի որեւէ կոպէկ եւ զիս դարձեալ կ՚արձակէր գործէս։

– Բարոյապէս պատասխանատուութիւն կը զգամ այս վիճակը ստեղծուելուն մէջ, ըստ Տիկ. Զ. Եսայեան, եւ զիս չլքելու համար իրեն քարտուղար նշանակեց։ Բայց այս եղաւ քանի մը ամիս ետք, որովհետեւ սահմանագլուխէն ետ դարձիս, զինք չգտայ Թիֆլիս, մեկնած էր Բաքու։ Ես բաւական նեղութեան մատնուեցայ այդ օրերուն, մնալով նիւթապէս զուրկ ապրուստի միջոցներէ, առանց բնակարանի, քանի գիշերներ լուսցնելով երկաթուղիի կայարանը։

Տիկ. Զ. Եսայեան միայն կրցաւ գործ մը երեւան բերել այս Վշտապատումի առթիւ, օգտագործելով քանի մը գրուագներ տարագրութեան ողեկէզ պատմութենէն եւ որ հրատարակուեցաւ «Գործ» ամսագրին մէջ։ Այս առթիւ է որ իրեն իբր քարտուղար ծառայեցի, իր բնակարանը ճաշելով։ Զապէլ Եսայեան իր հիանալի լեզուով եւ անստգիւտ ոճով, յուզիչ պատմութիւնը կ՚ընէ Երզրումէն մինչեւ Միջագետքի անապատները քշուող հայերու կարաւանի մը, անոր մասնակցող կնոջ մը բերնէն, եւ Հայկ Թորոսեանէ պատմուած։ Նկարագրութիւնը ահռելի է այն սարսափներուն ապրումով, որ պարզութեամբ ներկայացուած են կնոջ բերնէն։ Թորոսեանի պատմածը հրատարակուած է, նոյնպէս Զապէլ Եսայեանի գրչէն անցած՝ Փարիզի «Լը Ժուռնալ» թերթին մէջ, անոր Կովկասի թղթակցին՝ Հանրի Պառպիի կողմէ։ Թղթակիցը մեծապէս օգտուեցաւ Զապէլ Եսայեանի աջակցութենէն եւ անոր գրած երկասիրութենէն հայկական կոտորածներու վրայ գրած իր գրքին համար։ Այս գիրքը լոյս տեսած է «Արհաւրաց երկրին մէջ» խորագրով։

Այսպէս անցուցի երկրորդ ակամայ ձմեռ մը Թիֆլիսի մէջ։ Այդ տա-

րին ազգային կեանքը իր եռուզեռը կորսնցուցած էր։ Կամաւորական շարժումը շատոնց մարած էր։ Մեծ Իշխանը, իր միահեծան վարչութեան տակ առած էր ամէն շարժում եւ Վորոնցով Դաշկովի փոխարքայութեան շրջանի հայկական խրոխտ գործունէութեանց վերջ տուած էր։

Ռազմաճակատը չէր շարժեր Կարնոյ գրաւումէն ի վեր, ուր ծանօթ էր թէ օսմանեան զօրաբաժին մը քաղաքային զգեստ հագած ծուարեր էր թուրք բնակչութեան խառնուած։

Ատենը անգամ մը կը կրկնուէին փոքրիկ նահանջներ, որոնցմէ խուսափիլ մէկ միջոցով կարելի էր. մնալ խեղճ վիճակի մէջ Կովկաս, իբրեւ փախստական համաճարակներու սպառնալիքին տակ։ Գաղթականութեան վերադարձը՝ երկիր, անկարելի էր նահանջներու եւ անապահովութեան պատճառաւ։ Հայերու թիւին նուազութիւնը տրուած ըլլալով, լեռները քաշուած քրտական հրոսախումբեր կ՚իջնէին թալանի եւ ցանքերէն օգտուելու համար։ Յայտնի էր որ կոտորած չէին ուզեր սարքել, որպէսզի հայերը վարուցան ընեն, աշխատին աւազակներու հաշւոյն…։ Թրքահայ գիւղացին տեղաւորել Կովկասի հայկական շրջաններուն մէջ շատ դժուար էր, հողը բաւարար չէր, անոնց ալ բաժին հանելու համար։ Ռուս բանակը գրաւած էր Թրքահայաստանի մեծագոյն մասը, ամբողջ Մեծ Հայքը։ Անգլիական բանակը կը յառաջանար Պաղտատի վրայ եւ մեծ յաղթանակէն ետք՝ Րասուլայնի կողմը կը միանար ռուսական բանակին։ Այս գրաւուած Հայաստանը ամայի կը մնար հայութենէ եւ դարձած էր աւազակներու որջ եւ թուրք լրտեսներու բոյն։ Ռուսերը առաջին անգամը չէ որ կը գրաւէին Հայաստանը։ Օսմանցիներու դէմ մղուած ամէն պատերազմի, անոնք գրաւած էին զայն որպէս գրաւական Նեղուցներու տիրապետութեան։ Ամէն անգամ ալ Մեծն Բրիտանիա ձախողութեան մատնած էր Պոլիսը գրաւելու եւ Նեղուցներու տիրապետելու այս յոյսը, միջամտելով իր ծովային գերակշռութեամբ եւ ռուսերը անօգուտ համարելով ձեռք քաշած էին իրենց գրաւականէն, որ շատ երկար ճամբայ էր Միջերկրական հասնելու։

Թիֆլիս հասնելով քանի մը ամսուան բացակայութենէ ետք՝ շատ փոփոխութիւններ նշմարեցի։ Ամբոխը քանի մը անգամ խռովութիւն հանած էր, յարձակելով փուռերու եւ հացի ու խմորեղէնի վաճառատուններու վրայ, կողոպտած եւ հրդեհած էր զանոնք, նաեւ նպարեղէնի խանութներ։ Կառավարութիւնը արգիլած էր քաղցրաւենիներու ցուցադրութիւնը ցուցափեղկերուն մէջ։ Ժողովուրդը անօթի էր, աշխատաւոր կիները յուսահատած էին եւ խռովութեանց գլխաւոր հեղինակներն էին։ Խանութները փակ կը մնային եւ նպարավաճառներն ու փռապանները՝ կէս կը բանային իրենց փեղկերը։ Ատեն մը հանդարտութիւնը վերահաստատուեցաւ. եւ ձեւական ապահովութիւն մը տիրեց, ամէն ինչ խաղաղած կը թուէր։

Ամէն անգամ որ Քաղաքապետութիւնը կը ճգնէր որոշ սակագին սահմանել ուտելիքի կենսական ապրանքներուն, անոնք կը վերնային հրապարակէն եւ անգտանելի կը դառնային, ծախուելով ծածուկ, բարձր գնով։ Մութին մէջ տեղի ունեցող այս ծածուկ շուկան ստեղծուեցաւ 1916–ին իսկ։

Խռովութիւնները որոնց հանդիսատես եղած էր ոստիկանութիւնը առանց միջամտելու, անուանուեցան Կիներ ու խռովութիւնը· մասնակցողներն էին յատկապէս ռուս կիները: Տրուած ըլլալով որ Թիֆլիսի գրեթէ բոլոր առեւտրականները հայեր էին, շշուկ տարածուեցաւ որ այդ շարժումը հայոց դէմ էր: Յայտնի է որ դրամանիշի արժեզրկման հետեւանք է ապրանքներու գիներուն բարձրացումը: Մթերքը հազուադիւտ կը դառնար եւ պահանջը չէր կրնար գոհացնել· տնտեսական օրէնք է ասիկա, որուն կը հետեւի չարաչահութիւնը եւ մութ շուկան:

Սակայն կողոպուտի առարկայ չեղան միմիայն մթերքի վաճառատուները··· այլ նաեւ պերճանքի առարկաներու, գոհարեղէնի, կերպասի, մուշտակի վաճառատուները, ինչպէս Մայիլեաններունը, որ առեւտրական մեծագոյն հաստատութիւնն էր Թիֆլիսի մէջ:

Հայկական արուեստագիտական շրջանակներու կեանքը իր սովորական ձմեռնային եղանակը սկսաւ սակայն:

Հայոց Դրամատիկական Ընկերութիւնը այս եղանակին համար հրաւիրած էր Վահրամ Փափազեանը: Ան Կանանց Միութեան կողմէ հաւաքուած նուէրները տարած էր ճակատ, հայ կամաւորներուն բաժնելու: Փափազեանին հետ թատերախմբին գլխաւոր դերակատարներն էին Տիկին Սիրանոյշ, Սեւումեան ամոլը, Աւետեան եւ ուրիշներ: Սիրանոյշ արդէն մեծ համբաւ ունէր Պոլիսէն: Վահրամ, որ ինծի հետ Քաղկեդոնի Մխիթարեանց սան եղած էր, կը սիրէր զիս ներկայացնել իր ընկերներուն եւ մոլեռանդ համակիրներուն իբրեւ իր «դպրոցական ընկերը եւ դասակիցը»:

Փափազեան շատ սիրուած էր հանրութենէն: Թիֆլիսի թատերական շրջանը սկսած էր ըստ սովորութեան, աշնան մօտ:

Միւս կողմէ՝ Հայ Դերասաններու Միութեան Վարչութիւնը կազմած էր ուրիշ խումբ մը Յ· Աբելեանի ղեկավարութեամբ, որ նոյնպէս շաբաթը մէյ մը, հինգշաբթի երեկոները ներկայացումներ կու տար: Այդ տարին, ուրեմն, առաջին անգամ ըլլալով, Թիֆլիսի մէջ հայկական թատրոնը շաբաթական երկու ներկայացում կը բեմադրէր, բացի Ամօ Խարազեանի թատերախաղերէն, Ժողովրդական Տան մէջ: Արտիստականը երկու թատերախումբ կ'ապրեցնէր՝ շաբաթը երկու ներկայացումով եւ այսքան քաջալերութիւն հայ թատրոնը առաջին անգամ կը տեսնէր Թիֆլիսի մէջ: Այս ալ բացառիկ երեւոյթ մըն էր ազգային զգացումի, ազգային մշակոյթի զարթնումը նշող: Կը հանդիպէինք նոյնպէս, հայերէն խօսող կամ խօսիլ ջանացող ռուսահայ աղջիկներու, որոնք ցարդ ռուսախօս էին: Ուրիշ բնորոշ երեւոյթ մըն ալ նշմարեցի· մինչդեռ գաղթականութիւնը անցեալ տարի շատ յուսալքուած կը թուէր, այս տարի սկսած էր իր հաւասարակշռութիւնը գտնել, աւելի կորովով դիմաւորել այն ճնշող մթնոլորտը, որ մեր քաղաքական ապագան մթագնող երեւոյթներէն կը գոյանար:

Ի) ՄԻԱՀԵԾԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹԻՒՆԸ ԿԸ ՏԱՊԱԼԻ

Այն ատեն ես լսած իսկ չէի այդ անունը, ոչ ոք չէր խօսած ինծի այդ մարդուն գոյութեան եւ դերին մասին: Ցարական վարչակարգին տակ լաւագոյն էր բերանը գոց պահել եւ խուսափիլ Սիպերիոյ մէջ շրջան մը ընելու հրաւէրէն:

Բեթրոկրատի մէջ այդ լուրը մեծ գայթակղութիւն պատճառեց եւ անոր արձագանգը սարսեց բովանդակ Ռուսիոյ եւ Կովկասի հանրային կարծիքը, քանի որ առաջին անգամն էր որ նման լուր մը թերթերու մէջ կը հրատարակուէր: Ռասբութին արքունիքի մէջ ամենազօր արարածն էր· իր դերը գրեթէ գայթակղական էր այն հմայքով՝ որ կը գործէր Ցարեւիչի հիւանդութեան հետեւանքով արիւնահոսութիւնը մագնիսական զօրութեամբ կասեցնելով:

Ռասբութինի դիակը գտնուած էր Նեւայի մէջ, սառոյցին տակ, Փետրուարի առաջին օրերէն մին եւ զայն գետէն հանելու համար սառոյցը սղոցած ու բացած էին: Ցարուհին եւ իր պալատու օրիորդներէն ոմանք եկեր էին եւ այդ բացուածքէն գետին ջուրով թրջեր էին իրենց թաշկինակները, իբրեւ օրհնեալ ջուրի մէջ: Ասոնց հետեւեր էին բարձրաստիճան տիկիններ, այցելելով Նեւայի այդ բացուածքը: Թերթերը ազատ կերպով կը հաղորդէին այս մանրամասնութիւնները, Ռասբութինի սպանութեան մանրամասնութիւնները տալով իշխան Եուսուփովի ապարանքին մէջ: Իշխանը ցարին զարմիկներէն էր:

Մթնոլորտը ելեկտրականացած էր, ամէն ոք կը զգար թէ այս դէպքը ծանր հետեւանքներ պիտի ունենար: Ազնուական դասին յուսահատութիւնը արքունիքի փտած վիճակին դէմ հասած էր իր գերագոյն աստիճանին եւ Եուսուփով կը նկատուէր Ռուսաստանի փրկիչը, անոր քայքայումը ուխտած Ռասբութինի շրջանակէն: Այս ստորերկրեայ շարժումը սկսած էր 1916–ին այն օրէն որ Ցարը, այս խմբակին տեղի տալով, հրաժարեցուցեր էր նախարարաց խորհուրդը եւ բանակին հրամանատարութենէն պաշտօնանկ ընելով իր հօրեղբայրը՝ Մեծ Իշխան Նիկոլայ Նիկոլայեւիչը, զայն աքսորած էր Անդրկովկաս, իբրեւ փոխարքայ: Նոր կառավարութիւնը գերմանածին լըրտեսներու խումբ մըն էր, Շտիւրմէրի նախագահութեան տակ: Բայց երկրին Ներկայացուցչական Տունը՝ Պետական Տուման կը խլրտէր եւ խրախոյս առնելով Դաշնակից Տէրութիւններու քաջալերանքէն կը պատրաստէր իր հարուածը, ցնցելու համար ցարական միահեծան տէրութիւնը:

«Անարիւն Յեղափոխութիւն» կոչուած Փետրուար 7–ի Տումայի տիրապետութեան առաջին օրերն էին որ կը սկսէին:

Թիֆլիսի մէջ անօրինակ խանդավառութիւն մը կը տիրէր, մինչ ընկերվարական կուսակցութիւնները կը կազմակերպուէին, ամբոխը կ'ալեկոծուէր, հեւ ի հեւ հետեւելով Բեթրոկրատի դէպքերուն, որոնց լուրերը կը հասնէին հեռագրական գործակալութենէն լրագիրներու խմբագրութեանց:

Կովկասի մէջ յեղափոխական որեւէ նախաձեռնութիւն տեղի չունեցաւ։ Մայրաքաղաքի մէջ կատարուող յեղաշրջումները խաղաղօրէն անցան Թիֆլիսի մէջ։ Տուման երեք պատգամաւորներ ղրկած էր Զարսքոյէ Սելօ, ուր կը գտնուէր Կայսրը եւ ստորագրել տուած էր անոր, իր գահէն հրաժարման հրովարտակը։ Ցարը ստորագրեր էր, հրաժարելով ի նպաստ Միխայիլ Ալեքսանտրովիչի, իր զարմիկին, որ յայտարարեց թէ կրնար ընդունիլ միայն այն պարագային, երբ ժողովուրդը ընտրէր զինք։ Մեծ Իշխանը յայտներ էր. «Կրնամ ընդունիլ Գահը այն պարագային, երբ սահմանադիր ժողովը ռուս ժողովուրդին կամքը յայտնէ կառավարական ձեւին մասին»։ Տուման մինչ այդ առժամեայ իշխանութիւն մը ստեղծեց, Իշխան Լվովի Կառավարութիւնը, որուն մէջ կը մտնէին Միլիւքով՝ սահմանադրական ռամկավար կուսակցութենէն, գատէք Կերենսկի, եւայլն։ Այս Կառավարութիւնը հեռագրով մը Կովկասի Փոխարքայ Մեծ Իշխան Նիկոլայ Նիկոլայեւիչը հրաւիրեց ստանձնել ռուսական բանակին վերին հրամանատարութիւնը, որմէ պաշտօնանկ ըրած էին զայն տարի մը առաջ։

Փոխարքան մռայլ էր, իր Տան դղրդումը տեսնելով. շատ ուշ չարժած էին իշխանները եւ ազնուականները։

Հետեւաբար, Փոխարքային համար մեծ խնդիր էր Պալատէն դուրս ելլել եւ իր տիկնոջ ու զաւակներուն հետ երթալ կայարան, կառախումբ նստիլ եւ ճամբորդել մինչեւ Բեթրոկրատ, հասնելու համար մինչեւ բանակին գլուխը։ Փոխարքան խնդրեց, ուրեմն, քաղաքապետ Խատիսեանէն գալ տանիլ զինք ընտանեօք, Պալատէն մինչեւ կառախումբ։ Քաղաքագլուխը, ինչպէս կը կոչէին տեղացիք, իր ոսկեզօծ շղթան վիզին հանդիսաւորապէս եկաւ Փոխարքայական Պալատը զանոնք առաջնորդելու։ Ալեքսանտր Խատիսեան այն ատեն կուսակցական չէր եւ իբրեւ քաղաքապետ յարգուած մարդ էր։ Ժողովուրդը իրապէս զգալու համար ինքնակալութեան փլուզումը, կը փարէր քաղաքապետական իշխանութեան, որ քաղքենի դասը կը ներկայացնէր։ Թիֆլիսի քաղաքային Տուման եւ անոր պետը դարձեր էին ժողովուրդին ներկայացուցիչները. բոլորն ալ, ռուս, հայ, վրացի, խռնուած Քաղաքային Տումայի շէնքին առաջ, Երեւանեան հրապարակը, կը պահանջէին որ Խատիսեան խօսի։

Ա. Խատիսեան պատուհանէն խօսեցաւ ժողովուրդին ակնկալած ոգիով եւ ռուսերէն։ Ան խլեց ծափահարութիւններ, որոնք դեռ կը շարունակուէին երբ դուրս կ'ելլէր եւ ամբոխը ճեղքելով յառաջացաւ դէպի Փոխարքայական Պալատը, որ կը գտնուէր Քաղաքապետարանի ձախ կողմը, նոյն հրապարակին վրայ։

Ահագին ամբոխ մը լեցուցած էր Երեւանեան հրապարակը, երբ Խատիսեան պալատ մտաւ, ընկերանալու համար Փոխարքային դէպի երկաթուղիի կայարանը։ Դուռը երկփեղկ բաց էր եւ ես որ կը գտնուէի պահակներուն կողքին՝ տեսայ Մեծ Իշխանին իջնելը սանդուխներէն։ Գունատ էր, եւ սպասողական դիրքի մէջ, անոր քովէն կը քալէր քաղաքապետը իր հանգամանքին նշանակը, ոսկեզօծ շղթան լանջքին։ Անմիջապէս ետեւէն կ'իջնէր Մեծ Իշխանուհին եւ իրեն հետ դուստրերը, Աղեքսանդր Գ.ի թոռնուհիները։

րը։ Ընտանեկան խումբը նոյնպէս գունատ էր։

Ամբոխին ստուար մեծամասնութիւնը, որ բաղկացած էր զինուորներէ, սկսաւ բանալ հուռայ աղաղակը, իր ընդհանուր հրամանատարը ողջունելով։

Նիկոլայ Նիկոլայեւիչ Ռոմանոֆ ըմբռնեց կացութիւնը. կառքը կը սպասէր դրան առաջ. Մեծ Իշխանը ցատկեց կառքին եւ սկսաւ իր զօրապետի հուժկու շեշտով խօսիլ զօրքին.

– Զինուորնե՛ր, ես այն զօրավարն եմ, որ ձեզ առաջնորդեր եմ դէպի յաղթանակներու փառապսակները, թէ՛ գերմանական, թէ՛ Կովկասեան ճակատներու վրայ։ Վստահութիւն ունեցէք իմ վրաս, երբ այժմ դարձեալ մեր փառահեղ բանակներուն պատասխանատուութիւնը ինծի կը յանձնուի։

Երկու օր ետք իմացանք, որ ընդհանուր հրամանատարը ճամբան ստացեր էր հեռագիր մը՝ իր պաշտօնանկութիւնը ծանուցանող եւ իրեն ընկերացող զօր. Եուտենիչի ալ ամբոխէն բզքտուած ըլլալը․․․։

Փոխարքային մեկնելէն՝ ետք, Թիֆլիսի քաղաքային տուման եւ քաղաքապետը մնացին միակ իշխանութիւնը մէկ քանի օրուան համար։ Ցետոյ հեռագրով մը Բեթրոկրատէն հաղորդուեցաւ թէ՝ ժամանակաւոր Կառավարութիւնը, Անդրկովկասեան Փոխարքայութիւնը վարելու համար կազմած է պետական Տումայի անդամներէն հետեւեալ չորս հոգիներէ կազմուած կոմիսարներու տնօրէն ժողով մը,– Միքայէլ Պապաջանեան, Տումայի մէջ հայոց, այսինքն՝ Երեւանեան նահանգի պատգամաւոր, Խառլամով, ռուս, Չխենկելի, վրացի, Ջաֆարոֆ, ազերի, այն ատեն ռուսերէն կոչուած թաթար – անուն՝ որով կը նշանակուէին բոլոր միւսիւլմանները, մոնկոլներու արշաւանքէն ի վեր։

Փոխարքան ճամբու դնող ժողովուրդը այժմ պատրաստ էր խանդավառութեամբ ընդունելու իր կոմիսարները։

Մեծ բազմութիւն մը խռնուած էր Թիֆլիսի կայարանը, երբ հասաւ շոգեկառքը, որով կը հասնէին Բեթրոկրատէն ճամբայ ելած Կովկասի չորս կոմիսարները, որոնք ծափերու հեղեղով մը ողջունուեցան ժողովուրդէն, նստան կառքը որ յատուկ էր Փոխարքային, եւ յառաջացան դէպի քաղաքին կեդրոնը՝ Փոխարքայական Պալատը, բարեւելով երկշարք բազմութիւնը՝ ճամբուն ամբողջ երկայնքին։

Այսպէս սկսաւ Կովկասի նոր վարչութիւնը, որ պիտի կրէր այլազան փոփոխութիւններ, նոյն եւ յաջորդ տարիներուն, յեղափոխութեան ալեկոծումներու ընթացքին։

⁂

Այդ ձմեռ բաւական տաղնապալի եղաւ ինծի համար եւ ծանր զրկանքներու ենթարկուեցայ։ Տիկին Զապէլ Եսայեան կրկին մեկնած ըլլալով Բաքու, գիս յանձնարարած էր Ռոստոմ Զօրեանի, որպէսզի գրագրում մը գտնէ ինծի համար։ Ռոստոմ ամէն կողմէ կը հանդիպէր մերժումի եւ տեսակ մը չկամութեան։

Օր մը քաղցած գաղթականներ անգամ մը եւս կողոպտուած գտնելով

ալիւրի եւ պարէնի մթերանոցը՝ կը յարձակէին պաշտօնեաներուն վրայ եւ կը ծեծեն զանոնք։ Աւելի քան հաւանական է, որ այս զեղծումները վերէն կու գային, եւ ծեծը ուտող պաշտօնեաները չէին համարձակիր ընդդիմանալով զրկուիլ իրենց պաշտօնէն։ 1917-ին ալ աւելի սաստկացած էր ապրուստի սղութիւնը, գաղթականութեան պարենաւորումը չափազանց դժուարացած էր արդէն։ Թիֆլիսի ժողովուրդին խռովութիւնները սկսած էին արդէն։ Բնական էր որ գաղթականներու վիճակը անտանելի դառնալուն, քաղցէ դրդուած խռովութիւններ ծագէին անոնց մէջ ալ, տարի մը ետք, երբ իրապէս կացութիւնը անհանդուրժելի դարձեր էր։ Անոնք ըմբոստացան որովհետեւ իրենց պատառ մը հացը անբարեխիղճ «լիազօր»ներու կոկորդը կ՚անցնէր, խլուելով անօթի թշուառներու բերնէն։ Ճամբարին աղքատները կը դիմեն Վեհափառին եւ Վեհարանին մէջ ցոյց մը կ՚ընեն Նորին Սրբութեան։ Սակայն եպիսկոպոսներ, որոնք գուցէ բոլորովին անմեղ չէին մնացած կատարուած զեղծումներուն մէջ – եղբայրական օգնութիւնը վարողը Էջմիածինն էր եւ առաջնորդները պետն էին թեմերու գործունէութեան – կը ջանան վռնտել ցուցարարները։ Բազմութիւնը չի ցրուիր եւ կը շարունակէ բողոքել, բակին մէջ խռնուած։ Կաթողիկոսը՝ Ն. Ս. Օ. Գէորգ Ե., դրդուած իր շրջապատէն, բուռն խօսքերով ինքն իսկ կու գայ հրամայել բազմութեան հեռանալ։

Այս ցաւալի դէպքը, անշուշտ կրնար նախատեսուիլ եւ կանխուիլ, եթէ նախապէս զեղծարարութիւնները զսպուէին եւ աւելի անձնուէր եւ խղճամիտ անձերու յանձնուած ըլլային հակակշռի միջոցները։ Մեր բոլոր կրօնաւորները Ներսէս Եպիսկոպոսներ չէին, ոչ ալ Գարեգին Յովսէփեաններ, այսպիսի հակակշռի մը գործադրութիւնը ապահովելու համար։ Հայոց Վեհափառը գուցէ չյիշեց թէ ինք պէտք էր բարձր մնար ճղճիմ վէճերէ։ Ան քանի մը օր ետք, հանդիպելով Մշոյ Առաջնորդական Փոխանորդ Տ. Եղիշէին, կ՚ըսէր անոր.

– Տեսա՞ր, տէրտէր, քու թրքահայերդ...

Մշեցի քահանան, որ խիստ խռոված էր Տարօնի սարսափելի աղէտէն եւ սովոր էր կրկնել միշտ՝ «Մշոյ վիճակի հարիւր վաթսուն եկեղեցականներէն միակ վերապրողն եմ» կը յուզուի եւ կը պատասխանէ հայրապետին.

– Նորին Վեհափառութիւնը ներողամիտ լինի համարձակութեանս... Մի՞թէ Նորին Սրբութիւնը Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը չէ՞։

Երեւանի Առաջնորդարանի սնտուկէն ալ անյայտ աւազակներ կողոպտած են գաղթականութեան յատկացուած կարեւոր գումարներ. նոյնը էջմիածնի Եղբայրական Օգնութեան սնտուկէն։ Այն ատենները, Մայրավանքին մէջ նման արարքներ սովորական էին, ինչպէս է պարագան ցայսօր Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց վանքին։

Վահրամ Փափազեան, Մխիթարեան Վարժարանի բեմին վրայ սկսած էր ցոյց տալ դերասանի տաղանդ։ Կը յիշեմ երբ զինք տեսայ առաջին անգամ, մեր դպրոցի տարեկան հանդէսին թատերական ներկայացման, Շիլլէրի Աւազակներուն գլխաւոր հերոսի դերին մէջ։ Այդ ներկայացումը դպրոցէն դուրս արձագանգ գտաւ պոլսահայ մամուլին մէջ։ Բոլոր թերթերը

նշմարեր էին Վահրամի բացառիկ շնորհքը. ան այն ատեն դեռ տասնըվեց տարեկան պատանի մըն էր։ Կը յիշեմ որ լրագիրներէն մին կը գրէր թէ այս ներկայացումը յատկապէս սարքուած ըլլալ կը թուէր «վեր առնելու եւ յայտնելու համար Վահրամ Փափազեանի տաղանդը»։ Վահրամ՝ երկու տարի ետք կարծեմ ղրկուեցաւ Վենետիկի Մուրատ-Ռափայէլեանը, լրացնելու համար պսակաւորի աստիճանը։ Փատուայի մէջ մնաց, լիսէի կարգերուն հետեւելով, նաեւ բեմական արուեստը զարգացնելու համար Նովելլիի դասընթացքներուն՝ Կոնսերվաթուարի մէջ։ Պոլիս վերադարձաւ 1908-ի «Ազատութեան»... երբ հայ բեմը, որ երեսուն տարիէ ի վեր արգիլուած էր, գործունէութեան սկսաւ եւ Վահրամ ներկայացումներ տալով մեծ խանդավառութիւն ստեղծեց, տարեց հայերու մտքին մէջ վերապրեցնելով Ադամեանի անմահ յիշատակը եւ նսեմացնելով Մնակեանի վաստակաւոր խումբին մելոտրամները, որոնք կէս դարու յապաղում մը ունէին։

Երբ Վահրամ Տիկին Սիրանոյշի հետ ստանձնեց եղանակին բացումը, կրկին զիրար գտանք, այս անգամ Թիֆլիսի մէջ։ Ան իմ ճանչցած դերասաններուս մէջ միակն էր, որ ամբողջ օրը կ՚աշխատէր յամառ ջանքերով իր արուեստին համար, կը հետեւէր ֆիզիքական մարզանքներու, ինչպէս դպրոցական տարիներուն, եւ հակառակ պատերազմի դժուարութեանց, կը ստանար եւրոպական պարբերական մամուլի գեղարուեստի, թատերական յատուկ ամսագրեր։ Վահրամի եւ Սիրանոյշի տուած ներկայացումները բացառիկ յաջողութիւն կը գտնէին։ Դպրոցական աղջիկները, թատերասրահէ վերնատունէն դուրս յորդած, խելայեղ ծափահարութիւններով վեց եօթը անգամ բանալ կու տային վարագոյրը, ամէն արարուածէ ետք ծափողջունելու համար Սիրանոյշն ու Փափազեանը...։ Եւ ներկայացման լրումին, երբ Վահրամ իր օթեակին մէջ դիմայարդարութեան հետքերը սրբելէ ետք դուրս կ՚ելլէր, ուսանողները կը սպասէին փողոցը, մայթին վրայ, կառքին ձիերը քակելով լծուելու եւ քաշելու համար զայն։

Տիգրանեանի կողմէ պաշտօնանկութիւնս համբաւ հանած էր, թէ որեւէ գործի գլուխ չէի մնար երկար ատեն։ Իսկ Պր. Աբ. Գիւլխանդանեան, որ Վչտապատումի կողմէ 150 ռուբլի տուած էր ինծի, Տիգրանեանի այդ գումարին իր հաշուոյն մէջ անցնիլը մերժուելուն համար, ինծմէ կը պահանջէր զայն անակնկալ եւ այնպիսի հասարակ կերպով մը, որ անհասկնալի կոպտութեան մը յատկանիշը կու տար։

Օր մը, նստած էի բարեկամի մը հետ, Երեւանեան հրապարակի Դեբենիկին ճաշարանին կից, որ Եուժնայա Մալոչնա կը կոչուէր եւ ուր կը յաճախէին թրքահայեր, երբ բուռն կերպով Պր. Գիւլխանդանեան ներս մտաւ եւ առանց յառաջանալու դրան սեմէն պոռաց ինծի.

– Դուք թրքահայերդ վարժ էք այսպէս ազգային դրամներ կուլ տալ. չէ՛ք ամաչում. այդ ձեր սովորութիւնն է...

Տեղէս ցատկեցի, նստած աթոռս բարձրացնելով իր գլխուն իջեցնելու համար։ Բարեկամս՝ Պետօ, կամաւորական գունդէն ծանօթ ընկեր մը, թեւէս բռնեց, մինչ միւսը կը շարունակէր կանչել.

– Այո՛, քե՛զ եմ ասում. դուք Տիկին Զապէլ Եսայեանի հետ միասին

ազգին դրամները կերաք...

Ջհանդուրժելով այլեւս, ազատեցի թեւս Պետոյի ձեռքէն եւ խոյացայ դէպի դուռը. Գիւլխանդանեան դուրս փախաւ դուռը վրայէն փակելով:

Անմիջապէս գացի Զապէլ Եսայեանի տունը եւ պատմեցի դայթակղութեան տեսարանը:

Աբրահամ Գիւլխանդանեան, Բաքուի հետագայ Ազգային Խորհուրդին նախագահը եւ աւելի ետքն ալ Դաշնակցական Հանրապետութեան Կառավարութեան ներքին գործոց նախարար, դաշնակցական էր: Զապէլ Եսայեան ինծի առաջարկեց միասին երթալ Ազգային Պիւրօն, որ ի վերջոյ վերածուեր էր դաշնակցական Արեւելեան Պիւրոյի կեդրոնավայրին: Հոն էր Ջօրեան Ռոստոմ, որ Դաշնակցութիւն կազմակերպութեան երեք հիմնադիրներէն մին էր, Քրիստափոր Միքայէլեանի եւ Սիմոն Զաւարեանի հետ: Ան էր որ կը տանէր կուսակցութեան անդամներու դէմ դանգատներու դատը՝ իր բարոյական հմայքով:

Հոն էր Ռոստոմ, դահլիճին մէջ նստած Պիւրոյի քանի մը անդամներու հետ: Պատմեցինք իրեն տեղի ունեցած դայթակղութիւնը, Գիւլխանդանեանի վատ ընթացքը չեշտելով:

Ռոստոմ սովոր էր մտիկ ընել, գանգատողը հանդարտեցնել եւ համբերութեան հրաւէր կարդալ: Այս ձեւով էր որ Դաշնակցութեան այլասերումին անգիտակցաբար սատարած էր մինչեւ մահը: Արդարեւ, նկատելով որ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը բնոյթով դաշնակցային էր, ան ունէր զանազան կեդրոններ եւ Արեւելեան եւ Արեւմտեան պիւրոներ, եւ վերջին պահուն ալ՝ 1914-ին աւելցած էր Հայաստանի Պիւրօ մը, Ռոստոմի ղեկավարութեամբ: Նոյնիսկ պիւրոները չունէին իրական վարող ոյժի հեղինակութիւն եւ կուսակցութեան ճակատագիրը կը վարէին ռուսահայ քանի մը ազդեցիկ մարդիկ՝ ստորերկրեայ իշխանութեամբ: Այսպէս էր եղած 1907-ին Վիեննայի կոնգրէսէն ի վեր... մինչեւ կամաւորական շարժումը, մինչեւ Փետրուար 18-ի «ապստամբութիւն»ը, մինչեւ 1930-ական թուականներու Հայաստանի մէջ Զանգեզուրի խլրտումի յիմարութիւնը եւ այժմ ալ Անթիլիասեան տէրացուներու պայքարները...:

Մեր ներկայացուցած փոքրիկ բողոքը անկարեւոր խնդիր մըն էր Ռոստոմի համար, որ այնքան ծանր վէճեր տեսած էր:

Հոն էինք դեռ, երբ ներս մտաւ խմբապետ Համազասպ. այդ պահուն կարեւոր հարց մը կը զբաղեցնէր անոնց միտքը. եթէ Հայաստանի հարցը իր լուծման յանգէր, ի՞նչպէս պիտի լեցուէր ջարդերով եւ տարագրութիւններով ամայացած Հայաստանը...

Համազասպ պահ մը ականջ տուաւ յայտնուող կարծիքներուն, որոնցմէ ոչ մէկ գործնական լուծում չէր յայտնուեր, խնդրոյն ծանրակշիռ հանգամանքը պարզող, եւ ըսաւ հեգնական եւ նեղսրտած ձայնով մը.

— Դաշնակցութեան գաղափարը եղած է իր ծագումէն սկսեալ Տաճկահայաստանի մէջ խլրտումներ եւ շարժումներ գրգռել, որպէսզի Թուրքերը հայոց կոտորած կազմակերպեն, ջարդեն, եւ եւրոպական միջամտութիւն ընէ...: Այժմ այդ եղեր է. Թուրքերը ջարդեցին հայերը, եղաւ եւրոպա-

կան միջամտութիւն. այլեւս ի՞նչ էք ուզում. ինչպէ՞ս լեցնել ամայացած Տաճկահայաստանը... Խօմ այդ պէտք է խորհէիք նախքան շարժումը եւ ոչ թէ յետոյ...

⁂

Ոչ ոք պատասխանեց: Պատասխան չկար:

Յեղափոխութեան պայթած ատեն ես հիւանդ էի: Պոնափարդեան դիմեր էր Յովհաննէս Թումանեանի, իմ վիճակիս ծանրութիւնը բացատրելով: Քաղաքապետական բժիշկը դիմեր էր հիւծախտի մասնագէտներուն եւ քաղաքապետարանին մէջ օր մը անոնք հաւաքուեցան եւ բժիշկ Օհանջանեանի հրաւէրով զիս քննեցին յաջորդաբար: Ի վերջոյ քննութեան արդիւնքը եղաւ հետեւեալը. հիւծախտի չէի ենթարկուած, բայց եթէ միջոցներ ձեռք չառնուէին եւ այս վիճակը տեւէր, ծայրը հիւծախտ էր: Պէտք էի երթալ Աբաս Թուման, հոն չոճիի անտառները եւ կլիմայի զաղջ մեղմութիւնը օգնելով եւ լաւ սննդառութեամբ կրնայի այդ վտանգէն պրծիլ: Յովհաննէս Թումանեան, Հայ Գրական Միութեան անունով, 400 ռուբլի տուաւ ինծի, Աբաս Թուման երթալու եւ խնամուելու համար: Յայտնուեցաւ որ այս գումարը բաւարար չէր, ուստի իմ եկած տարիս իջեւանած Վիգթօրիա պանդոկին մէջ սենեակ մը վարձեցի, երեկոները արեւմուտի հետ անկողին կը մտնէի, արշալոյսին կ'ելլէի ու կը դիմէի բուսաբանական պարտէզ, որուն մուտքը կը բացուէր Թիֆլիսի Թիկունքի լերան տակ բացուած փապուղիէն, որուն աւարտումը եւ ոռմայարդարումը կիսաւարտ մնացած էր պատերազմին ծագման պատճառով:

Այս կանոնաւոր կեանքով է որ քիչ մը զօրացեր էի Փետրուարին եւ ցարիզմի տապալումը կրցայ իմանալ եւ դէպքերուն հետեւիլ կէսօրուան ճաշիս, բարեկամէս՝ Պարսամեանէն առնելով նոր հասնող հեռագրալուրերը, որոնք պիտի հրատարակուէին ժամը 2-ին լոյս տեսնող թերթերուն մէջ: Թատրոն չյաճախելով եւ գրական երեկոյթներու ներկայ չըլլալով, տեղեակ չէի մնար գեղարուեստական անցուդարձին: Բարեկամէս՝ Պարսամեանէն կը տեղեկանայի այդ մասին, կամ Վահան Թոթովենցէն, որ ինծի լուրեր կը հաղորդէր նաեւ Անդրանիկէն: Այսպէս իմացայ որ ժամանած էր Շալիապին, աշխարհահռչակ երգիչը: Քիչ մը զօրացած ըլլալով իրիկուն մը բարեկամներուս հետ գացի ունկնդրել մեծահռչակ պասը: Իրիկուն մը այցելեցի Անդրանիկին, որ մեծապէս ուրախացաւ զիս բարելաւուած տեսնելով. եւ քիչ մըն ալ յանդիմանեց, դորովագին եւ մեղմ չեշտով, իմ հետեւած կանոնաւոր կեանքիս չեղիլս...: Այցելութիւնը ընդունեցի երեկոյ մը Սալմաստի իմ բարեկամուհիներէս հիւանդապահուհի Օր. Թամարայի, Հրաչ Զարդարեանի ընկերակցութեամբ: Երբ առանձին մնացինք յիշեցի անոր կէթառի երեկոները եւ վրացական երգերը, տուաւ լուրեր միւսներէն: Հիմա ամուսնացեր էր իմ պաշտօնակից Աղեքսանդրի հետ... Կեանքը կը շարունակուէր: Թամարա Թիֆլիսեցի էր, եկեր էր իր ծնողաց այցելութեան: Ընթրիքի ժամը կը հասնէր: Հրաչ եկաւ եւ Թամարայի հետ հրաժեշտ առին ինձմէ ու այլեւս չտեսայ ո՛չ զինք եւ ոչ ալ միւսները: Երիտասարդ բժիշ-

կը, որ Ցովհաննէսեանի աջ բազուկն էր, ճամբան աւազակներէ սպաննուեր էր, Խոյէն հիւանդանոցին համար գումարներ փոխադրած ատեն։

Կովկաս իրական ծայրագաւառի մը պէս կը վարուէր, հետեւելով Բեթրոկրատի հրահանգներուն եւ սեփական գործունէութիւն մը նախանշող որեւէ ձեռնարկ չէր նշմարեր։ Այս շրջանը երկար չտեւեց, սակայն։ Հասկնալի է որ Կովկասի այլատարր եւ բազմազգի ժողովուրդները սորված էին ռուսական տիրապետութեան տակ ապրիլ, գոնէ երեւութապէս։ Անոնք ունէին գաղտնի ձգտումներ եւ թաքուն կազմակերպութիւններ, որոնցմէ շատերը մաս կը կազմէին ռուս յեղափոխական կազմակերպութիւններու եւ ստորերկրեայ աշխատանքի վարժ կուսակցութիւններու, գաղտնի մնալով եւ իրենց գործունէութիւնը ծածուկ պահելով։ Ասոնց պետերուն մէկ մասը Սիպերիոյ մէջ աքսորական էին եւ անոնք յաճախ ամենէն հեղինակաւոր դէմքերն էին։ Այս կարգէն էին նաեւ անոնք, որոնք արտասահման կը գտնուէին, ինչպէս Լենին, Զինովիեւ։ Ռուս Առժամեայ Կառավարութիւնը կազմուեցաւ Պետական Տումայի անդամներէն։ Ան էր որ առաջին քայլերը պիտի առնէր, ազատութիւն տալով կալանաւորներուն, Սիպերիոյ աքսորականներուն եւ թոյլ տալով որ ժողովրդական տարրերը եւ անոնց ղեկավարները ձեռք առնեն յեղափոխութիւն կատարելու գործը։

Դ. ՄԱՍ

ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԵԱՆ ՇՐՋԱՆԸ ԿՈՎԿԱՍԻ ՄԷՋ

Ա) ՌՈՒՍԱՀԱՅԵՐԸ ԵՒ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆԸ

Այս տենդոտ օրերուն, ռուսական յեղափոխական ընկերվարական կուսակցութիւնը ամենէն զօրեղագոյնը կը թուէր գիւղացիական դասակարգին մէջ, ինչ որ կը նշանակէ՝ ռուս ժողովուրդին ստուար մեծամասնութեան մէջ։ Կովկասեան ճակատի զինուորներու տրամադրութիւնը չափանիշ ունենալով կը մեկնինք Փետրուարին տիրող վիճակը։ Չէ կարելի նոյնը հաւաստել բուն Ռուսաստանի զինուորներուն եւ գիւղացիներուն մտայնութեան համար։ Կ՚ըսուէր թէ բացի Բեթրոկրատէ, ուր ընկերվարական մեծամասնական հատուածը – պոլշեւիկ – տիրական դիրք ունէր բանակին եւ ծովայիններու մէջ։

Ռուս ժողովուրդին ընդհանուր տրամադրութենէն կարելի էր եզրակացնել թէ՝ տեղի ունեցող յեղաշրջումը կը թեքուէր դէպի ընկերվարութիւն, դասակարգային պայքարի հանգամանք առնելով, սոսիալ ռեվոլիւսիոնէր, կրճատեալ՝ ԷՍ ԷՌ կուսակցութեան ղեկավարութեամբ։ Բոլորովին տարբեր դասաւորութիւն ունէին ընկերվարական կուսակցութիւնները Կովկասի մէջ։ Բանակը, բաղկացած ռուս զինուորներէ, ԷՍ ԷՌական հակում ունէր, բայց վրացիներու մէջ գրեթէ ազգային ժողովրդականութիւն կը վայելէր սոցիալ դեմոկրատ կուսակցութիւնը, որուն ղեկավարները՝ Ռամիշվիլի, Ծերեթելլի, Չխէիձէ, Գեգեչկորի վրացիներն էին։ Ազրպէյճանի Թուրքմէնները, որոնց Թաթար կ՚անուանէին այն ատեն, ընկերվարական կուսակցութիւն կամ ձգտում չունէին, տիրապետուած ըլլալով մոլեռանդ Շիի միւսլիմաններու կողմէ, բանակին զինուոր չէին տար, եւ Բաքուի, Գանձակի եւ խառնաշատ քաղաքներու մէջ յարած էին Թուրքիոյ իթթիհատական Երիտասարդ Թուրքերու ազդեցութեամբ Մուսավաթ – «Հաւասարութիւն» կազմակերպութեան։

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը հիմնուեր էր Թրքահայաստանի ազատագրութեան համար։ 1906–ին, այս կազմակերպութեան ռուսահայ պետերը կազմեր էին ռուսահայ հատուած մը, նկատելով որ ռուսական համալսարաններուն հետեւող հայ երիտասարդներ Հայաստանէն աւելի կը հետաքրքրուէին

իրենց ապրած իրականութեան հողերով։ Եւ զանոնք քիչ ու շատ կապելու համար հայկական կեանքին՝ ընկերային գաղափարականներու միջոցով, որոշեցին կազմել Կովկասեան ծրագիր, որ կ'ընդգրկէր ընկերվարութիւն հետապնդելու պայքար, ռուս յեղափոխականներուն առընթեր, Կովկասի մէջ։ Այս ծրագիրը գործադրութեան դրուեցաւ ռուսահայ Շրջանային Ժողովով, առանց նախապէս վաւերացնելու կուսակցութեան ընդհանուր պատգամաւորական ժողովէն։ Այսպէսով, Դաշնակցութիւնը կը դառնար երկակենցաղ կազմակերպութիւն մը։ Անշուշտ, Թրքահայ դաշնակցականներ ըմբոստացան այս արհամարհական վարմունքին դէմ. ի՜նչպէս կարելի էր որդեգրել ծրագրական այսպիսի կարեւոր նախագիծ մը, առանց ընդհանուր ժողովի որոշման։ Քրիս Ֆէնէրճեան, (Սիլվիօ Րիչչի) ինծի պատմեց թէ՝ Պոլսոյ կեդրոնական Կոմիտէին կողմէ այս առթիւ քննական շրջանի մը ելեր էր կովկասաբնակ Թրքահայ բանուորական շրջանակները, Բաքուի, Թիֆլիսի, Պաթումի, Ռոստով–Նախիջեւանի եւ այլ շրջաններուն մէջ, եւ հաստատած էր որ բոլորն ալ կատղեր էին այսպիսի որոշումի մը գործադրութեան դէմ։ Անոնք կը պահանջէին չխառնել Հայաստանի ազատագրութեան խնդիրը բանուորական շարժման ընկերային հարցին, Ռուսաստանի ներքին խնդիրը նկատելով զայն, որուն կրնային մասնակցիլ իրենց ռուս ընկերվարական կուսակցական գործունէութեան յարելով, բարելաւելու համար իրենց վիճակը, որպէս գործաւորի։ Լեւոն Աթարէկեան, պատուական մտաւորական մը, այս մտածմամբ հեռացաւ Դաշնակցութենէն։ Իսկ Թրքահայերու երկրին մէջ գործող եւ իրենց կեանքը մշտական վտանգի ենթարկողները դիտել կու տային, թէ Հայկական Հարցը միջազգային էր եւ անոր լուծման մէջ Ռուսիա կոչուած էր մեծ դեր կատարելու, Անգլիոյ, Ֆրանսայի եւ իր դաշնակից Մեծ Պետութեանց հետ։ Հետեւաբար, այդ հարցին լուծումը հետապնդող հայ կազմակերպութիւն մը չէր կրնար իբրեւ այդպիսին ընկերային եւ ազգային դետնի վրայ պայքար մղել ռուս Պետութեան դէմ եւս, որուն ընկերային յեղափոխութիւնը ռուս ժողովուրդին գործն էր։ Այս երկու հակընդդէմ հասանքները բախեցան իրարու Վիեննայի մէջ գումարուած Հ. Յ. Դ.ի 7-րդ ընդհանուր պատգամաւորական ժողովին մէջ։ Երկու կողմերը անհաշտ մնացին. կարկտանի մը կողմնակիցները եւ անպառակտ կուսակցութեան միութիւնը որեւէ գնով պահպանելու կողմնակիցները քուէարկեցին այս ուղղութեամբ. եւ երկակենցաղութիւնը մնաց։ Բայց պայքարը շարունակուեցաւ. հեռացան Թրքահայ բողոքող դաշնակցականները՝ Սեւ Աչոտ, Քրիս Ֆէնէրճեան եւ արեւելեան հայոց Կեդրոնական Կոմիտէի անդամները, որոնցմէ Վռամշապուհ Քէնտիրեան, որ Կեդրոնական Կոմիտէի քարտուղարն էր եւ մեռաւ՝ զոհ Սոֆիայի Վիթոշ լերան ամբարձակման փորձի վարժութեան առեն։ Եւ Անդրանիկ, որ հրաւիրուած էր այս ժողովին, տեսաւ այսպիսի կազմակերպութեան մը քաղաքական եւ ազգային ոչնչութիւնը եւ անկէ հեռու մնաց։ Հակառակ ատոր, Հ. Յ. Դ.ը, պանծացնելով զինք, կը փորձէր անոր հմայքը խլացնել...։

Դաշնակցութիւնը, տրուած ըլլալով իր երկճիւղ գործունէութիւնը, չէր կրնար չըլլալ յեղափոխական փոթորկումին ալիքներուն մէջ եւ այսպէ-

սով ապացոյցը տալ թէ՝ բողոքող դաշնակցականները իրաւունքով էին, երբ կը պնդէին թէ ոչ կարէ մարդ երկու տէրանց ծառայել։ Արդարեւ, Պիւրօն որ այլեւս ո՛չ Արեւելեան, ո՛չ Հայաստանի եւ ո՛չ ալ Արեւմտեան էր, մէկ հարուածով երես դարձուց հայոց ցաւէն, եւ մխրճուեցաւ ռուսական յեղափոխութեան մէջ, ոչ միայն հայ յեղափոխութիւնը լքելով՝ այլ զայն ջնջելով իր մակնիշէն։ Անոր ճառախօսները փողոց նետուեցան յանուն Հայ Յեղափոխական Ընկերվարական Կուսակցութեան... ռուսերէն՝ «Արմեանսքի սոցիալ ռեվոլյուցիոննի պարթի Դաշնակցութիւն» գոռալով...։ Մինչ Ամերիկայի նոյն միամիտ եւ անուղղայ դաշնակցական կեդրոնական կոմիտէն ծիծաղելի զուգադիպութեամբ մը կը հեռագրէր Կովկասի Հ. Յ. Դ. Կեդրոնին... պանծացնելով տարեդարձը... Խանասորի արշաւանքին։ Յիշատակութիւնս կատակ չէ, կարելի է փաստը գտնել Թիֆլիսի Հորիզոն օրաթերթին 1917-ի հաւաքածոյին մէջ, խոշորացոյցով մը, զի երկտողը մանրադիտական երկու տողերէ կը բաղկանայ թերթին ներքին էջերուն մէկ անկիւնը։

Առտու մը, Ազգային Պիւրոյին դրան առաջ հանդիպեցայ երկու դաշնակ պետերու։ Անոնք ունէին շատ փութկոտ երեւոյթ մը եւ թոյլ տուի որ անոնք հնչեցնէին դրան զանգակը. այնքան յափշտակուած էին իրենց խօսակցութեամբ որ չտեսան իսկ թէ ես դրան առաջ էի, երբ կը մօտենային։

Կը շարունակէին խօսակցիլ։

– Տուտով, ընկերվարականները կացութեան տէր են դառնալու, կ'ըսէր Սիմոն Վրացեան։

– Եւ, կը յարէր Արամ իր սեւ ակնոցներով անթափանցելի դարձած նայուածքը խօսակցին դարձուցած, սոցիալ ռեվոլյուցիոնէրները, դա աներկբայելի է...

– Պէտք է հրապարակ գալ...

– Այո՛, որպէս սոցիալիստ։

– Այո՛, որպէս Յեղափոխական Սոցիալիստ կուսակցութիւն, սակայն։

– Շրջանը նպաստաւոր է...

Այդ պահուն դուռը բացուեցաւ եւ ներս մտանք. անոնք դիմեցին փակ դուռ մը եւ ես գացի դահլիճը։ Խօսակցութեան շարունակութիւնը չլսեցի. լսածս կը բաւէր, սակայն, պատեհապաշտութեան մը աստիճանը չափելու համար...։

Ռուսական յեղափոխութիւնը կու գար արեւելեան դաշնակցականներու մէջ խորացնել, իբրեւ ռուսական պետութեան քաղաքացիներ զգալու, մտածելու, գործելու միտումը։

Դաշնակցութեան մարտական կազմակերպութիւն դարձած առենը, որ տեւեց 1914–1917 տարիները, Ընդհանուր Պատերազմէն մինչեւ ռուսական յեղափոխութիւն, Կուսակցութեան գործօն շրջանակէն մեկուսացած էին ընկերվարական յամառ սկզբունքին նուիրուած ղեկավար տարրեր։ Ասոնք յանկարծ հրապարակ ելան ցարին տապալման վաղորդայնին։ Ասոնցմէ էր Եղիշէ Թոփչեանի եղբայրը, որ տունէն դուրս չէր ելլեր, մինչ իր կրտսերը՝ Աղասի, որ ինծի տարեկից էր եւ Շտապի ընկերս, զինուորական տարիքի էր եւ ուսանող ճարտարագիտութեան՝ կը գործէր դուրսը եւ զիս ալ

մղած էր Ներսէսեանի բարձրագոյն կարգի աշակերտներու կուսակցական խումբին դասախօսութիւններ տալու գաղտնի, գիշերային հաւաքոյթներուն։ Այս խումբին երիտասարդ անդամները Հ. Յ. Դ.ի Կովկասի Կեդրոնական Կոմիտէին վարիչներն էին, որոնք 1920-ին յարեցան պոլշեւիկներուն։ Աղասին էր, որ ինծի պատմած էր իր եղբօր՝ Եղիշէ Թոփչեանի սպանութեան մասին, Միհրանի եղբօր՝ Ցարէթի կողմէ, որ կախաղան հանուած էր իր կարգին Էրզրումի մէջ Իթթիհատական իշխանութեան կողմէ։ (Միհրան, մեր յիշած կովկասեան նախագիծին գործադրութեան դրուելուն վրայ ընդվզած՝ սկսեր էր մեծ շարժում մը գրգռել, Դաշնակցութեան ռուսահայ վարիչներուն դէմ, ազգային Ազատագրական կուսակցութիւնը երկակենցաղութեան մղելուն համար։ Թոփչեան, Շահրիկեան եւ այլ ղեկավարներ, ահաբեկիչի մը կողմէ սպաննել տուած էին Միհրանը։ Անոր եղբայրը՝ Ցարէթ իր կարգին եղբօրը սպանութեան վրէժը լուծած էր սպաննելով Թոփչեանը։ Այս շարժումը կոչուեցաւ Միհրանականութիւն։

Եւ վերջապէս հրաւիրուեցաւ դաշնակցական բայոնական ժողովը (Ցրջանային ժողով)։ «Հերոս»ները, որոնք վերջին երեք տարիներու ընթացքին կուսակցութեան բազմազան հմայքը եղեր էին եւ անոր պատրանքն ալ, կամաւորական գունդերու հրամանատարները, հրաւիրուած էին այս ժողովին։ Հրաւիրուած էր նաեւ Անդրանիկ, այն անձը որուն անունը չէր արտասանուեր հրապարակաւ սոսկ անհատներու պէս, ժամանակ դաշնակ մամուլին մէջ։ Հօրիզոն երբ ստիպուած ըլլար յիշել անոր ներկայութիւնը տեղ մը, կը գրէր․ «Այնտեղ էր նաեւ նա, որը հայոց ազգի ոգին է մարմնացնում»։ Հայոց դիւցազնը, սակայն, մեծ փորձառութիւն ունէր մթնոլորտը գուշակելու մէջ, եւ անտես առաւ այդ հրաւէրը։

Բացման նիստին կամաւորական գունդերու պետերը ներկայ եղան։

Կէսօրին վերադարձան Անդրանիկի մօտ, իրենց ականջները կախած․․․։

Անոնց մուտքը «ողջունուեր» էր՝

— Դո՛ւրս, բիրտ ուժը, աղաղակներով։

Եթէ Ռոստոմ չըլլար, բայոնական ժողովը պիտի վերածուէր պառակտումի վայրի մը։ Սակայն Ռոստոմ, որ Դաշնակցութեան աւանդապահն էր, մեծ հմայք ունէր եւ տաղանդը խռովախոհութիւն սանձելու։

Իբրեւ կովկասահայ կուսակցութիւն գործելու համար, ո՛չ միայն պէտք էր զատուիլ դասակարգային եւ վարդապետական տարբեր տարրերու, այլ երկու հակադիր հատուածներու թնճուկէն։ Յայտնի է, թէ արեւմտահայը իր ահաւոր ցաւով եւ բնաջնջումի հարուածէն անչքացած՝ այդ օրերուն աւելի քան երբեւիցէ հեռու էր դասակարգային պայքարէ եւ ընկերային գոյավիճակի յեղաշրջման մը մէջ նետուելու գաղափարէն։ Ռուսահայ դաշնակցականներ եւ անոնց հետեւորդները, առանց խորհուրդ հարցնելու թրքահայութեան, ստանձներ էին վարել մեր ճակատագիրը։ Հասեր էր ահաւոր աղէտը եւ յանկարծ ռուսական յեղափոխութիւնը կը պայթէր, եւ բովանդակ պատասխանատուութեան դիրքի մէջ, անոնք կը լքէին գործը։ Այդ Ազատագրական կազմակերպութեան մէջ տեսականօրէն մտցուած էր ընկերվարական ծրագիր մը, որուն գործադրութիւնը կը մնար հեռաւոր երազի մը

մշուշին մէջ եւ որ կրնար ի վերջոյ հանդուրժուիլ անոնց կողմէ, որոնք ազատագրական նպատակով մասնակցեր էին շարքերուն։ Բայց երբ յեղափոխութիւնը եկեր էր, այս պարագային, անհրաժեշտ էր անջատուիլ անոնցմէ եւ գործի անցնիլ, համոզուած տարրերով։

Այդպէս չեղաւ, սակայն, որովհետեւ անկեղծութիւնը կը պակսէր պատեհապաշտ ղեկավարներու մօտ։

Բայոնական ժողովի որոշումները խիստ ինքնատիպ եւ բնորոշ էին ու այդ։

Այսպէս՝

Մարտական կուսակցութիւնը կը նկատէր որ՝

«... Ուժերու գերակշռութիւնը անցած էր բանուորութեան զօրքի ներկայացուցչութեան, որ կը գտնուէր առաւելապէս սոցիալիստական քան թէ բուրժուական կուսակցութեան ազդեցութեան տակ, ուստի մարտական ընկերվարական խմբակները նուազագոյն գործադրութեամբ, կոօպերատիւներու հիմնումով, բանուորական պահանջներով եւ սիստեմատիկ պայքարի միջոցաւ պիտի ջանան քանդել ժամանակակից կապիտալիստական հիմքերը»։(*)

Այս որոշումէն ետք, անմիջապէս գործի անցան։ Հրատարակուիլ սկըսաւ Հ. Յ. Դ.ի օրկան «Աշխատաւոր» օրաթերթը, որու 3-րդ համարէն սկըսեալ, յաջորդաբար հրատարակուեցաւ մարտական կազմակերպութեան Նոր բլատֆորմը.—

«Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը իբրեւ սոցիալիստական եւ յեղափոխական կուսակցութիւն պաշտպանում է ամբողջ աշխատաւոր ժողովուրդի — բանուորութեան եւ գիւղացիութեան — շահերը։

«Նա պահանջում է հողի համայնացում, ամբողջ հողը ամբողջ ժողովուրդին․ «հողը նրանն է ով աշխատում է նրա վրայ»․ «ութժամեայ բանուորական օր»։

«Պետական բանուորական լրիւ օրէնսդրութեան միջոցաւ ապահովութիւն բանուորական վնասների եւ ծերութեան դէպքում», եւայլն։ Մեր վերջնական նպատակն է․ սոցիալիզմի իրականացումը, այսինքն հողի եւ գործարանների մասնաւոր սեփականումը․ համայնական աշխատանք եւ համայնական սեփականութիւն»։

Բնականաբար կովկասահայ բուրժուազիան, որուն ձգտումները աւելի մօտ էին կադէթներուն, սահմանադրական ժողովրդականութեան, եւ որ նիւթապէս լայն օգնութիւն կ՚ընծայէր Հ. Յ. Դ.ին, պէտք զգայ կազմակերպուիլ, թէեւ լրջօրէն չհաւատար թէ այդ կազմակերպութիւնը իր համայնավարական ձգտումները գործադրէր, սոսկ կոօպերատիւներու հիմնումով եւ իր ծոցատետրէն հանելով, նուազագոյն ծրագրի պրոյեկտը։

Հակազդեցութիւնը չուշացաւ «Մշակ»ի շրջանակէն, առանց խօսելու այն հայերէն թերթերուն չուրջ, որոնք լոյս կը տեսնէին Թիֆլիսի մէջ եւ որոնք Ռուսիոյ ընկերվարական հոսանքներու հայկական հատուածներու

(*) Բայոնական ժողովի որոշումներ․ թիւ 63 — Յառաջ գրադարան, Թիֆլիս հրատ․։

պաշտօնաթերթեր էին։ Կովկասահայ հանրային կեանքին մէջ Դաշնակցութիւնը յաջողած էր, իր ճեպլակօզ դիրքով – ինչպէս կը յորջորջէին «Մարտական»ի իրաւ սոցիալիստները – տեղ մը գրաւել ինքզինք ազգային անհրաժեշտութիւն մը նկատել տալով։ Մշակական հոսանքը, Համբարձում Առաքելեանի գլխաւորութեամբ անկազմակերպ էր մնացած եւ որոշ ծրագրով մը չէր սահմանած իր դիրքը։ Այս հոսանքը քաղքենի դասու մարդոցմէ կը բաղկանար։ Հայկական տառապանքին հանդէպ «Մշակ» ունէր յատուկ ըմբռնում մը, որ կը հիմնուէր քաղաքական գործնական հասունութեան վրայ։ Հայկական հարցը – ըստ «Մշակ»ի, պիտի լուծում գտնէր, Ռուսիոյ հովանիին տակ գալովը Թրքապատկան Հայաստանին, երբ ան ալ իր կարգին կը բաժնէր ռուսահայոց ճակատագիրը, այն ատեն հայոց ազգային ապագան հաւասարապէս կապուած կ'ըլլար ռուս ժողովուրդին բարեշրջումին։ Այս գաղափարը, իբրեւ առողջ եւ հեռատես տեսողութեան մը արդիւնք, կը հրապուրէր Թրքահայ բնիկ կազմակերպութիւնները, մանաւանդ Իթթիհատի վայրագ ոճիրին վրայ, եւ ասոր համար է որ կը գործակցէին անոր։

Տեսանք որ Համբարձում Առաքելեան իր նպաստամատույցով, իր Վերաշինութեան Յանձնաժողովով կրցեր էր կորիզ մը պատրաստել հաւաքական կեանքի կազմակերպուած արտայայտութեան։ Մշակական տարրերը, ուրեմն, նախապատրաստական աշխատանքներէ ետք կազմեցին Ժողովրդական Ազատութեան Կուսակցութիւնը։

Ռուս գատէթ կուսակցութեան պատկանող հայերը այս կուսակցութեան հիմնադիրներէն եղան, – Համբարձում Առաքելեան, Ստ. Մալխասեան, Մինաս Պէրպէրեան եւ քիչ ետք, երբ փոխարքայական տնօրէնը եպատութեան դիրքէն հրաժարեցաւ, Միքայէլ Պապաջանեան, իր կազմակերպչական մեծ հեղինակութեամբ, եկաւ դիմագիծը տալ՝ Հ. Առաքելեանի խմբակցութեան։

Ժողովրդական Ազատական Կուսակցութիւնը, շնորհիւ Պապաջանեանի՝ որ Տումայի մէջ խորհրդարանական կեանքով թրծուած էր եւ գատէթ կուսակցութեան անդամի խոր փորձառութիւնը ունեցած էր, իբրպէս կուսակցութիւն մը դարձուց Մշակական հոսանքը, դաւանանքի եւ համոզումի ծրագիրով։ Արագ յառաջդիմութեամբ ան իր շուրջ հաւաքեց բաւական երիտասարդութիւն եւ քիչ ատենէն դայն վերածեց Հայ Ժողովրդական Կուսակցութեան։

Ընկերվարականներ կը մնային ռուսական կուսակցութեան պլոտկին տակ, հայկական հատուածներու ձեւով, բայց ոչ հայկական յատուկ գործունէութեամբ։ Դեռ այն ատեն կազմուած չէր համայնավար կուսակցութիւնը, կար միայն պոլշեւիկ հատուածը Լենինի գլխաւորութեամբ, որ իրականին մէջ, նախ քան յեղափոխութեան բռնկումը՝ պառակտած էր երկուքի, մեծամասնական եւ փոքրամասնական, որոնց ռուսերէնն է պոլշեւիկ եւ մենշեւիկ։

Այն ատեն ընկերվարականները միջազգայնական էին. եւ գերմանական խորհրդարանին մէջ շահած էին, Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի նախընթօրին՝ հարիւր աթոռ։ Եւ երբ կայսր Վիլհելմ Բ. պատերազմը

հռչակեց, հակառակ յուսացուածին քուէարկեցին ի նպաստ պատերազմի յայտարարութեան։ Այդ պատճառով է, որ Կովկասի հայ ընկերվարականները կուսակցութեան Ս. Դ. սկզբնատառերը կը կարդային սոսիալ դաւաճան...։ Գերմանիոյ պարտութենէն ետք կուսակցութիւնը Միջազգային համագումար ունեցաւ Սթոքհոլմի մէջ. եւ հոն է որ նուիրագործուեցաւ պառակտումը։ Պոլշեւիկները առին կոմունիստ (համայնավար) անունը եւ միւսները պահեցին իրենց համար ընկերվարական կոչումը։

Լենին ինքն էր, որ այս համագումարին մէջ կարեւոր դեր խաղաց։

Այս հայ թերթերը եւ հատուածները կը գործէին Կովկասի մէջ, իսկ յատուկ ծրագիր մը չունէին յատկապէս հայոց վերաբերմամբ Կովկասի համար։ Գալով Արեւմտահայոց Դատին, անոնք չէին ուզեր միջամտել սահմանէն անդին ապրող հայութեան ճակատագրին ղեկավարութեանը։ Դէմ էին դաշնակցականներու այդ յաւակնութեան, եւ կ'ըսէին թէ արեւմտահայեր իրենք պէտք է որոշէին իրենց վիճակը։ Եւ Ռուսիոյ հայոց միակ ընելիքը կրնար ըլլալ եղբայրական օժանդակութիւն ընձեռնել, եթէ Թրքահայեր իրենք ուզէին իրենց նախընտրած կերպով։ Այս ապալայ կոմունիստները հետու կը մնային մեր գործունէութեան ղեկը ձեռք առնելէ եւ երբ մեզ հետ խօսակցէին, կ'ըսէին.

– Ձեր դրութիւնը կը հասկնանք եւ եթէ մենք լինենք այդ նոյն հոգեկան վիճակին մէջ, բացարձակապէս պիտի վարուէինք ձեզի պէս։

Վրացիք ալ գործունէութեան լծուած էին եւ կը կազմակերպուէին։ Անոնց ազգային համախմբումը կը կատարուէր Սոց. Դեմ. Ընկերվարականներու շուրջ եւ խիստ հպարտ էին որ իրենց ղեկավարները Ռուսիոյ ճակատագիրը կը վարէին Բեթերսպուրկի մէջ։ Բայց անոնք ունէին ազգայնական կուսակցութիւն մըն ալ, որ դաշինք կնքած էր Իթթիհատ վէ Թերագգըյին հետ, եւ Թուրքեւգերման յաղթութեան պարագային ապահոված՝ Վրաստանի ինքնավարութիւնը օսմանեան հովանաւորութեան տակ։

Իսկ Ազրպէյճանը կազմող իսլամ բնակչութեան կազմակերպուած արտայայտութիւնը յետադիմական Մուսավաթն էր որ մաս չէր առներ Ռուսիոյ յեղափոխական շարժումին մէջ եւ տարուած էր Ժէօն Թուրքերու քարոզչութեամբ, սպասելով այն օրուան երբ ռուս բանակը կը պարտուի օսմանեան զօրքէն եւ համաթրքութեան հերոս, Մեծ Էնվեր փաշան կը նուաճէ Կովկասը։ Պաքուի ռուս, հայ եւ վրայի բանուորութեան դասակարգային գիտակցութեան զարթնումի աշխատանքը տարած էին ընկերվարական կուսակցութիւնները, սակայն խեղճ ազերի բանուորները հասած չէին դասակարգային գիտակցութեան եւ մեծ մասամբ տիրապետութեանը տակ էին Մուսավաթի։

Բ) «ՀԱՅԱՍՏԱՆ» ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅ ՕՐԱԹԵՐԹԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Կամաւորական շարժումը դադրելէն ետք, Անդրանիկ քաշուած կ'ապրէր Թիֆլիսի մէջ։ Տիկին Զարդարեան, որուն զաւակներուն կնքահայրն էր

ան, իր բնակարանին մէջ սենեակ մը տրամադրած էր Անդրանիկի։ Այս սենեակը ժամադրավայրն էր Թրքահայ երիտասարդ մտաւորականներու, ուր յաճախ կու գար նաեւ Յովհաննէս Թումանեան, ունկնդրելու Անդրանիկի յուշերէն պատմութիւններ։ Յաճախ ալ Անդրանիկ կ'երթար ժողովրդական բանաստեղծին բնակարանը եւ մենք երբեմն կ'ընկերանայինք անոր։ Թումանեան կը բնակէր նոյն Պեհպուլթեան փողոցին վրայ, նոյն շարքին, քանի մը տուն անդին։

Իր մտերմական կեանքին մէջ, Անդրանիկ շատ հաճելի ու պարզ էր, երբ կը յիշէր իր անցեալի դրուագներէն, տրամադրութիւնը կը քաղցրանար, նոյնիսկ եթէ պատճառ մը ունէր սրտնեղելու, եւ զուարճաբան շեշտ մը կ'առնէր դէպքի մը երգիծական կողմը շեշտելու համար։ Անդրանիկ սուր եւ ուշադիր դիտող մըն էր, որուն «աչքէն չէր վրիպեր» որեւէ շեշտ, երեւոյթ, շարժում։ Ան կենդանի պատմութիւնն է հայկական գոյամարտին, ըսենք՝ ողբերգութեան, որուն մասին ոչ ոք իրական համեմատութեամբ կազմած է տխուր, ցաւալին, եղերական պատկեր մը՝ որքան ինք, գլխաւոր դիւցազնը, հայ ժողովուրդէն ետք։ Անդրանիկի յիշատակները իր անձնական կեանքինն էին եւ միանգամայն այդ անէացած ժողովուրդինը։ Անդրանիկ կը պատմէր իր նկարագեղ եւ կենդանի ոճով, եւ անոնք կը նոյնանային իմ մտքիս մէջ մեր նախահայրերուն դիւցազներգութեան հետ, անոնց չափ առինքնող ու հերոսական։

Եւ մարդ կը զգայ այնպիսի վերացում մը, որ ունկնդիրին հաճոյքն է լաւ պատմողին հմայքին տակ։ Անդրանիկ քանի պատմէ այնքան կ'ոգեւորի, լաւ կը տրամադրուի։

Սովոր էինք երեկոները յաճախ հաւաքուիլ Զաչկա Զայ, ուր երկար սեղան մը կար մեր տրամադրութեան տակ։ Հոն կը շրջապատէին զինք, Թոթովենց, Դշխոյեան, ես եւ ուրիշներ։ Յաճախ մեզ հետ կ'ըլլային Զապէլ Եսայեան, գեփթըն Զանգալեան, Պետրոս Տեփոյեան եւայլն։ Անդրանիկ երբեմն առտուները կ'երթար հոն Յովհաննէս Թումանեանի հետ։

Այս սեղանին անունը դրած էր Զապէլ Եսայեան – Գաղթականական Սեղան։

Անդրանիկ կամաւորական դունդի հրամայած ատեն իրեն հետ իբրեւ թիկնապահ ունէր իր քեռորդին, որ սակայն քաղաքային հագուստով պտըտած ատեն հետը չէր առներ։

Անոնք որոնք վերապրած են անապատէն, անոնք միայն կրնային հասկնալ մեր հոգեվիճակը։ Մարդկայնական իտէալները կրնան ոգեւորել գաղափարապաշտ կամ յեղափոխական հոգիներ։ Մենք այդ խաւերէն դուրս նետուած էինք։ Ազգ մը մարդկութեան վրայ մտածելու համար պէտք չէ որ բնաջնջման մատնուած ժողովուրդի մը արհաւիրքով համակուած ըլլայ։ Իսկ մենք՝ բեկորներս, դեռ չէինք գիտեր հաշիւը մեր մնացորդացին, դեռ անապատին մէջ կը հալէր մեր ժողովուրդը...։ Մենք դեռ չէինք գիտեր թէ վաղը գոյութիւն պիտի ունենա՞նք թէ ոչ...։

Ահա այդտեղ է որ Անդրանիկ ի յայտ եկաւ, իր մտածման խորութեամբ եւ պայքարի աննկուն ոգիով։ Ան մեզ հասկցաւ եւ իր հեղինակու-

թիւնը տուաւ մեզի։ Ան գլուխ կանգնեցաւ յեղափոխութեան օրերուն, Թըրքահայ գաղթականութեան հասարակաց տեսակէտ մը առաջադրելու, մեր ազատագրութեան պայքարը շարունակել ճգնելու եւ մեր աւերակներուն պահպանութիւնը ապահովելու համար։

Սակայն այս դժուարին գործը ձեռք առին Անդրանիկ եւ իր գործակիցները։ Ամէն իրիկուն կը հաւաքուէինք մեր շուրջի մթնոլորտը դիտելով. եւ կը նշմարէինք թէ որքան հեռուն կը մղուէր երկրին կեանքը մեզ մտահոգող խնդիրներէն եւ նաեւ որքան մեզ կապուած կը պահէր իրեն։

Կու գար նաեւ Պոնափարթեան, որ նոր ելած էր հիւանդանոցէն, իր ստացած վէրքը դարմանելէ ետք։ Դեռ անթացուպով կը քալէր. այս մարդը անսահման կորովով լեցուած եռացող կաթսայի մը կը նմանէր։ Անոր շարժումները անհակակշռելի էին եւ յախուռն։ Յարաշարժ էր, դուցէ երբեմն աննպատակ, բայց երբեք չարամիտ։

Վահան Թոթովենց, որուն հետ մեր բարեկամական կապը հետզհետէ պիտի ամրապնդուէր եւ պիտի դառնայինք երկու անբաժանելիներ, բուռն եւ եռանդուն էակ մըն էր, անմիջապէս նուիրուող, դուցէ բանաստեղծ ըլլալուն։ Մեր ընդգրկած նպատակներուն յարած էր համոզման բացարձակ մղումով։ Նկարագիր մըն էր որ կը նուիրուի անմիջապէս, եւ արտայայտութեանը սանձ չի դներ։ Հակառակ ասոր, դիւրահաղորդ էր, ամենուն մտերիմ, ամենէն սիրուած։

– Մեր Վահանն է, կ'ըսէին ամէնքը...։

Կը յիշեմ, օր մը – ռուսական յեղափոխութեան պայթումէն առաջ էր – տակաւին նոր ծանօթացեր էի իրեն, Տիկին Ռուբէն Զարդարեանի տունը, երբ խիստ զայրացկոտ ձայնով կ'ըսէր ինծի. «Թրքահայ Միութեան ժողով ունիք. անդամ ես, խնդրեմ հարց բարձրացուր «Այս մարդիկը դարձեալ մեր (Թրքահայոց) անունով պատգամաւորներ կ'ուզեն ղրկել Եւրոպա, մեր անունով պահանջներ ներկայացնելու, հերի՛ք է այլեւս որքան մեր ճակատագրով խաղացին։ Արգիլեցէք ամէն գնով...։ Մեր ժողովուրդը անտէր չէ, մեր դատն ալ անտէր չէ Եւրոպայի մէջ...»։

Այսպէս էր Վահանը եւ իրաւունք ունէր, խորքին մէջ։

Ուրիշ տիպարի երիտասարդ մըն էր Ներսէս Դշխոյեանը, որ Պետրոս Տեփոյեանի հետ Ամերիկայէն եկած էր հարիւրապետ Ճէյմզ Զանգալեանի վերակազմեալ Հնչակեան-Ազատական խումբով։ Այս երկուքը Կուսակցական ներկայացուցիչներ էին։ Դշխոյեան ջերմօրէն ազգասէր էր։ Ակնցի էր, պարկեշտ եւ սակաւախօս։ Վստահութիւնը շահած էր Անդրանիկի, որ միշտ համակրանք կը տածէր երիտասարդութեան անկեղծութեանը վրայ։ Ես իմ առարկայական դիրքս շարունակեցի «Հայաստան»ի խմբագրութեանս ատեն, որովհետեւ աներեւակայելի էր այդ օրերուն Թրքահայ մնացորդացին ծոցին մէջ, կուսակցական պայքարի գոյութիւնը։ Երկրորդ՝ անօգուտ էր քըննադատել անցեալի պատասխանատուները, աղէտի օրերուն, առանց հակազդեցութիւն, հետեւաբար անօգուտ ոյժի վատնում պատճառելու։ Բնականաբար այս դիրքը այն պայմանով որ մեզ հանգիստ թողնէին։

Ահա ընկերները որոնց հետ բախտը ունէի Անդրանիկի մտերմութիւնը

վայելելու եւ շրջանակ մը կազմելու անոր շուրջը։ Մեզի հետ գործակից ունէինք ուրիշ երիտասարդներ ալ։ Աւելորդ է ըսել թէ Թրքահայ գաղթականութեան մեծամասնութիւնը մեզի հետ էր, մա՛նաւանդ դաշնակցականները, բացի Վանեցի դաշնակցականներէն, որոնք յարած կը մնային ռուսահայ շէփերուն, զանոնք քննադատելով հանդերձ։ Անոնք հետագային իրենց Վանայ պաշտօնաթերթը սկսան հրատարակել Երեւանի մէջ։

Մեր մտասեւեռման առարկայ դարձաւ արեւմտահայ օրաթերթի մը հրատարակութիւնը։ Մեր ժողովուրդը իր հոգերը արտայայտելու համար մամուլի մը պէտք ունէր։ Անդրանիկ խիստ զայրացած էր որ ռուսահայ մամուլը կը մերժէր տեղ տալ մեր փախստականներուն «կը փնտռուի»ներուն։ Միայն Վանէն մինչեւ Իգտիր ճամբու ընթացքին, ահաւոր համեմատութեան հասած էր գիրար փնտռող հարազատներու թիւը։ Եւ կուսակցական պայքարով զբաղած ռուսահայ մամուլը կը մերժէր զբաղիլ այս խնդրով, նոյնիսկ մերժելով քանի մը կարճ տողեր «կը փնտռուի»ներու։ Անդրանիկ անձնապէս տարած էր Հորիզոնի գրասենեակը, «Տեղ չունինք այդպիսի գրութիւններու», եղած էր պատասխանը։ Ա՛լ մեր Դատի մասին, մեր ցաւերուն մասին, Թրքահայերով զբաղելու ժամանակ չունէին։

Այսպէս, Թրքահայ ցաւը կը մնար, կը բորբոքէր այնքան ուժգնութեամբ որքան յեղափոխութիւնը։ Անդրանիկ կը զայրանար տեսնելով որ դաշնակցականները յանկարծ լքելով դատ մը, որուն ինքնակոչ կերպով լծուեր էին, կը դառնային ռուս յեղափոխութեան կողմը միջամտելու, մերժելով զբաղիլ այլեւս, դատին աղէտի վերածուելուն ողբերգութեան հետեւանքներով։

— Կը փնտռուի մը անգամ կը մերժեն հրատարակել, ըսաւ առատ մը դառնութեամբ։

Մեր մտքին մէջ զարգացաւ արեւմտահայ օրաթերթ մը ունենալու գաղափարը։ Շատ բան ունէինք ըսելիք եւ ժամը հասած էր, որ արեւմտահայը ի՛նք զբաղէր իր ցաւերով եւ իր դատով։ Ցարական շրջանին արեւմտահայութիւնը «կէս մը թշնամի» հպատակ կը նկատուէր, ժողովի հաւաքուելու իրաւունք չունէր, հիմա գոնէ այդ ազատութիւնը կար։ Կրնայինք կազմակերպուիլ եւ բանաձեւել մեր պահանջները, եւ ջատագովել մեր ինքնորոշման տեսակէտը՝ առանց վնասելու ռուսահայ ժողովուրդին քաղաքացիական անդորրութեան։ Միապետութեան մը հպատակին ներելի չէ միջազգային հարցերու շուրջ իր պետութենէն տարբեր քաղաքականութիւն որդեգրել, հետեւաբար ցարդ ռուսահայերէ ղեկավարուած Հայկական Դատը Թրքահայոց ազատ կամքին արտայայտութիւնը եղած չէր։

Անդրանիկ, մէկ կողմէ՝ իր տեսակէտներուն շուրջ մեզ համախմբելով, միւս կողմէ՝ կը խորհէր տեսակ մը ազգային միութիւն կազմել, արեւմտահայ գաղթականութիւնը կազմակերպել, գաղթականի վիճակէն քաղաքացիութեան դարձնել զայն։ Եւ քաղաքական երկու կազմակերպութեանց ներկայացուցիչներուն հետ համախորհուրդ՝ կոչ մը հրատարակեց, արեւմտահայ համաժողով մը գումարելու համար։

Վայրը այս համագումարին որոշուեցաւ Երեւան քաղաքը, որովհետեւ

Հայաստանի(*) քաղաքներէն ո՛չ մէկը կարելի էր տակաւին իբրեւ կեդրոն ծառայեցնել արեւմտահայ կեանքին։ Ասոր համար է որ նախընտրեցինք Երեւանը, որ կովկասեան հայ նահանգ էր եւ ուր հոծ էր գաղթականներու զանգուածը։

Մէկ կողմէ՝ պատրաստութիւն կը տեսնուէր համագումարին համար, միւս կողմէ՝ մենք նախնական աշխատանքով կը զբաղէինք, Հայաստանը հրատարակելու։ Անդրանիկ նիւթական միջոցներով կը զբաղէր։ Արդէն անոր նամակները եւ «Հայաստանի մանիֆեստը» ստանալով, զանազան կողմերէ կը հասնէին բաւարար գումարներ։ Մեր այդ Մանիֆեստը պատմական յայտարարութիւն մըն է Մեծ Եղեռնի վաղորդայնին։ Ան հրատարակուեցաւ Հայաստանի առաջին թիւէն սկսեալ ամէն թիւի մէջ, ղրկուեցաւ նաեւ այն ատենուան գաղութներու կուսակցութիւններուն, ի հարկէ այն երկիրները որոնք Ռուսիոյ դաշնակից էին կամ դեռ չէզոք, մասնաւորապէս Ֆրանսայի, Ամերիկայի, Վենետիկի Ս. Ղազարու մէջ։

Հայաստանի Մանիֆեստը հետեւեալն էր.—

Այն օրէն ի վեր երբ մայր հայրենիքը կտրուեցաւ դուրսի աշխարհէն եւ փախստականներու հոծ բազմութիւն մը լեցուեցաւ կովկասեան սահմանները՝ զգալի եղաւ այդ վերապրող ժողովուրդին վիճակը ներկայացնող օրկանի մը գոյութիւնը։ Արեւմտահայը՝ իր կրած սարսափներուն հետեւանքով կորսնցուցած էր իր գլուխը եւ չէր կրնար իրարու քով գալ...։

Աննպաստ էր նաեւ ռուսական մամլոյ օրէնքը եւ արեւմտահայը լռած էր եւ մանաւանդ որ արեւելահայ թերթեր քիչով չափով կը զբաղէին այդ հարցով։ Ազատ Ռուսաստանը հիմա նոր ուղիներ կը բանայ արեւելահայուն առաջ եւ իր օրկանները, արդարացի կերպով կը դիմաւորեն իրենց ներքին կազմակերպութեան հարցերը։

Մենք կը հիմնենք օրկան մը, որուն նպատակը պիտի ըլլայ.—

1. Իրարու քով բերել արեւմտահայերը հաւաքելու համար իրենց նիգերը հայրենիքի վերաշինութեան գործին շուրջ.

2. Ստեղծել համանուագ մտայնութիւն մը բոլոր արեւմտահայերու միջեւ.

3. Աշխատիլ որ Արեւմտահայութիւնը իր իսկ ձեռքին մէջ առնէ հայրենիքի քաղաքական եւ ընկերային առաջնորդութիւնը.

4. Ներկայացնել իրական պատկերը մեր վերապրող զանգուածին մասնաւորապէս, արեւմտահայոցը ընդհանրապէս.

5. Ներկայացնել մեր հայրենիքի գերեզմանային պատկերը. նիւթերը հայթայթել, թէ՛ ռուսական եւ թէ՛ առ հասարակ եւրոպական եւ ամերիկեան բրոբականտին համար.

6. Լայնօրէն բանալ իր էջերը գաղթականական որեւէ հարցի շուրջ տեղ տալով ամէն տեսակ կոչերու, ծանուցումներու տեղեկատու պիւրոյի ձրիաբար.

(*) Հայաստան կը կոչէին այն ատենը թրքահայ գրաւեալ նահանգները միայն, Լ. Թ.։

7. Ծանօթացնել արեւմտահայ գրականութիւնը եւ լեզուն իբրեւ հայ իրականութեան բարձրագոյն արտայայտութիւնները.

8. «Հայաստան» չի պատկանիր որեւէ կուսակցութեան եւ հոսանքի. անիկա կ'ընդունի արեւմտահայ հատուածը իբրեւ առանձին հոսանք, դնելով ոսկեղէն հիմքը արեւմտահայ հասարակա-քաղաքական բոլոր կազմակերպութիւններու համագործադրութեան եւ համագործակցութեան.

9. Կապ ստեղծել արեւմտահայ հեռաւոր գաղութներու միջեւ, ծանօթացնելով անոնց մեր վիճակը իր գերագոյն սրտմութեամբ եւ տառապանքով.

10. «Հայաստան» հանդէս կու գայ մեր հայրենիքի առասպելական չարչարանքի ժամուն եւ կ'ողջունէ այն ամէնը, որոնք մոռցած քաղաքական ամէն դաւանանք՝ կը միտին ստեղծել հայ ազգային ազատագրութիւնը, ըլլան անոնք արեւմտահայ թէ արեւելահայեր. «Հայաստան» պիտի ըլլայ այն հանգրուանը, ուր պիտի միանան եւ իրարու ձեռք սեղմեն բոլոր տառապած հոգիները:

Այս յայտարարութեան մէջ կը ցոլանար այն տարիներուն հոգեվիճակը ցեղասպանութենէ վերապրող ժողովուրդին եւ Անդրանիկ, արդարեւ, կ'անձնաւորէր այդ հոգեբանութիւնը: Տակաւին, մեր տարագրուած եղբայրներն ու քոյրերը այդ տողերը գրուած պահուն Տէր Զօրի անապատին մէջ էին: Եւ չէինք գիտեր թէ անոնցմէ ո՞րքանը պիտի վերապրէր:

Անդրանիկի կը հասնէին ամէն կողմէ համակրական արտայայտութիւններ եւ դրամական նուէրներ «Հայաստան»ի հրատարակութեան հիմնադրամին համար: Մեր շարժումը ըմբռնող եւ զայն քաջալերողները միայն Ռուսաստան ապաստանած թրքահայեր չէին, այլ բազմաթիւ ռուսահայեր ալ: Գարեգին Լեւոնեան յայտնի բանասէր գեղագէտը, «Գեղարուեստ» ամսագրի տնօրէն, մեր խմբագրական կազմին մէջ մտաւ առաջին օրէն:

Անդրանիկ առաջին նախաձեռնարկներուս հետ, «Հայաստան»ի սկզբնական մէկ երկու թիւերը հրատարակուելէն ետք, որոնց մէջ իր այս յայտարարութիւնը լոյս տեսած էր, անոր յարողներէն խմբագրական խորհուրդ մը կազմեց, անձնական հրաւէրով, հետեւեալներէն. Անդրանիկ, Գարեգին Լեւոնեան, Արտակ Դարբինեան «Վան Տոսպ» շաբաթաթերթի խմբագրապետ, Պետրոս Տեփոյեան, Սարգիս Խաչատուրեան (նկարիչը), Ներսէս Դշխոյեան, Վահան Թոթովենց, Յովսէփ Պարսամեան (լրագրող), Եղնիկ եւ Եղիշէ Քաջունի եղբայրներ, Կ. Մանուկեան, Տոքթ. Հ. Պոնափարթեան, Տոքթ. Հ. Վարվառեան, Յ. Տէր Զաքարեան, Հրանդ Հանէսեան, Սուրէն Մելիքեան եւ ես: Խմբագրական մարմինը կը կազմէինք Վահան Թոթովենց, Գարեգին Լեւոնեան, Յովսէփ Պարսամեան եւ ես: Թերթին վարչական մարմինը հետեւեալն էր. Ներսէս Դշխոյեան, Քաջունի եղբայրները եւ Մ. Մանուկեան: Խաչիկ Պօյաճեան օգնական խմբագիր էր: Խմբագրութիւնը կը վարէինք Վ. Թոթովենց եւ ես: Խմբագրական մարմնին բոլէն կ'անցնէին խմբագրականները, որոնք շարադրուած էին Վահանի կամ իմ կողմէ:

Խմբագրական խորհուրդը կերպով մը կը ներկայանար մեր Մանիֆեստին *արտայայտութեան կամ սկզբունքին վերահսկողը, նոյնինքն Անդրանիկի կողքին: Անոր մասնակցած էր առաջին օրէն Տոքթ. Մեսրոպ Վարդանեան, որ մեկնեցաւ Հայաստանի դրաւեալ նահանգները, իր բժշկական գործունէութեամբ եւ թերթին կը ղրկէր երկրի կացութեան վրայ թանկագին տեղեկագիր եւ թղթակցութիւններ: Կովկասահայ թերթերուն մէջ այդ լուրերը անգոյ էին, բացարձակ անտարբերութիւն յաջորդած ըլլալով կամաւորական շարժման ոգեւորութեան շրջանին: Հայաստան եւ Հայկական Հարց գոյութենէ դադրած էին անոնց համար, գոնէ լրագիրներու մէջ:*

Պեհպութեան փողոցի համբաւաւոր թիւ 36 տունը, նախկին Շտապը, մեր տրամադրութեան տակ դրուած էր այժմ, ուր կը պատրաստուէինք հաստատել «Հայաստան»ի խմբագրութիւնը: Թերթը պիտի սկսէր լոյս տեսնել Մայիսի առաջին օրէն եւ Ապրիլի վերջին շաբաթն էր: Հաւաքուած էինք խմբագրական դահլիճը, որ նախապէս Շտապի դահլիճն էր եղած: Առաւօտեան ժամերը յառաջացած էին եւ ահա տեսանք Թումանեանի երկար հասակը, որ, Անդրանիկի թեւէն կախուած, ներս կը մտնէր դահլիճին դռնէն: Անդրանիկ նստաւ աթոռի մը վրայ, իսկ Թումանեանի երկար հասակը դիւցազնին վրայ հակելէ ետք զորովալի ժպիտով մը դէմքի տխրութեամբ, հեռացաւ ուրուականի մը պէս:

***

Մելիքեան «Հորիզոն» օրաթերթի տնօրէնն էր: Ան մարդ մըն էր, որ իր ընկերային դիրքով ու հարստութեամբ հեռու էր ընկերվարական ըլլալէ: Բայց Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը հակասութիւններու լաբիւրինթոսի մը մէջ լողալու վարժ կազմակերպութիւն մըն էր եւ իր ընկերվարական գործունէութեան համար հրապարակ նետած էր նոր թերթ մը, որուն «Մանիֆեստ»ը տեսանք. եւ այդ նոր թերթին ճակատը դրոշմուած էր ծանօթ նշանաբանը:

Սուրէն Մելիքեան, «Հորիզոն»ի տնօրէնին որդին փափաքած էր «Հայաստան»ի Խորհուրդին մասնակցիլ եւ ստանձնել թերթին վարչական տնօրինութիւնը:

Անդրանիկ ընդունած էր Սուրէնի բաղձանքը, զինք նկատելով համաձայն մեր Մանիֆեստին: Սակայն օր մը, մեր խորհուրդին նիստին, Սուրէն յայտնեց թէ «Հորիզոն»ի դաշնակցական շրջանակները «Հայաստան»ական շարժումը Միհրանականութիւն կը նկատէին եւ զինք հրաւիրած էին ետ քաշուիլ մեր շրջանակէն:

Անդրանիկ, որ կը նախագահէր մեր այդ նիստին, մեծ սրտմտութիւն զգաց այս բարոյական ահաբեկչութեան դէմ:

— Գիտեմ, յարեց Մելիքեանի պատասխանելով, այդ Միհրանը ես եմ, ըստ ձեզի...: Երբ հոգիս կը խռովի բովանդակ ժողովուրդիս ցաւերուն աղաղակէն, ձեր մէջ կան մարդիկ, որոնք վարպետ են խեղաթիւրելու մէջ այդ զգայումին իմաստը: Անոնք սիրտ ունին այս դժբախտ օրերուն, չերտաւորումներ եւ հակառակութիւններ գրգռել այս վիրաւոր ժողովուրդին մէջ:

Մելիքեանի քաշուելով խնդիրը չվերջացաւ սակայն։ Անդրանիկի միտքը կը չարչարէին ըսելով անդադար, թէ զինք շրջապատող երիտասարդները կը դառնէին Դաշնակցութեան դէմ, զայն պառակտելով քայքայելու, կործանելու նպատակով, թէ մենք ազգին դիւցազնին անունը կը շահագործէինք, այդ յետին նպատակներուն հասնելու համար։

⁂

Ցարական վարչակարգին տապալումէն ետք, Սիպերիա աքսորուած քաղաքական դատապարտեալները արձակուած էին եւ կը վերադառնային իրենց բնակավայրերը։ Օր մը կէսօրին «Դերենիկի Ճաշարան»ին մէջ հանդիպեցայ կամաւորական վաշտապետներէն բարեկամի մը, որ ըսաւ ինծի.

– Եկ քեզ ներկայացնեմ Սիպերիայէն դարձած աքսորականի մը... Միհրանի տեռորիստն է։

Մօտեցանք սեղանի մը, ուր պատուհանին մօտ առանձին նստած էր միջին տարիքով հեզահամբոյր երեւոյթով մարդ մը, որ ինծի ընկերացողը տեսնելով ոտքի ելաւ ժպտելով։ Մեզ իրարու ներկայացնելէ ետք վաշտապետը հրաժեշտ առաւ։

Նստանք եւ մարդը հարցուփորձեցի Սիպերիոյ մէջ իր անցուցած կեանքին շուրջ, միեւնոյն ատեն զննելով զինք առանց բացայայտ հետաքրքրութեան։ Կը խօսէր հանդարտ ձայնով, դիմագիծը հիւծած էր։ Շատ փափաք չէր ցոյց տար յամենալ Սիպերիոյ կեանքին վրայ։ Յայտնի կ՚երեւէր թէ ներքին տագնապ մը կը տանջէր զինք։

Յանկարծ ակնարկը սեւեռելով իմ վրաս, յարեց.

– Այնտեղ ամէն բանից տեղեկութիւն ունէինք եւ լուրերը շուտ կը հասնէին մեզ։ Տեղեկացայ կամաւորական շարժման մասին։ Նաեւ այն մասին որ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը գլուխ կանգնել է շարժմանը եւ ղեկավարում է զայն։ Այն ատեն ես ինձ հարց տուի թէ ինչո՞ւ իմ ձեռքը զինեցին եւ ես սպաննեցի Միհրանին...

Հարցում մը, որուն պատասխանը չկայ։

⁂

«Հայաստան» թերթի հրատարակութիւնը դուր չէր եկած դաշնակցական Պիւրոյին։ Մալխասեան անուն գործիչ մը ամէն օր կու գար խմբագրատուն, կը տեղաւորուէր աթոռի մը վրայ եւ բարեմոյն դէմքով, կը սկսէր պատմել դրուագներ, իր դեգերումները դաշնակցական յայտնի ղեկավար դէմքերու մօտ, մա՛նաւանդ Սիմոն Զաւարեանի վրայ խօսելով։

Մալխասեանի դերը ասիկէ անդին չէր երթար։ Բայց օր մը Վահան Թոթովենց ինծի ըսաւ.

– Նշմարեցի՞ր որ Միշան ատենէ մը ի վեր մեզի կը հետեւի քայլ առ քայլ։

– Տեռորի՞ստը։

– Նոյնինքն. կարծեմ Անդրանիկի ուշադրութենէն չէ վրիպած այս պարագան։

Արդարեւ, օր մը Անդրանիկ մտաւ մեր խմբագրական սենեակը, դըռնէն մտած ատեն ըսելով, դէմքը դարձուցած վարչական սենեակին.

– Երբոր գայ հոս բեր...

Հասկցայ որ խօսքը կ՚ուղղուէր Դշխոյեանին, բայց ո՞վ էր եկողը։

Պահ մը ետք դուռը բացուեցաւ եւ Ներսէս մտցուց Միշան։

Անդրանիկ զայրացկոտ ակնարկով մը զայն չափեց եւ առանց նախաբանի յարեց.

– Երբ տեսնես որ այս տղաքը փողոցին աջ կողմէն կ՚երթան, դուն ձախը պիտի բռնես։ Եթէ անոնք ձախէն կը քալեն, դուն աջէն պիտի քալես։ Բայց խորհուրդ մը տամ. լաւը այն է որ խուսափիս միեւնոյն փողոցը գըտնուելէ. հասկցա՞ր... մէկ ըսածս երկու անգամ չեմ ըսեր։ Կատակ բնաւ չեմ ըներ, անամօթներ, եթէ ձեր նպատակն է որ Թուրքերէ կոտորուելէ ետքը հայերը զիրար կոտորեն, գիտցէք որ իմ ճաշակիս խիստ դէմ է այդ եւ ձեր գլուխներէն կը սկսիմ, այս ազգը ազատած ըլլալու համար ճիւաղներէ։ Հիմա դուրս ելիր եւ հանդարտ կեցիր. անունդ նորէն ականջիս չհասնի։

– Փաշա...

– Դուրս, ձենդ...

⁂

Տիկին Զապէլ Եսայեան թերթին կ՚աշխատակցէր, թարգմանելով Ֆրանսական յեղափոխութեան պատմութիւնը, գրուած յեղափոխական գրչով ծանօթ հեղինակէ մը։ Տիկինը անոնցմէ ազդարարութիւն մը ստացեր էր մեզմէ հեռու մնալու..., որուն վրայ դադրեցուց իր թերթօնը։

Լանկլուայի գիրքը Կիլիկեան Հայաստանի մասին էր։ Անկէ քաղուածներ կը թարգմանուէր «Հայաստան»ի մէջ, երբ հանդիպեցայ քարտուղարին, նորահաս վիպագիր Ծերոն Թորգոմեանին, որուն յանձնուած էր այս հաստատութեան շաբաթաթերթին խմբագրութիւնը։ Ծերոն ինծի առաջարկեց աշխատակցիլ պարբերականին. ընդունեցի եւ անկէ ետք կանոնաւորապէս աշխատակցութիւնս բերի այդ շաբաթաթերթին ալ, ինչպէս արդէն կ՚աշխատակցէի «Վան Տոսպ»ին եւ Դշխոյեանի ու Տեփոյեանի «Հայկաշէն»ին։ Ծերոն գիս կեցուց մեկնած պահուս.

– Ատրպատականի Առաջնորդ Ներսէս Եպիսկոպոսը կը ճանչնաս կարծեմ։

– Անշուշտ. անցեալ ամառ Սալմաստ էի իրեն հետ։

– Գիտեմ. եթէ կ՚ուզես զինք տեսնել, Թիֆլիս է, գնա՛ Առաջնորդարան եւ տես։

Իսկոյն քայլերս ուղղեցի Ս. Գէորգ մայր եկեղեցին եւ մտայ Առաջնորդարան եւ այցելութիւնս ծանուցանել տուի Սրբազանին։

Պահ մը ետք, գիս կը մտցնէին դահլիճ, ուր թիկնաթոռին վրայ նըստած էր Եպիսկոպոսը։

Ուրախութեամբ ընդունեց գիս եւ հարցուց թէ ինչո՞ւ չէի վերադարձած Պարսկաստան։

– Որովհետեւ Պ. Սիրական Տիգրանեան գիս հրաժարեցուց։

– Դա արգելք չէր. ինծ մօտ գալու էիր, Լեւոն...

– Տիգրանեանի հրահանգով սահմանագլխի վրայ մերժեցին անցնելու թուղթ տալ ինծի, եւ ստիպուեցայ ետ դառնալ...

– Շատ կը ցաւիմ, տղա՛ս: Այժմ ի՞նչ ես պարապում:

– «Հայաստան» արեւմտահայ թերթի խմբագրութեամբ:... Ո՞րքան կը մնաք Թիֆլիս, Սրբազան Հայր:

– Շուտով վերադառնալու եմ Թավրիզ:

– Ուրեմն, երթաք բարով, Սրբազան Հա՛յր:

– Մնաս բարով, որդի:

– Աստուած օգնական:

– Տէրը ձեզ եւ մեզ պահապան:

Այդ վերջին տեսութիւնն էր Ատրպատականի Եպիսկոպոսին՝ Մելիք-Թանգեան Սրբազանին հետ, որմէ այնքան քաղցր յիշատակներ կը պահէի:

⁂

Վերադարձիս անակնկալն ունեցայ տեսնելու որ խմբագրական սենեակին մէջ առանձին նստած էր, իմ սեղանիս առաջ, Անդրանիկ:

Ներս մտնելուս քաղցր ժպտեցաւ եւ որպիսութիւնս հարցուց: Ճիշդ է որ աշխատիլ սկսեր էի առանց բժիշկի արտօնութեան, պարզապէս կարողութիւն զգալով եւ խորհելով թէ գործելս չէր կրնար վնասել առողջութեանս:

– Լաւ կը զգամ զիս, պատասխանեցի վարանումով:

Անդրանիկ լուրջ երեւոյթ մը առաւ. Նշմարեցի որ ձեռքին մէջ թղթիկ մը ունէր. զայն երկարեց ինծի ըսելով.

– Այս թուղթը կը տանիս կը յանձնես Գ... վաճառատան տիրոջ. հոն քեզի կու տան կրկնակօշիկներ, որ ոտքերդ խոնաւութիւն չառնեն, ինքզինքդ խնամէ տար, տղաս: Հա՛, չմոռնամ. գնա սա Երեւանեան հրապարակը դարձող փողոցին անկիւնի հացագործ Մոխրակոյտցիներուն, իմ կողմէս: Ես պէտք եղածը խօսած եմ. հացի նեղութեան պատճառով ճերմակ հաց չկայ փուռերը. դուն աղիքներու տկարութիւն ունիս: Անոնք իրենց փուռէն քեզի պիտի տան սպիտակ հաց, որքան ուզես, գնա:

Նախ գացի Մոխրակոյտցիներու փուռը, որ ըստ սովորութեան փակ էր. բացուածք մը կար որմէ ձայն մը շշնջեց.

– Այս իրիկուն եկուր դռնէն:

Նոյն եւ յաջորդ երեկոները այդ խորհրդաւոր դռնէն ինծի կը հայթայթուէր չորս լիտրանոց սպիտակ հաց մը:

Յետոյ գացի Գ... կօշիկի մեծ վաճառատունը, ուր զիս ընդունեցին թղթիկը ներկայացնելուս, թագաւորի մը պէս: Ոտքիս ագուցին կրկնակօշիկներ եւ հրաժեշտ առի:

Խորապէս յուզուած էի:

Անդրանիկ, այն առասպելական դիւցազնը, որ իր կեանքին կէսը անցուցած էր լեռները բուքին, ձիւնին, ցուրտին, որ կը տառապէր յօդացաւէ այդ պատճառաւ, խնամոտ հօր մը հոգածութեամբ ինծի խորհեր էր... կրկնակօշիկներ հայթայթելով, որպէսզի խոնաւութենէ պաշտպանուիմ:

Խոտորջուր Մոխրակոյտցիներն էին Թիֆլիսի փռապանները. անոնք պաշտամունքի առարկայ ըրած էին Հայոց Դիւցազնը:

Մենք՝ երիտասարդներս չէինք անդրադառնար անոր մարդկային էութեանը. եւ իր ներկայութեան չէինք քաշուիր, ի հարկէ անգգալաբար, արտայայտուիլ կանայի հմայքի, սեռային թովչանքի կամ տարփական զգացումներուն մասին:

Օր մը, չեմ մոռնար, ան ընդհատեց մեզ եւ յարեց.

– Երիտասարդութիւնը անգութ է. չէ՞ք խորհիր որ... սա ալ մարդ է եւ կրնայ ցանկութիւն ունենալ... Իմ ներկայութեանս այսպէս բացէն կը խօսիք:

Լռեցինք: Չեմ գիտեր թէ ընկերներս ինչ զգացին, բայց ես սառած մնացի եւ շառագունեցայ եթէ ոչ դէմքով այլ ներքնապէս մեր անպատշաճ վարմունքէն: Անկէ ետք դադրեցանք այս կարգի խօսակցութիւններէ իր ներկայութեանը:

⁂

Սկիզբները խմբագրութեան քարտուղարութիւնը ստանձնեց մեզ մօտ, Հրաչ Զարդարեան որ քիչ ատենէն մեկնեցաւ: Անոր յաջորդեց Խաչիկ Պօյաճեան, օգնական խմբագրի պաշտօնով: Խաչիկ համեստ եւ լաւկեաց երիտասարդ մըն էր. Ամերիկայէն եկող տղոցմէ եւ Վերակազմեալ Հնչակեան կուսակցութեան կը պատկանէր. ան անցաւ յետոյ Երեւան, ուր մնաց մինչեւ մահը: Քանի մը տարի առաջ, Երեւանի մէջ, իրիկուն մը զոհ գացած էր շարժակառքի արկածի: Հրաչ եռանդուն երիտասարդ մըն էր եւ խմբագրատան մէջ իր ներկայութիւնը կեանք կը ստեղծէր: Յաճախ Թոթովենց կը կարդար մեզի Վարուժանի «Հեթանոս երգեր»ը: Հրաչ կը խանդավառուէր լսելով Մխիթարեանց սանին զտարիւն հայերէնը:

Ընկեր Աւետիս Թերզիպաշեան, Վանի քաղաքապետը, Թիֆլիս եկաւ եւ շատ մռայլ գոյներով նկարագրեց Վանի շրջակայ բնակչութեան դրութիւնը: Պարենաւորման գործը դէշ վիճակի մէջ էր: Ըստ իր համոզման պէտք էր դադրեցնել ներգաղթը:

Մեր Երկիրը գրաւման վարչութեան տակ, որ կապուած էր Բեթրոկրատի Կեդրոնական Կառավարութեան արտաքին գործոց նախարարութեան, շատ վատ կառավարուած էր զինուորական իշխանութեան կողմէ, նաեւ Թիֆլիս գտնուող գրաւման կոմիսարիատէն, ուրուն խորհրդաւոր ոգին կը հանդիսանար Տոքթ. Զավրիեվ անուն հայ մարդը: Այս անձը Ռուսիոյ կողմէ բարենորոգմանց ծրագրի առաջադրութենէն ի վեր Պոլսոյ ռուսական մեծ դեսպանին առընթեր նոյնքան խորհրդաւոր դեր մը ստանձնած էր եւ զոր կը շարունակէր:

Փետրուարեան անտէրութեան շրջանէն ի վեր ռուսահայ ղեկավարներէն լքուած էր գրաւուած նահանգներու մէջ գործունէութիւնը եւ հսկողութիւնը, եթէ երբեք գոյութիւն ունեցած էր: Մինչ օսմանցիք շատ հետեւողական եւ կանոնաւոր դրութեամբ կը գործածէին հոն, տարագրութեամբ եւ ցեղասպանութեամբ մեզ անճիտելէ ետք Երկիրը այլափոխելու եւ հոն քիւր-

տեր տեղաւորելով հայոց փախստական տարրերուն եւ վերապրողներուն վերադարձը անկարելի ընծայելու համար։ Գրաւման իշխանութեան թուլութիւնը եւ տգիտութիւնը չափազանց հեշտ կ'ընծայէին Թրքական այս գործունէութիւնը, որ նոյնիսկ ստորերկրեայ չէր։ Հայութիւնը Կովկասի եւ Ռուսիոյ մէջ մէկ օրէն միւսը երես դարձուցած էր հայ եղերերգէն, կարծես թէ բաւ էր զայն անտեսել, որպէսզի ան գոյութենէ դադրի։

Գ) ՀԱՅՐԵՆԱԿՑԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ՇԱՐԺՈՒՄԸ

Ռուսահայ հանրային կարծիքը, քաղաքական կազմակերպութիւնները, հանրային գործիչները եւ թերթերը ամբողջապէս խցուած էին մեր մտահոգութիւններէն եւ իրենց անջատ կեանքը կ'ապրէին։ Անոնք որ այսօր չեն կրնար հասկնալ թէ ինչո՞ւ տեղի ունեցաւ հատուածային այս բաժանումը՝ թող ուշադրութեամբ վերլուծեն արձանագրուած փաստերը, հասկնալու համար գոնէ մեր հոգեվիճակը, մասամբ եւ ժամանակաւորապէս անհաղորդ մնալուն Ռուսական Յեղափոխութեան ալեկոծումին։

Մենք կը հաստատէինք, որ Յեղափոխութեան շնորհիւ ոչինչ կը փոխուէր մեր երկրին մէջ, ընդհակառակն քիչ ատենէն պիտի հանդիսատես ըլլայինք ճակատի քայքայման։ Ամէն կողմ նոր կարգեր հաստատուելու նշաններ կային, բայց մեր Հայաստանէն, ուր ամպեր միայն կը սկսէին մթնցնել երկնակամարը։ Կարգ ու սարքը անփոփոխ չէր հոն, բայց կը փոփոխուէր ի նպաստ մեր թշնամիին։ Հարկ էր որ այս վիճակը դադրէր եւ մենք ջանայինք կազմակերպուիլ, մեր ճակատագիրը ձեռք առնելու համար, եթէ արդէն ուշ չէր եւ եթէ արտաքին դժուարութեանց կողքին չցցուէին մէկ կողմէ՝ դաշնակցական ամենակալութեան ախտը եւ ռուս առժամեայ Կառավարութեան չկամութիւնը՝ ազգային անջատ զարգացման ձգտումներուն դէմ։ Ցաւը հոն էր որ Թրքահայութիւնը բաւական զօրաւոր չէր մինակը ազգ կազմելու չափ, եւ դաշնակները միասնութեան հակընդդէմ հոսանք մըն էին եւ թէ մեր օճիկը չէին թողուր եւ թէ... Յեղափոխութեան օճիկը...։

«Հայաստան»ի առաջին համարներէն իսկ մեր ձեռնարկը խանդավառութիւն յարոյց ամէն կողմ. թէ՛ Կովկասէն եւ թէ Ռուսիոյ ամէն կողմերէն շնորհաւորական հեռագիրներ կը ստանայինք սրտցաւ հայերէ, ռուսահայ թէ թրքահայ, նաեւ արտասահմանէն, ուր խոր տպաւորութիւն թողած էր Անդրանիկի ձեռնարկը։

⁂

Համագումարի մը նախապատրաստութեանց համար ներկայացուցչական հանգամանքը կարեւոր էր։ Խորհեցանք որ կազմակերպութեան մէկ կարելիութիւն կը ներկայանար մեզ, հայրենակցական միութիւններ ստեղծել։ Արդէն կազմուած էր Տարոն Տուրուբերանի Հայրենակցական Միութիւնը, որուն մէջ հաւաքուած էին 15,000 մշեցիներ եւ սասունցիներ։ Մեր խմբագրական խորհուրդի անդամ Յակոբ Տէր Յակոբեանի, Զաքարեանի եւ Անդրա–

նիկի զինուորական ընկեր Սմբատի վարչութեան տակ կազմուած էր նաեւ Շապին Գարահիսարի Հայրենակցականը։ Տոքթ. Պոնափարթեան եռանդուն կերպով լծուած էր այս կազմակերպութեան գործին։ «Հայաստան»ի մէջ խմբագրականներով կու տայինք անոնց կազմակերպական ուղղութիւնը եւ գործունէութեան ծրագրումը, կոչերով կը հրաւիրէինք զանազան համերկրացիները ժողովներու, դիւան ընտրելու, պատգամաւոր նշանակելու Համագումարի համար։ Մեր ներկայացուցած կազմակերպական ծրագիրը հետեւեալն էր.–

Գոնէ սկզբնաւորութիւնը յատկանշական է իբրեւ այն օրերու արեւմտահայ հոգեբանութեան արտայայտիչ։

«Մինչեւ մեր քաղաքական ապագայ վիճակի կարգադրութիւնը, չենք կրնար ունենալ քաղաքական, հանրային, ընկերային հոսանքներ, չենք կրնար ունենալ Արեւմտահայաստանի համար, նկատի ունենալով սուղն ու անպատսպար վիճակը ժողովուրդին։ Ըսել չենք ուզեր որ վերապրող ժողովուրդը պէտք չէ կազմակերպուի ... այլ կազմակերպութեան ձեւը եւ նպատակը կը գտնենք միայն, առայժմ, հայրենակցական միութիւններու մէջ...»։ – Բնագիրը տեսնել «Հայաստան» թիւ 13, Մայիս 3, 1917։ –

Հայրենակցական միութիւններու ծրագիրը եւ գործունէութիւնները թուելէ ետք կ'եզրակացնէինք.

«Այս բոլորին ուղղութիւն տալու, գործելակերպի չեշտ տալու համար բոլոր հայրենակցականներէ կազմաւորել կեդրոնական վարչութիւն մը որ կը մշակէ ծրագիրները...»։ – Բնագիրը տե՛ս՝ «Հայաստան»ի թիւ 1-ի խմբագրականը։

Մեր համագումարին առաջադրութիւնը լայն արձագանգ գտաւ եւ ամենուրեք կազմուեցան հայրենակցական միութիւններ եւ ընտրեցին իրենց պատգամաւորները համագումարին համար։ Խմբագրութեանս կը հասնէին «կոչ»եր, «հրաւէր»ներ եւ ժամադրութիւններ նախաձեռնարկողներու կողմէ։ Հայաստանի գրեթէ բոլոր շրջանները սկսան կազմակերպուիլ, մեր ուղղութեան շուրջ։

Մեր այս կազմակերպական ջանքը հնարաւոր ընծայեց կարճ ատենուան մէջ հրաւիրել համագումարը, ընտրեալ պատգամաւորներով։ Անշուշտ մենք մեծ արդիւնքներ չէինք ակնկալեր, այս պատգամաւորներու որակական մակարդակը նկատի ունենալով։ Ազգային առաջնորդութիւնը վարողը մտաւորական դասն է, եւ ի հարկէ փորձառութիւնը։ Կովկաս ապաստանողներու մէջ շատ քիչ էր այսպիսիներու թիւը։ Զմոռնանք որ երիտասարդ թուրք եղեռնագործները, նախ քան մեր ժողովուրդը տարագրելը, գլխատեր էին մեր մտաւորականութիւնը եւ առաջնորդ տարրերը։ Բայց մենք կը բաղձայինք տեսնել վերջապէս մեր ժողովուրդին կեանքը ղեկավարուած մեր ձեռքով։

Այդպէս չէր եղած մինչեւ Աղէտին յանգումը, երբ մեր երկրին պայմաններուն անտեղեակ ձեռքեր թեթեւօրէն միջամտած էին մեր ճակատագրին...։

Սակայն այս ցաւալին կէտը խնդրոյ առարկայ չէր կրնար ըլլալ հա–

մագումարին մէջ։ Անօգուտ էր անցեալին վրայ վիճաբանիլ, բաւ էր միայն այդ ճամբան չշարունակել եւ դառնալ ինքնամփոփման ուղիին։

«Ամպերը այնպէս են կուտակուած մեր ժողովուրդին գլխուն որ, շատ հաւանօրէն համագումարէն դուրս ելլող պատգամաւորը ականատես ըլլայ Երեւանի փողոցներուն մէջ սովամահութեան դէպքերու», կը գրէինք մենք։

Այսպէս խորհելով հանդերձ, Հայաստանի մէջ կը գրէինք. «Մեր բոլոր անցեալի հաշիւները մոռնանք համագումարին մէջ. եւ ունենանք մէկ նշանաբան. գաղթականութիւն եւ վերաշինութիւն. եւ այս տեւական թող ըլլայ մինչեւ որ մեր տուները դադրին ամայի ըլլալէ եւ մինչեւ որ հայրենի երկրէն դուրս չեն մնար մոլոր եւ քաղցած հայեր»։

Արեւմտահայ համագումարէն կը սպասէինք կեդրոնական մարմին մը ստեղծել, վարչութիւն մը, որ մեր ձայնը լսելի ընէր եւ հետամտէր այդ ձայնին տալ կշիռ եւ գոհացում օրինաւորապէս, մանաւանդ կարող՝ կասեցնելու Կովկասի ինքնակոչ միջամտութիւնը մեր ճակատագրին։ Հայրենիքի մէջ կարող ըլլալ խօսիլ ի պաշտօնէ՝ խափանելով անիշխանութիւնը չարաշահող ինքնակոչներու արարքները։

Դ) ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐԸ ԿԸ ԲԱՑՈՒԻ ԵՐԵՒԱՆԻ ՄԷՋ

Արեւմտահայ առաջին Համագումարը մեծ ոգեւորութիւն ստեղծեց գաղթականութեան եւ անոր բարեկամներու շրջանակին մէջ։ Եղեռնէն պըրծած եւ անագորոյն բախտէ մը հալածական այս ժողովուրդին մէջ, որ իր հարկը վճարած էր 1915-ի անողոք տարիին, երեք տարուան քաշքշուքէ մը ետք, վերջապէս կ՚ունենար ինքնամփոփուելու եւ ռուս բռնակալութեան անհետացումով բնականոն կեանքի մը ճամբան բռնելու յոյսը։

Անպատեհ չէ, սակայն, Կովկաս ապաստանած արեւմտահայութեան անստոյգ ու թշուառ վիճակին պատասխանատուութիւնը ճշդել Համագումարին դատողութեամբ։ Մենք որ ապրեցանք այդ շրջանը, գիտենք թէ մեզմէ ետք եկող սերունդներ պիտի դատեն մեր գործը։

Համագումարին բացումը տեղի ունեցաւ Մայիս 2-ին, Երեւանի քաղաքապետական խորհուրդի շէնքին մէջ։ Ներկայ էին վաթսուն պատգամաւորներ եւ չորս հարիւր հրաւիրեալներ իբրեւ հիւր։ Առաջին արարքը եղաւ ընտրութիւնը Անդրանիկի, իբրեւ պատուակալ նախագահ ծափերով։ Յետոյ ընտրուեցաւ նախագահական կազմը հետեւեալ անձերէն.— Լեւոն Շանթ, վիպագիր եւ թատերագիր, Արտակ Դարբինեան եւ Վրթանէս Փափազեան։ Պատմութեան մէջ առաջին անգամ ըլլալով բնաջնջման առաջնորդուող ժողովուրդի մը խլեակներ այսքան հանդիսաւորութեամբ կը յաջողէին կանգուն երեւիլ։

Նախագահական կազմին ընտրութենէն անմիջապէս ետք, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ներկայացուցիչ Տ. Գէորգ Եպս. Չէօրէքճեան կարդաց Հայոց Հայրապետի սրբատառ Կոնդակը, որ ունկնդրուեցաւ յոտնկայս...

«Գէորգ ծառայ Յիսուսի Քրիստոսի եւ անհասանելի կամօքն Աստուծոյ Եպիսկոպոսապետ եւ Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց, Ծայրագոյն Պատրիարք համազգական նախամեծար Աթոռոյ Արարատեան Առաքելական Մայր Եկեղեցւոյ Սրբոյ Կաթողիկէ Էջմիածնի։

«Մեծարոյ անդամոց հայոց տաճկական Հայաստանի սիրեցեալ որդոց մերոց հոգեւորաց, հարազատից Աթոռոյ Մերոյ Ս. Էջմիածնի, ողջոյն եւ օրհնութիւն հայրապետական բազմասցի առ ամենեսեանդ։

«Ուրախութեամբ սրտի է որ գիտեմք զՀամագումարէդ, որ ունի գումարել բանալ այսօր, յԵրեւան ի ձեռն կազմակերպութեանց հայկականից որ ի տաճկական Հայաստանի, ի խորհրդակցութիւն եւ յեզրակացութիւն ցանկալի կարեաց, պիտոյից եւ ըղձից գաղթական զաւակաց մերոց, որ ապաստանեցան աստ առ մեզ ի սահմանի Կովկաս եւ այլուր։

«Այս եւ խնդամիտ ողջոյնիւ է որ կամք ի ձեռն առանձինն ներկայացուցչի Մերոյ Գերապատիւ Տ. Գէորգ Եպիսկոպոսի, որպէս եւ խնդիր իսկ եղեւ ի ձէնջ, ի ձեռն կազմակերպչաց Համագումարիդ, ի սկիզբն բարի ձեռնարկութեանդ եւ օգտաշատ խորհրդակցական ժողովոյդ զՀայրապետականի, Մերոյ զուրախակցական ձայն, զի սիրտ հօրս հանրականի լցեալ ընդ ձեռնարկութիւնդ, որ ի վաղուց հետէ ակն ունէաք տեսանել ի գլուխ հանդեալ, այլ դժուարութիւնք եւ արգելանս բազմապիսիս ոչ զօրեցին իրագործել մերոց եւ ձեր ամենեցունցդ։

«Գործի ի խնդիր դժուարին կայ առաջի ձեր ամենեցունցդ—, որոց եկեալ միակամ եւ միասիրտ ի խորհրդակցութիւն համագումար ունիք արդասաւորել զհետեւանսն նպատակին յոր ձգտիք ի սփոփանս նեղսակիր վիճակի գաղթական զաւակաց մերոյ մպրոց եւ եղբարց եւ քերց ցերոց, ի շինութիւն աւերեալ տնտեսութեան նոցա, ի կանգնումն Հայրենեաց զոր լքին ակամայ, ի ներքին կազմակերպութիւն նոցա եւ այլ եւ այլ խնդրոց, զորս պարագայք եւ ընթացք խորհրդակցութեանդ ունի դնել առաջի ձեր լուծել եւ յածել կատար։

«Եւ Մեք յուսալ յուսամք զի խոհական ոգի իմաստութեան եւ շրջահայեաց նկատառութեան ունի թագաւորել ի ձեզ եւ տալ դիւրացնել զծնունդ եւ զարգասիս խորհրդակցութեանցդ։ Ուստի եւ զօրհնութիւն Տեառն հայցեմք ի գլուխ ձեր ամենեցուն, յսկիզբն ձեռնարկութեանդ յաջողեսցէ Տէր զգործս յեռաց Ձերոց, արդիւնաւորս արասցէ զխորհուրդ մտաց ձերոց որ ի բարին հանրական զի եւ սիրտ հօրդ ձերոյ հանրականի բերկրեսցի ի վիճակ բարօր որդւոց Իմոց, զոր միտիմք յուսալ տեսանել զկնի խորհրդակցութեանդ ոչ անագան։

«Ողջ լերուք, զօրացեալք ամենեքեան ի Տէր եւ օրհնեալ ի մէնջ Ամէն։

Իսկականի վրայ ստորագրուած, մակագրուած,

ԳԷՈՐԳ Ե.

Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց

1 Մայիս 1917 ամի
ըստ տոմարի ՌՅԿԶ
ի հայրապետութեան մերոյ Զ. ամի
յԱյրարատեան Ս. Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի

Վեհափառ Հայրապետի կոնդակին ունկնդրութենէն ետք, Համագումարին կազմակերպիչները եւ գաղթականներու մարմիններուն ներկայացուցիչները խօսեցան ողջոյնի ճառեր, եւ հանդիսաւոր նիստը փակուեցաւ։

Յետոյ ընտրուեցան յանձնախումբեր օրակարգի զանազան խնդիրներու ուսումնասիրութեան համար, որ տեղեկագիրներ պիտի ներկայացնէին ժողովին։

Համագումարին ընդհանուր տրամադրութիւնն էր կազմակերպել Արեւմտահայութիւնը մէկ գերագոյն մարմնի մը ներքեւ, որ անոր ներկայացուցիչը պիտի ըլլար։

«Հայաստան»ի «մանիֆեստ»ին յարող պատգամաւորները մեծամասնութիւն կը կազմէին։ Բայց վանեցի դաշնակցականներէն՝ արեւմտահայ նախկին դաշնակցականները համակիր կը մնային մեր շարժումին։ Վանեցիներու ընթացքը կամ վերապահութիւնը մեզի հանդէպ չէր նշանակեր թէ կը հետեւէին իրենց կուսակցութեան ռուսահայ ղեկավարութեան։ Անոնք քըննադատական դիրք բռնած էին Պիւրօյի դէմ, ուզած էին վերակազմել իրենց կեդրոնական Կոմիտէն եւ անկախ գործել։ Բայց անոնց լսուած էր որ անջատ կոմիտէ կազմելու իրաւասութիւն չի տրուիր իրենց եւ եթէ կ՚ուզեն անհատապէս կրնան դիմել իրենց բնակավայրի ակումբներուն եւ անդամակցիլ անոնց, ինչ որ մերժած էին։ Կ՚ուզէին մնալ նոյն մակդիրով եւ սակայն գործել իբրեւ արեւմտահայեր։ Վանեցի դաշնակներու գլուխն էր Արամը, որ ինքը ո՛չ վանեցի էր եւ ոչ Թրքահայ եւ շատ լաւ կը համաձայնէր իր կովկասահայ համհարզներուն հետ...։

Միւս հոսանքներու ներկայացուցիչները «հայաստանական»ներուն կը յարէին բնապէս։ Եւ այս, հակառակ անոր որ մեր հանգանակը կը մերժէր Թրքահայ գաղթականութեան տարագրութեան եղերական այդ օրերուն կուսակցական շերտաւորումներ ընդունիլ։ Անոնց կուսակցական շահը կը պահանջէր թիկունք կանգնիլ մեզի եւ միանալ մեր շարժումին, կանգնելու համար շեշտուած դաշնակցականներու դէմ։ Եւ մանաւանդ Արամի՝ որուն դէմ, նոյնիսկ վանեցիները գրգռուած էին նահանջի աղէտին մէջ անոր ունեցած դերին համար։ Այս էր պատճառը որ, նոյնիսկ իր կուսակիցները չհամարձակեցան անոր թեկնածութիւնը առաջարկել, դիւանի ընտրութեան մէջ։ Դաշնակցականները ստիպուեցան այս պատճառաւ Վահան Փափազեանի թեկնածութիւնը դնել դիւանին, հակառակ անոր որ անոր հանդէպ համակրութիւն չունէին եւ ան ալ անձնական հակակրութիւն ունէր Արամի հանդէպ։

Արամ չէր յուսահատեր եւ դիւրաւ ենթարկուող մարդ չէր։ Ժամանակին պատճառ եղած էր Դաւոյի դաւաճանութեան, եւ այդ կերպով Թուրք ոստիկանութեան ձեռքը անցնելուն դաշնակցական զէնքի պահեստներուն... եւ 1915–ի Վանայ միամսեայ դիմադրութեան մէջ հայոց յաղթանակը կարելի եղած էր շնորհիւ ռամկավարներու եւ Եկարեանի ղեկավարութեան։ Արամ՝ հակառակ այս յանցանքներուն յաջողած էր պահել իր ազդեցութիւնը վանեցի դաշնակցականներուն վրայ։ Համագումարին մէջ իր այս առաջին ձախողութենէն ազդարարուած, ան կրցաւ զօրաւոր ընդդիմադրութիւն

մը կազմակերպել իր հետեւորդներէն, որով ստեղծեց տհաճելի մթնոլորտ մը եւ յաճախակի բախումներ տեղի ունեցան։

Այսպէս պատգամաւոր պարոն մը Անդրանիկի ականջին կը փսփսայ թէ՝ մեր բարեկամը եւ թերթին վարչութեան հաշուակալը, Եղիշէ Քաջունի եւ հնչակեան Հրանտ Գալիկեան դաւ կը լարեն իրեն դէմ, նպատակ ունենալով զինք հեռացնել Համագումարէն։ Քաջունի պատգամաւոր չէր, կը մնար իր պաշտօնին գլուխը «Հայաստան»ի խմբագրատանը։ Հր. Գալիկեան պատգամաւոր էր։ Երկուքն ալ սրտապին կապուած Անդրանիկի...։ Անդրանիկ ի հարկէ կը ճանչնար երկուքն ալ, բայց անոնց անուններուն անտեղեակ էր... Անդրանիկ՝ ազդուած այս քսութենէն՝ Համագումարի նիստին հաշիւ կը պահանջէ։ Գալիկեան եւ Քաջունի եւս, որոնք այդ օրը Երեւան էին եւ ներկայ՝ իբրեւ ունկնդիր ոտքի կ՚ելլեն զարմանքով, Անդրանիկ նոյնքան զարմանքով կը ճանչնայ իր երկու բարեկամները։

– Դո՞ւք էք Գալիկեանը եւ Քաջունին, կը հարցնէ ան։

– Այո մենք ենք, բացարձակ զրպարտութիւն ըրած են մեզի հանդէպ...։ Ի՞նչպէս կրնաք հաւատալ որ...

– Ես արդէն պատգամաւոր չեմ, կ՚աւելցնէ Քաջունի այլ «Հայաստան»ի խմբագրական խորհուրդին անդամ։

Թիւրիմացութիւնը կը պարզուի...։

Հարկ է ըսել որ ազգային դիւցազնին հայրենասէր ոգին եւ աննենգ խառնուածքը բացարձակապէս խոտոր կը համեմատէին այսպիսի ժողովներու մթնոլորտին, ուր ճղճիմ դաւեր եւ ներքին պղտոր հաշիւներ անպակաս կ՚ըլլային։

Մայիս 5–ի Զ. նիստին, Համագումարը կը քուէարկէ աղէտին օգնութեան հասնող օտար թէ հայ կազմակերպութիւններուն հանդէպ երախտագիտութեան սա բանաձեւը.–

«Արեւմտահայ Խորհուրդը, լսելով պատգամաւորներու զեկուցումները խորապէս կը գնահատէ այն ջերմ եւ մարդասէր վարմունքը, որ ցոյց տուին օտար հասարակութիւնները, մարմինները եւ անձերը, հանդէպ հալածուած եւ տարագիր Թրքահայ ժողովուրդին, եւ կ՚արտայայտէ իր խորին երախտագիտութիւնը։

«Ա. Ռուս մեծ ժողովուրդին, յանձին իր հանրային կազմակերպութիւններուն, Քաղաքներու Միութեան Տատիանայի Կոմիտէին, Զեմստուօյի, Ռուս Կարմիր Խաչին, եւ հանրային լայն խաւերուն։

«Բ. Անգլիական, ամերիկեան, ֆրանսական եւ այն բոլոր ժողովուրդներուն, մարմիններուն եւ անձերուն, որոնք մասնակցեցան ջերմօրէն ըլլայ մօտէն թէ հեռուէն Թրքահայ ժողովուրդին ցաւերուն ամոքման եւ մօտէն բաժնեցին ճգնաժամային վիշտերը։

«Գ. Թրքահայ Համագումարը պարտք կը համարէ իր ջերմ գոհունակութիւնը յայտնել ամէն կողմ ցրուած հայութեան, ռուսահայ մեր եղբայրներուն եւ մասնաւորապէս հայ ցաւակից գիւղացիութեան։

«Դ. Շնորհակալութեան խօսք ունինք նաեւ այն անձնուէր անհատներուն եւ ընկերութիւններուն, որոնք առաւել կամ նուազ չափով նպաստած

են Թրքահայ ժողովրդին փախստականներուն օժանդակման գործին:»

Երկար վէճերէ ետք, որոշուեցաւ կազմել քանըհինգ անդամնոց խորհուրդ մը, որ իր մէջէն պիտի ընտրէր գործադիր մարմին մը:

Արամի խմբակը, երկար ընդդիմութիւններէ, խարդաւանանքներէ եւ տիրապետական փորձերէ ետք, կը հաճի ի վերջոյ ետ առնել իր անհեթեթ առաջարկը՝ թէ չ'ընդունիր ընտրելի Խորհուրդը, եթէ առանց ութ մոլեռանդ դաշնակցականներէ բաղկացած իր ցանկը անոր մէջ չառնուի:

Այս լարուած մթնոլորտին մէջ է որ կը փակուի Համագումարը:

Այս առթիւ ամերիկեան Նիըր Իսթ Րըլիֆի կողմէ կը սարքուի կոչունք մը, որուն հրաւիրուած են բոլոր պատգամաւորները, ռուսահայ օգնութեան կազմակերպութեանց ներկայացուցիչները, մամլոյ ներկայացուցիչները եւ մեր օտար բարեկամները:

Մայիս 14-ին կը փակուի Համագումարը, որմէ ետք է հանդիսաւոր կոչունքը:

Մր. Եարօ, որ Վան ապրած է եւ գրեթէ նոյնացած հայութեան հետ, ամերիկացի միսիոնար մըն է, որ թրքահայերէն կը խօսի յամառօրէն եւ կը ջղայնանայ երբ կը հաստատէ որ վանեցիք շատ հեշտօրէն կը լքեն այդ լեզուն, ռուսահայ բարբառը որդեգրելու համար: Ան Նիըր Իսթի ներկայացուցիչն է եւ երբ գիս կը ներկայացնեն իրեն, իր ուրախութիւնը կը յայտնէ որ իմ լեզուս անխառն պահպանած եմ կովկասեան միջավայրին մէջ:

Ռուսահայ ներկայացուցիչները իրենց կարգին տպաւորուած կ'երեւին արհամարհուած «գաղթական»ներուն կազմակերպուած արտայայտութենէն, զուսպ եւ արժանի կեցուածքէն:

Սեղանը կը սկսի, կոչնականները կը նստին եւ բաժակաճառեր կ'արտասանուին եւ խրախճանքը հետզհետէ ոգեւորութիւն կ'առնէ:

Ռոստոմ, Հ. Յ. Դ.ի ներկայացուցիչը, ոտքի կ'ելլէ բաժակաճառ արտասանելու եւ կ'առաջարկէ խմել կենացը այն բոլոր մարտական պետերուն, որոնք կամաւորական շարժման գլուխը, անցան սահմանը շուտով ազատելու ջանալով Թրքահայութիւնը, որուն ներկայացուցիչները այսօր, շնորհիւ այդ անձնուէր հերոսներուն զոհողութեան, ազատուած եւ համախմբուած էին կովկասեան սահմաններուն վրայ, իրենք զիրենք կը վերանորոգէին եւ կը կազմակերպուէին լաւագոյն ապագայի մը համար:

Դժբախտաբար հանդուցեալ Ռոստոմ այդքանով չբաւականացաւ: Ան սկսաւ նաեւ թուել կամաւորական գունդերու խմբապետներուն անունները,— Քեռի, Համազասպ, Իշխան, Վարդան, Դրօ... անոնք որոնք յաջողեցան առաջին առիթով հասնիլ Վան եւ... Անդրանիկ՝ որ քանի մը օր ետք մտաւ Վան:

Արդ, Անդրանիկ, Թուրքերու Վանէն հեռանալէն անմիջապէս ետք, ճիշդ է որ քաղաք մտնողներէն չէր, բայց Վանի իրական ազատագրողը ի՛նք եղած էր, որովհետեւ այդ պահուն ան կը մղէր Դիլմանի նշանաւոր ճակատամարտը, ուր փախուստի մատնեց Թուրք բանակը, Վանէն նահանջել հարկադրելով Ճեվտէթ պէյը, ամբողջ Պարսկաստանէն ալ քշուիլ տալով օսմանցիները, ջարդ ու փշուր եղած: Այս սխրագործութեան շնորհիւ ռուս

պաշարուած զօրաբաժինն ալ կ'ազատուէր: Օսմանցիք կը նահանջէին թէ՛ Սալմաստէն եւ թէ՛ Վանէն: Ահա այսպէսով է որ Վանը ճշմարտապէս ազատագրողը եղած է Անդրանիկ: Ան ցուցարարական հանդէսներու մարդ չէր որ երթար ինքզինք ցուցահանէր Վանի փողոցները: Զմոռնանք որ անոր անհամբերութիւնը, անձկութիւնը կար Մուշ հասնելու եւ իր Սասունը եւ Տարօնն ալ ժամ առաջ ազատելու:

Ռոստոմի արտայայտութեան ձեւը խիստ ձախող եւ վիրաւորական էր: Անդրանիկ ոտքի ելաւ եւ յարեց.

— Ինձ խօսք տուէք:

Եւ շարունակեց.

— Այսպիսի հաւաքոյթի մը մէջ անպատշաճ է որ զանազան անմիտ ակնարկութիւններ ըլլան, խօսքեր ըսուին որ պէտք չէ ըսուէին այնպիսի անձերու կողմէ, որ յատկապէս պարտաւոր են չներել իրենք իրենց այս տեսակ արտայայտութիւններ:

— Անդրանի՛կ, կ'ըսէ Ռոստոմ խիստ շեշտով մը միջամտելով:

Անդրանիկ կը վերջացնէ:

Բայց դիւրաբորբոք տղայ մը որ Դերենիկեան կը կոչուէր եւ պատգամաւոր էր ընտրուեր չես գիտեր որմէ, առաջ կը նետուի եւ Ռոստոմի երեսին կը պոռայ.

— Դուն ի՞նչպէս կը համարձակիս յարձակիլ մեր ժողովրդական հերոսին դէմ...:

Մթնոլորտը կ'ելեկտրականանայ. Արամ կատղած ոտքի կը կանգնի եւ ձեռքը ատրճանակին տանելով կը նետուի Դերենիկեանի վրայ եւ կը գոչէ.

— Շո՛ւն, քեզ հիմա կը սատկեցնեմ...

Ատրճանակ քաշելը տեսնելով, Անդրանիկ կ'ընդվզի ներքնապէս, բայց պահելով իր պաղարիւնը եւ առանց տեղէն շարժելու հանդարտ ակնարկ մը կը յառէ Արամին եւ մատի մեղմ շարժումով մը սառնօրէն զգաստութեան կը հրաւիրէ զինք մէկ բառով.

— Արա՛մ:

Այդ միջոցին շատեր կը միջամտեն եւ գերագրգիռ Արամը դուրս կը հանեն սրահէն:

Սմբատ Պոնափարթեան եւ միւսները, որոնք պահ մը ոտքի էին, կը հանդարտին եւ կը նստին:

Ռոստոմի անմիտ շատախօսութեամբ կոչունքին համը փախած է այլեւս: Այն Ռոստոմը որ միշտ պաղարիւն կը մնար նոյնիսկ էն ծանր վատութիւնը գործող դաշնակ «գործիչ»ներու հանդէպ, «այժմ ժամանակը չէ զբաղելու պատասխանատուութիւններով» ըսելով ի՞նչպէս կրցեր էր մատի փաթթոց ընել... Վան մտնողներու ժամանակագրութիւնը այդքան թեթեւօրէն եւ անհարկի կերպով:

Դաշնակցականներէն կը յայտնուէր անկեղծ հոսանք մը, որ կ'ուզէր թօթափել ստեղծուած մոլեռանդութեան եւ կուսակցական նախապաշարման ոգին. կ'ուզէր նոյնքան հարազատ զգալ ինքզինք հայու մը հետ, որ դաշնակցական չէր, տարբեր կը խորհէր՝ բայց հայ էր: Դաշնակցական մոլե-

ռանդութիւնը չէր ընդունէր այդպէս մտածելը, ինչ որ աղէտալի ծայրայեղութեանց կրնար տանիլ։

Տիկին Զապէլ Եսայեան այս դէպքերու յաջորդութենէն զառնացած կ'ըսէր ինծի եւ Թոթովենցի․

— Եթէ ապագայ հայ բառլամենթը այսպէս պիտի ըլլայ, ափսո՜ս մեզի․․․։

— Տիկին, պատասխանեցի, անունով չմարգարէանանք․․․ եթէ այդ բառլամենթը մեր սերունդէն պիտի կազմուի, մենք երբեք պիտի չմոռնանք Մեծ Եղեռնի դասը․ մեր երիտասարդութեան տեսած տառապանքը մեր փորձառութիւնը կը փոխարինէ․ մենք սորվեցանք մենք մեզի յատկացնել կանխահաս լրջութիւն եւ իմաստութիւն մը, որով գուցէ լաւագոյն հայեր դառնանք։

Այսօր կը զղջամ այդքան յանձնապաստանութիւն ցուցաբերելէս․․․ մենք կէս ճամբան մնացինք եւ մեզ հետեւող սերունդները արդէն հեռու են Մեծ Եղեռնի մթնոլորտէն։ Պահ մը կարծուեցաւ որ Համագումարը պիտի յանդի պառակտումի եւ անհնար պիտի ըլլայ համերաշխիլ։ Սակայն Ներսէս Եպիսկոպոս եւ այլ լրջախոհ անձեր կրցան հանդարտեցնել մտքերը եւ յաջողեցան պատուաւոր ելքով հասցնել ձեռնարկը բաղձալի վախճանին։ Օրակարգը սպառելէ ետք Համագումարը միաձայնութեամբ որոշեց որ պիտի յարգուի թէ՛ կուսակցական համեմատական բաղկացութիւնը եւ թէ՛ նահանգներու ներկայացուցչական դրութիւնը արեւմտահայ խորհուրդի ընտրութեան մէջ։

Ե) ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ

Համագումարի Դիւանը հրատարակեց հետեւեալ յայտարարութիւնը, որ լոյս տեսաւ «Հայաստան»ի մէջ։

Արեւմտահայ փախստականներու առաջին Համագումարը տեղի ունեցաւ Երեւանի մէջ եւ տեւեց Մայիս 2-էն 11։ Համագումարին կը մասնակցէին երկրէն եւ Կովկասի բոլոր փախստականներու կեդրոններէն եկած 61 պատուիրակներ։ Նաեւ 16 հոգի խորհրդակցական ձայնով։ Ներկայ էին Վեհափառ Հայրապետին ինչպէս նաեւ օտար եւ հայ փախստականական կազմակերպութիւններու ներկայացուցիչները, ութ անձ։

Համագումարը միաձայնութեամբ քուէարկեց հետեւեալ բանաձեւերը․—

Համաշխարհային պատերազմի հետեւանքով մեր քայքայուած ժողովուրդին վերածնունդին նուիրուած աշխատանքներուն նպատակն է․

1․ Արեւմտահայ ժողովուրդին ֆիզիքական գոյութեան պահպանումը եւ անոր քայքայուած տնտեսութեան վերականգնումը․

2․ Հայրենիքի վերաշինութիւնը․

3․ Նոր սերունդին ֆիզիքական, կրթական եւ քաղաքացիական դաստիարակութիւնը։

Սոյն նպատակները իրագործելու համար, Համագումարը նկատի ունի հետեւեալ երեք հիմնական սկզբունքները․—

ա․ Տեղական կազմակերպութիւններ յառաջացնել գրաւուած վայրերու, ինչպէս նաեւ Ռուսաստանի, Պարսկաստանի հայութեան եւ ապաստանարաններու մէջ, իրագործել արեւելահայերու ու արեւմտահայերու սերտ գործակցութիւնը․

բ․ Փախստականական գործերու մէջ արեւելահայ եւ արեւմտահայ սերտ գործակցութիւն․

գ․ Օգնութեան գործի ղեկավարութիւնը եւ դրամական յանձանձումը կեդրոնացնել մէկ կեդրոնական մարմնոյ ձեռքը։

Սոյն սկզբունքներու գործադրման գործօններն են․ Համագումար ժողով եւ Կեդրոնական Խորհուրդ։

Խորհուրդը ունի տասնըհինգ անդամ եւ տասը փոխ-անդամ։ Ան իր Պիւրոյին միջոցաւ կը վարէ ընթացիկ գործերը փախստականութեան վերաբերեալ։ Պիւրոյի — այսինքն՝ դիւանի — անդամները կ'ընտրուին իր խորհուրդէն․ անոր անդամները վճարուած կ'ըլլան։ Խորհուրդը իրեն կից կը կազմէ զանազան ճիւղեր․ պարենաւորման, որբանոցներու, կրթական, առողջապահական եւ իրաւաբանական խնդիրներով զբաղելու համար։ Վերստուգիչ մարմինը պիտի հսկէ դրամական գործառնութեանց, համարատու ըլլալով Համագումարին։

Խորհուրդի անդամ եւ փոխ-անդամ ընտրուեցան միաձայնութեամբ՝

1․ Անդրանիկ․
2․ Բորոյեան Սմբատ․
3․ Գալիկեան Հրանտ․
4․ Դարբինեան Արտակ․
5․ Եսայեան Զապէլ․
6․ Թերզիպաշեան Աւետիս․
7․ Հայկունի Գուրգէն․
8․ Մանուկեան Հմայեակ․
9․ Շանթ Լեւոն․
10․ Պապիկեան Վարդան․
11․ Պոնափարթեան Հայկ․
12․ Սասունի Կարօ․
13․ Սեպուհ Արշակ․
14․ Տէր Զաքարեան Յակոբ․
15․ Փափազեան Վահան։

Խորհուրդը կազմած է իր առժամեայ դիւանը, որ արդէն հաստատուած է Թիֆլիս, ուր յարաբերութեան մտած է փախստականական կազմակերպութիւններու հետ, գործին ընդհանուր կազմակերպութիւնը ձեռք բերելու համար։

Դիւանի անդամներն են․

Պատուակալ նախագահ՝ Անդրանիկ

Նախագահներ՝ Լ․ Շանթ, Վ․ Փափազեան եւ Ա․ Դարբինեան

Քարտուղար՝ Հ․ Գալիկեան

Մայիս 24, 1917, Թիֆլիս

Համագումարը ընտրած էր 25 անձեր, որոնք իրենց միջեւ քուէարկած եւ վերոյիշեալ 15–ը գործօն անդամ ընտրած են. մնացեալ 10 անձերը փոխ–անդամ: Այս 10 փոխ–անդամներուն մէջէն յիշեմ Աղաբեկ Համբարեան, իրաւաբան (ռամկավար), Պետրոս Տեփոյեան (ազատական), Ժիրայր Միրզախանեան (Հնչակեան), Յովհաննէս Ամատունի (դաշնակցական) եւ ուրիշներ. ասոնք միշտ ալ անդամ կը մնային Արեւմտահայ Խորհրդին:

Ըստ հոսանքի վերոյիշեալ 15 գործօն անդամները հետեւեալ կազմն ունէին. «Հայաստան»ական՝ 4 հոգի, ռամկավարներ՝ 4 հոգի, հնչակեաններ՝ 1 հոգի, համակիր դաշնակցական՝ 2 հոգի, պոլշեւիկ՝ 1 հոգի: Աւելցնենք, սակայն, որ ասոնցմէ ոչ մէկը կուսակցական յանձնառութիւնով ներկայացուցչական դիրք ունէր. խմբաքանչիւրին կուսակցականութիւնը անհատական հանգամանք կը կրէր միայն:

«Հայաստան»ի խմբագրութեան հինգ անդամներէն երկուքը տրամադրեցինք Արեւմտահայ Կեդրոնական Խորհուրդի Դիւանին, այնպէս որ մեր խմբագրատունը դարձաւ Արեւմտահայ Տուն եւ Արեւմտահայ Խորհուրդը տացաւ «Հայաստան»ի աջակցութիւնը: Անոր գործունէութեան չէինք միջամտեր անշուշտ, բայց ի վիճակի էինք մօտէն չփում պահելու Խորհուրդին եւ Ցանձնաժողովի անդամներուն հետ: Դիւանին ընդհանուր քարտուղարութիւնը կը վարէր Հրանտ Գալիկեան:

Գ) ՌԱՅՈՆԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ ՄԸ ԵԻՍ...

Արեւմտահայ Համագումարը հազիւ վերջացած էր, հազիւ կրցեր էինք ընտելանալ դաշնակցականներու դիմափոխութեան, երբ կ'իմանայինք թէ դաշնակցական նոր Ռայոնական Ժողով մը կը բացուէր Երեւանի մէջ, այս անգամ Թրքահայ պիտակով...: Երկար միտք յոգնեցնելու հարկ չկար, հասկնալու համար թէ ինչո՞ւ Համաժողովի Արամի տորկական հետեւորդները ա՛յնքան հեշտութեամբ համաձայնութեան յանգեր էին միւս կողմին հետ համերաշխ ցանկով Արեւմտահայ Խորհուրդ մը կազմելու համար: Երկակենցաղ կուսակցութիւնը իր կապարճին մէջ ունէր տարբեր տեսակ նետեր, ազգային պառակտումը յաւերժացնելու համար:

Արհամարհեր էին նախ արեւմտահայ «մաքի խմորումները». յետոյ «տեռոր»ի սպառնալիքի «անպաշտօն» փորձեր ըրեր էին: Բայց Համագումարը յաջողցուցած էինք, ան գումարուած էր, եւ չէին յաջողած «դաշնակցականացնել» զայն: Այժմ տեղի կու տային վանեցի դաշնակցականներու հաւատարմութեան, զայն «խորացնելով» իբրեւ զէնք գործածելու միասնականութեան շարժման դէմ: Պէտք է յիշենք որ երկակենցաղ կազմակերպութիւնը ունէր Հայաստանի Պիւրօ մը, որուն կազմութեան արդարացումը սա բանաձեւէն կը բխէր.– «Արեւելեան Պիւրօն բացառապէս զբաղւում է կուսակցութեան կովկասեան գործերի ղեկավարութեամբ. Հայաստանի Պիւրօն վարում է կուսակցութեան Թրքահայ հատուածի կուսակցական կեանքը...,

ընդհանուր բնոյթ ունեցող սոխալողական խնդիրներու, եւ բացառիկ խնդիրներու – օրինակ հայոց հարցի – վերաբերեալ, կարգադրում երկու պիւրօների խառն ժողովը՝ եթէ անհնարին է ընդհանուր ժողով գումարել»: Հ. Յ. Դ. ծրագիրը թուղթի կտոր մնացած է միշտ, եւ «մաֆիա» մը ղեկավարած է այդ կազմակերպութիւնը: Այլապէս՝ ո՞ր ընդհանուր ժողովը վաւերացուցած է կամաւորական շարժումը, կամ անոր փոխարէն ո՞ր խառն ժողովը: Ո՞ր խառն ժողովը ընդունած է ռուսահայ Ռայոնական Ժողովին կուսակցական «անուանափոխութիւն»ը: Այժմ «Հայաստանի Պիւրօն» կը վերականգնէր վանեցի դաշնակցականներէն Թրքահայ ռայոնական մը, որ արեւմտահայոց Հ. Յ. Դ.ին ծայրանկարը պիտի ըլլար, այն Արեւելեան Պիւրոյին որ, Կովկասեան ծրագիրը կ'իրագործէր:

Ռայոնական Ժողովը գումարուեցաւ նոյն Երեւանի մէջ եւ Սոցիալ Ռեվոլուցիոնայա պարտիա Դաշնակցութիւնը ունեցաւ իր Թրքահայ՝ արեւմտահայ թեւը:

«Հայաստան»ական շարժումէն միայն մէկ մարդ – Պօնափարթեանը – եղաւ որ փորձեր էր մտնել այդ Ռայոնական Ժողովը եւ մերժուեր էր:

Այս վերջին տխուր երեւոյթը չզարմացուց մեզ: Գիտէինք Վանի դաշնակցականներու մտայնութիւնը. մենք անոնց հետ ունեցած էինք արդէն տեսակցութիւններ եւ հաստատած՝ թէ անդրդուելի հաստատակամութիւն կար վասպուրականցիի նկարագրին մէջ: Արմենականներն ալ նոյն խմորէն էին եւ անոնք են որ ջիղը կազմած են Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան Հայաստանի հողին վրայ ուռճացած մարմնոյն եւ յետոյ Հայաստանի մէջ վերածաղկող ժողովուրդին:

Սակայն չզլանենք առանց լսելու իրենց փաստարկութիւնը.

– Կովկասի մեր դաշնակցական ընկերներուն ստիպուած ենք կապուած մնալ զուտ նիւթական պատճառներով, որովհետեւ առանց անոնց օժանդակութեան, չենք կրնար կազմակերպուիլ. այլապէս մենք ձեզ հետ համաձայն ենք:

Իսկ ես պատասխանեցի անոնց.

– Ինչո՞ւ չէք ուզեր գործակցիլ Թրքահայ միւս հոսանքներուն եւ նոյնիսկ մեզի հետ. նոյն պահանջները՝ նոյն դարմանները կը թելադրեն. մտածման նոյնութիւն ստեղծելը անկարելի չէ. նախնական միասրրութիւն բնական է, ազգի մը գոյութեան սկզբունքին վրայ:

Այս խօսակցութիւնները տեղի կ'ունենային «Հայաստան»ի խմբագրատան մէկ անկիւնը: Օր մըն ալ առանձին հանդիպում մը ունեցայ Հմայեակ Մանուկեանի հետ, որ Արեւմտահայ Խորհրդի անդամ էր:

Նոյն խնդրոյն մասին էր խօսքը:

– Վստահութիւն չունինք մեր հակառակորդ կուսակցութիւններուն վրայ, ըսաւ վերջապէս ան:

Պահ մը լռելէ ետք յարեցի.

– Եթէ դուք անկարող էք անդրադառնալ մեր գլխուն պայթած բնաջնջման աղէտին, սոսկալի է: Մուրատ երբ Տրապիզոնի լեռներէն իջնելով ծովի վրայէն Պաթում ցամաք ելաւ ու հասաւ Թիֆլիս, ունեցանք Թրքա–

հայ հաւաքոյթ մը, միութիւն մը կազմելու համար: Այդ ժողովին Մուրատ հեկեկալով ըսաւ կուսակցական բաժանումներու մասին.— Եղբայրներ, ահաւոր է մտածել որ, եթէ օր մը յաջողինք մասամբ վերադառնալ մեր գիւղերը, պիտի ըլլան շատ շատ գիւղեր, որոնք ամայի մնան եւ քանի մը բախտաւոր գիւղեր ալ, ուր երկու երեք համագիւղացի զիրար գտնեն. ըսէ՛ք, այդ երեքը կուսակցութի՞ւն պիտի խաղան եւ զիրար ատեն իբրեւ թէ հին օրերը ըլլային... Չեմ կարող երեւակայել: Եւ Մուրատ լացաւ:

– Արդ, ըսէ ինծի. եթէ դուք հին օրերու կագ ու կռիւները կը յիշէք վա՛յ մեզի:

Հմայեակ պատասխանեց.

– Դաշնակցական չեզոքները, միւս կուսակցութիւնները կենսունակութիւն չունին, թոյլ մարդիկ են եւ եթէ նոր արեւմտահայ կազմակերպութիւն մը գոյացնելու համար ձուլուէինք անոնց հետ, դարձեալ աշխատանքը մեր վրայ պիտի բարդուէր...: Անոնք կազմակերպական յատկութիւն չունեցող տարրեր են այս ժողովուրդի ծոցին մէջ:

– Վանեցի մը ի՞նչպէս կրնայ այսպէս խօսիլ, Հմայեակ, երբ ականատես եղած է Արմենականներու գործունէութեան: Դաշնակցականի այլամերժ հոգեբանութիւն է որ չես յաջողիր ազատել միտքդ:

Զարմանալին այն է որ 1913–1914-ին Պոլսոյ մէջ Շահրիկեանի եւ Խաժակի պէս ամբոխավարներ կրցած էին դադար տալ իրենց յարուցած ծապըլվարական պառակտիչ պայքարներուն եւ Հայկական Դատին հետապնդման շուրջ համերաշխ գործունէութիւն ստեղծել: Մինչ Մեծ Աղէտէն ետք Կովկասի մէջ վերապրող խլեակներու միջեւ կարելի չէր ըլլար նոյն գործակցութիւնը իրականացնել:

Մեր դէմ հալածանք կազմակերպուեցաւ, մեր հակառակորդները ամէն միջոց ի գործ դրին արտասահմանի թէ Ռուսիոյ մէջ «Հայաստան»ի համարները նամակատուփերէն գողնալու եւ արգիլելու համար, որ մենք կանոնաւոր յարաբերութիւն ունենանք դուրսի մեր մտաւորականներուն եւ գրագէտներուն հետ: «Հայաստան»ի թիւերը սիսթեմաթիկ կերպով ետ կը դառնային կամ «կը կորսուէին» նամակատուներէ եւ ասոնք այն թիւերն էին, որոնք հասցէագրուած էին հայ գրագէտներու, թրքահայ մտքի մշակներու անունին:

Է) ՄԵՐ ՏՈՒՆԸ ԵՒ ՄԵՆՔ ՄԵԶԻ

Երեք տարին շատ կարճ ժամանակ մըն է սովորական առումով. բայց 1915-էն մինչեւ 1917 տարիները մեր արեւմտահայ երիտասարդներուս համար դարեր թուեցան: Անառակ որդիին պէս կ'երազէինք տուն դառնալ եւ հայրենի յարկին գմերուն մէջ գոնէ անկիւն մը գտնել: Կային անշուշտ տղաք, որոնք կրցեր էին ընտելանալ նոր միջավայրին եւ նոյնանալ անոր, մոռնալով իրենց ինքնութիւնը: Ատոր անկարող էինք մենք եւ նոյնիսկ այդ

մեզ կը թուէր տեսակ մը անհաւատարմութիւն մեր հայրենի երկրին հանդէպ:

Անդրանիկի «Հայաստան»ի խմբագրատունը մեզի համար դարձաւ հաւաքատեղի յարկ մը. հոն այցելողը ով ալ ըլլար, ինքզինք փոխադրուած կը զգար տաքեր մթնոլորտի մէջ: Այն տարիներուն, պատերազմէն առաջ Եւրոպայի գրական եւ արուեստի տարակեդրոն նորաձեւութեան մղումը դարձած էր ապագայապաշտութիւն: Եւ Թիֆլիսի մէջ ունէինք փուտուրիստ Կարա Դարվիշը: Դուրեկան մարդ էր այս բանաստեղծը, որ ապագայապաշտութիւն կ'ընէր, կը գրէր քերթուածներ, որոնց յատկութիւնն էր մէկ բառով խտացնել նախադասութիւն մը:

Այսպէս. զէյթունտրոփ կը նշանակէր զէյթունցի քաջարի զաւակներուն նժոյգներու վազքին տրոփիւններուն աղմուկը կամ անոր արձագանգը եւ կամ... այսօրինակ զանազան փոփոխակներու շարք մը անվերջանալի...: Կարա Տարվիշ կը փնտռէր ուժգին տպաւորութիւնով կամ տարօրինակ հընչականութեամբ բառեր: Այս հետաքրքրութիւնը զինք կը մղէր արեւմտահայոց բարբառը ուսումնասիրելու, հոն գտնելու համար հնչական եւ թըմբկահար բառեր: Օր մը զիս տեսնելով կեցուց մայթին վրայ.

– Թրքահայերը մի շատ ուժեղ բառ ունեն, լսեցի բայց նշանակութիւնը չեմ իմանում, դու կարող ես ինձ բացատրել:

– Ո՞ր բառը որ մեր բարբառին միայն յատուկ է, նաեւ կասկածելի է սիրելի Կարա Տարվիշ, ըսի:

Կարա Տարվիշ երկար շունչ մը քաշեց, թոքերը լեցուց, ուռեցուց եւ յանկարծ պայթուցիկ կերպով արտաշնչեց որոտումի մը հանգոյն.

– Թամ փռամաճ:

Շփոթած մնացի, ոչինչ հասկցած ըլլալով այդ գոռոցէն.

Կարա Տարվիշ նախ յաղթական նայուածք մը ուղղած էր ինծի, յետոյ իմ արտայայտութենէս շփոթած, անձկութեան շեշտով հարցուց.

– Ասա, ի՞նչ է նշանակում...

– Դա հայերէն ոչ մի բառի չի նմանում...

– Ես չեմ ասում թէ դա հայերէն է. ասում եմ տաճկահայերի գործածած բառ է:

– Տաճկահայերը հայոց լեզուով են արտայայտւում, Կարա Տարվիշ: Ո՞ւր ես լսել այդ բառը:

– Տաճկահայերի միջեւ խօսակցութիւնից:

Գլուխ կը ճայթեցնէի, ենթադրելու համար թէ ի՞նչ կրնար եղած ըլլալ այդ պայթուցիկ բացագանչութեան ստոյգ արմատը:

– Ի՞նչ մարդիկ էին խօսակցող տաճկահայերը, հարցուցի: Գաղթականներ թէ արտասահմանից եկած տղայք. այդ է որ կը հարցնեմ.

– Տաճկահայեր, էլի:

– Դրանք ստուտենտներ էին Եւրոպայից եկած:

Խորհեցայ անմիջապէս – Ֆրանսայէն կամ Պոլսէն... եւ հասկցայ իսկոյն թէ այդ բառը հայերէն չէր. ուրեմն կրնար Ֆրանսերէն թամփռամաճ բառը ըլլալ:

Կարա Տարվիշի համար իբրեւ կովկասահայու, բնաւ տարբերութիւն չունէր թէ բառը օտար լեզուի պատկանէր... ան արտաբերուած էր Թըրքահայու մը կողմէ. ուրեմն, տաճկահայերէն էր:

⁂

Կարա Տարվիշ «Հայաստան»ի խմբագրատունը կու գար յաճախ եւ օր մըն ալ այդ այցելութիւններէն կրած տպաւորութիւնները նկարագրող յօդուած մը բերաւ «Տաճկահայերի մէջ» խորագրով, զոր տպեցինք: Ֆուտուրիստական չէր գրուածքը. մեր խմբագրատան նկարագրութիւնը կ'ընէր եւ մեր ուրուագիծը կու տար բաւական յուզիչ կերպով:

Դժուար էր գրել արեւմտահայ բարբառով: «Վան Տոսպ» խառնակ լեզու մը կը գործածէր: Արտակ Դարբինեանի լեզուն էր այդ. ան ճեմարանական ըլլալով Գէորգեանի մէջ դաստիարակուած էր Հայրիկի օրով: Վանեցի դաշնակցականները կազմակերպուելէ ետք սկսան «Աշխատանք» անուն շաբաթօրեայ թերթ մը հրատարակել, որուն բարբառն ալ կովկասահայերէնի մէկ փոփոխակն էր: Կը կարծեմ որ մենք յաջողած ըլլայինք արեւմտահայ գրական լեզուն պահպանել եւ կովկասահայ գրողներէ ոմանց ճաշակը գրգռել արեւմտահայ լեզուի ներդաշնակութեան եւ ըստ կարելւոյն անաղարտութեան վրայ: Այս չի նշանակեր որ արեւելահայերէնը չունի ներդաշնակութիւն. հարկաւ ունի: Փոխանակ ըսելու սենեակին մէջ, երբ կրնաս ըսել սենեակում, շատ աւելի վայելչութիւն կ'առնէ արտայայտութիւնդ: Կային չարամիտ մարդիկ, որոնք իրենց նեղմտութեամբ հաճոյք կը զգային մեռած հռչակել արեւմտահայ լեզուն եւ գրականութիւնը: Մենք կենդանի վկաները կ'ըլլայինք, հակառակին ներկայութիւնը հաստատելով խմբագրատան մէջ: Նախանձախնդրութեամբ փարեցանք մեր գրականութեան: Մեր մէջ հայերէն լեզուի մեծագոյն մշակներէն մին էր Զապէլ Եսայեան: Անոր սքանչելի արձակը ուղեցոյց կը ծառայէր նորափթիթ տաղանդներու:

Իսկ Վահան Թոթովենց որ աւելի քան հրապարակագիր մը, բանաստեղծ եւ վիպագիր էր, խանդավառող ու հաղորդական յափշտակութեամբ մեզ կը կարդար տարագրուած գրողներէն էջեր:

Վահան Թոթովենցի գրական շնորհը զարգացած էր արդէն իսկ պատերազմէն առաջ: Թլկատինցիի սան էր Խարբերդի մէջ, եւ քերթուածներ կը ղրկէր Պոլսոյ գրական մամուլին: "Հայաստան"ի մէջ ան նախանձախնդիր եռանդով կը ջանար խրախուսել նորահաս տաղանդները, եւ ինքն ալ կը գրէր քերթուածներ եւ պատմուածքներ: Այսպէս, մեր օրաթերթին մէջ լոյս տեսան իր «Ողբ անմահութեան» եւ «Արեւելք» քերթուածները, ու «Տնօ» երգիծական վիպակը: Ծերոն Թորգոմեան իր վիպագրական յատկութիւններով յայտնուեցաւ, եւ Գ. Մահարի պատանին մուտք գործեց մեր թերթին էջերէն, առաջնորդուած Վահան Թոթովենցէն, որ առտու մը խմբագրատուն բերաւ զայն գոչելով. «Լեւո՛ն, ահա՛ ներկայացնեմ քեզի մեր ապագայ բանաստեղծներէն մին»:

Խմբագրական սենեակը յաճախ կը վերածուէր աղմկալի «ագորա»ի մը: Կը հաւաքուէին երիտասարդ գրասէրներ, արուեստասէրներ, լեզուի ու

երաժշտութեան զգայուն գեղագէտներ, եւ այս խաժամուժին մէջ կը բարձրանար ձայնը մեր Վահանին, որ կ'արտասանէր էջեր հայ հորիզոնէն անհետացող սիրելի եւ յաւէտ ողբացուող գրագէտներու մատեաններէն: Կը լսուէին Դանիէլ Վարուժան, Ռուբէն Զարդարեան, Սիամանթօ, Արտաշէս Յարութիւնեան, Տիգրան Չէօկիւրեան, Զիֆթէ-Սարաֆ, Արշակ Չօպանեան, Վահան Թէքէեան, Զապէլ Եսայեան, Անայիս, Զապէլ Ասատուր, Տիկին Թոչիկեան, Վ. Մալէզեան եւ ուրիշներ: Ողջերէն դեռ կը սպասէինք լուրեր իրենց հանճարին ու տաղանդին, եւ այս յոյսին տուած մխիթարութեամբը մեր սուգը կ'ամոքէր:

Ծերոն Թորգոմեան վանեցի երիտասարդ մըն էր, որուն գրական տաղանդը սկսաւ բողբոջիլ Թիֆլիսի մէջ, այդ օրերուն: Ան «Գործ» ամսագրին մէջ հրատարակեց երկու վէպեր. «Թարշամած վարդեր» եւ «Լաչախ գլխուդ թող ըլլայ», որոնց մէջ կը յայտնուէր վիպողի ձիրք, սկսնակի մը անխուսափելի վրէպներով բայց իրաւ շնորհքով:

Գ. Մահարի, Ռաֆայէլ Զարդարեան, Տ. Զիթունի, Ա. Արման, Յ. Մխիթարեան մուտք գործեցին մեր թերթին էջերէն իբրեւ բանաստեղծներ. ասոնցմէ ոմանք համբաւ շինեցին հետագային Խ. Հայաստանի գիրի եւ արուեստի մարզերուն մէջ: Լեռ Կամսար անուն, ուրուականի հանգոյն, գունատ եւ տխուր ստուեր մը սպրդեցաւ առաւօտ մը մեր խմբագրական սենեակէն ներս: Վանեցի էր, գերեզմանէ մը դուրս սպրդած ըլլալ կը թուէր: Անկարելի էր երեւակայել որ, այս երեւոյթը ճաշելու սովորութիւն ունենար, նոյնիսկ կասկածելի էր որ խաբկանքէ մը տարբեր գոյութիւն ներկայացնէր: Մեր զարմանքը դեռ չդադրած, ուրուականը թուղթեր հանեց գրպանէն եւ երկարեց լռութեամբ:

Թոթովենց յառաջացաւ եւ առաւ թուղթերը: Թոթովենց ինձմէ բարձր հասակ ունէր, բայց ուրուականին մօտ կարճահասակ կ'երեւէր. ա՜յնքան ցցուն, նիհար էր այս սեւազգեստ երեւոյթը: Առանց բառ մը արտասանելու, տխուր, կմախային, սեւ լայնեզր գլխարկի մը տակ դեղին դէմքով մարդը հեռացաւ:

Ձեռագիրները սկսանք թղթատել. երգիծական գրուածք մըն էր, որ ի յայտ կը բերէր դիտելու սուր ընդունակութիւն եւ հեգնական սրամտութիւն: Խանդավառուեցանք. մենք որ արեւմտահայ գրական յայտնութիւններ կ'որոնէինք, կը գտնէինք ահա երգիծագիր մը եւ այդ ալ ո՛չ թէ Պոլսէն այլ Հայաստանի սրտէն, Վանէն...:

Այսպէս սկսաւ Երեւանի ապագայ երգիծաբանին մուտքը մեր գրական ասպարէզէն ներս:

Հրապարակագրութեան մէջ կը յայտնուէին, Թ. Լեւոնեան, Վարդան Պապիկեան, «Վան Տոսպ»ի ողբացեալ խմբագիրը, որ զինուորագրուելով գնաց պաշտպանել դաւաճանուած Կարսը եւ ինկաւ անոր պարիսպներուն առաջ իբրեւ նահատակ. Եղուարդ Զօրուրեան, հնչակեան տաղանդաւոր տղան, որ Խանջեանի օրով Երեւանի Հայպետհրատի տնօրէնն էր եւ որ զոհ գնաց Պերիայի արիւնռուշտ «գործունէութեան», Հ. Գալիկեան, ես եւ ուրիշներ...:

Մեր նախաձեռնութեամբ կազմուեցաւ Թրքահայ Գրասէրներու Միու-

թիւնը, որ, Զապէլ Եսայեանի առաջարկութեամբ, վերածուեցաւ Արեւմտահայ Գրագէտներու Միութեան: Անոր մէջ անդամագրուեցան ծագումով Թրքահայաստանէն հին ու նորահաս գրագէտներ, նպատակ ունենալով կապ ստեղծել իրարու հետ, քաջալերել նորաբողբոջ ուժերը, եւ վառ պահել արեւմտահայ լեզուն: Վարչութիւն մը կազմուեցաւ այս Միութեան, որուն մաս կը կազմէին՝ Զ. Եսայեան, Լ. Շանթ – թղթի վրայ – Վրթանէս Փափազեան – որ անդամակցելով հանդերձ առարկեց, իրաւամբ, թէ արեւելահայ լեզուով կը գրէ – Ա. Ցեթվաճեան, Վ. Թոթովենց, Ծ. Թորգոմեան, Լ. Թիւթիւնճեան, Վ. Գալիկեան, Ռափ. Զարդարեան, Յովհաննէս Պարոնեան (Լեւոնեան):

Բայց գործնականին մէջ արդիւնաւոր ոչինչ կատարեց այս Միութիւնը. ան աւելի շատ հետեւանքը եղաւ մեր արեւմտահայ գրագէտներու սպանդին մորմոքը ամոքելու ծարաւին:

Բեհրութեան փողոցի թիւ 30 շէնքը դարձաւ մեր հասարակութեան պաշտօնատեղին:

Անոր մուտքի դրան ճակատը կ'երեւէր խոշոր ցուցատախտակ մը, ուր գրուած էր «Հայաստան» արեւմտահայ օրաթերթ: Արեւմտահայ Խորհուրդը ցուցատախտակ չէր դրած իր կարգին, այլ ներսը իրեն յատկացուած յարկաբաժնին մուտքին միայն նշանատախտակ մը: Առաւօտէն մինչեւ իրիկուն երթեւեկը անպակաս էր այդ դռնէն, խնդրարկուներ, գանգատողներ, ցաւ մը ունեցողներ, պաշտպան մը փնտռողներ, այրիներ, ծերեր, պատանիներ, որբեր, ուսուցիչներ, արեւմտահայ մտաւորականներ, կը մտնէին ու դուրս կ'ելլէին, նամակներ, թղթակցութիւններ կը հասնէին, վերջապէս անօրինակ եռուզեռ մը ստեղծուած էր: Մեր խմբագրատունը արդէն ծանօթ էր իբրեւ Անդրանիկի տունը. հոն դիմողները ամէն տեսակ խնդիր ունէին, ամենէն անպատեհները, եւ աներեւակայելիները խնդիրներուն, որոնք երբեք ներկայացուած ըլլան խմբագրատան մը, աշխարհի որեւէ երկրի մէջ:

Անոնք որոնք կու գային մեզի՝ թերթի մը խմբագրատան չէ որ կը դիմէին, այլ՝ Անդրանիկին, հայոց մեծ իշխանին:

– Աղբեր, մենք ի՞նչ կրնանք ընել, քու մայրդ գտնելու համար, եթէ փախեր եւ գացեր է ուրիշ մարդու հետ...

– Ոնց թէ չէք կարէ... չէ՞ որ դուք մեր հայոց իշխանի մարդիկն էք...

Այսպէս անընդհատ...

Ի վերջոյ մենք սորվեցանք մեր դերը եւ սկսանք մեզի չվերաբերած խնդիրներու միջամտել, հարկադրաբար: Օր մը Վահան Թոթովենց խմբագրատունէն ներս մտաւ հետը պատանի մը առած.

– Ահա ձեզ կը ներկայացնեմ մեր որդեգիրը՝ Վազգէնը...

Աշխոյժ աչքերով մտացի, վառվռուն տղեկ մըն էր Վազգէն, որ իսկոյն մեր համակրութիւնը գրաւեց:

– Ուրկէ՞ գտար այս տղեկը, Վահան, հարցուցի ընկերոջս:

– Ճամբուս վրայ, Բարեգործականի դէմի այգին նստարանի մը վրայ պառկած էր, լուսաբացին տունէն դուրս ելեր էի, հասկցայ որ տղան գիշերը այդտեղ քնած էր. հարցափորձէն յայտնուեցաւ որ Երզրումի որբանոց դպրոցի սաներէս է: Խնամակալուհի տիկինը երկտողով մը զինք Թիֆլիս ղրկեր էր, դպրոց դնելու խոստումով: Բարեգործական Ընկերութեան գրասենեակը մերժած ըլլալով զբաղիլ իրմով, տղան դէմի այգին ճամբեր էր, յամառելով ամէն առտու ներկայանալ դիւանին...: Վերջապէս կարճ կապեմ... մենք կը զբաղինք իր հարցով...

Անշուշտ Անդրանիկի պարզեցինք եղելութիւնը: Վազգէն մեր շրջանակին կապուեցաւ, դարձաւ Անդրանիկի սանիկը, մեր որդեակը...

Վազգէն ի վերջոյ Էջմիածնի ճեմարանը գրուեցաւ: Անոր հետ ճամբորդեցի 1919-ին Պոլիս դարձիս: Ան Վազգէն Անդրէասեանն է, իմ մեծ բարեկամս:

***

Մեր ժողովրդական Դիւցազնը այդ շրջանին երբ ռազմաճակատէն հեռու էր, յայտնուեցաւ իբրեւ մեր ժողովուրդին ճշմարիտ հայրը: Պատուակալ նախագահ Արեւմտահայ Խորհուրդին, «Հայաստան»ի հիմնադիր անօրէն, Անդրանիկ հայութեան մէջ այն բացառիկ անձնաւորութիւնն էր, որ ոչ մէկ յաւակնութիւն, ոչ մէկ փառասիրութիւն սնուցած էր կեանքին մէջ: Ան տիպարն էր ռամկապետական զգացումին, ժողովուրդին համար, ժողովուրդին հետ, ժողովուրդով, բայց ոչ թէ խօսքով, այլ պարզապէս սրտով եւ արարքով:

Կը փնտռուի սիւնակը մեր թերթին մէջ ամենամեծ ծառայութիւնը կը մատուցանէր ժողովուրդին: Փախստականութիւնը եւ երկիր վերադարձողները մէջը հաշուելով, նոյնպէս Ռուսիոյ կողմերը տարածուող գաղթականները, Պաքուի հորերուն մէջ աշխատող Թրքահայ գաղթականները, շուրջ 400,000-ի կը հասնէին: Անոնք ընտանեկան կապը կորսնցուցած եւ իրարմէ անջատուած բազմութիւններ էին: Կը փնտռուին մեծապէս կը նպաստէր անոնց «բարոյական» եւ երբեմն ֆիզիքական համախմբմանը:

Մենք անզօր էինք մեզի եղած դիմումները մեր իրաւասութեանց սահմանէն դուրս ըլլալը առարկելու: Եթէ համարձակէինք զանոնք ղրկել Կառավարութեան, Առաջնորդարանի, Դատարանի եւայլն-, պատասխանը պատրաստ էր մեզ մեղադրելու համար:

– Մեր ազգին թագաւորին, իշխանին եկանք, փաշէին իշխանները որ էսպէս ասեն ու մըր դարտին կրակին մէջ մեզ թողնին, իմա՞լ անենք: Մենք ուռուսի առաջնորդը ի՛նչ գիտանք, որտեղ է, աղբեր ջան, քէ մեռնիմ, դուրբան ըլլիմ, էնոնք մեզ չեն հասկանայ, վռավանք, մեր դարտը չեն իմանայ, մեզ դուս կ'անեն. դուք աղբեր, փաշէին մարդիկն էք, ղալեմ ունէք, մեզ դուք դուրս չէք դալլեր. Անդրանիկ փաշէն կայ, վերը Աստուած կայ: Դուք որ ղալեմ ունէք, խելք ունէք ու մեզ կը թողնէք էսպէս, ի՞մալ կ'եղնի որ մնանք անտէր անտիրական...:

Ը) ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ՕԳՆՈՒԹԵԱՆ ԳՈՐԾԻՆ ԳԼԽԱՒՈՐ ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ

Համագումարին որոշումներուն մէջ էր նաեւ համագործակցութիւն եւ հակակշիռ ստեղծել, Արեւմտահայ Խորհուրդին եւ օգնութեան գործը վարող կազմակերպութեանց միջեւ։ Մեր Խորհուրդին տասնըհինգ անդամները Թիֆլիսի մէջ գումարուելով, իրենց առաջին հարցը ըրին այս խնդիրը, որուն գործադրութիւնը կախում ունէր այդ կազմակերպութեանց յօժարութենէն։ Ասոնցմէ երկուքը, Ս. Էջմիածնի Եղբայրական օգնութիւնը եւ Գիւղատնտեսականը, որ Մշակականներու կազմած նպաստամատոյցի գործունէութիւնն էր, անմիջապէս ընդառաջ գացին Համագումարին որոշման։ Անոնք կը տրամաբանէին սապէս. օգնութեան գործին կազմակերպութեան բուն իրաւասուն նոյնինքն գաղթականութիւնն ըլլալով, իրե՛նք պարտաւոր էին անոր ներկայացուցչական համագումարին բաղձանքին համաձայնիլ։

Արեւմտահայ Խորհուրդը առաջարկեց Համագումարին տուած որոշումը, որ էր.—

Խորհուրդին տասնըհինգ անդամներուն կը միանան ռուսահայ փախստականներու կազմակերպութեանց տասնըհինգ ներկայացուցիչներ, - մինչեւ որ ռուսահայ համագումար մը ընտրուէին տասնըհինգ անդամներ այս հատուածին իբրեւ ընտրեալ ներկայացուցիչներ։— Այսպէսով, Փախստականներու Օգնութեան Գլխաւոր Խորհուրդը, *որ այս գործով զբաղող բոլոր մարմիններուն ղեկը իր ձեռքը կեդրոնացնելով՝ պիտի յանձնէր պետական նպաստէն հայ ապաստանեալներու բաժինը։ Կովկասի մէջ կար* Փախստականներու Միջազգային Կոմիտէն, *որ պետական նպաստը կը բաժնէր բոլոր ազգերու կարօտեալներուն, անոնց կազմակերպութեանց կողմէ։ Արեւմտեան Խորհուրդին ընդառաջ գացին նաեւ, յաջորդաբար՝* Նպաստամատոյցը *եւ իրեն կից Վերաշինական Յանձնաժողովը, Կովկասի Հայոց Բարեգործական Ընկերութիւնը եւ անոր կից Կեդրոնական Կոմիտէն։ Դուրս կը մնար Մոսկուայի Հայոց Կոմիտէն, որ ներկայացուցիչ չունէր Կովկաս, եւ հակառակ դիմումներուն, պատասխան չէր տար։ Խորհրդակցութիւնները վերջացան առանց այս վերջնոյն մասնակցութեան։ Կազմուեցաւ Փախստականներու Գլխաւոր Խորհուրդը եւ ընտրեց իր դիւանը, որ ըստ տեղական սովորութեան՝ կոչուեցաւ Գործադիր Կոմիտէ, տասնըմէկ անդամէ բաղկացած։ Իւրաքանչիւր կազմակերպութենէ երկու հոգի եւ Արեւմտեան Խորհուրդէն՝ երեք։ Այս համաձայնութիւնը գոյանալէն ետք օր մըն ալ Թիֆլիս հասաւ Մոսկուայի Կոմիտէին ներկայացուցիչ ընդհանուր լիազօր* Մամիկոնեան։ *Այս անձը որ հետագայ իրադարձութեանց մէջ դեր պիտի խաղար, հետեւեալ յայտարարութիւնը ըրաւ.—*

– Մոսկուայի հարուստները, որ իմ Կոմիտէիս նիւթական միջոցները տրամադրում են, իւրեանց մարդկանցից բացի ոչ ոքի, ոչ մի կազմակերպութեան դրամ չեն տայ։ Ուստի անկարելի է որ յանձնեն իւրեանց գումարները ձեր Կոմիտէին։ Երկրորդ՝ Ինքն՝ ընդհանուր լիազօրը կողմնակից չէ գործերու կենդրոնացման դրութեանը, նախընտրում է որ խմբական առանձին գործունէութիւնը շարունակուի։ Եւ երրորդ՝ ինք բանակցութիւններու կը մտնի այն ատեն՝ երբ կը պատռուի չորս կազմակերպութիւններու եւ ... «Արեւմտահայ»ի միջեւ կնքուած պայմանագրութիւնը։

Ուրեմն, Մոսկուայի Կոմիտէն շնորհիւ այս մարդուն մնաց չէզոքացած ընդհանուր համաձայնութենէն եւ շարունակեց իր անջատ գործունէութիւնը։

Պետական նպաստի բաշխումը կատարել որոշուած էր աշխատանքի բաժանման դրութեամբ։ Արեւմտեան Խորհուրդին բաժինը եղաւ ի՛ր իսկ նախընտրութեամբ, կրթական գործին ղեկավարութիւնը, դպրոցներու կազմակերպութիւնը եւ յանձնառումը։

Ասիկա սխալ մըն էր։ Արեւմտեան Խորհուրդը միւս կազմակերպութեանց կարգին ընդհանուր գործունէութենէն բաժին մը ստանձնելով, ինկաւ իր վերին հակակշռողի դիրքէն, օգնութեան կազմակերպութեանց վրայ։ Արեւմտահայ Խորհուրդը նպաստամատոյց կազմակերպութիւն մը չէր եւ իր վարիչներուն անփորձութեան հետեւանքով կը վերածուէր միւս մարմիններուն ընթերակայ եւ տկար դերի մը։ Եթէ մեր Ազգային Սահմանադրութիւնը ուսումնասիրած անձ մը գտնուէր այս Խորհուրդին մէջ, իսկոյն պիտի նկատէր որ Վարչական Ժողովը ինքզինք կը վերածէր դպրոցական հոգաբարձութեան։

Սակայն բարեբախտաբար, Արեւմտահայ Խորհուրդը ունէր ուրիշ գործունէութեան կարեւոր դաշտ մը – արեւմտահայութեան ներքին կազմակերպութիւնը։ Խորհուրդը կրցաւ յաջողութեամբ գլուխ հանել զայն։ Կազմուեցան Շրջանային Գաւառական եւ Գիւղական Արեւմտահայ Խորհուրդներ. ընտրութիւններ տեղի ունեցան նախ համայնքներու, այսինքն՝ գիւղերու մէջ, ուր կար գաղթականութիւն։ Այս խորհուրդները միանալով կ՚ընտրէին Գաւառական Խորհուրդը, որուն ժողովն ալ իր կարգին կ՚ընտրէր Շրջանային Խորհուրդները։ Շրջանը կը համապատասխանէր Նահանգին։

Արեւմտահայ Կեդրոնական Խորհուրդը իր յարաբերութիւնը այս ենթակայ բաժանումներուն հետ կը կատարէր աստիճանական կարգով։

⁂

Մանրավէպ մը։

Համագումարը փակուելէ ետք, խումբ մը պատգամաւորներ, մտաւորականներ, Զապէլ Եսայեան, Վրթանէս Փափազեան, Փանոս Թերլեմէզեան, Արշակ Սաֆրաստեան ձեռնարկեցին շրջապտոյտի մը, որուն միացաւ նաեւ Լեւոն Շանթ–Սեղբոսեանը։ Այն ատենները Ռուսական Հայաստանը կ՚ընդգրկէր Կարսի նահանգը, Սուրմալուի գաւառը եւ Արտահանը...։ Բնականաբար Անիի աւերակները մաս կը կազմէին Շիրակի գաւառին, Արաքս գետը Ռուսաստանի պետութեան կը պատկանէր եւ մերն էր։

Մեր զբօսաշրջիկները նախ կ՚այցելեն Անիի աւերակները, անգամ մը եւս սքանչանալով Բագրատունեաց մայրաքաղաքին վրայ։ Ապա կ՚ուղղուին դէպի Գեղամայ ծով, ուր Սեւանայ կղզին էր եւ որ իր անունը տուած է հիմա հիմնաւուրց լիճին եւ ինք վերածուած է թերակղզիի։

Գեղեցիկ առաւօտ մըն էր, Մայիս ամսուն մէջ: Մեր գրագէտները եւ նկարիչը հասան լիճին ափը, հաճելի ճամբորդութենէ մը ետք: Այն ատեն Սեւանայ կղզին անցնելու համար կար նաւակ մը, որ ափունքէն կղզեակ կը փոխադրէր այցելուները, որոնք ժամանակով ուխտաւոր կը կոչուէին եւ այսօր՝ զբօսաշրջիկ են:

Սեւանի փոթորիկները ծանօթ են շրջանի ձկնորսներուն: Անոնք կը սկսին յանկարծակի:

Մեր մտաւորականները հազիւ հեռացած էին եզերքէն եւ նաւակը փայփայող ալիքները կը վերածուէին կոհակներու: Ալեկոծութիւնը պայթած էր, նաւը կը դառնայ խաղալիկը ամեհի կոհակներու: Նաւարկութեան վտանգը կը սպառնար իրապէս նաւորդներուն:

«Հին Աստուածներ»ու հեղինակը Լ. Շանթ, տարափահար եղած էր, գտնուելով իր իսկ երեւակայած վիճակին մէջ Աբեղային լաստին վրայ: Միւս նաւորդները նուազ անձկալի դրութեան մէջ չէին: Սեւանի ալեկոծութիւնը երեւակայող հեղինակին բախտակից ըլլալը բնաւ հաճելի վիճակ մը չէր:

Բարեբախտաբար նաւընկերներէն երեքը Վանայ ծովին քմայքներուն ծանօթ վասպուրականցիներ էին, եւ միւս երկուքը Վոսփորի ալիքներուն վարժուած բիւզանդացիներ: Զապէլ Եսայեան իր պաղարիւնը կը պահէ, բովանդակ ճիգը կեդրոնացնելով անշարժ մնալուն եւ նաւակին հաւասարակշռութիւնը պահպանելուն վրայ:

Փանոս Թէրլէմէզեան, Նարեկացիի հայրենակիցը, ամուր կը կառչի ղեկին, ըստ «Նաւի հսկողին» յանձնառութեան եւ հմտօրէն նաւարկելով կը յաջողի վտանգեալները կղզին ցամաք հանել:

Կղզին ցամաք ելլելէ ետք, կէս նաւաբեկեալները կը զուարթանան եւ կը սկսին կատակել Պ. Լ. Շանթի հետ, Աբեղային վիճակած դերը ինք ստանձնելու պարտաւորուած ըլլալուն համար եւ փառաբանել Թէրլէմէզեանը, որ Աբեղայի դերը կատարեր էր նստակեաց դիրքով:

Երբ անոնք Թիֆլիս վերադարձան, Զապէլ Եսայեան այս արկածը ինծի պատմեց գունագեղ ոճով մը: Շանթ վախցեր էր, Թէրլէմէզեան հանդիսացեր էր հմուտ նաւուղիղ մը եւ Զապէլ Եսայեան՝ ծովու դուստր:

Քիչ ետք, Տիկին Եսայեան հեռացաւ Թիֆլիսէն եւ գնաց Պաքու. հոն սկսաւ աշխատակցիլ «Գործ» ամսագրին, նկարագրելով տեղահանութեանց դրուագները, որոնք Հանրի Պառպիւսի կողմէ պարբերաբար Ֆրանսերէնի կը վերածուէին:

⁂

«Հայաստան»ի գրաշարները սովոր էին թերթի տպագրական աշխատանքները լրացնելէ ետք, սեղան սարքել եւ «Թիֆլիսեան խնճոյք» սարքել: Մենք յաճախ կ'ընկերանայինք անոնց, մանաւանդ ես, իսկ մեր կողմէ հայկական կոչունքներ կը կազմակերպէինք, հրաւիրելով խորհուրդի անդամները: Այս խնճոյքները կը համեմուէին սրամտութիւններով, գրական հաւաքոյթներով եւ ըստ հայկական հին աւանդութեան՝ ընթրիքին կը յաջորդէին գինին, միրգը եւ երաժշտութիւնն ու պարը:

Յիշած եմ որ մեր խմբագրական քարտուղարներէն էր Խաչիկ Պօյաճեան, ամերիկահայ ազատական կամաւորներէն լաւկեաց երիտասարդ մը, որ Թաթուլ ծածկանունը առած էր, եւ կը մասնակցէր մեր խնճոյքներուն: Իրիկուն մը Վահան, որ յաճախ կը նմանցնէր ծանօթ անձերու ձայնը կամ արտայայտութեան ձեւը, ընդհանուր զուարթութեան մէջ սկսաւ Ակնայ պար մը, նմանցնելով ակնցի հարսի մը պարելակերպը այնքան երգիծական արտայայտութիւններով, եւ դիմագծի, շրթներու ձգտումներով, որ բոլոր ներկաները եւ մա՛նաւանդ արաբկիրցի եւ ակնցիներու խնդուքը կը տիրապետէր սրահին աղմուկին: Երեկոյթը փակեցինք, ըստ սովորութեան «Կռունկ ուստի կուգաս»ով, զոր երգեց մեր բարեկամներէն Տիկին Նինա՝ իր գեղեցիկ ձայնով:

Ե. ՄԱՍ

ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԵԱՆ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԵԱՆ ՕՐԵՐՈՒՆ

Ա) ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԴԷՊՔԵՐԸ ԵՒ ԿՈՎԿԱՍ

Յեղափոխութեան ընթացքը կը շարունակէր յառաջանալ՝ խառնարանէն ժայթքելով, լերան կողերէն վար հոսող լաւայի հրակէզ հոսանքներուն պէս։ Պոլշեւիկ ղեկավար Լենին, Զուիցերիայէն անցեր էր Բեթրոկրատ իր ընկերներով, եւ մայրաքաղաքին նաւաստիներուն, զինուորներուն եւ բանուորներուն Խորհուրդին մեծամասնութեան կողմէ խանդավառ ընդունելութիւն ստացեր էր։ Սոցիալ Դեմոկրատներու ոչ-պոլշեւիկեան հատուածը հակառակ էր անոնց եւ մա՛նաւանդ Կովկասի մէջ, թէեւ ամենուրեք ալ, կատաղի պայքար կը մղէր անոր դէմ։ Անոնց բռնած դիրքը՝ պատերազմին հանդէպ, օրուան հրատապ հարցերէն էր։ Ռազմաճակատին խրամներուն մէջ չորս տարի ցեխի եւ արեան մէջ թաւալող զինուորները, տասանորդուած արեւմտեան ճակատի դժոխային կրակին մէջ հարիւր հազարեակներ զոհ տալով, ճահիճներուն մէջ խեղդամահ թաղուելով, ընդվզած, պարտասած, գերման արգահարուածներու դէմ սուիններով մարտնչելէ սպառած, կ'ըղձային միայն խաղաղութիւն տեսնել, իրենց տուները դառնալ։ Կերենսկիի կառավարութեան մէկ հրովարտակը, զինուորական կարգապահութիւնը ջնջելէն ետք, զինուորը ազատօրէն կը յայտնէր իր բաղձանքը...։ Պոլշեւիկները կը քաջալերէին բանակին այս մղումը եւ ձայն կը շահէին գունդերուն, զօրաբաժիններուն շարքերէն։ Հոգեբանական էր այս, կայսերական բանակները կազմալուծել, սպաներու եւ զօրավարներու ազդեցութիւնը չէզոքացնել, եթէ տրամաբանական էր Կերենսկիներու համար, պոլշեւիկներու տեսակէտով այդ տրամաբանութեան մինչեւ ծայրը երթալը շատ աւելի բանաւոր էր։ Այս սոսկալի տրամաբանութիւնը պիտի ապացուցուէր ռուս յեղափոխութեան եռամեայ քաղաքացիական պատերազմով։

Լենինի քարոզչութիւնը կը հրաւիրէր ընչազուրկ դասակարգը, զինուոր, գիւղացի, բանուոր, անմիջապէս դադրեցնել արտաքին պատերազմը եւ սկսիլ ներքին ճակատի վրայ պայքարի, ժողովուրդը շարաչար կեղեքող, շահագործող, սովահար ընող իշխանութեան ու դասակարգին դէմ։

Լենին հետեւողական էր սկիզբէն իսկ յայտնած իր հակապլեխանովեան տեսակէտին, թէ պարտեալ ցարական կայսրութիւնը միայն հող կը պատրաստէր յեղափոխութեան։ Հետեւաբար, այդ պարտութիւնը ինք չէր որ պիտի կարենար փրկել, եւ ոչ ալ Կերենսկի, ի գին յետադիմութեան, քանի որ Կերենսկիի Կառավարութիւնը, թէեւ ձերբակալման հրաման արձակեց Լենինի դէմ, բայց մերժեց ցարական զօրավարներու աջակցութիւնը պոլշեւիկեաններու դէմ։

Առժամեայ Կառավարութեան առընթեր կազմուած էին զինուորական, բանուորական, գիւղացիական խորհուրդներ, որոնց ազդեցութիւնը մեծ համեմատութիւններ կ'առնէր երկրին մէջ։ Կուսակցութիւնները, խօսքս ընկերվարականներուն մասին է, իրենց ազդեցութիւնը անոնց խողովակով կը տարածէին հարկադրաբար, քան ընտրութեանց ճամբով՝ որ պատրաստուելու վրայ էին, սկզբունքով, համառուսական սահմանադիր ժողովի մը համար։ Հետեւաբար, սոցիալ դեմոկրատները եւ սոցիալ յեղափոխականները կ'օգտուէին սկիզբները այս Խորհուրդին մէջ իրենց նպաստաւոր հոսանքէն, Բեթրոկրատի Զինուորական Պատգամաւորական Խորհուրդին առաջ իրենց քարոզչութիւնը բացատրելու։ Հարցաքննութեան արդիւնքը աննպաստ դարձաւ Լենինի եւ Խորհուրդը անոր քարոզչութիւնը հակայեղափոխական յայտարարեց։

Այս չէր նշանակեր, որ Լենին եւ իր կուսակիցները զինուորներու պատգամաւորները իրենց տեսակէտին շահելու ջանք պիտի չթափէին։ Ժողովուրդին ստուար մասը կողմնակից էր «Հաշտութիւն առանց հողային գրաւման ու պատերազմական տուգանքի» նշանաբանին։ Զինուորը գիւղացիներէ բաղկացած էր, եւ գիւղացին հողին տիրանալ կ'ուզէր բնազդօրէն, առանց դեռ համարձակելու այդ իղձը բանաձեւել։ Լենին կը ճանչնար ռուս գիւղացին աւելի քան ինքը՝ գիւղացիութիւնը։ Իր քարոզչութեան կցեց հողերու բաժանման ծրագիրը։ Ծայրայեղ յեղափոխական թեւին քարոզչութիւնը ծաւալ առաւ, պոլշեւիկ բեմբասացները Բեթրոկրատի փողոցներուն մէջ կը հրահրէին ամբոխը եւ ծափեր կը խլէին գոչելով· «Անկցի ժամանակաւոր կառավարութիւնը», «Խաղաղութիւն ռազմաճակատի վրայ եւ պատերազմ երկրի ներսը», «Կառավարութեան ղեկը պէտք է գրաւէ բանուորութիւնը»· ահա նշանաբանները – որոնցմով պոլշեւիկ հոսանքը հող կը շահէր, արագօրէն, Բեթրոկրատի Խորհուրդին մէջ եւ դուրսը, որովհետեւ այդ նշանաբանները կը համապատասխանէին զանգուածներու տենչանքներուն։ Բանակին մէջ անոնք զինուորներուն կը բացատրէին թէ՝ պատերազմը որուն ա՛յնքան զոհեր տուած էին եւ դեռ կը ստիպէին որ իրենք զոհուին, զուտ դրամատիրական շահերու ընդլայնման, ամրացման համար էր։ Միւս կողմէ՝ Դաշնակիցները, զգալով ռուսական ճակատի քայքայման վտանգը իրենց համար, կը յայտարարէին, թէ պատերազմը կը մղուի դաշնագրերու միջազգային նուիրականութիւնը յարգելու նպատակով։ Նաեւ փոքր ազգերու ազատագրութեան... եւ բրուսիական զինապաշտութեան ջախջախման համար։ Ընկերվարական բոլոր ծայրայեղները կը մասնակցէին բանակը կազմալուծելու աշխատանքին եւ միայն պոլշեւիկ քարոզիչները չէին որ կը

հակազդէին դաշնակից այս քարոզչութեանց, պատասխանելով թէ՝ կեղծիք էին, բոլորը ժողովուրդներու դիւրախաբութիւնը գրգռելու համար, թէ միմիայն յեղափոխութիւնն է որ պիտի բերէ ժողովուրդներու եղբայրութիւնը եւ ազատագրումը:

Ռուս չափաւորական ընկերվարականները եւ ռամկավարականները կը ջանային ծայրայեղ քարոզչութեանց առաջքը առնել եւ համոզել զօրքը դասալիք չըլլալ: Բայց զօրքը չէր կրնար ըմբռնել թէ ինչո՞ւ նոյն մարդիկը մէկ կողմէ՝ անհրաժեշտ կը գտնեն պատերազմը դադրեցնել եւ միւս կողմէ՝ կ'ուզեն պահպանել բանակը եւ զինուորական կարգապահութիւնը: Հաշտութեան բանակցութեան ձեռնարկելու համար, բանակը իր դիրքերուն վրայ պահելուն անհրաժեշտ ըլլալը չէր հասկնար այն ատենուան մուժիկը, որոնցմէ բաղկացած էր կայսերական բանակը: Յետոյ կարգապահութիւն պահելը համազօր էր սպաներու հնազանդութեան, եւ զինուորը վստահութիւն չունէր սպայական կազմին վրայ:

Եւ ծայր տուաւ զօրագունդերէն զանգուածային հեռացումի շարժում մը: Այս ժամանակ Դաշնակիցները սկսեր էին վճռական յառաջխաղացման: Միացեալ Նահանգները պատերազմ յայտարարեց գերման կայսրութեան դէմ, Նորմանտիա զօրք ցամաք հանելով. կը սպասուէր որ ռուս բանակը իր կարգին գրոհ տար:

Ժամանակաւոր Կառավարութիւնը տիրող կացութենէն մտահոգ՝ Ապրիլ 18-ի յայտարարագրով ծանուցանեց դաշնակից պետութիւններուն, թէ Ռուսաստան պիտի շարունակէր պատերազմը:

Այս յայտարարագիրը պատճառ դարձաւ Կառավարութեան եւ Բանուորներու, Զինուորներու Պատգամաւորական Խորհուրդին միջեւ առաջին բախումին: Լուրջ ընդհարում մըն էր այդ, եւ անհամաձայնութիւնը ճառերու տարափով չէր որ կ'արտայայտուէր այս անգամ, այլ Բեթրոկրատի եւ Մոսկուայի մէջ ժողովրդական արիւնալի բախումներով: Ընդհարումները ճակատամարտի հանգամանք առեր էին եւ շատ կը նմանէին քաղաքային պատերազմի...:

Խորհուրդը կը պնդէր, որ առժամեայ Կառավարութիւնը նոր ծանուցագրով մը ջրուէ Ապրիլ 18-ի յայտարարագրին ստեղծած «թիւրիմացութիւնը»:

Կառավարութիւնը համակերպեցաւ եւ Ապրիլ 21-ին հրատարակեց «բացատրութիւն» մը, ուր կը յիշէր, որ ամսուան 18-ին իր գործածած դիւանագիտական դարձուածքը, որով կ'ակնարկուէր «մինչեւ տեւական խաղաղութեան հաստատում»՝ կայսերապաշտական նկատումով չէր եւ որեւէ ծածուկ նպատակ չէր պարունակեր:

Այս յայտարարութիւնը հաղորդուեցաւ նաեւ Դաշնակիցներուն, անոնց դեսպանատանց միջոցաւ:

Սակայն ընկերվարական կուսակցութեանց անվստահութիւնը բացայայտ էր առժամեայ Կառավարութեան դէմ: «Անկցի Միլիուկով», աղաղակներով ընդունուեցաւ այս «կարկտան» բացատրութիւնը:

Կառավարութիւնը փորձ մը ըրաւ ժողովրդականութիւն շահիլ Մարտէն ի վեր կատարած իր յառաջդիմական ձեռնարկներուն արդիւնքները ներկայացնելով ժողովուրդին: Այս պաշտօնական յայտարարութեան մէջ յիշատակեց Փետրուարեան յեղափոխութենէն ասդին կատարուած աշխատանքը, որուն շնորհիւ ռուս քաղաքացին ձեռք բերած էր այն բոլոր իրաւունքները, զորս կը վայելէին մարդիկ աշխարհի ամենէն ազատ երկիրներուն մէջ, – ժողովրդավար կարգերու տակ: Կառավարութիւնը փաստական տուեալներով կ'ընդգծէր թէ ժամանակը հասած էր որ ընդդիմադիրները եւս մտնեն կառավարական կազմին մէջ, այսինքն՝ ընկերվարական կուսակցութեանց ներկայացուցիչները, վերջ տալու համար անբնականոն կացութեան:

Առժամեայ Կառավարութիւնը այս առաջարկով կը յուսար վերջ տալ երկրին մէջ հետզհետէ տարածուող անկարգութիւններուն: Գաւառական վարչութիւններու տկարութիւնը եւ պարենաւորման դժուարութիւնը ծանրակշիռ վիճակ մը ստեղծած էին ամբողջ Ռուսիոյ մէջ: Հաղորդակցութեանց պակասը ա՛լ աւելի կը ծանրացնէր այս խառնակ կացութիւնը: Բանակին մէջ դրութիւնը նուազ տագնապալի չէր, կազմալուծումը արդէն ծայր տուած էր տեղական իշխանութեանց մէջ: Ճամբաները, յարաբերութեանց միջոցները անխնամ մնալով անգործածելի դառնալու վրայ էին: Բացայայտ էր որ ներքին թէ արտաքին ճգնաժամներ անիշխանութեան պիտի մատնէին երկիրը, եթէ հեղինակաւոր կեդրոնական իշխանութիւն մը չգոյանար: Այսպիսի իշխանութիւն մը հարկ է որ վստահութիւնը գրաւէր բանուորներու եւ զինուորներու խորհուրդներուն: Անիկա դժուար էր, որովհետեւ այս խորհուրդները կը մերժէին ուղղակի մասնակցիլ Կառավարութեան, քանի որ մինչեւ այդ ատեն, ընկերվարական աւանդութիւններէն մէկն էր չմասնակցիլ քաղքենի – բուրժուա – իրաւակարգի կառավարութեան մը:

Բայց այս մաքրակրօն սկզբունքը այդ օրերուն սկսաւ թուլացման նշաններ տալ: Ընկերվարականներու մէկ հատուածը կը հակէր այս մասնակցութիւնը ընդունելու կողմը, վերջ տալու համար տիրող կացութեան: Բեթրոկրատի Խորհուրդին մէկ մասը պնդեց իրենց ներկայացուցիչները ունենալ կառավարութեան մէջ, իսկ միւս մասը անխախտ մնաց վարդապետական տեսակէտին վրայ: Սակայն ի վերջոյ միւսները հաւանեցան ընդունիլ առաջարկը եւ Խորհուրդը, բացի Կերենսկիէն, որ արդէն կառավարութեան մէջ էր, հինգ հոգի եւս ղրկեց կառավարութեան մաս կազմելու:

Յուլիս ամսուն սկսաւ տենդագին ընտրական պայքար մը Կովկասի մէջ, քաղաքային պաշտօնեաներու համար: Կամ մեր բացատրութեամբ, քաղաքապետական ընտրութեանց: Մինչեւ այս ատեն, քաղաքապետական ժողովի անդամներ մեծ մասով հայ կալուածատէրներու ներկայացուցիչներ էին: Այս անգամ ամբողջ ժողովուրդը ընտրող էր, բացի գաղթականներէն եւ օտարներէն, որոնց դասին կը պատկանէին արեւմտահայերը: Կուսակցութիւնները ընտրական ցանկեր ներկայացուցեր էին թուագրուած. ընտրութեան ձեւը համեմատական էր եւ թեկնածուները ցանկի կարգով կ'ընտրուէին:

Այս դրութիւնը ի զօրու է շատ մը երկիրներու մէջ, հետեւաբար, բոլոր գլխաւոր կուսակցութիւններ ներկայացուած կ'ըլլան ժողովներու մէջ:

Քաղաքապետական «Խորհուրդ»ի ընտրութիւնները երկրորդական նշանակութիւն մը ունին: Զարմանալի էր, սակայն, թէ ինչ տենդագին աշխատանք կը կատարուէր ընտրական ցանկերու շուրջ: Մանաւանդ Հ. Յ. Դ.ի կողմէ, որ այս առթիւ կատաղի տենդով հրապարակ հանած էր իր գործիչները: Այս տենդը խոտոր կը համեմատէր տիրող ճգնաժամին, անտեղի կերպով կը գրգռէր զգայնոտութիւնը վրացիներուն, որոնք կ'ուզէին վրացական մայր ոստանին քաղաքապետական ժողովին մէջ մեծամասնութիւն ունենալ վերջապէս: Հայոց համար այս պարագան առիթ մը պէտք է նկատուէր իրաւախոհութեան ոգի ցոյց տալու եւ յաջողցնելու որ վրացի ժողովուրդ մը առաջին անգամ ըլլալով իր մայրաքաղաքի քաղաքապետական ընտրութիւնները շահի եւ վրացի քաղաքապետ մը ունենայ: Ցարական բաժանարար քաղաքականութեան հանդէպ ցոյց մը ըրած պիտի ըլլային, հրաժարելով անկէ օգտուողի դերէն:

Մեր գործունէութիւնը շատ հեռու էր որեւէ առնչութիւն ունենալէ այս ընտրական հեւքին հետ: Արեւմտահայ Խորհուրդին հրահանգով սկսած էր շրջաններու կազմակերպութիւնը: Ահա այդ առթիւ պայքար պայքարելու համար դաշնակցական տենդը փոխադրուեցաւ այս կազմակերպական աշխատութեան վրայ: Մարդիկ որոնք տառապած էին եւ կը տանջուէին դեռ մահուան մանգաղէն հնձուիլ շարունակելով, իրենց մեռելները թաղելու տեղ զիրար կը հարուածէին պայքարը պայքարի համար սկզբունքով: Այս կըրքոտ պայքարը կը մղուէր Արեւմտահայ Խորհուրդի շրջանային վարչութիւն ընտրելու համար...: Երեւան այն շրջանն էր, ուր արեւմտահայ գաղթականներու մեծագոյն զանգուածը կար, գլխաւորաբար վանեցիներ: Ընտրական պայքար, զեղծում, կեղծ քուէ, բողոք եւ այլ երեւոյթներ կրկնուեցան, անցան, մոռցուեցան... վերսկսելու համար, տարբեր պայմաններու եւ պարագաներու մէջ, այլ առթիւ: Սակայն այդ տեղի ունենալու չէր տառապակից մարդոց միջեւ:

Յայտնի կ'ըլլար որ հատուածներու բաժնուած արեւմտահայութիւնը համերաշխութեան առաջնորդելը անհնարին ջանք է: Հետեւաբար, «Հայաստան»ի շարժումը ժամանակի ոգիին թելադրութիւնն է: Այս մասին արտայայտուեցաւ Երեւանի ընտրական կռիւներուն վրայ, Վան Տոսպ ռամկավար թերթը ուշագրաւ խմբագրական տեսութեամբ մը, Թրքահայ ազատագրութեան հետապնդումին համար, որ մեր առաջին եւ աւագ նպատակն էր, եւ անոր շուրջ կարելի էր միակ, կուռ կազմակերպութիւն մը ստեղծել: Այս հնարաւորութիւնը «Հայաստան»ի կոչին էութիւնն էր արդէն: Մեր թերթին մէջ ալ սկսան երեւալ յօդուածներ նոյն ուղղութեամբ: Ուղղափառ դաշնակցականներ բուռն ջղայնութեան մատնուեցան, այս խմորումները վտանգ մը համարելով իրենց մենատիրութեան: Եգիպտահայ եւ ամերիկահայ ողջունելի Ազգային Միութենէն ետք, մենք Հայաստանի ազատագրուած նահանգներուն բնակչութեան անունով, կ'երազէինք այդ «զինադադար»ը – Թիֆլիսի դաշնակցական բերան «Հորիզոն» այսպէս կ'որակէր, այս Ազգային Միութիւնը – վերածել միաձոյլ, կուռ կազմակերպութեան մը: Երկու թերթերուն նոյնիմաստ արտայայտութիւններէն ետք, Վան Տոսպէն հեռախօսային

հրաւէր մը ստացանք ժամադրութիւն մը որոշելու, խորհրդակցութեանց ձեռնարկելու համար: Համաձայնեցանք եւ հրաւիրեցինք ազատականները՝ մասնակցիլ մտքերու այս փոխանակութեան: Խորհրդակցութիւնները սկսան «Հայաստան»ի խմբագրատան մէջ, ձուլման մը հաւանականութեան մասին, որպէսզի հայաստանական ուժեղ հոսանքը համողէինք հրապարակ գալ իբրեւ ազատագրական կազմակերպութիւն, իբրեւ Թրքահայ արտայայտութիւն եւ որուն մէջ գային ձուլուիլ կուսակցութիւնները: «Հայաստան»ի խմբագրական խորհուրդի անդամները եւս սկսան մասնակցիլ այս խորհրդակցութիւններուն ինչպէս նաեւ ուրիշ անձեր, բացի Անդրանիկէն, որ բացակայ էր Թիֆլիսէն: Գիտէինք որ մեր ձեռնարկը կը բխէր «Հայաստան»ի «մանիֆեստ»էն, որ Անդրանիկի ներշնչումն էր: Երեւանի Թրքահայ դաշնակցականներու Աշխատանք օրկանին հետ յարաբերութեան մտանք. ես էի բանակցողը, իբրեւ ամենամօտիկը այս հատուածի վարիչներուն: Անօգուտ է կրկնել արդիւնքը, որ ձախողանք եղաւ: Սկզբունքին համամիտ էին... բայց կուսակցական կարգապահութեան զիջելով միայն կրնային պահպանել իրենց տրամադրուած կուսակցական նիւթական նպաստը:

Այս բանակցութիւնները զանգուածային շարժում մը յառաջ չբերին, արեւմտահայ միաձոյլ կազմակերպութիւն մը հրապարակ չեկաւ, կուսակցութիւնները իրենց պիտակը պահեցին, բայց առանց միութիւն յայտարարելու, որ յետոյ պիտի գար, միասնական գործունէութեան լծուեցան: Ստեղծուեցաւ ներդաշնակութիւն մը, եւ ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅՈՒԹԻՒՆԸ ԱՌԱՆՁԻՆ ՀՈՍԱՆՔ նշանաբանը ընդհանուր արտայայտութիւն մը ստացաւ: Այս ոգին ցարդ գոյ է այսօրուան սփիւռքին մէջ, ուր բացի դաշնակցականներէն, հայրենիքի եւ մեր ազատագրական տեսիլին շուրջ կը տիրէ համերաշխութիւնը: Այն ճակատագրական շրջանին, գոյացած էր արդէն այս համերաշխութիւնը, որուն խորհրդանիշն էր Անդրանիկ, նոյնիսկ դաշնակցականներէ շատերուն համար:

Բ) ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐՈՒՆ ՎԻՃԱԿԸ

Այս խմորումները օդին մէջ արձակուած պղպջակներ չէին: Երկիրը, որ Մեծ Հայքն էր, ազատագրուած էր ռուսական բանակին կողմէ, որոնց մէջ կռուող ռուսահայ զօրքը կը ներկայացնէր առ նուազն 170,000 հոգի: Եւ յոյս կար որ գրաւեալ երկրամասին ալ ապահովուէր ազգային ինքնորոշման իրաւունքը:

Կացութիւնը չէր բարելաւած եւ մտահոգիչ էր եւ «աւազակութիւններ» կոչուած դրութիւնը սուր հանգամանք առած էր: «Հայաստան»ին կը հասնէին շարունակաբար թղթակցութիւններ, հայ բնակչութեան անապահով վիճակը նկարագրելով: Ինչի՞ կը ծառայէր ռուսական գրաւումը, երբ հայոց համար ապահովութիւն եւ խաղաղ աշխատանքի պայմաններ չէին ստեղծուեր: Միլիս կազմելու ջանքերը ցարական շրջանին ի դերեւ ելած էին: Եւ Առժամեայ Կեդրոնական Կառավարութիւնը յօժար չէր մեզ քաջալերելու,

այդպիսի այրուձիներ կազմելու համար, որպէսզի երկրագործ ժողովուրդին մշակութիւնը եւ կեանքը պաշտպանել կարենանք: Բացի «Հայաստան»էն, միւս արեւմտահայ շաբաթաթերթերը, Վան Տոսպ եւ Աշխատանք լի էին վաչկատուն քիւրտերու շահատակութիւններու մանրամասնութիւններով: Այս թերթերը կարդալով մարդ ինքզինք կը կարծէր Համիտեան եւ «Սահմանադրութեան» տարիներուն, եւ ոչ թէ «ազատագրուած Հայաստան»ի մէջ: Կացութիւնը ծանրացած էր. մինչ կովկասահայ վարիչները քաղաքապետական ընտրութիւն կը խաղային, Իգտիր–Վան ճանապարհը ապստամբած քիւրտերու հակակշռին տակ անցած էր եւ վտանգուած: Թրքահայ լրագիրներու ընթերցումը երազային տպաւորութիւն մը կը թողուր, կարծես թէ Թուրք իթթիհատականներու վարչութեան տակ ապրող երկրէ մը կը հասնէին անոնք եւ ոչ թէ Կովկասի մէջ լոյս կը տեսնէին, «յեղափոխական լոզունգներու» երկրի մը մէջ...:

Ինչպէս յայտնի է Թրքահայաստանի – կամ գրաւեալ երկրի – Կոմիսարութիւն մը կար, որուն յանձնուած էր մեր երկրին վերին վարչութիւնը կամ՝ կառավարութիւնը: Բժիշկ Զաւրիեվ Բ. Կոմիսարն էր այս վարչութեան: Գիտնալով հանդերձ թէ արեւմտահայ հանրային կարծիքը շատ յուզուած է երկրին անապահով, խղճալի վիճակէն, Կոմիսարիատը անհոգ ու անտարբեր կը մնար, ո՛չ կ'ազդուէր տեղի ունեցածներէն եւ ոչ ալ կը գիջանէր բացատրութիւն մը տալ եղածներուն մասին:

Բեթրոկրատի առժամեայ կառավարութիւնը յանձնարարեց այս Կոմիսարիատին, թոյլատրել արեւմտահայ գաղթականներուն երկիր վերադարձը: Դաշտային աշխատանքներու ատենն էր, հետեւաբար առիթը նպաստաւոր էր, եթէ պայմաններն ալ բարեփոխուէին: Թշուառ բնակչութիւնը աշխատանքի փարելով կրնար իր վիճակը բարելաւել: Բայց խնդիրը այն էր, որ Պետութիւնը կամ Կոմիսարիատը չէին կրնար ապահովել մեր ժողովուրդը թէ՝ այլեւս արհաւիրքը դադրած է, եւ հայ ժողովուրդին համար վերջապէս հասած է շինարարութեան ատենը: Հակառակ որ երկու տարիէ ի վեր օսմանցիք քաշուած էին մեր երկրէն, հայը ապահովութիւն չէր գտած:

Այս ներգաղթի հրաւէրին առթիւ Վան Տոսպ կը խօսէր քանի մը թերութիւններէ. Ա. Ճամբաներու եւ բնակարանի ապահովութեան խնդիրը, եւ կը յիշատակէր Ալաշկերտի, Պայազիտի, Տիատինի, Բերկրիի եւ Խոշապի շրջաններուն մէջ տիրող աւազակախումբերու գործունէութիւնը: Բ. Նոր նահանջի հաւանականութիւնը: Գ. Կենսամթերքի, հողագործական գործիքներու եւ այլ յարմարութիւններու պակասը: Կար եւ բնակարաններու հարցը, կը գրէր ռամկավար թերթը: Կարգապահութեան պակասին պատճառով, քար ու քանդ կ'ըլլան բնակարանները, գուցէ նաեւ կարիքէ դրդուած: Ներգաղթի այս հապճեպ հրամանագիրը չգործադրուեցաւ, բայց շատեր գացին, յատկապէս այր մարդիկ եւ երիտասարդներ եւ դաշտային աշխատանքներու լծուեցան:

Վերածաղկիլ սկսած էին մեր աւերեալ ածուները, հայը նոր կեանք կերտելու հաւատքը ունէր հոն, իր աշխատանքով, իր կամքով եւ ստեղծաբար տաղանդով:

Ռազմաճակատէն մեզի հասնող թղթակցութիւնները արդէն մտահոգիչ էին եւ հետզհետէ տագնապալի կը դառնային, դէպքերը կ'ընթանային գահավէժ: Այս թղթակցութիւններէն մին կ'արտագրեմ, գաղափար մը տալու համար Հայաստանի ճակատին դրութեան մասին.–

Երզնկա, Յուլիս 6, 1917

Այս գիշեր մի քանի զինուորներ դանակով վիրաւորեցին ակնցի Ներսէս Մելքոնեանը. գլուխը երեք չորս տեղերէ ջարդուած է, ինչպէս նաեւ երկու ուսերը. լաւանալու յոյս չկայ:

«Ուրիշ զինուորներ մտան տեղացի Արտաշէս Լեւոնեանի տունը, իրենց հետ տանելով կահկարասիք եւ նաեւ հագուստ եւ դրամ:

«Զինուորներու մէջ անիշխանութիւնը օրըստօրէ կը տարածուի եւ կը սաստկանայ. կառավարութեան մէջ միջնորդ կարող անձնաւորութիւններէ զրկուած ենք, ցարդ եղած դիմումները շատ թոյլ են եւ անհետեւանք կը մնան: Ամէն օր նոր սպանութիւն. ի՞նչպէս, ուրեմն, հայ գիւղացին պաշտպանուած պիտի մնայ իր հողագործութեամբը պարապելու համար, մա՛նաւանդ այս օրերուն երբ հունձքի ժամանակ է:

«Անհրաժեշտ է տեղական միլիցիա:»

Ռուսական իշխանութիւնը մեր երկրին մէջ՝ փոփոխութիւն մը կրած չէր ցարական իրաւակարգին տապալումով, եւ այդ պաշտօնէութիւնը կաշառակեր անձերէ կը բաղկանար մեծ մասամբ: Կար մա՛նաւանդ այն պարագան, որ օսմանեան ուժերը թէեւ քաշուած ճակատին միւս կողմը, լաւագոյնս տեղեակ էին դարերով իրենց ենթարկուած վայրերու կացութեան, ժողովուրդներուն, անոնց փոխյարաբերութեանց: Հետեւաբար, օսմանեան լրտեսական կազմակերպութիւնը աւելի հեշտօրէն կը գործէր, եւ հեռացած իշխանաւորներ աւելի սերտօրէն կը հրահանգէին տեղւոյն վրայ մնացած իրենց հաւատարիմները, որոնց ազդեցութիւնը նահապետական օրէն տիրապետող էր, մասնաւորաբար քիւրտ աշիրեթներու վրայ:

Կովկասի մէջ ռուսական իշխանութեան թուլացումը զգալի էր եւ տեղացի տարրերը կը ջանային զօրանալ, կեդրոնական կառավարութեան տկարացման հանդէպ: Գաղտնիք մը չէր որ վրացի ազգայնականներ 1914–ին համաձայնութիւն մը կնքած էին Թուրքերուն հետ, որ Վրաստանի ինքնավարութիւնը կ'ապահովէր, Կովկասի թրքական գրաւման տակ մտնելու պարագային, պատերազմէն իրենց յաղթական ելքէն ետք:

Ինքնավարութեան ձգտումը տարածուած էր նախկին ռուսական կայսրութեան բաղկացուցիչ բոլոր ազգերուն եւ վայրերուն մէջ, հետեւաբար, նաեւ Անդրկովկասի մէջ: Կովկասահայութեան տիրող դասը Դաշնակցութիւնն էր, որուն վարիչները ուսուցիչներ էին եւ ոչ–քաղաքական մարդիկ: Կովկաս, կայսերական Ռուսիոյ յետամնաց ծայրագաւառներէն էր, փոխարքայութիւն մը, տեսակ մը գաղթավայր: Ուրեմն, հայ ինտելիկենտներու դերագոյն փառասիրութիւնը կը սահմանափակուէր վարժապետական ասպարէզին մէջ: Թուրքիոյ հայոց պէս դարեր առաջ արեւելեան կայսրութիւնը նուաճող օսմանցիներուն ալ բազուկի դերը կատարած չէին եւ Մայրա-

քաղաքին մէջ տեղաւորուած իշխանութեան խորհրդականի, տնտեսութեան վարիչի քաղաքական դեր վարած չէին։ Ցափշտակուելով ներկայացող պատեհութիւններէն, անդէկ նաւու ղեկավարի հովեր կու տային իրենք իրենց, մինչեւ որ նաւը խորտակուէր խարակներու վրայ։ Ռուսական իշխանութեան թուլացումը, ինչպիսին ալ ըլլար ան, աննպաստ եւ աղէտալի կը համարուէր կովկասահայ ժողովուրդէն։ Ճիշդ է որ Դաշնակցութիւնը կը շարունակէր «ազգային պաշտպան» կազմակերպութիւն մը երեւիլ անոր, բայց գիտէին թէ այս կազմակերպութեան ծրագրին կովկասեան հատուածին աւագ սկզբունքն էր «Անդրկովկաս ռուսական դաշնակցային կառավարութեան անբաժան մասը կը կազմէ»։ Տեղական ինքնավարութիւն, լա՛ւ. ընկերվարական իրաւակարգ, լա՛ւ. բայց Ռուսաստանէն չխզուելու պայմանաւ։

Երկու միջոց կար մեր երկրին մէջ ապահովութիւնը պահպանելու համար. զօրաւոր քաղաքապահ ոյժ մը կազմել արեւմտահայերէ, կամ բնակչութիւնը զինել, ինքնապաշտպանութեան համար։ Հայաստանի Օգոստոս 1-ի թիւին «Թրքահայ շաբաթը» սիւնակի մէջ կը շեշտէի անհրաժեշտութիւնը այս ստիպողական միջոցները գործադրելու. «Երկու շաբաթէ ի վեր կը կրկնենք այս անհրաժեշտութեան վրայ եւ տակաւին քանի՞ քանի շաբաթներ պէտք է կրկնենք որպէսզի նկատի առնուի մեր առաջարկը»։ Կարեւորութիւն անգամ տուող չկար. ժամանակ չունէին այսպիսի խնդիրներով զբաղելու։ Երկրին մէջ բնակող հայոց թիւը, բոլորն ալ առոյգ եւ աշխատունակ այրեր, 95,000 էր այդ օրերուն, ընտանիքներու երիտասարդ, գործունեայ անդամները, որոնք գացած էին արտերը մշակելու, հերկելու, բնակարանները նորոգելու, կենդանիները խնամելու եւ վերջապէս իրենց հայրենիքը շէնցնելու համար, որուն տնտեսական դրութեան վրայ յստակ տեղեկութիւն մը չունէինք։

Այս տագնապալի օրերուն արեւմտահայոց գործունէութիւնը կը շարունակէր ընթանալ շինարար եռանդով։ Գաղթականութեան օգնող կազմակերպութիւններուն միացումը եւ Արեւմտեան Խորհուրդին հետ գործակցութիւնը,– առաջադրուած Գերագոյն Խորհուրդը կազմուած եւ գործի սկսած էր, եւ ստեղծուած էր վստահութեան մթնոլորտ մը թէ՛ տեղւոյն վրայ եւ թէ՛ արտասահմանի մէջ։ Մոսկուայի Կոմիտէն անկախ կը գործէր։ Դպրոցական գործին ստանձնումով Արեւմտեան Խորհուրդը պէտք տեսաւ կրթական մարմին մը նշանակել, անոր յանձնելով մշակել եւ գործադրել ուսումնական տարուան ծրագիրը։ Գրիգոր Վարդանեան նշանակուեցաւ այս գրասենեակին քարտուղար։ Որբերու կրթական գործն ալ յանձնուեցաւ այս մարմնոյն, ինչպէս նաեւ 14 տարեկանէ վեր որբերու խնամքը։

Հայ կաթոլիկ համայնքն ալ ունեցաւ համաժողով մը Օգոստոսին։ Թրքահայ հռոմէական յարանուանութեան ներկայացուցիչներ լայն մասնակցութիւն ունեցան համագումարին։ Այս ժողովը չնորհաւորելի մտածումը ունեցաւ Վենետիկի եւ Վիեննայի Մխիթարեանց մօտ դիմում կատարելու, հրաւիրելով զանոնք Կովկասի մէջ կրթարաններ բանալու։ Կովկասի հայութեան այլասերման վտանգաւոր սահանքը կանգ առնելու վրայ էր։ Արդարեւ, նշանակալից երեւոյթ էր տեսնել որ ծնողական ժողովներ գումարելով,

հայ մայրեր ու հայրեր էին դեռ պետական դպրոցները ազգայնացնելու շարժման դէմ, պահանջելով որ իրենց զաւակները ռուսական դաստիարակութիւն միայն առնեն եւ ռուսերէն միայն սորվին։ Կը պահանջէին նաեւ որ հայերէն չսորվին։ Այս ապազգայնացման շրջանը վերնալու սկզբնական նշաններ էին այս համաժողովին վերոյիշեալ որոշումները։

Գ) ՌՈՒՍԱՀԱՅՈՑ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐԸ ԹԻՖԼԻՍԻ ՄԷՋ ԵՒ ՅԵՏՈՅ

Թիֆլիսի մէջ 1917 Սեպտեմբեր 29-ին բացուեցաւ ռուսահայ համագումարը «Ազգային գործակցութեան» անունով։ Երկար ատեննուան անպատասխանատու գործունէութենէ եւ վէճերէ ետք, ինչ ձեւով եւ յարմարութիւններով ալ հրաւիրուած ըլլար, այս ժողովին մէջ ներկայացուած էին բոլոր խաւերը եւ հոսանքները, եւ ուր Հ. Յ. Դ. ապահոված էր պատգամաւորներու մեծագոյն բաժինը, ինչ որ այս ճգնաժամային շրջանին սոսկալի պատասխանատուութիւն մը ստանձնել կը նշանակէր գիտակցութեան նշոյլը ունեցողին համար։ Համագումարին տրուած անունը եւ համահայկական յաւակնութիւնը կը մատնէր այն անտանելի մտայնութիւնը, որուն արեւմտահայեր չէին հանդուրժեր։ Այս ժողովին օրակարգին վրայ կը գտնուէին քանի մը ծանրակշիռ հարցեր, որոնք ընդհանուր հայութիւնը կը շահագրգռէին եւ որոնց լուծումին համար անհրաժեշտ էր արտասահմանի հայութեան ձայնը կամ գոնէ ապահովել անոր մասնակցութիւնը։

Համագումարը բացուեցաւ Սեպտեմբեր 29-ին, Թիֆլիսի Արտիստական Թատրոնին Դահլիճին մէջ։ Առաջին նիստը յատկացուեցաւ նախագահական դիւանի մը ընտրութեան, որուն անդամները հերթով նիստերը պիտի վարէին։

Առաջին նիստին նախագահեց Ստ. Մամիկոնեան, ընելով հետեւեալ բացման ճառը.—

«Ցեղակցութեան եւ արեան ձայնը մեզ այստեղ համախմբած է, յանուն հայ ժողովուրդի շահերուն, այնպիսի ատեն երբ մենք կ'անցընենք ճգնաժամ երկու հատուածներով միասին։ Բոլորս ալ հաւատարիմ մնալով հանդերձ մեր աշխարհահայեացքներուն, իրարու քով գանք եւ յանուն ժողովրդական շահերին միացնենք մեր բոլոր ուժերը։ Հասած է այն ժամը, ուր նոյնիսկ հաւաքական ուժերը չեն բաւեր։ Այնպէս ընենք որ մեր գալիք սերունդը մեզ չմեղադրէ։»

Նիստերը դռնբաց պիտի կատարուէին։

Հինգ յանձնախումբեր կ'ընտրուին օրինակարգի հարցերը ուսումնասիրելու համար։ Այդ խնդիրները հետեւեալներն էին.—

1. Պարենաւորում եւ Գաղթականութիւն.
2. Զեմստվօ եւ Բեդել.
3. Դպրոցական գործ.
4. Ազգամիջեան յարաբերութիւններ եւ տեղական իշխանութիւն. Ճակատի պաշտպանութիւն եւ ինքնապաշտպանութիւն։

Արեւմտահայ Խորհուրդը հրաւիրուած էր մասնակցիլ այս Ժողովին, խորհրդակցական հանգամանքով։

Երբ յանձնախումբերուն կազմութիւնը եւ օրակարգը յայտնուեցաւ, անոր կողմէ, Վահան Փափազեան պահանջեց որ առաջին եւ երկրորդ յանձնախումբերուն մէջ ընդունուին նաեւ Արեւմտահայ Խորհուրդի ներկայացուցիչները։ Հայ ժողովրդական կուսակցութեան կողմէ երկրորդուեցաւ այս առաջարկը, զոր երրորդեց նոյնպէս սոցիալ դեմոկրատ կուսակցութիւնը։

Միւս պատգամաւորները եւս համամտութիւն յայտնեցին, բացի դաշնակցականներէ, որոնց փրակցիան ընդդիմացաւ այս առաջարկին։ Բնորոշ է որ Արեւմտահայ Խորհուրդին առաջարկը ներկայացնողը անոր նախագահական դիւանէն դաշնակցական Թրքահայ մըն էր, Վանի երեսփոխանը Օսմանեան Խորհրդարանին մէջ․․․։ Ի վերջոյ յանձնարարուեցաւ այդ երկու Յանձնաժողովներուն մէջ «Արեւմտահայ մարդիկ կանչել ըստ կարեաց»։

Համագումարին կուսակցական հատուածներուն կազմը հետեւեալ համեմատութեամբ էր․—

Դաշնակցականներ՝ 99․

Ժողովրդականներ՝ 36․

Սոցիալ դեմոկրատներ – հնչակեան պլոք՝ 15․

Սոցիալ յեղափոխականներ՝ 21․

Անկուսակցականներ՝ 7։

Այս Համագումարին յաջորդական նիստերը տեւակ մը ճարտասանական մրցումներու կրկէսի տպաւորութիւն թողուցին։ Ամէն ոք իր սկզբունքային դիրքը եւ անոր գերազանցութիւնը կը քարոզէր, առանց զբաղելու այն ճգնաժամային վիճակով, որուն մատնուած էր իրապէս հայ ազգը։ Մասնաւոր ձգտում մը կար ժողովին մեծամասնութեան մօտ հետզհետէ հետաքրքրութիւնը կեդրոնացնելու Կովկասեան անցուդարձերուն վրայ, մոռնալով կարծես որ հայ ժողովուրդին ճակատագիրը, Կովկասի թէ Թուրքիոյ մէջ կախում ունի ռուս ժողովուրդին վիճակէն ու դիրքէն։ Հարեւան ժողովուրդներու ղեկավար տարրերուն վերաբերումը նպաստաւոր չէր հայութեան հանդէպ։

Հետեւելով ժողովներուն՝ կը նշմարէի այս զարմանալի վիճակը, բայց նոյն ատեն, երբ արեւմտահայերս չէինք հանդուրժեր որ միւս հատուածին ղեկավարներ մեր ճակատագիրը ձեռք առնեն, մենք ալ մեզի իրաւունք չէինք զգար անոնց ճակատագիրը վարել յաւակնելու։ Ռուսահայ զանգուածը միշտ իր բախտը կապած էր ռուս ժողովուրդին եւ անշուշտ իր վարիչները կը պահէին այդ դասականացած գիծը, բայց գրաւեալ հողամաս ըստուածը մեր երկիրն էր եւ անոր վիճակը տագնապի մատնուած էր էն առաջ․ հետեւաբար, ճակատի կացութիւնը նկատի առնելիք առաջին հարցն էր հայ ժողովուրդին համար։

Միջադէպեր տեղի կ'ունենային որ համեմատական չէին բացառիկ տագնապ մը դիմակալելու կոչուած ազգի մը կացութեան հետ։ Այսպէս, երբ սոցիալ դեմոկրատ ճառախօս մը դաշնակները աւազակ անուանեց ահագին ժխոր մը բարձրացաւ սրահին մէջ եւ տեւեց ժամուկէս։ Ի վերջոյ օրուան հերթական նախագահը, ողբացեալ Լեւոն Աթաբեկեան կրցաւ կարգը վերահաստատել, ճառախօսէն խօսքը ետ առնել տալ յաջողելով։ Ուրիշ պարագայ մը ներկայացաւ դաշնակցականներու յարձակումներով Անդրկովկասեան Կառավարութեան հայ անդամին, Միքայէլ Պապաջանեանի դէմ։ Զինք մեղադրելով որ՝ «հայ ժողովրդի բեալ ուժերի վրայ յենուած չէր նրա դիրքը»։ Այսինքն՝ դաշնակցական չէր։ Հետեւաբար, վստահութիւն չյայտնելու առաջարկ ներկայացուցին։

Պապաջանեան պատասխանեց, ըսելով որ ինք Պետական Դումայի անդամ ընտրուած էր հայոց քուէով, եւ նոյն Դումայի կողմէ Անդրկովկասի Կառավարութեան անդամ նշանակուած է՝ շրջապատուած ըլլալով դաշնակցականներով, որոնք իր քաղաքականութիւնն են ջատագովեր, ուրեմն զարմանալի կը գտնէ, որ այդ պահուն միայն առիթ կը գտնեն քննադատելու ոչ թէ իր կատարած գործը, այլ՝ իր դաշնակցական չըլլալը․․․։

Այլապէս շատ կարեւոր խնդիր մը յարուցուեցաւ, որ էր Ազգային Բիւրոյի համարատուութիւնը։ Այս Բիւրօն կազմալուծուած եւ լռելեայն մոռցուած էր։ Կազմուած այն օրերուն երբ Ռուսաստան, ինչպէս Պալքանեան Պատերազմէն ետք՝ առաջարկած էր Մեծ Տէրութեանց Հայկական Խնդրին լուծումը։ Բիւրօն առեղծուեր էր Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գէորգ Ե․ի Եւրոպա առաքած Ազգային Պատուիրակութեան հետ։

Կազմակերպած էր 1914–ին կամաւորական շարժումը, առեղծուեր էր ամերիկահայ կամաւորներէն, եւ ապա ձեռքը ինկած էր Հ․ Յ․ Դ․ին, որ ոչ մէկ հաշիւ տուած էր, ոչ մէկ համարատուութիւն ըրած էր իր մթին գործերուն լուսաբանութեանը համար։ Ցարական շրջանին ծնած եւ այժմ փլած, հին մաշած առարկայ մը կը թուէր որուն պատասխանատուն մէջտեղ չկար։ Անկանոն արարքներու ծանր ամբաստանութիւններու տակ էր ան, կամայականութեանց բոյն նկատուած, բեռ մը կը ներկայացնէր Համագումարին, որ անոր հաշուեպահանջը ըլլալու կոչուած էր։

Սակայն ռուսահայոց Համագումարը չուզեց քողը վեր առնել այս նախկին փառքերու եւ պատրանքներու, հայրենիքի խորհրդանիշի եւ չարաշահութեանց կեդրոնի դիակին վրայէն։ Իրաւ է որ պահանջուեցաւ Բիւրոյի հաշիւները քննել յատուկ յանձնախումբէ մը, բայց հետեւանք չունեցաւ այս առաջարկը։ Մեր ճակատագրին տուեալներով այնպէս մը կը յաջորդէն աղէտները իրարու, որ վերահաս չարիքը մոռացութեան կը մատնէ անցեալ տագնապը։

Յայտնի էր, թէ որքան անհանդուրժելի նկատուած էր դաշնակցական պետերէն «Հայաստան»ի հրատարակութիւնը, մինչեւ տեռորիստ Միշան դրդռելը մեզի դէմ։ «Հորիզոն»ի մէջ երեւցած էր Հ․ Յ․ Դ․ի կողմէ յայտարարութիւն մը, թէ «Հայաստան» Դաշնակցութեան հետ որեւէ կապ չունէր եւ Հ․ Յ․ Դ․ի թերթը չէր։ Իսկ մենք ալ «Հայաստան»ի մէջ դիտել տուած էինք մեր Մանիֆեստով, թէ «Հայաստան» ոչ մէկ կուսակցութեան կը պատկանի․․․։

Հ․ Յ․ Դ․ խմբէ դուրս ո՛չ մէկ հմայք, ո՛չ մէկ ազգային արժէք կ'ընդունէր։ Եթէ Անդրանիկ զօրբնական էակի համբաւին հասած էր, այդ կը

պարտէր իրենց եւ եթէ ուզէին կրնային այդ համբաւը չքացնել, փոշիացնել:

Անդրանիկ շատ երկար համբերած էր այդ կազմակերպութեան ծապըլվարական արկածներուն, որոնց զոհ գացողը հայութիւնն էր: Վերջին օրհասական պայքարը կը մղէր այժմ մեր ժողովուրդը եւ գործերու ընթացքը շատ վտանգաւոր ուղղութիւն մը կ'առնէր: Ռուսահայ Համագումարը վերջին յոյսը կը թուէր ըլլալ Մեծ Հայոց դրաւեալ նահանգները պահպանելու եւ Կովկասի հայութիւնը վերահաս աղէտէ փրկելու համար, պայմանով որ Համագումարը զգար իր պատասխանատուութիւնը եւ գործէր արագ ու հեռատես:

Անդրանիկ, Արեւմտահայ Խորհուրդին իբրեւ պատուակալ Նախագահ, ներկայ կ'ըլլար նիստերուն եւ տրուած ըլլալով իր ուղիղ նկարագիրը, իր իրատեսութիւնն ու կանխազգածութիւնը, չէր կրնար չտագնապիլ տեսնելով փցուն խնդիրներով ժամավաճառ ըլլալը ժողովականներուն:

Անցեալ բախումներուն հետեւանքով՝ ձգտումը Դիւցազունին եւ դաշնակցական չէֆերու միջեւ զգալի էր: Անդրանիկ հետզհետէ անհանդուրժելի կը գտնէր դաշնակցական մթնոլորտը, որ կը ճնշէր հայութեան ճակատագրին վրայ: Այդ կազմակերպութեան «ազատագրական» հանդամանքը կը մխըճուէր աղէտէ աղէտ, ցրտութիւն կը զգար անոր հանդէպ, երբ մանաւանդ վտանգաւոր հանգրուանի մը, յանկարծ կովկասեան միջավայրը դասակարգային պայքարի դաշտի կը վերածէր: Անդրանիկ կուսակցական չէր: Ան սկիզբէն գործակցած էր հնչակեաններու՝ որոնք զէնք կը հայթայթէին Սասնոյ ինքնապաշտպանութեանը: Անդրանիկ միացած էր այդ լեռնական ռազմիկներուն, որոնք հնչակեանը եւ դրօշակեանը չէին զանազաներ, այլ միայն հայ գիւղացին Թուրք ու քիւրտ յափշտակիչներու յարձակմանց դէմ պաշտպանուելու զէնք հայթայթողներ: Հնչակին յաջորդեր էր դրօշակեանը եւ զէնք հայթայթելը շարունակուեր էր:

Անդրանիկ դարձաւ հետզհետէ հանճարեղ ռազմիկ եւ դիւցազնական անձնաւորութիւն. միանգամայն իր սուր միտքը սկսաւ նշմարել իրենց յեղափոխութիւն կոչուած շարժումին թերութիւնները, սխալները եւ շատ մը ձեռնարկներու միջամուխ ըլլալու ձգտումները: Այնատեն Եւրոպայի մէջ շատ մը շարժումներ կային անիշխանականներէն մինչեւ ընկերվարականները, ազգութիւններու ազատագրումը բանաձեւողներէն մինչեւ պետական կազմակերպութեան կայսերական դրութիւնը ջատագովողներ. այս բոլորը ընկերութեան մէջ շահերու մրցումի հետեւանք էր եւ բախում՝ շահագործողի եւ շահագործուողներու միջեւ: Ինչ որ հայոց կացութիւնը կնճռոտ կ'ընծայէր, այն էր որ մէկ մասով աստուածպետական իսլամ, միջնադարեան կարգերով Օսմանեան Պետութեան հպատակներ էինք եւ միւս մասով ռուսական Կայսրութեան, որուն ժողովուրդը զարթօնքի բարեշրջման ճամբուն վրայ էր եւ որուն ճակատագրին կապելով արեւելեան բաժնին կեանքը՝ յուսալից ելքի հասնելու կարելիութիւն կար: Անդրանիկ Թրքահայութեան եղերական վիճակին եւ ռուսահայութեան դրութեան միջեւ անջրպետը կը նշմարէր: Երբեք երկու հատուածները նոյն քաղաքական ճամբան չէին կրնար որդեգրել, ոչ ալ Թրքահայոց ազատագրութեան պայքարը ռուսահայ ընկերային շարժմանց կցել: Երբ Անդրանիկ իր դիւցազնական հմայքով հրաւիրուեցաւ Հ. Յ. Դ.ի Վիեննայի Ընդհանուր Ժողովին, բանականութեան դէմ նկատեց միեւնոյն կազմակերպութեան կողմէ որդեգրումը երկու ծրագիրներու, մին Թրքահայոց վիճակին բարելաւումը եւ միւսը՝ Ռուսիոյ կայսրութեան տապալումը ընկերվարութեան ճամբով: Հետեւաբար հեռու մնաց այս երկակենցաղ կազմակերպութենէն: Սակայն Հ. Յ. Դ.ի ղեկավարներ յարգանքով վարուեցան դիւցազնին հետ, եւ անոր գերազանց ռազմավարի հանճարը յարգեցին, օգտուելու համար անոր ժողովրդականութեան հմայքէն, որ հայոց մէջ պաշտամունքի աստիճանին կը հասնէր:

Ահա այս էր յարաբերութեանց վիճակը երկու կողմէն երբ ռուսահայոց համագումարը տեղի կ'ունենար: Մէկ քանի օրերէ ի վեր ջերմ ունէի. չէի կրցած խմբագրատուն իջնել եւ նոյնպէս համագումարին երթալ, հետեւաբար տեղեակ չէի նոր իրադարձութեանց: Իրիկուն մը Թոթովենց սենեակս մտաւ իր արագ ու զուարթագին ձեւերով:

– Բարեւ, ի՞նչպէս ես, յարեց, առանց նստելու և հապճեպ քալելով:

– Նստէ եղբայր, գլուխս դառնալ սկսաւ, եթէ սենեակիս չափերը առիր, նստէ... ի՞նչ լուր

Վահան նստաւ:

– Այսօր Համագումարին նիստին ըլլալու էիր, յարեց, իր կապոյտ աչքերը սեւեռելով ինծի եւ իր «բաշերը» թօթուելով, Անդրանիկ խօսեցաւ...

Ցնցուեցայ եւ նստայ բազմոցին վրայ, ուր երկարած էի:

– Խօսք առաւ... ի՞նչ առթիւ, ի՞նչ ըսաւ:

– Խիստ ջղայնացած էր... Բաւական ծանր խօսքեր ըրաւ, կուսակցական հակամարտութեանց երկարատեւ ճառերուն, դաշնակցականներու յախորտանքներուն ակնարկելով, քննադատեց պարզուած վիճակը: Ցուցման դագաթնակէտին հասած դոչեց.– «Հարիւր hազարներ զոհ տուինք եւ զոհ կու տանք», ըսուեցաւ հոս դաշնակցականի մը կողմէ(*), իբրեւ թէ բանջար ջարդելու մասին ըլլար խօսքը: Ձեզի ո՞վ իրաւունք տուեր է հայ ժողովուրդը ջարդել տալու: Այսպէս անմիտ խօսքեր եւ արտայայտութիւններ ընել, այն պահուն երբ ճակատին վրայ խիստ մտահոգիչ նշաններ եւ լուրեր կան, երեւոյթներ որ մեզ մղելու են լուրջ աշխատանքի, գալիք վտանգը դիմագրաւելու համար:

Թոթովենց պահ մը կանգ առաւ եւ ինծի նայեցաւ լուռ, յետոյ շարունակեց.

– Անդրանիկ, սկսաւ յորդորել Համագումարը որ զուր վէճերէ հրաժարի եւ այլեւս գործի անցնի եւ ամենէն առաջ ինքնապաշտպանութեան միջոցներու վրայ մտածէ, ապա թէ ոչ, ռուսահայութեան ալ կը սպասէ այն միեւնոյն աղէտը, որուն զոհուեցաւ Թրքահայութիւնը:

Անդրանիկին խօսքերը, օրուան օրակարգէն դուրս էին... եւ այդ պատճառով, դաշնակցական նստարաններէն բարձրացաւ հեգնական ծիծաղի փոթորիկ մը, ծաղրուծանակ ընելու համար Անդրանիկը, մինչդեռ միւս

(*) Այդ խօսքերը արտասանողն էր Նիկոլ Աղբալեան, Լ. Թ.:

բոլոր նստարաններէն յարգալիր հանդարտութեամբ ունկնդրուած էին։

Թոթովենց վերջացուց իր նկարագրութիւնը եւ, առանց ինծի նայելու սկսաւ քննել իր ձեռքերը, կարծես թէ վանոնք առաջին անգամն է որ կը նշմարէր։

– Վե՞րջը, ըսի ես սրտատրոփ…

– Վե՞րջը…

– Անդրանիկի լուր բերին որ Դաշնակցութիւնը որոշած է զինք յայտարարել «շարքերից դուրս վտարուած»։

Պահ մը սառածի պէս մնացի․ գլուխս կարծես կը դառնար…

– Սուտ է ատիկա, Վահան, ըսի յանկարծ, Դաշնակցութեան մէջ կան անչուշտ տարրեր, որոնք կ'ուզեն այդպիսի անխորհուրդ քայլ մը առնել, բայց կան նաեւ ազդեցիկ անձեր, որոնք երբեւիցէ թոյլ չեն տար որ այդպիսի բան տեղի ունենայ… Հաւանական է, որ առաջիններէն տարածուի այդպիսի չչուկ Դիւցազունը դրդութեան վերին աստիճանին մղելու համար…։ Անդրանիկ «շարքերից» չէ եւ չէ եղած, անոր անկախութիւնը միշտ ալ յարգուած է․ Դաշնակցութիւնը գոհացեր է այդ անորոշութեամբ․ եւ կը շարունակէ գոհանալ… Ես այդ պատմածիդ մէջ նենգ դաւ մը կը նշմարեմ։

Թոթովենց յանկարծ դիրքը փոխեց, նուաղ վերապահութիւն ցոյց տալ որոշելով եւ յարեց․

– Տակաւին ամէն բան չես գիտեր, Լեւոն․ Անդրանիկ, այս տարաձայնութիւնը իմանալով, հրաժարեցաւ Դաշնակցութենէն…։

– Ի՞նչպէս… հրաժարեցաւ…

– «Հայաստան»ին գրած նամակով մը, մօտաւորապէս սա ձեւով․ «Կը յայտարարեմ որ որեւէ կապակցութիւն չունիմ Դաշնակցութիւն կուսակցութեան հետ»։ Անձամբ բերաւ թուղթը մռայլ երեւոյթով մը։ Գիտե՛ս, թէ հետը չի խօսուիր այդ երեւոյթը առած ատենը․ ցնցող տպաւորութիւն ըրած էր իր վրայ, որ այդ մարդիկ իրմով փառաւորուելէ ետք զինք վտարել յայտարարելու լրբութեան դիմեն։ Կ'ուզէ վերջ տալ այս անորոշ վիճակին, ինքն իսկ իր յայտարարութեամբ։

– Պէտք չէ տպել այդ նամակը, հարկ է գտնել լուսաբանել եւ գործին առաջքը առնել։

Թոթովենց հասկցաւ իմ զգացած անձկութեանս պատճառը։

– Կը կարծես որ ազգային մահու եւ կենաց տագնապին չեն խնայեր, չէ՞․ կը վախնաս որ ամէն գնով, նոյնիսկ Հայաստանի դատը վիժեցնելու գնով, պիտի ուզեն ապացուցանել թէ իրենցմէ դուրս Անդրանիկի հմայքը ոչինչ է, կը կարծես թէ այդչափ մեծ ոճիր գործելու ընդունակ են, ա՛յդ է մտածումդ, չէ՞… անոր համար կը ջանաս չհրատարակել Անդրանիկի նամակը, չէ՞…

– Ճի՛շդ է, Վահան, այո՛։

– Ձեմ գիտեր ի՛նչ ընենք… ի՞նչպէս կ'ուզես որ չտպենք,… արդէն տպարան ղրկած եմ, որպէսզի լոյս տեսնէ այս իրիկուան համարին մէջ…

Ամբողջ սենեակը գլխուս շուրջ դարձաւ․ անկողնէս ելայ եւ հագուեցայ։ Տիկին Զարդարեանի տունը կը բնակէի այն ատեն, այն սենեակը՝ ուր նախապէս, տարի մը առաջ կը մնար ինքը՝ Անդրանիկ։ Ան շատ կը յարգէր Տիկին Զարդարեանը․ Ռուբէն Զարդարեանի փոքրիկին՝ Ծովասարին կնքահայրն էր…։ Կը խորհէի որ տիկինը կրնար դուցէ միջամտել եւ ետ կեցնել տալ զինք այդ որոշումէն, որուն հետեւանքը կը գուշակէինք։

Հազիւ դուրս ելած էի սենեակէս, ուր Վահան Թոթովենց անշարժ կը մնար իր աթոռին վրայ, երբ փողոցէն լսուեցաւ լրագիր վաճառողին կանչը… «Հայաստա՛ն», «Հայաստա՛ն», լոյս տեսաւ «Հայաստա՛ն»…

⁂

Հետեւեալ առտու Երեւանեան հրապարակի կաթնարանը գացի․ հոն նստած տեսայ Անդրանիկը, Ց․ Տէր Զաքարեանի եւ Պոնափարթի հետ, անխռով երեւոյթով, հանդարտ էր։ Զիս տեսնելով ուրախութեան շարժում մը ըրաւ, եւ ըսաւ․

– Եկուր, տղաս, առողջացա՞ր, լա՞ւ ես, եւ ոտքերուս նայելով յանձնարարեց առանց կրկնակօշիկի դուրս չելլել։

Անոր դուրգուրալիրի նայուածքը խորապէս յուզեց զիս․ Անդրանիկ, հաւանաբար նշմարելով յուզումս սկսաւ ուրիշ նիւթերու վրայ խօսիլ։ Այդ պահուն կաթնատան դուռը կրկին բացուեցաւ եւ ներս մտաւ Վահան Թոթովենց․ Անդրանիկ քիչ մը ատեն եւս մեզի հետ մնալէ ետք հեռացաւ։

Թոթովենց զայրացած ըսաւ․

– Ի՞նչ պիտի կարենան ընել անոր։ Անդրանիկի քաշուելուն իսկական դրդապատճառն է անոր հոգեկան կապին խզումը դաշնակցականներէն․ մենք ալ նոյն վիճակին մէջ չե՞նք… վերջապէս ոչ ոք բռնի կապուած կրնայ մնալ կազմակերպութեան մը, որուն ղեկավարներուն առած ընթացքը իրմէ խորթացած կը զգայ, որուն ամէն մէկ քայլին, ամէն մէկ առաջնորդին չի կրնար այլեւս հանդուրժել։ Վերջապէս ալ բաւական է այն թաքուն պայքարը, որ այդ մարդիկը կը մղեն մեզի դէմ։ Անոնք պարտք զգացին չարամտութեամբ յայտարարել թէ Հ․ Յ․ Դաշնակցութեան Հայաստանի Պիւրօն այսու կը յայտնէր թէ «Հայաստան» թերթը որեւէ կապ չունի Հ․ Յ․ Դ․ի հետ, եւ ատիկա մեր այն յայտարարութենէն ետք բէ, «Հայաստան» չի պատկանիր որեւէ կուսակցութեան եւ կամ կը նշանակէր թէ դաշնակցականի մեր հանգամանքէն կ'ազատէր մեզ։ Լաւ, եթէ այդպէս է, այժմ կառչելու պատճառ մը չունին։

Այս ըսելէ ետք Թոթովենց շունչ մը առաւ եւ լռեց, ինծի նայելով․

– Կը տրամաբանես կոր, Վահան, յարեցի։ Ցարդ նշմարած ըլլալու էիր ինծի պէս, որ այս մարդիկը տրամաբանող չեն եւ չեն եղած երբեք։ Բայց ինծի համար որեւէ նշանակութիւն չունի անոնց կատաղութիւնը․ միայն թէ հայրենիքը պաշտպանութեան պէտք ունի, եւ բանէ մը կը վախնամ․ ինքնապաշտպանութեան ոգին Անդրանիկն է։ Այս մարդիկը կրնան այնքան կուրնալ որ սեւացրէքի ընթացք կրնան բռնել անոր դէմ եւ ձախողեցնել հայրենիքի պաշտպանութեան գործը… խանդարած ըլլալու համար Անդրանիկի ձեռքով կատարուած նոյնիսկ փրկութեան գործ մը։

Եւ աւելցուցի ոտքի ելլելով, մեկնելու համար․

– Տեսնենք ապագան ի՞նչ ցոյց պիտի տայ...: Երանի՜ թէ ինծ սուտ հանէ:

Միւսներն ալ ոտքի ելեր էին, ոչ ոք պատասխան տուաւ. եւ դուրս ելանք կաթնատունէն:

Մեր ճակատագիրը այլեւս անքակտելի կերպով աղուցուած էր Ռուսաստանի, 1915–էն ետք մանաւանդ, երբ օսմանցիք անմարդկային կերպով խզեցին կապը իրենց եւ մեր միջեւ, ինչպէս նաեւ Կայսրութեան բոլոր բաղկացուցիչ տարրերուն հետ, քրիստոնեայ թէ իսլամ:

Ռուսական յեղափոխութեան ընթացքը շատ լուրջ նկատողութեան առարկայ պէտք է դառնար մեր կողմէ, մանաւանդ ռուսահայոց, որոնք արդէն մաս կազմելով պետութեան, առաջին շահագրգռուողները ըլլալու էին: Գալով մեզի՝ արեւմտահայերուս, 1914–ին մեր Դատը միջազգային էր, երբ յեղափոխութիւն կը պայթէր, ռուսական Կայսրութեան կարգերը տակնուվրայ ընելով: Սակայն յայտնի էր որ Ռուսիա իբրեւ սահմանակից մեծ տէրութիւն, իբրեւ նախաձեռնարկ հայկական բարենորոգմանց ծրագրին վերարծարծման եւ իր բանակներուն ուժով Թրքահայաստանը գրաւող, իր յեղափոխութեամբ վճռական դեր խաղալու կոչուած էր մեր ճակատագրին տնօրինութեան մէջ: Իրերու բերմամբ մղուեր էինք Եռեակ Համաձայնութեան կողմը դիրքաւորուիլ եւ կռուիլ Դաշնակիցներու կողքին: Ռազմաճակատին կացութիւնը անդոհական էր,— խօսքը գերման եւ ռուս ճակատին մասին է—: Ըստ Կառավարութեան պետ Քերենսկիի յայտարարութեան Հանրապետական խորհուրդին առաջ. «Հիւսիսային ճակատին վրայ մի միայն 27 օրուան ուտելիք կար, արեւմտեան ճակատին վրայ 11 օրուան, հարաւ–արեւմտեանին վրայ միմիայն 6 օրուան, ձիերը անօթութենէ կը մեռնէին: Զօր. Զերմիսով հեռագրած էր սա բառերով. դրութիւնը գահավիժական է (գաթասթրոֆական)»:

Այս վիճակին մէջ ի զուր էր պատրանք սնուցանել տակաւին ռազմաճակատի փլուզումը կասեցնելու մասին...:

Բեթրոկրատի մէջ, ալիւրի մթերանոցները միմիայն 152 վակոնէ կը բաղկանային այլեւս: Արդ, քաղաքը ամէն օր կը սպառէր 60 վակոն ալիւր, եւ կը ներածէր, ասոր փոխարէն՝ 20–22 վակոն միայն: Սովի ուրուականը կը ցցուէր մայրաքաղաքին վրայ: Գիւղացիները իրենք էին որ փոխանակ մթերք հայթայթելու ճակատին, մթերք որմէ զուրկ էին, բանակին համար ճամբու վրայ գտնուող բեռնաբարձ գնացքները կը կեցնէին, կը կողոպտէին եւ նոյնիսկ երբեմն կը փճացնէին որպէսզի բանակէն տուն դան երիտասարդները: Ահաւոր էր անիշխանութեան վիճակը: Իսկ քարոզչութիւնը որ պոլշեւիկներուն կը վերագրուէր այն էր թէ՝ գիւղացիք համոզուելու էին որ բանակները ետ դարձնելու եւ խաղաղութիւն հաստատելու լաւագոյն միջոցն էր պարէն չղրկել զօրքին: Զրպարտութիւն էր այս. պոլշեւիկները կայսերական բանակներու մէջ զինուորական կարգապահութիւնը վերցնելով կը դոհանային, որպէսզի հակայեղափոխական զօրավարներու ձեռք գործիք չըլլար զինուորը: Բայց պոլշեւիկները կ'ուզէին բանակը վերածել յեղափոխութեան եւ ժողովուրդին շահերուն պաշտպանութեան նուիրուած ուժի:

«Անկցին բուրժուաները» եւ «դրամատէրները գրաւենք» աղաղակները մեծ արձագանգ կը գտնէին գիւղերու մէջ եւ առժամեայ կառավարութիւնը ատելի դարձած էր այլեւս, վարկային հաստատութիւններն ալ անվստահութեան առարկայ էին: Գեղջուկները իրենց դրամները կը թաղէին եւ գնումի համար դիմողներէն հնչուն դրամ կը պահանջէին, այնպէս որ պայուսակներով բեռնաւորուած գիւղերը կը դիմէին չարաշահներ, աժան կը գնէին եւ քաղաքները դառնալով տասնապատիկ եւ քսանապատիկ գնով կը ծախէին իրենց բերած պարէնը: Քաղաքներու ընչազուրկները այս չարաշահներուն դէմ խիստ լարուած՝ ամբոխային մահապատիժի (լինչ) կ'ենթարկէին զանոնք գործողութեան վրայ բռնելու պարագային, նոյն բախտը կը վիճակուէր գողերուն, գրպանահատներուն: Թղթադրամները չէին ընդունուեր, վարկ եւ վաճառականութիւն մեռած էին: Անիշխանութիւն եւ քաղաքային պատերազմը ոչ միայն մոռացութեան տուած էին սահմանը անցած թշնամին, որուն դէմ յաղթանակի որեւէ յոյս տածող մնացած չէր, այլ ճակատը պահելը կը չքացնէր պարէնաւորման ամէն կարելիութիւն:

Ահա այս էր երկրին վիճակը Հոկտեմբերեան Յեղափոխութեան նախընթօրին: Աշխարհի վրայ առաջին անգամ ըլլալով ընկերվարական կարգերով իշխանութիւն մը պիտի հաստատուէր:

Հոկտեմբեր 24–27–ի տեւողութեան արիւնալի բախումներ տեղի ունեցան Բեթրոկրատի եւ Մոսկուայի մէջ. պոլշեւիկները պատրաստ էին: Քերենսկիի կառավարութիւնը փլչելու վրայ էր եւ եթէ ուզէր իսկ անկարող էր դիմադրելու նոր շարժումին, որ չէր ընկրկեր քաոսին առաջ կանգնելու եւ նոր աշխարհ մը կերտելու պայքարին:

Այս կարճ ընդհարումներով յաղթական պոլշեւիկները Հոկտեմբեր 27–ին տէր էին Բեթրոկրատ եւ Մոսկուա մայրաքաղաքներուն: Լենին՝ Բեթրոկրատի բանուորական, զինուորական եւ գիւղացիական խորհուրդներու համագումարին առաջ հանդիսաւորապէս խօսք առնելով կը պարզէր իր ծրագիրը, եւ կ'ըսէր.

Ընչազուրկներու յեղափոխութիւնը, որուն մասին պոլշեւիկները կը խօսէին, վերջապէս կատարուեցաւ: Պիտի ստեղծուի բանուորներու, զինուորներու, գիւղացիներու իշխանութիւն եւ կառավարութեան այդ նոր տեսակը պիտի իշխէ եւ օրէնսդրական աշխատանք կատարէ: Բանուորներն ու զինուորները անմիջապէս պէտք է սկսին կառավարել սորվիլ. պէտք է սորվին այդ արհեստը, որ ցարդ վերապահուած էր ամբողջովին տիրապետող դասակարգերու եւ քաղքենիութեան... Այս նոր դարաշրջանը կ'առաջնորդէ դէպի ընկերվարութիւն... Ապստամբութիւնը երկրէ երկիր կ'անցնի...

Լենին կը շարունակէ.—

Հերթական երկրորդ խնդիրն է հողային հարցը. անհրաժեշտ է յայտարարել բոլոր հողերուն գիւղացիներուն տրուիլը. անհրաժեշտ է հակակշիռ հաստատել արդիւնաբերութեան եւ դրամագլուխի վրայ. մեր Պետութիւնը պիտի ըլլայ բանուորներու եւ գիւղացիներու պետութիւն...: Եւ կերտուեցաւ Խորհրդային Ընկերվարական Հանրապետութեանց Միութիւնը:

Դ) ԿՈՎԿԱՍԻ ՄԷՋ ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԱՊԱՀՈՎՈՒԹԵԱՆ ԿՈՄԻՏԷԻ

Պոլշեւիկեան իշխանութիւնը կոչուեցաւ Ազգային (կամ Ժողովրդական) – ռուսերէն նարոտնի բառը երկու իմաստն ալ ունի – Կոմիսարներու Խորհուրդ: Արտասահմանի մէջ անուանեցին զայն սովիէթներու իշխանութիւն. սովիէթ ռուսերէն կը նշանակէ խորհուրդ: Այս բառին միջազգայնացումը կը զուարճացնէր Լենինը, որ կ'ըսէր. «Յարդ, մենք է որ օտար բառերը կ'որդեգրէինք մեր լեզուին մէջ, եւ ահա առաջին անգամն է որ մենք ալ մեր լեզուէն կու տանք միջազգային բառ»: Անցողակի յիշատակենք որ Լենին հակառակ էր օտար բառերով փոխարինումին ռուսերէն բառերուն. այս հիւանդութիւնը մտած է Ռուսիոյ մէջ գերմանացիներէն եւ սկանտինաւներէն:

Պոլշեւիկներու իշխանութիւնը Բեթրոկրատի եւ Մոսկուայի հաստատուելուն վրայ՝ անոր համառուսական խորհուրդը հետեւեալ որոշումը հռչակեց.–

«Մինչեւ Սահմանադիր ժողովի գումարումը Երկիրը պիտի կառավարուի կազմելով առժամեայ բանուորա–զինուորա–գիւղացիական խորհուրդ մը, որ պիտի կոչուի Ազգային Կոմիսարներու խորհուրդ եւ որուն անդամները կը ղեկավարեն երկրի զանազան գործերը, իսկ Խորհուրդը հաւաքաբար կեանքի մէջ պիտի իրագործէ համաժողովին յայտարարած ծրագիրը եւ սերտ կապակցութեան մէջ պիտի ըլլայ բանուորական, գիւղացիական, պաշտօնէական եւ հաւաքական խմբակցութիւններու հետ:

«Ազգային Կոմիսարներու վրայ վերահսկողութիւն պիտի կատարէ եւ զանոնք փոփոխելու իրաւունք պիտի ունենայ Բան. Գիւղ. լիազօրներու համառուսական խորհուրդը:

«Ազգային Կոմիսարներու խորհուրդը բաղկացած է հետեւեալ անձերէն.

Խորհուրդի նախագահ՝ Վլատիմիր Ուլեանով (Լենին).

«Արտաքին գործոց կոմիսար՝ Լ. Դ. Բրունշթայն (Թրոցքի)» եւայլն:

Անմիջապէս հաշտութեան հրովարտակ մը տպուած եւ չորս միլիոն օրինակով ցրուած է սաւառնակներով բոլոր ճակատները: Խորհուրդներու իշխանութիւնը արտօնած է Սթոքհոլմ գտնուող Օրլովսկիի բանակցութեան մտնել արեւմտեան երկիրներու միջազգայնականներուն հետ, հաշտութեան բանակցութեանց խնդրով (Ընկերվարական համաժողով):

Անմիջապէս ելաւ հրովարտակ մը, որով կը ջնջուէին կալուածատիրութիւնը, վանքերու, եկեղեցիներու հողային սեփականութիւնը: Եւ հողերը իրենց վրայ գտնուող շարժուն եւ անշարժ գոյքերով, խրճիթներով եւ ագարակներով ու այլ ամէն պարագաներով, պիտի մնային գիւղացիական լիազօրներու, գաւառային կոմիտէներու տրամադրութեան տակ մինչեւ Սահմանադիր ժողով:

Սահմանադիր ժողով հրաւիրելու հրովարտակ հրատարակուեցաւ, արդարեւ, որուն տակ ստորագրած էր Լենին: Դժբախտաբար Քերենսկի, որ պոլշեւիկներու յարած Խորհուրդներու համաժողովէն իշխանութեան բերուելուն վրայ վարանոտ դիրք մը բռնած էր, չուզելով հակայեղափոխական ուժերու աջակցութեան դիմել Բեթրոկրատի եւ Մոսկուայի Խորհուրդներուն դէմ, միտքը փոխած էր, եւ ընկերվարական գաղափարակիցներու միջեւ եղբայրասպան կռուի հրահանգ տուած էր: Եւ ահա ներքին պատերազմը ծայր տուաւ. պոլշեւիկ զօրքը ճակատամարտ կը մղէր Քերենսկիի զօրքերուն հետ: Լենինի Կառավարութիւնը, ռազմաճակատ ղրկած էր Թրոցքին, զօրքը համոզելու եւ կազմակերպելու համար, որպէսզի հաշտութեան բանակցութիւններ սկսին կանոնաւոր կերպով Կայսերական Գերմանիոյ բանագնացներուն հետ, «առանց հողային գրաւումի եւ տուգանքի»:

⁂

Դաշնակից պետութիւններ չէին ճանչցած խորհուրդներու իշխանութիւնը, կացութիւնը անորոշ էր. քաղաքային պատերազմը հետզհետէ բուռն համեմատութիւններ կ'առնէր եւ շարունակուեցաւ երկու տարիներ...:

Անդրկովկասի մէջ, Հոկտեմբերեան առաջին օրերուն սպասողական վիճակ կը տիրէր: Սակայն զանազան տեղեր կ'ըլլային սպանութիւններ, կողոպուտ եւ աւազակութիւն: Իշխանութիւնը կը մնար գործի գլուխ, հակառակ Մայրաքաղաքի մէջ տապալած ըլլալուն: Շատ չանցած անկեալ իշխանութեան վրացի պետերը, մենշեւիկներ, Թիֆլիս խուժեցին: Ուժեղ իշխանութիւն մը անհրաժեշտ էր անշուշտ բայց ո՞րը. Լենինի՞ կողմնակիցներունը թէ քաղաքային կռուով զանոնք մերժողներունը: Համայն Ռուսիոյ վիճակին մտնուելու երկընտրանքէն խուսափիլ, ժամանակաւորապէս գուցէ անկարելի չըլլար, եթէ արտաքին թշնամիին՝ Թուրքերուն սպառնալիքը ցցուած չըլլար մասնաւորապէս հայոց դէմ. այն Թուրքերուն՝ որոնք ուխտած էին հայ ազգին բնաջնջումը եւ գործադրած անոր մէկ հատուածին դէմ: Թրքական ճակատի վտանգը ամենէն լուրջը ըլլալով հանդերձ միակը չէր դժբախտաբար. ազգամիջեան յարաբերութիւնները լարուած էին, կովկասեան երեք գլխաւոր ազգերու շահերը հակոտնեայ էին եւ ռուսական ներկայութիւնը միայն կը պահէր հաւասարակշռութիւն մը:

Վրացական մենշեւիկներու ազդեցութիւնը յայտնի էր Անդրկովկասեան Խորհուրդներու կազմին մէջ: Կեդրոնէն վտարուած մենշեւիկ պետերը Թիֆլիսի Գիւղացիական Խորհուրդը առանձին ժողովի գումարելով, Դաշնակցական միամիտ վարժապետներու հաւանութեամբ եւ մեղսակցութեամբ, Նոյեմբեր 7–20–ին արտակարգ նիստի մէջ, որոշեցին կազմել, միատարր ընկերվարական կառավարութիւն մը, որուն մէջ մտնելու էին պոլշեւիկներէն մինչեւ ազգային ընկերվարականները (վրացական նացիական թթու ազգայնականներ որոնց դաշինքը իթթիհատական Թուրք կառավարութեան հետ յայտնի էր):

Սակայն քանի մը օր չանցած, Նոյեմբեր 11–24–ին տեղի ունեցաւ հաւաքոյթ մը Ժողովրդի Տան մէջ, եւ որուն կը մասնակցէին բոլոր ընկերվա–

ըական խմբակցութիւնները եւ դաշնակից հիւպատոսները, խորհրդակցելու համար վերջնական որոշման մը մասին։ Այս խորհրդակցութեան կը մասնակցէին նաեւ զինուորական կազմակերպութիւնները, մասամբ պոլշեւիկեան եւ մասամբ սոց. յեղափոխական հակումներով։ Ժողովը հետեւեալ յայտարարութիւնը հրատարակեց.—

Նկատի ունենալով չգոյութիւնը ամենայարմար կեդրոնական կառավարութեան մը, որ ընդունելի նկատուի բոլորէն, եւ երկրին մէջ հետզհետէ տարածուող անիշխանութիւնը, որ կրնայ մուտք գործել Կովկաս եւս, նկատի ունենալով շարք մը տնտեսական, ընկերային, ելեւմտական անյետաձգելի խնդիրներ, որոնց լուծումէն կախում ունի երկրին ճակատագիրը, խորհրդակցական ժողովս կ՚որոշէ.—

1. Մինչեւ Հիմնադիր Ժողովի ընտրութիւններու լրանալը, Անդրկովկասի եւ Կովկասեան Ճակատի վրայ երկրին Կառավարութիւնը յանձնել *Հանրային Ապահովութեան Կոմիտէի* մը, բաղկացած Անդրկովկասի բոլոր յեղափոխական, դեմոկրատական, կեդրոնական, հանրային եւ ազգային կազմակերպութիւններու ներկայացուցիչներէն.

2. Հիմնադիր-Սահմանադիր-Ժողովի ընտրութիւնները երկրին եւ Ճակատին վրայ – Ճակատի զօրքը կը մասնակցէր ընտրութիւններուն – վերջանալէն ետք, կազմել առժամեայ Կառավարութիւն, անոր կազմը եւ լիազօրութիւնը թողելով ընտրեալներուն։

Պայման ալ դրուած էր որ «Համապետական խնդիրները լուծուին Համառուսական դեմոկրատիայի հետ գործակցաբար» – ո՞վ էր այս «Համառուսական դեմոկրատիան» – իսկ ինքնավար վճիռներ տրուին միմիայն տեղական հարցերու մասին։ Զեկոյցը կը վերջանար մաղթելով որ «Երկիրը հասցուի բոլորին կողմէ ընդունելի Համառուսական Սահմանադիր Ժողովի»։

Այս Հանրային Ապահովութեան Կոմիտէն *իր գործունէութեան մէջ պիտի յենուր Բան. Զին. Գիւղացիական Խորհուրդներու եւ* տեղական ինքնավարութիւններու վրայ։

Դիտելի էր որ այս խորհրդակցութեան մասնակցող հայ դեմոկրատական *կուսակցութիւններն էին հայ սոցիալ դեմոկրատները եւ դաշնակցականները։ Նախաձեռնողները հրաւիրած չէին Հայ Ժողովրդական Կուսակցութիւնը, առեւտրական դասը եւ ճարտարարուեստականները իբրեւ ոչ-դեմոկրատներ։ Ազրպէյճանցիք ունէին մէկ յետադիմական կազմակերպութիւն մը միայն,* Մուսավաթը, *որ նոյնպէս հեռու պահուեցաւ Խորհրդակցութենէն, իբրեւ ոչ դեմոկրատական։*

Հայ Ժողովրդական Կուսակցութիւնը պաշտօնապէս բողոքեց իր չէզոքացման դէմ։

Կովկասի ընկերվարականները կ՚ատէին ըստ էութեան պոլշեւիկները, սակայն իրենք եւս կը կապկէին զանոնք, փորձելով ընկերվարութիւն գործադրել երկրին մէջ։ Ինչո՞ւ համար ուրեմն մերժել Կեդրոնական Կառավարութիւնը եւ փաստօրէն միանալ յետադիմականներու մղած քաղաքային պատերազմի աղէտալի շարժման, որ անիշխանութեան պատճառն էր։ Սահմանադիր Ժողովի ընտրութիւնները սկսան սպառիչ ոյժ վատնելով կուսակցա-

կան մրցումներու համար։ Փողոց եւ մամուլ ամբոխը կը գգուէին խուժանավարութեամբ։ Կը խոստանային ամէն ինչ. «հող եւ ազատութիւն». «ամբողջ հողը յանձնել աշխատաւոր ժողովրդին ձեռքը, անմիջապէս հսկողութիւն նշանակել առեւտուրի եւ արդիւնաբերութեան վրայ»։

Այս պահանջները արդէն իրականութեան վերածուած էին պոլշեւիկ կեդրոնական կառավարութեան կողմէ, *զոր չէին ուզեր ճանչնալ։*

Մենք կը գրէինք «Հայաստան»*ի Նոյեմբեր 16-ի թիւով.—*

«Նոր ստեղծուած Կովկասեան իշխանութիւնը իր առջեւ ունի դրուած ամենակենսական գոյութեան հարցը, որ կը բնորոշուի ռազմաճակատի պաշտպանութեամբ։ Նոր իշխանութիւնը ամենէն առաջ պարտի ձգտիլ գերագոյն միջոցներ ձեռք առնելով ապահովել կովկասեան ճակատը. ապա թէ ոչ ան կ՚ենթարկուի այն դառնագին վիճակին, որուն ենթարկուած է Թրքահայաստանի հայութիւնը դարերէ ի վեր եւ որուն ենթարկուեցաւ վերջին երեք տարիներու ընթացքին։

«Կովկասեան ճակատի պաշտպանութիւնը կը նշանակէ Կովկասեան ժողովուրդներու ֆիզիքական պաշտպանութիւնը, պաշտպանութիւնը անոնց մշակոյթին, անկախութեան եւ անոնց բովանդակ քաղաքակրթութեան։»

Այս հրաւէրին իբրեւ պատասխան, Հ. Յ. Դ.ը գործիչներ կը ղրկէր ճակատ, հայ զինուորը համոզելու համար, որ լքէ եւ հեռանայ դիրքերէն, փոխանակ «պուրժուա»*ները պաշտպանելու, իրենց հողային իրաւունքներուն տիրանալու...։ Այն մարդիկ որոնց հետ կը խօսէինք ուրեմն, մեր իրականութենէն փարսախներով հեռու էին։ Մարդիկ որոնք կը խանդավառուէին համաշխարհային երջանկութեան երազներով, բայց անկարող էին իրենց ազատութեան համար պայքարելու։ Մինչ Թրքական* եաթաղանը *կը սպառնար եւ Թրքահայ ժողովուրդը իբրեւ կենդանի վկայ իր միլիոնաւոր զոհերով իրենց ծոցին մէջ կը ծխար...։*

Անձկութեան օրերն էին մեզ համար.— հակառակ բոլոր ժխտական նշաններուն, չէինք ուզեր հաւատալ թէ Հայաստանը մեր ձեռքէն կը խուսափէր, եթէ դէպքերուն ընթացքը այսպէս շարունակէր ընթանալ։ Եւ իրիկուն մը տխուր նստած էինք խմբագրատան մէջ, երբ չկրնալով հանդուրժել լռութեան՝ դուրս ելայ սենեակէն եւ փողոցի դրան առաջ Պոնափարթեան դէմս ելաւ.

– Ես ալ քեզ կը փնտռէի ըսելով թեւս մտաւ, մայթին վրայ կանգ առնելով։

– Եզնիկը եւ Կարօն ո՞ւր են։

– Ներսն են. ի՞նչ կայ...

– Կանչենք զիրենք. այս իրիկուն խորհրդակցութիւն մը կայ...

Նոյն պահուն Եզնիկ Քաջունի եւ Կարապետ Մանուկեան դուրս կ՚ելլէին խմբագրատունէն, միացան մեզի եւ սկսանք քալել։

Ճամբու ընթացքին Պոնափարթեան բացատրեց թէ գնդապետ Թորգոմ եկած էր Բեթրոկրատէն եւ Թրքահայ զինուորականներու ժողով մը կը հրաւիրէ կարեւոր խնդրի մը շուրջ։ Այս խորհրդակցութիւնը տեղի պիտի ունենար մասնակցութեամբ բոլոր անոնց՝ որոնք զինուորական պաշտօնով,

բժիշկի կամ դեղագործի հանգամանքով օսմանեան կամ օտար բանակներու մէջ գործած էին։

Հրաւիրողը Թորգոմն էր, որուն համբաւը ծանօթ էր Փիէռ Լոթիի ուղղած մենամարտի հրաւէրովը, Պալքանեան պատերազմին ատենը, երբ ֆրանսացի համբաւաւոր գրագէտը, Թրքական հարեմներու մեղկ հուրիներուն սիրահարը, պուլկարներն ու հայերը նապաստակ որակեր էր, համեմատութեամբ Թուրքերուն զինուորական վայրագութեանց համբաւին։ Թորգոմ պուլկարական բանակին մէջ տեղակալ էր այն ատեն եւ հայոց պատիւը պաշտպանելու համար մենամարտի գրգռած էր Լոթին։ Արդ, Փիէռ Լոթի զինուորական էր, ֆրանսական ծովային ոյժի մէջ հրամանատար, եւ այս հանգամանքով Պոլիս եկած էր համիտեան շրջանին, ուր կը տիրէր արեւելեան հով մը քողարկեալ կիներու, հաշիշ ներքինիներու, Վոսփորի մանիշակ եւ ոսկի տարածող ջուրերու յորձանքով։ Սակայն Փիէռ Լոթի որքան վառ երեւակայութեամբ օժտուած վիպագիր՝ այնքան երկչոտ զինուորական կը յայտնուէր։ Փոխանակ մենամարտի դաշտը անձամբ ներկայանալու, իրեն տեղ ղրկեր էր Բարիզի ամենէն համբաւաւոր սուսերամարտիկը։ Թորգոմ կրնար մերժել չափուիլ այսպիսի տիպարի մը հետ. սակայն, հակառակ տրուած խորհուրդներուն, ընդունեց Լոթիի փոխանորդը՝ հակառակորդին վատութիւնը նշաւակելու համար, որ նապաստակին առջեւէն փախչող քերծէի մը ողորմելի դերը կը ստանձնէր։

Ասոր վրայ, այն ատենուան մամուլը սկսաւ հետաքրքրուիլ այդ խնդրով, մանաւանդ ամերիկեան թերթեր իրենց տուած թղթակցութիւններով հանրութեան հետաքրքրութիւնը հասցուցած էին բարձրագոյն աստիճանի մը։ Վահան Թոթովենց, որ այդ օրերուն Հարվըրտ համալսարանի ուսանող էր, յաճախ պատմած էր մեզի թէ ի՜նչպէս լրագրավաճառներ փոխանակ թերթերու անունը կանչելու՝ կը պոռային Թարգըմ, Թարգըմ. թէ ի՜նչպէս ծաղրանկարներ կ'երեւէին հեգնելու համար Լոթիի փոխարէն սուսերամարտի վարպետի մը երեւիլը Թարգըմի դէմ, որ երկաթէ սաղաւարտով զրահապատ դիմակով եւ միջնադարեան ծանր զրահներով պատած հըսկայի մը դէմ կ'ելլէր, մերկիրան եւ սուրը ձեռքին։

Թորգոմ պատուոյ դաշտին վրայ վէրք ստացաւ եւ քաջի համբաւ վաստկեցաւ այս սխրագործութեամբ։

Մեծ հետաքրքրութեամբ կը պատրաստուէի ծանօթանալ իրեն։

Թորգոմ Օթել Փալաս իջեւանած էր։ Պոնափարթի առաջնորդութեամբ մտանք իր սենեակը։

Թորգոմ իր թիկնապահին եւ Անդրանիկի բարեկամ սպաներէն Ժամկոչեանի հետ էր. հետզհետէ ժամանեցին ուրիշ ընկերներ, մօտաւորապէս քսան հոգի, օսմանեան բանակի սպաներ, բժիշկներ։ Թորգոմ երկու առաջարկ ներկայացուց. հիմնել զինուորական լիկա մը, որուն կրնային մասնակցիլ ռուսահայ սպաներ եւս, եթէ համաձայն էին կռուիլ Թրքական ճակատին վրայ Հայաստանի պաշտպանութեան համար։ Եւ երկրորդ՝ 1914-ի կամաւորական դրութիւնը ջնջել եւ կանոնաւոր զօրք մարզել, դիմադրելու համար կանոնաւոր բանակի մը։ Այս ծրագրին հետապնդման համար կազ-

մել մարմին մը, բաղկացած զինուորական տարրերէ, որ պիտի ջանար տըւեալ պայմաններու կարելիութիւնները օգտագործել։ Շտապել հարկ էր այն հաւանականութեան առաջ, որ կովկասեան ճակատը կազմալուծուելու վրայ էր։ Պաշտպանել պէտք էր Գրաւեալ Վայրերը, ուր մեր ժողովուրդին ֆիզիքական գոյութիւնը սպառնալիքի տակ էր։

Բոլորս ալ կը զգայինք այդ անհրաժեշտութիւնը, բոլորս ալ համաձայն էինք. միայն դիտել տուինք որ այս գործը գլուխ հանելու համար երեք պայման լրացնել պէտք էր.—

ա. Անդրանիկ պէտք է շարժման գլուխ անցնի.

բ. Կանոնաւոր զօրակոչ հրատարակուելու է արեւմտահայ երիտասարդներու եւ անոնց մարզանքին սկսելու է բանալով ենթասպաներու դպրոց.

գ. Անհրաժեշտ է կովկասեան իշխանութեանց համաձայնութիւնը եւ նիւթական օժանդակութեան աղբիւրներու հայթայթում...։

Անդրանիկ արդէն նախատեսած էր ճակատի դասալքութեան հաւանականութիւնը եւ այս միջոցները ձեռք առնելու անհրաժեշտութիւնը։ Անդրանիկ եօթը ութ ամիս առաջ հրաւիրեց ռուսահայ հայրենասէր սպաներէն եօթանասունի մօտ անձեր, որոնց թելադրեց, մեր խմբագրատան մէջ գումարած ժողովներու ընթացքին, որ ջանան հայ զօրքը փրկել ընդհանուր կազմալուծումէն եւ աշխատին իրաւունք ստանալ հայկական առանձին գունդերը զօրացնել։ Այս գունդերը կազմուած էին կամաւոր խումբերու ջնջումէն ետք, ռուսահայ նախկին կամաւորներէ, որոնք ծառայած էին իբրեւ կորիզ վեց հայկական գունդերու, ռուսական բանակին կանոնաւոր մաս, անոր հայ սպաներու հրամանատարութեան ներքեւ ոյժ մը կազմելու համար։

Համագումարին վերջին դէպքերուն վրայ Անդրանիկ քաշուած էր Ռոստով. եւ մեզի հետ պայմանաւորուած էր որ Թիֆլիս վերադառնայ այն ատեն, երբ հրաւէր մը հասնի իրեն «Հայաստան»ի խմբագրութեան ստորագրութեամբ։

Ռուսիոյ դաշնակից պետութեանց – Երրեակ Համաձայնութեան – Թիֆլիսի ներկայացուցիչ հիւպատոսները արդէն ատենէ մը ի վեր ինքնաբերաբար ջանք կ'ընէին որ պահպանուի կովկասեան ճակատը, որ 1917-ին Տումայի խլրտումներէն քիչ առաջ միացած էր Պաղտատի անգլիական ճակատին, այսպէսով փակուած էր գերմանացիներուն առաջ Հնդկաստանի ճամբան։ Շատ բնական է որ Դաշնակիցները ամէն զոհողութեան յօժար ըլլային, այս պարիսպը անեղծ պահպանելու համար, եւ սիրով օժանդակէին մեզի որ բնաջնջումէ խուսափելու անդոհանքով կը ջանայինք պահել ճակատը որքան կարելի էր երկար եւ միեւնոյն ատեն փորձէինք հայ զօրքով զայն փոխարինելու։

Անգլիական, ֆրանսական եւ ամերիկեան ներկայացուցիչները Անդրանիկի հետ խորհրդակցած էին, կովկասեան ճակատին վրայ հայկական ոյժ մը կազմելու մասին – Ամերիկա պատերազմին մասնակցեցաւ 1917-ի գարնան, – պայմանաւ որ զէնք, ռազմանիւթ, պարէն եւ հագուստ հայթայթուի Ամերիկայի եւ Դաշնակիցներու կողմէ։ Անդրանիկ ռազմական յատակագիծ մը ներկայացուցած էր եւ քարտէս մը պատրաստած։ Անդրանիկ կը հաւա-

տէր որ նուազագոյն ուժերով կրնար ռուսական բանակը փոխարինել, պայմանաւ որ դաշնակիցները 60,000 զինուոր ցամաք հանէին Կիլիկիա և կը վստահեցընէր որ կրնան երկու կողմէն յառաջանալով միանալ: Դաշնակից ներկայացուցիչները այս ծրագիրը եւ Անդրանիկի գծած տեղագրական տուեալները իրենց սպայակոյտներուն հաղորդած էին, որոնք զարմանքով սքանչացեր էին Դիւցազնին ռազմական ձիրքին եւ հաստատած՝ յատակագծին կարելիութիւնը գործնականին մէջ: Անդրանիկ կ'ըսէր թէ՝ Կովկասեան Ճակատէն եւ միեւնոյն ատեն Մերսինէն գործողութեան մը ձեռնարկելով Հայաստանը ամբողջովին կը գրաւուի Թուրքերու ձեռքէն: Այս մասին ալ յատուկ ծրագիր մը ներկայացուցեր էր Առժամեայ Կառավարութեան օրով, հաւասարապէս Դաշնակիցներուն եւ ռուսերուն: Երբ Թրքահայերը զօրակոչի հրաւիրելու հարցը ծագեցաւ, Դաշնակիցները պատասխան տուին թէ այն ատեն միայն պատրաստ էին գործելու, եթէ ռուսահայերն ալ շարժէին Թրքահայոց հետ: Այսինքն՝ հայութեան ներկայացուցիչ պաշտօնական մարմին մը կ'ուզենան իրենց կողքին, հաւաստելու համար որ ամբողջ ազգը համամիտ է գործելու եւ նուիրուելու միասնաբար:

Այս անկարելիութիւն մը եղած էր: Ռուսահայ ղեկավարներէն յոյս չկար: Ահա թէ ինչո՛ւ համար որոշած էինք նախ մենք հարթել զանազան խոչընդոտները, եւ միայն գործը հասուննալու պարագային Անդրանիկը հրաւիրել շարժումը վարելու, հեռագրելով իրեն յանուն «Հայաստան» թերթին: Այժմ որ Անդրկովկասեան կառավարութիւն մը մէջտեղ եկած էր, խնդիրը կը կնճռոտէր, քանի որ մենք իբրեւ օտարականներ երկրին, միայն Կեդրոնական Կառավարութիւնը կրնայինք նկատի ունենալ: Իրենք, այս արարքին նախաձեռնողները իրենց գործին խառներ էին գրաւեալ նահանգներու վարչութիւնը, որուն վրայ որեւէ իրաւասութիւն չունէին: Ես անձնապէս այս կէտը ներկայացուցի Արեւմտեան Խորհուրդի դիւանին եւ «Հայաստան»ի մէջ խմբագրական տեսութեամբ մը թելադրուեցաւ նոյն Խորհուրդին դիմել ուղղակի Լենինի կառավարութեան, արեւմտեան տեսակէտը պարզելով եւ խնդրելով որ առանց նկատի առնելու Կովկասի բռնած դիրքը, մեր գաղթականներուն նպաստը շարունակուի Կեդրոնէն, որուն կապուած կը նկատենք միշտ «Հայաստանի գրաւեալ հողամասեր»ու վարչութիւնը: Արեւմտեան Խորհուրդի քարտուղար Գալիկեան Հրանտ ներկայացուց առաջարկս Դիւանին, եւ ան որոշեց Խորհուրդի անդամ պոլշեւիկ Արմենակ Հայկունին պատուիրակ ղրկել Կեդրոնական Կառավարութեան մօտ, մեր տեսակէտը հաղորդելու համար:

Հարկ չկար ուրեմն Անդրկովկասի Կառավարութեան հետ շփման մէջ մտնելու: Իրական կառավարութիւնը՝ դեմոկրատիկ իշխանութիւնը ըլլալով Ազգային խորհուրդները, մենք գործ ունէինք Ռուսահայոց Համագումարէն ծնունդ առած Ազգային խորհրդին հետ: Այս Խորհուրդն է որ 1918–1919–ին Թիֆլիսէն Երեւան փոխադրուելով դարձաւ կառավարութեան Խորհրդարանը: Ուստի Թորգոմի խորհրդակցութենէն ծնած Հայաստանի փրկության Կոմիթէն դիմեց նախ այս Ազգային Խորհուրդի նախագահութեան եւ առաւ. ժամադրութիւն մը:

Այս ժամադրութեան նկարագրութիւնը կը ներկայացնեմ հոս իբրեւ նմոյշ մը չկամութեան եւ հակառակութեան ոգիի:

Հոկտեմբերի վերջերն էր. իրիկուն մը վերջապէս, Ազգային Խորհուրդը իր հաւաքական նիստին հրաւիրեց մեզ, այսինքն՝ «Փրկութեան Գոմիթէ»ն, լսելու մեր ծրագիրը:

Ե) ՇԱՀԵԿԱՆ ԲԱՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ՄԸ...

Աւետիս Ահարոնեանի գլխաւորած Ազգային Խորհուրդը գումարուած էր Արտիստականի դահլիճը, ուր ընդունեց մեզ՝ Գոմիթէին Վարչութեան անդամներս, Թուով ինը հոգի:

– Ձեր նամակը կարդացինք, սկսաւ Ահարոնեան, այժմ ասացէք թէ մօտաւորապէս ի՞նչ էք ծրագրել եւ ի՞նչ կարող ենք անել ձեզ օժանդակելու համար:

Մեր կողմէ Թորգոմ խօսք առաւ.

– Ռուսաստանի պետական քայքայումը որոշ է. մասնաւորաբար բանակը կը քայքայուի. յայտնի է Կովկասի բանակին ձգտումը հաւաքաբար հոն քաշուելու, մա՛նաւանդ հաշտութեան խոստումներէն ետք, կասկած չի վերցներ:

Ձեզի շատ լաւ յայտնի պէտք է ըլլայ որ, շարունակեց Թորգոմ, ռուս զօրքը, ձեր վրացի եղբայրներէն սորվեցաւ թէ այս հողերը իրեն օտար հողեր են եւ սկսաւ մրմնջել. «Մենք մեր երկիրը պիտի երթանք, այս օտար հողերուն վրայ գործ չունինք, մենք մեր տուները պիտի երթանք» ըսելով կովկասեան ճակատը լքելու վտանգաւոր տրամադրութեան մէջ է, տփխիլիսը քայքայուած է, պոլշեւիկներն անգամ չեն կրնար զայն վերականգնել: Զօրքին քաշուիլը շաբաթներու խնդիր է: Այն ատեն Թրքական բանակին առաջ կը բացուին Հայաստան եւ Կովկաս: Մենք ուրեմն այս ստուգութեան վրայ յենած՝ կը փափաքինք ստեղծել Թրքահայ զինուորական ույժ մը. Թրքահայութիւնը թարմ եւ եռանդուն ույժ մըն է, երիտասարդութիւն մը ունի որ պատերազմի յոգնութիւն չէ տեսած: Կը փափաքինք որ անմիջապէս սկսուի այս ույժին ստեղծումին, պայմանով որ կազմուած զօրամասը լրացնէ կանոնաւոր զօրքի հանդամանքը, խիստ տփխիլիսի ենթարկուի եւ անոր խնամատարութիւնը եւ զինումը ստանձնեն դաշնակից ներկայացուցիչները: Այսպէս քանի մը ամիսէն պատրաստի ույժ մը կ'ունենանք, որ կրնայ կոփել կովկասի ճակատին վրայ պաշտպանողական գործողութիւններուն:

Բոլոր ժողովականները մտիկ ըրած էին այս խօսքերը, առանց միջամտութեան: Ահարոնեան պահ մը մտածեց եւ յետոյ սկսաւ իր կարգին խօսիլ.

– Ինչ որ մտահոգում է ձեզ, մեզ էլ է մտահոգում, մենք արդէն սկսել ենք հայկական կորպուսի կազմակերպութեան, մենք կարծում ենք որ այդ բաւական կը լինի եւ հարկ չի լինի Թրքահայութեան առաջարկելու նորանոր ծանր զոհողութիւններ: Մեզ համար ամէն մի Թրքահայ երիտասարդ ա–

պագայ ընտանիքի կորիզ է, թող նրանք մնան հանգիստ թիկունքում, մենք կը գուրգուրանք նրանց վրայ, եւ կ՚ուղարկենք ռուսահայ զօրքը ճակատը պաշտպանելու: Մեզ համար թանկ կեանքեր են, որոնք մեր երազների աշխարհն են կազմել եւ ծաղկեցնելու են նրան՝ մի օրհնուած օր, երբ հայի համար էլ կը ծագէ մեծ արշալոյսը, որին ծածկում են անիծուած Թուխպեր:

Կարգը մեզի եկած էր պահ մը ամփոփուելու...

Ժողովականները լուռթեամբ կը սպասէին մեր հակազդեցութեան: Գիտէինք որ Ազգային Խորհուրդը մանրանկարն էր Համագումարին, բոլոր կուսակցութիւնները համեմատական թուով ներկայացուած էին հոն, դաշնակցականները մեծամասնութիւն ըլլալով: Մեզի համար շահագրգռական էր մանաւանդ ձախակողմի հակազդեցութիւնը:

Թորգոմ խօսք առաւ.

– Կորպուսի կազմութեան վրայ այդքան լաւատե՞ս էք,– վերսկսաւ ան,– դժբախտաբար մենք ձեզի համակարծիք չենք: Արդէն եօթը ամիս է ճիգ կը թափուի ձեր կողմէ այդ կորպուսը կազմելու, բայց հազիւ թէ երկու երեք կիսկատար պաթալյոն կրցած էք կազմել, եւ ձեր իսկ բրոփականտիստները միւս կողմէն կը խառնակեն անոնց կարգապահութիւնը տիսիփլինի դէմ քարոզ կարդալով զինուորին – քարոզչութիւն՝ որուն վերջ տուին պոլշեւիկները, հակոյն որ իշխանութիւնը ձեռք առին Կեդրոնի մէջ, որովհետեւ անտրամաբանական է քայքայում քարոզել բանակի մը, որուն հրամայողը նոյնինքն անոր շահերուն ներկայացուցիչն է... (խլրտումներ մեծամասնութեան աթոռներէն): Այս կիսակատար պաթալյոնները, կ՚ըսեմ, բացարձակապէս զուրկ են տիսիփլինէ եւ կռուելու անընդունակ են:

«Խորապէս զգացուած ենք,– շարունակեց Թորգոմ,– մեզ հանդէպ ձեր տածած եւ արտայայտած գուրգուրանքէն: Սակայն ստիպուած ենք յիշեցնել ձեզի թէ՝ անզէն ու անկազմակերպ ժողովուրդ մը աւելի ենթակայ է կոտորածի վտանգին՝ քան թէ խուճապէ չտարուող կազմակերպուած զօրքի վերածուած բնակչութիւն մը, իր կարգապահ երիտասարդութեան պաշտպանութեան տակ: Պատերազմի զոհերը չեն համեմատուիր խուճապահար կոտորուող ժողովուրդի մը տուած զոհերուն հետ: Մեր երիտասարդութիւնը երբեք չի համաձայնիր ձեր տեսակէտին, որ կ՚ուզէք տալ իրենց՝ հայրենիքի վտանգի պահուն: Ընդհակառակն, ռուսահայ զօրքը, մաս մը տանջուած ցարիզմէն՝ չորս տարուան խրամատային չարչարանքէն, մաս մըն ալ թունաւորուած «պոլշեւիկեան» որակուած քարոզչութենէն, զոր կը մղեն բոլոր ընկերվարական կազմակերպութիւնները, ձեր երեւակայածին չափ լաւ ատաղձ մը չէ, կարգապահ բանակ մը կազմելու համար: Ընդհակառակն, օգտուելով այն թանկագին առիթէն, որ տակաւին ռուսական բանակը չէ քայքայուած եւ քաշուած ճակատէն, ռուսահայ անձնուէր զինուորներ կը մնան ճակատը եւ կոչ կ՚ընեն նոր ուժերու որ միանան իրենց: Մենք այժմէն բանակ կը մարզենք տաճկահայերէն, որպէսզի քայքայումը սկսած պահուն մարզուած գունդեր ունենանք ճակատի վրայ փոխարինելու համար յոգնած եւ փախչող զօրքերը»:

Ահարոնեան յարեց.

– Մի ուրիշ վտանգ կայ. եթէ մենք համաձայն լինինք տաճկահայերի զինուորագրմանը, թաթարներն ալ պիտի պահանջեն գրաւուած վայրերի թուրքերից եւ քրտերից զօրք կազմել:

– Թաթարները եթէ կարող ըլլային այդ բանն ընելու՝ երբեք մեր ազգանշանին չէին սպասեր. միւս կողմէ մենք համաձայն ենք պաշտօնական զօրաշարժ չընելու, մեր երիտասարդները առանց պարտադրութեան եւ անաղմուկ կու գան, անունը կը դնենք միլիս – ժանտարմըրի, Հայաստանի գոմիսարիատին ոստիկանական ոյժ:

– Որքան ոյժ կը յուսաք ունենալ,– հարցուց յանկարծ ձայն մը կիսախաւար անկիւնէ մը...

Նայեցայ այն կողմը. Ս. Վրացեանն էր:

– Քսան-քսանըհինգ հազար, պատասխանեցի, ընչտակի իրեն նայելով: Կը յիշէի կամաւորական շարժումի օրերը, երբ այդ նոյն անձը Ամերիկայի մէջ կը յոխորտար թէ արդէն 20–25 հազարի հասած էր կամաւորներու թիւը... Մինչ ես իմ վարած Վիճակագրական Դիւանիս ցուցակներով արձանագրած էի 10,000 անուններ, որոնցմէ 6000-ը երբեք Տտապի ղունէն անցած չէին եւ ռուս բանակէն փախստականներ էին եւ միայն 4000-ը ճակատ գտնուած էին...:

Վրացեան նայուածքը ուրիշ կողմ դարձուց եւ թերահաւատ ընչտով մը յարեց.

– Այդքան զօրք տալու թրքահայութիւն չկայ. Կովկասում ձեր թիւը հազիւ 100–120,000 է...

Անպատակ վիճաբանութեան մը ձեռնարկելով խնդիրը թաղելու ձեւ կ՚առնէր վէճը:

Ասոր վրայ խօսք առաւ ձախակողմեան պատգամաւոր, Ազգային Խորհուրդի անդամ Արամայիս Երզնկեան:

Ահարոնեան ըսաւ.

– Խօսքը ձերն է:

– Մենք միշտ նկատել ենք,– յարեց Խ. Հայաստանի ապագայ երկրագործական կոմիսարը,– որ Թրքահայաստանի հարցը թրքահայոց ներքին գործն է:

Եւ դառնալով մեզի՝ աւելցուց.– Եթէ դուք կամենում էք զօրք կազմակերպել, պաշտպանել Հայաստանը, եթէ այնպէս էք համոզուած թէ այդ է անհրաժեշտը, մեզ մնում է միայն իբրեւ եղբայրներ տալ ձեզ բոլոր դիւրութիւնները եւ աջակցութիւնը, որ կարող ենք իբրեւ այս երկրի քաղաքացիներ, եւ ինչքան որ կը ներեն մեր ուժերը ձեզ օժանդակելու: Մենք միւս կողմից հակառակ ենք այն բոլոր միջամտութիւններին, որ ռուսահայերի կողմից կը լինեն ձեր բացարձակ իրաւունքների եւ ճակատագրի վրայ: Եթէ մենք յաջողեցանք կազմակերպել ռուսահայ կորպուսը նա կը գայ պաշտպանելու ձեր կողքին Հայաստանի հողը:

Այս խօսքերը խռովք պատճառեցին Ազգային Խորհուրդի դաշնակցական մեծամասնութեան մէջ եւ խլրտումներ սկսան:

Ս. Վրացեան եւ Կորիւն Ղազարեան,– երիտասարդ դաշնակցական մը

որ սկսեր էր իր ճամբան հարթել շեֆիկ դառնալու... – միաբերան պոռացին.

– Հետաքրքիր է իմանալ թէ Ազգայի՞ն Խորհուրդի կողմից է խօսում Երզնկեանը...

– Ոչ, փութաց յայտարարել Երզնկեան, չոր եւ կտրուկ ձայնով մը:

Ահարոնեան կտրեց Երզնկեանի խօսքը եւ հանդարտեցուց իր համհարզները.

– Նա իրա անհատական կարծիքն է յայտնում:

Երզնկեան սրտմտեցաւ.

– Եթէ թոյլ տաք լրացնել խօսքս... Ես խօսում եմ մեր ֆրակցիայի անունով... Սա մեր ֆրակցիայի պաշտօնական յայտարարութիւնն է, լրացուց Արամայիս Երզնկեան չոր կերպով:

Միջադէպը փակուեցաւ եւ նախագահը՝ Ահարոնեան կրկին խօսք առաւ.

– Նկատի ունենալով այս բոլորը,– ըսաւ ան,– քանի որ մտադրել էք անպատճառ մի բան անել, մենք համաձայնում ենք, որ այդ լինի իբրեւ տեղական միլիցիա: Հայաստանի Կոմիսարիատը արդէն երկիրը բաժնել է վեց շրջանների, ամէն մի շրջանի համար ստեղծում է ոստիկանական ոյժ, թող տաճկահայերը մտնին նրանց մէջ:

– Կոմիսարիատին ըրածը տղայական խաղալիկ է, ընդմիջեց գնդապետ Թորգոմ,– այդ շրջաններէն մէկը որ Էրզրում–Երզնկա–Ալաշկերտ եւ մինչեւ Վանի սահմանները մէջը կ'առնէ, իրաւասու է միմիայն... 500–էն 1000 հոգինոց միլիս մը ունենալու.

– Լաւ, արէք ինչպէս որ ուզում էք, հաւաքեցէք որքան կարող էք, մարզեցէք, տիսիպլինի ենթարկեցէք, միայն թէ անաղմուկ լինի... ժանտարմըրին անուանեցէք միլիս. միայն թէ զինուորի անունը չկրէ, ըսաւ Ահարոնեան:

– Շատ լաւ. զինուորին բոլոր պայմանները կը լրացնեն եւ միլիս անունը կը կրեն, եթէ կ'ուզէք, ոստիկանութիւն... անուանենք. ասիկա կը գոհացնէ՞ ձեզ:

Չպատասխանեցին. եւ մենք մեկնեցանք...:

Միամտութիւն պիտի ըլլար կարծելը թէ՝ խնդիրը կարգադրուած էր...:

Օրեր անցան եւ Ազգային Խորհուրդը ոչ մէկ քայլ առաւ, մեզի տուած իր խոստումը կատարելու համար: Իսկ միւս կողմէ՝ գնդապետ Թորգոմ կը վարէր բանակցութիւններ դաշնակից ներկայացուցիչներուն հետ, յաջողութեամբ:

Ֆրանսական զինուորական պատուիրակութիւն մը եկած էր Թիֆլիս, գնդապետ Շարտինիէյի գլխաւորութեամբ, եւ անգլիացի պատուիրակներ զօրավար Շօրի ղեկավարութեամբ: Ասոնց նպատակն էր քաջալերել կովկասեան ժողովուրդներու դիմադրութիւնը թուրքեւգերման թշնամիին դէմ եւ որքան հնար էր կասեցնել ռազմաճակատին քայքայումը: Ֆրանսացիք զինուորական հիւանդանոց մըն ալ հաստատած էին, բժիշկի մը, առողջապահական պաշտօնէութեան եւ հիւանդապահներու հետ: Այս պատուիրակութեան

թարգմանի պաշտօնը առաջարկուեցաւ ինծի եւ զայն ընդունեցի ատեն մը:

Դաշնակիցները կը սպասէին որ ռուսահայոց Ազգային Խորհուրդը իրենցմէ օժանդակութիւն ուզէր հայկական ուժերուն օգնելու համար զէնքով, պարենաւորմամբ, ռազմամթերքով եւայլն, եւ Ազգային Խորհուրդը կը դանդաղէր...:

Կեդրոնական Կառավարութիւնն ալ չփման տրամադիր էր հայոց հետ: Բայց ան ալ կը յուսար հայոց միջոցաւ ամբողջ Անդրկովկասը մղել, ետ կենալու այն սպառողական եւ վարանոտ դիրքէն, զոր ան բռնած էր Լենինի Կառավարութեան հանդէպ եւ ճանչնար զայն:

Առաւօտ մը ֆրանսական հիւպատոսը մեզի յանձնեց Բեթրոկրատի իր դեսպանէն ստացած հեռագրին մէկ պատճէնը, որ հետեւեալ կերպով խմբագրուած էր. «Իմ Կառավարութիւնս որոշած է, իր դաշնակիցներուն հետ համախորհուրդ կազմել Մեծ Հայաստան մը, բաղկացած Կիլիկիայէն, թրքահայ վեց նահանգներէն եւ Ռուսահայաստանէն: Հետեւաբար, կը լիազօրենք ձեզ, որպէսզի թէ՛ գնդապետ Թորգոմի ներկայացուցած զօրքէին եւ թէ՛ Ազգային Խորհուրդի նախագահ Ահարոնեանի հաւաստիք տաք հայկական բանակի մը կազմութեան համար մեր կողմէ ըլլալիք օժանդակութեան մասին: Միայն թէ տրուած ըլլալով Ռուսիոյ կողմէ մեր կրած յուսախաբութիւնը, պայման կը դնենք որ բոլոր կազմակերպութեանց համար ըլլալիք ծախքերը մեր ձեռքով, մեր ղեկավարութեամբ, մեր հակակշռով պիտի կատարուին»:

Չէինք կրնար կասկածիլ այս հաւաստիքին անկեղծութեան վրայ: Դաշնակիցները, սկսեալ Բարենորոգումներու ծրագրէն մինչեւ պատերազմին ծագումը, մեզի հանդէպ համակրութիւն ցոյց տուած էին: Ֆրանսական Կառավարութիւնը հայկական տեղահանութեանց եւ կոտորածի օրերուն յայտարարած էր թէ հաշուեյարդարի օրը հայոց մեռելները եւս պիտի հաշուեն իբրեւ թիւ: Դաշնակիցները ազդարարած էին Թալէաթ փաշայի դահլիճին թէ՝ Թուրք կառավարութեան անդամները եւ Իթթիհատի ղեկավարները անձնապէս պատասխանատու պիտի նկատուէին հայոց դէմ գործուած ոճիրին համար եւ պիտի դատուէին եղեռնադատ ատեանի առաջ:

Քանի պատերազմի տարիները կ'անցնէին՝ այնքան աւելի յստակ եւ որոշ կ'ըլլային հայոց ուղղուած արդարութեան, հատուցման, թրքական լուծէն վերջնական ձերբազատման, Հայաստանի մը վերյառնութեան հաւաստիքները: Ի հարկէ այս վերջին խոստումը պայմանաւորուած էր մեր կողմէ զինուորական ճիգի մը գործադրման հետ...:

Ազգային Խորհուրդը, սակայն, արտառոց դիրք մը բռնած էր, անզգայ մնալով թէ՛ Ռուսիոյ Կեդրոնական Կառավարութեան, թէ՛ դաշնակիցներուն եւ թէ՛ մեր դիմումներուն, անհասկնալի պատճառներով, որոնք իմաստութենէ դրդուած չէին բնաւ...:

Այն ատեն սկսայ մտածել Ազգային Խորհուրդին հեղինակութենէն ազատելու միջոցի մը մասին:

Միտքս եկաւ որ արեւմտահայութեան համագումարը լիազօրութիւն տուած էր Արեւմտահայ Խորհուրդին՝ երկրին մէջ միլիցիա մը կազմել: Երբ

հայրենիքի փրկութեան գործին հաւաքուեցաւ, առաջարկեցի այդ գործին նախաձեռնութիւնը յանձնել եւ յանձնարարել Արեւմտահայ Խորհուրդին: Կոմիտէն ընդունեց ծրագիր-առաջարկս եւ Պոնափարթեանն ու զիս նշանակեց այս մասին պատգամաբեր Արեւմտահայ Խորհուրդի Դիւանին մօտ, գործին յաջողութիւնը հետապնդելու համար:

Դիւանին նախագահը երկար ատենէ ի վեր Թիֆլիսէն բացակայ էր. Վ. Փափազեան, արդարեւ, Երեւան կը բնակէր եւ հազուադէպօրէն Թիֆլիս կը հանդիպէր: Ուրեմն, խորհրդակցեցայ Խորհուրդին քարտուղար եւ գործավար Հ. Գալիկեանի հետ. վստահ էի Գալիկեանի՝ ինծի հանդէպ տածած վստահութեան եւ համամտութեանը վրայ:

— Միակ միջոցը հեռագրով Փափազեանը կանչել եւ խորհրդակցիլն է, վճռեց ան:

Հեռագիրը քաշուեցաւ. բայց Փափազեան հազիւ երեք շաբաթէն եկաւ Թիֆլիս:

Արդէն Դեկտեմբեր ամիսը ոտնակոխած էինք...

Փափազեան առարկեց թէ՝ Արեւմտահայ Խորհուրդի Դիւանը իրաւասու չէ ինքնիրմէն գործելու եւ պէտք է Խորհուրդի նիստ գումարել: Բայց հաւաստեց թէ ինքն ալ համակարծիք էր գաղափարիս, եւ անմիջապէս պիտի խորհրդակցէր Ազգային Խորհուրդին հետ, գործը հարթելու համար, Արեւմտեան Խորհուրդի քսանհինգ անդամները հրաւիրելով նիստի: Այդ նիստը արագ գումարուեցաւ եւ խնդրոյն տեղեկանալով նկատեց թէ լաւ կ'ըլլար լայն խորհրդակցութեան մը յանձնել ձեռնարկը. հետեւաբար, ժողովի հրաւիրեց Շրջանային խորհուրդները — Արեւմտահայ Շրջանային Խորհուրդներ կազմուած էին Երեւան, Ալեքսանդրապոլ, Ղարաքիլիսէ, Կարս, Արտահան եւ Արտանուշ, Սարիղամիշ, Օլթի, Թիֆլիս, Գանձակ, Դիլիջան, Կաղզուան, Կողբ, Լոռի, Կարվանսարայ, Արմաւիր, ինչպէս հետեւեալ հեռաւոր վայրերը.— Պաքու, Պաթում, Արմաւիր, Սոխում, Ռոստով, Սոչի, Նախիջեւան, Ատրպատական: Երկիրը բաժնուած էր վեց շրջաններու.— ա. Վան, բ. Ալաշկերտ, գ. Բասեն, դ. Խնուս, ե. Էրզրում, զ. Տրապիզոն: Բացի այս շրջաններէն հրաւիրուեցան նաեւ արեւմտահայ թերթերը, կուսակցութիւնները՝ մէկական ներկայացուցիչ ղրկել:

Մենք ալ Անդրանիկի ղրկեցինք պայմանական հեռագիրը: Արդէն դաշնակիցները եւ իրենց սպայակոյտի շրջանակները իր ներկայութիւնը կը հայցէին անհամբերութեամբ եւ կը յայտնէին թէ միայն անոր մեծ ժողովրդականութիւնը կրնար վստահութիւն ներշնչել իրենց գործին յաջողութեանը վրայ, մա՛նաւանդ զինուորական շարժում մը:

Միեւնոյն ատեն լուր ստացանք խորհրդաւոր կերպով, թէ Լենինի կառավարութիւնը յատուկ լիազօր մը առաքած է Թիֆլիս, որուն ժամանումին կը սպասուէր մօտ ատենէն:

Հազիւ թէ մեր պատրաստութիւնները լրացեր էին, երբ ահա պայթեցաւ անսպասելի աղէտը ռազմաճակատէն... ռուս զօրքը կը նահանջէր: Բանակը կը քաշուէր ամէն ինչ թողած, ցրուելով ինչ որ դեռ երէկ կը հանդիսանար ռազմական ամեհի մեքենան, որ էր երեք հարիւր յիսուն հազարնոց

ոյժի մը հրետանիները, զինամթերքը, լեռնակուտակ մթերանոցի պարէնը, ամրոցներու թնդանօթները, Կարնոյ անառիկ բերդը, ամէն ինչ...

Եւ կը յառաջանար դէպի ետ ամեհի կոհակի մը պէս, դանդաղօրէն, հանդարտ քայլերովը ռուս մուժիկի, որ սովոր է անցնիլ քիլոմեթրներով տափաստաններ, Ուրալէն անդին մինչեւ Ծայրագոյն Արեւելք: Այսպէս կը նահանջէր ռուս զօրքը Կովկասեան ճակատէն: Այդ ճամբուն վրայ, խորտակելով ամէն արգելք, աւարի տալով, դառնալով կասկածելի հակառակորդներուն հանդէպ: Կը խուժէր զօրքը Էրզրում, Սարիղամիշ, կը գրաւէր կառախումբերը, բայց հարիւր հազարաւորներ չէին կրնար տեղ գտնել վակոններու մէջ, կը մագլցէին կառաշարի վակոններու տանիքները, դռներուն աստիճանները, կառքերուն ադոյները, ողկոյզներով կը կախուէին պատուհաններէն, ներսը տեղ գրաւած իրենց ընկերներուն գլուխին կը նետէին իրենց սնտուկները, ծրարները, հակերը, երբեմն արագահարուած մը, փամփուշտի սնտուկ մը, քաշելով նոյնիսկ թնդանօթները զորս հետերնին առեր էին, յուսալով զանոնք հասցնել մինչեւ իրենց գիւղը...: Վակոններու ապակիները ջարդուփշուր եղած էին, գնացքի գիծերուն վրայ գտնուող կայարանները գրաւուած էին նահանջող զինուորներու ամբոխէն: Այս այն յաղթական բանակն էր, որ Հայաստանի բարձրաւանդակը մագլցեր էր անտեղիտալի մղումով, եւ որուն գրոհները ջախջախեր էին Էնվէր փաշայի ցնորքները՝ Ճենկիզ խանեան կայսրութիւնը վերականգնելու, ա՛յն բանակը որ Արկոնաւորդաց ճամբաներէն մինչեւ հայկական Տաւրոս ճամբարած էր հիւսիսէն հարաւ վարելով հողը օսմանեան փաշաներու եւ Թուրք պորտաբոյծներու: Այժմ վերածուած խառնիճաղանճի մը՝ ենթակայ էր անպաշտպան զոհը դառնալու որեւէ կազմակերպուած յելուզակային խումբի, իր տուն վերադարձի ճամբուն վրայ: Եւ արդարեւ, «Թաթար»ները պիտի չուշանային կազմակերպուիլ եւ այս համազգեստաւոր բազմութիւններու ճամբուն վրայ ծուարիլ զանոնք կոտորելու, կողոպտելու եւ անոնց զէնքերով զինուելու համար:

Սուինները եւ պատերազմական կազմածներու անտառը Սանահինէն կը հասնէր Թիֆլիս, եւ հետզհետէ յստակ կը լսուէր զինուորներուն աղաղակը.

— Դամո՛յ...,— դէպի տուն:

Անշուշտ հասկնալի էր յոգնած, տառապած, խրամներու մէջ չորս տարի անընդհատ, առանց արձակուրդի լքուած, տարաժամ ծերացած այս երիտասարդ մարդոց կանչը... Բայց մեր յուսահատութիւնն ալ հասկնալի էր: Այս «դէպի տուն» աղաղակը կը հնչէր մեր տունը կործանող ահազանգի մը պէս: Շա՛տ ուշ էր այլեւս, անկարելի էր նոյնիսկ մէկ երկու ամիս եւս պահել բանակ ըլլալէ դադրած զանգուած մը: Կովկասի երազատես դաշնակցականները կարծես այս քաոսին կը սպասէին, փէշերնին ժողուելով զօրախումբ կազմակերպելու համար...: Բայց ո՛չ վրացոց եւ ո՛չ ալ «Թաթար»ներու հոգն էր օժանդակ կանգնիլ հայոց մետասաներորդ ժամու անճարակ ջանքերուն: Անոնք վաղուց պատրաստուած էին օսմանցի Թուրքերուն առաջ ստրկանալու, իրենց իշխանաւորներուն լուծը թօթափած չըլլալով: Կովկաս-

եան բանակի սպարապետ Ջօր. Պշեվալսկի հրատարակեց աղեկտուր կոչ մը, որով յուսահատական դիմում մը կ'ընէր փախչող զօրքին, լսել «իրենց հին հրամանատարին աղերսը եւ չհեռանալ ռազմաճակատէն»...:

Սակայն միւս կողմէ, ոչ-հայ բոլոր կովկասեան տարրերը կ'ըսէին այդ զօրքին.– «Այս հողերը Ռուսաստան չեն, մերն են, ի՞նչ գործ ունիք հոս. ելէք գացէք, հեռացէք այս երկրէն. ձեր երկիրը վերադարձէք...»:

Ռուս գիւղացին որ մինչ այդ, կարծեր էր թէ Ռուսաստանի բովանդակ տարածութիւնը հասարակաց հայրենիքն է ամենուն, տեսնելով այս ժողովուրդներուն խարական ընթացքը, աւելի եւս կը համոզուէր իր «տունդարձ»ի մղման արդարութեանը եւ կը շարունակէր նահանջել... Պշեվալսկիի կոչը որեւէ արձագանգ չունեցաւ, թէեւ ճակատին վրայ կը մնար դեռ բովանդակ բանակին բաւող վեց ամսուան պաշար եւ ռազմանիւթ:

Զ) ԱՆԴՐԱԴԱՐՁ ԱԶԳԱՅԻՆ ԲԱՆԱԿԻ ԽՆԴԻՐԻՆ

Ակնարկուեցաւ ռուսահայ զօրաբանակի կազմութեան ձախողութեանը: Քանի մը խօսք ընել կ'արժէ այդ առթիւ: 1917-ի Նոյեմբերին, կովկասեան ճակատին քայքայումէն դրեթէ ամիս մը առաջ, երբ իշխանութիւնը դեռ առժամեայ կառավարութեան ձեռքն էր, Անդրկովկասեան Խորհուրդը քննութեան կ'ենթարկէր ազգային զօրաբանակներ կազմելու հարցը: Կերենսկիի կառավարութիւնը ձգձգումներէ ետք արտօնած էր ի վերջոյ բանակին վերակազմութիւնը ձեւել ազգային հիմերով, յուսալով որ զինուորներ կը խանդավառուին իրենց ազգային զօրաբաժիններուն մէջ խմբուելու մտածումէն: Հայերը կայսերական բանակին արդէն տուած էին 180 հազար զօրք, որոնց մէջ՝ Թնդանօթաձիգ զօրաց ընտրանին...: Կովկասեան ազգերէն ամենէն աւելի հայերը ըլլալու էին այս մասին շահագրգռուողները, սակայն խնդիրը կապուած էր Անդրկովկասի իշխանութեան, որուն հրահանգով միայն կրնայ կազմուիլ զօրագունդը: Արդ, կառավարական ձեւը փոխուած էր, Բան. Զին. Գիւղցն. Խորհուրդէն անցած էր երեք ազգերու կողմէն Սահմանադիր ժողովին համար ընտրուած պատգամաւորներու խորհրդարանի մը, Սէյմ անունով, որուն վրացի եւ թաթար անդամները ձգձգեցին խնդրին քննութիւնը... մինչեւ Դեկտեմբեր 23:

Ասիկա շատ բնական էր. Սէյմին անդամներուն մեծամասնութիւնը վրացի մենշեւիկներ եւ «թաթար» մուսավաթականներ էին: Երկու ազգերու տիրապետող դասերն ալ գաղտնի համաձայնութիւն ունէին Թուրքերուն հետ, եւ ապահոված էին իրենք զիրենք ռուսական ազդեցութենէ ձերբազատելու, հետեւաբար վախ չունէին օսմանեան յառաջխաղացքէ: Անոնց նպատակը հայոց դիմադրական կարողութիւնը տկարացնել էր որքան կարելի էր: Իսկ հայ ղեկավարներուն ընթացքը անբացատրելի էր, որ անմտօրէն ծուղակը իյնային, եւ վրացիներէ տարուէին «դեմոկրատական» այսինքն՝ ընկերվարական տարրերու վերապահուած իշխանութենէ մը ձեռք քաշելով յանձնառու ըլլային մուսավաթի պէս աւատապետական եւ հայատեաց կազմակեր-

պութիւն մը իշխանութեան գլուխ բերելու, որով հայերը կովկասեան գործերը տնօրինելու մէջ մնային փոքրամասնութիւն...: Սէյմի կառավարութիւնը ճամբայ կը յարդարէր Թուրքերուն Կովկաս մուտքին եւ այս կը նշանակէր կովկասահայերն ալ մատնել Թրքահայոց ճակատագիրին, ինչպէս կը գուշակէր Անդրանիկ:

Ռուս զօրքին նահանջը կը շարունակուէր եւ բնաւ յոյս չկար որ վրացի եւ թաթար զինեալ ուժեր հայոց հետ գային վերցնել ռազմաճակատին պաշտպանութիւնը, այլ անոնք վտանգաւոր բարեկամներ կը յայտնուէին, մանաւանդ «թաթար»ները, որոնք սկսան Թիֆլիս-Գանձակ երկաթուղիին վրայ յարձակումներով կողոպտել ռուս զինուորները եւ զինուիլ այս աւարով: Ռուսահայ Ազգային Խորհուրդը, որ այնքան սկեպտիկ վարմունք մը ունեցեր էր Թրքահայոց մտահոգութեանց հանդէպ, վճռեց կազմել վերջապէս հայկական զօրաբանակը, որուն վերին հրամանատարութեան կոչուեցաւ զօր. Նազարբեկեան:

Ազգային Խորհուրդը նոր կազմակերպուեր էր ռուսահայ «Համախորհրդակցութենէն»: Ան սկիզբէ օրերէն ջանաց ինքնիրեն համահայկական բնոյթ տալ. այս ձգտումին դէմ ընդվզեցան մասնաւորաբար ձախակողմեան ընկերվարականները, պոլշեւիկները եւ ի հարկէ Թրքահայերը:

«Հայաստան»ով մենք բողոքեցինք: Տիրապետելու տենչը խոր եւ անյագ էր Դաշնակցական պետերուն մէջ:

Նազարբեկեանի զօրաբանակին մէջ կրնային մտնել միայն ռուսահպատակներ, իսկ արեւմտահայութիւնը ուրոյն միջազգային հանգամանք ներկայացնող ամբողջութիւն մըն էր, ուստի պէտք էր պատշաճեցնել ձեւակերպութիւնը նպատակին հետ:

Ազգային Խորհուրդը սկսաւ խորհրդակցիլ, ուրեմն, Հայաստանի Կենտրալ Կոմիսարիատին հետ, թրքահայոց առանձին երկրապահ զօրամաս կազմելու համար:

Հայաստանի Գրաւեալ Հողամասի Վարչութիւնը Էրզրում, Վան, Պիթլիս, Տրապիզոն նահանգներուն մէջ այս «կոմիսարիատ»ին ենթակայ էր, եւ համարատու էր Բեթրոկրատի արտաքին գործոց պաշտօնատան: Համարատու էր նաեւ Կովկասեան Ճակատի վերին հրամանատարութեան: Լենինի Կառավարութիւնը չճանչցաւ Անդրկովկասեան Սէյմը, չճանչցան Դաշնակիցները. անոր հետ իր յարաբերութիւնները խզեց նոյնպէս Կենտ. Կոմիսարիատը, որուն ընթացքին դէմ բողոքեց «Հայաստան» եւ իր տեսակէտը ընդունիլ տուաւ, ինչպէս գիտենք, Արեւմտահայ Խորհուրդին: Կոմիսարիատը, իբրեւ առժամեայ փոխանորդութիւն, ճանչցաւ Թիֆլիսի դաշնակից ներկայացուցիչները, անոնք «յանուն Ռուսիոյ» Թիկունք կանգնեցան ընդհանուր հրամանատար զօր. Լեպետինսկիի եւ Հայաստանի Կենտ. Կոմիսարիատին: Արեւմտահայերս խօսքի իրաւունք չունէինք եւ ոչ ալ ի զօրու էինք գործին միջամտելու:

Այն պէտքէն, որ արտաքին գործոց նախարարութենէն կու գար ցարդ կոմիսարիատին եւ պատերազմական նախարարութենէն ռազմաճակատի ընդհանուր սպայակոյտին՝ յանձնառու եղան հայթայթել դաշնակիցները, պահ-

պանելու համար ճակատը թշնամի Թուրքեւգերման զօրքին դէմ: Ահա այսպէս է որ արեւմտահայոց զինուորագրութիւնը միջազգային կերպով կապուեցաւ Հայաստանի ընդհանուր կոմիսէրութեան: Ըստ երեւոյթի բանակցութիւնները տեղի կ'ունենային Ազգային Խորհուրդին եւ Կենտ. Կոմիսարիատին միջեւ, ըստ էութեան Հ. Յ. Դ.ի եւ Տօքթ. Զավրիեւի միջեւ, որ յիշեալ Վարչութեան Բ. կոմիսարն էր:

Գործերը այս դարձուածքը առեր էին, երբ Արեւմտահայ Խորհուրդը եւ Ռուսահայ Խորհուրդը ստացան Եւրոպայի Ազգային Պատուիրակութենէն հեռագիր մը, ստորագրուած Պօղոս Նուպարէ, որ կը յայտնէր թէ Դաշնակիցները յանձն կ'առնեն Թրքահայ զօրաբաժնի մը կազմութեան համար հարկ եղած միջոցները ստանձնել: Անոնք յօժար էին ոչ միայն նիւթական մասը հայթայթելու, այլ եւ օգնելու ռազմական կերպով: Ազգային Պատուիրակութիւնը կը հրահանգէր հրաւիրել Անդրանիկը այս գործին գլուխը եւ հիմը դնել Թրքահայ զինուորական կազմակերպութեան: Այս հեռագիրը հասած էր Ֆրանսայի արտաքին գործոց նախարարութեան խողովակով: Պ. Բիշոն, այն ատեն արտաքին գործոց նախարար, իր ստորագրութեամբ վաւերացուցած էր Պօղոս փաշայի ստորագրած հեռագիրը:

Արեւմտեան Խորհուրդը, որ արդէն միջոց մը կը փնտռէր կովկասահայ կրաւորական ոգին ցնցելու համար, եւ կամ արեւմտահայութիւնը Ազգային Խորհուրդին ենթակայութենէն ազատելու,– մեր գործունէութեան ազատութիւնը հաստատելու կռուանը գտաւ այս հեռագրին մէջ: Որոշուեցաւ ստեղծել հեղինակաւոր վարչութիւն մը, որ գործին ձեռնարկէ եւ անոր գլուխն անցնի: Անդրանիկ Ռոստով էր, ուրկէ Թիֆլիս գալու համար կը սպասէր «Հայաստան»ի հեռագրին: Ակադեմական վիճաբանութեանց վախճանը նշանակող հեռագիրը հասաւ իրեն:

Թիֆլիսի դաշնակից ներկայացուցիչներն ալ ստացած էին Պ. Բիշոնի եւ Նուպար Փաշայի հեռագրին պատճէնը եւ իրենց կառավարութիւններէն համանման հրահանգներ, համապատասխան օգնութիւն ընծայելու համար մեզի:

Անդրանիկ հասաւ Թիֆլիս:

Յանուն դաշնակիցներուն, գնդապետ Փայքի գլխաւորած անգլիական զինուորական առաքելութիւնը յայտնեց թէ պիտի տրամադրէ կազմակերպութեան համար հարկաւոր գումարները ինչպէս նաեւ զինուորական մարզիչներ:

Սակայն Ազգային Խորհուրդը առանց Արեւմտահայ Խորհուրդին գիտութեան, ինքնիրեն իրաւունք տուած էր նախաձեռնել կազմութեանը զինուորական մարմինի մը, որուն հրաւիրած էր մաս կազմել՝ Վահան Փափազեան (Արեւմտահայ դիւանի նախագահը), Ռուբէն Տէր Մինասեան (Մշոյ տխուր հերոսը) եւ Սեպուհ, Անդրանիկի կամաւորական գունդին վաշտապետներէն մին, բոլորն ալ դաշնակցական խմբապետներ: Առաջին երկուքը Ազգային Խորհուրդին կողմէ եւ երրորդը Զավրիեւի կողմէ… այսինքն Կենտ. Կոմիսարիատի: Ասոնք պաշտօն ստանձնած էին Արեւմտահայ Խոր-

հուրդին գլխուն վրայէն հրաւիրել Անդրանիկը այդ «զինուորական գործ»ին գլուխը, կամ… քովը:

Անդրանիկ մերժեց:

Ազգային Խորհուրդին ետեւ՝ ռուսահայ դաշնակցական վարիչներն էին որ խաղը սարքեր էին, Ազգային Պատուիրակութեան հրահանգը անգոսնելու եւ իրենք ձեռնարկին տիրանալ կարենալու համար:

Անդրանիկի մերժումին վստահ էին: Ան պիտի չուզէր գործ ունենալ Մուշի ողբերգութեան հերոսներուն հետ: Այսպէսով, Դաշնակիցներուն եւ Ազգային Պատուիրակութեան բացայայտ բաղձանքին դէմ գացած չէին ըլլար, եթէ Անդրանիկ ինքն իրմէ հրաժարէր եւ արդարեւ Անդրանիկ ըսաւ.

– Այս տեսակ մարդոց ազդեցութեան տակ չեմ կրնար մասնակցիլ:

Այս մեքենայութիւնը նոյնինքն Անդրանիկի կողմէ յայտնուեցաւ, երբ Ազգային Պատուիրակութեան հեռագիրին վրայ Արեւմտահայ Խորհուրդը եւ Ազգային Խորհուրդը խառն նիստ գումարեցին: Հոն պարզուեցաւ Ազգային Խորհուրդին կողմէ գործուած նենգամտութիւնը: Արեւմտահայ Խորհուրդը անակնկալով կ'իմանար, թէ իր նախագահը Վ. Փափազեան՝ այս ինքնակոչ կոմիտէին կը մասնակցէր… առանց իր գիտութեան, բայց ինքնիրեն տալով ներկայացուցչի հանգամանք, իբրեւ լիազօր Արեւմտահայ Խորհուրդի:

«Հայաստան»ի խմբագրութիւնը եւ գնդապետ Թորգոմի Փրկութեան Կոմիտէն պահանջ ներկայացուցին, որ Արեւմտահայ Խորհուրդը ինքն իսկ ստանձնէ վերջապէս Ազգային Պատուիրակութեան հրահանգին գործադրութիւնը:

Սակայն Խորհուրդը, առարկելով որ ինք իբրեւ գաղթականներու կազմակերպութիւն լիազօրութիւն չունի քաղաքական այսպիսի ձեռնարկ մը ղեկավարելու, իսկոյն կազմակերպեց այն խորհրդաժողովը, որ տեղի ունեցաւ Դեկտեմբեր 15-ին, Թիֆլիսի Առաջնորդարանին սրահը: Անոր բացման օրէն իսկ անսովոր ոգեւորութիւն եւ անձկագին հետաքրքրութիւն ստեղծուած էր հայոց մէջ:

Արեւմտահայ թէ արեւելահայ խուռն բազմութիւն մը կը լեցնէր «Վանքին բակը» – առաջնորդանիստ Ս. Գէորգ մայր եկեղեցւոյ շրջափակը եւ կից փողոցները – անհամբեր լուր առնելու համար, թէ վերջապէս հայոց երկիրը պաշտպանելու որոշում պիտի տրուէ՞ր, թէ ազգին դիւցազունը պիտի կոչէի՞ն հայրենիքի պաշտպանութեան գլուխը:

Ժողովը իսկոյն ընդունեց Թրքահայոց զօրակոչին անհրաժեշտութիւնը եւ զօրաբաժնի մը կազմութիւնը: Երկրորդ խնդիրն էր ընտրել վարչութիւն մը, որ պիտի կազմակերպէր եւ վարէր այս գործը՝ իր զանազան բաժանմունքներով: Ասոր կազմութիւնն ալ դժուարութեան չբախեցաւ: Կը մնար կազմուելիք զօրամասին հրամանատարը ընտրել…:

Հայ ժողովուրդին ապրած մեծ ճգնաժամի այդ օրերուն չկար ուրիշ մէկը, բացի Անդրանիկէն, որ զօրութիւն եւ հաւատք ներշնչէր:

Շշուկներ կը շրջէին թէ՝ ազգային դիւցազնին ընտրութիւնը ընդդիմութեան կը բախէր «որոշ» մարդոց կողմէ, այսինքն Ազգային Խորհուրդէն: Այս զրոյցները ճշմարտութենէ հեռու չէին: Ազգային Խորհուրդը կամ Հ. Յ.

Դ.Ն որ յատուկ մարմինի մը միջոցաւ առաջարկած էր Անդրանիկի, զօրաբաժնի հրամանատարութիւնը ստանձնել իրենց հետ, մերժուած էին: Հիմա հայ ժողովուրդին չարժումով անոր այդ հրամանատարութեան կոչումը իրենց համար ստորնացում մը պիտի համարէին...: Շշուկը տարածուեր էր ժողովուրդին մէջ, ամբոխային խլրտումի մտահոգութիւն ստեղծելով:

Ժողովին երրորդ օրն էր, Դեկտեմբեր 18. մեր Խորհրդաժողովին վերջին օրը պիտի ընտրուէր արեւմտահայ գունդերուն հրամանատարը, զօրամասը պիտի կոչուէր երկրապահ, իսկ գործավար վարչութիւնը՝ Հայաստանի Ապահովութեան Խորհուրդ: Առաւօտուն Երեւանեան հրապարակէն քայլերս ուղղեցի դէպի Վանք – ինչպէս սովոր են անուանել Թիֆլիսահայերը Վրաստանի եւ Իմերեթի հայոց եպիսկոպոսարանի մայր եկեղեցին – ներկայ ըլլալու համար խորհրդաժողովի վերջին կարեւոր նիստին: Անսովոր ոգեւորութիւն մը կար Թիֆլիսի այս թաղամասին մէջ, բազմութեան հոսանքը զիս կը մղէր դէպի Վանք: Քանի կը մօտենայի Վանքին, այնքան կը դժուարանար յառաջանալը, բազմութիւնը չէր կրնար հասնիլ հայոց Ս. Գէորգ եկեղեցին, որուն ամբողջ շրջապատը արդէն գրաւուած էր աւելի կանուխ եկողներէ: Վանքին շրջափակէն ներս մտնելը անկարելի էր. ծովածաւալ ժողովուրդը խռնուած էր ամէն տեղ: Շուարած մնացած էի, երբ բազմութեան մէջէն զիս ճանչցողներ եղան եւ յաջողեցան ճամբայ բանալ մինչեւ Վանքին պատին դուռը, հոն «փարապաններ»ու օժանդակութեամբ կրցայ առաջնորդուիլ ժողովասրահ: Այս «փարապաններ»ը մեր «Հայաստան» թերթին աշխատաւորներն էին:

Հետեւեալ որոշումները քուէարկուեցան ժողովին կողմէ.

ա. Կազմութիւն յատուկ զօրաբաժնի մը.

բ. Յայտարարել պարտադիր զօրակոչ, դաս առ դաս թրքահայերու, 19-էն մինչեւ 45 տարեկան.

գ. Կազմել քաղաքական մարմին մը թրքահայ ութ անձերէ բաղկացած, Հայաստանի Ապահովութեան Խորհուրդ անունով.

դ. Հ. Ա. Խ.ը պիտի ունենայ իր շրջանային խորհուրդները բոլոր այն վայրերուն մէջ, ուր Արեւմտահայ խորհուրդը իր մասնաճիւղերն ունի Ռուսիոյ եւ երկրին մէջ.

ե. Նորակազմ զօրամասը զինուորականապէս ենթակայ է հայկական զօրաբանակին ընդհանուր հրամանատարութեան, որ իր կարգին ենթակայ է Կովկասի ճակատի ընդհանուր հրամանատարութեան:

Վայրկեանը հասած էր վերջապէս ընտրելու երկրապահ զօրաբաժնի հրամանատարը:

Վ. Փափազեան, ժողովին ատենապետը, խօսք առաւ.

– Կ՚առաջարկուի, մեր զօրամասին հրամանատար ընտրել ազգային յայտնի հերոս Անդրանիկը, ըսաւ ան:

Պատգամաւորները սկսան ծափահարել մեծ խանդավառութեամբ, բացի դաշնակցականներէն, որոնք կը մնային լուռ ու անշարժ իրենց աթոռներուն վրայ, անհաղորդ մնալով ընդհանուր խանդավառութեան: Սակայն հա-

կառաջարկ ներկայացնող չեղաւ եւ Անդրանիկի ընտրութիւնը ընդունուեցաւ միաձայնութեամբ:

Անդրանիկ, իբրեւ Արեւմտահայ Խորհուրդի պատուակալ նախագահ, ներկայ էր հոն, ոտքի կանգնեցաւ եւ կրկին ծափահարութեանց մէջ շնորհակալութիւն յայտնեց իրեն հանդէպ արտայայտուած վստահութեան համար եւ ընդունեց առաջարկուած պաշտօնը:

Պատգամաւոր Յ. Տէր Զաքարեան գնաց սրահին միջանցքը եւ պատուհանը բանալով դուրսը խռնուած անհամբեր բազմութեան հաղորդեց ընտրութեան լուրը:

Որոտընդոստ հուռաներ եւ խելայեղ ծափահարութիւններ թնդացուցին օդը, բակէն տարածուեցան փողոցները եւ արձագանգեցին հեռուն:

Ժողովը իսկոյն ձեռնարկեց Հայաստանի Ապահովութեան Խորհուրդի անդամներուն ընտրութեան:

Ընտրուեցան.—

Աւետիս Թերզիպաշեան.

Բժ. Հայկ Վառվառեան.

Յովհաննէս Յակոբեան.

Ժիրայր Միրզախանեան.

Յովհաննէս Ամատունի.

Սեպուհ.

Արտակ Դարբինեան.

Կարօ Սասունի.

Վահան Փափազեան.

Հ. Գալիկեան:

Սեպուհի մասնակցութիւնը անուանական եղաւ, որովհետեւ անմիջապէս մեկնեցաւ ռազմաճակատ, նոյնպէս Սասունիինը, որ Խնուս մեկնեցաւ:

Հ. Ա. Խ. ընտրեց իր դիւանը այսպէս.— Վ. Փափազեան՝ նախագահ, Աւետիս Թերզիպաշեան՝ գործավար:

Յետոյ հաստատեց զանազան դիւաններ:

Զօրահաւաքի Դիւան:

Խնամատարութիւն:

Բժշկաառողջապահական Դիւան:

Այս դիւաններուն կը նախագահէին Հ. Ա. Խ.ի անդամներ, ունէին գործավարներ, պաշտօնէութիւն: Հ. Ա. Խ.ը բոլոր շրջաններու վրայ նշանակեց լիազօրներ, իսկոյն կազմակերպելու համար զինուորագրական գործը եւ շրջանային վարչութիւնները: Արեւմտահայոց կազմակերպումը ութ ամսուան մէջ պետականի զուգահեռ համեմատութիւն ստացած էր: Բայց մենք յոյսը ունէինք երկար չմնալ տարագիր հողի վրայ, մեր խանդավառ երեւակայութիւնը կը ներշնչէր մեզ շուտով փոխադրուիլ Կարին, Թրքահայաստանի կեդրոնական քաղաքը, ուր կը պատրաստուէինք նաեւ փոխադրել «Հայաստան» արեւմտահայ օրաթերթը:

Մեր խանդավառութեան մէջ կ՚անտեսէինք ռուս բանակին նահանջով ստեղծուած քաոսը, թշնամիին գործունէութիւնը եւ մեր ներքին պառակտումը:

Է) ԱԶԳԱՅԻՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ ԵՒ ԶՕՐ. ԱՆԴՐԱՆԻԿ

Հայաստանի Ապահովութեան Խորհուրդը կազմուած էր, բայց տեսնուեցաւ որ առանց Ազգային Խորհուրդին հետ խորհրդակցելու չէր կրնար շարժիլ...։ Երկու խորհուրդները գումարեցին խառն նիստ, ուր տեսնուեցաւ որ Անդրանիկի հրամանատարութեան կոչուիլը, երկրապահ զօրամասին վրայ՝ դժուարութեան կը բախի։ Ազգային Խորհուրդը կ'անտեսէր արեւմտահայ Համագումարը, անոր ընտրած քաղաքական վարչական իշխանութիւնը եւ կը մնար իր ինքնագլուխ տուած որոշումին վրայ, զոր ոչ ոք կը ճանչնար եւ որուն ենթարկուիլ մերժած էր Անդրանիկ։ Դժուար է բացատրել Վ. Փափազեանի ընթացքը, որ մէկ կողմէ՝ կը հպատակէր իր դաշնակ համհարզներու թշնամական ընթացքին եւ միւս կողմէ՝ կ'ընդունէր Հ. Ա. Խ.ի նախագահութիւնը։

Ազգային Խորհուրդի անունով Դաշնակցութիւնն էր որ կը յամառէր իր ծրագրին վրայ, որ կրկնութիւնն էր կամաւորական շարժումին խեղկատակութեան։ Ազգային Խորհուրդը ընդդիմացաւ ժողովրդական դիւցազնին նշանակուելուն մեր զօրամասին հրամանատար։

Այս վիճաբանութիւնները երեք օր տեւեցին։ Ազգային Խորհուրդը կը յամառէր երեք օր, եւ Հ. Ա. Խորհուրդը կը մնար Համագումարին ընտրութեան վրայ եւ կը պայքարէր։

Ռազմաճակատը պատռուած էր, օրէ օր կը սպառնէր թշնամիին ներխուժման եւ այս մարդիկը՝ իրենց դժխեմ մարզանքներով, քէներով, ոխերով կը զբաղէին։ Ա՛յս էր որ կը ջղայնացնէր Անդրանիկը։ Ան հրացանը շալկեց եւ ուզեց մեկնիլ ճակատ, իբրեւ պարզ զինուոր։ Բայց վերջապէս Հ. Ա. Խորհուրդը իր խիստ եւ կտրական դիրքով յաջողեր էր Ազգային Խորհուրդին տմարդի յաւակնութիւնները վանել և ընդունիլ տալ Անդրանիկի հրամանատարութիւնը։ Այս զիջումը դժբախտաբար չէր նշանակեր թէ՝ Դաշնակցութիւնը կը գործակցէր. պիտի տեսնենք թէ ինչ սադայելական միջոցներ պիտի հնարուէին, ձախողեցնելու համար Անդրանիկի ծառայութեամբ հայրենիքի ազատագրութեան ճիգերուն յաջողութիւնը։

Անդրանիկի հրամանատար ընտրուելուն որոշումը հաղորդուեցաւ ռուսական ընդհանուր սպայակոյտին, որ անոր շնորհեց ժեներալ–մայորի աստիճանը եւ Ս. Հեղինէի մեծ պատուանշանը։

Հ. Ա. Խ. եւ Զօր. Անդրանիկի սպայակոյտը սկսան տենդագին գործունէութեան։ Տեսնելով երիտասարդ արեւմտահայերու աննկարագրելի խանդավառութիւնը, զօրակոչին տրուեցաւ կամաւոր հանգամանք սկիզբը։ Երիտասարդ բազմութիւն մը խռնուած զօրանոցին առաջ, կարգի կը սպասէր զինուորագրուելով մարզուելու եւ մեկնելու համար ճակատ։

Զօրաբաժնի սպայակոյտը հաստատուած էր Կեներալ Կոմիսարիատի շէնքը. սպայակոյտի պետն էր գնդապետ Զենկեւիչ։ Սպաները բոլորն ալ ռուս կամաւորներ էին, բարձրաստիճան սպաներ, կային նաեւ ռուսահայ

սպաներ զինուորական ակադեմիան լրացուցած. իսկ Անդրանիկի հին վաշտապետները, իր տեղեկալը՝ Սմբատ, Մուրատ եւ Սեպուհ երկիր մեկնած էին, կրցածնուն չափ ճակատը կազմակերպելու համար։

Ռազմաճակատի վրայ զինադադար էր։ Օսմանեան ուժերը շատ քիչ էին, որովհետեւ Պաղտատի ճակատին եւ արաբական, եգիպտական գիծերէն դաշնակից ճնշումը վտանգալի կը դառնար եւ հոն համախմբած էին իրենց զօրքը, Հայաստանի կողմէն վախ չունենալով։ Այս կացութիւնը մեզի համար նախախնամական էր, եթէ տեւէր...։

Թուրքերը գիտէին որ ռուսական բանակը ո՛չ միայն նպատակ չունի յարձակելու, այլ պիտի չկռուի եւ պիտի նահանջէ։ Հետեւաբար պէտք չէին զգար իրենց ճակատը զօրացնել, զօրք քաշելով Պաղեստինէն։ Զինադադարը կնքուած էր Կովկասի ռուս սպայակոյտին եւ օսմանեան հրամանատարութեան միջեւ։ Բայց Թուրք լրտեսները կը վխտային երկրին ներսը եւ կը հաղորդէին ամէն անցուդարձ։ Թուրքեր տեղեկացած էին Անդրանիկ փաշային հրամանատար եւ զօրապետ նշանակուիլը, ճակատի խլրտումները, հայոց սպառազինումը ռուս զօրքին հեռացման լուրին առընթեր։ «Հայ ֆետայիներու երեւումը» ջղայնացուց Թուրքերը եւ Էնվեր տուաւ թէ՛ մեզի եւ թէ՛ օսմանցոց համար աղէտալի որոշումը. զօրք քաշել Պաղեստինի ճակատէն եւ արշաւել Հայաստանի ու Կովկասի վրայ։ Արաբական երկիրները յաւէտ կը կորսուէին, եւ կը զոհուէր Օսմանեան Կայսրութիւնը, թրքութեան երազին իրագործման համար։ Բայց տակաւին ծրագրային էր այդ յղացումը։ Թուրք բանակին հրամանատար Վեհիպ փաշա կը գոհանար բողոքներ ուղղելով Անդրկովկասի վարչութեան անկանոն գունդերու գործունէութեան դէմ, որոնք իբրեւ թէ զինադադարը կը խանգարէին եւ Թուրք բնակչութեան կը վնասէին որ անպաշտպան էր։ Այդ «անկանոն» որակուած գունդերն էին Մուրատի զինուորները, որոնք Երզնկայի ճակատին վրայ դիրք բռնած էին, եւ մաս կը կազմէին Հայաստանի երկրապահ զօրամասին։

⁂

Հայաստանի Ապահովութեան Խորհուրդը հաստատուեցաւ Պեհպութովսկայա փողոցին վրայ, Յովնանեան Վարժարանի շէնքին մէջ։

Զանազան դիւաններու վարիչի հանգամանքով գործօն դեր ստանձնող անդամներն էին՝ Ա. Թերզիպաշեան՝ գործավար. Յովհաննէս Յակոբեան՝ խնամատարութեան դիւան. առողջապահական՝ Բժ. Հայկ Վառվառեան. Ժիրայր Միրզախանեան՝ Զինուորական դիւանի պետ։

Նկատելի է, որ Հ. Ա. Խ.ի գործունէութեան մէջ ամենէն կարեւոր պաշտօններ վարողները ռամկավարներ էին,– չորս գործօն անդամներէն երեքը, չորրորդը ըլլալով հնչակեան մը՝ Ժ. Միրզախանեան։ Յայտնապէս դաշնակցականները ետ կեցած էին բաժին վերցնելէ, իրենց գործունէութեան դաշտը ընտրած ըլլալով ռուսահայ Ազգային Խորհուրդը, ուրկէ լաւագոյնս կրնային ոչնչացնել արեւմտահայ բոլոր ճիգերը, Անդրանիկի առաջնորդու–

թեամբ պահպանելու արեւմտեան Հայաստանը: Եթէ այդ ձեռնարկը յաջողութեամբ պսակուէր, ազգային դիւցազնը պիտի փառաւորուէր... Ինչ որ Հ. Յ. Դ.-ի ռուսահայ պետերը ուխտած էին արգիլել ամէն գնով:

Հ. Ա. Խորհուրդին դաշնակցական անդամները ոչ միայն գործօն դերէ կը խուսափէին, այլ Թիֆլիսէն կը հեռանային: Այսպէս Սեպուհ, որ Ազգային Խորհուրդին թեկնածուն էր երկրապահ յատուկ զօրաբաժնի հրամանատարութեան, ճակատ մեկնեցաւ առանց Խորհուրդին դիւանական կազմակերպութեան առաջին նիստին իսկ մասնակցելու. նոյնպէս՝ Կարօ Սասունի՝ որ Խնուս գնաց:

Խնամատարութիւնը ելեւմտական գործերով, զինուորներու ընտանիքներուն ապրուստով, զէնքերուն հայթայթումով եւ բանակի մթերանոցներով ու հաշուակալութեան խնդիրներով կը զբաղէր: Զինուորական դիւանը կը զբաղէր զինուորագրութեան գործով, կը վարէր ենթասպայից վարժարան մը, մարզական կրթութիւնը՝ զօրակոչի ենթարկուած նորագիրներուն եւ Անդրանիկի սպայակոյտին հայթայթելով մարզուած զօրաբաժին մը: Այս բոլորը տեղի կ'ունենային տենդագին աշխատութեամբ, սակայն դարձեալ նուազագոյնը վեց շաբաթ կ'առնէր ներկայանալի զօրաբաժին մը մէջտեղ բերելու համար:

Կեդրոնի կազմակերպութեան ձեռնարկուելէ զատ ճամբայ հանուեցան լիազօրներ, շրջանային խորհուրդները կազմակերպելու համար: Թիֆլիսի յատուկ շրջանակ մը ունէր Արեւմտահայ Խորհուրդը, որմէ պիտի կազմուէր Ապահովութեան Խորհուրդի շրջան մը. Հ. Ա. Խ. ունեցաւ իր նահանգային եւ գաւառական մասնաճիւղերը՝ Երեւանի, Աղեքսանդրապոլի, Գարաքիլիսէի, Կարսի ինչպէս նաեւ հետեւեալ մեկուսացած շրջաններուն մէջ.— Սարիղամիշ, Օլթի, Կաղզուան, Կողբ, Արտահան, Արտանուշ եւ վերջապէս Թիֆլիս: Հետեւեալ մեկուսացած շրջանները նոյնպէս լիազօրներ ունեցան.— Պաքու, Արմաւիր, Ռոստով, Նախիջեւան, Պաթում, Սոչի, Սուխում: Երկրին մէջ կազմուած շրջանային Հ. Ա. Խ.-ներն են. 1. Էրզրում, 2. Խնուս, 3. Բասէն: Վան մնաց մեկուսացած: Լիազօրները, որոշ ընդհանուր հրահանգներէ զատ, լայն իրաւասութիւններով օժտուած էին, արագօրէն կազմակերպելու համար զօրահաւաքը: Առանց զօրակոչի սպասելու, 19-էն 39 տարեկան արեւմտահայ այրերը զէնքի փարեցան ջերմ խանդավառութեամբ մը, ինչ որ կրկնապէս գնահատելի էր, եթէ նկատի առնուէր անոնց գաղթականի հանգամանքը, որոնց կրած չարչարանքները յայտնի չեն բոլորին: Տեսակ մը ահազանգի զօղանջ էր որ կը հնչէր արեւմտահայոց մէջ, որոնց վերջին առիթ մը կը տրուէր տէր դառնալու իրենց հայրենի հողին, գիւղերուն երդիքին, պապենական ծննդավայրին: Բուն երկրին մէջ գտնուող 160,000 հայութիւնը հոգեւին կը դիմէր ինքնապաշտպանութեան, Թուրքերուն մահացու վտանգին դէմ:

Կոչեր հրատարակուեցան «Հայ ժողովուրդին ուղղուած», Անդրանիկի, Սրտակ Դարբինեանի ստորագրութեամբ եւ մանաւանդ Աւետիս Ահարոնեանի կողմէ, որուն ոճը՝ «տաճկահայ տառապանքի» մասին՝ կը հասնի գերա-

գոյն յուզման ոլորտները: Ան կ'արտայայտուէր իբրեւ արցունքի հովիտ բանաստեղծ եւ Ազգային Խորհուրդի առաջին նախագահ:

Ազգային Խորհուրդը իր դաշնակցական փրակցիայով, իր ձգձգումներով, վնասարար դերով արգելք եղաւ արագ գործադրութեանը, Կերենսկիի օրով Անդրանիկի եւ Դաշնակիցներու միջեւ մշակուած ծրագրին, մինչեւ որ ճակատի փլուզումը հասնի եւ ամէն կարելիութիւն կասի:

1917 Մայիսին դաշնակից զինուորական առաքելութիւնները շփման մտան Անդրանիկի հետ, խնդրելով իրմէ պատրաստել զինուորական գործողութեանց յատակագիծ մը, Հայաստանը լիովին գրաւելու եւ ամրացնելու համար, քանի որ ռուսական բանակը յառաջանալու կամք չունէր:

Անդրանիկ աշխատանքի ձեռնարկեց, իր ծրագիրը պատրաստեց եւ զայն ներկայացուց դաշնակից պատուիրակներուն: Անոնք խանդավառութեամբ հաւանեցան անոր եւ զայն գործադրելի գտան:

Ծրագրին ընդհանուր գիծերն էին.—

Կազմակերպել 20,000 հոգինոց կանոնաւոր բանակ մը հայկական գունդերէ: Այս ուժը պիտի բռնէ Վան–Պիթլիս–Սղերդ գիծը եւ հոնկէ պիտի բաժնուի երկու թեւերու. մէկ թեւը պիտի յառաջանայ դէպի Մուսուլ, միանալու համար անգլիական բանակին. իսկ միւս թեւը պիտի գայ Տիարպէքիրի վրայ:

Միեւնոյն ատեն, Դաշնակիցները 60,000-նոց բանակ մը պիտի ցամաք հանեն Ալեքսանտրէթ, ձեռք մեկնելու համար Տիարպէքիրէն յառաջացող հայկական զօրքին:

Այսպէսով պիտի գրաւուէր Հայաստանի վեց նահանգներուն ամբողջական հողամասը: Այս գործողութիւնը միեւնոյն ատեն պիտի նեղէր օսմանեան բանակը երկու մասի:

Ռուսական բանակը անշարժ էր ճակատին վրայ: Թէեւ չէր նահանջեր, բայց չէր ուզեր յառաջանալ. անոր օգուտը իր պաշտպանողական դիրքին մէջ էր մեզի համար:

Ռուսական արեւմտեան ճակատէն տեղեկութիւն կար, թէ 15-20,000-ի չափ ռուսահայ զինուորներ թողած չէին գիծը եւ կը մնային բանակին մէջ: Ասոնց վրայ յոյս դրած էին դաշնակից առաքելութիւնները, թէ կովկասեան ճակատ փոխադրուելով կրնային օգտագործուիլ: Անդրանիկ դէմ էր այս գաղափարին, որովհետեւ կը նկատէր որ ռուսահայ զօրքը բարոյալքուած էր եւ պարտուած: Միայն արեւմտահայ թարմ ուժերով կրնար բանակ կազմուիլ: Մնաց որ Կերենսկիի կառավարութիւնը չկամ էր ազգային բանակներու կազմութեան եւ դժուարութիւն կը հանէր ռուսական բանակէն անջատուող զօրքով հայկական գունդեր կազմելու:

Այս ծրագիրը մնաց երկար ատեն խորհրդային վիճակի մէջ. ժամանակ կորսնցուցին շուքերու ետեւէ վազելով: Երբ Անդրանիկ վերադարձաւ Ռոստովէն, ստանձնեց երկրապահ զօրամասին հրամանատարութիւնը: Ռուսական ճակատը նահանջած էր, եւ ռուսահայ զօրաբանակի կազմութիւնը

ձախողած․ կարճ խօսքով՝ ճակատը պարպուած էր։ Մեր զօրահաւաքը յաջողութեամբ կ'իրականանար։ Ազգային Խորհուրդն ալ ուզեց զօրակոչ յայտարարել, մինչեւ 25 տարեկանները, որոնք երբեք ճակատ տեսած չըլլալով՝ թարմ ուժեր էին։ Բայց ձեռնարկը չյաջողեցաւ։ Փորձ եղած էր դրօշի տակ կոչել մինչեւ 35 տարեկանները եւ ոչ ոք ներկայացած էր։ Արդէն Ազգային Խորհուրդին հրահանգները այլեւս անլսելի էին։ Անդրկովկասեան Սէյմը ամենակալ դարձած էր եւ ամէն ինչ կախում ունէր անկէ։ Ռուսահայերը Սէյմին հպատակներն էին այլեւս… եւ Սէյմը թոյլատրած չէր այդ տարրերի զինուորագրումը, հետեւաբար, Անդրկովկասի կառավարութիւնը ընդդիմացաւ Ազգային Խորհուրդի արարքին։ Կառավարութիւնը հրովարտակով մը ջնջեց Հայ Ազգային Խորհուրդի զօրակոչին հրամանը։

Վրացի եւ «թաթար» մեծամասնութիւնը այլեւս բաց կերպով ցոյց կու տար իր գոյնը։ Թրքական սպառնալիքը իրենց համար վտանգ չէր այլ՝ փրկութիւն։

Հեռացող ռուս զօրքը ահագին քանակութեամբ ռազմանիւթ եւ պիտոյք թողած էր Հայաստանի ճակատին վրայ․– լեռնակուտակ հրազէն, բերդերու թնդանօթներուն կողքին ռումբեր, սնտուկներով պայթուցիկներ, կէս միլիոն զօրքի վեցամսեայ պարէն, պաշար, հագուստ որոնց տէր չկար, բացի աւազակներէ, հակառակ Ազգային Խորհուրդին ութամսեայ «գործունէութեան» զօրաբանակ կազմելու համար…։ Զկային այն յեղափոխականները, որոնք Թրքահայ հարուստները կ'ահաբեկէին, կը սպաննէին, դրամ կորզելու նպատակով, որպէսզի մաքսանենգութեամբ քանի մը հրացէն հայթայթեն, սուղ գնով եւ բոնի գայն ծախելու համար հայ գեղջուկին…։ Հիմա որո՞ւն կը վաճառէին ճակատի վրայ սփռուած այդ զէնքերը, որոնք չէին գործածուեր հայրենի հողը պաշտպանելու համար։

«Հայկաշէն» ամսագրին 1918–ի Յունուարի թիւին քրոնիկագիրը՝ Յ․ Պարսամեան, որ «Հորիզոն»ի փորձառու խմբագիրներէն էր, կը գրէ․–

«Դաշնակցութիւնը, որ 40,000 քուէով կը յոխորտայ եւ կը սիրէ միշտ ազգին անունով խօսիլ, այսօր չի՞ կարմրիր արդեօք եւ չի՞ զգար որ սոսկ քուէ մը աւելի առնելու համար ամէն կարգի ամբոխավարութեան դիմելը՝ կ'անբարոյացնէ ժողովուրդը, եւ ցնորքներով առաջնորդուող ժողովուրդ մը այսքան հայրենասիրութիւն միայն կ'ունենայ։ Ամիսներէ ի վեր ռուսահայ կորբուս կը կազմակերպուի եւ դեռ կը կազմակերպուի… Մեծ դղրդոց, ու արդիւնքը դժբախտաբար աւերում եւ քայքայում կրնայ ըլլալ։ Թուրքիան ա՛յնքան յառաջ կ'երթայ իր հաշտութեան պայմաններուն մէջ որ կը պահանջէ Ռուսաստանէն բոլորովին արձակել հայկական զօրամասերը, ըլլան անոնք Ռուսաստանի թէ նուաճուած վայրերու մէջ․ իսկ այս սպառնալիքը փոխանակ սերտացնելու հայերու կապը, կը ծառայէ կուսակցական վէճերը ա՛լ աւելի սրելու։

…Մեծ վտանգի պահուն գէթ պատմութեան խարանէն եւ վաղուան նոր սերունդին անէծքէն վախնանք․ կ'ըսենք այն բիւրաւոր փհերու մասին, որոնք իրենց յոյսերուն ու երազներուն մէջ խորտասուզուեցան այս հայրենիքին համար․ սթափինք, ուշքի գանք, վաղը թերեւս շատ ուշ ըլլայ»։

Կազմալոյծ եղած ժողովուրդ մը բանակ կազմելու անընդունակ էր, գիւղացին կ'ուզէր իր գիւղը միայն պաշտպանել, երբ թշնամի բանակը հոն հասնէր, քաղաքները նոյն մտայնութեամբ կը վարուէին։ Մեծ իմաստուն մը ըլլալու հարկ չկար գուշակելու համար հետեւանքը, մանաւանդ փոքր տարածութեամբ երկրի մը վրայ։

Ը) ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ԴԻՐՔԸ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ԵՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆԴԷՊ

Այս անիշխանական վիճակը ընդհանուր էր նախկին կայսրութեան բովանդակ տարածութեան վրայ, սակայն բացառապէս՝ եղերական Հայաստանի եւ կովկասահայութեան համար, տրուած ըլլալով որ թշնամին, որ ճակատին վրայ կը սպասէր հաշտութեան բանակցութեանց ելքին՝ Թուրքն էր, Թալէաթի եւ Էնվերի հայաջինջ ծրագիրը գործադրող Թուրքը։ Տրապիզոնէն մինչեւ հայկական Տաւրոս երկարող ճակատի մը վրայ, որուն լեռները ծուարած ցեղախումբեր թշնամիին զինակիցներն էին։ Թիկունքը ապահով չէր․ վրացիներու եւ թաթարներու ազգայնամոլ տարրերու ձեռքը անցած կառավարութիւնը կը մեկուսացնէր հայերը, որոնց ապահովութիւնը երաշխաւորող ռուս հովանաւորութիւնը չէզոքացուած էր, առկախուած ըլլալով Կեդրոնական Իշխանութեան ճանաչումը, անոր պոլշեւիկներու անցնելէն ի վեր։

Համայնավար Կառավարութիւնը ազգութիւններու ինքնորոշման իրաւունքը յայտարարեց հրովարտակով մը, ընդգծելով որ այդ իրաւունքը կը հասնի մինչեւ անկախութիւն։ Արեւմտեան Ռուսիոյ ամենէն բերրի եւ բարգաւաճ նահանգները գերման բանակի գրաւման տակ էին,– Ուկրանիայէն մինչեւ պալթեան երկիրները եւ Ֆինլանտա, բացի Պիելառուսիայէն։

Անոնց համար անկախութիւն հռչակելը դժուար չէր, եթէ Գերմանիա համամիտ ըլլար։ Լենինի Կառավարութիւնը Կովկասի մասին հրատարակեց յայտարարութիւն մը, որով նախկին Փոխարքայութեան գլուխը կը նշանակէր արտակարգ կոմիսար մը՝ լիազօր իշխանութեամբ, Ստեփան Շահումեանը կոչելով այդ պաշտօնին։ Միեւնոյնատեն Անդրկովկասի առժամեայ կոմիսարին լիազօրութիւն կը տրուէր յատուկ հրովարտակով, Հայաստանի անկախ կառավարութիւն մը հաստատելու։

Ահա այդ հրովարտակին պատճէնը․–

ՀՐՈՎԱՐՏԱԿ ՏԱՃԿԱՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Ժողովրդական Կոմիսարներու խորհուրդը կը յայտարարէ հայ ժողովուրդին թէ Ռուսաստանի Բանուորներու եւ Գիւղացիներու Կառավարութիւնը կը պաշտպանէ Ռուսիոյ «գրաւած Թրքահայաստանի» հայերու ազատ ինքնորոշման, մինչեւ իսկ կատարեալ անկախութեան իրաւունքը։

Ժողովրդական Կոմիսարներու Կառավարութիւնը կ'ընդունի որ այս

իրաւունքին իրականացման համար պէտք է շարք մը նախնական երաշխիքներ, ապահովելու համար հայ ժողովուրդին ազատ հանրաքուէն (*ռեֆերանտում*):

Ժողովրդական Կոմիսարներու Խորհուրդի տեսակէտով՝ այս երաշխիքներն են․–

1․ Զօրքը հեռացնել «Տանկահայաստան»ի սահմաններէն եւ անմիջապէս կազմել հայկական ժողովրդական միլիցիա *Թրքահայաստանի* բնակիչների անձին եւ գոյքին անվտանգութիւնը ապահովելու նպատակաւ:

2․ Անարգել *Թրքահայաստան* վերադարձնել հայ գաղթականները ինչպէս նաեւ զանազան երկիրներու մէջ ցիրուցան տարագիրները:

3․ Անարգել *Թրքահայաստան* վերադարձնել, պատերազմի միջոցին, թրքական իշխանութիւններու կողմէ բռնի կերպով Թուրքիոյ խորերը տեղահանուած հայերը:

Այս մասին Ժողովրդական Կոմիսարներու Խորհուրդը պիտի պնդէ, թրքական իշխանութիւններուն հետ հաշտութեան բանակցութիւնները վարելու ատեն:

4․ Կազմել *Թրքահայաստանի* մէջ առժամեայ ժողովրդական վարչութիւն՝ իբրեւ հայ ժողովուրդին ռամկավար հիմերու վրայ ընտրուած Պատգամաւորական Խորհուրդը: Կովկասեան գործերու արտակարգ առժամեայ կոմիսար Ստեփան Շահումեանին կը յանձնարարուի ամէն կերպով աջակցիլ *Թրքահայաստանի* ազգաբնակչութեան երկրորդ եւ չորրորդ կէտերու գործադրութեան մէջ, ինչպէս նաեւ ձեռնարկել խառն յանձնաժողովի մը կազմութեան, Թրքահայաստանի սահմաններէն ռուս զօրքին հեռացման պայմանաժամը ու եղանակը ճշդելու եւ որոշելու համար․ (կէտ 2):

Ծանօթութիւն.– Թրքահայաստանի աշխարհագրական սահմանները կ'որոշուին հայ ժողովուրդին ռամկավարական կերպով ընտրուած ներկայացուցիչներուն կողմէ, համաձայնելով՝ խառն եւ վիճելի (մահմետական) եւ ուրիշ շրջաններու, ռամկավարական կերպով ընտրուած ներկայացուցիչներու միջեւ, հովանաւորութեամբ եւ մասնակցութեամբ կովկասեան գործերու արտակարգ առժամեայ Կոմիսարին:

Ժողովրդական Կոմիսարներու Խորհուրդի նախագահ՝

Վ․ ՈՒԼԻԱՆՈՎ (ԼԵՆԻՆ)

Ազգութիւններու գործոց ժողովրդական կոմիսար՝

Ի․ ՃՈՒԿԱՇՎԻԼԻ (ՍԹԱԼԻՆ)

Կառավարական գործոց վարիչ՝

ՊՈՆՋ ՊՐՈՒԵՎԻՉ (ԹՐՈՑՔԻ)

Ժողովրդական Կոմիսարներու Խորհուրդի քարտուղար՝

Ն․ ԿՈՐՊՈՒՆՈՎ

Ճիշդ է՝

Կովկասեան գործերու առժամեայ արտակարգ կոմիսար՝

Ս․ ՇԱՀՈՒՄԵԱՆ

***

Ստ․ Շահումեան Թիֆլիս եկաւ Դեկտեմբերի վերջերը եւ գտաւ Սէյմի ոչ բարեացակամ մթնոլորտը: Անկարելի էր խօսակցիլ մենշեւիկ վրացիներու հետ, իսկ գալով Մուսավաթականներուն, որոնք թշնամական դիրք բռնած էին պոլշեւիկներուն դէմ, Շահումեան չէր կրնար անոնց հետ շփման մտնել: Արդէն Լենինի մտածումը հայերն էին, որոնց կացութիւնը յուսատական էր, նկատի ունենալով որ Թուրքերու սպառնալիքին ենթակայ էին եւ իրենց անմիջական շրջապատին թշնամանքին առարկայ: Հայերը միշտ հաւատարիմ եղած էին Ռուսիոյ եւ ռուսերուն, անոնք համակիր եղեր էին ռուս յեղափոխականներուն, որոնց բերելիք շրջափոխութենէն կախում ունէր Կովկասի եւ զուգէ նաեւ Թուրքիոյ հայոց ապագան: Հետեւաբար, պոլշեւիկները բնաւոր կրնային համարել թէ հայերու ողջախոհութիւնը պիտի թելադրէր իրենց՝ յարիլ Կեդրոնական Կառավարութեան եւ Թրքահայաստանի ազատագրութեան հրովարտակին գործադրութեան աջակցիլ:

Ուրեմն Շահումեան բանակցութիւնները վարեց Հ․ Յ․ Դ․ի հետ:

Որքան ատեն որ այս բանակցութիւնները տեւեցին, Սէյմը սպասողական դիրք բռնեց: Ան չէր կրնար համարձակիլ տարբեր ընթացքի հետեւիլ, որովհետեւ եթէ հայերը համաձայնէին պոլշեւիկ կառավարութեան հետ, վրացիք ուժ չունէին ընդդիմանալու հայոց եւ ռուսերու միացեալ կամքին, դեռ ճակատին վրայ 15,000 ռուս զօրք կար պոլշեւիկներուն համակիր: Անոնք կրնային կազմակերպուած յառաջանալ դէպի Թիֆլիս, ուր զօրանոցը հայոց զօրքով լեցուն էր եւ փողոցները հայ սպաներ եւ զինուորներ կը վխտային:

Շահումեան կը խոստանար այդ 15,000 զօրքը պահել ճակատի վրայ․ յայտնապէս որոշ էր որ հայերը կազմակերպուելու անատակ էին առանց քեռին (ռուսը) թիկունք ունենալու․ եթէ կապուած զգային զիրենք Մոսկուային – ուր փոխադրուած էր Կառավարութեան կեդրոնը – այն ատեն անիշխանութիւնը կը դադրէր Կովկասի մէջ:

Հ․ Յ․ Դ․ նախընտրեց անիշխանութիւնը եւ մուսավաթ–սոցիալ մենշեւիկ տիրապետութիւնը...: Անշուշտ Ռուսաստանի մէջ ալ կար անիշխանութիւն եւ ցարական քանի մը զօրավարներու մղած քաղաքային պատերազմը․ սակայն Դաշնակցութիւնը որ իբր թէ յեղափոխական ըլլալով պարտ էր ճանչնալ ռուս ժողովուրդին յեղափոխական ձգտումներուն խորը, կը մերժէր ընդունիլ, թէ պոլշեւիկները կը ներկայացնէին ռուս ժողովուրդին ներշնչումները եւ հաստատ կը մնային երեք ամիսէ ի վեր Կեդրոնական Կառավարութեան գլուխը...: Իսկ հայ պոլշեւիկները ի՞նչ էին որ անոնց կարեւորութիւն պիտի տային: Չէին հասկնար որ գործը հայ կուսակցութիւններու համեմատութեան վրայ չէր, այլ պետական ազգի մը օժանդակութիւնը ապահովել կարենալուն վրայ:

Պրեստ–Լիտովսկի դաշնագրով ռուսերը ստիպուեր էին ընդունիլ 1756–ի դաշնագրով գծուած ռուսեւթուրք սահմանագիծը: Սակայն Շահումեան եւ Լենինի Կառավարութիւնը կարեւորութիւն չէին տար դաշնագրին: Ստեփան

Շահումեան Կովկաս կու գար իբրեւ թէ գաղտնաբար, թէեւ ամէնքը կառավարական շրջանակէն գիտէին իր ներկայութիւնը: Ան նոյնիսկ ժամադրութիւն մը առած էր Հայաստանի Ապահովութեան Խորհուրդէն:

Պոլշեւիկեան իշխանութիւնը ճանչնալը՝ Կովկասի համար գլխաւոր պայմանն էր, որ կ՚առաջարկէր Ստեփան Շահումեան: Բայց Թիֆլիսի դաշնակցական Պիւրօն, Սէյմի դաշնակցական հատուածը, Ազգային Խորհուրդի Հ. Յ. Դ. խմբակցութիւնը չընդունեցին... Թէեւ Պաքուի դաշնակցական խմբակը հաւանեցաւ: Շահումեան Թրքահայաստանի կոմիսարի եւ առ այդ հրովարտակին գործադիրի իր հանգամանքով առաջարկեց ճակատին վրայ դեռ մնացող ռուս գունդերը պահել եւ կցել հետզհետէ ճակատ մեկնող Թրքահայ երկրապահ զօրքին: Այս ռուս զինուորները Սարը Քամըշի գիծին վրայ էին, կային նաեւ երկաթուղիի պաշտօնեաներ, տեխնիկներ եւայլն: Շահումեան կ՚ապահովէր թէ պիտի կրնար պահել բոլորը ճակատին վրայ, պայմանով որ հայոց եւ իր միջեւ ներքին համաձայնութիւն մը ստեղծուի, նկատի ունենալով որ Մոսկուա իր կովկասեան քաղաքականութիւնը հիմնել կ՚ուզէր յենուելով հայ ժողովուրդին վրայ:

Այս բանակցութիւնները վարողներէն թրքահայ դաշնակցականները կը նկատէին թէ որեւէ ձեւով կարկառուած օգնութեան ձեռք մերժելի չէ. իսկ ռուսահայ դաշնակցականները, որոնք Անդրկովկասի քաղաքական իշխանութեան կը մասնակցէին, այդ դիրքը պահել կ՚ուզէին եւ կը մերժէին ուժ տալ պոլշեւիկ ազդեցութեան ծաւալումին:

Մէկ խօսքով՝ թրքահայ դաշնակցականները համաձայն էին գործակցութեան մը Շահումեանի հետ, իսկ ռուսահայ դաշնակները՝ հակառակ էին: Եւ բանակցութիւնները վիժեցան:

Ճակատը մնացող ռուս զօրքերը ձգեցին հեռացան:

Զակոմը – այսպէս կը կոչուէր Սէյմի կազմած կառավարութիւնը, Զակավկասկի Կոմիտէի կրճատումը,– Անդրկովկասեան Կոմիտէն ձերբակալման հրամանագիր հանեց Ս. Շահումեանի դէմ... իսկոյն որ հայոց հետ բանակցութեանց խզումին տեղեկացաւ:

Շահումեան խուսափելով Զակոմի հետապնդումէն՝ անցաւ Պաքու:

Հոն հաստատուած էր Բանուորական եւ Զինուորական Խորհուրդի իշխանութիւն, որ թէեւ մեծամասնութեամբ էս էռներէ կը բաղկանար, բայց նաեւ պոլշեւիկ էստեկներէ, որոնք խառն իշխանութիւն կազմեր էին եւ ճանչցած՝ Մոսկուայի Կեդրոնական Կառավարութիւնը: Ուրեմն Ս. Շահումեան ընդունուեցաւ իր առժամեայ եւ արտակարգ կոմիսարի հանգամանքով, իբրեւ պետ անդրկովկասեան իշխանութեան:

Այս բանակցութեանց ընթացքէն պարզուեցաւ, որ Կովկասի կացութեան եւ Հայաստանի ճգնաժամին գիտակ արեւմտահայ դաշնակցականներ, որոնք անձնական դիրքերէ զինուած չէին, յստակատեսութիւնը կը պահէին ընդունելու համար Ռուսիոյ Կեդրոնական Կառավարութեան աջակցութիւնը եւ գործակցութիւնը, յանուն այն պաշտպանութեան, որ փրկութիւնն էր կովկասահայութեան, եւ յանուն վերականգնման Հայաստանի ազատութեան: Իսկ անզօր Սէյմի մը վաղանցուկ շնորհները «վայելելու» փառքէն

կուրացած՝ ռուսահայ դաշնակցականներ կը զոհէին ամէն ինչ եւ կը կործանէին ամէն յոյս...:

Հայկական զօրագունդը զինուոր չունէր, պաշտպանելու համար Էրզրումի ռազմաճակատը, ինչպէս որոշուած էր նախապէս: Ազգային Խորհուրդի դրդումով՝ Մեծ Սպարապետը ստիպեց Անդրանիկը, փոխանակ իրեն յատկացուած Վանայ լճի դիրքերը բռնելու, Թրքահայ զօրամասով երթալ Էրզրում:

Ռազմագիտական տուեալներով հաշիւ եղած էր թէ մինչեւ Մայիս Թուրքեր ընդհանուր զօրախմբում պիտի չկրնային ընել, միւս կողմէ Վան-Պիթլիս-Մանազկերտ-Խնուսի զինուորական շարժումները մեզի ի նպաստ էին:

Էրզրումէն Զաւէն Եպիսկոպոս 1918 Յունուար 6-ի ծննդեան տօնին հեռագրով մը հետեւեալ պատկերը կու տար.–

«Կը վերադառնամ ռազմաճակատէն, ուր մոմենտից դրդուած գնացել էի շրջագայելու: Դրութիւնը, զօրամասերի վաղաժամ հեռացման պատճառաւ, խիստ ճգնաժամային է ներկայումս: Ժամանակաւոր օգնութիւնը հանդիսանում է լոկ թղթի վրայ գրուած: Զինադադարը եւ խոր ձիւնը, կատաղի փոթորիկի հետ ուղղակի Աստուած մեզ աջակից է ուղարկել: Անհրաժեշտ է ճակատի պաշտպանութիւնը, այլապէս ամենաաննշան յարձակումը անգամ անուղղելի աղէտներ կը բերի: Մարտիկների պարագլուխ Մուրատը հայ քաջերի մի խմբով, պաշտպան է կանգնած Երզնկայի դռների մօտ եւ օգնութիւն է սպասում: Արթնցէք ամէնքդ ում մէջ չի մարել դեռեւս պարտքի եւ կարեկցութեան զգացումները դէպի հայրենի ժողովուրդը, որովհետեւ հասնում է նրա մնացորդների վիճակի որոշման ժամը: Այդ է պահանջում րոպէն, այդ են պահանջում մեր պապերի արիւնով ոռոգուած անթիւ գերեզմանները: Հասել է վճռական ժամը: Դուք հայրենիքի զաւակներ եւ դուք դասալիքներ, եւ դուք որ չէք կորցրել դեռ մարդկային կերպարանը, ձեր օգնութեան է սպասում արիւնաքամ երկիրը, որովհետեւ նրա փրկութիւնը ուժի մէջ է»:

Այսպիսի աղեխարշ կոչով հայրենիքի փրկութեան հրաւէր մը մերժող անձ չէր Զօր. Անդրանիկ: Ան ստիպուեցաւ հրաժարիլ իրեն ընտանի եւ մէն մի խորշը ծանօթ եղող ռազմադաշտէն ու մեկնիլ Էրզրում:

Բայց նախ քան ճամբայ ելլելը յիշատակագիր մը յանձնեց դաշնակից հիւպատոսներուն որ նշանակալից էր իր պատրանքներ չունենալը եւ դառնութիւնը ապացուցանելու կողմէն:

Անոր մէկ պատճէնն ալ յանձնուեցաւ դաշնակից զինուորական առաքելութիւններուն:

Յիշատակագիրը կ՚ըսէր, թէ հայոց ստանձնած պայքարին յաջողութիւնը կախում ունի դաշնակիցներու բարոյական եւ նիւթական օժանդակութենէն: Անհրաժեշտ պայման է, որ անոնք տրամադրեն մեզի սպաներ եւ զինուորական մարզիչներ: Գործին սկզբնական շրջանին օգնել՝ դարմանելու համար հայ ժողովուրդին անկազմակերպ վիճակէն յառաջացած ձախողանքները:

Ինձ յանձնուած է կազմել երեք *պոլկատ* – հետեւակ, ձիաւոր եւ թընդանօթաձիգ, գնդացիրներով եւ յարակցական մասերով միասին: Այս կազմը իրականացնելու համար, Հայաստանի Երկրապահ Զօրամասը պէտք ունի 350 սպաներու: Ցայժմ ես ունիմ միայն 40–50 սպաներ, որոնք նոր աւարտած են տակաւին զինուորական վարժարանը եւ անվարժ են:

Այս պահուս պատրաստ ունինք, Մանազկերտ–Ալաշկերտ–Պուլանըգ գծին վրայ 3000 զինուոր. Վան կը խոստանայ տեղւոյն վրայ կազմակերպել 6000 զինուոր: Խնուս ունի 1000, Երզնկայ–Կարին գծին վրայ՝ 2000: Մինչեւ քսան օր կ'ունենանք 15,000 հոգի զէնքի տակ:

Թէեւ ես եմ Հայաստանի Երկրապահ Զօրաբաժնի հրամանատարը, բայց զանազան մարդիկ, ըլլայ *սիվիլ* թէ զինուորական, գործի կը խառնուին:

Լուր կայ Երզնկայէն եւ Խնուսէն թէ կը նահանջեն. Պիթլիսի ուղղութեամբ Ախլաթի կամուրջը թողուցած են:

Թեքնիք մարդիկ կը պակսին, երկաթուղիի պաշտօնեաները կը ձգեն իրենց գործը ու կը հեռանան. վաղը միւս օր, մեր երկաթուղիներն ալ պիտի դադրին գործելէ: Տրապիզոն կը պարպուի ահագին հարստութիւն թողելով: Վրացիք չեն ջանար այդ գիծը պաշտպանել: Թշնամին կրնայ մեր թիկունքը կտրել այդ կողմէն: Վերադարձող ռուս զինուորը իր ճամբուն վրայ կը քանդէ ամէն ինչ: Քելքիթի Թուրքեսթանի զօրամասն ալ կը լքէ ճակատը:

Վանի մէջ մնացող հինգերորդ հայկական գունդէն միմիայն 800 հոգի մնացած է:

Հայկական կորպուսի գունդերը իրականութեան մէջ *պաթալյոններ* են, հազարական զինուորով:

Փոխադրութեանց համար կառաշարք չկայ:

Տայ Աստուած որ իմ ըսածները չկատարուին:

Ես կ'ըսեմ որ Կովկասի իւրաքանչիւր լեռը պիտի պայթի հրաբուխի պէս, Վլատիկավկասէն մինչեւ Պաքու եւ Գանձակ, Գանձակէն մինչեւ Նախիջեւան ամբողջ թրքութիւնը զինուած է, թող Պարսկաստանի Շախսեվանները հիւսիսի:

Այս բոլորէն ետք Կովկասի *յեղափոխական* կառավարութիւնը թուրքերէն գունդեր կը կազմէ եւ կը զինէ:

Թաթարները արդէն սկսած են յարձակումներու՝ կայարաններու վրայ:

Մենք արդէն ձեռք ենք քաշած մեր կեանքէն:

Պատրաստ ենք կռուի եւ արիւն թափելու:

Տեսնենք ի՞նչ պիտի ըլլայ այս դժբախտ երկրին վախճանը:

Ձեզի կ'իյնայ օգնել, առաջքը առնելու համար գալիք անողոք կացութեան:

Ես զարմանքով լսեցի որ կովկասեան կառավարութիւնը կ'օգնէ թաթարներուն, թաթարները արդէն ապստամբութեան դրօշ պարզած են:

Ցաւ ի սիրտ լսեցի նաեւ որ դուք ալ առանց ազգի խտրութեան կ'օգնէք: («Վան–Տոսպ»*ի* 1918 *Յունուար* 14–*ի թիւ* 1–*էն*):

Այն դաշնակիցները, որոնք Կերենսկիի օրով եկած էին մեզի օգնելու, որ մեր հայրենի երկիրը պաշտպանենք, պոլշեւիկեան կառավարութիւնը

հաստատուելէն ի վեր թէեւ հասարակաց թշնամիին դէմ զօրավիգ կը կանգնէին մեզի, սակայն չէին փարատեր մուսավաթի *ընծայելու դրամական օժանդակութիւն, խոչընդոտ կանգնելու համար պոլշեւիկեան իշխանութեան ճամբուն վրայ: Երբ գերմանացիք մօտեցան Պաքուի նաւթին եւ Հնդկաստանի անդրկասպեան ուղիին, այն ատեն միայն անդրադարձան իրենց գործակալներու սխալին:*

⁂

Որքան ալ կացութիւնը յուսահատական ըլլար, ստիպուած էինք շուտափոյթ ուժեր հասցնել ռազմաճակատի կարգ մը կէտերուն, զանոնք ամրացնելու համար:

Զօր. Անդրանիկի հրահանգով Սմբատ իր մշեցիներուն հետ մեկնեցաւ Բաղէշի ճակատը: Սեպուհ՝ որ Հայաստանի Կոմիսարիատէն նշանակուած էր Բաբերդի կոմիսար, Զօրավարին հրահանգները ստանալէ ետք մեկնեցաւ իր զինակիցներով, դէպի պաշտօնին գլուխը:

Դեր–գնդապետ Թորգոմ, որուն հետ կազմեր էինք արեւմտահայ սպայից միութիւնը եւ բանակցութիւններ վարեր Ազգային Խորհուրդին մօտ, հրահանգ ստացեր էր անյապաղ մեկնիլ Կարնոյ պահակազօրին հրամանատարութիւնը ստանձնելու: Թորգոմ, որուն համբերութիւնը սպառած էր, հետեւեալ խօսակցութիւնը ունեցաւ Դր. Ա. Ահարոնեանին հետ, որ խուճապահար ձեւեր կ'առնէր զինք շտապեցնելու համար:

– Ի՞սկապէս, պարոն նախագահ, ա՞յդքան ստիպողական է. պէտք է աճապարել յիրաւի... Քիչ մը ուշ չէ՞ք մնացած:

– Լսեցի որ Կարինի կառնիզոնի *հրամանատար ընտրուել էք Դր. գընդապետ, այնտեղ ամէն ինչ քայքայւում է, շտապելու էք ճանապարհուել Էրզրում...*

– Մի քիչ ուշ չէ՞ ձեր կարծիքը փոխելու համար, Դր. առաջին Նախագահ. ո՞ւր մնացին այն օրերը – կարծես երէկ էր – երբ մենք կ'աճապարէինք եւ դուք ճառ կը խօսէիք:

– Այդ ամէնը յետոյ... Այժմ տագնապ է... Պէտք է գնալ...

– Ի հարկէ... Բայց ոչ այս գիշեր, գոնէ իմ ընկերներս եւ հետեւորդներս պէտք է պատրաստուին. եթէ իրաւ քայքայումը սկսեր է, քայքայուող տարրերով կարելի չէ գործ տեսնել, փլատակները մաքրելէ ետք կառուցումը կը ձեռնարկուի:

Եւ այսպէսով է որ գնդապետը ճամբայ ելաւ հապճեպով... առանց տեղեակ ըլլալու թէ ինչ կը սպասէ իրեն Կարնոյ մէջ:

Զօր. Անդրանիկ ճամբայ հանեց նաեւ ռուսահայ սպաներ, որոնք երբեք չհասան իրենց սահմանուած վայրը... արդէն իսկ դասալիքներ էին: Այսպէս Զօրավարը Վանի շրջանի հրամանատար կարգեց գնդապետ Բաղտասարեանը. բայց գնդապետը Երեւանէն անդին չգնաց...: Հոն, ուրիշ դասալիքներու հետ, գուցէ հերոսացաւ *Սարտարապատի ճակատամարտին... Չէ՞ որ մեր մատենագրութեան մէջ գրուած է,–* Արջք օրհասականք հզօրագոյն մարտնչին:

Յիշենք շարքը·

Զօր· Արիշեանը Կարնոյ բերդակալ նշանակեց· զօրավար Արիշեան Ալեքսանդրապոլէն անդին չգնաց...

Այս զօրականները իրական բանակի մը մէջ եթէ այսպէս շարժէին հրացանազարկ պիտի ըլլային· եւ բանակը իր բարոյական զօրութիւնը պիտի պահէր եւ յաղթական պիտի ըլլար:

Արիշեան հրաման ստացած էր գտնուիլ Կարին 1918-ի Փետրուար 1-ին եւ բերդաքաղաքին ամրութիւնները պաշտպանել: Յիշատակեցի թէ 760 հրետանիներով ամրացած անառիկ Կարինը հիւսիսային Հայաստանի բանալին էր· Թուրքերուն ձեռքը ինկաւ առանց որ այդ թնդանօթներէն մէկ հատիկ ռումբ արձակուի: Սպարապետ Նազարբէկեանի հրամանով Անդրանիկ ստիպուեցաւ իր զօրքերէն մաս մը յատկացնել Կարնոյ պաշտպանութեան, մինչեւ որ Կորպուսի շարքերը լրացուին եւ ռազմական գործողութեանց ի վիճակի ըլլան:

Տարօրինակ դարձուածքով մը նորավարժ զօրքին կը վիճակէր երթալ պահպանել դիրքեր, մինչեւ որ մարզուած եւ փորձառու ռազմիկներ որոնք չորս տարի հրոյ մկրտութիւն տեսած էին... պատրաստուէին դիրքերը գրաւելու....:

Մուրատ կը հեռագրէր որ կռիւները սկսած էին Երզնկայի ճակատը, եւ օգնութիւն կը հայցէր...

Ռուսահայ Կորպուսի շարքերը տակաւին պարապ էին:

Սպարապետ Նազարբէկեան յուսահատած էր:

Թ) ԴԷՊԻ ՊԱՔՈՒ

Հայաստանի Ապահովութեան Խորհուրդը եւ Հայաստանի Երկրապահ Զօրամասի Սպայակոյտը զիս լիազօր նշանակեցին, Պաքուի արեւմտահայոց զօրաշարժը վարելու համար:

Տենդագին ջանք կ'ըլլար Զօրամասին կազմակերպութիւնը լրացնել: Ենթասպայից վարժարանները կը մարզէին միջնակարգ կրթութիւն ստացած արեւմտահայ երիտասարդ ուսուցիչներ՝ զինուորական զանազան մարզերու մասնագէտներ հասցնելու համար:

Պաքուի երկաթուղագիծը վտանգուած էր· Գանձակի մէջ ծուարած էին «թաթար» ապստամբներ, կառաշարները կը կեցնէին, ճակատէն վերադարձող ռուս զինուորները զինաթափ կ'ընէին, անոնց զէնքերով կը սպառազինուէին եւ եթէ գնացքներուն մէջ հայ գտնէին՝ կը մորթէին....:

Պաքու լիազօր մը ճամբայ հանելը գրեթէ անհնարին կը թուէր....:

Թիֆլիսի կայարանէն Պաքու մեկնող կառաշարին մօտեցայ....: Հարկ էր ճեղքել կայարանի բակը, սպասման սրահները եւ արտաքին մայթը խըռնուած ռուսական բազմութիւնը, որ կը բաղկանար ճակատը եւ Կովկասը լքող զինուորներէ, որոնք իրենց արեան գնով մեր հայրենիքը ազատագրած

էին: Կայարանը միայն իրենցն էր: Քաղաք չէին արտօնուած մտնելու, կառախումբերու մէջ կը բնակէին, զինուորական խոհանոցները կը կերակրէին զանոնք, մինչեւ որ կառաշար մը տրամադրուէր իրենց ճամբան շարունակելու համար:

Կառախումբին դռներէն մտնելը շատ դժուար էր, վակոնները լեցուն էին արդէն: Դժուար յաջողեցայ կառքէն ներս սողոսկիլ եւ ռուս զինուորներու միջեւ սեղմուած մնալ: Անընդհատ նոր զինուորներ կը մտնէին դռներէն, պատուհաններէն, կը մագլցէին վակոններու երդիքներուն վրայ....: Անշարժ կը մնայինք այս սեղմուած դիրքով, երբ գնացքը սկսաւ շարժիլ յամրաբար· մինչեւ Նաֆթլուղ, որ Թիֆլիսէն դէպի հիւսիս գծին առաջին կայարանն է, հասանք եւ գնացքը դադրեցաւ յառաջանալէ: Լուր տարածուեցաւ թէ մեզմէ առաջ ճամբայ ելած կառաշարը կէս ճամբան կեցուցած էին «թաթար»ները, կողոպտած, խոշտանգած ռուս զինուորները եւ գրաւած էին վայրաշարժն ու վակոնները: Ահա թէ ինչու մեր կառախումբը կը վարանէր յառաջանալ:

Նաֆթլուղի կայարանը մնացինք անշարժ:

Ռուսերը հետզհետէ կը սկսէին ջղայնանալ:

Քիչ ետք չուրջիս զինուորները սկսան ինձմով հետաքրքրուիլ... Քաղաքային զգեստով էի եւ գլուխս գլխարկ դրած էի, սեւ վերարկու մը թիկունքիս:

— Ո՞վ ես դուն, — հարցուցին ինծի:

Լուռ մնացի:

— Այս արարածը խօսիլ չի՞ գիտեր արդեօք, — յարեց աջ կողմս փակած զինուորը: Տեսնելով որ խնդիրը վտանգալի հանգամանք կ'առնէր, բարեկամս Թորոս միջամտեց·

— Ընկերներ, այս մարդը օտարական է, ռուսերէն չի գիտեր... Ֆըրանսուզ է...

Այս բացատրութիւնը գոհացուց զինուորները եւ համակրալից ընթացք բռնեցին ինծի հանդէպ...

Գնացքը դարձեալ կանգ առած էր:

Յանկարծ սկսայ խորհիլ թէ խենդութիւն էր յուսալ, թէ կրնայի այս երթով հասնիլ Գանձակ եւ եթէ նոյնիսկ ողջ մնայի Թուրքերու ձեռքէն պըրծելով, հասնիլ Պաքու...

— Թորոս, վար իջնենք, — ըսի Էքսէրճեանին:

— Իրաւունք ունիս, — յարեց հայրենակիցս:

Եւ Նաֆթլուղի մօտ ամայի տեղ մը, ուր կանգ առած էր կառախումբը, վար իջանք, թողելով գնացքը իր տարօրինակ եւ ցնորական ստուերներով, որ կովկասեան ճակատէն հեռացեր էին ու հոն կառաշարի մը մէջ բանտարկուած կը սպասէին լուսաբացին: Այն ատեն գուցէ ճամբայ ելլէ գնացքը եւ եթէ «թաթար»ները թողուն ճամբան շարունակել, գուցէ այս չինականները տուն հասնին: Համբերութիւնը եւ տոկունութիւնը ռուս բարի ժողովուրդին յատկութիւնն է:

Թողուցինք մեր ետին խաւարին մէջ թաղուած այս ուրուականային կառաշարը եւ բռնեցինք Թիֆլիսի ճամբան։ Հասանք մեր բնակարանները մթնշաղին. առաւօտը բացուելու վրայ էր։

Բայց ես չհրաժարեցայ Պաքու երթալու յոյսէն։

Ի հարկէ ո՛չ սպայակոյտը եւ ոչ Հ. Ա. Խ.ը կրնային ճամբայ մը բանալ ինծի դէպի Պաքու։ Թիֆլիսի մէջ այնպէս կը վարուէին, իբրեւ թէ տեղեակ չէին Ատրպէյճան անունով երկրին թշնամական կացութեան։ Սէյմի դաշնակցական խմբակը շատ լաւ գիտէր թէ ի՛նչ կը խմորուի Գանձակի եւ Պաքուի մէջ, երբ ընդունելով մուսաւաթի հետ գործակցիլ Զակոմի մէջ՝ այդ թշնամին կը մտցնէր Կովկասի ճակատագիրը եւ Հայաստանի բախտը անօրինող կառավարութեան մէջ եւ կը փարէր Շահումեանը...։

Յիշեցի որ պաշտօն մը ունէի ֆրանսական զինուորական առաքելութեան մէջ։ Գացի հրաժեշտ առնել տեղակալ Լանկլրաժէն եւ գնդապետ Շարտինյէն։ Պահ մը խօսակցութիւնը դարձաւ Կովկասի ներքին կացութեան վրայ եւ խօսեցանք Պաքուի մասին։ Անցողակի յայտնեցի որ հայկական Երկրապահ Զօրամասին զօրահաւաքին գործով Պաքու պիտի երթայի։ Գնդապետը դարձաւ տեղակալ Լանկլրաժին.

— Չ՚օգտուի՞ս Թիւթիւնճեանէն, բանախօսութիւնդ կազմակերպելու համար։

— Շատ լաւ գաղափար է, գնդապետ, ան կրնայ կազմակերպել գործը եւ միանգամայն տեսնել մեր հիւպատոսը, պատասխանեց Պր. Լանկլրաժ, եւ ինծի դառնալով յարեց.

— Ինծի ընկերացաք վրացական ակումբին մէջ խօսած իրիկունս, ֆրանսական մշակոյթին մասին տուած դասախօսութեանս։ Ինչպէս գիտէք, իմ պաշտօնս զինուորական չէ, այլ մշակութային եւ որուն մէջ դուք մեծապէս օգնեցիք ինծի։ Նոյնը կ՚ուզեմ կրկնել Պաքուի մէջ։ Կը հաճի՞ք ստանձնել անոր կազմակերպութիւնը կանխելով զիս, ես ճամբայ կ՚ելլեմ ձեզմէ քանի մը օրեր ետք, երբ հիւպատոսին միջոցաւ ինծի կը տեղեկացնէք թէ պատրաստած էք բանախօսութիւնս։

— Յօժարակամ, տեղակալս, պատասխանեցի, խորհելով որ անոնք գաղափար չունէին կ՚երեւի կացութեան մասին։

— Շնորհակալ եմ, ըսաւ տեղակալը եւ յարեց.

— Մեր զինուորական հիւանդանոցը Պաքուի ճամբով Բեթրոկրատ կը ղրկենք, ուրկէ նաւ պիտի մտնեն Ֆրանսա վերադառնալու համար։ Անգլիական զինուորական առաքելութեան պետը՝ Զօր. Տոր, մասնաւոր գնացքով Պաքու պիտի երթայ եւ բաժնեակ մը յատկացուցած է մեր առողջապահական կազմին անդամներուն. կայ նաեւ վակոն սրահը, որուն թիկնաթոռները եւ յարմարութիւնները մեր տրամադրութեան տակ են, դուք ալ կը մեկնիք այս յատուկ կառախումբով...

— Շնորհակալ եմ...

— Մենք ձեզի երախտապարտ ենք, որովհետեւ ծանօթ ենք անցուդարձին։ Եթէ յաջողիք մեր բժշկական կազմը եւ ի հարկին հիւպատոսարանի

կազմը ճամբու դնել, շատ մեծ ծառայութիւն մը մատուցած կ՚ըլլաք Ֆրանսայի... ձեր կեանքը վտանգելու գնով, որովհետեւ հայ էք...

Իսկոյն ըմբռնեցի որ միամտութիւն էր իմ կողմէս այս մարդիկը պարզամիտներու տեղ դնելը...

— Ճիշդ է պարոններ եւ հայ ըլլալուս համար է, որ կեանքը մեծ արժէք մը չունի ինծի համար...

Քանի մը օր ետք ինծի իմաց տրուեցաւ որ մասնաւոր կառաշարը պիտի ճամբայ ելլէր նոյն իրիկունը, Թիֆլիսի կայարանէն։

Ֆրանսացիները ինծի կը սպասէին իրենց յատկացուած բաժնեակին առաջ։ Փոխարքային մասնաւոր կառախումբն էր անգլիացի զօրավարին տրամադրուածը։ Սալոնը չքեղօրէն կահաւորուած էր եւ բաժնեակները հանգըստաւէտ էին։

Առաքելութեան բժիշկը պահ մը կանգ առաւ մեր բաժնեակին դրանը եւ հեռացաւ։ Ճամբայ ելանք արագ գնացքով, Նաֆթլուղէն անցանք։ Գիշերը վրայ հասաւ. ես երկնցած էի բաժնեակին վերի անկողիններէն մէկուն վրայ եւ մտիկ կ՚ընէի թուլուղցի զինուորի մը, իր գաւառին բարբառով արտասանած խօսքերը, որոնցմէ թէ՛ միւսները եւ թէ՛ ես ոչինչ կը հասկնայինք։ Մեզի հետ էր ուքրայնական ծագումով ֆրանսացի յիսնապետ մը, որ ռուսերէնի թարգմանի դեր կը կատարէր եւ որ Ֆրանսա կ՚երթար իբրեւ դիւանագիտական սուրհանդակ։

Հանդիստ գիշեր մը անցընելէ ետք արթնցայ. առաւօտ էր։

Մեզի հրաւիրեցին նախաճաշիկի։

Սրահին մէջ ռուսական համազգեստով սպայ մը, տեսանք որ կ՚ընկերանար զօրավարին եւ զոր տեսած չէինք նախորդ իրիկունը...։

Մօտեցաւ մեզի եւ ներկայացաւ իբրեւ Վայրենի Զօրաբաժնի սպայ, որ մեզի կ՚ընկերանար մինչեւ Գանձակէն անդին, Պաքուի մօտ մեր ապահովութեան հսկելու պաշտօնով...։ Ուրեմն, ճիշդ էր ինչ որ հաղորդուած էր Անդրանիկի թէ՝ Դաշնակիցները կ՚օգնէին նիւթապէս «Թաթար» ապստամբներուն Պաքուի մէջ, հետեւաբար Զօր. Տորի Պաքու ուղեւորութիւնը խորհրդաւորութենէ հեռու էր, պարզապէս կ՚երթար տեսնելու անոնց Ազգային Խորհուրդի անդամները, որոնք իրական վարիչներն էին Գանձակի ապստամբութեան, Շահումեանի դէմ։

«Թաթար» սպան մեզի ընկերացաւ եւ մեզի հետ նստաւ մեր բաժնեակը։ Բաւական սահուն ֆրանսերէն կը խօսէր, երկայնահասակ, բարեկազմ երիտասարդ մըն էր. մեզի պատմեց թէ ի՞նչպէս Վայրենի Զօրաբաժինը արեւմտեան ճակատի վրայ կռուած էր, եւ Յեղափոխութենէն ի վեր, ազգային գունդերու կազմութեան առթիւ եկած էր Պաքու։

Ֆրանսացիները բաւական վերապահութեամբ կ՚ունկնդրէին միւսլիման սպային, որուն զօրամասին տրուած մակդիրին ֆրանսերէն թարգմանութիւնը տուաւ ուքրայնացի թարգմանը, ինչ որ քստմնելի թուեցաւ ֆրանսացի զօրականներուն...։

Քանի գնացքը կը յառաջանար՝ այնքան ամայութեան կը հանդիպէինք բաժնեակէն դիտելով մեր անցած վայրերը։ Յանկարծ պատուհանին շրջա-

նակին մէջ երեւցան հեռուէն դիրքերու եւեւ պառկած թաթարական բրդեայ փափախներով գլուխներ: Այս գլխանոցները կէս ոչխարի մը մորթէն շինուած էին եւ վայրագ կերպարանք մը կու տային հրոսակներուն: Անոնք լռած էին կառախումբին աղմուկը եւ հեռդհետէ կը մօտենային:

Վայրենի Տիվիզիայի հարիւրապետը, որ միշտ մեր բաժնեակին մէջ էր եւ մեզի հետ կը դիտէր պատուհանէն դուրսի անցուդարձը, ինքն ալ տեսած էր զանոնք:

– Ոըկարտէ լէ թիփ··· – սա տիպերուն նայեցէք – բացագանչեց թուլուզցին ընկերներուն դառնալով:

– Դէպի մեր կառախումբը կը վազեն կոր, յարեց նրբահասակ փարիզցին հետաքրքրութեամբ:

Թուրք սպան պատուհանին մօտեցաւ, բացաւ պատուհանը եւ ինքզինք ցուցադրեց յայտնապէս:

Վայրենիները, որոնք բաւական մօտեցեր էին երկաթուղիին, քառացունի չափ էին եւ զինուած էին մոսինններով: Տեսան սպան եւ իսկոյն դադրեցան յառաջանալէ, չարունակելով դիտել գնացքը, առանց հետեւելու անոր···:

Սպան հեռացաւ պատուհանէն եւ եկաւ նստաւ քովս ժպտելով: Ոչ ոք բառ մը արտասանեց: Պահ մը լռութենէ ետք խօսակցութիւնը աննշան նիւթերու շուրջ գրոյցի վերածուեցաւ:

⁂

Հետեւեալ առտու կանուխ Պաքուի կայարանը հասանք:

Հոն կրցայ կարգադրել Ֆրանսացիներու Պաքուէն մեկնումը, իրենց հիւպատոսին հետ անվտանգ դէպի հիւսիս: Պր· Լակրանժի բանախօսութիւնն ալ կարգադրուած էր, բաւական առեն սպասեցինք իրեն բայց չեկաւ: Պաքու–Թիֆլիս ճանապարհը փաստօրէն փակուած էր եւ վերածուած ռազմաճակատի՝ Գանձակի Թուրքերուն եւ Պաքուի պոլշեւիկներուն միջեւ:

Մեր մասնաւոր գնացքէն ետք, քանի մը օր անցած՝ նոյն թաթարները կեցուցած էին նոր կառաշար մը լի նահանջող ռուսերով, զանոնք կողոպտած եւ դիմադրութիւն փորձող զինուորները ջարդած էին: Այդ կառաշարին զինուորները լուր տուած էին իրենց հետեւող կառաշարին որ կազմակերպուած անցնին վտանգաւոր գիծէն:

Եւ գնացքին մէջ գտնուող սպաները ելեր էին մէջտեղ ու կազմակերպեր էին զինուորական գնացք: Երբ աւազակները կը յարձակին, իրենց դէմը կը գտնեն ո՛չ թէ նահանջող խառնիճաղանճ մը, այլ քիչ մը առեռուան համար գոնէ, անպարտելի ռուսական բանակին վաշտերը··· Ռուսերը գնդացիրներով կը հնձեն յարձակող հրոսակները, կը գրաւեն անոնց զէնքերը եւ յաղթական կանչերով է որ մտան Պաքուի կայարանը···:

Ժ) ՊԱՔՈՒԻ ՄԹՆՈԼՈՐՏԸ ԵՒ ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ

Երբ հրաման ստացայ Պաքու մեկնելու, Կարին երթալ կը պատրաստուէի:

Հ· Ա· Խ·ի դիւանէն ինծի յանձնուած լիազօրագիրը հետեւեալն էր·–

Հայաստանի
Ապահովութեան խորհուրդ
Թիֆլիս
Թիւ 5

Այսու յայտնում ենք, որ Պաքուի եւ նրա շրջանի մէջ թիւրքահայ երկրապահ զօրամասի կազմակերպութեան վերաբերեալ խնդիրների համար խորհրդի կողմից լիազօրութիւն է տրւում Պր· Լեւոն Թիւթիւնճեանին:

Յանձնարարւում է բոլոր հասարակական կազմակերպութիւններին աջակցիլ նրան՝ իր ձեռնարկութիւնների մէջ:

Ի տեղի Հայաստանի Ապահովութեան խորհրդի

Նախագահ — Անդամ–քարտուղար

Վ· ՓԱՓԱԶԵԱՆ — Ա· ԹԵՐԶԻՊԱՇԵԱՆ

(Ստորագրութիւններ)

Սպայակոյտի լիազօրագրին պատճէնը հետեւեալն է·–

Հ· Ե· Զ·
Սպայակոյտի Պետէն
Թիւ 58

Կովկասեան զօրաց գերագոյն հրամանատարութեան գաղտնի հրամանագրին համաձայն (167րդ հրամանագիր) կազմուած հայկական առանձին զօրամասին Պաքուի շրջանի զօրահաւաքին համար լիազօր նշանակուած է Լեւոն Թիւթիւնճեան:

Դեկտեմբեր 29, 1917

⁂

Պաքուի Թրքահայերը 1915–ի փախստականներ չէին: Համեմատաբար հին գաղութ մըն էր կազմուած մշեցի, վանեցի եւ այլ գաւառներէ ալ, ղարիպներէ, որոնք նաւթահորերու բանուորներ էին· կային քանի մը առեւտրականներ եւ պաշտօնեաներ: Այս գաղութը 6000–ի մօտ կը հաշուէին: Արեւմըտեան Խորհուրդը չէր ներկայացուած հոս շրջանային Խորհուրդով եւ ոչ ալ Հ· Ա· Խ·ով: Ասոնց ինտելիկենտները տարբերութիւն չունէին ռուսահայերէն:

Այս Թրքահայերը ունէին Տաճկահայ Հայրենակցական Ընկերութիւն մը, որ ունէր դաշնակցական նախագահ մը, վանեցի առեւտրական գանձապետ մը եւ պոլսեցի ճարտարապետ երիտասարդ մը իբրեւ ատենադպիր:

Իմ առաքելութիւնս բացարձակ անտարբերութեամբ ընդունուեցաւ այս մարդոց կողմէ. գանձապետը մէկ անգամ տեսայ, որովհետեւ եկեր էր իմ պանդոկս ատենապետին դրդումով, 500 ռուբլին որ ինծի տրուած էր Հ. Ա. Խ.ի դիւանէն իբրեւ ճանապարհածախս եւ իմ ետեւէս Պ. Փափազեան նամակով մը իմացուցեր էր անոնց, որ այդ գումարը զօրահաւաքի ծախքերուն յատկացուելու համար էր...: Մարդը գումարը ստացաւ ինձմէ, անձնական ստացագիր մը տալով:

Գացի տեսնել Տիկին Զապէլ Եսայեանը, որ ամիսներէ ի վեր Պաքու կը բնակէր:

– Մենք ալ ձեզի կը սպասէինք կոր, ըսաւ Զապէլ Եսայեան. Թիֆլիսէն հեռագիր եկած էր, լիազօր պիտի ղրկեն շարժումը գլուխ բերելու համար հոստեղ. արդէն կազմուած է կոմիտէ մը, որ հրահանգի կը սպասէ:

– Լաւ ուրեմն, պատասխանեցի, հրաւիրեցէք այդ կոմիտէն որպէսզի հրահանգները հաղորդեմ:

Իրիկունը Տիկնոջ բնակած պանդոկին մէջ հաւաքուած գտայ վեց-եօթը անձ:

Պարզեցի կացութիւնը եւ յայտնեցի Հ. Ա. Խ.ին ինծի տուած հրահանգները:

Այդ հրահանգներն էին.–

1. Կազմել տեղւոյն շրջանային արեւմտահայ մարմինէն Հ. Ա. Խ.ի ճիւղը, որ բացառապէս պիտի զբաղի զօրահաւաքով, լիազօրին ղեկավարութեան տակ:

2. Յայտարարել տեղւոյն հայ թերթերուն մէջ գալուստիս նպատակը, մարմնին կազմութիւնը, կոչում ընել ժողովուրդին հայրենասիրական զգացումներուն:

3. Տեղական միջոցներով գտնել դրամ – Նախկին Ազգային Պիւրոյի գրամները ստանալ – նոյն միջոցներով բանալ գրասենեակ:

4. Զինուորական հրամանատարին հետ յարաբերութեան մտնել զօրահանուած զինուորներու զօրանոց եւ ուտեստ ապահովելու եւ ճակատ հասցնելու համար:

5. Գրասենեակի պաշտօնէութեան կոչել զինուորագրեալ մտաւորականներ:

6. Զինուորները խումբ խումբ ճամբայ հանել. յիսունէ աւելի թուով առաքումի պարագային յատուկ առաջնորդ մը ընկերացնել եւ հեռագրել Հ. Ա. Խ.ի:

7. Շաբաթական հեռագրական տեղեկագիր ղրկել Կեդրոն:

8. Բովանդակ շրջանին մէջ, զանազան հայաշատ վայրեր պաշտօնեաներ ղրկել հրահանգներով, հարկ եղած պարագային ճանապարհածախքը հոգալով:

Անմիջապէս յայտնի եղաւ որ «տեղւոյն վրայ դրամ» կարելի չէ գտնել...: Պէտք էր կեդրոնէն դրամ բերել տալ: Հետս բերած էի 2000 ռուբլի՛ որ բաւարար չէր անշուշտ... Բայց արեւմտահայ ներկայացուցիչները առին յօժարակամ. յետոյ յայտարարելու համար, որ Պաքուի մէջ Արեւմտեան Խորհուրդ չկայ եւ իրենք չեն հպատակած այդ խորհուրդին: Չեն ճանչնար նաեւ Հ. Ա. Խ.ը, չեն տրամադրեր դրամական միջոցներ եւ պէտք է, ընդհակառակն, Հ. Ա. Խ.ը դրամ ղրկէ իրենց եւ իրենք զայն իրենց յարմար տեսած կերպով գործածեն...: Թէ աւելորդ է լիազօր մը ունենալ, որուն ներկայութեան հարկ չկայ եւ թէ իրենք համաձայն չեն զօրակոչին, մինչեւ որ ապահովութիւն չտրուի իրենց զինուորագրուողներու ռոճիկին, անոնց ընտանիքներու ապրուստին, զինուորագրեալներու հանդամանքին ճշդման մասին: Վերջապէս զիս հրաւիրեցին մեկնիլ Թիֆլիս եւ իրենց պահանջներուն գոհացումը ստանալէ ետք վերադառնալ աւելի որոշ եւ պարզաբանուած հրահանգներով:

Փորձեցի զիրենք համոզել, բայց անկարելի եղաւ փոխել իրենց որոշումը:

Այս մարդիկ միամտութիւնը ունեցան ինծի յայտնելու նաեւ՝ որ «Բովանդակ թրքահայ երիտասարդութիւնը, որուն թիւը 6000–ը կ'անցնի, խանդավառութեան ԱՂԷՏԱԼԻ տենդէ մը բռնուած է եւ իրենք դժուարութիւն կը կրեն զսպելու այդ... ԶԱՐԱԲԱՍՏԻԿ շարժումը. հետեւաբար ատելի է իրենց իմ ժամանումս...»:

Ապշեցայ մնացի:

Ի՞նչ պէտք էր ընել...:

Պատասխանատու էի Հ.Ա.Խ.ի եւ Անդրանիկի Զօրամասին առաջ:

Ռազմաճակատի ճգնաժամային կացութիւնը չէր կրնար սպասել այս մարդոց պահանջներուն գոհացման բանակցութեանց ելքին եւ արդէն ես բնաւ յոյս չունէի որ Պաքու–Թիֆլիս կրնամ երթեւեկել իբրեւ թէ ճամբան ազատ ըլլար:

Յանկարծ այս մարդոց ատենապետը կրկին խօսքը ուղղելով ինծի աւելցուց.

– Մենք չենք կրնար նաեւ... Պաքուն այս վիճակի մէջ թողնել վտանգի տակ, եւ ՀԵՌԱՑՆԵԼ թրքահայ երիտասարդութիւնը...:

Քաղաքէն չհեռացնել... փոխանակ ճակատը ամրափակելու, թողուլ որ թշնամին երկիրը գրաւէ եւ... քաղաքները մէկիկ մէկիկ սրէ անցընէ...:

Ի վերջոյ համաձայնեցան իրենցմէ մէկը ինծի ընկերացնել, Պաքուի Ազգային Խորհուրդին հետ բանակցելու համար:

Այս Խորհուրդին նախագահն էր Աբրահամ Գիւլխանդանեան, որուն կ'ընկերանար խմբապետ Վարդան, Դաշնակցութիւնը գովաբանող երգին Աչիք Վարդանը: Ազգային Խորհուրդի Պաքուի շրջանակը դաշնակցականներէ կազմուած էր: Զարմանալի էր այս Աբրահամին վերելքը կազմակերպութեան նուիրապետութեան աստիճաններէն: Ան տեսնուած էր ատեն մը Պոլսոյ «Ազատամարտ»ի խմբագրատան շէնքին մէջ կովկասահայ շէֆերու փէշերուն շուրջ: Հիմա ահա Պաքուի հայոց ճակատագիրը կը վարէր եւ 35,000 հայոց կոտորածին պատասխանատուութիւնը ստանձնելու վրայ էր:

Ես իբրեւ «Հայաստան»ի խմբագիր եւ Անդրանիկի բարեկամ, այս մարդոց խորշելի էի եւ չէին կրնար զիս հանդուրժել:

Ա. Գիւլխանդանեան եւ Վարդան յայտնեցին թէ պատրաստ էին ինծի աջակցիլ. բայց նաեւ ուզեցին հասկնալ թէ ինչո՞ւ կազմուած էր Հ. Ա. Խորհուրդ մը... Ազգային Խորհուրդէն անջատ:

Կարելի՞ էր այսքան իրարմէ խզուած ըլլալ Թիֆլիս եւ Պաքու...

Սակայն համբերատարօրէն բացատրեցի այն քաղաքական հանգամանքները, որոնք կը հակադրէին երկու հայկական հաստատութիւնները անջատ խմբաւորման, մինչեւ որ ազգը միանար եւ հայեր դառնային միեւնոյն հայրենիքին ու պետութեան քաղաքացիներ:

Ըմբռնեցի՞ն թէ ոչ չեմ գիտեր, բայց նիւթը փոխեցին եւ ինծի խորհուրդ տուին ըստ կարելւոյն անաղմուկ գործել եւ մանաւանդ գաղտնի:

— Ի՞նչպէս կարելի է զօրակոչ ընել անաղմուկ եւ գաղտնի. եւ ստորերկրեայ միջոցներով ճակատ ղրկել 6000 հոգի, Պաքուէն մինչեւ Թիֆլիս հասցնելը մանաւանդ:

— Երիտասա՛րդ, յարեց խմբապետ Վարդան, — մենք յեղափոխութեան ատեն այդպէս էինք անում...

— Զօրահաւաքը տասնեակ մը հայդուկներ Սասնոյ լեռները ղրկել չէ:

Այդ պահուն ինծի ընկերացող «Թրքահայը», որ մինչեւ այն ատեն բերանը բացած չէր, ըրաւ հետեւեալ յայտարարութիւնը.

— Մեր Կոմիտէն չի ճանչնար Հ. Ա. Խ.ը եւ ենթակայ է Ազգային Խորհուրդին: Կոմիտէն կը ծանուցանէ հանդիսաւորապէս թէ չ՛ուզեր որ Պաքուի Թրքահայերը զինուորագրուին Հայաստանի Երկրապահ յատուկ Զօրամասին, Անդրանիկի հրամանին տակ, այլ մնալ Պաքուի պահեստի գունդին, Ազգային Խորհրդի հրամաններուն մէջ ռուսահայ նկատուելու խնդրանքով:

Հայաստանի Ապահովութեան Խորհուրդի լիազօրին առաջ այսպիսի ստրկամիտ յայտարարութիւն մը ընելը, չափը անցընել էր: Ուրեմն, Ազգային Խորհուրդի նախագահին դիտել տուի, թէ այս տեսակ հարցերու կարգադրութիւնը ինծի կը վերաբերի, իրենց հետ ըստ Հ. Ա. Խ.ի հրամանին եւ ինք ալ վարուելու է՝ ըստ Թիֆլիսի Կեդրոնական Ազգային Խորհուրդի հրահանգներուն որոնց ենթակայ է:

Գիւլխանդանեան զգացուց ինծի թէ պարագաներու բերմամբ անկախ են Կեդրոնէն:

— Ցամենայն դէպս, մեր Խորհուրդի չէնքում մի սենեակ ենք յատկացնում ձեզ Թրքահայ մոբիլիզացիայի համար, ըսին Վարդան եւ Աբրահամ միասին:

Այդ սենեակը գրաւեցին սակայն հայրենակցականի անդամները, կամաւորներ արձանագրելու համար, ըստ իրենց որոշումին:

Հասկցայ որ Թիւրիմացութեան մը պատճառաւ Թանկագին ժամանակ մը կորսնցուցեր էի: Տեղեկագիր մը պատրաստեցի եւ ղրկեցի Թիֆլիս, Հ. Ա. Խ.ին եւ պատրաստուեցայ մեկնիլ, քանի կարելիութիւն կար:

Դժբախտաբար չկար: Յունուար 9-ն էր, այդ օրը սկսաւ Մուսավաթին յարուցած խառնակութիւնը Գանձակի մէջ, ոչ թէ ծածուկ՝ այլ բացայայտ

կերպով. Հեռագրաթելերը խզեցին Թիֆլիսի հետ, ճակատէն վերադարձող ռուս զինուորները ենթարկուեցան «Թաթար» աւազակներու կազմակերպուած գրոհին, կողոպտուեցան 20,000 զինուորներ, որոնք այլեւս զինուորական կարգապահութենէ զուրկ էին, անոնց ընկերացող կիները բռնաբարուեցան, խոշտանգուեցան, այրերէն շատերը կոտորուեցան, եւ այս խեղճ մարդիկը Պաքու հասան ռռնալով, հայհոյելով...

Այս զօրքերը իրենց սպաները վռնտած, խոշտանգած, յաճախ սպաննած էին ու կը փախչէին ճակատէն, Մուսավաթականներէ յարձակում կրած պահերնուն պոռացեր էին.

— Սպաներ տուէք մեզի...:

Պատահաբար գնացքին մէջ գտնուող սպաներ առաջ անցեր էին, կանոնաւոր ճակատ կազմել եւ ջախջախելու համար «Թաթար»ները. բայց կարգ մը տասնապետներ հակառակեր էին տրուած հրահանգներուն, եւ սպաները, որ ղարաբաղցի հայեր էին, քշուեր էին. եւ 20,000 նախկին ռազմիկներ, փախուստի եւ կոտորածի ենթարկուեր էին:

Այս դէպքերով Մուսավաթականներուն ձեռքը մեծաքանակ զէնք եւ ռազմանիւթ անցաւ: Սիպերիայէն արձակուած օսմանցի սպաներէ մարզուած ռազմունակ զինուորական ոյժի մը փոխարկուեցան անկանոն աւազակները եւ սկսան սպառնալ Պաքուի Խորհուրդի իշխանութեան եւ հայերուն: Եւ փակեցին Թիֆլիսի ճանապարհը:

Ինծի համար պարզ էր որ այս ամէնը կազմակերպուած էր Էնվեր փաշայի կողմէ: Գանձակի ապստամբները կը կտրէին հայկական ճակատին եւ Ռուսիոյ միջեւ հաղորդակցութեան ճամբան, սպասելով որ մեր ճակատը խորտակուի եւ օսմանեան ուժերը գրոհեն Կովկաս, խորտակեն Պաքուն եւ տիրեն երկրին: Հարկ էր անմիջապէս կազմակերպել Պաքու խռնուած տասնեակ հազարաւոր ռուս զօրքը, գրոհ տալ Գանձակի վրայ եւ բանալ Թիֆլիսի եւ հետեւաբար ճակատի ճամբան, նախ քան թշնամիին ամրանալը:

Հայոց Ազգային Խորհուրդի կազմը ծանօթ ըլլալով ինծի, վստահ էի որ այդ խեղճ միտքերէն ողջմիտ ոչինչ կարելի էր յուսալ:

Երբ հանդիպեցայ Աբրահամին, ըսաւ թէ «Թաթար» Ազգային Խորհուրդը դիմած էր իրենց, խնդրելով միջամտել Շահումեանի կառավարութեան եւ էս էռ. անդամներուն մօտ՝ որպէսզի թոյլատրեն խրատիչ յանձնախումբի մը Գանձակ երթալը որ միջամտէ եւ բանալ տայ Թիֆլիսի ճամբան: Միամիտ մարդը կը կարծէր որ այս միջամտութեամբ շուտով ճամբան կը բացուի...: Իմ ծիծաղս գրգռեց Պր. Նախագահը:

— Գանձակի ճամբան երբեք չի բացուիր, ըսի: «Թաթար» Ազգային Խորհուրդը ուղղակի ի՛նքն է Գանձակի շարժման կազմակերպիչը եւ ղեկավարը...: Իսկ այդ... խրատիչ յանձնախումբը ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ կեդրոնէն հրահանգներ տանող եւ կազմակերպիչ թուրք սպաներու առաքելութիւն մը:

Արդարեւ, ես կրցեր էի Պաքուի մէջ իմ բնակած պանդոկս բնակող հնչակեան կամաւորական նախկին խումբէն յիսնապետի մը միջոցաւ ծանօթանալ օսմանցիներու, որոնցմէ տեղեկացած էի այս պարագաները:

Պաքուի Թաթար Ազգային Խորհուրդը, Գանձակի ապստամբներուն գլուխը անցնելու համար Կասպից ծովու Նարկին կղզին արգելափակուած Թուրք բանակի գերիներէն սպաներ փախցնելով, այս միջոցաւ կը յաջողէր Գանձակ ղրկել զանոնք։ Նոյնիսկ բացէն բանուորներու, զինուորներու եւ նաւաստիներու խորհուրդին առաջ երաշխաւորելով Նարկին կղզիէն սպաներ կը ղրկէր Գանձակ։ Ասոնք կ'առնուէին իբրեւ թէ «Թաթար» ազգային գունդը կազմակերպելու համար Վայրենի Զօրամասին իբրեւ մարզիչներ։

Իմ տեղեկատուներս էին երկու օսմանցի սպաներ, որոնք պոլշեւիկներ էին, դասալիք Թրքական բանակէն եւ ռուս կը նկատուէին, օրթոտոքս մկրտուած ըլլալով։

⁂

Հայկական շարժումը արձագանգած էր դէպի Մոսկուա, քանի որ Ստեփան Շահումեան տեղեակ էր Թրքահայ զօրակոչէն եւ գիտէր որ արեւմըտահայերուն եթէ մնար որոշումը, Թիֆլիսի մէջ տարբեր ընդունելութիւն կը ստանար Անդրկովկասի եւ Հայաստանի Կոմիսարը։ Արդէն Մոսկուա տեղեակ էր հայկական առանձին – կամ յատուկ – Զօրաբաժնին կազմութեան։ Եւ օր մը Շահումեանի խորհուրդով, դիմած էի Մոսկուա Ժող. Կոմ. Խորհուրդին կից զինուորական գործերու պաշտօնեային, խնդրելով Սիպերիոյ հայ գերիները ինծի ղրկել, Պաքու։ Անթելով հեռագրած էի Խորհուրդին ռատիոյէն։ Ի պատասխան ղրկուեցան այն Թրքահայ գերիները, որոնք Սիպերիայէն արձակուած էին արդէն եւ Մոսկուայի շրջակայքը կը գտնուէին։ Անկէ ետք փոքր կարաւաններով, այսինքն՝ կառաշարներով հասան մինչեւ 460 հոգի օսմանեան բանակի հայ գերիներէն։

Գիտենք որ Կովկասի մէջ զօրահաւաք յայտարարուած էր Զօր. Նազարբէկեանի զօրաբանակին համար եւ յաջողութիւն չէր գտած։ Ասոր փոխարէն Ռուսաստանէն կը հասնէին Պաքու հայ կամաւորներ, ասոնք ստիպուած կանգ կ'առնէին հոս, Գանձակի մէջ ճամբան փակուած ըլլալով...։ Մեծ մասամբ այս կամաւորները կու գային Արմաւիրէն, Թաշկենտէն, Սիպերիայէն եւ Ռուսիոյ այլ եւ այլ վայրերէն։

Ռումանական եւ Աւստրիոյ ռազմաճակատներէն, նաեւ գերմանականէն կը հասնէին ռուսահայ զինուորներ եւ սպաներ, զինուորական ճարտարագէտներ եւ այլ մասնագէտներ ու բժիշկներ։ Ասոնց թիւը տասնեակ հազարներու կը հասնէր, բոլորն ալ կանգ կ'առնէին Պաքու, Գանձակի խիցին բախելով։ Խորհուրդը դժգոհ չէր այդ արգելքէն, որովհետեւ այս ուժերը փոխանակ «տունդարձ»ի՝ կրնային օգտագործուիլ Պաքուի խորհրդային իշխանութեան համար կռուելով, պայմանաւ որ համոզուէին կարգապահ զինուորի դերը վերստանձնել։

Սիպերիայէն հասնող խումբը իմ սպասած Թրքահայ գերիներուս առաջին թափօրն էր. ասոնք առաջնորդ մը ունէին, երեւանցի հայ սպայ մը, որ ինքն ալ Իրկուցքէն կու գար, եւ այս տղոց հետ մինչեւ Մոսկուա ժամանելով անկէ յանձն առեր էր, զինուորական կոմիսերութեան ներկայանա-

լով, զանոնք առաջնորդել մինչեւ Պաքու, ինծի յանձնելու համար։ Այս ըսպան Էմմանուէլ Ղարիպեան կը կոչուէր, կորսնցուցած էր իր բոլոր անցագրերը եւ այս վերջին յանձնառութիւնը ստանձնելով՝ կրցեր էր Մոսկուայէն ստանալ փաստաթուղթ մը՝ իր ինքնութիւնը ճշդող։ Ան հարցուփորձով եկաւ զիս գտաւ իջեւանած պանդոկս։ Մոսկուայի մէջ իրականութիւնը սա էր. Խորհրդայինները իրեն ըսեր էին, որ Հ. Ս. Խ.-ի լիազօրին կողմէ ստացուած հեռագրի մը վրայ Թրքահայ գերիներ կը ղրկուին Կովկասի ճակատը. թէ այդ զինուորական գերիներու խումբին դիմաւորելու երթայ մինչեւ Խարկով եւ զանոնք առաջնորդէ Պաքու։ Ղարիպեան խնդրեց իմ միջամտութիւնս, որպէսզի իր զինուորական թղթերը ստանամ։ Զինուորական Միութեան դիմեցի, որուն քարտուղարը ճանչցայ անակնկալօրէն։ Ան այն սպան էր որուն հետ ճամբորդած էի Ալեանի հետ, երբ Ջուլֆա կ'երթայի եւ ան Կարս, 1916-ին։ Զինուորական Միութիւնը տեղակալ Ղարիպեանի հայթայթեց բոլոր փաստաթուղթերը՝ իր հանդամանքը վաւերացնող։

Տրուած ըլլալով որ Թիֆլիս երթալը խնդրէ դուրս էր, առաջարկեցի իրեն ինձմէ ընդունիլ իր բերած զինուորներուն հրամանատարութիւնը։ Գաղափարս էր այս տղաքը չթողուլ կառախումբին մէջ, այլ զինուորական տնտեսութեան հրամանատարէն զօրանոց մը ուզել զանոնք տեղաւորելու համար։

Տեղակալ Ղարիպեան ուրախութեամբ ընդունեց։ Գացինք դիմեցինք զինուորական վարչութեան պետին, որ մեծ հաճոյքով ինծի տրամադրեց, ստորագրութեան մը փոխարէն, Պաքուի պահակագունդին զօրանոցը։

Գեղեցիկ, ընդարձակ շէնք մըն էր զօրանոցը, որ կը գտնուէր երկաթուղիի կայարանին մօտ, փողոցի մը անկիւնը, ընդարձակ հրապարակի մը վրայ, որ հաւանաբար պահակագունդին մարզադաշտն էր։

– Երթանք տղաքը հոս փոխադրենք, ըսի տեղակալին։

Ապա յարեցի.

– Նիւթական վարձատրութիւն մի յուսար. ուտեստը պիտի հոգացուի կայարանի խոհանոցէն, ինչպէս կառախումբերը մնացող արձակեալ զինուորներունը։ Անձնուիրաբար պիտի ծառայես առ այժմ. կը պահանջեմ աշխատանք, կազմակերպութիւն, գործ, վարձատրութիւնը բարոյական է. մեզի պէտք են քեզի նման սպաներ, Անդրանիկին եւ Հայաստանի պիտի ծառայէք։ Գտիր սպաներ, զինուորներ եւ ահա զօրանոցը. կու գան տակաւին Սիպիրէն Թրքահայ գերիներ։ Մենք հոս քաղաքականութիւն պիտի չընենք, պոլշեւիկ թէ ոչ կը ճանչնանք Կեդրոնական Կառավարութիւնը եւ Պաքուի խորհուրդը։ Հիմա Թիֆլիսի եւ Ճակատի ճամբան փակ է. բայց եթէ կազմակերպուինք ճամբայ կը բանանք մինչեւ Կարին, ուր գնաց Զօր. Անդրանիկ։ Առ այժմ մեր գունդին առաջին պաթալիոնը կը կազմենք։

Էմմանուէլ ուրախութեամբ եւ խանդավառութեամբ ընդունեց առաջարկս։

Զինուորական հրամանատարին բարեացակամութիւնը բացառիկ արժէք ունէր, որովհետեւ քաղաքին մէջ տրամադրելի միակ զօրանոցն էր այս, ուր տեղաւորեցինք մեր զինուորները։

Հետեւեալ օր կայարանը խմբուած բոլոր կառաշարներուն հրամանատարները հրաւիրեցինք պանդոկս. եւ երբ հաւաքուեցան, ըսի.

– Թիֆլիսի ճամբան փակ է. ձեր պաշտօնն էր կամաւորները յանձնել Թիֆլիս, պատկան զօրամասին զինուելու համար: Քանի որ ապստամբ թըրքաւէրները այդ հնարաւորութիւնը արգիլել կ'ուզեն, ձեզի կը մնայ զանոնք ինծի յանձնել, քանի որ այդ զօրամասին Պաքուի լիազօրն եմ:

Բոլորն ալ համաձայն եղան:

Զօրանոցին մէջ տեղաւորուեցան այդ կառաշարներուն մէջ ընակող 260 կամաւորները, Պաքուի հայրենակցականը իրեն վերապահած ըլլալով Ազգային Խորհուրդին իբրեւ թէ ինծի յատկացուցած սննդակը, հոն կ'արձանագրէր կամաւորներ Պաքու մնալու համար. Հայաստանը չպաշտպանելու, Անդրանիկին չմիանալու հաստատ որոշումով:

Ըսեմ, սակայն, որ Պաքուն անմասն չմնաց բոլորովին: Ցիանապետ մը, Օնիկ անուն պուլկարական բանակէն, եւ կամաւոր զինուոր մը Հայլապետ, ներկայացան իմ զինուորներուս շարքին մէջ մտնելու:

Նաեւ մի քանի ռուսահայ սպաներ մտան զօրանոց:

ԺԱ) ԹՐՔԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆ ՊԱՔՈՒԻ ՄԷՋ

Իմ երկու օսմանցի սպաներս միշտ յարաբերութեան մէջ էին ինծի հետ եւ տեղեկութիւն կը հաղորդէին Թուրք զինուորներու ունեցած գործունէութեան մասին: Ասոնցմէ մին Իզմիրցի էր, հրետանիի հարիւրապետ, միւսը պոլսեցի, այրուձիի տեղակալ: Անոնք ինծի տեղեկացուցած էին թէ՝ Գանձակի ապստամբութիւնը կը ղեկավարուէր Պաքուի «Թաթար» Ազգային Խորհուրդէն եւ այս Խորհուրդը հրահանգող եւ վարողները օսմանցի զօրականներ էին:

Պաքուի Մուսավաթական Ազգային Խորհուրդը ապստամբութիւնը վարելու համար Կասպից ծովու Նարկին կղզին արգելափակուած Թուրք սպաները կը փախցնէր ու կը ղրկէր Գանձակ: Անոնք կը մեկնէին իբրեւ Ցանձնախումբի անդամները, մեր Ազգային Խորհուրդին օրհնութիւնը ստանալով: Գիւլխանդանեան, այս տեղեկութիւնները իրեն իմացուցած ատենս արհամարհող ակնարկ մը նետեց վրաս եւ քմծիծաղով պատասխանեց: Երբ դռնէն դուրս կ'ելլէի՝ լսեցի որ կ'ըսէր Վարդանին.

– Ինչ սաեմ ան Վահան Փափազեանի, որ սրան ղրկել է գլխիս:

Գալով Պաքուի կոմիսարներուն, անոնք ամէն բանի տեղեակ էին, իմ լրտեսներս արդէն իրենց մարդիկն ըլլալով: Միայն թէ էս էռները անկեղծ յարաբերութեամբ չէին վարուիր, պոլշեւիկներուն հետ գործակցութիւն ձեւացնելով հանդերձ:

Օր մը իմ երկու սպաներս ինծի խօսեցան Նարկին կղզին պահուող Թուրք բանակի հայ զինուորներու մասին, խնդրելով որ զանոնք հանեմ Թուրքերու մէջէն:

– Մեր Թուրքերը ամէն օր երաշխաւորութեամբ կ'ազատուին կոր. ինչո՞ւ դուք այս խեղճերը որ ազնիւ տղաք են, չէք ազատեր եւ ձեր զօրքին մէջ չէք առներ կոր:

Դիմեցի Ազգային Խորհուրդին եւ Զինուորական Միութեան:

– Եթէ, պատասխանեցին, այդ քսան-երեսուն զինուորների խօսքը անենք, Թաթարներն ալ երեք հազար Թուրք զինուորներին արձակումը պահանջելու են:

Եւ խօսք չլսեցին. մերժումը կտրուկ էր:

Այս առարկութիւնը ծիծաղելի էր: Որովհետեւ «Թաթար» Ազգային Խորհուրդը այդ 3000 Թուրք զինուորները էս էռներու միջոցաւ ազատել տըւաւ եւ ճամբեց Գանձակ, ճիշդ է որ աւելի ուշ: Իմ Թուրք սպաները արհամարհանքով լսեցին այս անմիտ առարկութիւնը:

– Ատոր ժամանակը դեռ չէ եկած, առ այժմ ռուսերը կը կերակրեն Թուրք գերիները, երբ ժամանակը գայ, այն ատեն արձակել կու տան եւ Գանձակի Թուրք բանակը կը գրաւէ Էֆրատովը... ըսին անոնք:

Զինուոր սպան, որ բարեսիրտ պոլսեցի մըն էր, միամիտ ակնարկով յարեց ինծի.

– Պէյս, եկուր միասին երթանք ռուսական Խորհուրդի գերիներով գրաւող Նաւաստիին եւ խօսիր այս խեղճ տղոց մասին:

Գացինք: Ռուս նաւաստին մեզ ընդունեց, Թուրք սպային ուղղուած՝

– Բարեւ Պետրօ բացագանչութեամբ:

Պարզեցի խնդրանքս:

– Անկարելի է, պատասխանեց:

– Է՛յ ի՞նչպէս կ'ըլլայ կարելի այս սպային համար:

– Որովհետեւ այս մարդը ռուս քրիստոնեայ է:

– Այն տղաքն ալ հայ քրիստոնեայ են եւ ես զօրաբաժնի մը լիազօրը երաշխաւոր կը ներկայանամ:

– Նոյն բանը չէ:

Պետրօ փսփսաց ականջիս.

– Դուրս ելլանք

Եւ մեկնեցանք:

Այս նաւաստին պոլշեւիկ չէր, այլ էս էռ, ինչպէս էր Կասպից ծովու ծովային զինուորներուն մեծամասնութիւնը:

Պետրոյին հարցուցի թէ ինչո՞ւ համար գլխ դուրս հանեց:

– Որովհետեւ անօգուտ է վիճաբանիլ այս աւանակին հետ, պատասխանեց Պետրօ, որուն իսկական անունն էր Իսմայիլ Շիւքրի պէյ:

Եւ աւելցուց.

– Պզտիկ կաշառքով մը կղզիէն դուրս կը հանենք զանոնք, բարեկամներու այցելութիւն տալու պատրուակով եւ կը տանիք ձեր զօրանոցը, եղաւ գնաց... օլտու կիտտի...

Այսպէս ալ ըրինք:

Իսկ թէ աւելի վերջը ի՞նչպէս Թաթարները յաջողեր էին արձակել տալ

երեք հազար Թուրք զինուորական գերիները, տեղեկութիւն առի իմ լրտեսներէս:

— Պարզապէս բացատրեցին թէ այս գերիները տրապիզոնցի գիւղացիներ են, որոնք պիտի ղրկուին Տրապիզոն, որ հիմա ռուսական գրաւման տակ ազատագրուած է եւ պիտի կրնան իրենց հողերը մշակել, իբրեւ խաղաղ աշխատաւորներ... ահա. միայն թէ Գանձակէն պէտք է անցնէր շոգեկառքը... էֆենտի:

— Ի՞նչպէս թէ, էֆենտիմ, *այդքան կոպիտ սուտ մը կարելի՞ է կլլեցնել...*

— Ինչո՞ւ չէ. երբ բացատրես թէ այս խեղճ գիւղացիներուն հողերը իւրացնելու նպատակով ռուս բռնակալութիւնը զանոնք իբրեւ Թուրք գերիներ Նարկին նետած է, ո՞ր յեղափոխականն է որ պիտի չգայթակղի այսպիսի անգութ արարքի մը դէմ. հէ՞...:

Երկու Թուրք սպաներս մի քանի անգամ մահափորձի ենթարկուած էին Մուսավաթճիներու եւ իրենց հայրենակիցներուն կողմէ, բայց դարձեալ կը յաճախէին Նարկին կղզին. որոշեցի անոնց հետ երթալ եւ այցելել հայ զինուորական գերիներուն:

Մտանք շոգենաւը, որ ամէն օր Պաքուի նաւահանգիստէն կ'երթար Կասպից ծովու այդ կղզին, ուր արգելափակուած գերիներուն մեծամասնութիւնը օսմանեան բանակէն զինուորներ ու սպաներ էին. կային նաեւ աւստրիացիներ. իսկ այլեւս գերմանացի մնացած չէր. անոնք արդէն ազատուած եւ Գերմանիա առաքուած էին:

Թշնամի բանակներու զինուորական գերիներուն հետ եղբայրակցութիւնը *խիստ գորովալի էր ռուս զինուորներու կողմէ: Եւ կ'արտայայտուէր գիրկընդխառնումով, գինիի եւ կոնեակի շիշերով: Մուսավաթականներ մեծ յօժարութեամբ կը մասնակցէին եւ կ'եղբայրանային իրենց ցեղակից օսմանցիներուն հետ: Պզտիկ տարբերութիւն մը կար սակայն այստեղ. ռուս զինուորներուն համար թշնամի զինուորը* իմպերիալիզմի *զոհ մըն էր: Մուսավաթականին համար այդ* իմպերիալիզմ*ին օրհնեալ առաքեալը* թիւրքնիութեան *խորհրդանիշն էր...:*

Շոգենաւը ունէր ճամբորդներու յատուկ սրահ մը, ուր մտնելուս տարօրինակ տպաւորութիւն մը ունեցայ. Պոլսէն մեկնելէս ի վեր առաջին անգամ ըլլալով, ես զիս զգացի Վոսփորի կամ Կղզիներու շոգենաւի մը մէջ...: Թուրք սպաներ նստած կը ծխէին եւ կը կատակէին իրենց մուսավաթճի բարեկամներուն հետ:

Երկու «Թաթար»ներ են խօսակցողները:

— Դուն տես, շուտով Էնվեր փաշան կու գայ եւ աս քաֆիրներուն *խերը կ'անիծէ:*

Իմ երկու սպաներուս հաղորդած այն տեղեկութիւնը, թէ «Թաթար»ներուն մէջ մեծ ոգեւորութիւն կը տիրէր, այն համոզմամբ թէ շուտով Էնվեր փաշան կը հասնի Պաքու, կը հաստատուէր այս խօսակցութեան խանդավառ շեշտէն դատելով:

Դարձեալ երկու «Թաթար»ներուն միջեւ հետեւեալ խօսակցութիւնը.

— Դուն դրամ կու տա՞ս Թուրք սպաներուն:

— Ո՛չ, ինչո՞ւ համար...

— Յիմա՛ր, տո՛ւր դրամ. անոնք քեզի ստացագիր մը կու տան, եւ երբ Էնվեր փաշան գայ, փոխարժէքը քեզի ոսկեդրամով կը վճարէ:

— Իրա՞ւ...

— Բացարձակ ճշմարտութիւնն է:

Կղզին ցամաք ելլելով իմ առաջնորդներուս հետ ուղղուեցանք այն վրանները, ուր կը մնային հայերը: Անոնք կը ճանչնային այս Թուրք սպաները, որոնք ազնիւ վերաբերում ցոյց տուած էին իրենց հանդէպ եւ մտերմօրէն զանոնք կանչեցին անուանապէս, եւ ինծի ներկայացուցին.

Թրքահայ զինուորներուն ուրախութիւնը մեծ եղաւ զիս տեսնելով:

Խոստացայ զիրենք դուրս հանել այդ Թրքանոցէն եւ առնել զօրանոցիս մէջ: Եւ այդպէս ալ եղաւ, քանի մը օր ետք:

Թուրք գործունէութիւնը կանոնաւոր կերպով եւ կազմակերպուած կ'ընթանար, մինչդեռ մեր աշխատանքը կը կաշկանդուէր եւ կ'անդամալուծուէր Պաքուի Ազգային Խորհուրդին գործիք հայրենակցականին իմ առաջ յարուցած խոչընդոտներով: Առաջին օրէն յայտարարած էին, ինչպէս տեսանք, թէ չեն ուզեր ճակատի պաշտպանութեան համար զինուոր տալ. կ'ուզէին կամաւորներ պահել Պաքուի հայոց ինքնապաշտպանութեան համար: Այժմ որ ես կը հաւաքէի Ռուսաստանէն հասնող հայ կամաւորները, որոնք ճամբայ ելած էին Հայաստանի Յատուկ Զօրամասին միանալու համար, եւ այն Թրքահայ գերիները որոնք արձակուելով ինծի կը ղրկուէին Լենինի կառավարութեան կողմէ, կ'ուզէին զանոնք եւս մտցնել իրենց պահակագունդին մէջ, արգելք ըլլալով որ անոնք Հայաստանի ճակատը երթան:

Անձնապէս խնդրոյ առարկայ ըլլալով, կրնամ անկողմնակալութենէ հեռու նկատուիլ. բարեբախտաբար ձեռքիս տակ ունիմ տեղեկագիր մը, որ իմ զօրանոցիս հրամանատարէն ղրկուած է Հ. Ա. Խ.-ին:

Ահա այդ տեղեկագրին կարեւոր մասերը.—

ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ

Պաքուի մէջ հաւաքուած Հայկական Յատուկ Տիվիզիայի հրամանատարից.

Անդրանիկի տիվիզիայի այստեղի լիազօրից ժողված զինուորների վերայ կոմանդիր, Արմաւիրից, Ռոստովից, Սիպիրից եկած այս զինուորները մնացել էին համարեա, — ի պատիւ Բաքուի տաճկահայ հայրենակցականի Ազգային Խորհրդի անդամներին, — անտանելի դրութեան մէջ:

Ձեր լիազօրից ուզենալով խլել ամէն իրաւունք եւ այդ լիազօրութիւնը կամ իրենց ձեռքն առնել եւ կամ այստեղի հայկական բլոքին — գնդին — յանձնել, ամէն տեսակ միջոցների դիմում էին:

Երկու օր ինձ հետ եկած հայ գերիներին թողուցին ապրանքատար կայարանում, վակոնների մէջ առանց սնունդի, երկու օրից յետոյ, հայկական պահեստի գունդի միջոցաւ մեզ յատկացրին Համազասպի զօրանոցին մի մա-

ըը, որի հարիւր ապակիներից միայն տասն էր չկոտրուած. ուստի տեսնելով գործոց անելանելի դրութիւնը մէկ կողմից՝ Անդրանիկի զօրամասի զօրքերի տեղական գնդին յանձնելու ձգտումը, միւս կողմից առանց վառելիքի մնացած աւերակ զօրանոցին ցուրտը, ես դիմեցի Պր. Լեւոն Թուքունջեանին, որ ձեր կողմից լիազօր էր նշանակուած, պահանջեցի տալ ամէն ինչ որ հնարաւոր էր:

Պր. Լիազօրը պատասխանեց ինձ. մի քանի օր տանել այդ նեղութիւնը մինչեւ որ իր լիազօրութեան թղթերի զօրութեամբ ջանայ ստեղծել աւելի լաւ պայմաններ:

Երկուսով դիմեցինք ազգային մարմիններին որպէսզի խորհրդակցաբար աւանս վերցնելու միջոցներ խորհինք զօրքը կերակրելու համար եւ կամ դիմենք զինուորական հրամանատարութեան:

Պատասխան ստացանք ոչ թէ օգնութիւն այլ խրատ. թէ՝ ինքնուրոյն բաներ չանէք, որովհետեւ հայրենակցական միութիւնը ներկայացնում է դեմոկրատիան, պէտք է ինք ստանձնէ Հ. Ա. խորհրդի խնամատարութեան եւ մատակարարութեան գործը, եւ յանձնէ զինուորը գունդին. Լիազօրը, առանց դեմոկրատիային իրաւունք չունի գործելու:

...Պր. Լեւոն Թուքունջեան ինքն էլ յուսահատուեց եւ որոշեց զինուորական դրութեամբ գործել. ես ռուսաց սպայ լինելով ուրիշ կերպ խորհուրդ չէի կարող տալ:

Լիազօրը սկսեց գործի իր կնիքով եւ իր պատասխանատուութեան տակ:

Գնացինք վոյեննի Նաչալնիկին մօտ խմբուած 260 զինուորներին կերակրելու եւ մատակարարութեան գործերու համար:

Հոս հրամանատարը կը բացատրէ թէ *Նաչալնիկը* ինչպէս չկրցաւ մեզի օգտակար ըլլալ, թէ կրնայինք քաղաքապետարան դիմել եւ ստանալ փոխառութիւն մը անոր երաշխաւորութեամբ. թէ երբ գացինք քաղաքապետական ժողովի նախագահ բժիշկ Զաքարեանին, իմ ստորագրութեանս վաւերացման համար, պատասխանեց.

– Եթէ ուզում էք ստանալ հագուստ, զէնք, փող եւ այլ բաներ, մտցրէք ձեր կամաւորները եւ գերիները մեր գունդերում մէջ, այն ատեն կը ստանաք:

Պր. Լիազօրը այդ քայլը չէր կարող առնել, որովհետեւ իր զօրքերը Հայաստանի Երկրապահ Զօրամասին էին պատկանում, եւ ոչ թէ Բաքուի քաղաքի պահակազնդին:

Յայտնի էր որ ուզում էին դրսէն եկած ուժերը փոխանակ ռազմաճակատ ղրկելու, վար դնել Բաքուի համար...:

Հետեւաբար, սկսանք գործի. Պր. Լեւոնի կողմից ես նշանակուեցի... կոմանդիր:

Պր. Լիազօրը իր վկայագրի զօրութեամբ այս տեղի զինուորական բընակարանների խնամատարութեան բիւրոյից Յունուարի 21-ին վերցրեց երկու զօրանոց, որոնցում կարելի էր ապրել. մէկի մէջ տեղաւորեցինք բոլոր եկւոր կամաւորներին եւ միւսը յատկացրինք կանցելերիայի համար...:

Այս կարգադրութեան վրայ բոլոր կամաւորները ոգեւորուեցին եւ իրանց խռովութիւնը դադրեց:

Բայց հայրենակցական միութեան անդամները մեղադրեցին թէ ինչ որ յանցանք է գործել առանց հայկական գնդի միջնորդութեան զօրանոց ճարելով...:

Չմոռնամ ասել որ Պր. Լիազօրը մեղադրող այդ մարմինի ներկայացուցիչը մեզ, զինուորներիս խորհուրդ էր տալիս մնալ կայարանում... – Մենք, ասում էր, ճամբաները բացուելու պարագային, տասական հոգի արձանագրելով կ'ուղարկենք:

Իմ կարծիքս այս է. եթէ կարելի է այստեղ առանց ծախսի ամէն ինչ ստեղծել, ինչո՞ւ է հակառակ դեմոկրադիան:

Այստեղ զօրանոց եւ գրասենեակ չունենալով, չէինք կրնայ մոբիլիզացիա անել: Այն մարդը որ զինուոր կամ կամաւոր կ'արձանագրուի, պէտք է ըստ քանակի օրէնքի, տեղաւորուի զօրանոցի մէջ, ոչ թէ թողնուի փողոցներում, մանաւանդ հիմա, իսկ զօրանոց տեղաւորուելէ յետոյ, միւս օրը նրան տալ պէտք է սնունդ, երրորդ օրը վարժեցնել, մինչեւ որ խումբը պատրաստուի, եւ յետոյ ուղարկել:

Ցաւում եմ որ ամէն տեղ զինուորագրուել են տանկահայերը, բայց Բաքու քաղաքը որ պէտք է տար 6700, փոխանակ շուտափոյթ լրացնել ջանալու կովկասեան ճակատի դատարկ բանակը, դատարկաբանում է իր «դեմոկրադիա»ով, պահանջում է Կեդրոնի Լիազօրից թէ ուրկի՞ց պիտի ստանան կամաւորները՝ ռոճիկ եւ ընտանիքները՝ նպաստ, թէ Լիազօրը ունի՞ այդ մասին ապահովութիւն տուող փաստաթուղթ:

Միեւնոյն ժամանակ այս համքաւառ հայրենակցականի նախագահ Պր. Ռուբէն Քաջբերունին, իմ ներկայութեան յայտարարեց Լիազօրին.

– Այստեղի տանկահայերը ոտքի են կանգնած եւ հրահանգի են սպասում, Հայաստան արշաւելու համար, բայց մենք մի կերպ նրանց զսպում ենք եւ ասում ենք դեռ տեղներիցը չշարժեն:

Կրկնում եմ, թէ ուզում էք մինչեւ 10,000-նոց կռուող ուժ ստանալ Բաքուից, տուէք միայն մէկ մարդու լիազօրութիւն, լիազօրին փող եւ իրաւունք: Արդէն 260 տղաք, եկուորներ որոնք չեն խառնուած «դեմոկրադիա»ին, կազմակերպուած են:

Տեղակալ՝ ԷՄՄԱՆՈՒԷԼ ՂԱՐԻՊԵԱՆ

1918 Յունուար 24

Իմ ղրկած տեղեկագրերուս հետ այս ալ ղրկուեցաւ Հ. Ա. Խ.ին անթելով, ի հարկէ ռուսերէն: Սակայն Պր. Վահան Փափազեան զայն չէ ներկայացուցած Խորհուրդին...:

Ահա թէ ի՞նչպէս Պաքուի այս 6700 թրքահայ երիտասարդներն ալ արգիլուեցան մեղապարտ մարդոց կողմէ, իրենց հայրենիքը երթալ պաշտպանելէ ռազմաճակատին վրայ եւ զոհ գացին Պաքուի երեսունըհինգ հազարներուն հետ հայոց կոտորածին. մինչ պատասխանատուները իրենց անձը կը փրկէին, յատուկ նաւերով Էնզելի – Պարսկաստան, այժմ Պահլաւի – փախուստ տալով:

ԺԲ) ԱՆԴՐԱՆԻԿԻ ՄԵԿՆՈՒՄԸ ՌԱԶՄԱՃԱԿԱՏ ՔԱՌՍԱՅԻՆ ՎԻՃԱԿԻ ՄԷՋ

Մինչ այս տխուր դէպքերը կը պարզուէին Պաքուի մէջ, Հայաստանի ամէն կողմը քաոսային վիճակի վերածուած էր, որ նաեւ կը տարածուէր Կովկասի վրայ: Գանձակի հայերը կղզիացած արտաքին աշխարհէն, իրենց բախտին ձգուած, գոյութեան պայքար կը մղէին մուսավաթի դէմ, ամրացած իրենց թաղերը: Երեւանի եւ Ուլուխանլուի հայերը կը պայքարէին թուրքերէ դրդուած խլամներու դէմ, որոնք դաւադրական խռովութիւններ կը յարուցանէին եւ հայ գիւղերը կը կոտորէին եւ կը ջանային կռնակէն զարնել հայերը: Պաքուէն Թիֆլիս եւ փոխադարձաբար, միայն թաթարները եւ վրացիները կրնային երթեւեկել ազատօրէն, Ռուսահայ զօրահաւաքին անյաջողութեան իբրեւ բնական հետեւանք...:

Ստեղծուած այս քաոսին մէջ ի՞նչպէս կրնար երկար ատեն կանգուն մնալ եւ տոկալ Թրքահայութիւնը: Թորգոմ կը հասնէր Կարին եւ տեսնելով կացութիւնը կը հեռագրէր Հայաստանի ընդհանուր կոմիսէրութեան խնդրելով զինուորական ույժ հասցնել իրեն:

Աւշեցուցիչ կ'ըլլայ Բժ. Զաւրիեւի պատասխանը.

– Շուտով թուրքերէն տառեր եւ մամուլ կ'ուղարկեմ ձեզ, որպէսզի թուրքերու մէջ բռոքական ընէք:

Զօր. Օտիշելիձէ, վրացի զինուորական մը, որուն համար կ'ըսուէր թէ օսմանեան ճակատին հրամանատար Վեհիպ փաշայի կնոջ եղբայրն էր, կը դաւադրէր իր քեռայրին հետ, որ Կարնոյ ճակատին հրամանատարն էր. Անոր դաւաճանական յարաբերութեան արդիւնքը եղած էր Մամա Խաթունը եւ Տրապիզոնը յանձնել թուրքերուն: Ան այս արարքէն ետք, իր սպայակոյտով եկած էր Կարնէն Սարը Գամըշ, լքելով բերդաքաղաքը անիշխանական վիճակի մէջ: Ան յայտնապէս կ'ամբաստանուէր դաւաճանութեամբ եւ իբրեւ Կարնոյ թնդանօթներուն բանալիները... կողցող: Սակայն ոչ մէկ հետապնդման եւ քննութեան առարկայ եղած էր:

Գնդապետ Թորգոմ տեսնելով Կարնոյ այս վտանգաւոր կացութիւնը, անկէ դուրս ելլելու ուրիշ ելք չգտաւ, եթէ ոչ այս դաւաճաններէն եւ խեւլագարներէն ազատիլ, խզուելով անոնցմէ եւ գործելու անկախութիւն ձեռք բերելով:

Հետեւաբար, ըստ Ֆրանսական առածին թէ՝ բուռն ցաւերը բուռն դեղեր կը պահանջեն, կը հաւաքէ հայկական ուժերը, մեծ զօրահանդէս մը կը սարքէ քաղաքին կառավարական պալատին հրապարակը, ուր թուրք պաշտօնակալներու եւ հայ ու իսլամ կրօնական պետերու ներկայութեան հայկական դրօշ կը պարզէ եւ թնդանօթի 101 հարուածներով կը հռչակէ Հայաստանի անկախութիւնը: Արեւմտահայ գունդերը կը բարեւեն դրօշը:

Գնդապետ Թորգոմ, ձիուն վրայ հեծած, զօրքին եւ ժողովրդեան խանդավառ բազմութեան առաջ, կը կարդայ Հայաստանի անկախութիւնը հռչակող հրովարտակը: Ցետոյ կարդով հրովարտակը կը ստորագրեն եւ կը

կնքեն, հայոց առաջնորդ եպիսկոպոսը, խլամներու միւֆթին եւ Էրզրումի երեւելիները:

Արարողութիւնը վերջացած էր:

Թորգոմ իր այս արարքը կ'արդարացնէր սա ձեւով.

– Համոզուած էի որ խոստացուած արտաքին օժանդակութիւնը պիտի չգար. անկարելի էր օգտուիլ եւ ռազմունակութիւն յուսալ ռուսահայ գունդերէն, որոնց միակ ձգտումը ճակատէն քաշուիլն էր: Բոլորն ալ թունաւորուած էին այն քարոզչութենէն, թէ պէտք է քաշուիլ Կարինէն եւ նահանջել... մինչեւ Կարս: Քաղաքը լի էր անպատասխանատու ստահակներու վոհմակով: Պէտք կ'ըլլար, ուրեմն, մեր ունեցած անփորձ ու անվարժ զինուորներով պաշտպանել ճակատը եւ բերդաքաղաքը:

Այդ ուժերը յուսալքուած էին, տեսնելով իրենց շուրջ պարզուածը... Ժողովուրդը յուսահատած էր եւ խուճապահար եղած: Պէտք էր ազատէինք նաեւ մեր հայրենիքը այդ դաւաճան սէյմին իշխանութենէն: Ես կը խորհէի մանաւանդ այն օրուան, երբ Էրզրումը կրնար իյնալ եւ նախ քան այդ, յուսահատաբար կը մտածէի, նախ քան այդ անկումը անկախութիւն յայտարարել եւ Սերպիոյ ու Պելճիքայի նման իրաւունք ունենալ իբրեւ տարագրուած պետութիւն գործելու:

Ահա այս ահռելի կացութեան մէջ էր որ Անդրանիկ Թիֆլիսէն ճամբայ կ'ելլէր տակաւին զօրահաւաքը չաւարտած, եւ հետը միայն հազար զինուոր առնելով կ'երթար դէպի Կարին, այդ աներեւակայելի Արշակաւանը:

Թիֆլիսի երկաթուղային կայարանը կը թնդար «Կեցցէ Անդրանիկ» աղաղակներով...

Անդրանիկ վակոնին պատուհանէն կը բարեւէր տխրադէմ:

Ողջերթի եկած էին Ազգային Խորհուրդի նախագահ Աւ. Ահարոնեան, Հ. Ա. Խ.ի անդամները եւ ահագին ժողովուրդ, որ միշտ կը պահէր իր անդրդուելի վստահութիւնը դիւցազունին հանդէպ:

Ազգային Խորհուրդի վարիչները սկսեր էին տարածել լուրեր թէ Անդրանիկ խենթեցած է: Անոնց համար խաղ մըն էր Կարին ուղարկել զինք, հոն ուր իրենց նենգ «միութիւն»ները գրպանին կը պարպտայնէին ճակատին աւարէն, իսկ դասալիքները կը սպասէին թուրք դահիճին, անոր լըքելու համար հայրենի հողը եւ իրենց եղբօր արիւնը:

Անդրանիկ ճակատ կը մեկնէր անվարժ զինուորներով, որոնք չէր ճանչնար. հազար հոգիով հոն ուր 200,000–ի կարիք կար, հսկայ ճակատ մը պաշտպանելու համար: Հազար անծանօթ տղաք, որոնք ինք ընտրած չէր, ինչպէս այն հազարը, որոնք 1915–ի դիւցազնական լեգէոնը կը կազմէին:

Անդրանիկ պատրանք չէր տածեր:

Մեկնած պահուն ան ինծի յանձնեց հեռագրի թղթիկ մը, ապսպրելով որ խնդրոյն սպայակոյտին գիծով Փարիզ ղրկեմ զայն:

Հեռագիրը ուղղուած էր Ազգային Պատուիրակութեան նախագահ Պօղոս Նուպարի.–

«Կարին կը մեկնիմ. թերեւս տխուր լուրեր առնէք քանի մը օրէն
ԱՆԴՐԱՆԻԿ»

Զօրավարը եւ իրեն ընկերացող զինուորները տանող կառախումբը հասաւ Ալեքսանդրապոլ: Անդրանիկի կ'ընկերանային «Հայաստան»ի իր խըմբագրական ընկերները: Գնացքը կանգ առաւ, ընդունելու համար Ալեքսանդրապոլի արեւմտահայ զօրագիրները, որոնք պիտի բաժնուէին Զօրավարէն, Քէօփրիւ Քէօյի մէջ, Խնուս եւ Պիթլիս ուղղուելու համար, ուր էր Սմբատ. եւ ուր պիտի երթար Անդրանիկ եւս եթէ նախապէս գծուած ծրագիրը շտապով փոխուած չըլլար Թիֆլիսի ճակատը պաշտպանելու: Այս տըղաքը մշեցի եւ սասունցիներն էին, Անդրանիկի սիրելիները:

Կը յիշեմ օր մը, Անդրանիկի Ռոստովէն դարձին էր, բերած էր իր հետ 15,000 ռուբլի սասունցիներուն համար: Ներսէս Դշխոյեանը դրկեց Ալեքսանդրապոլ, այդ գումարը բաժնելու համար սասունցի փախստականներուն: Դշխոյեան հոն հասնելուն՝ Տէր Զաքարեանին կը դիմէ, սասունցիներուն իմաց տալու համար իր գալուստը եւ իր մտադրութիւնը, քննութիւն մը կատարելու եւ հասկնալու համար թէ ո՞րքան կարօտեալներ կան, որովհետեւ Անդրանիկ այդ դրամը բերած էր կարօտ ընտանիքներու բաշխելու համար: Տէր Զաքարեան, որ անշուշտ տեղեակ էր սասունցոց սովորութիւններուն՝ կը պատասխանէ.

— Դուն բերած գումարդ անոնց ցեղապետներուն կը յանձնես եւ անոնք գիտեն թէ ով նպաստի կարիք ունի...

Դշխոյեան չի համոզուիր եւ կ'ըսէ.

— Անդրանիկի ինծի տուած հրամանը՝ կարօտներուն բաժնել է...

— Դուն գիտես, ես ըսի իմ գիտցածս:

Դշխոյեան իր որոշած ձեւով կու տայ հրաւէրը:

Ոչ ոք կը ներկայանայ:

Նոյն ատեն Տէր Զաքարեան կ'ըսէ.

— Ինչո՞ւ կը զարմանաս, ես քեզի ըսի թէ ի՞նչպէս ընելու ես, մակ ընել չուզեցիր, հիմա հասկցա՞ր սասունցիներուն կարգապահութիւնը, մե՛ղք որ բովանդակ հայ ազգը այսպէս չէ. եթէ ըլլար այս վիճակին չէր ենթարկուեր:

Դշխոյեան կը հետեւի Մշոյ քաղաքական ժողովի ատենապետի խորհուրդին:

Այն ատեն հարցը կը կարգադրուի իսկոյն եւ մէկ ժամուան մէջ բաշխումը կը լրանայ: Ոչ մէկ գանգատ, ոչ մէկ տրտունջ, ոչ մէկ աղմուկ:

Երբ գնացքը հասաւ Կարս, հոն հեծեալ զօրքը կը սպասէր միանալու համար Զօրավարին, բայց Թիֆլիսէն Անդրանիկի երկու վակոն թամբերը... հին հագուստներու փոխակերպուած էին:

Այսպիսի «հրաշքներ» կը պատահէին ցարական շրջանին, ռուսական բանակին մէջ 1916-ին, Շտուրմերի օրով, որ թէ՛ գերման կայսեր լրտեսապետն էր եւ թէ՛ Ռուսիոյ վարչապետը... շնորհիւ ցարուհիին: Այսպէս, երբ աւստրիական ճակատի ռուսական զօրքը իր յառաջխաղացքը շարունակելու համար պարէնաւորման կառաշարին կը սպասէր երեք օրէ ի վեր, վերջապէս ծանուցանեցաւ անոր ժամանումը, եւ երեսուն վակոններու կառախումբը հասաւ Լեմպերկի – այժմ Լվով – կայարանը: Բեռնաբարձ այս վակոններուն

դռները բացուեցան մէկիկ մէկիկ եւ բոլորին մէջ ալ կային... ռուսական եկեղեցիներէ հաւաքուած զանգակներ...: Պարէնը հրաշքով փոխակերպուած էր պղինձի...: Ճակատին ընդհանուր հրամանատարը ստիպուեցաւ այդ զանգակները պարպել Լեմպերկի կայարանը, որպէսզի կարենայ վակոնները գործածել անօթի եւ փամփուշտէ զրկուած զօրքին նահանջը կատարել:

Եւ այսպէս գերմանացիք իրենց պէտք ունեցած պղինձը հաւաքեցին...:

Թիֆլիսի կառավարութեան գլուխն ալ այժմ... նոյնքան դրուժան շահամոլներ կային:

Անդրանիկ ստիպուեցաւ ձիաւոր զօրքը թողուլ հոն, թամբերու պակասին պատճառով:

Այս վնասարար արարքներուն հակառակ, ժողովուրդը յուզիչ ընդունելութիւն մը կազմակերպած էր հայոց դիւցազնին: Կարծես բովանդակ Կարսը դղրդած էր եւ ծովածաւալ բազմութիւն մը ողողած էր Կարսի կայարանը: Անպատմելի խանդավառութեամբ գինովցած բազմութիւնը կը գոռար աղաղակելով դիւցազնին անպարտելիութիւնը... եւ Նիկոլ խմբապետին տան շրջավայրը, ուր կայարանէն փոխադրուած էր Անդրանիկ՝ պահ մը հանգստանալու համար: Նիկոլ իր վաշտապետներէն էր որ Դիլմանի ճակատամարտին մեծ քաջութեամբ համբաւուեցաւ եւ որ քանի մը ամիս ետք պիտի իյնար ճակատի վրայ...: Բազմութիւնը ալիք ալիք կը կոհակուէր, կը մռնչէր ովկէանի շառաչին պէս.

— Կեցցէ՛ Անդրանիկ:

Ժողովուրդը բնազդաբար կը զգար թէ փրկութեան գերագոյն յոյսին կառչելու ժամն էր եւ միայն դիւցազնական դէմք մը կրնար զինք փրկել աղէտէ... եթէ ոչ Կարս թրքահայութեան ճակատագրին դատապարտուած էր:

Գերագրգիռ բնակչութիւնը կ'աղաղակէր, կ'ուզէր լսել իր հերոսին պատգամը:

Անդրանիկ խօսեցաւ:

Անդրանիկը կը ճանչնայինք. ձայն լսած էինք երբ զօրքին կ'ուղղէր խօսքը. երբ յիշատակներ կը պատմէր Յովհաննէս Թումանեանի, կամ մեզի... բայց առաջին անգամ կը յայտնուէր հոս իբրեւ պերճախօս...

Ի՞նչ խօսեցաւ:

Մօտաւորապէս սա.—

Ես ձեր քաղաքը եկած եմ տարիներ առաջ, երբ դուք ստրուկ էիք. այսօր ձեր հայրենի քաղաքը ձեր ձեռքն է, ձեր իշխանութեան տակ, բայց երկար չի մնար, եթէ ձեր ազատութիւնը պաշտպանելու գիտակցութիւնը չունենաք:

Ես ձեր զինուորն եմ, լոկ զինուոր մը. կ'երթամ հայրենիքը պաշտպանելու, ձեզմէ ո՞վ կը միանայ ինծի...:

Այդ խօսքին վրայ երկու երեք տասնեակ հազարի մօտ մարդիկ, բազմութենէն անջատուելով շարք կազմեցին:

Հրա՞շք էր արդեօք...:

Անդրանիկի աչքերը շողացին:

Դուրս ելաւ եւ մօտեցաւ անոնց:

Բայց երբ սկսաւ զանոնք դասաւորել, զօրանոց առաջնորդելու համար անձամբ, իրեն հետեւեցան միմիայն քսանըհինգ հոգի։

Կարս եւս իր մահավճիռը իր ձեռքով կը կնքէր։

Զօրավարը խոր ցաւով հեռացաւ դէպի կայարան դանդաղ քայլերով, վարանոտ ակնարկ մը ուղղելով իր կառախումբին, տեսնելու համար թէ արդեօք ան ալ չոգիացած չէ՞ր...։

Իր հաւատարիմները հոն էին։

Սարը Գամըշ հասնելով՝ Զօրավարը եւ իր հետեւորդները տեսան, որ Հ. Ա. Խ.-ի ներկայացուցիչ Պանդուխտ վէճի բռնուած էր տեղւոյն Հայ Զինուորական Միութեան հետ։ Այս միութիւնները կազմուեր էին բանակին նահանջին ատեն, տէր կանգնելու համար բանակին թողած ռազմական հարստութեանց եւ պարէնին։ Պանդուխտ ալ տէր կանգներ էր մէկ մասին։ Ան բաւական զօրք հաւաքած, ղրկած էր Կարին, զանոնք զինելով, հագուեցնելով եւ պարէնաւորելով։

Հ. Զ. Միութիւնը գործ մը չէր տեսած։ Անորոշ էր թէ ինչի՞ կը յատկացնէր իր ամբարած հարստութիւնները, եթէ զանոնք ռազմաճակատին վրայ չէր գործածեր։ Սակայն արգելք կը յարուցանէր Պանդուխտի գործունէութեան, այսինքն՝ Հայաստանի երկրապահ զօրամասի սպառազինման գործին։

Անդրանիկ մեծ համբերութեամբ հաշտեցուց երկու կողմերը։

Կարինէն դասալիքներու կարաւաններ կը հասնէին Սարը Գամըշ, Մուրատ նահանջած էր իրեններով դէպի Մամա Խաթուն, բայց Օտիշելիձէի դաւաճանօրէն քաշուելուն վրայ, Թրքական գերազանց ուժերու տակ հարկադրուած էր աւելի ներս քաշուիլ։

Այս վերջին տեղեկութեան վրայ, Զօրավարը հեռագրեց Կարնոյ ռուսահայ առաջին եւ չորրորդ գունդերուն՝ օգնութեան փութալ Մուրատի։

Անոնք իրենց տեղէն իսկ չշարժեցան...։ Ըստ անոնց զինուորներէն ղարաբաղցի տղու մը ինծի պատմածին՝ «ինտելլիկենտները» բրոբականտ կ'ընէին չանսալ Անդրանիկին եւ քաշուիլ՝ Կարսի ճակատը պաշտպանելու համար։

Կարին, սպասելով Թրքական գրոհին, պարզապէս կը լքէր իր բերդերը...։ Հետզհետէ Սարը Գամըշ կը հասնէին Գրաւեալ երկրամասի Բ. կոմիսար, Բժ. Զաւրիեվ եւ գնդապետ Թորգոմ։

Գնդապետ Թորգոմ չէր նահանջեր... այլ «աքսորուած» էր Զօր. Օտիշելիձէի կողմէ, իբրեւ ապստամբ կովկասեան իշխանութեանց դէմ...։

Կարնոյ մէջ Օտիշելիձէի դերը շատ կասկածելի էր։ Գնդապետ Թորգոմ ղրկուած էր Օտիշելիձէն փոխարինելու Կարնոյ պահակագունդին գլուխը եւ նշմարած էր թէ ան կը դաւաճանէր. եւ հսկողութիւն կատարելով հաստատած էր որ Օտիշելիձէ հեռաձայնային յարաբերութիւն հաստատած էր օսմանեան բանակի հրամանատար Վեհիպ փաշայի հետ։ Ասոր վրայ գնդապետը կը դիմէ Հայ Զինուորական Միութեան Կարնոյ Մարմնին, խնդրելով իրեն օժանդակել, վերջ տալու համար Օտիշելիձէի դաւաճանութեան։

Կը մերժուի։

Կարնոյ Հ. Ա. Խ.-ի մասնաճիւղը եւ Թորգոմ կը մնան մեկուսացած այս դաւադիրներուն դէմ։

Գնդապետը կ'ըսէ Օտիշելիձէի.

— Քու դաւաճանութիւնդ ինծի յայտնի է։ Իմ Հայրենիքիս դաւող մարդը մահուան դատապարտելու ընդունակ եմ։

Թորգոմ այս բառերը կ'արտասանէր Օտիշելիձէի սպայակոյտին մէջ, ուր զօրավարը շրջապատուած էր իր շքախումբով...։

— Մի՞թէ, աճապարեցէք պարոն, նախ քան ձեզ յանձնելս Պատերազմական Ատեանի, կը յարէ ան կատաղութենէն գունատ դէմքով մը։

Նախ քան Օտիշելիձէի խօսքը աւարտելը, Թորգոմ ակնթարթի մը մէջ ատրճանակը հանած եւ զայն ուղղած էր Օտիշելիձէի սրտին. եւ դէպի դուռը ուղղուելով կ'ըսէր.

— Աւելի դիւրին է այդ ըսելը քան գործադրելը, դաւաճա՛ն։

Եւ դուռը կը գոցէր դուրս ելլելով։

Օտիշելիձէ, տեսնելով որ չկրցաւ թակարդը բռնել յանդուգն զինուորականը, կը պատրաստուի նոյն գիշերը փախչիլ, կողոպտելով գանձը, որուն մէջ հինգ միլիոն ռուբլի կար։

Գնդապետը կը տեղեկանայ դաւաճանին ծրագրին եւ պատրաստութիւն կը տեսնէ, բռնելու զայն Տեվէ Պոյնուի մէջ։ Դժբախտաբար միամտութիւնը կ'ունենայ իր ծրագիրը յայտնելու Հայ Զինուորական Միութեան... Միութիւնը իմաց կու տայ Օտիշելիձէի Թորգոմի լարած թակարդը։

Օտիշելիձէ, փոխանակ իր փախուստի ծրագիրը գործադրելու, կը պատրաստէ գնդապետը Պատերազմական Ատեանի քաշել եւ կ'իմացնէ անոր թէ տեղեակ է իր ծրագրին եւ զինուորական ուժով կը փորձէ ձերբակալել զայն եւ գնդակահար ընել։

Բայց Թորգոմ դիւրաւ բռնուելիք եւ սպաննուելիք մարդ չէր...։ Եւ ահա թէ ի՛նչպէս կը գտնուէր Սարը Գամըշ։

Անդրանիկ այս պատմութիւնը լսեց առանց որեւէ բառ արտասանելու եւ իր դէմքին վրայ նկատուելու իր զգացումը։ Կարծես իր ցարդ տեսածներէն ետք այլեւս ոչինչ կրնար զարմացնել ու զառնացնել զինք։ Իր հակազդեցութիւնը արտայայտուեցաւ մէկ կերպով. ան անմիջապէս իր զօրամասին մէջ պաշտօնի կոչեց գնդապետը։ Օտիշելիձէ ստիպուեցաւ ետ առնել եւ չեղեալ նկատել իր մահավճիռը, գոհանալով այդքան աժանով ազատելուն։

Անդրանիկ Կարին մտնելէն առաջ արդէն տեղեակ էր կացութեան յուսահատական ըլլալուն։

Այս անգամ Կարնոյ ճամբան էր...։

Աղեխարշ պատկերներով ստուերածուած ահռելի ճանապարհ մը։

Դասալիքները Զօրավարին յառաջանալը կը տեսնէին առանց ամօթի, առանց խղճահարութեան։ Միւս կողմէ՝ ժողովուրդն էր որ ամբողջ ճամբուն երկայնքին խռնուած սրտակեղեք կ'աղաղակէր.

— Ո՞ւր է, ո՞ւր է մեր ազատարարը, ո՞ւր է Անդրանիկ...

Եւ ահա տեսան զինք։

Ահռելի աղաղակ մը բարձրացաւ այն ատեն.

– Ահա կը հասնի, եթէ Կարին մտնէ փրկուած ենք…

Եւ Անդրանիկի ինքնաշարժը անցաւ հիասքանչ բազմութեան մը մէջէն, որ յանկարծ հանդարտած կը լռէր, դիտելով դունաթափ Զօրավարը եւ անոր մտերիմները, որոնց յուզումն ալ ոչ ոք կը նշմարէր…:

Անդրանիկի գլխուն մազերը սպիտակած էին:

Կ՚ըսեն թէ երբ Կ. Պոլիս պաշարուած էր Մեհմէտ Բ.ի բանակէն, հոն ապրող հին դարու սքանչելի քաղաքակրթութեան վերջին գիտնականները անխռով կը շարունակէին ակադեմական վիճաբանութիւն մը, որ կը տեւէր ամիսներէ ի վեր. խնդիրը կը կայանար որոշելու հրեշտակաց սեռը: Չեմ կարծեր որ, եթէ աւանդութիւնը ստոյգ է, ճշմարիտ գիտնականներու կողմէ առաջադրուած ըլլայ խնդիրը, այլ՝ աստուածաբաններէ: Այն ատենուան գիտունները որ նոյն դարուն իսկ, Իտալիոյ մէջ Վերածնունդը պիտի բանային, ութ դարէ ի վեր թօթափած էին անգիտութեան քնէածութիւնը եւ Արեւելքի Վերածնունդը ողջունած:

Այս ծիծաղելի եւ ողբերգական աւանդութիւնը, որ բիւզանդական վիճաբանութիւն կ՚որակուի, իր չքմեղանքը ունի սակայն այդ դարու մարդոց համար: Պոլսոյ դիրքը ամուր էր եւ պարիսպները՝ անառիկ: Պոլսեցիք չէին գիտեր թէ ռազմական արուեստին մէջ յեղաշրջում մը տեղի ունեցած էր. թնդանօթը հնարուած էր, որ էն անառիկ պարիսպները կրնար քանդել: Պոլիս բազում պաշարումներ տեսած էր եւ անառիկ յայտնուած: Բոլոր անոնք, որոնք յանդգնութիւնը ունեցած էին այդպիսի փորձ մը կատարելու, խորտակուած էին: Այս պայմաններուն տակ, Պոլսոյ աստուածաբաններուն վիճաբանութիւնը իմացական զբօսանք մըն էր եւ ոչ թէ յիմարութիւն:

Անմտութիւնը յատկանիշ դարձեր էր Թիֆլիսի ռուսահայ Ազգային Ժողովի Խորհուրդին, որ կը շարունակէր «դեմոկրատիա» խաղալ անվրդով եւ վիճաբանիլ այս անգամ ճակատը նեղցնելու մասին:

Առանց զօրքի, առանց հեղինակութեան, ինքն իր մէջ ամփոփուած, «Յեղափոխական դեմոկրատիա»ի մասին օդային վիճաբանութիւններ կ՚ըլլային: Սկզբունքի շուրջ դրութիւններ դարբնող մարմին մը դարձած էր Ազգային Խորհուրդը: Հ. Յ. Դ.ի տիրապետութեան տակ էր այս մարմինը, ինչպէս գիտենք: Ռուսահայ ժողովուրդի քուէներով կազմուած եւ անոր յոյսերը կը մատնէր իր ապիկարութեամբ:

Այս մարմինը ակադեմական վէճեր ստեղծելու մէջ բացառիկ տաղանդ ունէր. իր թիրախը ընտրած էր Հ. Ա. Խորհուրդը, որուն հեղինակութիւնը կը հաստատուէր հետզհետէ, քանի ռազմաճակատի պաշտպանութեան համար արեւմտահայ զօրքը միայն կը մնար: Իսկութեան մէջ, հակառակ անոր որ Դաշնակիցները կը քաջալերէին Կովկասի Ջակոմը, անոր պարտուողական ընթացքը աննշմար չէր անցներ անոնց աչքէն: Հ. Յ. Դ.ը իր տխմարութեամբ կը յատկանշուէր, վրացական ղեկավարները՝ իրենց երկդիմութեամբ, որ իրենց կը ժպտէին եւ գերմանացիներուն կը բանային Արգոնաւորդներու ճամբան Հնդկաստանի ուղղութեամբ. իսկ «Թաթարները» համաթուրանական Էնվէրի սպասելով Պաքուի նաւթը կը փորձէին տրամադրել գերման բանակին:

Կովկասեան այս վիճակին մէջ է, որ ռուսահայ կուսակցութիւնները

ի տես ռազմաճակատի քայքայման՝ զինուորական տակտիկայի խնդիրներ յարուցին: Ընկերվարական յեղափոխականները, որոնց ռուս ընկերները Պաքուի մէջ երկդիմի ընթացք մը ունէին Շահումեանի կոմիսարութեան հանդէպ, որուն հետ իբրեւ թէ կը գործակցէին, եւ էս դեկները, – Սոցիալ դեմոկրատ – կ՚առաջարկէին ճակատը նեղցնել, զայն պաշտպանել կարենալու համար…: Այսինքն՝ քշուիլ 1914–ի սահմանագլուխը, ըստ Պրեսթ Լիթովսքի դաշնագրին, կարծելով որ օսմանեան բանակը կանգ պիտի առնէր հոն, յարգելով պայմանագրութիւնը, լռելեայն անցնելով այն իրողութեան վրայէն որ գերմանացիք, հակառակ պայմանագրին ստորագրութեան, կանգ չէին առներ եւ կը շարունակէին յառաջխաղալ դէպի Բեթրոկրատ: Նոյնը պիտի ընէր Վեհիպ փաշա: Ճակատը նեղցնել գաղափար մըն է, որ նշանակութիւն մը կ՚առնէր եթէ ճակատը, նեղ թէ լայն, պաշտպանելու տրամադիր գունդեր գոյութիւն ունենային…: Ահա թէ ինչո՞ւ այս վիճաբանութիւնները բիւզանդական էին. նախապէս խորհելիք հարցը բանակի հարցն էր, որուն ուժը տեսնել հարկ էր, ըստ այնմ ճակատի լայնքը չափելու համար:

Առաջարկը մեծամասնութեամբ ընդունուեցաւ Ազգային Խորհուրդէն:

Հ. Ա. Խորհուրդը երբեք չկրցաւ համաձայնիլ այս տեսակէտին, աւելի ճիշդը չհաշտուեցաւ Հայաստանը թշնամիին լքելու մտքին հետ եւ անոր ժողովուրդը տրամադրել իբրեւ կոտորածի զոհ: Ուրեմն ինչո՞ւ համար Անդրանիկ զօրավար կոչուած էր, ինչո՞ւ համար ճակատ ղրկուած: Եւ ինչո՞ւ կը կարծուէր, թէ Կարինը չպաշտպանող զինուորը պիտի պաշտպանէր Կարսը եւ Կովկասը: Ինչո՞ւ կատարուած էր արեւմտահայ զօրաշարժը…: Երեւակայել որ այս «Ազգային Խորհուրդը» ներկայացուցիչն էր երկու միլիոն ռուսահայութեան, որուն ռազմական ոգին փորձուած էր ռուսական բանակներու մղած պատերազմներու ընթացքին մէկ դարէ ի վեր եւ կովկասեան ճակատի վրայ գոնէ համեմատական հանդարտութիւն ապրած հայ զինուորներ ունէր, որ Թրքահայութեան պէս չարչարուած չէր եւ 190,000 զօրքեր եւ սպաներ մարզած էին պատերազմին մէջ:

Ռազմական ջիղ ունեցողին համար պատերազմիլը խնդիր չի վերցներ, իսկ ճակատի տարածութիւնը ռազմագիտական հարց մըն է, որ կը վերաբերի զինուորական մասնագէտներու եւ ոչ թէ բոլիթիկոսներու:

Հ. Ա. Խ.ի եւ Ա. Խ.ի յարաբերութիւնները ձգտեցան այս որոշման վրայ:

Երկրին բնակչութիւնը կարելի եղած էր տեղափոխել Կովկաս երեք տարի առաջ, բայց այժմ անկարելի էր, որովհետեւ արդէն սովը կը սպառնար Կովկասի բնակչութեան: Թիկունքն է որ կը ստանար ճակատէն իր պարենաւորումը եւ ոչ թէ ճակատը թիկունքէն: Ռուսական բանակը ճակատին վրայ ահագին քանակութեամբ պարէն, ալիւր, շաքար եւ պահածոներու պահեստներ ունէր, զորս անպգամ չարաշահներ, ինչպէս Զինուորական Միութիւնը, կը փոխադրէին դէպի թիկունք ժողովուրդին վաճառելու: Լեռնակուտակ էին մուշտակներու, կօշիկներու, զգեստի, ճերմակեղէնի դէզերը: Արտերը ցանուած էին, գիւղատնտեսական աշխատանք կատարուած էր եւ կը սպասուէր առատ բերքի: Ազգային Խորհուրդի մարդիկ շուտով տեղի

տուող տիպարներ չէին – ապիկար ի սկզբանէ, մեծութեան անընդունակ, միջակ քաղքենիական դասակարգի եւ վարժապետ «յեղափոխական»ի տիպեր, ո՛չ ամօթի զգացում կրնային ունենալ, ոչ ալ ազգային աղէտ մը գրգռած ըլլալու խղճահարութիւն: Թէթեւ սրտով կը վճռէին զոհել՝ իրենց նախահարց ժառանգութիւնը՝ հայոց հայրենի աշխարհը, անոր դահիճին:

Ինչ որ աղէտալի էր, Ազգային Ժողովի «բաղձանքներ»ը դեռ չվճռըւած՝ կը տարածուէին ռազմաճակատին վրայ, սպաներու եւ զինուորներու մէջ եւ երկու երեք գունդերը, որոնք ուժ ամսուան ջանքերով կարելի եղեր էր կազմել եւ ղրկել Կարին, որոշուած կը նկատէին իրենց նահանջը եւ անօգուտ յամենալը տեղւոյն վրայ:

Ի՞նչ կ՚ըլլար այս խառնիճաղանճին մէջ Հայաստանի երկրապահ զօրաբաժինը, ինչո՞ւ համար Կարին չտապած էր Թորգոմը, ո՞ր բերդին պաշտպանութեան համար. եւ ինչո՞ւ Հայաստանի Ապահովութեան Խորհուրդ մը ճամբայ հանած էր Զօր. Անդրանիկը. միթէ ա՞յն Հայաստանը պաշտպանելու համար, որուն լքումը կը վճռէին:

Հայկական Բարձրաւանդակը խստաշունչ ձմեռ ունի: Եթէ պիտի որոշուէր հայոց աշխարհը լքել, պէտք էր այդ ընել ռուսական զօրքի նահանջին հետ. եւ տեղաւորել 150,000 բնակչութիւնը Կովկասի մէջ, փոխադրելով նաեւ պարէնը, կենսամթերքը եւ ռազմանիւթը: Եւ ոչ թէ այսպէս ձմեռուան եղանակին փախուստի մատնել արդէն տառապած ու հիւծած մարդիկ, որոնք Հայաստանի վերջին բնակիչները կը հանդիսանային:

Ազգային Խորհուրդի վիճաբանութեանց մաս կազմեց նաեւ զինուորական կարգապահութեան հարցը: Սպարապետ Զօր. Նազարբեկեանի սպայակոյտը կը յայտնէր թէ առանց խիստ կարգապահութեան – տիսիպլինի – պիտի չկրնան բանակը կազմակերպել:

Եւ Սպարապետը յայտարարեց թէ՝ պատասխանատուութիւն չի ստանձներ բանակի կազմութեան, զօրահանութեան եւ բանակի գործողութիւնների մասին:

Այս ծանր պայմաններուն մէջ էր որ յանկարծ, բայց ոչ անսպասելի կերպով, սկսաւ Թրքական բանակին յարձակումը՝ Փետրուար ամսոյն մէջ:

Անդրանիկ գուշակած էր ասիկա:

Մինչդեռ զինուորական փորձագէտները, մինչեւ Մայիս որեւէ յարձակում չէին նախատեսեր:

Օսմանեան այս ընդհանուր յարձակողականին դէմ մեր կողմէ կար միայն արեւմտահայ զօրամասին դեռեւս անպատրաստ ուժերէն մաս մը...:

Եւ ինչ որ ամենացաւալին էր, ան ղուրկ էր սպաներէ:

Թիֆլիսի մայթերուն երկայնքը եւ Զաչկա–Զայի մէջ, բազմաթիւ հայ սպաներ կը վխտային... եւ հայկական Զօրաբանակի կարմրաւուն գլխանոցներով զինուորներ....

Հ. Ա. Խ. եւ Անդրանիկի Սպայակոյտը ժամանակին դիմած էին Կորպուսին, խնդրելով սպաներ տրամադրել:

Ռուսահայ Կորպուսը մերժած էր ըսելով.

– Մեզ հարկաւոր են այդ օֆիցերները...

Իրենք զինուոր չունէին սակայն:

Ինչի՞ պէտք էին ուրեմն սպաները:

Հ. Ա. Խ.ի բացած ենթասպաներու վարժարանը կը հասցնէր երեք ամսուան մէջ երեք հարիւր ենթասպայ. յաճախ այս մասնագէտները կը լրացնէին իրենց շրջանը մէկ ամիսէն, որովհետեւ ասոնք զանազան արհեստագէտներ էին:

Ասոնք ուշ հասան Հայաստանի պաշտպանութեան, բայց կրցան օգտակար հանդիսանալ ռուսահայկական Կորպուսին... Կարսի առաջ, Սելիմի գիծին վրայ, Ալեքսանդրապոլի մէջ եւ Սարտարապատի առաջ:

ԺԳ) ԴՐՈՒԱԳՆԵՐ ՊԱՔՈՒԷՆ

Յետ միջօրէ մըն էր:

Պաքուի իմ բնակած պանդոկիս սենեակը նստած ենք սամավարին շուրջ, տեղակալս եւ ես:

Փետրուարի ձմեռնային օր մըն է, տմոյն եւ անարեւ: Պատուհանէն դուրս կ՚անձրեւէ:

Իմմանուէլ Ղարիպեան կը բացատրէ ինծի իր այդ օրուան դիմումներուն արդիւնքը.– Չէ կրցած Ազգային Խորհուրդէն զէնք ստանալ մեր զինուորներուն համար: Եւ կը յարէ մտահոգ շեշտով մը.

– Միւս կողմից կացութիւնը խառնակ է թւում, Պր. Լիազօր – խլըրտում են թաթարները, քիչ առաջ երբ դուրս էի գալիս Ազգային Խորհրդի շէնքից, ինչ խառնակութիւն նշմարեցի կայարանում, Համազասպի զինուորները թաթարները բռնել էին՝ որ զէնք, փամփուշտ եւ ռումբ էին փոխադրում սնտուկների մէջ՝ դէպի Գանձակ: Տեղական նրանց Ազգային Խորհուրդն է որ ուղարկում է, ասում են, Գանձակի ապստամբներին:

– Ի՞նչ պիտի ընենք եթէ խլրտումը տարածուի քաղաքին մէջ... Ընդհարման մը պարագային մեր տղաքը անզէն են, խռնուած զօրանոցին մէջ... պիտի կոտորուին:

Այս մտածումը ջղայնացուց զիս, եւ ոտքի ելլելով սկսայ արագ քալել սենեակին երկայնքին:

Այսպէս քանի մը րոպէ շրջելէ ետք, կանգ առի տեղակալիս առաջ եւ ըսի.

– Լաւ կ՚ըլլայ որ դու փոխադրուիս Զօրանոց, տղոց մօտ: Միեւնոյն ատեն դիմենք կոմիսարներուն եւ խնդրենք պաշտպանութիւն, մեր զօրանոցին համար: Այս երեկոյ իսկ թո՛ղ քաղաքի սենեակդ եւ տեղաւորուէ մեր Կանցելերիայի սենեակներէն մէկուն մէջ:

Հազիւ այս խօսքերը արտասանած էի, երբ փողոցէն համազարկի պայթիւններ սկսան, ընդհատուելով, հատ հատ հրազէնի հարուածներէ. եւ որ վերածուեցաւ խառն ի խուռն հրացանազարկի, փոխն ի փոխ եւ հետզհետէ աւելի մօտ...

Կը լսուէին որոշապէս մոսինի եւ մաուզերի պայթիւնները եւ գնդացիրի ճայթիւններ։

Անմիջապէս պատուհան վազեցինք։

Փողոցը ամայի էր. դիմացի կողմի տուներուն փեղկերը գոցուած էին։

Հրացանաձգութիւնը աւելի աղմկալի կը դառնար, կը մօտենար. եւ ահա յանկարծ փողոցին անկիւնէն երեւցան զինուորներ, զինուած մարդիկ որոնք դռնէ դուռ խոյանալով, դիրք կը բռնէին որմախորշերուն մէջ։

Ճանչցայ Համազասպի զինուորներէն քանի մը համազգեստաւոր։

-- Կ'երեւի ընդհարումը սկսաւ պոլշեւիկներու եւ թաթարներու միջեւ, ըսի Ղարիպեանի դառնալով։ Իսկոյն երթանք մեր տղոց մօտ եւ զանոնք պաշտպանելու միջոց մը գտնենք։ Շուտ հեռաձայնէ Ազգային Խորհուրդին եւ հասկցիր խնդրոյն էութիւնը։ Պէտք է մեր անզէն զօրանոցին պաշտպանութեան համար ջոկատ մը ղրկէ Համազասպ։

Նաւահանգիստ հեռաձայնեցինք. Կառավարութեան կողմէ նաւազ մը պատասխանեց թէ՝ «բան մը կը մտածենք...»։

Այս անորոշ պատասխանին վրայ, իրարու նայեցանք...։

Եւ զինուեցանք։

Դուրսը ընդհարումը ա՛լ աւելի կը սաստկանար։

— Փորձենք դուրս ելլել, ըսի։

Տեղակալը առանց պատասխանելու դիմեց դէպի դուռը. զայն բացաւ որ անցնիմ եւ ինծի հետեւեցաւ։

Իջանք սանդուխներէն եւ հասանք պանդոկին դուռը...։

Աւելորդ է նկարագրել թէ, խառնաշփոթին մէջէն ի՞նչպէս կրցանք հասնիլ մեր «Զօրանոց»ը։ Սակայն քանի մը անգամներ, ստիպուեցանք մենք ալ դիրքէ դիրք վազել եւ յաճախ գետին պառկիլ, ճակատամարտ մղելով...։

Վերջապէս երեւցաւ Զօրանոցին հրապարակը եւ շէնքին մուտքի մեծ դուռը։

Դրան առաջ հրացանը բռնած Օննիկը կեցած էր, պատրաստ կրակելու. անոր թիկունքին՝ չորս զինուորներ, նոյնպէս սպառազէն, պահակ կեցած էին...

Այժմ դրան սեմին էի եւ ապշեցուցիչ երեւոյթի մը ականատես եղայ։

Զօրանոցին ընդարձակ բակին մէջ քսան-երեսուն զինուորներ, սպառազէն կը շրջէին...

Տեղակալը զարմանքով կը դիտէր տեսարանը։

— Ուրկէ՞ են այս զէնքերը, հարցուցի վերջապէս, քիչ մը շուարած։

— Մենք գրաւեցինք..., պատասխանեց Օննիկ։

— Ի՞նչպէս թէ դուք գրաւեցիք։

— Այո՛, Պր. Լիազոր...

— Ուրկէ՞։

— Դուրսէն։

— Դուրսէ՞ն, գետնէ՞ն ժողվեցիք, պատմէ տեսնեմ։

Եւ պատմեցին։

Ընդհարումներու առաջին հարուածները պայթելուն, մեր մարտիկ-

ները դուրս խոյացեր էին զօրանոցին դուռնէն, բոլորովին անզէն... բայց փողոցները լեցուն էին զինուած, ճակատէն դարձող զինուորներով։ Կեցուցեր էին այդ թափառականներէն եւ թաթարներէն մէկ քանին եւ զինաթափ ըրեր էին զանոնք.

— Սպային հրամանն է, կտրուկ շեշտով ըսեր էին։

Դասալիքը, թափառականը, թաթարը տեղի տուեր էին առանց ընդդիմութեան։

Այս ձեռնարկը յանդգնութեան, պաղարեան եւ զօրանոցին հմայքով յաջողեր էր։

Առանց դանակ մը ունենալու խիզախեր էին այս տղաքը զինել դասալիքին, թաթար յելուզակին վրայ եւ անոնց զէնքերը առեր էին ու զինուեր։

Ղարիպեան՝ խանդավառուած՝ սկսաւ պարել երեւանեան տասնըչորս մը. տասնեակ մը կովկասահայ զինուորներ եւ սպայ մը հետեւեցան իրեն։

Մենք բոլորակ մը կազմեցինք պարողներուն շուրջը։

Մշեցիներու տասնեակը ոգեւորուած, յաջորդեց երեւանցիներուն։

Պոլսահայ տասնեակէն շուտիկ մը մեծ վարպետութեամբ սկսաւ երկու ափերուն միջոցաւ փող փչել, մինչ իր ընկերները ծունկի եկած ափերու շնորհիւ կը թմբկահարէին։

Դուրսը, ընդհարման ձայները, պարբերական կրակոցները կը շարունակուէին, կը լսէինք գնդակներու սուլոցը անընդհատ։

Հիմա որ զինամթերք կար, անհոգ էինք, ոչ ոք պիտի համարձակէր մեզ անհանգիստ ընել։

— Տղաք, չվախցա՞ք անզէն յարձակիլ սպառազէն մարդոց դէմ...։

Զարմացած նայեցան ինծի, յետոյ յարեցին հանդարտութեամբ.

— Շիտակը ըսելով չենք գիտեր. միայն մտածեցինք որ զէնքի պէտք ունինք էշէկ ճեննէթին չերթալու համար, ըսաւ պոլսեցի տղոցմէ մին։

Սահակ չաւուշ, Սիպերիայէն այս տղոց հետ եկող թրքահայ զինուորական գերիներէն յիսնապետը աւելցուց.

— Պարոն Լիազօր, զօրանոցին դրան մօտն էինք, հոն կը կանչէինք զինել թափառաշրջիկները եւ կ'ըսէինք.

— Գոմանտանին հրամանն է...

Մշեցիներ զէնքերը կը հաւաքէին, ստամպոլցիները ճարպիկ խուզարկում մը կ'ընէին եւ մարդոց գրպանի զմելիները անգամ կը վերցնէին։ Զօրանոցին տեսքը պատկառանք կ'ազդէր։ Քանի մը հրացան ձեռք ձգելէ ետք, գործը դիւրացաւ, դիմադրել ուզողը... քիչիկ մը ծեծեցինք եւ զէնքը կը յանձնէր։ Ետքը, շարունակեց Սահակ, կարծեմ իրարու իմաց տուին եւ աս կողմերը գալէ զգուշացան։

Մշեցիներ մօտեցած մտիկ կ'ընէին. մեծ բան մը չհասկցան Հապէճիին զրոյցէն, բայց Սահակը լսելով ժպտեցան հպարտութեամբ։

— Քէ մեռնիմ Անդրանիկ փաշի լիազոր, թէ որ Թրքի ձեռաց հրացան առնել չկարենք, Փաշին զինուոր կարե՞նք լինիլ։

Հասկցայ որ ասոնք յատկապէս թաթարներու զէնքերը հաւաքած էին։

Այս դէպքերէն ետք համեմատական հանդարտութիւն մը տիրեց Պա-

քուի մէջ. յայտնի էր որ Թաթարները վճռական բախումէ կը խուսափէին, թէ՛ պոլշեւիկներուն եւ թէ հայերուն հետ, ռազմաճակատին վրայ Թուրքերու յառաջխաղացքը սկսելէն եւ մանաւանդ Էրզրումի անկումէն առաջ:

Կասպից ծովու ափերէն անոնք կը տեսնէին հեռուն՝ քաղաքին միջնաբերդը, որուն շուրջ կը տարածուէր իսլամ բնակչութեան թաղամասը, զոր գրաւած էր «մուսավաթ»ը եւ հոն ամրացած՝ կը ղեկավարէր Կառավարութեան դէմ ըմբոստութեան շարժումը: Կասպից ծովը, որ ովկիանոսի մակերեսէն տասնութ մեթր ցած էր եւ քաղաքը կը պահէր մեղմ կլիմայի մը ներքեւ, բացի այն օրերէն երբ անապատի հողմը փչելով՝ պատուհանի ապակիներէն եւ փեղկերէն կը թափանցէր, աչքերը լեցնելով փոշենման աւազով: Ան ձմեռ չունէր եւ արեւին տակ կը պսպղացնէր ծով մը, որ ո՛չ ալիք կը ճանչնար, ո՛չ մակընթացութիւն, ո՛չ տեղատուութիւն եւ ոչ ալ շարժում: Տարօրինակ էր տեսնել ծով մը, իւղի խաւով ծածկուած, որուն անշարժութիւնը նեղիչ է եւ կը փայլի ծիրանի գոտիի գոյներով, տարաշխարհիկ մոլորակի մը վրայ կը փոխադրէ դիտողը:

Զապէլ Եսայեանի եւ դերասան Մանուէլեանի հետ կը շրջագայէինք յաճախ քարափին վրայ, արուեստի շուրջ խօսելով:

Մուսավաթի դերն ըլլալ կը թուէր, Գանձակի մէջ ըմբոստները պահել, զօրացնել Վայրենի Զօրամասը եւ Թիֆլիսի ճամբան կտրել, Պաքուն կղզիացնել: Միեւնոյն ատեն մասնակցիլ Զակոմին եւ ամէն ջանք թափել հայկական ճակատը անդամալուծելու եւ սպասել օսմանեան զօրքին Պաքու հասնելուն:

Պաքուի դէպքերուն մասին պիտի չխօսիմ: Միայն ընդգծեմ որ Պաքու դադար առած ռուս նահանջող զինուորներուն թիւը մեծ էր: Անոնք եթէ կազմակերպուէին եւ յառաջ խաղային ռազմական յարձակումով, կրնային խորտակել Գանձակի պատուարը եւ բանալ ճամբան դէպի Թիֆլիս եւ դէպի Ռուսաստան: Կառավարութիւնը սխալ մը գործեց այդ կազմակերպութեան չձեռնարկելով ատենին, եւ Թուրքեւգերման բանակին հասնելէն ետք՝ շատ ուշ էր: Շահումեան գուցէ խորհէր այս անհրաժեշտութեան վրայ, եթէ միայն պառակտումը թունաւորած չըլլար կառավարական մթնոլորտը. Էսէռները իրենց նաւատորմով, դաշնակցականները իրենց ազգային ժողովով, ինքնագլուխ եւ հակամարտ գործունէութեամբ կը խաչաձեւէին Կոմիսարներու Խորհուրդին գործունէութիւնը: Այսպէսով, ռուսերը բաժան բաժան էին, հայերը ողորմելի վարիչներու վարանոտ ընթացքովը կաշկանդուած՝ ծիծաղելի դառնալով Մուսավաթի առաջ, ինչպէս Թիֆլիսի՝ նոյնպէս Պաքուի մէջ:

Իսկ ես յոյս չունէի այլեւս Պաքուի զօրահաւաքէն եւ կ՚ուզէի ժամ առաջ Թիֆլիսի ճամբան բանալով ռազմաճակատ հասնիլ:

Ատոր համար հարկ էր բանալ Գանձակի ճամբան:

Զինուորական երթով միայն կարելի էր այդ:

Շատ էին տարրերը, եթէ անոնք կազմակերպուէին զինուորական գիծով:

Զանգեզուրցի, գանձակեցի, ղարաբաղցի, նուխեցի հայ թափառական զինուորներու եւ սպաներու թիւը 15,000–ը կ՚անցնէր. ամէնքն ալ անձկու–

թեան մէջ էին իրենց գիւղերուն եւ բնակավայրերու սպառնացող վտանգին համար: Կը խորհէի որ կարելի էր համոզել զիրենք, գոնէ ճամբան բանալու համար զինուորականօրէն կազմակերպուիլ եւ հասնիլ իրենց ընտանիքներուն թիկունք կանգնելու համար: Ասոնցմէ յուսահատներ ինքնագլուխ ճամբայ ելեր էին, երբեմն քսան կամ երեսուն հոգիով իրենց գիւղերը երթալու եւ ճամբան կռուի բռնուելով սպաննուեր էին: Կային նաեւ իմ զօրակոչի հրամանիս սպասող տաճկահայերը, եւ կային զանոնք վարելու համար սպաներ: Ասոնք մեծ մասամբ ղարաբաղցի քաջեր էին, որոնք արեւմտեան ճակատին վրայ կռուեր էին եւ այն տարիներու սովորութեան համաձայն, իրենց բաճկոնի թեւերուն վրայ կը կրէին երիզներ՝ քանի՛ անգամ վիրաւորուած ըլլալնուն թիւով. գնդակի վէրքը ոսկեայ, եւ սուրի վէրքը՝ արծաթեայ երիզներով: Շատ մը քաջեր ունէին մինչեւ 14 երիզներ:

Ռուսահայ զօրագունդի պահեստի ուժը ունէր 2500 հոգի, Համազասպի կամաւորները՝ 1000 հոգի, ուրեմն առանց հաշուելու Շահումեանի պետական գունդերը, որոնք հարկաւ դրոհ կ՚ըլլային Գանձակի թշնամի բոյնը ցրուած եւ Թիֆլիսի ճամբան բացուած տեսնելով, կարելի էր յառաջ խաղալ:

Պատերազմական շղթայով գրոհ տալու այս գաղափարս հաղորդեցի հայ սպաներու եւ զինուորներու կողմէ հաւաքուած պատուիրակներու, որոնք խմբուած էին մեր զօրանոցը:

Կրնար յանդուգն թուիլ այսպիսի ծրագիր մը, սակայն լաւագոյն էր ան՝ քան ձեռքերը ծալլած սպասել, որ Մուսավաթը ամրանայ, զօրանայ Գանձակի մէջ, կոտորէ հայերը եւ սպասէ Թուրքերու յառաջացման, գրոհ տալու համար Պաքուի վրայ: Հայոց համար լաւագոյն էր այսպէսով թիկունքը ամրացնել փոխանակ սպասելու, Հայաստանի կործանումին:

Ազգային Խորհուրդը չընդունեց իմ առաջարկս:

Միմիայն Համազասպ համամիտ եղաւ:

Եւ սակայն արեւմտեան եւ աւստրիական ռազմաճակատներէն կը հասնէին ամէն օր արձակուող հայ զինուորներ եւ սպաներ, ստուարացնելով արդէն իսկ Պաքու կանգ առնել ստիպուած ուժերը: Կառախումբերով կը խցուէր Պաքուի կայարանը, եւ այս նորեկները կը մնային իրենց եկած վակոններուն մէջ, ընդհանրապէս:

Աբրահամ Գիւլխանդանեան, նախագահ եւ իր անդամ «ընկեր»ները բնաւ չէին հետաքրքրուեր այս նորահասներով եւ ոչ մէկ փորձ կ՚ընէին զանոնք կազմակերպելու: Երկար տաժանքէ եւ հետզհետէ տագնապալի դարձող ճամբորդութենէ մը ետք, հայ զինուորներ, սպաներ, մասնագէտներ ժամանելնուն պէս կը դիմէին Ազգային Խորհուրդին եւ մէկ պատասխան կը ստանային.

– Մարդու կարիք չունենք:

Զինուորական Միութեան կը դիմէին…:

Նոյն պատասխանը կը ստանային:

Իսկ էս էռ նաւատորմիղի նաւաստիներուն եւ ռուս զինուորներու խորհուրդը, որ իբրեւ թէ Ս. Շահումեանին ընդուներ էր իբրեւ Անդրկովկասի արտակարգ կոմիսար եւ իր պոլշեւիկներու գործակցութիւնը, նշանաւոր

ոչնչութիւններէ կը բաղկանար, որոնց առաքելութիւնն ըլլալ կը թուէր անդամալուծել Կոմիսարը...: Այդ Խորհուրդն ալ, հայոց Ազգային Խորհուրդին պէս կը թուէր սպասել Մուսաւաթի Ազգային Խորհուրդին ամրացման եւ Թրքեւգերմաններու Պաքուն պաշարելուն, նոյնիսկ փորձ իսկ չընելով, Աստրախանի հետ կապ պահելու եւ այդպէսով Մոսկուայի հետ յարաբերելու:

Պաքուի հայերը մարդու պէտք չունէի՞ն միթէ, նոյնիսկ Պաքուի պաշտպանութեան համար:

Գերմանական ճակատէն վերադարձողները կու գային իրենց հայրենիքին պաշտպանութեան համար եւ ունէին ռազմական փորձառութիւն, գիտակ ըլլալով թէ հայրենիքը ոչ թէ Պաքուի առաջ՝ այլ ճակատի գծերուն վրայ կը պաշտպանուի:

Այս վատ ընդունելութեան վրայ, զինուորականներուն կողմէ ութ սպաներ ինծի դիմեցին ըսելով՝

— Պր. Լիազօր, մենք կարդացեր ենք Անդրանիկի կոչը, լսեցինք նաեւ որ կովկասեան ճակատի եւ Հայաստանի պաշտպանութիւնը յանձնուած է հայկական զօրաբանակի, մենք հրաժարական տուինք ռուսական բանակէն եւ մերժեցինք մտնել ուքրայնական եւ լեհական բանակները, որովհետեւ մեր պարտականութիւնն էր ծառայել մեր հայրենիքին: Այժմ մեր ճամբան կտրուած կը գտնուինք Պաքուի մէջ արգելափակուած: Դուք Անդրանիկի հրամանատարութեան ներքեւ գտնուող զօրամասի լիազօր ներկայացուցիչն էք, Պաքուի մէջ զօրահաւաք կ'ուզէք ընել, սպաներ կ'ուզէք. ահաւասիկ մենք կը մտնենք Հայաստանի Երկրապահ Զօրամասի մէջ:

Անշուշտ փափաքս էր ընդունիլ բոլորն ալ, բայց ճամբան փակուած էր եւ ես միջոցներ չունէի զանոնք պահելու: Պաքուի մէջ գտնուող ռազմական ամէն ինչ գրաւման ենթակայ ըլլալով տեղական բազմաթիւ իշխանութիւններէն, եւ անոնցմէ Հ. Ա. Խ.ի թշնամական դիրքը՝ Հայաստանի ռազմաճակատին հանդէպ եւ ի մասնաւորի Զօր. Անդրանիկի զօրամասին վերաբերմամբ՝ ակնյայտնի էր:

Իմ դրութիւնս պարզապէս ողբերգական էր: Այս սպաներուն բնակարան տուի մեր զօրանոցին մէջ:

Ուտելիքը, ինչպէս ըսի, կը հայթայթուէր երկաթուղիի սննդատուկայանէն, որ գիծին վրայ երթեւեկող զինուորներուն կերակուր կու տար: Զինուորները եւ սպաները այս ձեւով կը կերակրուէին: Ճաշացուցակ՝ կաղամբի ապուր(փորշչ), խոզի ճարպով կորեկ: Շաբաթը անգամ մը կորեկը կը փոխարինուէր բրինձով: Պաքուի Զինուորական Բանուորական եւ Նաւաստիական Խորհուրդն էր այս ճաշացուցակին հեղինակը: Թէեւ այս Խորհուրդը յարած էր Մոսկուայի պոլշեւիկեան Կեդրոնական Կառավարութեան, բայց ընկերվարական յեղափոխական ուժեղ հատուած մը ունէր Կասպից ծովու տորմիղի նաւազներուն մեծամասնութիւնը, որոնց պատճառով Շահումեանի կոմիսարներու Խորհուրդը դատապարտուած եղաւ ամիսներով անդամալուծութեան եւ ի վերջոյ եղերական վախճանի: Այս տարրերը ուժեղ աջակցութիւն չընծայեցին Շահումեանի Թիֆլիսի մէջ իշխանութեան գլուխ

անցնելու համար, ոչ ալ առ այս իմ առաջադրած զինուորական կազմակերպական ծրագիրս ընդունեցին:

Փոխադրուեցայ ես ալ զօրանոց, զինուորներուս մէջ, անոնց հետ բնակելու համար:

Փետրուարի սկիզբը Ռուսիոյ հիւսիսէն ժամանեցին վեց թրքահայ զինուորական գերի սպաներ եւ հարիւր զինուորներ:

Պոլշեւիկ Կեդրոնական Իշխանութիւնը զանոնք արձակած էր եւ հագուեցուցած ու ղրկած էր Թիֆլիս, հրամայելով՝ իր իշխանութիւնը ճանչցող պետական վարչութեանց՝ զանոնք հասցնել Թիֆլիս, Հայաստանի Երկրապահ յատուկ Զօրամասին:

Այս սպաներէն երկուքը հիւանդ ըլլալով, Շահումեանի Կառավարութեան խնամքով հիւանդանոց ղրկուեցան. միւսները զինուորներուն հետ առի զօրանոց: Այս սպաներուն մէջ աստիճանով երիցագոյնն էր Գառնիկ Նաւասարդեան, որ Ռ. Ա. Կ.ի նուիրուած գործիչներէն եղաւ, Պոլսոյ «Ժողովուրդի Ձայն» թերթին զինուորական քրոնիկագիրն էր Զինադադարի շրջանին՝ հելլենեւթուրք պատերազմի առեն: Յետոյ ալ Սելանիկի Ռ. Ա. Կ.ի գործիչը եւ թերթին խմբագիրը եւ ի վերջոյ գնաց Հայաստան:

Բաւական դժուար էր, հակառակ հաստատուած կարգապահութեան, զսպուած պահել զինուորներու ջղային գրգռութիւնը, այս երկարատեւ ըսպասումի օրերուն: Մանաւանդ որ մեր գործունէութիւնը աչքի փուշ էր Ազգային Խորհուրդին, որուն գրգռութիւնները Հ. Ա. Խ.ի լիազօրութեան դէմ կը վարէր, Հայրենակցականի Պ. Քաջբերունին...: Տղաքը մեզմէ խլել եւ Համազասպի գունդին տանելու փորձեր, ապստամբեցնելու ձեռնարկներ, կը ստիպէին զիս անձամբ եւ երբեմն գիշերով յորդոր կարդալու զօրանոցի ննջարաններուն մէջ: Տղաքը կը հանդարտէին եւ սակայն անձկութիւնը կը մնար անոնց սրտերուն մէջ: Սպառնիչ էր ամէն օր վիճիլ Ազգային Խորհուրդին հետ. բացի համանման վէճերէ «Հայրենակցական»ին, եւ Զինուորական Միութեան հետ: Այս վէճերէն զերծ պէտք էր գալ Զօրանոց եւ հանդարտեցնել զինուորներուն դժգոհութիւնը:

Տղաք կ'ընդվզէին այս զանազան մարմիններուն թշնամական ընթացքին դէմ:

Անոնք կը պատասխանէին.

— Պր. Լիազօր, մենք գիտենք թէ դուք որչափ նեղութիւն կը քաշէք, մեզ այդ մարդոց դէմ պաշտպանելու համար: Եւ այս մարդիկը կը պաշտպանէք մեր դժգոհութեան դէմ:

— Որովհետեւ դուք զինուոր էք եւ անոնք պատասխանատու են ոչ թէ ձեր, այլ ժողովուրդին առաջ:

— Համոզուած էք, սակայն, անոնց չկամութեան մեր ժողովուրդին կամքը յարգելու...: Մի՛ պաշտպանէք այն մարդիկը, որոնք յայտնապէս կը դաւաճանեն Հայաստանի դէմ, որ վտանգի մէջ է. եւ կ'ուզեն մեզի արգելք ըլլալ երթալ մեր պարտականութիւնը կատարելու, որ մեզ հոս պահեն Պաքուն պաշտպանելու համար: Դուք մեզի ըսիք, Պր. Լիազօր, թէ Անդրանի-

կին հրամանն է հասնիլ ճակատը պաշտպանելու···:

Այս տղաքը կը կարծէին թէ Թիֆլիսի ճամբան բաց է, թէ կարելի է երթալ Հայաստան, բայց Պաքուի բուրժուաները զիրենք կը պահեն բոնի Պաքուի մէջ, իրենց քաղաքին պաշտպանութեանը համար:

Սեպտեմբերեան ժամանող առաջին զինուորական գերիները զէնքերու տիրացած էին··· Այս սակաւաթիւ զէնքերը ինձմէ պահանջուեցան Ազգային Խորհուրդին կողմէ···: Մերժել պիտի նշանակէր դէշ կռիւ մը բանալ մեր միջեւ. արդարեւ, այս մարդիկը ընդունակ էին բռնի ուժ գործածել եւ ընդհարումի բռնուիլ մեզի հետ, զանոնք գրաւելու համար:

Խոհեմութիւն համարեցի տեղի տալ. այդ զէնքերը անբաւական էին մեր չորս հարիւր հոգին զինելու: Շատ աւելի դժուար եղաւ զինուորներս համոզել իրենց վաստկած զէնքերէն բաժնուիլ:

Մտահոգիչ էր, սակայն, անպաշտպան թողուլ զօրանոցը, անզէն չորս հարիւր հոգի խմբուած մէջը:

Սկսայ բանակցութիւններ վարել զինելու համար զօրքս: Զինուորական Բանուորական Խորհուրդը չէր ուզեր զինել մեզ, որովհետեւ սահմանուած էինք Հայաստանի ճակատը մեկնելու···:

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը ունէր զինապահեստ մը եւ զէնքի առեւտուր կ'ընէր, ունէր հրացաններ ծախու:

Բայց գնելու համար դրամ պէտք էր որ չունէի:

Մտածեցի դարձեալ դիմել Զինուորական Բանուորական Խորհուրդին:

Երկու **Թուրք** սպաներէս իմացած էի որ Խորհուրդին մօտ մեծ քանակութեամբ փամփուշտ կար եւ հակառակ ստացած մերժումիս, աւելի վերին խաւերու մօտ տրամադրութիւնը նպաստաւոր էր արեւմտահայ զօրամասին հանդէպ. եւ յոյս կար 50,000 փամփուշտ ստանալ իրենցմէ. եւ զանոնք փոխանակել Հ. Յ. Դ.ի հրացաններով: Դաշնակցականներուն զէնքի պահեստին գլուխը եղողները Խորհուրդին մէջ այդ կուսակցութեան պատգամաւորներն էին, որոնց հետ համաձայնեցայ:

Ուրկէ՞ էին Հ. Յ. Դ.ի զէնքերը, այդ ինծի անծանօթ էր:

Ինծի հետ համաձայնող պատգամաւորները պարտաւորուած ըլլալով համարատուութիւն ընել իրենց կուսակցութեանց, խնդրոյն տեղեկացան Ազգային Խորհուրդը եւ «Հայրենակցական»ի Ռուբէն Քաջբերունին···

Եւ ահա գեղեցիկ առաւօտ մը, Ազգային Խորհուրդին շէնքին մէջ Պր. Քաջբերունի զիս տեսնելով կ'ըսէ.

– Դուք փամփուշտ ստանալո՞ւ էք Խորհուրդէն:

– Այո՛. ինչո՞ւ կը հարցնէք:

– Ոչինչ:

Պր. Քաջբերունի սենեակ մը կը մտնէ եւ դուռը կը գոցէ: Պահ մը ետք դուրս կ'ելլէ: Իրեն կ'ընկերանան երկու դաշնակցական այն պատգամաւորները, որոնց հետ բանակցեր էի փամփուշտները հրացանի հետ փոխանակելու համար:

– Այս անձի՞ հետ բանակցել էք փամփուշտներ փոխանակելու հրացաններով:

Եւ զիս մատնանիշ կ'ընէ:

Անոնք գլխով հաստատական նշան կ'ընեն. – Նա է որ մեզ հետ բանակցեց: Բայց, կը յարեն պատգամաւորները, քիչ մը շփոթելով Քաջբերունիի չեչաակի նայուածքէն, այս պարոնը պաշտօնական հանգամանքով դիմում էր անում մեզ. պարոնը հայ զօրամասի լիազօրն է. նա խորհուրդից փամփուշտ է ստանում եւ մենք կարգադրելու ենք փոխանակել այդ զէնքերով:

– Դուք համաձայնել էք նաեւ, որ խորհուրդը այդ փամփուշտները հայթայթի Անդրանիկի բանակին:

– Կարծո՞ւմ էք դա Անդրանիկի զօրամասն է···

– Այո՛, ըսի ես միջամտելով: Հայաստանի երկրապահ յատուկ զօրաբաժինը, որուն լիազօրն եմ եւ որուն Պաքուէն գալիք օժանդակութեան ներկայացուցիչը ըլլալու պատիւը կը ստանձնէ այս պարոն Քաջբերունին իբրեւ տաճկահայերու հայրենակցական միութեան նախագահը:

Քաջբերունի առանց վեր առնելու իմ հեգնանքս, յարեց.

– Դուք խոստացել էք, ուրեմն, Անդրանիկի զօրամասի համար փամփուշտներ ստանալու գործին օժանդակ լինել պոլշեւիկներին եւ նաեւ Դաշնակցութեան պահեստից զէնքով փոխանակել այս փամփուշտների մի մասը··· Այո՞ թէ ոչ. լսո՞ւմ էք, այդ միւս գործի համար չի այլ Անդրանիկի համար···

Քաջբերունիի շեշտը հետզհետէ սպառնալից կը դառնար:

Յայտնի էր որ այս մարդը կ'ատէր թէ՛ հայոց Դիւցազնը եւ թէ զիս:

Խորհուրդի անդամ երկու դաշնակցական պատգամաւորները գունատեցան:

– Ի հարկէ, ընկեր ջան, մենք ոչ մի հաւաստիք չունինք այլ··· խոստացանք աջակցել, կարելին անել նրան բաւականութիւն տալու···

Սակայն Պր. Քաջբերունին անողոք էր. այս մարդոց փախուստի ճամբայ մը ցոյց տալու շնորհը չէր ուզեր ընել:

Ուստի յամառօրէն պնդեց իր հարցումը.

– Անդրանիկի՞ համար···

Երկու պատգամաւորները քրտինք կը թափէին:

– Այսինքն··· Այժմ կարող ենք վստահեցնել ձեզ թէ հնարաւոր պիտի չլինի այդպիսի գործողութիւն··· Խորհուրդը արդէն··· մերժել է··· անկարելի է այդ··· Ոչինչ չենք կարող անել մեր կողմից:

Անօգուտ է կրկնել թէ՝ Պաքուի հայոց Ազգային Խորհուրդին պաշտօնական միամտութիւնը ունենալ պէտք էր, հաւատալու համար թէ Գանձակի ապստամբութիւնը պատահական էր եւ թէ Պաքուի միւսլիման Ազգային

Խորհուրդին միջամտութեամբ կարելի պիտի ըլլար Թիֆլիսի ճամբան բանալ: Պաքուի դաշնակցականները Խորհուրդին մէջ դաշնակցած ըլլալով էս էռներուն հետ, որոնք պոլշեւիկ բանուորներուն գործակցելով ճանչցած էին Մոսկուայի Կեդրոնական կառավարութիւնը, կը հետեւէին անոնց բռնած դիրքին: Ստեփան Շահումեանը ընդունած էին իբրեւ Լենինի կառավարութեան լիազօրը, բայց այդքան միայն: Էս էռներն ալ նոյնքան անմտութեամբ չէին ըմբռներ որ Մուսավաթի քաղաքականութիւնը կապուած էր էնվէրի համաթուրանութեան գաղափարին, թէ Գանձակի շարժումը ղեկավարուած էր կեդրոնէն, թէ այդ շարժման նպատակն էր Ռուսիոյ եւ Անդրկովկասի միջեւ կապը կտրել եւ ռազմաճակատը անդամալուծելով դիւրացնել օսմանեան բանակին մուտքը Կովկաս: Արդարեւ, Մուսավաթ խիստ ճարտարօրէն կը վարէր իր քաղաքականութիւնը, շնորհիւ իր Իթթիհատական խորհրդականներուն:

Ան յաջողած էր, շնորհիւ վրացի ազգայնականներուն, ձեռք առնել Թիֆլիսի Զակոմին ղեկը, հայերը փոքրամասնութեան մէջ նետելով, եւ այսպէսով կը հսկէր Հայաստանի ճակատին անդամալոյծ մնալուն: Գալով Պաքուին, անոր ջախջախումը գործն էր օսմանեան բանակին եւ գերմանական զօրութեան:

Ես արդէն հեռացած էի, պոլշեւիկեան անթելով, Արմաւիրի եւ Ռոստովի Հ. Ա. Խ.ի մարմիններուն, որպէսզի դադրեցնեն Պաքուի ճամբով որեւէ զինուորական առաքում դէպի Թիֆլիս եւ հայկական ճակատ առաքումները կատարուին Նովորոսիսկ–Պաթում փոխադրանաւերով: Այս ուժերը կարելի էր փոխադրել նաեւ Օտեսայէն Պաթում:

Տիրող կացութեան մասին Հ. Ա. Խ.ը տեղեակ պահելու միջոց չկար: Հեռագիրը եւ հեռախօսը չէին գործեր Թիֆլիսի հետ: Այս յարաբերութեան համար ալ դիմել հարկ էր Խորհուրդին, որ սակայն դժուարութիւն հանեց, իրեն վերապահելով Թիֆլիսի հետ պաշտօնական որեւէ հաղորդակցութիւն:

Դիմեցի, ուրեմն, Պաքուի քաղաքագլուխին, խնդրելով որ իր ուղղակի հեռախօսական գիծը տրամադրէ ինծի, Թիֆլիսի հետ խօսելու համար. ան մերժեց: Ասոր վրայ կրկին դիմում ըրի պոլշեւիկներուն. այս անգամ հաճութիւն տուին, բայց ըսին որ Խորհուրդին գրաքննութենէն պէտք էր անցընել բնագիրս եւ ես մերժեցի:

Հեռագրատունը պահակ դրի, հսկելու համար անցուդարձին եւ տեղեկացնելու անմիջապէս ինծի, երբ հեռագրաթելը բացուի Թիֆլիսի հետ:

Օր մը լուր եկաւ թէ հաղորդակցութիւնը բացուած էր:

Անմիջապէս հեռագիր մը ղրկեցի:

Պաքուի մէջ ստեղծուած կացութիւնը կը բացատրէի անոնց. կը տեղեկագրէի իմ գործունէութիւնս եւ ստեղծուած անհաճոյ դրութիւնը՝ զօրահանումին արգիլման խնդրով հրահանգ եւ նիւթական միջոցներ ուզելով: Եթէ դիմումներս մերժուէին, կը ներկայացնէի հրաժարականս:

Թիֆլիսէն ստացայ պատասխան երկու հեռագիր: Մին կ'ընդունէր հրաժարականս, միւսը կը յանձնարարէր Գանձակ երթալ, Պաքուի Կոմիտէին հրահանգներս տալէ ետք ձեռնարկել Գանձակի մէջ զօրահաւաքի:

Հայկական զօրահաւաքը կատարելէ ետք մնալ Գանձակ, զբաղելու համար զօրքի կազմակերպութեան գործով:

Աւելորդ է ըսել որ այս հեռագիրները քաշուած էին Գանձակի դէպքերու լրջութեանը անգիտակ:

Վերջէն Թիֆլիսի մէջ Հ. Ա. Խ.էն տեղեկացայ, թէ խորհուրդին նախագահութիւնը վարող Վահան Փափազեանը իմ հեռագրական տեղեկագիրս չէր ներկայացուցած Խորհուրդին: Եւ ինք խմբագրեր էր ինծի ղրկուած երկու հեռագիրները, առանց հաւանութեանը Խորհուրդին, որ պիտի չհամաձայնէր այսպիսի խեղկատակութեան մը:

Ի՞նչ պէտք էր ընել...:

Բոլոր այն տարրերը, որոնք անհամբեր էին ռազմաճակատ երթալու, ինծի հետ էին:

Պոլշեւիկները, որոնք կ'ուզէին նուաճել Անդրկովկասը, մեզի հետ էին: Անոնք կրնային օգնական ուժ ստանալ Աստրախանէն, եթէ Կասպից ծովու նաւատորմիղը իրենց յարած ըլլար: Դժբախտաբար նաւազները էս էռ էին եւ բոլոր ռազմանաւերը Պաքու կը գտնուէին գրեթէ, թէեւ կային քանի մը ռազմանաւ Աստրախան, Վոլկայի գետաբերանը, սակայն չէինք գիտեր անոնց նաւազներուն քաղաքական դիրքը: Ինծի հետ էին նաեւ անոնք, որոնք անհամբեր էին իրենց գիւղը, տունը հասնելու օր առաջ: Թիֆլիս կը տիրապետէր դասալքութեան մթնոլորտ մը, ուր Պաքու ժամանած տարրերու խանդավառ տրամադրութեան թեւերը կտրելու մեծ վտանգ կար: Այս մթնոլորտը համաճարակի պէս տարածուած էր արդէն մինչեւ Կարին, ուր դասալիք զինուորականները եթէ կը մնային, պատճառը հայրենասիրական ըզգացումը չէր այլ՝ ռուսական բանակին թողած հարստութիւնները կողոպտելու չարաշահութեան դրդումը...:

Զ. ՄԱՍ

ԽԱՒԱՐՄԱՆ ՏԱՐԻՆ

1918

Ա) ԿԱՐԻՆ

Երբ Զօրավար Անդրանիկ Կարին մտաւ, կացութիւնը ողբերգական էր։ 1918 Փետրուար 16–ն էր այդ օրը։

Հակառակ կացութեան եւ գուցէ այդ իսկ պատճառով, Անդրանիկի մուտքը եղաւ աննկարագրելի խանդավառութեան մը մէջ ու փառաւոր։

Ինչպէս ամբողջ ճանապարհին ամենուրեք, ժողովրդական յեղակարծ, աննկարագրելի խանդավառութեան ցոյցերը տասնապատիկ ուժգնութեամբ կրկնուեցան քաղաքին մէջ, որ բնազդաբար կը խուժէր իր գերագոյն յոյսին, իր ազգային դիւցազունին, անկէ սպասելով դիւթական զօրութեամբ հրաշք մը...։

Դէպի Կովկաս նահանջողներու եւ փախչողներու հոսանքը Անդրանիկի Կարին մուտքին վրայ, հմայքով մը յանկարծ դադար առաւ։

Մեծ բազմութիւն մը ետ դարձաւ հետեւելով Դիւցազնին կառքին։

Հրաշք–Թափոր մըն է որ կը մտնէր Էրզրում...

Կարին զարմանալի վիճակով մը կը բնորոշուէր Մեծ Իշխանին օրով, 1916–ի սկիզբները գրաւումէն ի վեր։ Կը հաստատուէր թէ Թրքական չորրորդ բանակին զօրաբաժիններէն մին, քաղաքային զգեստներով ծպտուած՝ մնացեր էր Թուրք բնակչութեան ծոցին մէջ...։ Ռուս զօրքին ռազմաճակատէն քաշուելուն, մեզի ժառանգութիւն թողուեցաւ Կարնոյ բերդերուն հետ այդ բնակչութիւնը։ Այս զօրաբաժնին թիւը կը հաշուուէր 25,000 հոգի։ Այն ատեն Էրզրումի Թրքական թաղը կը բռնէր քաղաքին բարձունքը, ինչ որ ռազմական գերազանց դիրք էր։ Ռուսական իշխանութիւնը, վստահ իր զօրութեան, նկատի իսկ առած չէր Թուրք բնակչութեան գրաւած այդ դիրքին վտանգաւոր ըլլալը։ Սակայն հայ զինուորական կազմակերպութիւններն ալ, հետագային անհոգ գտնուեր էին։

Անդրանիկ Կարին մտնելուն նշմարեց խսկոյն այդ վտանգը, եւ նոյն օրն իսկ հրամայեց Թուրքերը տեղափոխել ցած դիրքեր եւ հայերը զետեղել բարձր դիրքերու վրայ։ Զօրավարը կարգադրեց նաեւ որ կիներն ու մանուկները ճամբայ ելլեն դէպի Կովկաս, երիտասարդներն ալ որ կը փորձէին փախուստ տալ՝ կեցուց։

Անդրանիկ իսկոյն քննութիւն մը բացաւ, տեղեկանալու համար բերդաքաղաքին դրութեանը։

Այդ քննութիւնը առաջին առթիւ երեւան բերաւ որ Թորգոմի հաւաստումը սուտ էր. հեռախօսային յարաբերութիւն հաստատուած էր վրացի զինուորականներու եւ Թուրք երեւելիներու կողմէ՝ օսմանեան բանակին հետ...

Քաղաքը մնացեր էր հայ Զինուորական Միութեան անհոգներուն, լրտեսներու եւ դաւաճաններու ազատ գործունէութեան ասպարէզ։

Իսկ թէ ի՞նչ ըրած են իշխանութիւնները մինչեւ Անդրանիկի ժամանումը։

Նախ ո՞ր իշխանութիւնները։

Անոնք բազմաթիւ էին։

Ռուս բանակներու տունդարձի շարժման վրայ ամենուրեք բուսան հայ զինուորական միութիւններ, անորոշ նպատակով, դաշնակցական ազդեցութեան տակ։ Անոնցմէ հատ մը կար նաեւ Կարնոյ մէջ։ Այս զինուորական տխտղոսը կրող մարմնին նախագահն էր ուսուցիչ մը, Պր. Տիգրան Ազամալեան։

Վահան Թոթովենցի կողմէ ներկայացուած տեղեկագիր մը կը հաստատէր որ այս վարժապետը ուրիշ պաշտօններ ալ ունէր.

Հայ Զինուորական Միութեան նախագահ.

Կարնոյ շրջանային կառավարիչ.

Կարնոյ կոմիսար.

Մթերանոցներու ընդհանուր կառավարիչ.

Ազգային Խորհուրդի Կարնոյ Մասնաճիւղի Նախագահ։

Այս հինգ իշխանութիւններու գլուխը անցած ամենակալ մարդը, իր աշիրեթը ունէր։

Կարնոյ իշխանութիւններու կարգին, յիշատակենք.–

Մոսկուայի համբաւաւոր կոմիտէն, որ թէեւ քաղաքային մարմին էր, եւ փախստականութեան օգնող կազմակերպութիւն, ունէր իր մթերանոցներէն զատ նաեւ զինուորական գունդեր.

Ազգային Խորհուրդ.

Հայաստանի Ապահովութեան Խորհուրդ.

Գնդապետ Թորգոմի գունդը.

Թորգոմի երրեակ պաշտօններու վարչութիւնը, թէեւ գնդապետը մըտած ըլլար Զօրավար Անդրանիկի Երկրապահ Զօրամասը.

Օտիշելիձէի գերագոյն իշխանութեան շտապը. ինք Օտիշելիձէ մեկ–

նած էր Թէեւ, բայց իր սպայակոյտը հաստատ կը մնար Էրզրումի մէջ·

Մուրատի խումբը·

Երիզայի գունդը՝ իր գլխաւորովը·

Բաբերդի գունդը՝ իր մեծովը:

Նաեւ Հայաստանի Կեներալ Կոմիսարիատի Լիազօր Իշխանապետութիւնը:

Աւելորդ է ընդգծել թէ այս անհամար իշխանութիւնները իրարու դէմ կը գործէին, զիրար կ'ատէին եւ զիրար կը չէզոքացնէին...:

Անդրանիկ այս տեսարանին հանդէպ իր երիտասարդ մտերիմներուն դարձաւ եւ հարցուց·

— Տղա՛ք, այն ո՞ր Թուականին էր մեր պատմութեան մէջ, երբ հայերը այսպէս բաժան եղած էին, երբ Թշնամին մայրաքաղաքը պաշարած էր:

— Որոշ ատեն մը չկայ, — ըսաւ Վահան, — մեր պատմութեան մէջ մենք միշտ անմիաբան, անկարգ, ինքնակործան եղած ենք...

Անդրանիկ իր ընտրութեան օրէն սկսեալ սպաներ կը փնտռէր Կարին ճամբայ ելլելէ առաջ, եւ Կարին հասնելուն դարձեալ սկսաւ սպայ որոնել, մինչ մեծ առատութիւն կար ռուսահայ սպաներու:

Սակայն ծառայութիւն ստանձնելու յօժարակամ սպաներ չկային:

Զօրապետը այցելեց Կարնոյ բերդերը, մթերանոցները, ամէն տեղ աննկարագրելի քաոս: Ճիգ կը թափէր կարգ ու կանոն հաստատելու:

Այն աստիճանի հասեր է հայոց անտարբեր անհոգութիւնը որ իթթիհատական օճագները *ազատօրէն կը գործեն եւ կը դաւադրեն:*

Անդրանիկ ձերբակալել տուաւ իթթիհատական պետերը:

Այս պարագլուխներուն արգելափակումը ցնցեց Թրքական գործունէութեան ողնայարը:

Ձերբակալուած այս դէմքերէն մէկ քանիին անունները յիշելը բաւ է, գաղափար մը կազմելու համար թէ ինչպիսի՞ անձեր ազատ համարձակ կը շրջէին եւ կը գործէին Էրզրումի մէջ:

Տեղահանութեան ատեն, կոտորածներու կազմակերպիչը՝ Կարինի Հագգը փաշան:

Պաքուցի Սէիտոֆը, որ Պաքուի իսլամ բարեգործական միութեան դիմակին տակ մտած էր Էրզրում, իբրեւ ներկայացուցիչ, բայց իրականութեան մէջ պետն էր Մուսավաթ–Իթթիհատական քաղաքական գործունէութեան եւ քարոզչութեան ցանցին: Այս անձը գաղտնապէս յարաբերութեան մէջ էր օսմանեան բանակին հրամանատար Վեհիպ փաշայի սպայակոյտին հետ, *Կարնոյ մէջ ապստամբութիւն կազմակերպելու համար:*

Մուսթաֆա Բեկոֆ, նոյն Մուսավաթ–Իթթիհատ միութեան գործակալը, որուն պաշտօնն էր թուրք բնակչութիւնը սպառազինել Երզնկայի եւ Կարինի թրքաբնակ գիւղերուն մէջ:

Ասոնք եւ ասոնց արբանեակները ձերբակալուելով առաջնորդուեցան բանտ, բացի Սէիտոֆէն, որուն պաշտպանութեան փութաց Բժիշկ Զաւրիեվը

եւ զայն տարաւ Թիֆլիս(*):

Զօրավար Անդրանիկ հակալրտեսական կազմակերպութիւն մը ստեղծեց, որ զօրացուց իր ցանցը եւ քանի մը օրուան մէջ յաջողեցաւ Անդրանիկի հասցնել դաւադրութեան մանրամասնութիւնները:

Մեր կազմակերպութիւնը ձեռք անցուց մէկ քանի նամակներ, գրուած Կարնոյ շրջանի գիւղապետներէն, ուղղուած Թուրք բարեգործական հաստատութեան լիազօր Սէիտոֆի:

Այս բարեգործականին ձեռքով, Հայաստանի գրաւեալ վայրերու Թուրք բնակչութեան կը բաշխուէր առատ դրամ, որով կը կազմակերպուէին հոն մնացած Թուրքերը:

Էրզրում գլխաւոր կեդրոնը դարձեր էր Հայաստանի մէջ մնացող Թուրքերուն: Ռուսական գրաւման տարիներուն ռուսեր պէտք զգացած չէին այս իսլամական բարեգործական հաստատութեան գործունէութեան վրայ հսկել:

Բռնուած նամակներէն մէկուն մէջ գիւղական գործակալը կը գրէր.—

«Մենք բոլորս ալ պատրաստ ենք ոտքի կանգնիլ· դուք գրած էիք մեզի որ մեր բանակը Իլիճա հասնելուն՝ պիտի շարժինք· մեր բանակը արդեօք մինչեւ հիմա չէ՞ հասեր Իլիճա: Ձեր տեղեկութիւնները խիստ դանդաղ կը հասնին կոր մեզի· երեք օրէ ի վեր լուր չունինք Էրզրումի կեդրոնէն: Հոս ամէն մարդ դողի մէջ է· յորմէհետէ լուր ելաւ որ Անդրանիկ փաշան եկաւ Էրզրում: Շատերը կը մերժեն հիմա ապստամբիլ, առարկելով որ Անդրանիկ փաշան *մաֆ* կ'ընէ մեզի, բոլորս ալ: Բայց մեր յոյսը խիստ մեծ է ձեր վրայ: Դուք մեզի գրեցէք որ Անդրանիկը բան մըն ալ չի կրնար ընել: Այս կերպով գուցէ յաջողինք ժողովուրդը հանդարտեցնել: Գրեցէք մեր բանակին որ Էնվեր փաշային ներկայութիւնը անհրաժեշտ է Անդրանիկ փաշային համար, եթէ ոչ մեր վախճանը գէշ կ'ըլլայ: Գրեցէք շուտով»:

Այս անգամ մեր գործակալներուն ձեռքը անցածը Սէիտոֆէն գրուած նամակ մըն էր:

Ահա անոր պարունակութիւնը.—

«Անդրանիկ եկաւ: Դրութիւնը շատ գէշ է:

Անմիջապէս մեր բանակին հաղորդեցինք, թէ հարկ է այժմ նոր ուժերով ամրացնել մեր ճակատը, եթէ ոչ ոտք մը իսկ չեն կրնար յառաջանալ:

Ինչո՞ւ տեղեկութիւն տուած չունիք ձեր կազմակերպութեան վիճակին վրայ:

Ինչո՞ւ տեղեկութիւններ չէք հասցներ:

Պատրա՞ստ էք թէ ոչ»:

Այդ տեղեկութիւնները մեր կողմէ բռնուած նամակներու մէջ էին...:

«Կովկասէն ինծի կը հաղորդուի որ չեն կրնար արգիլել՝ հայ կամաւորներու մեկնումը:

---

*) Այս ձերբակալութեանց եւ դէպքերուն առթիւ Պոստոնի «Պահակ» թերթի 1919 տարուան թիւ 18–ի եւ Մարտ 4 թուականով մանրամասնութիւններ տրուած են: Նոյն տարին ինքս գրի առած եմ այս «Յուշեր»ուս կարգ մը մասերը:

Ցաչողած են, սակայն, տեղ տեղ կտրել հաղորդակցութեան գծերը. Բայց այդ բաւական չէ:

Յոյս ունեցէք:

Ալլահ կը փրկէ զմեզ...»:

Անդրանիկ միջոցներ ձեռք կ'առնէ այս թղթակցական յարաբերութիւնները կտրելու:

— Չորս կողմէն մեզ պաշարած են, — կ'ըսէ թեթեւ մը հառաչելով — եւ կը յարէ, յոյսի ցոլք մը աչքին մէջ.

— Եթէ Ռուսահայ զօրաբանակին առաջին եւ չորրորդ գունդերը կըռուին՝ ճակատը կրնայ փրկուիլ, գոնէ անոր ներկայ առժամեայ դրութիւնը. մինչ այդ կարելի է մեր գունդերը մարզուած ճակատ բռնելու պատրաստ կ'ըլլան:

Անկարելի է ճակատի վրայ կռիւ մղել առանց ներքնապէս ապահովուած ըլլալու դաւաճանութեան դէմ:

Անդրանիկ տենդագին կ'աշխատի, մաքրագործելու համար ներքին ճակատը:

— Թիկունքը մեր հակակշռին տակ չէ, տղաք, ի՞նտոր կրնանք ապահով ըլլալ եթէ նոյնիսկ յաջողուի մեզ ճակատի վրայ դիմադրել:

Եւ Անդրանիկի դէմքը կը մռայլի:

Էրզրումի հայ երփներանգ իշխանութիւններէն եւ ոչ մին ծանօթութիւն ունի թէ որո՞նք են Թուրքերու երեւելիները:

Եթէ գիտցուին անոնք, գոնէ թել մը ձեռք կը ձգուի անոնց կարեւորագոյնին առաջնորդող:

Բայց անոնք նոյնիսկ առ երեսս չեն երեւիր Զօրապետը ողջունելու:

Այնատեն Անդրանիկ միտք մը կը յղանայ:

Իր մօտ կը հաւաքէ Կարնոյ մէջ ծնած մեծցած տարեց հայերէն վերապրող հազուագիւտ անձեր:

— Ըսէք նայիմ, որո՞նք են Թուրքերու մեծամեծները եւ ղեկավարները, — կը հարցնէ անոնց:

— Չենք գիտեր թէ որո՞նք մնացած են, փաշա, — կը պատասխանեն անոնք, առանձին առանձին հարցաքննուելով, — դուրս չեն ելլեր:

— Հապա ո՞վ էին այն երեւելիները, որոնք գնդապետ Թորգոմին հրաչակած անկախութեան հրովարտակը ստորագրեցին:

— Այս մարդիկը նոր նոր մարդիկ էին, որ Միւֆթիին կողմէ բերուեր էին, ինք միայն կը ճանչնար էնոնք. մեր գիտցած հիներէն մէկ հոգի չերեւցաւ:

Թուրքերը փակ կը պահէին իրենց խանութները:

Զօրապետը հրամայեց խանութները բանալ:

Հրամանը իսկոյն գործադրուեցաւ. խանութները բացուեցան... բայց ոչ բուն տէրերուն՝ այլ անծանօթ մարդոց կողմէ...

Զօրապետը վերակազմեց Կարնոյ դատական կազմը եւ հաստատեց

յատուկ զինուորական ատեան մը դաւադրական եւ լրտեսական ցանցը դատաքննելու պաշտօնով:

Այս ատեանը սկսաւ գործել, նշանակելի արդիւնքով:

Ան անշեղօրէն հաւատարմութիւն ցոյց տուաւ Անդրանիկին եւ հոգեւին ծառայեց հայրենիքին: Անոր հետախուզական ոստիկանութիւնը, հարցաքննիչ կազմը սքանչելի էր:

Ատեանը իր կոչումին բարձրութեան վրայ մնաց մինչեւ գահավիժման վերջին վայրկեանը:

Ան կը բաղկանար երեք փորձառու, հաւատարիմ եւ նրբամիտ անձերէ, որոնք կացութեան բովանդակ լրջութիւնը կ'ըմբռնէին:

Կարնոյ Թրիպունալը *— ինչպէս կը կոչէին զայն — յաջողեցաւ երեւան հանել, եւ դուրս բերել իրենց թաքստոցէն մեր ինքնապաշտպանութեան դէմ դաւողները:*

Ձեռք անցաւ Էրզրումի մէջ պատրաստուած թրքական ապստամբութեան գրաւոր յատակագիծը, մանրամասն ծրագիրը:

Դատական Ատեանը զբաղեցաւ միմիայն արտաքին դաւադրական խնդրով:

Ափսո՛ս, ներքին դաւաճանութեանց գործով զբաղող համանման իրաւասութիւններով օժտուած ատեան մը չկազմուեցաւ, եւ հայրենիքին դէմ դաւադրողները, զայն վաճառքի հանող եւ մատնողները մնացին անպատիժ:

⁂

Հալէպի, Ճեպէճի, Չենպիլ...

Այս տարօրինակ անունները եւ դեռ ուրիշ մակդիրներ, ինչպէս՝ Հայուէ փիշ, Ֆայանտա, *կը պատկանէին Պաքուի իմ Զօրանոցիս չորրորդ գումարտակի պոլսահայ տասնեակին զինուորներուն...*

Ի հարկէ չէինք կրնար մերժել մեր տղոց տասնեակներուն հայրենակցական կազմ մը տալ, եթէ այդ կարելի էր եւ եթէ կրնար ծառայել անոնց ներդաշնակ բնակակեցութեան:

Ունէին նաեւ մշեցիներու տասնեակ մը:

Պոլսեցիներու կամաւոր արձանագրուիլը զուտ հայրենասիրական ըզգացումի արտայայտութիւն էր:

Անոնց խօսած լեզուն տրամագծօրէն տարբեր էր մշեցիներու բարբառէն: Եւ մշեցիք կու գային ինծի գանգատիլ.

— Էսա մարդիկ ի՞նչ կ'ասեն ոչ իմանանք, լիազօր աղբեր:

Իմ պոլսեցիներուս մեծ մասը սամաթիացիներ էին:

Յետ միջօրէի մը, Օննիկ մօտեցաւ ինծի եւ խորհրդաւոր դէմքով մը ըսաւ.

— Պր. Լիազօր, հետեւեցէք ինծի. ձեր հայրենակիցները շատ զուարճալի տեսարան մը սարքած են, որուն հետեւելու համար դիտելու հարկ չկայ. փակ դրան ետեւէն լսելը կը բաւէ:

Հետաքրքրուած յիսնապետին խօսքերէն՝ ոտքի ելայ եւ հետեւեցայ իրեն:

Օննիկ տարաւ զիս Զօրանոցին այն սրահը, ուր պոլսեցի տասնեակը կը մնար. քանի կը մօտենայինք անոր փակ դրան, ականջիս կը հասնէր աղմուկ մը, որ ծանօթ էր ինծի մանկութենէս, եւ որ Պոլսոյ նշանաւոր հրդեհներուն յարակցուած էր. ջրհանկիրներու արշաւը եւ աղաղակը:

Պոլիս, ինչպէս Հռոմ, պատմութեան մէջ արձանագրուած ահաւոր աղէտի մը ենթակայ էին. հրդեհը, որուն կ՚ընկերանային կողոպուտ, աւազակութիւն եւ թշուառութիւն. ան թաղեր ամբողջ մոխրակոյտի կը վերածէր եւ մէկ գիշերուան մէջ կը փճացնէր ինչք, ստացուածք, հարստութիւն եւ բնակութիւն, քաղաքին բնակչութեան մէկ մասը մոխիրի վրայ նստող աղէտեալներու վերածելով:

Պոլսոյ կայսերական կառավարութիւնը աղօթատեղիներու չուրջ կազմակերպել տուած էր ջրհանկրային խումբեր, որոնք ունէին իրենց բաքիսը, ջրհանը, խողովակը, եւ լաթէ խողովակին պղնձեայ փայլփլուն փողը, որը կրողը դայն կը բռնէր մարաջախտի գաւազանի մը պէս: Ինչպէս ենիչէրիներու խորհրդանիշը խումբին կաթսան էր, ջրհանկրաց խումբի մը խորհրդանշանը իր ջրհանն էր:

Պոլսոյ Սերասկերի հրապարակին մէջտեղը բարձրացող աշտարակին գագաթը գիշեր ցերեկ հսկող պահակը հրդեհի մը ծուխին բարձրանալը տեսնելուն՝ իսկոյն կ՚արձակէր քաղաքին բոլոր թաղերն ու արուարձանները պահակներ, որոնք սրարշաւ կը հասնէին թաղային պահապաններուն ազդարարելու հրդեհը ծագած վայրը, միեւնոյն ատեն թնդանօթի եօթը հարուածներու արձագանգը նոյնը կը գուժէր մայրաքաղաքի բնակչութեան: Ջրհանկիրներու թաղային խումբերը, պահակէն տեղեկանալով հրդեհին վայրը, կ՚արշաւէին հոն, աղաղակելով ազդարարող կանչ մը, երկա՜ր, եւ որուն կը հետեւէր իրենց թաղին եկեղեցիին անունը, յատկանշական չափածողութեամբ:

Ջրհանկիրները իրենց համազգեստը ունէին. կարճ, ազդրերը սեղմող վարտիկ եւ անթեւ կտաւէ շապիկ, գլուխը պլորուած թաշկինակով մը:

Ջրհանկիրները հուժկու, ճկուն մարզիկներ եւ վազքի ախոյեաններ էին. իրենց մէջքին կապած ունէին կաշեփոկ գօտիներ, որոնք ի պահանջել հարկին ահարկու մտրակներ կը դառնային:

Այս բացատրութիւնները անհրաժեշտ էին, գաղափար տալու համար տեսարանին վրայ, որուն ականատես պիտի ըլլայի:

Փակ դրան ետեւէն լսելի կ՚ըլլար բոպիկ ոտքերու վազք մը սալայատակներու վրայ արշաւող խումբի մը: Օննիկ նշանով մը ցոյց տուաւ ինծի դրան փականքին ծակը... մօտեցայ եւ աչքս կպցուցի ծակին:

Տասնեակը սրահին մէջտեղը բոլորակ մը կազմած՝ նստեր էր ներբաններու վրայ, իւրաքանչիւրը ափերով ազդրերուն հարուածներ կու տար եւ այդպէսով կը յաջողէին կախարդական տպաւորութիւնը տալ բոպիկ արշաւող խումբի մը անցքին... եւ յանկարծ նադարան – աղաղակը – բարձրացաւ ա՜ ա՜ ա՜ ա՜ ա՜ ա՜... Սամաթիա... սուլու մանաստըրըն... Սուրբ

Գէ՜ո՜ո՜որգ...: Եւ ահա ափերը դադրեցան ծափ տալէ, մատներով իւրաքանչիւրը կը զարնէր տախտակամածին վրայ. տոմ, տոմ, տոմ, եւ այն տպաւորութիւնը կու տային թէ խումբը թողած էր սալաքարերը, եւ այժմ կ՚արշաւէր Էմին Էօնիւի հին տախտակամած կամուրջէն...

Տասնեակը Պաքուէն հարիւրաւոր փարսախներով հեռացած էր, անցեր էր Ելղալ օղլուէն վար, հասեր եւ անցեր էր Օնի ճամբէն եւ հիմա կ՚արշաւէր կամուրջէն դէպի Ղալաթիա...

– Սա՜մա՜թիա՜ Սուլու մանաստը՜րըն...

Այն տասնեակը հասաւ ճակատ եւ անհետ եղաւ Հայաստանի վրայ փչող խորշակին մէջ:

Բ) ՊԱՔՈՒԷՆ ՄԵԿՆՈՒՄ ԴԷՊԻ ԿԱՐԻՆ

Փետրուարի վերջերը Պաքուի մէջ շշուկ տարածուեր էր թէ Կարին ինկած էր...: Այս գրոյցը չանթահարիչ տպաւորութիւն գործեց իմ վրաս եւ որոշեցի ամէն գնով ճամբայ ելլել հասնելու համար Կարին: Աւելորդ էր մտքէ անցընել Գանձակի ճամբան բռնալու հարցը: Կը մնար հիւսիսային Կովկասի ճամբով երթալ Արմաւիր եւ անկէ իջնել Թուափսէ, Սեւ ծովու վրայ եւ նաւով երթալ Պաթում:

Արկածալից էր այս ճամբան: Դաղստանցիք Մուսավաթի ազդեցութեան տակ էին, բայց իրենց աջ կողը պոլշեւիկեան սպառնալիքի տակ էր, ձախէն ալ Պաքուի պոլշեւիկ խորհուրդին ճնշումը ունէին, մինչեւ Արմաւիր Կովկասեան լեռնաշղթան հիւսիսէն եզերող տասնեակներով ցեղախումբերը իրարու հետ կռուի բռնուած կը գզուըտէին. իւրաքանչիւրը առանձին «հանրապետութիւն» մը հռչակած: Անկէ զատ կար ցարական զօրավար Կորնիլոֆի եւ պոլշեւիկ կառավարութեան ռազմաճակատը, որմէ անցնիլ յաջողելէ ետք կրկին կը մտցուէր պոլշեւիկեան գօտին, որուն մէջ էր Թուափսէ, վերացական նաւամատոյցը:

Կասպից ծովէն եւ Պաքուի դժբախտ հայերէն հրաժեշտ առինք: Մեր սպաներէն շատերը տխրահռչակ Ազգային Խորհուրդին մեքենայութիւններով մնացին Պաքու եւ չհետեւեցան ինծի: Իսկ Շահումեանի եւ իր ընկեր կոմիսարներուն համար կը բացուէր եղերական պայքարի չրջան մը, որուն ծայրը կը յանգէր աղեխարշիկ վախճանի... ինչպէս նոյն աղէտալի օրհասը պիտի ըլլար Պաքուի հայութեան ճակատագիրը:

Մեր գնացքը բաղկացած էր բեռնաբարձ վակոններէ, որոնց երկու կողմերը յարդարուած էին յարկեր, որոնց վերը փռուած բարձերու վրան հանգստօրէն կարելի էր նստիլ եւ պառկիլ քնանալու համար: Վակոններուն մէջտեղը վառարան մը կը հայթայթէր ջերմութիւն եւ եռացած ջուր՝ թէյի համար: Մեր զինուորները հանդիստ կը ճամբորդէին ուրեմն. մեզի կ՚ընկերանային վակոն մը պոլշեւիկ զինուորներ, իրենց զէնքերով: Մենք անզէն էինք, այս պայմանով համաձայնած էին կողմերը մեզի ազատ անցք տալ իբրեւ չէզոքներու: Մեզի հետ կառախումբ մտած համայնավարները կ՚եր–

թային մնալ Կորնիլովցիներու բանակին դէմ կռուող ուժերուն։ Բայց զինուորներէս, կային նաեւ քառասուն հայ սպաներ՝ գերման ճակատէն արձակուած։

Մինչեւ Դերբենտ առանց պատահարի հասանք։ Երբ կայարանը մտանք, նշմարեցինք որ պոլշեւիկ պատուիրակներ եւ դաղստանցիներու ներկայացուցիչներ հանդիպում մը կ'ունենային, բանակցութեան համար, ուր պիտի որոշուէր հաշտութիւն կամ թշնամութիւն․․․։ Մեր ճամբան շարունակեցինք եւ կը հասնէինք չեչէններէ բնակուած գօտի մը, որուն համբաւը խիստ դաժան էր։ Չեչէնները, լեզկիները եւ միւս բոլոր լեռնականները, որոնք ռուսական տիրապետութեան տակ հանդարտ մնալու եւ կարգ կանոնը չխանգարելու հարկադրուած էին, այժմ անիշխանութեան վիճակէն օգտուելով ամէն կարգի սանձարձակութեանց անձնատուր դարձած էին։

Մեր կառաշարը կը յառաջանար միջակ արագութեամբ։ Յանկարծ նշմարեցինք հակառակ ուղղութեամբ եկող կառախումբ մը։ Քանի կը մօտենայինք իրարու, աւելի որոշ կը տեսնէինք մեզ դիմաւորող գնացքին պարզած տարօրինակ երեւոյթը — ճամբորդները, այր թէ կին, բոլորովին մերկ էին, վայրաշարժին թէ կառաշարին դռներուն, պատուհաններուն կառչած թեւերով ու ձեռքերով նշան կ'ընէին մեզի, եւ աղաղակներով կը ջանային հասկցնել թէ պէտք է ետ դառնայինք եթէ չէինք ուզեր իրենց վիճակին բախտակից ըլլալ․ չեչէնները յարձակած եւ կողոպտած էին իրենց կառախումբը, մօրէ մերկ վիճակի մէջ թողելով խեղճերը։

— Առ այժմ չեն մորթեր․․․ բայց այդ հաւանականութիւնը կայ․․․, — կը պոռային աղէտեալ կառաշարէն, զուգահեռական գծին վրայէն։ Պահ մը պատուհանիս առջեւ խոշորցաւ զայն բեռնաւորող սարսափահար, մերկ մարդոց եւ կիներու ցնորական տեսիլը, եւ հետզհետէ անհետացաւ, կառաշարին միօրինակ աղմուկն ալ մարեցաւ։

Դեռ ժամանակ ունեցած չէինք խորհելու մեր ընելիքի մասին, երբ տեսանք թէ ուրիշ կառախումբ մը մեզ կը դիմաւորէր․․․։ Այս անգամ տեսիլը աւելի ահաւոր էր — ո՛չ միայն ճամբորդողները կողոպտուած էին, այլ կային նաեւ վիրաւորներ եւ սպաննուածներ․․․։ Ասոնք ալ մեզ զգուշացուցին առաջ երթալէ, յանձնարարելով ետ դառնալ․․․։

Կանգ առինք։

Հեռախօսեցինք Դերբենտի կայարանապետին, հասկնալու համար թէ գիծը բա՞ց էր։

— Երկու կողոպտեալ կառաշարները կանգ առած են կայարանին բացերը, — պատասխանեց պաշտօնեան եւ աւելցուց, — բանակցութիւնները երկու կողմերու միջեւ խզուեցան․․․ թշնամութիւնները կը սկսին․․․ (Այդ պահուն հեռախօսէն լսուիլ սկսան հրազէնի պայթիւններ) ․․․Ա՜խ, վիրաւորուեցայ։

Մեր նահանջի ճամբան փակուած էր։ Պէտք էր յառաջանալ․․․։

Երկու սպաներ ղրկելով վայրաշարժի մեքենավարին մօտ, յանձնարարեցի հրազէնով ստիպել որ առաւելագոյն արագութեամբ անցնի չեչէններու գօտին կազմող 25 քիլոմեթրը։

Եւ ճամբայ ելանք։

Կը մօտենայինք վտանգի գօտիին։

Երբ մտանք Չեչէն շրջանը, վայրաշարժը առաւելագոյնի վերածած էր արագութիւնը։

Անձկութեամբ կը նայէի լուսամուտէն դուրս․ երկաթուղագծին մերձակայ չեչէն գիւղերը ամայի էին, անոնցմէ կը բարձրանար կապոյտ ծուխը։ Նախ չհասկցայ թէ ի՞նչ կատարուած էր եւ ինչո՞ւ այդ ջարդարարները յանկարծ հեռացեր էին։ Երբ 25 քիլոմեթրը անցանք եւ մտանք քոզաքներու գօտին, ասոնցմէ մեծ բազմութիւն մը խնդութեան աղաղակներով դիմաւորեց մեր կառաշարը։ Անոնք բացատրեցին մեզի թէ հազիւ ժամ մը առաջ յարձակեր էին այդ չեչէններու գիւղերուն վրայ, փախուստի մատներ էին աւազակները, հրդեհեր էին անոնց տուները, եւ մինչ չեչէնները դէպի լեռները կը քաշուէին, իրենք կը վերադառնային իրենց գիւղերը։

— Բայց, կը պոռային, մեր փամփուշտները սպառեցան․ եղբայրներ, եթէ կրնաք՝ փամփուշտ տուէք մեզի․․․

Եւ հանելով իրենց փափախները, զանոնք բացած կ'երկարէին մեր պատուհաններուն տակ։

Եւ ահա զարմանալի երեւոյթ մը պարզուեցաւ։

Մեր կառախումբին վերջին վակոններուն մէջ էին պոլշեւիկները, որ սկսան իրենց պատուհաններէն թափել փամփուշտներ քոզաքներուն գլխանոցներուն մէջ։

⁂

Կը մօտենայինք քաղաքային պատերազմի գիծին։

Երկաթուղին Կասպից ծովէն դէպի Սեւ ծով կ'երկարէր եւ մեր կառաշարը արեւելքէն արեւմուտք կը յառաջանար։

Հարաւը Կովկասեան լեռնաշղթան էր, հիւսիսը Ռուսիոյ տափաստաններուն հարթ տարածութիւնը, որուն հորիզոնը անսահման ովկէանի մը պէս կը բացուէր։

Արդարեւ, Մարտի սկիզբներն էինք եւ տափաստանները ձիւնածածկ էին։

Մէկ քանի օրէն հասանք ռազմաբեմ։

Կայարանին մօտ կանգ առաւ մեր շոգեկառքը։

Հոս՝ պոլշեւիկներն էին դէմը, դէպի արեւմուտք ցարական զօրավարներու գունդերը, որոնց պետն էր Կորնիլով։

Մեր գտնուած ռազմաճակատին չէր նմաներ պարզուած տեսարանը։

Զինուորներու այս բազմութիւնը, առանց դասական ռազմակարգի, կը կռուէր գոռոզ մարդոց դէմ, որոնք կը նկրտէին զինք կրկին ստրկացնել։ Խառն ի խուռն, համազգեստները անխնամ, առանց աստիճանաւորի, սեղմուած՝ կայարանի սրահին մէջ անկարելի սպայակոյտ մը կազմեր էին։

Դուրսը հարիւրաւորներ, հազարաւորներ կը նմանէին մրջիւններու, որոնց անդադար շարժումը աննպատակ կը թուի դիտողի մը, որ անընդունակ է հասկնալու այդ յարաշարժութեան իմաստը։

Այդ ձիւնածածկ հարթավայրին վրայ մեր կառախումբը անշարժ մը֊նաց չորս օրեր… մինչեւ որ ձեւակերպութիւնները լրացան եւ արտօնու֊թիւն ստացանք շարունակելու մեր ճամբան դէպի արեւմուտք։

Այդ օրերուն քաղաքային կռուի պատկերը առաջին անգամ պար֊զուեցաւ աչքերուս։

Ցանկարծ դուրսը աղմուկ մը փրթաւ եւ իմ վակոնի դուռը բացուե֊ցաւ եւ յեղափոխական զինուորներէն հսկայ մուժիկ մը ներս նայելով բարձր ձայնով պոռաց․

– Ըսէք ձեր մէջ պրժույ կա՞յ…

Պրժույ քաղքենի կը նշանակէր, Ֆրանսերէն bourgeois բառէն աղա֊ւաղուած։ Այն օրերուն ամբոխին ատած երկու բառերէն մին էր – Ախ թի պրժու՛յ… կը բացագանչէին զինուորն ու գիւղացին, զայրոյթի այնպիսի շեշտով մը, որ ատելութեան գերագոյն աստիճանը կը յատկանշէր․ պրժույը շահագէտն էր, պրժույը այն հրէշն էր, որ գիւղացիին ցանած եւ հնձած ցորենը կը հաւաքէր, իբրեւ թէ բանակին համար․ այն արարածն էր՝ որ թի֊կունքը ծուարած ոսկի կը դիզէր, գնչուներու նուագածութեամբ շամփանեն կը խմէր, երբեմն ալ այդ շամփանեն արծաթ կաթսաներու մէջ պարպելով անոր մէջ գիշերային խրախճանքի վայրերը մերկ աղջիկներ կը լողցնէր… մինչ հարիւր հազարներով գեղջուկ երիտասարդներ կը սպաննուէին ռազ֊մաճակատը, առանց բաւարար սնունդի եւ ռազմամթերքի։

Այն ատեն, ջանալով ընդօրինակել իր մուժիկի խռպոտ ձայնը եւ գեղջուկ շեշտը, եղանակաւորելով ձայնեցի․

– Հոս բրժույ չկա՛յ, ընկեր…։

Մարդը գոհունակ կանչ մը արձակեց եւ դղրդումով փակեց դուռը։

Վերջապէս մեր ճամբան շարունակելու խնդիրը կարգադրուեցաւ եւ կառախումբը սկսաւ յառաջանալ։

Երբ հասանք Գուբանի շրջանը, գիւղացիք կայարան բերած էին հացի տապակներ, որոնց իւրաքանչիւրը 16 լիպրա կը կշռէր։

Մեր զինուորները խոշոր պարկերով կը դիմէին հացավաճառնե֊րուն եւ կրցածնուն չափ կը լեցնէին հացով, Թիֆլիս հասնելնուն շահաւոր գնով ծախելու համար։

Արմաւիր, հայոց կողմէ ստեղծուած չերքէզներու մայրաքաղաքը, լի էր չերքէզախօս հայերով, որոնք մոլեռանդ լուսաւորչականներ էին, հայ անունը իրենց մտքին մէջ նոյնացած կը թուէր Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցիին հետ։

Հայերը հարաւային Ռուսիոյ կողմերը քաշելու եւ առեւտրական գա֊ղութ մը հաստատելու ծրագիրը յղացողն է Մեծն Կատարինէ կայսրուհին, որ Մեծն Պետրոսի գաղափարը զարգացուց, զայն կատարելագործելով, հա֊յոց խոստացուած ազատագրութեան յոյսը վերածելով զանոնք Ռուսաստան

քաշելու ծրագրին։ Ի վերջոյ, երբ 1917֊ի Յեղափոխութիւնը ծագեցաւ, հայ քաղքենիութիւնը եւ հայ ունեւորները կովկասեան Հայաստանէն դուրս կը գտնուէին։

Քանի կը յառաջանայինք, կը հասնէր մեր ականջին մտահոգիչ տարա֊ձայնութիւն մը․–

Թուափսէի գծին վրայ կը շրջէր զրահապատ գնացքի մը տիրացած ա֊ւազակ մը, Սարուկին, որ ինքզինք յարած կը հռչակէր Մոսկուայի պոլշե֊ւիկեան կառավարութեան, սակայն իր գործունէութիւնը կը կայանար գծին վրայ երթեւեկող գնացքները կողոպտելու մէջ։

Վերջապէս հասանք Թուափսէ։ Հոն, կայարանին առաջ հանդիպեցանք Մոսկուայէն ժամանած կառախումբի մը, հայ հիւանդապահուհիներով, բժիշկներով եւ առողջապահական կազմածներով հիւանդանոց մը։ Լենինի կառավարութիւնը կը նուիրէր այս կազմածը հայոց ռազմաճակատին հա֊մար։ Պաքուէն քաշած իմ հեռագրովս յայտնելէս ի վեր Անդրանիկի զօրա֊բաժնին լիազօր ներկայացուցչի հանգամանքս, Մոսկուա յարատեւ հաղա֊ծութիւն ցոյց կու տար մեզ հանդէպ, իսկ յորմէհետէ նոր հեռագրով մը աղդարարած էի Օտեսայի ճամբով չընել առաքումները, Մոսկուա դադրե֊ցուցած էր Պաքուի վրայով ղրկել զինուորական որեւէ օժանդակութիւն եւ ահա այս կազմածքը հարաւէն կը հասնէր Թուափսէ։ Անմիջապէս յարաբե֊րութեան մտնելով այս հայերուն հետ եւ իմանալով, որ բացի առողջապա֊հական կազմածներէն ստացած են նաեւ զէնք, գնդացիր, պատուիրեցի պա֊հակներ հաստատել՝ մեր երկու կառախումբերը պաշտպանելու համար Սա֊րուկինի դէմ։

Վերադարձիս նշմարեցի որ Մոսկուայէն եկող կառախումբին ճամ֊բորդները բացակայ էին։

Մերիններն ալ հեռացեր էին։

Մեր երկու կառաշարներուն աջ եւ ահեակ կողմերն խրամներ շարուած էին, որոնց գլխին դիրք բռնած էին Սարուկինի մարդիկը։

Քիչ անդին՝ նոյն աւազակին զրահապատ գնացքը կեցած էր սպառ֊նալից։

Մեր անխոհեմները յանձնարարութիւնս անտեսած էին եւ զանց ըրած՝ իրենց խրամներն եւ պահակները ռազմական շարքի դնել։

Արդիւնքը՝ Սարուկինի ձեռքը ինկած էինք անզօր վիճակի մէջ։

Երթալ կառավարութեան դանդաղ ու անօգուտ ժամա֊վաճառութիւն պիտի ըլլար։

Առանց շատ մօտենալու մեր գնացքներուն, որպէսզի յելուզակներուն ուշադրութիւնը չգրաւեմ եւ ազատ մնամ, հեռուէն դիտեցի անցուդարձը, միեւնոյն ատեն խորհուրդ մը յղանալ փորձելով, վտանգաւոր կացութենէն ելքի հնարք մը գտնելու յոյսով։

Այդ պահուն մեր մոսկուացիները անհոգ եւ զուարթ ձեւերով հասան եւ իրենք զիրենք գտան խրամներու եւ զրահապատին թակարդին մէջ։

Նաւահանգիստին կողմը նշմարելով իրարանցում մը, այն կողմը ուղ֊

դեցի քայլերս․ մեծ բազմութեամբ լի փոխադրանաւ մը կը յառաջանար հեռուէն եւ կը մօտենար դէպի Նաւահանգիստ։

Շուրջս հարցուփորձելով իմացայ որ շոգենաւը Օտեսայէն կու գար, եւ մէջինները պոլշեւիկ հայ զինուորներ էին, որոնք Թուափսէ հանդիպելով, պիտի մեկնէին Պաթում։

Թուափսէի պոլշեւիկ կառավարութիւնը կը պատրաստուէր մեծ ցոյցերով դիմաւորել փոխադրանաւը։ Նուագախումբ մը, յեղափոխական քայլերգներ հնչեցնելով, պողոտայէն կը յառաջանար Նաւահանգիստ։ Անոր ետեւէն պաշտօնական անձեր եւ ամբոխ մը կը շտապէր, կարմիր դրօշակներու անտառի մը տակէն։ Փոխադրանաւին վարիչները կամրջակին վրայ հաւաքուած, «Ուռռա» կը գոչէին։

Թուափսէի խորհուրդին նախագահութեան անունով աթոռի մը վրայ բարձրացաւ մարդ մը եւ սկսաւ ողջոյնի եւ բարի գալուստի ճառ մը արտասանել... ձայնին բովանդակ զօրութեամբ գոռալով, նուիրագործեալ բացագանչութիւնը․

– Դավա՛ա՛ա՛բիշչի... (ընկերներ)։

Անոր ճառը խելայեղօրէն ծափահարուեցաւ։

Անոր յաջորդեց փոխադրանաւի առաջնորդին պատասխան ճառը․ երկրորդ հզօր եւ աւելի զօրեղ Դավա՛բիշչիով մը։

Ես յաջողեր էի մօտենալ քարափին կապած շոգենաւին եւ կը դիտէի կամրջակին վրայի բազմութիւնը։ Այս պոլշեւիկ զինուորներուն մէջ էին ինծի ծանօթ դէմքեր, որոնք կամաւորական շրջանի Անդրանիկի տղոցմէն էին։

Նաւ բարձրացայ եւ մօտեցայ տղոց․ անոնք ալ գիս ճանչցան եւ ուրախութեամբ եկան ինծի։ Բացատրեցի մեզի պատահածը, Սարուկինի պարագան։

– Անհոգ եղիր, ընկեր ջան, իսկոյն կը կարգադրենք խնդիրը եւ բոլորդ ալ կը բարձրանաք նաւ․ երկու օրէն կը հասնինք Պաթում։

Մարտի 24-ն էր։

Ճառերը վերջանալէն ետք, փոխադրանաւէն քարափ իջեցուցին գումարտակ մը եւ հրետանի․ կարմիր դրօշակներու պուրակը շարժեցաւ դէպի կառավարական շէնքը եւ շոգենաւի պատասխանատու ընկերը գնաց պահանջել խորհուրդին միջամտութիւնը Սարուկինի «սանձարձակութեանց» դէմ։ Մինչ այդ, արդէն Սարուկինի մարդիկը անյայտացած էին մէջտեղէն, իրենց խորտընկէցներով եւ զրահապատ գնացքով։

Փոխադրուեցանք եւ նաւ բարձրացանք․ Օտեսայէն եկողներով մեր թիւը հասաւ երեք հազարի, բացի անոնցմէ՝ որոնք իրենց գիւղերը երթալ կ'ուզէին կամ Թիֆլիսի Զինարանին մէջ համայնավար քարոզչութեան լըծուիլ, զօրագունդին արձանագրուելով։

Մարտ 24, երեկոյեան մօտ, հասանք Պաթում։ Հետեւեալ օրը առաւօտուն շոգեկառքով ճամբայ կ'ելլէինք դէպի Թիֆլիս, մինչ օսմանեան զօրքին կը յանձնուէր «Զակոմ» դրուժան կառավարութեան կողմէ Պաթումը՝ Տրապիզոնէն ետք։

Թիֆլիսի կայարանը հասնելով հեռախօսով հաղորդեցինք մեր ժամանումը․ քիչ ետք տղաքը զօրանոց առաջնորդուեցան։

Գ) ԿԱՐՆՈՅ ՈՂԲԵՐԳՈՒԹԻՒՆԸ

Ինչպէս տեսանք, Կարնոյ մէջ Անդրանիկի կատարած քննութիւններէն կը հասկցուէր որ Թորգոմի նկարագրած դրութիւնը տժգոյն պատկերն էր իրականութեան։

Անդրանիկ անձամբ բերդերը քննելով տեսաւ որ թնդանօթները թողուած էին անխնամ վիճակի մէջ, ռումբերը կը մնային դուրսը լքուած եւ ծածկուած՝ ձիւնով, թրջած։ Քիչ անդին տասնեակ մը թափթփած զինուորի հագուստով խեղճ ու կրակ մարդիկ բոլորակ կազմած թէյ կը խմէին։ Զօրապետը կը նշանակէ այս նախկին թնդանօթաձիգներուն վրայ տեսնապետ մը եւ կ'անցնի միւս ամրոցները քննելու։

Բոլորն ալ, առանց բացառութեան, նոյն անխնամ վիճակը ունէին։ Զօրապետը տխրութեամբ կը հաստատէ որ թնդանօթներէն հազիւ թէ 700 հատը գործածելի վիճակի մէջ էին։

Եւ սակայն բերդին վերակազմութիւնը յանձնուած էր գնդապետ Ջանփոլատեանի որ չէր գործադրած ստացած հրահանգը եւ չէր զբաղած երբեք իր պաշտօնով։ Զօրապետը սկսաւ փնտռել այս զինուորականը․ ի վերջոյ գտաւ զայն եւ համբերութեամբ հրահանգներ տուաւ անոր եւ կարգադրութիւններ ըրաւ։

Ջանփոլատեան յօրանջելով ու ձանձրոյթով կը լսէր Անդրանիկի տըրուած հրահանգները եւ սակայն տեղէն չշարժեցաւ, չգործադրեց անոր հրամանները։

Զօրապետը, տեսնելով որ այս արարածը հրահանգ ստանալէն տասը օր ետք տեղէն իսկ չէ շարժած, դիմեց անոր հայրենասիրական զգացումներուն, խնդրելով որ գէթ բերդերու ճամբաները ձիւնէն մաքրել տայ գաղթականներու ձեռքով, ձրի կամ վճարովի եւ իր պարտականութեանց մէջ չթերանայ։

Մարդը երդմամբ կը խոստանայ իր պարտականութեանց մէջ մնալ, ըսելով․

– Գիտեմ այդ, Ձերդ Բարձրութիւն․ գիտեմ նաեւ որ վտանգի տակ գտնուող բերդի մը հրամանատարը, այսպիսի վարմունքի համար մահապատիժի կ'ենթարկուի։

Զօրապետը մահուան չի դատապարտեր զայն․ կը հրաժարեցնէ։

Սակայն չի գտներ սպայ մը, անոր տեղը հրամանատար կարգելու համար։

Ջանփոլատեան կրկին կու գայ կը պաղատի Զօրապետին, երդում պատառ կ'ըլլայ ազնիւ խօսք տալով որ՝ եթէ նորէն բարձրապատուութիւնը

հաճի պատեհութիւն շնորհել իրեն իր ոճիրը քաւելու, բերդերը պաշտպանութեան կատարեալ վիճակի մէջ պիտի դնէ։

Եւ կ'աւելցնէ, փոքր վարանումէ մը ետք.

— Գոնէ Ս. Նշանի բերդը։

Սակայն չկարծուի թէ գնդապետ Զանպոլատեանի այս աներեւակայելի ընթացքը բացառիկ գայթակղութիւն մըն էր։

Անդրանիկ հրամանատար կարգուած էր մեծ սպայակոյտին կողմէ, բովանդակ ճակատին համար, բայց մեր թուած Էրզրումի բոլոր աւատապետները կ'անտեսէին զինք, կարծես թէ հայ անունը կրող այս անորակելի մարդիկը իրենց ցեղը բնաջնջել ուզողներուն անձնուէր գործակալներն ըլլային։

Վահան Թոթովենց կը հաստատէ թէ՝

Հայ Զինուորական Միութեան նախագահ Ազամալեան, Միութեան անդամներէն Փարաշեան կոչուած սպայի մը կողմէ հեռաձայնային սա եպական հարցումը կը ստանայ.

— Անդրանիկը եկել է, ի՞նչ պիտի անել...

Տիգրան Ազամալեան կը պատասխանէ.

— Ոչ մի կարեւորութիւն տալ։

Եւ արդարեւ հայանուն զինուորականներու այս միութիւնը, որ կազմուեր էր ռուս բանակին կողմէ թողուած ապրանքները իւրացնելու նպատակով միայն ճակատ մնացած նախկին սպաներէն, գիտակցաբար կարեւորութիւն չէր տար Հայաստանի պաշտպանութեան խորհրդանիշը հանդիսացող Անդրանիկին։

Անդրանիկ ցոյց կու տար գերբնական համբերութիւն մը։

Ան հրամայեց իր քով հրաւիրել այս նախարարները, հարցնելու համար թէ Կարնոյ մէջ քանի՞ օրուան պաշար կար։

Պր. Սողոմոնեան, Մոսկուայի Կոմիտէի նախագահը հաճեցաւ պատասխանել.

— Հինգ կամ ութ օրուան։

Անդրանիկ, զսպելով իր բարկութիւնը, հանդարտօրէն պատասխանեց.

— Այդ պարագային, դուք ինչո՞ւ չհեռագրեցիք մեզի որպէսզի հրաժարէինք այս ճակատը պաշտպանելէ։ Չէ՞ք ըմբռներ որ եթէ հաց չունենանք, չենք կրնար կռուիլ։ Ուտելիքը կարեւոր է, որովհետեւ եթէ փայտով, քարով կռուիլ կարելի է, կարելի չէ ատոնցմով կշտանալ։

Պարոն Սողոմոնեան պատասխանեց.

— Եթէ այդպիսի հեռագիր մը տայինք, ժողովուրդը կը յուսահատէր։

Այսքան աներեսութիւն, այս աստիճանի լրբութեան ցուցադրութիւն ամէն չափ ու սահման կ'անցնէր։

Անդրանիկ զայրացաւ։

Եւ սոսկալի հանդարտութեամբ մը սուրը պատեանէն քաշեց եւ անագորոյն նայուածք մը յառելով այդ արարածին, խուլ ձայնով մը արտասանեց.

— Անամօթ սրիկայ, ճշմարտութիւնը խօսէ...

Սողոմոնեան՝ վախէն այլայլած՝ սկսաւ դողալ եւ կակազել.

— ...Վեց ամսուան պաշար ունինք։

Նոյն խուլ եւ սոսկալի շեշտով, որ ձայնը հազիւ լսելի կ'ըլլար, Անդրանիկ շարունակեց.

— Ինչո՞ւ ուրեմն ութ օրուան ըսիր...

Սողոմոնեան՝ մեռելի մը պէս գունաթափ՝ կը շարունակէր դողալ եւ ատամները կը կափկափէին։

Պատասխան մը գտնել պէտք էր։

Մարդը աղուէս էր. ապուշ ձեւացաւ.

— Խնայողութեան համար...

Զօրապետը մեծ ճիգ ըրեր էր բարկութիւնը զսպելու համար, եւ յաջողեր էր։

— Քեզի հարցուցածս մթերքին քանակութիւնն է։

— Մթերք չունինք, կեներալ...

Անդրանիկ ստոյգ աղբիւրէ իմացեր էր, որ այդ նոյն ստախօսը, Ազամալեանի հետ Թորոսեան անուն սպայէ մը ստացեր էին 400 փութ շաքար (մօտաւորապէս 6,000 քիլօ)։

Ազամալեան միջամտեց.

— Տեղեկութիւն չունիմ այդպիսի ստացումէ մը։

Անդրանիկ հասկցաւ որ այս մարդիկը խաբէութեան գերագոյն աստիճանին հասած էին եւ միայն բռնութենէ կը հասկնային։

Ոտքի ելաւ եւ հրամայեց Կարնոյ այս աւատապետներուն իրենց տեղէն չշարժիլ՝ սպասելով իր կարգադրութեան։

Պահակ զինուորներ, քաջ Թութեանի առաջնորդութեամբ, դրան առաջ եւ պատուհաններուն քով կեցան։

Զօրապետը դուրս ելաւ, թիկնապահ մը շտապեցուց Զաւրիեւի մօտ զայն հրաւիրելով հետեւիլ իրեն. Զաւրիեւ կը հետեւի Անդրանիկի մինչեւ Միջնաբերդ։ Հոն է Թորոսեան. հրաման կու տայ Թութեանի միւս եղբօր իր զինուորներով խորտակել դուռը... եւ կը գտնէ 400 փութ շաքարը։

Զօրապետը կը դառնայ Թորոսեանին.

— Ուսկի՞ց ստացար այս շաքարը։

— Պ. Ազամալեանէ։

— Ինչո՞ւ համար քեզի յանձնեց։

— Իմ գունդի համար։

— Ի՞նչ գունդ. դուն գո՞ւնդ ունիս. անձնակա՞ն գունդ է... քեզի յատուկ։

— Այո՛։

— Քանի՞ զինուորէ բաղկացած է։

Թորոսեան կը շուարի, կը սկսի կակազել...

Ի վերջոյ կը յաջողի արտասանել.

— Ա... առ... առ այժմ... քսանհինգ զինուոր...

— Է՛հ, չորս հարիւր փութ շաքարը 25 զինուորի համա՞ր է։

— Հիմակուընէ այդքան առատ նախատեսութիւն քիչ մը չափազանց չէ՞ս գտներ...

— ...

— Ո՞ր զօրաբաժնին կը պատկանի ապագայ գունդդ. ի՞նչ է զինուորական աստիճանդ, գունդի մը հրամայելու համար. ես եմ այս ճակատին Զօրապետը, տեղեա՞կ ես. ինչո՞ւ չեկար չներկայացար ինծի...

— ...

Անդրանիկ կը դառնայ Զաւրիեվի եւ հեգնութեամբ կ'ըսէ.

— Քանի որ տպագրական գրերու հայթայթիչ էք, կ'ենթադրեմ որ թըրքերէնէ զատ տառեր ալ ունիք. այս մարդուն ալ հայերէն տառեր հայթայթել չմոռնաք. լեզուն կապուեր է, դուցէ ձեռքը չարժի... գրաւոր պատասխանելու համար հարցումներուս:

Կատարուած քննութենէն երեւան ելաւ որ այս աւազակախումբը կառախումբերով ալիւր եւ շաքար կը փոխադրէ Կովկաս, վաճառելու եւ հարստութիւն դիզելու համար: Կարնոյ դռներուն առաջ, մասնաւորաբար Խարբերդի եւ Տրապիզոնի դռներուն առաջ, մթերքի բլուրներ կային խնամով ծածկուած եւ ձիւնի տակ շարք կազմած, որ կ'երկարէին պարիսպներէն դուրս, պատրաստ ճամբու դրուելու, անսպառ քանակութեամբ:

Այս Թորոսեանը Հայ Զինուորական Միութեան փոխ–նախագահն էր, մինչ Աղամալեան՝ նախագահը:

Անդրանիկ փութաց մթերանոցները եւ դուրս վռնտելով այդ աւազակներու կարգած պահակները՝ անոնց տեղ վստահելի մարդիկ նշանակեց: Դարձաւ շաքարի բլուրներուն. մաքրել տուաւ անոնց վրայէն ձիւնի կուտակումը, սաւաններ փռել տուաւ շաքարներու հակերուն վրայ: Ան, պահն ի պահ կ'այցելէր անձամբ, գործի կանոնաւոր կատարմանը հսկելու համար:

Արդէն յիշատակած էի թէ տարագրութեան ատեն թրքական իշխանութիւնը Կարնոյ հայոց լքեալ գոյքերը ամբարած էր եկեղեցին: Ռուսերու գրաւման տակ ոչ մէկը դպած էր այդ գոյքերուն: Երզրումցի հայ մը ներկայանալով Զօրապետին, լուր տուաւ որ «լիազօր»ները եկեղեցին մթերուած եւ ո'չ թրքական, ոչ ալ ռուսական իշխանութիւններու ձեռք դրած այդ ապրանքները աճուրդով կը ծախեն թուրքերուն:

Անդրանիկ այս սպառիչ գործերէն զատ, թրքական ներքին դաւաճանութեամբ պէտք էր զբաղէր: Ան ըմբռնած էր թէ թուրքերը մեզ ներսէն խորտակելու վրայ էին:

Անոր կազմակերպած հակալրտեսական անթերի կազմն էր որ ձեռք ձգեց, դաւադիրներուն լիակատար ցանկը, ապստամբութեան ամբողջական ծրագիրը եւ ղեկավարներուն ինքնութիւնը:

Գնդապետ Թորգոմ, Օտիշելիծէի հետ ունեցած դէպքէն ետք, Սարը Գամըշէն հետեւեցաւ Զօրապետին՝ Կարին:

Անդրանիկ երբ Կարին հասաւ, Թորգոմը ղրկեց 170 հոգիով, պաշտպանելու համար Թեքէ Տերէսի կոչուած դիրքը: Պէտք է հոս ընդգծել Թորգոմի զինուորական կարգապահութեան բացարձակ ըմբռնումը: Միջավայրի

մը մէջ, ուր տեսանք թէ որպիսի անիշխանութիւն եղաւաճանութիւն կը տիրէր, գնդապետի մը եւ այն ալ քաջութեան համբաւի հասած զօրականի մը կողմէ անտրտունջ հպատակիլը հրահանգի՝ մարտի ճակատ մեկնելու, արժանիք մըն էր, որ Թորգոմի սխրագործութեանց ամենէն նշանակելի էջը կրնայ համարուիլ:

Հայ ժողովուրդին շահերն ու պատիւը պաշտպանելու համար միշտ պայքարած՝ Թորգոմ փայլեցաւ նաեւ պուլկար ազատագրական բանակին մէջ: Հելլէն բանակը փրկեց Զմիւռնիոյ աղէտին՝ ծով թափուելէ եւ ծառայեց իր ազգին Կարնոյ մէջ: Հայոց կողմէ միայն չգնահատուեցաւ, անոր հետ վարուեցան փերեզակ բազմութեան մը պէս: Միայն Ելլադան, հերոսներու ծնունդ տուող երկիրն է որ երախտագէտ գտնուեցաւ անոր հանդէպ, զայն անուանելով Զօրավար եւ անոր յատկացնելով հանգստեան ռոճիկ: Այսպէս, ան կրցաւ իր վերջին տարիները ապրիլ արժանապատիւ կերպով, հիւրընկալ այդ երկրին վրայ:

Թորգոմ զինուորական կարգապահութեան իմաստը կ'անձնաւորէր, ճշմարտապէս դիւցազնական ոգի կը կրէր: Ան իր ընթացքով արժանի հանդիսացաւ Անդրանիկի յարգանքին:

Ան յանձն առած էր իր հայրենիքին համար կռուիլ իբրեւ զինուոր. եւ 170 մարտիկներու գլուխն անցած՝ մեկնեցաւ ճակատ, հիւանդ սրունքներով, սառնամանիքին, ցաւէն աչքը արտասուաթոր, լուռ եւ խիզախ:

Սմբատ Պիթլիսի ճակատն էր՝ իր տարօնցիներով, Մամիկոնեան եւ պարթեւական հինաւուրց հողը պաշտպանելու: Հեռագիրներ կը հասնէին, անոնց յաջողութեանց լուրերով: Անդրանիկի մխիթարութիւնն էր կարդալ այս հեռագիրները, յիշել Աղբիւր Սերոբի օրերը, իր երիտասարդութիւնը: Հայ ազգը միշտ ունէր իր արժանաւոր զաւակները, սխրալի եւ պայծառ նայուածքով, ազատորդիները՝ իր սասունցիներուն պէս, եւ քաջերը՝ իր մշեցիներուն նման:

Քաջ Սմբատը կը յառաջանար, այդ հեռագիրները կը յիշէին տեղանուններ, որոնք Անդրանիկի մտերիմ էին: Անոր յիշողութեան մէջ կ'արձագանգէին անունները վայրերու՝ ուր շրջած էին Դիւցազնին ոտքերը, ինչպէս որ չափած էին սմբակները Վարդան Մամիկոնեանի, Գայլ Վահանի, Մեծ Գրիգորի, Մեսրոպի, Սահակ Պարթեւի ձիերուն:

Անդրանիկ իր հաւատարիմներուն կ'ըսէր հրճուանքով.

— Քանի մը գրոհ եւս այսպէս, եւ Սմբատ կը մտնէ Պիթլիս... պայմանով որ մենք յաջողութիւն ունենանք այստեղ: Վանի տղոց մեզմէ խզուիլը գլխ չի մտահոգեր այլեւս, որովհետեւ թրքական նոր կանոնաւոր գունդեր չեն կրնար դէպի Վան յառաջանալ, իսկ եղած զօրքին դէմ մեր ուժերը կը բաւեն. Վան կրնայ կռուիլ այդ ուժերով, մինչեւ որ մենք յաջողինք հոս բարելաւել դրութիւնը:

Այս խօսքերէն ետք, Զօրապետը հեռագրեց Սմբատի՝ կենալ իր տեղը, ամփոփել իր ուժերը, Պիթլիսի ճակատամարտը մղելու համար:

⁂

Կարճ յիշատակութիւն մը ըրինք Սեպուհի՝ Բաբերդէն նահանջելուն:

Այս նահանջը տեղի ունեցաւ խիստ աննպաստ պայմաններու տակ:

Սեպուհի քաջերը ընկրկեր էին քայլ առ քայլ, կռիւ մղելով:

Թշնամին սուղ վճարած էր իր գրաւած իւրաքանչիւր թիզ հողը:

Մամա Խաթունէն նահանջող Մուրատի գունդը հասած միացած էր Սեպուհի:

Մուրատ կրնար աւելի կանուխ քաշուիլ Երզնկայէն, եթէ Տերսիմի քիւրտերուն հետ իր մղած բանակցութիւնները զինք յամեցուցած չըլլային:

Տերսիմցիք կը վարանէին մեզի միանալու եւ այդ տատամսումը իրենց խոհեմութեան նշանն էր: Անոնք իրաւամբ կը դատէին որ մեր դատը կորսուած էր եւ ապարդիւն էր իրենց զոհուիլը մեզի հետ:

Մեզմէ հեռու կեցան, բայց գոնէ չէզոքութիւն պահեցին: Արգելք չեղան Մուրատի նահանջին: Մուրատի կողմէ անխոհեմութիւն կ'ըլլար մնալ եւ առանձինն դիմադրել յառաջացող Թուրքերուն, որովհետեւ անոնք երեք կողմէ պաշարած էին Երզնկան, հետեւաբար կրնային հեշտութեամբ կտրել նահանջի իր ճամբան:

Եղերակա՜ն նահանջ...

Եղերակա՜ն՝ որովհետեւ Մուրատ իր հետ կը փոխադրէր կիներու, ծերերու, մանուկներու բազմութիւն մը, ոգեխարշ վիճակի մէջ:

Բարձր Հայքի ձմեռը ահաւոր է:

Դժուար չէ երեւակայել գաղթողներու թշուառ կացութիւնը: Անոնց գրեթէ բոլորը սառեցան. նոյնպէս սառեցան զինուորներու կէսէն աւելին. զոհ տուին իրենց ձեռքն ու ոտքը...:

Այս պայմաններուն տակ է որ Մուրատի քաջերը ճակատամարտ կը մղէին թշնամիին դէմ: Թուրքերը ստիպուեցան ընկրկիլ եւ թոյլ տալ որ Մուրատի կարիճները ճամբանին շարունակեն ու պարտասած հասնին միանալու Բաբերդի ուժերուն:

Անոնք միասին հասան Մամա Խաթուն:

Անոնց հետ էր Մուրատի աջ բազուկը՝ Գնդապետ Մորէլ, ծագումով Ֆրանսացի, ռուսական բանակի բարձրաստիճան սպաներէն, որ մնացած էր Հայաստանի ճակատը, կռիւը շարունակելու համար Թուրքին դէմ հայոց համար:

Մուրատի միւս աջակիցն էր բժիշկ Տոքթ. Արշակ, Պէյրութի Ֆրանսական բժշկական Ֆաքիւլթէէն: Ան Երզնկա գացած էր գաղթականական օգնութեան պաշտօնով: Մուրատի ժամանելուն, արեւմտահայ երկրապահ զօրաբաժնին մէջ զինուորագրուած էր, զէնք ի ձեռին կռուելով հայրենի երկրին պաշտպանութեան համար, միեւնոյն ատեն շարունակելով գործել իբրեւ բժիշկ: Եւ այս՝ չորս տարիէ ի վեր, որովհետեւ Արշակ կամաւորական շրջանին մտած էր հայկական գունդերուն մէջ եւ մնացած էր պատերազմի բեմը առանց դադարի...: Հիմա է որ կը հեռանար Երզնկայէն, իր ժողովուրդի եղերական բախտը բաժնելով:

Դ) ՓԼՈՒԶՈՒՄԸ

Անդրանիկ Սարը Գամըշէն կանչած էր գնդապետ Պեժանպեկովը, առաջին եւ հինգերորդ ռուսահայ գունդերուն պետը, անոնց շարքերուն վրայ իր ունեցած ազդեցութիւնը համբաւուած ըլլալով:

Ստանձնելով այս գունդերուն հրամանատարութիւնը, ան կրնար զանոնք համոզել ճակատը պաշտպանելու, գոնէ մինչեւ երկրապահ զօրաբաժնին մարզուած եւ կռուի պատրաստ գունդերուն Կարին ժամանելը: Մեծ զոհողութիւն մը չէր պահանջուածը: Թուրքերը պիտի չյառաջանային, որքան ատեն որ իրենց դիմացի գիծը պաշտպանութեան տակ տեսնէին: Բերդերու ամրութեանց հրետանիին դէմ ոչ մէկ օսմանեան զօրավար պիտի վարէր իր հետեւակ գունդերը, զանոնք կոտորել տալու: Պայմանով որ Կարնոյ բերդին թնդանօթները լքուած չըլլային: Թուրքերը, որոնք այս ամրութիւնը, այս բերդաքաղաքը ամրացուցած եւ պաշտպանած էին, գիտէին որ անառիկ էր եւ Մեծ Իշխան Նիքոլա ներս մտած էր դաւաճան Թուրք թնդանօթաձիգ հարիւրապետի մը մատնութեան շնորհիւ, չէին գիտեր միայն խորհըրդաւոր անգլիացի գնդապետ Լորէնսի դերը այս խարդաւանքին մէջ:

Աւելորդ պիտի ըլլար խօսիլ զինուորական կարգապահութեան մասին, ոչ ոք կ'անգիտանար թէ առանց անոր բանակ գոյութիւն չէր ունենար:

Հետեւաբար, պարզ է որ ցարդ մեր նկարագրած դաւաճանական արարքներուն եւ վարմունքին մէկ հարիւրերորդը գործողը հրացանազարկ եղած կ'ըլլար իրական բանակի մը մէջ:

Մեր դէմը կար այդպիսի կարգապահ բանակ մը:

Ան կը սպառնար խորտակել մեր դարաւոր յոյսերը, վերջնապէս փըճացնել մեր ազգային գոյութիւնը:

Ռուս բանակները վեց հարիւր տարուան գերութենէ ազատեր էին Հայաստան աշխարհը: Պոլշեւիկ կառավարութիւնը, այս ազատագրման արդիւնքը մեզի ապահովելու համար, իր կողմէ Կովկասի կոմիսար կարգած մեր ազգակից Ստ. Շահումեանին յանձնած էր հրովարտակ մը, որուն գործադրութիւնը ապահովելու միջոցը մեր հայոց գործակցութիւնն էր անոր:

Անառարկելի է թէ իբրեւ հայ պարտաւոր էինք շարժիլ եւ կռուիլ: Համայնավարութեան եւ ընկերվարութեան կիրարկման տարբերութիւնը երանգային է. մինչ գերութեան շղթան թօթափելու հարցը անվիճելի առաջնութիւն ունի: Մանաւանդ երբ ան ազգի մը առաջ կը ներկայանայ անոր բնաջնջման բովէն անցնելու վաղորդայնին: Պալֆուրի յայտարարութիւնը հրէական երդիկի մը ստեղծման մասին, աննշան թղթիկ մըն էր համեմատելով զայն Լենինի կառավարութեան կողմէ Շահումեանի տրուած «Հրովարտակ Հայաստանի մասին»ին հետ:

Մենք մեր կողմէն պիտի ցոյց տայինք թէ արժանի ենք մեզի ընծայուած պատեհութեան, արժանացնելով մեզ ընծայուած աջակցութիւնը:

Առաջին եւ չորրորդ գունդերը կը մերժէին կռուիլ, Պեժանպեկով չէր անսար իր գունդերուն գլուխն անցնելու հրամանին:

Ասոնք քաջօրէն պատերազմած էին ռուսական բանակին մէջ եւ բաժին ունէին անոր տարած յաղթանակներուն մէջ: Զէ՞ որ Ազգային Խորհուրդը որոշում տուած էր. ճակատը նեղցնելու զօրքը քաշելով մինչեւ Կարս. եւ միւս կողմէ՝ Անդրանիկ կը ղրկուէր Երզրում, բերդաքաղաքը պաշտպանելու: Այս շփոթ երկդիմութեան առաջ, ռուսահայ զօրքը կրնար իր ազատ ընտրութիւնն ընել, ինտելիկենտները չէին դադրեր քարոզելէ առաջին եւ չորրորդ գունդերուն՝ թէ պէտք չէ կռուիլ Երզրումի առաջ, այլ նահանջել Կարին:

Ահա թէ ինչո՞ւ ազատագրութեան վերջին ճակատամարտը չմղուեցաւ:

Գնդապետ Պեժանպեկով վերջին պահուն եկած էր... եւ չորրորդ գունդին գլուխն անցնելով՝ հեռախօսէն ապահոված էր Զօրավար Անդրանիկը թէ՝ ճակատը լաւագոյն դրութեան մէջ է. զօրքին կռուի տրամադրութիւնը բարձր է. հետեւաբար, առաւօտեան ժամը 5-ին գրոհ կու տանք թշնամիին վրայ:

Այս Փետրուար 25-ին էր, իրիկունը: Փետրուար 26-ին, օսմանեան ճակատի հրամանատար Վեհիպ փաշա հրաման տուաւ իր բանակին յառաջ խաղալ. մեր զինուորները սկսան նահանջել, չըսելու համար՝ փախուստ տալ:

Զօրավար Անդրանիկ Պեժանպեկովի հեռագրին պատասխանած էր.— Սպասել իմ հրամանին: Հրաման կու տամ Խնուսի եւ Բաղէշի գունդերուն միաժամանակ յարձակման սկսիլ. եւ թէ ինք պիտի գայ կէսօրին, անձամբ վարելու յարձակողականը: Գնդապետ Պեժանպեկով համաձայնութիւն յայտնեց եւ ըսաւ թէ զօրքին կը յայտնէ Զօրավարին հրահանգը:

Նոյն Փետրուար 25-ի գիշերը, Սմբատ կը հեռագրէր, հրաման խնդրելով յարձակիլ Պիթլիսի վրայ. Սմբատ չէր ըսեր թէ նոր ուժեր ստացա՞ծ էր թէ ոչ. Անդրանիկ ստիպուած էր ենթադրել թէ՝ սպասուած ուժերը հասած ըլլալու էին: Անդրանիկ սրտմտեցաւ այս կէտը յստակօրէն պարզած չըլլալուն համար. սակայն ժամանակը սուղ էր, ամբողջ գիշերը կարգադրութիւններով զբաղեցաւ տենդագին, հազիւ երկու ժամ հանգիստ առնելով:

Երբ Փետրուար 26-ի առաւօտը բացուեցաւ, Անդրանիկ կազմ ու պատրաստ էր ճամբայ ելլելու դէպի Իլիճա գիւղը, ուր ճակատին վրայ դիրք բռնած էր չորրորդ գունդը:

Այն ատեն է որ չանթահարիչ լուրը հասաւ թէ՝ Պեժանպեկովի զօրագունդը կը նահանջէր:

Վեհիպ փաշա յառաջ խաղալով իր դէմ կը գտնէր միայն Մուրատի գունդը. եւ նշմարելով չորրորդ գունդին նահանջը՝ կը յարձակէր:

Այս յուզումները սպառած էին Զօրապետը: Բայց ճակատը փրկելու գերագոյն կամքով փութաց դէպի Իլիճա:

Կարնոյ պարիսպներուն եւ Իլիճայի միջեւ կէս գիւղը հասած էր կեդրոնի թեւը, առանց կռիւ մղելու. այս նահանջով՝ ձախ թեւին, գնդապետ

Թորգոմէն լուր չկար, իսկ աջ թեւը՝ Սեպուհինը եւ կը քաշուէր՝ կռուելով,
որովհետեւ թշնամին, բաց թողնուած Պեժանպեկովի կեդրոնէն անարգել
մտնելով կը սպառնար կտրել Սեպուհի թիկունքը: Թորգոմ արդէն կտրուած
մնացեր էր թրքական գիծերուն ետին:
Անդրանիկ, Իլիճա ճամբայ ելլելէ առաջ, հրամայած էր Ջանփոլատ-
եանի՝ անընդհատ կրակել Ս. Նշանի բերդէն թշնամիին վրայ. եթէ հրամանը
գործադրուէր, յոյս կար դրութեան բախտը շրջելու, ի նպաստ մեզի:
Փախչող զօրքը, տեսնելով Զօրապետին չքաւումը, կանգ առաւ:
Անդրանիկի հետ էին, իր սպայակոյտին պետը՝ գնդապետ Զենկեւե-
վիչ, Պոնափարթեան եւայլն:
Անդրանիկ փախչողները դիմաւորեց, դարձուց դէպի թշնամին եւ
յաջողեցաւ համադարկ բանալ տալ. Թուրքերը կանգ առին վարանելով, ա-
նոնց մէջ խլրտում յառաջացած էր, անակնկալի եկած էին:
Անդրանիկ իսկոյն օգտուեցաւ այս վարանումէն, հրամայեց Մուրատի
թշնամին բոլորել ձախէն. Մուրատ գործադրեց իսկոյն այս հրամանը. իրեն
հետեւեցան քանի մը հաւատարիմներ, բայց միւսները՝ ոչ:
Զօրապետը զայրացած էր, տեսնելով որ ժպտիլ սկսած յաղթանակը
յանկարծ կը կորսուէր: Ան ատրճանակը հանեց եւ քանի մը հարուած պար-
պեց չհնազանդող զինուորներուն ուղղութեամբ:
Ասոնք քանի մը քայլ յառաջացան:
Թշնամին օգտուեցաւ այս դրութենէն եւ կէս գիւղին փլատակներուն
ետեւ դիրք բռնեց: Բաց դաշտի վրայ կը կատարուէին այս շարժումները.
կողմերը իրարու մօտ էին: Թշնամին արագօրէն սկսաւ կրակել. Թնդանօթ-
ները եւ գնդացիրները կ՚ուղղէր մէկ թիրախի՝ Անդրանիկի՛ ձիուն: Գնդակ-
ները ձիուն ոտքերուն տակ ձիւնը կը պեղէին: Այս առաջին անգամ չէր որ
թշնամի գնդակները, ռումբերը կը վրիպէին Անդրանիկի շուրջ, առանց ա-
նոր դպելու: Բոզաքներ, որոնք անոր հետ պատերազմած էին եւ այս հրաշ-
քին ականատես եղած, կ՚ըսէին.— «Սուրբ է ան, անխոցելի է, գնդակ չի
դպիր անոր...»: Թուրքերը նոյնպէս կը հաւատային եւ երկիւղով կը փախ-
չէին, Անդրանիկի անունը միայն լսելով: Հայե՛ր միայն կը դաւաճանէին
իրենց հայրենիքի պաշտպանին:
Անդրանիկ ձիւնին մէջ կեցած էր՝ ձիուն վրայ ասպանդակներուն
բարձրացած: Մորթի գդակը հանեց գլխէն, մերկացուց սուրը: Բարձր հա-
քի սուկալի ցուրտը գալարուեցաւ անոր յանկարծ ճերմկած մազերուն վրայ.
դարձաւ հայ զինուորներուն եւ գոռաց.
— Հուռա՛, իմ որդիներ, յառա՛ջ: Ձեր դէմ են Թուրքերը, ձեր հայ-
րերն ու մայրերը կոտորողները, կու գան մեզ ալ կոտորելու...
Զանգուածը մնաց անշարժ. մի քանի զինուորներ միայն ելան շար-
քերէն, հետեւեցան Դիւցազունին, փոքրիկ խումբ մը կազմուեցաւ որ մըր-
րիկի նման կը յարձակէր բանակի մը դէմ:
Օսմանեան բանակն էր այդ: Թուրք զինուորները ընկրկեցան վախով,
բացուեցան եւ փախուստ տալ սկսան:

Ս. Նշանի բերդը լուռ էր: Փոքրիկ խումբը մնաց մէն մինակ: Հայ զինուորը արձանի նման անշարժ: Ոչ ոք հետեւեցաւ Անդրանիկին եւ իր անձնազոհ մարտիկներուն:

Անդրանիկ մօտեցած էր հիմա թշնամի առաջին գծին: Կարելի էր բարձր ձայնով խօսիլ թշնամիին հետ: Թուրքերը ճանչցան Անդրանիկը, բոլոր հրացանները ուղղուած էին անոր դէմ: Անդրանիկ, որ առտուն ճամբայ ելած ատեն ըսեր էր՝ «Պատմեցէք սերունդներուն, թէ մինակ եմ. եւ ես ինկայ մինակ, Կարնոյ պարիսպներուն տակ» — յայտնապէս այդ պահուն մահը կ'ակնկալէր:

Անդրանիկ չսպաննուեցաւ. ան երբեք վիրաւորուած իսկ չէ, իր մղած անհաշիւ ճակատամարտներուն մէջ: Ստիպուած ետ դարձաւ դէպի հայկական անշարժ գիծը: Դարձեալ յորդորեց զինուորները դոնէ կանոնաւոր շարք բռնել, գիծ կազմել: Այս անգամ հնազանդեցան: Անդրանիկ զիրենք դասաւորեց ռուսերու կողմէ կառուցուած փշաթելերու ետին, որ տասներկու քայլ լայնութիւն ունէր, առջեւը լայն խրամատով, եւ կը տարածուէր Կարնոյ շուրջը բոլորակի: Զօրավարը բացատրեց զինուորներուն թէ շատ հեշտ էր, այս փշաթելերու ետին պաշտպանողական դիրք բռնել, պաշտպանել Կարինը, առանց դուրս գալու, միայն երկու օր: Եւ խոստացաւ երկու օրէն զիրենք արձակել, ետ ղրկել Կովկաս, երբ պիտի փոխարինուէին սպասուած Երկրապահ Զօրամասի զինուորներով: Հակառակ Անդրանիկի ստիպողական հեռագիրներուն, Հ. Ա. Խորհուրդի նախագահ Վ. Փափազեանէն ոչ մէկ պատասխան ստացուած էր, եւ մեր զօրամասը կը յապաղէր ժամանել...:

Զինուորները անսացին, նստան խրամատներուն մէջ: Անդրանիկ շունչ առաւ վերջապէս, այդ օրը աղէտը հեռացեր էր: Թուրքերը տեսնելով մեր զօրաց դիրք մտնելը, ընկրկեցան, քաշուեցան գիւղի փլատակներու ետին:

Պեժանպեկով նահանջած ատեն լուր չէր տուած մեր աջ եւ ձախ թեւերուն. Սեպուհ պատահմամբ իմացած էր կեդրոնին ընկրկիլը, Թորգոմ անտեղեակ մնացած էր թշնամի դիրքերուն ետին. Սեպուհ եւ Մուրատ սահմռկած էին տեղի ունեցածէն: Մութը կոխած էր, երբ վերջապէս Անդրանիկ քաղաք մտաւ ապահովուած տեսնելով զօրքին խրամներու մէջ տեղաւորուիլը: Խորհուրդի դրան մօտ հանդիպեցաւ Պեժանպեկովին՝ ըսաւ անոր.

— Հայկական ազատագրութեան առաջ պատասխանատու ես:

— Ի՞նչ կրնամ ընել, զօրքը սրիկայ է...

— Մեծագոյն սրիկան դո՛ւն ես:

Անդրանիկի ձայնը մարած էր, ցուրտէն գրեթէ սառած էր ինք եւ անօթի էր:

Այս վիճակին մէջ, դեռ անկողին մտնելէ առաջ, Զինուորական Խորհուրդ գումարել տուաւ:

Խորհուրդին ներկայ էին գնդապետ Մորէլ, գնդապետ Զենկիեւիչ, Պեժանպեկով, Կոմիսար Յակոբ Զաւրիեվ:

Առաջարկ դրին բերդաքաղաքը լքել եւ քաշուիլ Կովկաս:

— Ո՛չ, ըսաւ Անդրանիկ: Կարինը չենք կրնար լքել. եթէ զինուորը

կռուի, ես ձեզի ցոյց կու տամ թէ ի՛նչ կարելի է ընել: Զինուորը կռուելու պէտք չունի, միայն թէ մնայ խրամատներու մէջ մինչեւ առաւօտ. բաւական է, որ կրակ բանայ երկու անգամ:

Ժողովէն երկու ժամ առաջ ժամաներ էին Երկրապահ Գունդի առաջին զինուորները, 600 մշեցիներ: Անդրանիկ անոնց բաժներ էր, իր ձեռքով, շաքար եւ չոր հաց եւ ղրկեր էր ճակատ: Ասոնց վրայ էր Անդրանիկի յոյսը, հետեւեալ առտուն յարձակողականի ձեռնարկելու համար:

— Բերդաքաղաքը պաշտպանելու բոլոր միջոցները սպառած են, կ'ըսէ Զենկիեւիչ, պէտք է լքել եւ նահանջել:

— Ես ալ այդպէս կը խորհիմ, կը յարէ Պեժանպեկով, այս գիշեր իսկ նահանջելու ենք:

Միայն գնդապետ Մորէլ համամիտ է Զօրավարին.

— Պէտք է պաշտպանել բերդաքաղաքը: Ես գեներալին կարծիքէն եմ:

Բժ. Զաւրիեվ տպաւորուած է միւսներուն կարծիքէն, բայց իր խօսքը զինուորական կշիռ չունի:

— Մենք առնուազն երեք օր այստեղ ենք, եթէ նոյնիսկ մէկ գնդակ չարձակենք, կ'եզրակացնէ Անդրանիկ, պիտի մնանք: Եւ ժողովը կը ցրուէ: Զօրավարը տուած է մնալու որոշումը:

Կէս գիշեր է. տակաւին լուր չկայ Թորգոմէն:

Անդրանիկ սրահէն դուրս ելլել շտապող Պեժանպեկովը կը կեցնէ, եւ հանդարտ ձայնով մը կ'ըսէ.

— Գօսպոդին գնդապետ, եթէ Թորգոմ լուսաբացէն առաջ չյաջողի թրքական գիծը ճեղքել եւ հասնիլ հոս իր տղոցմով, քեզ այս փողոցին մէջ ձեռքովս պիտի սպաննեմ ատրճանակի մէկ հարուածով:

Գնդապետը դեփ դեղին կտրած կը կակազէ.

— Գալուպչիկս, ես հնարաւորութիւն չունէի անոր լուր տալու կեդրոնէն նահանջելս:

— Դուն գնդապետ մը, ի՞նչպէս կ'ըլլայ որ ամբողջ օրը չկրցար կապ հաստատել քու եւ Թորգոմի թեւին տակ:

Անդրանիկ գլուխը դարձուց եւ հեռացաւ գնդապետէն, ժամը առաւօտեան 1-ն էր: Զօրապետը իր սենեակը քաշուեցաւ եւ վերջապէս քնացաւ:

Հրահանգ տուեր էր մէկ ու կէս ժամէն արթնցնել զինք:

Ժամը 3-ին, ձիերու դոփիւնը լսուեցաւ լռութեան մէջ: Թորգոմն էր:

Անոր 170 զինուորներէն ողջ մնացած էին 31 հոգի. Թորգոմ ինք արիւնլուայ վիճակի մէջ էր:

Վահան Թոթովենց դիմաւորեց զանոնք:

— Քիչ մնաց որ թուրքերուն ձեռքը գերի մնայի, — յարեց Թորգոմ, Վահանին հարցման պատասխանելով: Սրիկա Պեժանպեկովը լուր չտուաւ ինծի թէ պիտի նահանջեն: Ես յարձակում կը գործէի, կեդրոնը չէր շարժեր, ստիպուած ետ կ'ընկրկէի. կրկին յարձակումի կ'անցնէի, յետոյ ետ կը դառնայի. այսպէս շարունակ մինչեւ իրիկուան ժամը 6-ը, երբ յանկարծ տեսայ որ կէս գիւղը հասնող թուրք զօրքին մէկ մասը զիս պաշարած է կռնակէս...

Այն ատեն դարձանք ճեղքեցինք Թուրք զօրքը։ Եւ ահաւասիկ։ Ո՞ւր է Անդրանիկ։

– Կը քնանայ։

– Այս սրիկաները Անդրանիկը գերի ձգելու նպատակ ունին, ծօ՛, – գոչեց Թորգոմ եւ մտաւ Անդրանիկի ննջարանը։

Անդրանիկի քունը խռոված էր, կէս քուն կէս արթուն կը գալարուէր անկողնին մէջ։

Արթնցաւ եւ Թորգոմը իր դէմը տեսնելով ուրախացաւ։

Թորգոմ ուզեց իմանալ թէ ի՞նչ ընել որոշած էր Անդրանիկ։

– Թորգոմ, յարեց Զօրավարը, քեզի յայտնեմ գաղտնիքս, թող մարդ չգիտնայ։ Ես որոշած եմ պաշարուիլ այս բոլոր դասալիք երիտասարդներով, Կարնոյ պարիսպներուն մէջ։ Այն ատեն կը տեսնես թէ ի՞նչպէս կը կռուին ուզեն չուզեն։ Մենք հոս վեց ամսուան դիմանալու պաշար ունինք։ Կարնեցիները հարցուփորձեր եմ. կ'ըսեն թէ ջուրը լերան տակէն կու գայ, եւ երբեք չի դադրիր։ Եկողը գարուն է։ Ռազմամթերքը այնչափ առատ է որ, եթէ մեր զինուորները գիշեր ցերեկ անընդհատ կրակեն չորս տարի, դարձեալ չի հատնիր։ Հացի վրայ հակակշիռ կը հաստատենք, ուտելիքը այդ պարագային կը բաւէ մէկ տարուան։ Քաղաքէն հեռացուցած եմ արդէն ծերերը, կիները, երեխաները։ Այս ծրագիրը հասունցած է մտքիս մէջ կացութիւնը հասկընալէս ի վեր։ Հոս պահեցի միայն երիտասարդները, ճակատ գացի կրկին, առաջին գունդի զինուորներուն իմ վրաս կրակ բանալէն ետք, կրկին անգամ, համոզեցի զինուորները գոնէ երկու օր եւս պահել դիրքերը. երկու օր միայն, եւ ես գիտեմ թէ ի՞նչպէս կը յաջողիմ Թուրքերը մղել որ քաղաքը պաշարեն։ Ի՞նչ հոգ թէ մեր զօրքը կ'ուզէ հեռանալ, ես զանոնք կը ստիպեմ առիւծի պէս կռուիլ, երբ տեսնեն թէ պաշարուած են եւ փախուստի ճամբայ չկայ։

Անդրանիկ լռեց պահ մը։

Թորգոմ ժպտեցաւ։

– Այս պատերազմը, շարունակեց Անդրանիկ, կը մօտենայ իր վախճանին։ Վեց ամիսէն աւելի չի տեւեր։ Գերմանացիք սպառած են։ Ընդհանուր զինադադարը վրայ կու գայ։ Այն ատեն ամբողջ աշխարհ կը տեսնէ Կարինի պարիսպներուն վրայ մեր դրօշակները։

Անդրանիկ դարձեալ կանգ առաւ պահ մը, ժպտեցաւ եւ շարունակեց.

– Մարդու բան մի՛ ըսեր, Թորգոմ. այս ռազմադէտները, զինուորականները, կը կարծեն թէ բերդաքաղաքը պաշտպանելու մեր միջոցները սպառած են։ Երբեք։ Այսօր որոշեցինք որ դեռ երեք օր պիտի մնանք այստեղ։ Անոնք ի՞նչ գիտնան թէ ի՞նչ էր իմ միտքս։ Երբ զինուորները խօսք տուին, թէ դեռ երկու օր ալ կը պահեն դիրքերը, խրամներուն մէջ մնալով, ծրագրիս յաջողութիւնը ապահովեցի։ Այո, երկու երեք օրուան մէջ ես այնպէս մը պաշարել կու տամ քաղաքը Թուրքերուն, որ ոչ ոք չկրնայ փախչիլ։ Այն ատեն կը կռուին։

Թորգոմ հիացումով կը դիտէր դիւցազնական մարդը, եւ աչքերը կը փայլէին։

– Ես քեզի հետ եմ, Անդրանիկ։

Հազիւ թէ Թորգոմ այս բառերը արտասանած էր, երբ դուռը զարկին։

Վահան Թոթովենց գնաց տեսնել թէ ո՞վ էր։

Բերդէն եկող զինուոր մըն էր։ Ձեռքը կար բերդին տասնապետէն դրուած երկտող մը։

Անդրանիկ առաւ զայն եւ կարդաց։

Տասնապետը կը գրէր.–

«Փաշա,

«Թուրք զինուորները մեր աջ թեւին վրայ կը քալեն ձորի միջով. մեր ետեւը կ'առնեն։ Ի՞նչ է ձեր հրամանը»։

Անդրանիկ դունատեցաւ։

Թորգոմ որ լսած էր, որովհետեւ Զօրապետը բաւական լսելի ձայնով կարդացած էր թղթիկին պարունակութիւնը, հարցական ակնարկ մը ուղղեց անոր։

– Կրակ չբանալ, թողէք անցնին, ըսաւ Անդրանիկ զինուորին դառնալով։

Զինուորը բարեւեց եւ դուրս ելաւ։

Այն ատեն Անդրանիկ դարձաւ իր մտերիմներուն եւ Թորգոմին.

– Թուրքերը չեն, յարեց, հաստատուն ձայնով մը։ – Մեր խոստմնադրուժ զինուորներն են, որ այդ ձորով կը փախչին։

Անդրանիկ գերմարդկային ճիգով իր հանդարտութիւնը կը պահէր։

– ...Վա՛յ, սրիկանե՛ր, աւելցուց, պահ մը լռութենէ ետք։

Թորգոմ լուռ կը մնար։

Անդրանիկի մտերիմները լուռ կը մնային։

Փուլ կու գար բեղուն հանճարի մը յղացած հնարամիտ ծրագիրը, որուն յաջողութիւնը ապահով էր, եթէ զինուորները մնային մէկ քանի ժամ եւս իրենց խրամներուն մէջ, ապահով, փշաթելերու ետին։ Լոյսը բացուելուն Անդրանիկ ապահոված պիտի ըլլար յաղթանակը։

Անդրանիկ ճիշդ գուշակած էր։

Մեր հա՛յ զինուորներն էին ձորէն անցնողները, դիրքերը լքեր էին եւ անոնց ետեւէն Թուրքերը անարգել կը մտնէին Կարին։

Պեժանպեկովի գունդերն էին փախչողները։

Անդրանիկ հնարամիտ էր, իր բեղուն միտքը արագ կը գործէր, թըշնամիին հանդէպ խորամանկ, անպարտելի, հազար անգամ զայն անակընկալի բերած էր։ Բայց Անդրանիկ անկարող էր հայու արիւն թափելու։ Իր անվրիպելի տեսողութեամբ հասկցած էր, թէ ի՛նչ էր կատարուածը։ Եւ իր հակազդեցութիւնը եղեր էր անմիջական «չկրակե՛լ»։

Բոլոր դաւաճանները արդէն լքած էին քաղաքը իրենց կողոպուտով. քաղաքային բնակչութիւնը խուճապով կը փախչէր, քաղաքը Թուրքերուն ձեռքն էր։

Անդրանիկ եւ իր փոքրաթիւ հետեւորդները, իրենք ալ դուրս ելան Կարինէն, զոր վերջին անգամ կը տեսնէին եւ անցնելով Թուրքերու մէջէն, խուճապահար բնակչութեան հետ Սարը Գամըշի ճամբան բռնեցին։

Սարը Գամըշ հասնելուն՝ Անդրանիկ հեռագրեց Հայաստանի Ապահովութեան Խորհուրդին, թէ դաւաճաններէ շրջապատուած, կը հրաժարէր Հայաստանի Երկրապահ Զօրաբաժնի հրամանատարութենէն։

Ռուսահայոց Ազգային Խորհուրդին որոշումը,– ճակատը «նեղցնել»,– ահա կ'իրականանար...։

Կը մնար Անդրանիկը։ Նեղիչ մը՝ որմէ օձիքը ազատելու պատեհութիւնը կը ներկայանար վերջապէս։

Առանց սպասելու որ անոր հրաժարականը ընդունուէր, Պեժանպեկով սկսաւ զրաւել Երկրապահ Զօրամասին մթերանոցները։

Դասալիքներու հրամանատարը չգոհացաւ այսքանով։

Պեժանպեկովի ստորագրութեամբ Սարը Գամըշէն ուղղուած հեռագիր մը հրատարակուեցաւ Թիֆլիսի «Մշակ» եւ «Հորիզոն» օրաթերթերուն մէջ, դաւաճանութիւնը փառապսակի վերածելու եւ Անդրանիկը նսեմացնելու եւ անուղղակի զէնք Կարնոյ անկումին պատասխանատու հռչակելու համար։ Պեժանպեկով այդ հեռագրին մէջ կ'ըսէր. «Կարինը ինկաւ, հակառակ առաջին եւ չորրորդ գունդերու հերոսական դիմադրութեան»։

Կարնոյ անկման եւ Արեւմտեան Հայաստանի կորուստին պատասխանատուութիւնը սարսափելի եղած էր ամբողջ հայութեան վրայ։ Հանրային կարծիքը պատասխանատուները կը նշաւակէր, եւ գիտէր թէ ո՞վքեր էին անոնք։

Պեժանպեկովի այս անպատկառ հեռագիրը կարելի չէր արհամարհել։

Անդրանիկ նամակ մը հրատարակեց «Հայկաշէն» ամսագրին մէջ, ուր կը պատմէր ճշմարտութիւնը։ Այս նամակը միեւնոյն ատեն միակ գրաւոր վկայութիւնն է Անդրանիկէն, Կարնոյ աղէտին մասին։

Կ'արտագրենք բնագրէն ամբողջութեամբ.–

Յարգելի խմբագրութիւն «Հայկաշէն»ի,

«Հորիզոն»ի եւ «Մշակ»ի Մարտ 10-ի թիւերուն մէջ կարդացի գնդապետ Պեժանպեկովի Սարը Գամըշէն գրած Մարտ 8-ի հեռագիրը, հայկական առաջին հրացանաձիգ գունդի մասին։

«Ես պատրաստ եմ հրապարակաւ յայտնելու որ ատոնք ծայրէ ի ծայր սուտ են։ Գնդապետ Պեժանպեկով առանց խղճահարութեան կը խեղաթիւրէ բացարձակ ճշմարտութիւնը։ Մանրամասնութիւնները թողնելով մօտիկ ապագային, առայժմ կը յայտնեմ հետեւեալը.–

«Փետրուար 25-ին Իլիճա գիւղին մէջ, առաջին գունդին իմ վրայ կատարած հրացանաձգութենէն ետք, Իլիճայի յառաջապահ դիրքը յանձնեցի գնդապետ Պեժանպեկովի ղեկավարութեան։ Փետրուար 26-ի առաւօտ, առաջին գունդը առանց կռուելու, Իլիճայէն փախաւ մինչեւ Կարնոյ Տրապիզոնի դրան տախտակաշէն տուներուն մօտ, նոյնիսկ առանց դիրք բռնելու ճանապարհին վրայ եղող Կէս գիւղին մէջ։ Գունդը թողուց Իլիճայի մէջ 300-ի չափ ռումբեր, մեծ քանակութեամբ փամփուշտ եւ այլ առարկաներ։ Փետրուար 26-ի առաւօտը գնդապետ Պեժանպեկով հեռախօսով յայտնած էր

մեր շտապի նաչալնիկ գնդապետ Զենկիեւիչին եւ Էրզրումի ադրիադի առաջին պրիկատի պետ գնդապետ Մորէլի, որ զօրքերը առանց կռուելու ձգեցին հեռացան Իլիճայէն։ Փետրուար 26-ի ցերեկուան ժամը 12-ին, խուճապին առաջքը առնելու համար, մեկնեցայ դէպի Կէս գիւղը եւ Կարնոյ պարիսպներէն դուրս գտայ գնդապետ Պեժանպեկովը, միճակ, որ դառնապէս սկսաւ գանգատիլ իրողութեան մասին։ Այնուհետեւ մենք բուռն ջանքերով յարձակեցանք թշնամւոյն վրայ եւ եթէ մեր զօրքերն 15–20 րոպէ եւս դիմանային, մենք յաղթութիւն տարած կ'ըլլայինք։

«Պատմական իրողութիւնները խեղաթիւրելով չէ կարելի ծածկել սարսափելի մանրամասնութիւններ, որոնք անպատճառ պիտի յայտնուին ապագային։»

ԱՆԴՐԱՆԻԿ

Ե) ԿԱՐՆՈՅ ԴԱՒԱՃԱՆՆԵՐ ԱՆԴՐԱՆԻԿԻ ԴԷՄ

Պաքուէն Թիֆլիսի կայարանը հասնելուս՝ հեռախօսեցի Ա. Խորհուրդին, ուրկէ հրահանգ տրուեցաւ մեր զօրանոցին հրամանատարութեան գալ դիմաւորել զօրքը եւ զօրանոց առաջնորդել։

Այս գործողութենէն ետք գացի Հ. Ա. Խ.ի Դիւանատունը եւ տեղեկատուութիւն մը ըրի հակիրճ կերպով ու տեղեկացայ կացութեան հակասական մեկնութիւններուն...։

Գացի Անդրանիկի մօտ յուզումով եւ անձկութեամբ։

Երբ զինք տեսայ, դող մը պատեց զիս...

Մազերը ճերմկած էին եւ տասը տարիով ծերացած կ'երեւէր։

Յուսահատ կատաղութիւն մը տիրեց ինծի, զոր մեծ ճիգով զսպեցի։

Անդրանիկ ինծի դարձաւ եւ հարցուց.

– Քանի՞ հոգի բերիր։

– Եօթը հարիւր հոգի Սիպերիոյ Թրքահայ զինուորական գերիներէն, Լենինի կառավարութեան խնամքով զօրաբաժնիդ համար։ Մոսկուա կը կարծէ թէ հայկական ճակատը կը կռուի, կը դիմադրէ, հետեւաբար հնար եղած օժանդակութիւնը կ'ընէ։ Դժբախտաբար Պաքուի հայ ղեկավարները Մուսավաթի դէմ միասնական ճակատ չեն բռներ Շահումեանի պոլշեւիկներուն հետ, կարծելով որ չէզոքութիւն կրնան խաղալ երկու կողմերուն միջեւ։ Իսկ մեզի հանդէպ անարժան եւ պարզապէս հակառակ դիրք բռնեցին, արգիլելով որ 6,000 արեւմտահայ երիտասարդութիւն կամաւոր արձանագրուին Երկրապահ Զօրամասին։ Պաքուի արեւմտահայերէն ոչ ոք կայ բերած զինուորներուս մէջ։

Անդրանիկ հառաչեց.

– Սպաներ կա՞ն հետդ։

– Սպաները հոն վար դրին... Պաքուի հայերը պաշտպանելու համար։ Ինծի հետ քառասուն հատ կան։ Բայց Թիֆլիսի մէջ դասալիք սպաները հա–

գարներով կը վխտան, ըսին ինծի, կը վախնամ որ ինծի հետ եկողները անոնց մէջ... հալին:

– Այս մարդոցմէն յոյս չկայ, ըսաւ Զօրապետը, ինքն իրեն խօսելով, ան ինծի չէր նայեր, այլ ակնարկը յառած էր անորոշ կէտի մը. կարծես կ՚երազէր:

Չխօսեցաւ Կարնոյ սոսկալի անցքերուն վրայ:

Երբ դուրս ելայ, ուղղուեցայ «Հայաստան»ի խմբագրատունը: Թերթը փակած էինք, զայն փոխադրելու յոյսով Կարին՝ Արեւմտահայաստանի մայրաքաղաքը...:

Ներսէս Դշխոյեան, տպարանին կը հսկէր եւ «Հայկաշէն» ամսագիրը կը շարունակէր հրատարակել:

Անդրանիկի բաց նամակը հրատարակեր էր բացառիկ համարով մը, Վահան Թոթովենցի հետ:

Երբ ներս մտայ շէնքէն, հոն էին ընկերներս եւ հոն էր նաեւ Կարնոյ մեր Թղթակից-աշխատակիցը՝ Մոնատ: Ան երիտասարդ դաշնակցական բըժիշկ մըն էր, որ ռազմաճակատի վրայ էր միշտ, Կարինէն մինչեւ Բաղէշ գործելով Հայաստանի մէկ ծայրէն միւսը:

Բերած էր յօդուած մը, զոր ընկերներս «Հայկաշէն»ի մէջ հրատարակութեան տալու կը պատրաստուէին:

Մոնատի այդ գրուածքը հետեւեալն է.–

Որո՞նք են իսկական պատասխանատուները (կ՚ակնարկէ Էրզրումի անկումին) ժողովուրդին առաջ. որո՞նք էին իսկական դաւաճանները, որո՞նք էին որ անխղճօրէն մատնեցին, վաճառեցին Երզնկան, Կարինն ու Սարը Կամըշը:

Առաջին գունդին զինուորներէն մէկուն հանդիպեցայ Թիֆլիսի Թիւ 1 զինուորական հիւանդանոցը: Ան իր ընկերներուն հետ Կարինի պաշտպանութիւնը մերժելէ ետք, Իլիճայի եւ Կէս գիւղի առաջ Վեհիպ փաշայի գումարտակներուն առաջ նահանջող եւ մեր ժողովրդական դիւցազնին դէմ համազարկ բացողներն էին: Կարսի առաջ կռուած էր եւ վիրաւորուած...:

– Ա՛հ, դուն այն առաջին գունդէ՞ն ես, որ չորրորդ գունդին հետ Հայաստանը մատնեց Թշնամիին եւ համազարկ բացաւ հայոց Դիւցազունին դէմ...

Շառագունեցաւ. շփոթեցաւ...: Խեղանդամներու սրահին մէջ էինք եւ բոլոր այս զոհուած երիտասարդներուն ակնարկը անոր վրայ յառած էր:

Առանց ակնարկը բարձրացնելու եւ աչքերուս նայելու, միամտաբար յարեց.

– Պարոն ջան... մեր հրամանատարը եւ ինտելիկենտներն են որ մեզ համոզեցին թէ՝ Էրզրումը կարելի չէր պաշտպանել. թէ՝ Ազգային Խորհուրդը որոշած էր քաշուիլ Կարսի առաջ. թէ՝ Անդրանիկը իր յիմար յամառութեանը զոհել է ուզում մեզ եւ կոտորել: Մի՛ կռուիք, որպէսզի նրան ստիպէք ետ քաշուիլ...:

Աւա՜ղ. ճիշդ է որ Ազգային Խորհուրդի որոշումն էր ճակատը ճեղ-

ցընել, եւ Ա. Ջամալեան քարոզած էր ճակատին վրայ այդ որոշումը, ինչպէս քարոզած էր դեմոկրատական դիսցիպլինան...:

⁂

Ազգային Խորհուրդի նախագահ, գրագէտ Աւետիս Ահարոնեան, որ քուէարկած էր ճակատը մինչեւ Կարս քաշել եւ նեղցնելու որոշումը, չէր քաշուեր զգացական իր համբաւաւոր ոճով, ողբալ Կարնոյ անկումը...: Ո՞ւր էին հայ սպաները...: Այժմ պարզուած է որ Էրզրումի շրջանի գիւղերի բնակիչները ծպտեալ տաճիկ զինուորներ են եղել, Էրզրումը այս վիճակի մէջ է եղած երբ հասել է Անդրանիկը. մի մարդ, որ կարծես գնդակի հետ դաշն է կապել, որ իրան չդպի. մի մարդ որ միշտ ապրել է հերոսական կեանքով. մի մարդ որ արհամարհել է մահը. մի մարդ որի գլխից առաջ սի՛րտն է մղւում. մի մարդ որ չի վախենում մահից:

Երբ նա հասնում է Էրզրում եւ առաջ շարժուելու հրաման տալիս, շարժուելու եւ սթափուելու նշաններ են յայտնւում:

Անդրանիկ իր հրամանը տալէ անմիջապէս ետք, երբ տեսնում է զօրքի դանդաղկոտութիւնը, նստում է ինքնաշարժը, մերկացնում է սուրը, եւ առաջ շարժւում...: Մի ուրիշ պարագայում Զօրապետին՝ Անդրանիկի այդ ժեստը հրաշքներ կը ստեղծէր:

...Նախ քան նահանջելը, Էրզրումից հեռագիրներ էին ստացւում, որ բաւական է ուղարկել 5000 մարդ եւ կ՚ապահովենք Էրզրումը, բայց այդ չկարողացանք անել: Հայերը որ տուել էին 80,000 զօրք ռուսական բանակին, այսօր իրանց գոյութեան, հայրենիքի, պատուի փրկութեան համար չկարողացան 5000 զինուոր ուղարկել ճակատ...:

Այսպէս, Ահարոնեան կ՚ամբաստանէր ամէնքը, բացի իր ինտելիկենտ դատարկապորտներէն. եւ ասոր համար էր որ Մոնատ, իր յօդուածով կ՚ամբաստանէր բուն յանցաւորները, որպէս մեղմ պատասխան մը Ազգային Խորհուրդի Նախագահին ողբերուն:

⁂

Դրուագ մը, որուն մասին չկրցի ցարդ Պաքուի յուշերէս, գուցէ արժանի է յիշատակութեան:

Կը յիշուի որ Պաքուի հայկական շրջանակները գաղափարը յղացած էին Հայկական Եղեռնին փաստական պատմութիւնը հաւաքելու եւ վկայութիւններով հրատարակելու: Այս նպատակաւ մեծ գումարներ հաւաքած էին, եւ պաշտօն ալ յանձներ էին Պր. Աբրահամ Գիւլխանդանեանի՝ այս գործով զբաղիլ:

Արդ, երբ Պաքուի մէջ ինծի ներկայացան երկու օսմանցի սպաներ, որոնք ռուսացեր էին... ասոնցմէ իզմիրցի Թնդանօթաձիգ Հարիւրապետը օր մը ինծի եկաւ եւ ըսաւ.

– Աւելի ետքի պահած էի ձեզ ներկայացնել ծրագիր մը, զոր մտքիս մէջ կ՚որոճամ երկու տարիէ ի վեր: Հիմա որոշեցի զայն պարզել ձեզի որով-

Հետեւ հոս աւելի երկար պիտի չմնանք եւ պարտաւոր ենք մեկնիլ ռուսաստանեան նահանգ մը ու մնալ հոն։ Խնդիրը այն է թէ մեզ ամսական ապրուստ վճարողները այդպէս որոշած են եւ եթէ չանսամ անոնց հրահանգին, ապրուստս կը դադրեցնեն։ Կը նախընտրեմ ձեզի ծառայել Էրզրումի մէջ, որուն բերդերուն հրամայած եմ. եւ կրնամ խիստ օգտակար ըլլալ Անդրանիկ փաշային։

Բայց այս օրուան առաջարկութիւնս ուրիշ է. կ'ուզեմ ձեզի պատմել Էրզրումէն տարագրուած հայոց ստուարաթիւ կարաւանի մը պատմութիւնը։

– Պատմէ՛։

– Ահաւասիկ։ 1915–ի Ապրիլին օր մը իմ զօրաբաժնիս հրամանատարութեան կողմէ կանչուեցայ. հրամանատարս յայտնեց թէ իրմէ խնդրուած էր առաքման սպայ մը նշանակել, Հալէպ տանելու համար հայկական տեղահանուած կարաւան մը։

Անակնկալի եկած, համարձակեցայ զօրապետիս դիտել տալ թէ՝ զինուորականի գործ չէր այդ, այլ ժանտարմայի...

Պետս ընդմիջեց զիս եւ չոր կերպով ըսաւ.

– Հրամանը վերէն կու գայ. չենք կրնար վիճիլ։ Գործէ՛ որպէս թէ զինուորական փոխադրութիւն է ըրածդ...։

– Հրամանիդ պատրաստ եմ տէր իմ, ըսի։

Եւ ճամբայ ելանք. հազարաւորներու բազմութիւն էր – այր, կին, երախայ։

Ըստ զինուորական փոխադրութեանց օրէնքին, նախապէս հեռագրով կը հրահանգէի հասնելիք կայանիս պատրաստել մեր թիւին համապատասխան բնակութեան յարմարութիւն, պարէն, հաց եւայլն։ Դանդաղ կ'ընթանայինք ծերերուն, կիներուն եւ մանուկներուն պատճառով։

Գիտէի որ ինձմէ առաջ Էրզրումէն մեկնած էին ուրիշ կարաւաններ, նոյն ուղղութեամբ։

Հակառակ ձեռք առած զգուշական միջոցներուս, հիւանդութեան եւ մահացութեան դէպքեր պատահեցան։ Թարմ բանջարեղէնի պակասը ունէինք, ստացածնիս ալիւր, հաց եւ բրինձ էր միայն եւ երբեմն ալ խաւուրմա. բայց հազուադէպ։

Այսպէսով հասանք Պիթլիսի մօտերը։ Ընդարձակ արտ մը կը նշմարէի հեռուէն. մշակուած դաշտի մը տպաւորութիւնը կ'ընէր։ Աւելի մօտենալուս երեւցաւ ինծի որ մշակուած հողը կաղամբի դաշտ մըն էր, թէեւ ամայի էր, ամբողջ շրջակայքին պէս։

Ներքնապէս հրճուեցայ խորհելով որ Էփրատիս – զօրացս, ըսել կ'ուզէ – եւ կարաւանիս համար պիտի կարենամ, գոնէ անգամ մը թարմ բանջարեղէն կերցնել։

Աւելի մօտեցանք...

Ձիս առաջ քշեցի, դաշտը մօտէն քննելու համար։

Եւ արիւնս սառեցաւ երակներուս մէջ։

Կաղամբի գլուխներ կարծածս... մարդկային գլուխներ էին... ողջ ողջ թաղուած դժբախտ մարդոց գլուխներ, որոնք հողէն դուրս ձգուած էին.

չարչարալից մահուան մը սահմանուած հայերու գլուխներ...։

Այս սոսկալի տեսարանին վրայ, խենթի պէս ետ դարձայ եւ կարաւանիս ճամբան փոխեցի։

Այդ օրէն է որ ուխտեցի առաջին պատեհութեան դասալիք ըլլալ թրքական բանակէն։

Պահ մը լռեց հարիւրապետը եւ սկսաւ ձեռքերը զննել, կարծես թէ առաջին անգամն է, որ կը տեսնէր զանոնք։

Հառաչեց եւ շարունակեց.

– ...Վերջապէս մեր կարաւանը հասաւ Հալէպ։ Ներկայացայ զինուորական հրամանատարութեան, տեղեկացնելու կարաւանիս ժամանումը եւ համար տալու տեղահանուած բնակչութեան առողջապահական պայմաններուն եւ դրութեան վրայ։

Զինուորական հրամանատարը մերժեց լսել զիս, ըսելով որ այդ գործով զբաղող յատուկ պաշտօնատուն կայ, որուն համարատու եմ։

Գացի ներքին գործոց նախարարութեան կապուած այդ պաշտօնատունը, ըրի համարատուութիւնս. դժբախտաբար փորձառութեան զոհեր տուած էինք։

Տարագրութեան պաշտօնեան խիստ ձայնով մը հարցուց.

– Քանի՞ հոգի։

– Հինգ զինուոր եւ 29 տարագրեալ։

Մարդը նստած աթոռէն վեր ցատկեց.

– Ի՞նչ ըսիր... 29 հոգի միայն... երեք ամսուան ճամբայ... եւ 29 հատը միայն սատկեցան... պրավօ՛, տուր ձեռքդ քաշեմ. ախմախ հերիֆ...։ Առաջին անգամն է որ հայու կարաւան մը կը հասնի կոր ողջամբ Հալէպ... Կը սորվեցնեմ քեզի թէ որո՞ւ հետ է գործդ։ Կորսուէ՛ դիմացէս, աչքէս հեռացի՛ր շուտով, ապա թէ ոչ...

Մարդուն կոկորդին յարձակելու կատաղի փափաք մը եկած էր վրաս... Ես զիս զսպեցի եւ դուրս ելայ սրիկային գրասենեակէն։

Իզմիրցին լռեց կրկին։

Յետոյ գրպանէն թուղթ մը հանեց, արաբական տառերով գրուած։

– Բերի ձեզի կարդալու պատմութեանս յառաջաբանը, ըսաւ։

– Կարդացէ՛ք, խնդրե՛մ։

Այս յառաջաբանը ահաւոր վկայութեան մը ամբաստանագիրն էր, թուրք վարիչներուն եւ ազգին իսկ դէմ, որուն կրաւորականութիւնը թոյլ կու տար քստմնելի ոճիրներ գործել իր անունով։ Կ'ըսէր թէ այսուհետեւ ամօթի խարանը կրել կը նշանակէր թուրք անունը կրելը...։

Ահա թէ ինչո՛ւ համար ինք Էրզրումի բերդերուն թնդանօթաձիգ հարիւրապետներէն, սպաննելով իր գերադաս հազարապետը փախած էր, թշնամիին անցած եւ քրիստոնեայ ռուս մկրտուած էր, Տիմիթրի անունին տակ ապրելու համար կեանքին մնացեալ օրերը։

– Հիմա խնդրածս տասնըհինգ օրուան ապրուստ ապահովել է, որպէսզի կարենամ հանգիստ գրել պատմութիւնս եւ ստորագրել. կրնա՞ք այդ քանի մը ռուբլին ապահովել եւ ձեռագիրս հրատարակել. նաեւ զայն թարգ-

մանել Փրանսերէնի, անգլերէնի, ռուսերէնի եւ ի հարկին՝ եւրոպական այլ լեզուներու:

Անմիջապէս խորհեցայ Վշտապատումի հիմնադրամին:

– Երկու օրէն կը յուսամ ձեզ գոհացուցիչ պատասխան մը տալ, պատասխանեցի:

Հայկական Մեծ Եղեռնին առթիւ եղած բոլոր օտար վկայութիւնները յատկապէս արժէք ունէին, բայց թուրքի մը վկայութիւնը՝ ա'յսքան ահռելի ոճրագործութեամբ մը շատ բացառիկ նշանակութիւն ունէր:

Վստահ էի որ Պաքուի «Վշտապատում»ի գաղափարը յղացող մարդիկ պիտի ըմբռնէին այսպիսի հազուագիւտ վկայութեան մը արժէքը:

Նոյն իրիկուն գացի Տիկին Զապէլ Եսայեանին եւ պարզեցի պարագան:

Խոստացաւ խօսիլ Աբրահամ Գիւլխանդանեանի:

Մէկ երկու օր պատասխան չստացայ:

Առաջարկեցի Թուրք զինուորականը իրենց ներկայացնել:

Անտարբերութեամբ դիմաւորուեցաւ առաջարկութիւնս:

Սպան չէր կրնար աւելի երկար սպասել:

Ի վերջոյ... մերժեցին նկատի առնել խնդիրը:

Եւ մարդը յուսախաբ մեկնեցաւ:

Տասնեակ եւ նոյնիսկ հարիւր հազարաւոր ռուբլիները որ «Վշտապատում»ին համար հաւաքուած էին, երկար ատենէ ի վեր տաւքցած էին դրպաններու մէջ:

Ահա թէ ի՞նչ խմորէ հայ մարդոց հետ էր մեր գործը:

Կարնոյ բերդերը դաւադրօրէն թշնամիին յանձնելէ աւելին էր տեղի ունեցածը: Թուրքերը նուէր ստացան զայն եւ այդ անառիկ բերդերուն 760 թնդանօթներէն մէկ հարուած իսկ չարձակուեցաւ... նոյնիսկ թշնամիին մուտքը դիմաւորելու համար:

Երբ Պաքուի դաշնակցականները ինծի կը յայտարարէին թէ մէկ հատ մարդ պիտի չտրամադրեն ռազմաճակատին, չէի՞ն խորհիր թէ չէները, քաղաքները, եւ անոնց բնակիչները կը պաշտպանուէին ճակատին վրայ եւ ոչ թէ պահելով զանոնք որպէս պահեստի զոհեր՝ թրքական վայրագութեան...:

Ճակատի զօրքը բոլորովին մինակ չթողուեցաւ: Եղան ինտելիկենտներ, որոնք գացին ճակատ դեմոկրատական դիսցիպլինա քարոզելու, առանց որոշելու թէ ի՞նչ էր այդ, որ կրնար փոխարինել բանակի մը անհրաժեշտ զինուորական կարգապահութիւնը: Դարձեալ առաջին եւ երկրորդ գունդերուն չխօսուեցաւ պարզ լեզուով, թէ ի՞նչ կը նշանակէր հայ չինականի որդուն համար ճակատը լքել եւ իր գիւղը երթալը... ուր իր ետեւէն պիտի հասնէր Թուրքը, ոչ միայն իր կրունկին տակ առնելու համար զինքն ու իր հարազատները, այլ իր եաթաղանով ազգովին զիրենք բնաջնջելու համար: Այդ ինտելիկենտները գացին այդ գունդի զինուորները հրահանգելու ռազմագիտական նրբութիւններ, թէ կարելի չէ Էրզրումը պաշտպանել, եւ ինչպէս Աւ. Ահարոնեանը կ'ըսէր, ռուսական միլիոնաւոր զօրքերով պահուած ճակատ մը կարելի չէր պաշտպանել միմիայն հայ զինուորներով... թէ պէտք չէ ուրեմն կռուիլ Էրզրումը պաշտպանելու համար. թէ պէտք չէ անսալ

Անդրանիկին որ «անկարող» է բանակ վարելու...: Իսկ Թուրք չորրորդ զօրաբանակին մէկ զօրաբաժինը քաղաքային զգեստներով ծպտուած եւ Էրզրում մնացած ըլլալը «այժմ» միայն ստուգեր էին. հապա ի՞նչ կը բանէին հակալրտեսութեան հայ սպաները, որոնք իբրեւ թէ տեղեակ էին թրքական գիծին:

Գ) ՏՐԱՊԻԶՈՆԻ ԲԱՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԵՒ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹԻՒՆԸ...

Էրզրումի ճակատէն թրքական յարձակողականը սկսաւ Փետրուարին:

Առաջին յարձակումին իսկ, կարծես թէ ազդանշան մը տրուած ըլլար, Մուսավաթական «թաթար»ներու եւ մենշեւիկեան վրացիներու քաղաքականութիւնը յայտնուեցաւ՝ անջատողական: Անոնք, մինչեւ Էրզրումի օրհասը պէտք էր որ հայոց հետ Կովկասեան Սէյմին մէջ մնային, ինչպէս օձը, որ փաթթուելով ծովամոյնին, անոր շարժումներուն արգելք կ'ըլլայ, որպէսզի արագ խեղդուի: Այս մարդիկը վրացի եւ ազերի ժողովուրդները չէին ներկայացներ, ինչպէս որ Հ. Յ. Դ.ն չէր արտայայտեր հայութիւնը: Էրզրումի ողբերգութենէն անմիջապէս ետք, անոնք տրամադրութիւն ցոյց տուին լքելու հայկական բեռը եւ անկէ թեթեւցած անջատողական քաղաքականութիւն վարելու, մօտենալով Թուրքերուն: Հայերը, իրենց դժխեմ ճակատագրին յանձնելու համար, որոշեցին ցրուել Սէյմը, որ անօգուտ դարձած էր այլեւս, իրենց եւ օսմանցիներու խաղարկութեան համար: Հետեւաբար, թրքական աջակցութեամբ անկախութիւն յայտարարելու նպատակով, անոնք անմիջապէս ձեռնարկեցին բանակցութեանց:

Դաշնակցական փրակցիան էր, որ ոչինչ տեսնել կ'ուզէր տեղի ունեցածներէն, նախընտրելով իր ընտրած ազգադաւ մենշեւիկներուն եւ մուսավաթներուն հետ անդունդը գլորիլ՝ քան Շահումեանի հետ ձեռք ձեռքի հայոց ճակատագիրը կապել ռուս ժողովուրդի բախտին:

Պաքուի Գիւլխանդանեանները անգիտակցաբար գործակցեցան Գանձակի դէպքերուն, որոնց նպատակն էր արգելք ըլլալ Ռուսաստանէն օգնութիւն հասնելուն Հայաստանի ճակատին...: Ռուսահայեր այդ բանակցութեանց փարեցան, թշնամի ուժերու կեդրոնացման լուրերով նահանջի ալէտները ստեղծելով:

Անոնք անտեղեակ էին Էրզրումի մէջ յօրինուող դաւերուն, քաղքենի զգեստով ծպտուած զօրաբաժնի մը գոյութեան, եւ երբ Թորգոմ գաղտնիքը երեւան կը հանէ եւ կը տեղեկագրէ «ընկեր» Զաւրիեվին... պատասխան կը ստանայ թէ Թուրքերէն տպագրական տառեր պիտի ղրկուին իրեն, ընկերվարութիւն քարոզելու համար այդ ծպտեալ զօրաբաժնի Թուրք զինուորներուն: Անդրանիկ երեւան կը հանէ Սէխտովի դաւաճանութիւնը, եւ Սէխտով պատիւներով Թիֆլիս կը փոխադրուի: Էրզրումի զօրավար Օտիշելիծէն, թրքական ճակատի ընդհանուր հրամանատար Վեհիպ փաշայի աներձագը, կը դաւէ իր բանակին եւ կը մնայ անձեռնմխելի: Այս բոլորը կարդաց

ընթերցողը նախորդ էջերուն մէջ եւ կրնայ գնահատել «ուժերի փոխյարաբերութիւն»ը մեր ճակատին վրայ, ուր թրքական ուժերը երբեք չէին համապատասխաներ միլիոնաւորներու, քանի որ օսմանցիք գիտէին թէ ռուսական բանակը նստած էր իր սահմանեալ գծին եւ կանգ առած։ Թուրքերը մեր դէմ ունէին 5000 հոգի, եւ Պաղեստինի ճակատը ամրացնելու գնով նոր ուժեր բերին, Պաքուի վրայ արշաւելու համաթուրանական ծրագրով։

Առաջին բանակցութիւնները տեղի ունեցան Տրապիզոնի մէջ։ Կովկասեան երեք ազգութիւնները յատուկ պատուիրակներ ունէին, Թուրքերու պահանջով։ Հայերու պատուիրակութիւնը կը բաղկանար հետեւեալներէ. Ալ. Խատիսով, Յ. Քաջազնունի, Ա. Ջամալեան, Խորհրդականներ՝ Լէօ (իբրեւ պատմաբան) եւ Ռուբէն Տէր Մինասեան։

Տրապիզոնի մէջ իսկոյն յայտնուեցաւ թէ, յանուն Անդրկովկասի պատուիրակութեան իւրաքանչիւր ազգի «ներկայացուցիչները» տարբեր ըմբռնում ունէին իրենց առաքելութեան վրայ։ Վրացիք եւ «Թաթար»ները կը դաւադրէին հայոց դէմ, օսմանցիներու հետ նախապէս համաձայնած ըլլալով, Հայաստանը անոնց լքելու մասին...։

Օսմանեան պատուիրակութիւնը, նախ քան նիստերը, տեղեկութիւն կը ստանար կովկասեան պատուիրակութեան ներկայացնելիք հայեցակէտին մասին։

Օսմանցիք թոյլտուութիւն չտուին որ կովկասեան պատուիրակութիւնը փոխադրող նաւը Տրապիզոնի մօտենայ, մինչեւ Էրզրումի անկումը։ Երբ մտան եւ տիրացան Էրզրումին, Թուրքերը խախտեցին այն ատեն, իրենց առաջարկած բանակցութեան նախապայմանները։

Պահանջուածը ո՛չ միայն Պրեստ–Լիթովսկի դաշնագրին ստորագրութիւնն էր, այլ նաեւ իրենց յանձնել Պաթումը, Կարսը, Արտահանը։

Կովկասեան պատուիրակութեան նախագահն էր Չխենկելի, որ այս պահանջները հեռագրով հաղորդեց Թիֆլիս, յայտնելով որ Թուրքեր այս պահանջները կը ներկայացնէին, վերջնագրի ձեւով։ Չխենկելի սա ձեւով հաղորդեց օսմանեան վերջնագիրը. «Թրքական պատուիրակութիւնը վերջնագրի ձեւով կը պնդէ Պրեստ–Լիթովսկի պայմանագիրը ստորագրել եւ պարպել՝ Կարսը, Պաթումը եւ Արտահանը. պատասխանելու համար 48 ժամ միջոց տրուած է»։ Ականի Չխենկելի մտանացոյց էր ըրած ազգագրական նշանակութիւն ունեցող քանի մը հարցերու մէջ զիջումներ ընելու անհրաժեշտութիւնը, նոր արիւնահեղութիւններէ խուսափելու համար։ Պրեստ–Լիթովսկի պայմանագրութեան Անդրկովկասի վերաբերեալ յօդուածին ստորագրութիւնն էր Թուրքերու պահանջածը, սակայն անոնք աւելին կ՚ուզէին։ Էրզրումը ձեռք ձգելէ վերջ, արդէն Տրապիզոնը գրաւեր էին։ Անդրկովկասի կառավարութիւնը արտակարգ նիստի հրաւիրեց։ Սէյմի նախագահութիւնը, անոր խորհրդարանական խմբակներու խառն նիստ գումարեց Մարտ 26–ին, ուր հետեւեալ բանաձեւը ընդունուեցաւ «միաձայնութեամբ. հնարաւորութեան սահմաններուն մէջ, առաւելագոյն զիջումները ընել, նկատի ունենալով նոր արիւնահեղութեան ծանր հետեւանքները Անդրկովկասի քաղաքական, ընկերային եւ տնտեսական կեանքին վրայ»։

Այս որոշումը, շտապողական կարգով, հեռագրուեցաւ Ա. Չխենկելիի։

Օսմանեան պատուիրակութեան տուած պայմանաժամը լրացաւ Մարտ 26–ի երեկոյեան ժամը 7–ին։ Մարտ 28–ին, Անդրկովկասեան կառավարութիւնը ստացաւ կարգ մը ծածկագիր հեռագիրներ, զորս կ՚որակէին «բացառիկ կարեւորութիւն ունեցող»...

Այս հեռագիրները ղրկուած էին Չխենկելիէն։

Մարտ 29–ի առտուն՝ Չխենկելի նոր հեռագրով կը յայտնէր կառավարութեան նախագահ Ե. Գեկեչկորիի թէ՝ «Պատգամաւորութիւնը Մարտ 29–ի երեկոյեան ժամը 9–ին, վճռական քայլ մը առած է»։ Այս հեռագիրն ալ ծածկագիր էր։ Այս «վճռական քայլը» առնուեր էր Մարտ 28–ին ուրեմն։ Գեկեչկորի խզեց բանակցութիւնները եւ ետ կանչեց պատգամաւորութիւնը Տրապիզոնէն։

Այս բոլոր մեքենայութիւնները կը դառնային հայ ժողովուրդին եւ Հայաստանի շուրջ, ինչպէս ցոյց տուին յաջորդող դէպքերը։

Այս մասին շահեկան է արտագրել հոս, Թիֆլիսի ռուսերէն թերթի մը դրածները։ Այս թերթը «Վերածնունդ»ն է, որ վեր առնելով դաղտնիքը ծածկող վարագոյրը, կը յայտնէ թէ՝ «Անդրկովկասեան կառավարութիւնը, երբ Ապրիլ 14–ին ետ կանչեց իր հաշտութեան պատուիրակութիւնը, Տաղըստանի չէչէններու պատգամաւորութիւնը, ինչպէս նաեւ մահմետական կոմիտէի պատգամաւոր Մուհամմէտ Հանինսկի եւ Պայինով, եւ վրացական Ազգային Խորհուրդի անդամ Ռամիշվիլի, որոշեցին մնալ Տրապիզոն եւ Թուրքիոյ հետ «բարի դրացնութիւնը վերահաստատել»։

«Երկու օր ետք, այսինքն՝ Ապրիլ 26–ին, Տրապիզոն ժամանեց Էնվեր փաշա, իշխան Էօմէրի հետ, որուն կ՚ընկերանար գերման Զօրավար Ցենկկայ։

«Մեծ երիտասարդ Թուրքը շատ կ՚անապարէր դէպի Պաթում, եւ միւս պատգամաւորներն ալ կը յաջողին միասին երթալ։ Երեք օրուան ճամբորդութեան ընթացքին կատարուած խօսակցութեանց առթիւ, կը պարզուի Թուրքիոյ խորամանկ ընթացքը՝ հանդէպ կովկասեան ազատագրուած ժողովուրդներուն։

«Էնվեր խօսելով Ռամիշվիլիի հետ, յայտնած է որ, թէ՛ ինք եւ թէ՛ գերմանական հրամանատարութիւնը ոչ մէկ յոռի մտադրութիւն ունին Վրաստանի հանդէպ, եթէ այս վերջինը ընդունի Պրեստ–Լիթովսկի դաշնագիրը։

«Յետոյ թաթար, չէչէն, վրացի պատուիրակները, իրենց միջեւ խորհրդակցելով, այն եզրակացութեան յանգեցան թէ՝ Գեկեչկորիի հետեւած քաղաքականութիւնը սխալ է։ Անոնք Պաթում վերադառնալէ ետք անմիջապէս հեռագրեցին Թիֆլիսի կառավարութեան եւ Վրացական Ազգային Խորհուրդին. եւ որովհետեւ Պաթումի անթելը անգործածելի դարձած էր, Էնվեր առաջարկեց իր նաւային անթելը տրամադրել, Պոլսոյ վրայով Թիֆլիս ղրկելու անոնց հեռագիրը»։

Բարեկամս Ներսէս Դշխոյեան Սամարայի ռուս թերթերէն քաղելով, կու տայ այդ հեռագրին պատճէնը, եւ որուն վաւերականութիւնը կը հաստատէ Սամարայի Միացեալ Նահանգներու հիւպատոսը։

Ահաւասիկ այդ դաւադրական հեռագիրը. «Օսմանեան կառավարութիւնը իր պատասխանատու ներկայացուցիչին բերնով կը յայտարարէ, թէ բոլոր սրտով կը ցանկայ վերականգնել վրաց ժողովուրդին հետ բարեկամական յարաբերութիւնները։ Անդրկովկասեան կառավարութեան վարած ներկայ քաղաքականութիւնը վրացիներուն համար կը պատրաստէ անդարմանելի դժբախտութիւններ։ Անհրաժեշտ է, անմիջապէս, վայրկեան մը իսկ չկորսնցնելով, հաշտութիւն կնքել Թուրքիոյ հետ»։

Քիչ վերը արձանագրեցի Չխենկելիէ ստացուած ծածկագիր հեռագիրներու մասին. կառավարութեան վրացի ղեկավարները առանձնացան՝ զանոնք կարդալու համար, Անդրկովկասի կայարաններէն մէկը, հայ ականջներէ հեռու։ Այդ դաւադիրները հետեւեալներն էին, կազմելով կառավարութեան պրեզիտիումը, Գեկեչկորի, Ժորտանիա, Ծերեթելլի եւ Ռամիշվիլի։

Զմոռնամ յիշատակել թէ, Մարտ 26-ին, Պաթումէն Թիֆլիս ժամանած օրս, Թուրքերը Պաթում կը մտնէին։

Ապրիլ 9-ին, Սէյմը, իր պատմական յորջորջուած նիստին մէջ, յայտարարեց Անդրկովկասի անկախութիւնը եւ անջատուեցաւ Ռուսաստանէն. յանձնարարելով Կառավարութեան, կազմել նոր դաշնակցային հանրապետութիւն մը։

Լրագիրները գրեցին թէ անկախութեան դէմ, ինչպէս նաեւ հաշտութեան դէմ քուէարկած են սոցիալ դեմոկրատ Ծերեթելլի, Ժորտանիա եւ Գեկեչկորի, այն դաւադիրները, որոնք Էնվերի հետ ծրագրեր էին այս խաղը...։ Նոյնպէս՝ սոցիալ յեղափոխականներուն ձախ թեւը, եւ զատէթները (ռուս սահմանադրական ռամկավարները)։

Դաշնակցականները, հակառակ իրենց կուսակցութեան հիմնական ծրագրին եւ ռուսահայ ժողովուրդին կամքին, քուէարկեցին անջատումը...։

Ապրիլ 10-ին, Անդրկովկասի կառավարութեան եւ Սէյմի նախագահները, Չխէիձէ եւ Չխենկելի, ռատիօ-հեռագիրներ ուղղեցին բոլոր մայրաքաղաքներուն, ծանուցանելով Անդրկովկասի անկախութիւնը, խնդրելով բոլոր պետութիւններէն՝ ճանչնալ այդ անկախութիւնը։

Ձեւակերպութիւնը լիակատար ընծայելու համար, Ե. Պ. Գեկեչկորի Սէյմի նախագահին ներկայացուց իր հրաժարականը Անդրկովկասի կառավարութենէն։ Սէյմը ընդունեց անոր յայտարարութիւնը, թէ ամբողջ դահլիճը իրեն հետ կը հրաժարի։ Սէյմը յանձնարարեց Չխենկելիի «չուտափոյթ» կազմել նոր դահլիճ։

Սէյմը միեւնոյն ատեն կը յանձնարարէր նոր կազմուելիք կառավարութեան, չուտափոյթ վերսկսիլ հաշտութեան բանակցութեանց, Թուրքիոյ հետ, իբր նոր եւ անկախ պետութիւն։

Այսպէսով Թուրքերը հասած էին իրենց նպատակին,— անջատել Անդրկովկասը Ռուսիայէն եւ զայն պատառ պատառ կուլ տալ։ Կովկասահայ դաշնակցականները օգնական հանդիսացան այս արարքին՝ հայոց ցեղասպաններուն գործակցիլ շարունակելով։ Եւ ըսենք թէ այս «անկախ» պետութեան կառավարութիւնն էր, որ թրքահայ ժողովուրդը սատանդական վի-

ճակի վերածել եւ Ռուսահայաստանը իր տարածութեան մէկ երրորդին նուազեցուց։

Անդրկովկասեան հանրապետութեան առաջին Դահլիճին կազմը հետեւեալն էր.

Վարչապետ եւ արտաքին գործոց նախարար՝ Ակակի Չխենկելի
Ներքին գործոց նախարար՝ Ն. Ռամիշվիլի
Դատական՝ Խան Խոյսկի (մուսաւաթական, միւսլիման)
Պատերազմական-զինուորական նախարար՝ Գէորգիձէ, վրացի
Ելեւմտական՝ Ա. Խատիսեան
Առեւտրական եւ արդիւնաբերութեան՝ Հ. Հաճինսկի (մուսաւաթական)
Կրթական՝ Եուսուֆբէկով (մուսաւաթ)
Պետական հակակշռի՝ Հայտարով (մուսաւաթ)
Հաղորդակցութեանց՝ Ճանապարհներու՝ Մելիք-Ասլանով
Խնամատարական՝ Յ. Քաջազնունի
Պարենաւորման՝ Ա. Սահակեան
Աշխատանքի՝ Արամայիս Երզնկեան

Չխենկելի յայտարարեց որ Ապրիլ 11-էն սկսեալ կովկասեան բովանդակ ճակատին վրայ դադարեցուած են պատերազմական գործողութիւնները։

Այս դահլիճին կենսական վարչութեանց բոլոր բանալիները՝ պատերազմական, հաղորդակցութեանց, արդիւնաբերութեան, յանձնուած էին մուսաւաթականներու ձեռքը, որոնք Իթթիհատ Թերագգըի մէկ ճիւղն էին, Թուրքիոյ հաշուոյն գործող, այսինքն՝ թշնամիին գործակալները...։ Միւս գլխաւոր պաշտօնակալութիւնները վրացոց՝ խաւէկներուն ձեռքն էին. իսկ հայ անուն կրողներուն յանձնուած էին այն նախարարութիւնները, որոնք պատերազմի բռնուած երկրի մը դահլիճին մէջ դեր մը չէին կատարեր...։

Այս պայմաններուն մէջ մեր արեւմտահայոցս դերը կը լրանար Կովկասի մէջ, ուր մեզ ապաստան տուող եւ մեր հայրենիքը ազատագրող ռուսը օտար կը նկատուէր այլեւս, եւ գրեթէ թշնամի...։

է) ՊԱՔՈՒԻ ՈԳԵՎԱՐԻՆ ՄԱՍԻՆ

Պաքուէն իմ ճամբայ ելլելուս զուգադիպեցաւ խռովութեանց պայթումը։ Մինչեւ Անդրկովկասի անկախութեան յայտարարութիւնը հետըզհետէ սաստկացան խռովութիւնները, Մուսաւաթ իր դիմակը մէկդի նետելով բացէ ի բաց կռիւ կը յայտարարէր պոլշեւիկ իշխանութեան դէմ, միեւնոյն ատեն ռուսական եւ հայկական ամէն հետք բնաջնջել ուխտելով քաղաքէն։ Հետեւեալ հեռագիրները իմ արկածալի ճամբորդութեանս ընթացքին անցուդարձը կը պատմեն։ Մարտ 26-ին օրը, Ա. Գ. Մենշեւիկներու Պաքուի Կոմիտէի նախագահը կը հեռագրէր Կովկասեան Սէյմի նախագահին, Չխենկելիի թէ՝ Պաքուի խորհուրդին, որուն մեծամասնութիւնը բաղկացած էր պոլշեւիկներէ - աջակցութիւն ցոյց պիտի տան իրենք ալ, մեն-

չեւիկները, իրենց կազմակերպութեան բոլոր միջոցները տրամադրելով խորհուրդին, հակայեղափոխական ուժերու դէմ անոր ուղղած պայքարին մէջ։

Այս «հակայեղափոխականները» միւսլիման մուսավաթականներն էին։ Տաղստանցիները, որոնց պոլշեւիկներու բանագնացներուն հետ համաձայնութիւնը խզելուն ականատես եղած էի, կը քալէին Պաքուի վրայ, եւ մենշեւիկ Կոմիտէի նախագահը, Այոլօ կը խնդրէր Սէյմէն «Օգնութեան հասնիլ Պաքուի խորհուրդին, յառաջխաղացող Տաղստանցիներու դէմ անոր մղած կռուին մասնակցութիւն ցոյց տալով»։

Նոյն օրուան թուականով Ժորտանիա կը ստանար ուրիշ հեռագիր մը, ստորագրուած Ղ· Տէր Ղազարեանէ եւ որուն կրկինները ուղղուած էին նաեւ Չխէիձէի, Գեկեչկորիի, Ռամիշվիլիի, թէ Տաղստանի հեծելազօրքը հասած է Խորդալայի կայարանը, որ կը գտնուի Պալաճարիի հիւսիսակողմը, միւս կողմէ՝ տեղեկութիւններ կը հասնին թէ՝ Գանձակէն եւ Թիֆլիսէն զօրք ճամբայ ելած է Պաքուի վրայ։ Խորհուրդը ունի բաւականաչափ ուժեր դիմակալելու համար զանոնք ալ, եւ նոյնիսկ ինքն իսկ հակայարձակման ձեռնարկելու համար։ Բայց կարելիութիւն կայ գործը հաշտութեամբ կարգադրելու, որուն համար անհրաժեշտ է ետ քաշել Թիֆլիսէն եկող ուժերը եւ զրահապատը։

Սէյմի միւսլիման կուսակցութիւնները լաւ կ'ընեն, եթէ Սէյմին չահերը նկատի առնեն լրջօրէն եւ ետ քաշեն իրենց զօրքը որ դէպի Պաքու կը յառաջանայ։ Լաւ կ'ընեն Խորհուրդի եւ Պաքուի կազմակերպութիւններուն ուժերը քայքայելու փորձերէ հրաժարելով...։ Որովհետեւ այս վերջինները զօրեղ են եւ ձեր կարողութենէն վեր է զանոնք ջլատելը։ Հետեւանքը լաւ չ'ըլլար։

Մարտ 27, ժամը 5–ին, ուղիղ հեռագրաթելով Պաքուի Զինուորայեղափոխական Կոմիտէն կը հեռագրէր Սէյմի նախագահ Չխենկելիին.—

«Քաղաքիս մէջ զինեալ հանդէս եկան Վայրենի Զօրամասը, եւ ուրիշ հակայեղափոխական տարրեր, միւսլիմանները եւ հակայեղափոխական ըսպաներէն ոմանք՝ խորհուրդներու իշխանութեան դէմ։

«Խորհուրդներու միացեալ զինուած ուժերը եւ Պաքու գտնուող զօրամասերը ճնշեցին հակայեղափոխական ցոյցը։

«Շարժումը քաղաքացիական կռուի սահմանը չանցաւ։ Մեր առած տեղեկութեանց համաձայն, Սէյմը հակայեղափոխականներու եւ խորհուրդներու թշնամիներու կողմը կը բռնէ...։ Պաքուի բանուորներու կողմէ, առանց ազգի խտրութեան, եւ կուսակցութեանց տարբերութեան, կը նախազգուշացնենք ձեզ որ դուք այդ յանցանքը չգործէք։

Պաքուի խորհուրդի նախագահ՝ Ջափարիձէ
Պաքուի պոլշեւիկներու նախագահ՝ Սաղաշվիլի
Ձախ Էս–էռներու նախագահ՝ Սուխարձեւ

Այս հեռագիրներէն զատ Պաքուի իսլամ մեծահարուստներէն ծանօթ անձնաւորութիւն մը Հ· Զ· Աթ· Թաղիեվ կը հեռագրէր հետեւեալը.—

«Բոլոր Ազգային Խորհուրդներուն եւ Անդրկովկասի Կառավարութեան,

«Պաքուի մէջ հանգստութիւն կը տիրէ։

«Յանուն երկրի բարօրութեան ես իմ քաղաքացիական պարտականութիւնս կը համարեմ յայտարարել ի գիտութիւն ընդհանուրին, որ Պաքուի անցքերը հայ–թաթարական ընդհարումի բնոյթը չունին, թաթարները, բոլոր կռիւներու ժամանակ, թաթարական թաղերը գտնուող հայերուն չդպան, իսկ հայկական զօրամասերը փրկեցին եւ ապաստան տուին 14,000–է աւելի միւսլիմաններու, զորս վերադարձուցին պարսից հիւպատոսին միջոցաւ։

«Իմ ձայնս կը բարձրացնեմ յանուն թշնամութեան դադրեցման։

«Խորապէս կը խնդրեմ որ աջակցիք հաշտութեան եւ անդորրութեան գործին, թող ամէն ոք դիմէ իր խաղաղ աշխատանքին եւ չենթարկուի գրգռութեանց։»

Ստորագրութիւն՝ Հաճի Զէյնապ Աթ· Թաղիեվ

Այս խռովութիւններու ընթացքին Լեւոն Աթաբէկեան, հայ յայտնի մտաւորական, ձախակողմեան գործիչ, շատ համակրելի անձնաւորութիւն մը, թաթարներու եւ պոլշեւիկներու միջեւ խաղաղութիւնը վերահաստատելու եւ արիւնահեղութիւնը դադրեցնելու գերագոյն ջանքի լծուած էր եւ սպիտակ դրօշով կը յառաջանար պոլշեւիկեան զօրագունդերէն դէպի թաթար դիրքերը։ Անոնք գնդակներու տարափով մը ընդունեցին սպիտակ դրօշով մարդը եւ սպաննեցին զայն։

Տոքթ· Լեւոն Աթաբէկեան անուանի գիտնական, հիւծախտի մասնագէտ, իր բժշկական ուսումը առած էր Գերմանիա եւ ճանչցուած էր որպէս յայտնի մասնագէտ։ Ծնած էր 1875–ին, Կովկաս։

Այս ընդհարումներուն մասին Հանրի Պառպիւս, Փարիզի «Ժուռնալ» *թերթին թղթակիցը, որ Պաքու կը գտնուէր իմ հոն ժամանած ատենս, հետեւեալ նկարագրութիւնը կու տայ, օրագրի ձեւով.—*

«Կիրակի, 31 Մարտ 1918։ Փակ են բոլոր վաճառատուները եւ խանութները...։ Միթինկի մը մէջ, թաթար ղեկավարները, մասնաւորաբար Մուսավաթական *լիտերները, յայտարարեցին թէ՝ «Կացութիւնը անհանդուրժելի է այլեւս, խաղաղարար բոլոր միջոցները սպառած են, պոլշեւիկներու եւ մեր միջեւ* մոտուս վիվանտի *մը գտնելու համար։ Կովկասեան հարցը, այլեւս միմիայն զէն ի ձեռին, եւ արեան մէջ կրնայ կարգադրուիլ...»։*

«Շրջելով քաղաքին մէջ, տեսայ պոլշեւիկեան զինուորներ եւ կարմիր պահակներ, որ ճշմարիտ շարժական զինարաններու կը նմանէին։ Անոնք պահակ կը շրջէին փողոցներուն անկիւնը։

«Բազմաթիւ են նաեւ հայ կամաւորները, ինչպէս՝ կացութիւնը չի կրնար անտարբեր թողուլ հայերը։ Անոնց մեծ մասը պոլշեւիկ հակում չունի, սակայն եթէ պոլշեւիկներու եւ թաթարներու միջեւ զինեալ բախում մը պայթի՝ հաւանականութիւն մը որ կ'ընդնշմարեմ՝ խիստ մտահոգութեամբ, թաթար տիրապետութիւնը պիտի հաստատուի Պաքուի մէջ, որ եղերական հետեւանքներ պիտի ունենայ՝ հայոց համար։

«Սակայն հայկական պաշտօնական շրջանակները կը դժկամակին օգնել եւ յաղթանակել տալու պոլշեւիկներուն, ազգային կամ կրօնական գոյն չտալու համար՝ պոլշեւիկեան քաղաքական կնճռին, որ ճակատագրական հետեւանքը պիտի ըլլար՝ իրենց մուտքին՝ պայքարին մէջ

«Արդ, միայն Պաքուի մէջ չէ որ հայեր եւ միւսլիմաններ գերագրգիռ վիճակի մէջ են իրարու հանդէպ, պէտք է զգուշանան որ այն տեղերը ուր հայերը փոքրամասնութիւն են, զոհ չերթան ջարդերու։ Ուստի չէզոքութիւն յայտարարած են հայ պաշտօնական շրջանակները, միջնորդ կը հանդիսանան պոլշեւիկներու եւ թաթարներու միջեւ եւ կը հրաւիրեն խաղաղութեամբ լուծել իրենց վէճը։

«Կէսօրէ ետք ժամը 4-ին թաթարները վերջնագիր տուին պոլշեւիկներուն.—

«Եթէ ժամը 6-ին չվերադարձնէք մեզմէ գրաւուած զէնքերը, գիշերը պիտի գանք զանոնք առնել բռնութեամբ»։

«Անմիջապէս հայոց Ազգային Խորհուրդը հեռախօսով ժամադրութիւն խնդրեց միւսլիման ղեկավարներէն, որպէսզի հայ եւ թաթար պատգամաւորներ խորհրդակցին թաթարներու եւ պոլշեւիկներու միջեւ համաձայնութեան եզր մը գտնելու շուրջ։

«Բայց միւսլիման Խորհուրդի ներկայացուցիչ Ծիվանշիր (Բեհբուտ) կը պատասխանէ թէ՝ «Շատ ուշ է, գործերը իրենց ճակատագրական ընթացքին պիտի հետեւին...»։ Ասոր վրայ հայոց Ազգային Խորհուրդը պոլշեւիկ «գործադիր մարմնին» կը դիմէ որպէսզի թաթարներու պահանջին տեղի տրուի. միեւնոյն ատեն Ազգային Խորհուրդին նախագահը պատրաստակամութիւն կը յայտնէ թաթարներուն տալ՝ այնչափ զէնք որքան գրաւուած է իրենցմէ՝ պոլշեւիկներէն(*), եթէ զէնքերու հարցը լուծուելով կրնայ հեռացուիլ այդ մեծ տագնապը։

«Բայց այս բոլոր դիմումները անօգուտ կը մնան. երեկոյեան ժամը 6-ին առաջին զարկերը կը պայթին, ազդանշանը տալով կռուին։

«Երկուշաբթի, 1 Ապրիլ 1918։ ...Գիշերը կ'անցնի մտահոգութեան մէջ... Հրացանաձգութիւնը անվերջ կը թուի, առտուն կ'ընդհատուի պահ ընդ պահ, թշնամի խորտընկէցներու հանդէս գալովը...։ Ռուսերը եւ հայերը պոլշեւիկներուն յաղթանակը կը ցանկան, զի թաթարներուն յաջողութիւնը քրիստոնեաներու ջարդը կը նշանակէ...։

«Բայց երկու կողմերու յամառութեան նայելով, կռիւը կը սպառնայ յաւերժանալ, որուն հետեւանքը պիտի ըլլայ Գանձակի եւ Տաղստանի միւսլիմաններուն վրայ հասնիլը՝ ուժ տալու համար թաթարներուն։

---

*) Այն միամտութիւնը եւ երկչոտութիւնը թէ՝ թաթարներու բոլոր շարժումները Թուրքիոյ կողմէ ծրագրուած չէին, Ազգ. Խորհուրդին ղեկավարներուն մտային խեղճութիւնը կ'արտայայտէր, եւ որ արժեց՝ Հայաստանի ճակատին խորտակումը եւ Պաքուի հայոցմէ 35,000-ին կոտորածը։ Երկուշաբթի առաւօտեան հայկական զօրքին միջամտութիւնը պոլշեւիկներու կողքին՝ բաւ էր հետագային այդ ջարդը կանխելու։

«Սակայն ժամը 11-ին յանկարծ եզական շարժում մը յառաջ եկաւ. նոր զինուորական միութիւններ կը յառաջանան. հայերն են որ որոշած են գործի անցնիլ։

«Պոլշեւիկները անվստահ՝ իրենց տրամադրելի ուժերուն բաւարարութեանը՝ ձեռնարկը յաջողութեամբ գլուխ հանելու, փութացած են հայերը իրենց միանալու։

«Հայերը, անձկութեան մատնուած պոլշեւիկներու անկազմակերպութենէն, որոշած են հրաժարիլ իրենց խոհեմ չէզոքութենէն։

«...Հայկական խումբ մը Մեթրոփոլ պանդոկը (ուր կը բնակէր այս օրագիրը բռնող լրագրողը, Լ. Թ.) կը կազմակերպուի եւ դիրք կը բռնէ հոն։

«Տանիքին վրայ խորտընկէցներ կը զետեղուին եւ կը սկսին բուռն կըրակ տեղալ Իսմայլիէ շէնքին վրայ (Մուսավաթի Կեդրոնական Կոմիտէի կեդրոնատեղին, Լ. Թ.), ուր ամրացած են թաթար ուժերը։

«Նոյնհետայն աղաղակ մը կը բարձրանայ փողոցէն.

«– Վփերե՛ոտ (Յառա՛ջ)...։

«Եւ հայերը կը խոյանան սուիններն ի փող՝ թաթար թաղամասէն ներս։

«Թաթարներուն օգնութեան կը փութայ Վայրենի Դիվիզիան։

«Արիւնահեղութեան առաջքը առնելու համար, պոլշեւիկները եւ հայերը բանագնաց կը ղրկեն թաթարներուն անուշութեամբ կարգադրելու համար անհամաձայնութիւնը։

«Բանագնացները կը յառաջանան բարձր բռնելով սպիտակ դրօշը։

«Թաթարները զանոնք կը կոտորեն եւ կը հասնին՝ զէնքի հասողութեան։

«Այդ վայրկեանէն սկսեալ, այն թաղերուն թաթարները, որոնք պոլշեւիկներու եւ հայերու տիրապետութեան տակ են՝ կը սկսին հալածուիլ։ Այս կոտորածը կարգ մը աւազակախումբերու կողմէ կատարուեցաւ, որոնք պոլշեւիկ խումբերուն խառնուած էին եւ բարոյը կը ծառայէին կողոպուտի։

«...Երբ գիշերը վրայ կը հասնի, պոլշեւիկները եւ հայերը յաղթական են գրեթէ. սակայն այս յաղթութիւնը հայոց շնորհիւ է, զի անոնք է որ ետ մղեցին նշանաւոր Վայրենի Դիվիզիան։

«...Բազարը հրդեհուած է։

«Չորեքշաբթի, 3 Ապրիլ։ ...Հրդեհը կը շարունակուի..., կռիւը կը վերստանայ իր սկզբնական կատաղութիւնը։

«Թաթարները կը մերժեն զէնընկէցութիւնը եւ անձնատուութեան առաջարկը։ Անոնք յոյս դրած են Գանձակի միւսլիմաններուն եւ Տաղստանի լեռնականներուն գալուն. եթէ իսկապէս դիմանան մինչեւ այս օգնական ուժերուն գալուստը, հայերը եւ պոլշեւիկները պիտի ստիպուին երեք յարձակումի դէմ դնել եւ պիտի ճնշուին։

«Հայերը եւ պոլշեւիկները, իրենց կարգին, անտեղեակ չեն այս վըտանգին։ Ուստի կ'որոշեն շուտ վերջացնել. եւ յանկարծ թնդանօթի հարուածներ կը տիրապետեն հրացանի հարուածներուն։ Արտահանն է, Կասպից ծովու նաւատորմին գլխաւոր ռազմանաւը, որ իր խոշոր թնդանօթներու հարուածներով կը ռմբակոծէ թաթարներու ամրութիւնները եւ դիմադրու-

թեան վերջին կեդրոնները։ Բայց նշանառութիւնը դէշ լարուած է եւ ռումբերը կ'իյնան տուներուն վրայ....։

«Եւ սակայն այս հզօր միջամտութեան բարոյական ազդեցութիւնը մեծ է եւ հայերը նոր յանդգնութեամբ մը կը յաջողին մտնել ամրոցը։ Կը թուի թէ այս վերջին յաջողութիւնը պայքարին վախճանը կ'ազդարարէ։

«Կէսօր է։

«Այս անգամ թաթարները իրենք իսկ կը խնդրեն զինադադարը։ Պոլշեւիկները կը շնորհեն զայն մինչեւ յետ միջօրէի ժամը 3-ը, բայց կ'աւելցնեն որ եթէ այդ ժամուն թաթարները անձնատուր չըլլան, առանց պայմանի, եւ չյանձնեն զէնքերը, պայքարը կը վերսկսի անողոքօրէն։

« Խաղաղութիւնը կը տարածուի քաղաքին վրայ։

«Յանկարծ կրօնական երաժշտութեան ձայներ կը լսուին, ռուս կղերը զգեստաւորուած, հաւատացեալներու ամբոխի մը հետեւը, որուն մեծամասնութիւնը կիներէ կը բաղկանայ, կը յառաջանայ խաչի մը ետեւէն, դէպի թաթարաց թաղը...

«Վախճանն է...։

«Դաժան, ջղաձգօրէն սեղմելով իրենց զէնքերը, այժմ անօգուտ, հայերը դժգոհութեամբ կը դիտեն այս տեսարանը, որ իբր թէ հանդարտեցման փորձ մըն է։

«Հազիւ հոս հանդարտութիւն տիրած էր, եւ շշուկ կը տարածուի Պաքուի մէջ թէ՝ Թիֆլիսի Սէյմը կարեւոր ուժեր կը ղրկէ քաղաքը պաշտպանելու համար...

«Ի՞նչ կը նշանակէր ասիկա։

«Որովհետեւ Թիֆլիսի հետ երկու ամիսէ ի վեր դադրած էին թղթատարական, հեռագրական եւ հեռաձայնական հաղորդակցութիւնները, Թիֆլիս անտեղեակ է Պաքուի անցուդարձերուն. Սէյմի չորս անդամներ, երկուքը թաթար եւ երկուքը հայ, ղրկուած են զօրախումբի մը առջեւէն... ծանօթութեան եւ տեղեկութեան նպատակով։

«...Երկու թաթարները խոհեմութեամբ ետ կը մնան ճամբուն վրայ, մինչ երկու հայերը կու գան մինչեւ հոս... եւ կ'առաջարկեն Պաքուի հայերուն՝ միանալ Թիֆլիսէն պոլշեւիկներուն դէմ յառաջացող մենշեւիկ բանակին։

«Արդ, Պաքուն այս վերջիններուն ձեռքէն վերագրաւել՝ կը նշանակէ՝ զայն թաթարներուն տալ։ (Ընդգծումը իմ կողմէս է. օտար թղթակիցը կը յենուի պաշտպանած տեսակէտիս վրայ թէ՝ հայերը պէտք է յարէին պոլշեւիկներուն, կովկասահայութիւնը ռուսական պաշտպանութեան տակ պահելու համար)։

«Հայերը այս առաջարկին վրայ կը սպառնան Թիֆլիսի մարդոց թէ՝ եթէ Թիֆլիս կոյր կը մնայ, կացութիւնը չըմբռնելու աստիճան՝ պիտի կռուին նոյնիսկ իրենց հայրենակիցներուն դէմ։

«Թիֆլիսի Սէյմին պատգամաւորները կը խոնարհին եւ կը մեկնին, համոզուելով որ ընելիք չունին այլեւս»։

Դժբախտաբար Պաքուի հայկական գունդերուն այս իրատեսութիւնը ո՛չ վճռականութիւն ունէր եւ ոչ ալ յարատեւութիւն, որովհետեւ Ազգային

Խորհուրդը վարողները յեղյեղուկ եւ իրենց ստանձնած պատասխանատուութեան ձեռնհասութիւնը չունեցող ողորմելի մարդիկ էին, Սէյմի հայ պատգամաւորներուն խմորէն եւ դաշնակցական տիպարէն։ Պոլշեւիկներուն միացան շատ ուշ եւ մանաւանդ ոչ վճռականօրէն. եթէ Պաքու իմ ժամանած ատենս այդ միութիւնը կատարուած ըլլար, Մուսավաթին կազմակերպուելէն եւ ռուս զինուորներու գնացքներուն կողոպուտով սպառազինուելէն առաջ, եւ փոխանակ էս-էռներուն քմայքներէն կառավարուելու՝ մենք կը կազմակերպուէինք եւ Շահումեանի հետ կը քալէինք Թիֆլիսի վրայ, եւ գուցէ Էրզրումը փրկուէր։

Չհասկցան որ քաղաքները, գիւղերը, աւանները կը պաշտպանուին ռազմաճակատին վրայ եւ ոչ թէ մէկիկ մէկիկ, սպասելով որ թշնամիին յաղթական բանակները ճակատը խորտակելէ ետք գան զանոնք գրաւել։

Այսպէս, այս պատահական յաղթանակը անհետեւանք մնաց. մէկ կողմէ էս-էռներ եւ միւս կողմէ յեղյեղուկ դաշնակցականներ պոլշեւիկներուն չէին գործակցեր անկեղծաբար, մինչ թաթարները ի վերջոյ հասկցան թէ անմտութիւն էր ստանձնել իրենց ուժերէն վեր գործ մը, որուն համար բաւական էր սպասել օսմանեան բանակին հասնելուն։

Ը) ՆՈՐ ԱՌԱՔԵԼՈՒԹԻՒՆ ՄԸ ԱՆԴՐԱՆԻԿԻ ՀԱՄԱՐ

Անդրանիկ Էրզրումի աղէտէն ետք դարձած էր Թիֆլիս։

Երբ այցելեցի իրեն, տկար էր եւ անկողինին մէջ կը հանգչէր։

Պահանջեց որ պատմեմ Պաքուի դէպքերը, մտիկ ըրաւ լուռ. եւ ի վերջոյ իր բերնէն լսեցի Էրզրումի անլուր ողբերգութիւնը...։

Ան սովոր էր ոգեւորուիլ, խօսած ընթացքին, եւ տարուիլ իր գծած պատկերալից դէպքերու նկարագրութենէն։

Բայց այս անգամ անակնկալի եկած ցնցուեցայ։ Հանդարտութեամբ, տխրութեամբ կը խօսէր, կարծես թէ այլեւս ոչինչ կրնար զայրոյթ եւ զարմանք պատճառել իրեն, հայուն կողմէ։

Երբ մեր փոխադարձ զրուցատրութիւնը սպառեցաւ, պահ մը լուռ մնաց։

Յետոյ յարեց.

– Օգնէ ինծի անկողնէն ելլելու եւ զգեստներս տուր, սա աթոռին վրայ են։

Օգնեցի իրեն, ելաւ անկողնէն սպիտակ գիշերանոցով մը։

Հետզհետէ տուի իրեն աթոռին վրայ ծալլուած իր զգեստները։

Զօրավարի համազգեստն էր. տանապանը լայն կարմիր եզերուած. հագաւ. մոյկերը տուի. ոտքերուն անցուց. անկողնին եզերքին նստած էր։

Մոյկերը հագնելէն ետք ոտքի կանգնեցաւ. տուի ոսկեզօծ ուսադիրներով բաճկոնը. թեւերը անցուց, սկսայ կոճկել։

Յանկարծ առոյգ կերպարանք մը առաւ։

Ճանչցայ իմ Անդրանիկս... որուն փոխարէն պզտիկ անկողնոյ մը մէջ

Թաղուած ծերունի մը տեսնելով արիւնս սառած էր...։

– Քանի՞ տղայ բերիր հետդ, հարցուց։

– Մօտ 2500 հոգի ենք, բայց Պաքուէն բերած զինուորներս կը հաշուեն երեք հարիւր հոգի... Ասոնց մէջ Պաքուէն մէկ հոգի չկայ։

Զօրապետը մտածեց պահ մը, ոգեւորութեան փայլակ մը անցաւ աչքերէն։

Կրկին ինծի դարձաւ.

– Կարծեմ նոր, անձնուէր եւ քաջ զինուորներու պէտք պիտի ունենամ, ըսաւ, մտածելով կարծես անորոշ ծրագրի մը շուրջ։

Անդրկովկաս, անջատ հաշտութեան բանակցութիւններ կը վարէր։

Մենք ցարդ արեւմտահայ դատը միջազգային հարց մը նկատած էինք, եւ մեր պարտականութիւնն էր զայն հետապնդել մինչեւ վերջը, աւելի ազատ պայմաններու տակ, մինչ Կովկասը մեզ համար դարձած էր հեղձուցիչ։ Շահումեան, Անդրկովկասի եւ Հայաստանի առժամեայ կոմիսարը, կը ջանար իր կազմած խորհրդային իշխանութիւնը տարածել Անդրկովկասի վրայ. մեզի համար անկարելի էր Թիֆլիս–Գանձակի ճամբով միանալ անոր։ Ես բացատրեր էի Զօրավար Անդրանիկին հոն տիրող վիճակին մասին։ Արդ, մեզի կը մնար մէկ միջոց մը միայն, անցնիլ Պարսկաստան, ուր Էնզելիէն հեշտ էր հաղորդակցիլ Պաքուի հետ։ Պարսկաստան անցնելու համար՝ պէտք էր բանակցիլ անգլիական զինուորական առաքելութեան հետ, որ Թիֆլիս կը մնար տակաւին, որքան ատեն որ Թուրքիոյ հետ անջատ հաշտութիւն չէր կնքուած։

Ուրեմն, Հայաստանի Ապահովութեան Խորհուրդին միջոցաւ բանակցեցանք այդ առաքելութեան հետ, որպէսզի Անդրանիկ նոր զօրագունդ մը կազմէ արեւմտահայերէ եւ Պարսկաստան անցնելով, մեր պայքարը շարունակէ Դաշնակիցներու կողքին՝ մինչեւ յաղթանակ, Հայաստանի դատը պաշտպանելով։ Այդ օրերուն, լսեր էինք որ Հայկական Լեգէոն մը ցամաք ելած էր Կիլիկիա. եւ եթէ Պաքու հաւատարիմ չմնար Մոսկուայի Կառավարութեան, կրնայինք անգլիական ուժերուն միջոցաւ միանալ Հայկական Լեգէոնին...։ Արդարեւ, յամառ շշուկ տարածուած էր նաեւ թէ անգլիական ուժերը Պարսկաստանի վրայով բարձրացած են մինչեւ Էնզելի եւ կը մտադրէին հաղորդակցութիւն հաստատել Պաքուի պոլշեւիկեան իշխանութեանց հետ։

Շատ վերջէն տեղեկացայ ստոյգ իրողութեան այս տարաձայնութեանց մասին։ Էնզելի հասնող անգլիացիները Պաղտատի զօրաբանակին հետ կապ չունէին, եւ անծանօթ էին Հնդկաստան հաստատուած անգլիական ընդհանուր սպայակոյտին։ Ասոնք հազարեակ մը քաջարի ռազմիկներ էին, որոնք Ֆորէյն Օֆիսի տրամադրութեան տակ դրուեր էին յատուկ ծառայութեան մը համար գործածուելու։

Բանակը կ'անգիտանար զանոնք եւ որեւէ օժանդակութիւն կը զլանար անոնց։

Կովկասի մէջ ոչ ոք տեղեակ էր այս եզական հանգամանքին եւ բանաւոր էր կարծել թէ Պաղտատէն ղրկուած զօրաբաժնի մը յառաջապահ-

ներն էին, որուն նպատակը կ'ենթադրուէր Պաքուի սպառնացող Թրքեւգերմաններուն, դէպի Հնդկաստան ճամբան կարել Անդրկասպեանէն, եթէ ոչ Պաքուի դիմադրութեան օժանդակել, արգիլելու համար որ նաւթահորերը գերմանացիներուն ձեռքը չիյնան։

Առ այժմ անմիջականը ճգնաժամային կացութեան մը դիմագրաւել հարկ էր։

Ճգնաժամը հայկական բանակին մէջ կը տիրէր։

Անդրանիկի հրաժարականին իսկոյն ընդունուիլը այն տպաւորութիւնը թողեր էր թէ՝ Ազգային Խորհուրդի պարոնները մեծ բեռ մը թօթափած ըլլային ժողովրդական Հերոսէն ազատելով։ Արդ, զօրքը այժմ կը բաղկանար դրեթէ արեւմտահայ երիտասարդ ուժերէ, եւ չէր կրնար երեւակայել թէ հայուն ոգին անձնաւորող, ազգին յոյսը խորհրդանշող Դիւցազունը տագնապին մէջէն յանկարծ չքացուի, հեռացուի։

Կամաւորական շրջանէն դիտած էի հայ զինուորին առասպելական վստահութիւնը Անդրանիկին վրայ. անոր հրամանին տակ մարտ դացողը համոզումն ունէր որ ինքն ալ, անոր պէս անհպելի կը դառնայ թշնամի գնդակին։

Փառասէր եւ կուսակցական կիրքէ տարուած ղեկավարներ իրենք զիրենք համոզած էին թէ Անդրանիկի համբաւը իրե՛նք է որ ստեղծած են ոչինչէն... եւ կրնան մատի հարուածով մը զայն ջնջել։ Անդրանիկը չէզոքացուցած էին, կը մնար զայն վարկաբեկել եւ մոռցնել։

Հայրենիքը վտանգի տակ էր, զայն պաշտպանող սակաւաթիւ քաջերը զէն ի ձեռին կը դիմէին դէպի մահ... եւ ճղճիմ մարդիկ կը հեռացնէին այդ քաջերուն առաջնորդող Ոգին՝ զանոնք դէպի յաղթանակ վարելու դիրքէն։

– Քանի որ մեր ընտրած հրամանատարը մեզմէ հեռացուցիք, մեզի ալ պէտք չունիք ուրեմն, – կը տրամաբանէր զօրքը, եւ տագնապը խռովքի ընթացք կ'առնէր։

Հայաստանի Ապահովութեան Խորհուրդը, այս ծանրակշիռ կացութեան հանդէպ, Ապրիլ մէկին հրատարակեց հետեւեալ կոչը։

Թ) ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԵՒ ԶՕՐՔԸ

ԿՈՉ

«Ֆրոնտի դրութեան կրիտիքական լրջութիւնը պարտք կը դնէ Հայաստանի Ապահովութեան Խորհրդի վրայ յայտարարել որ Թուրքահայ զօրամասին զինուորները իր կազմութեան սկիզբէն եւեթ գտնուելով Կորբուսի հրամանատար Զօր. Նազարբէկեանի հրամանատարութեան ներքեւ, ամէն մէկ զինուոր պարտաւոր է ամենախիստ կարգապահութեամբ հնազանդիլ հրամանատարութեան կարգադրութիւններուն, այն գիտակցութեամբ, որ ամենադոյզն անկարգապահութիւնը, այս լուրջ րոպէներուն, կրնայ աղէ-

տարբեր հետեւանքներու յանգիլ: Ամէն մէկ զինուոր պէտք է գիտնայ թէ ճակատի միակ պատասխանատուն վերին հրամանատարութիւնն է, որու պաշտպանութեան է յանձնուած այսօր ողջ հայութեան ֆիզիքական գոյութիւնը: Հետեւաբար, ամէն մէկ քայլ որ խախտելու բնոյթ ունենայ ճակատին գլխաւոր ուժը, հարուած պիտի նկատուի հայութեան սրտին, եւ իբրեւ այդպիսին բնականաբար պիտի ենթարկուի ամենախիստ պատիժի:

«Հայաստանի Ապահովութեան Խորհուրդ»

⁂

Ինչպէս ըսի, Պաճուէն ինծի հետ եկած ուժերը Թուափսէի մէջ բազմացան եւ Պաքու հասանք 3000-ով. ասոնք մեզի ղրկուած էին Օտեսայէն, Խրիմէն, Ռոստովէն եւ Սիպերիայէն: Բոլորն ալ արեւմտահայ կամաւորներ էին:

Թիֆլիսի Արսենալը յանձնուած ըլլալով Հ. Ա. Խորհրդին որպէս զօրանոց, անոր պահեստի գունդերուն կեդրոնն էր, ուր ունէին 4000-ի մօտ ուժ մը: Իմ բերած զինուորներս ալ աւելցան այդ ուժին վրայ: Բոլորն ալ զինուած էին եւ մեծ քանակութեամբ ռազմամթերք կար զինարանը:

Օսմանեան բանակը որ իբր թէ պիտի կանգ առնէր 1914-ի ռուսեւթուրք սահմանագլուխին վրայ, Տրապիզոնի մէջ անդրկովկասեան պատուիրակութենէն պահանջեց Կարսը, Արտահանն ու Պաթումը, եւ նոյնիսկ Անդրկովկասի «Անկախութիւնը» հաստատելէ առաջ Պաթում մտաւ եւ Հայաստանի ճակատին վրայ ալ անցնելով 1914-ի սահմանագիծը՝ կը քալէր Կարսի վրայ և հասած էր Նովօ Սելիմ: Պրեստ-Լիթովսկի պայմանագրութիւնը չէր յարգեր, ինչպէս որ արդէն Գերմանիա չէր յարգեր: Եւ Վեհիպ փաշա կ'ըսէր որ իր զօրքը պիտի յառաջանար մինչեւ որ ռուսական զօրքի հանդիպէր:

Սէյմի դաշնակցական Ֆրակցիան եւ Ազգային Խորհրդի դաշնակ խմբակցութիւնը ուզելով մինչեւ յետին ծայրայեղութեան սահմանները շահագործել Անդրանիկի հրաժարման փաստը՝ Հ. Ա. Խ.-ին յայտարարեցին թէ պէտք է «կամաւորական գունդերին վերջ տալ»: Կամաւորական գունդ ըսելով կ'ակնարկուէր խմբապետներ Սեպուհի եւ Մուրատի գունդերուն, որ արդարեւ կամաւորներէ կազմուած կրնային համարուիլ, թէեւ ընդհանուր զօրակոչի ենթարկուած արեւմտահայերէ: Սակայն այդ մարդիկ «կամաւորներ» կ'ուզէին նկատել նաեւ Հայաստանի Երկրապահ Զօրամասի զինուորները, որոնց կամաւորութիւնը կը կայանար, զօրահաւաքի ենթարկուած ըլլալնին լսելնուն վայրկեանին իսկոյն զօրագրութեանց դրասենեակները կամ զօրանոց ներկայանալնին:

Արսենալի մէջ կեդրոնացած զինեալ արեւմտահայ ուժերն ալ կը պահանջէին Անդրանիկի իրենց գլուխը անցնելով ճակատ մեկնիլը:

Վրացի ազգայնական խմբակը 1914-էն գաղտնի համաձայնութիւն կնքած էր Թուրքերուն հետ: Մենշեւիկները, որ պոլշեւիկներէն առաջ առաւելակշիռ դիրք ունէին եւ կը տիրապետէին Բեթրոկրատի առժամեայ կառավարութեան դահլիճին, Լենինի իշխանութեան գլուխ գալէն ի վեր Թիֆլիս

քաշուած՝ Էնվեր փաշային գործիքը դարձեր էին եւ թրքական օրիանդացիա կը խաղային Մուսաւաթին հետ՝ անխելք հայերու խմբակ մը քաշելով իրենց դժխեմ խաղին մէջ: Այս դաւարկունները կասկածով կը նայէին Արսենալի մէջ մեր ունեցած ուժին, զի այդ զինուորական ուժով Հ. Ա. Խ. տէրն էր դրեթէ Թիֆլիսի, մանաւանդ որ Սէյմին եւ Թուրքերու Տրապիզոնի մէջ սարքած խարդաւանքները ոչ միայն Մոսկուան կը զայրացնէին այլ նաեւ Դաշնակիցները կը մղէին մեզ նկատել միակ զօրավիգը, որքան ալ ազգերուն՝ իրենց թշնամիին դէմ:

Մենշեւիկ-Մուսաւաթները, Հայ Ազգային Խորհուրդին կամ դաշնակցականներուն միջոցաւ, կ'ուզէին ճնշում բանեցնել մեր վրայ, որպէսզի Արսենալը զինաթափ ընենք...:

Վ. Փափազեան, Հ. Ա. Խ.-ի նախագահն էր միշտ, բայց բաւական ատենէ ի վեր բացակայ էր Թիֆլիսէն եւ Երեւան էր: Իրեն փոխանորդ նշանակեր էր Պարոյր Լեւոնեանը, Գարեգինի կրտսեր եղբայրը, աշուղ Ջիւանիի որդին: Պարոյր դաշնակցական էր, բայց Անդրանիկի հանդէպ խորին յարգանք ունեցող անձ մըն էր եւ մեր մօտիկ բարեկամն էր:

Այս յիմար կամակատարութեան լծուելով, դաշնակ Ֆրակցիաները սխալած էին, իրենց յաջողութեան յոյսերը գերգնահատելով:

Ի հարկէ չյաջողեցան:

Սակայն Արսենալի մեր զօրքը անհամբեր կը դառնար:

Այս անհամբերութիւնը հասաւ պոռթկալու աստիճանին եւ զօրքը ապստամբեցաւ:

Անդրանիկ ստիպուեցաւ երթալ անձամբ Արսենալ եւ տեսնել զանոնք, խօսիլ անոնց հետ եւ խոստանալ թէ մօտ ատենէն ամէն թիւրիմացութիւն կը վերնայ եւ իրենց փափաքները կ'իրականանան:

Դժուար է երեւակայել հինգ հազարի մօտ այս տղաքը, որոնք դելիրգլու խանդավառութեամբ ընդունեցին իրենց պաշտելի դիւցազնը եւ երբ զօրանոցէն հեռացանք, անոնք կը պարէին ուրախութեան կանչերով:

Հայաստանի Խորհուրդը գաղտնապահութեամբ զբաղեցաւ զինուորներու խնդրոյն կարգադրութեամբ եւ, հակառակ Վ. Փափազեանի Երեւանէն քաշած հեռագիրներուն, որոնցմով ան կը թելադրէր անմիջապէս ընդունիլ Անդրանիկի հրաժարականը, Հ. Ա. Խորհուրդը, յատկապէս իր ռամկավար եւ հնչակեան անդամներուն – արդէն դաշնակցական անդամները առաջին օրէն բացակայ էին – աշխատանքով, որոշեց կազմութիւնը՝ Առանձին Հարուածող Զօրամասի մը, Անդրանիկի հրամանատարութեամբ:

Ընդհանուր հրամանատար Զօր. Նազարբէկեան յայտնեց իր համաձայնութիւնը:

Հ. Յ. Դ. դիկտատորական ձեւերով սադրանքներ սարքեց արգելք ըլլալու համար:

Ահա թէ ի՛նչպէս:

«Հայկաշէն» ամսագրին հրատարակած մէկ թռուցիկէն քաղելով կ'արտատպեմ հոս այդ սադրանքներուն փաստական մասերը:

Թռուցիկը կը կրէ «Ազգային կեանքը վարագոյրի ետեւ» վերնագիրը:

«Հայաստանի Ապահովութեան Խորհուրդը, իր հետեւեալ անդամներով, Ա. Թերզիպաշեան, Յովհաննէս Յակոբեան, Տոքթ. Հայկ Վառվառեան, Հրանդ Գալիկեան, Ժիրայր Միրզախանեան, Պարոյր Լեւոնեան եւ Արտակ Դարբինեան, ամսոյս 2-ին (Ապրիլ 1918) գացին Զօր. Անդրանիկի մօտ խնդրելու որ Առանձին զօրամաս մը կազմակերպէ անմիջապէս եւ մեկնի ռազմաճակատ»։

Այդ զօրամասը առաջին հերթով պիտի մեկնէր բնականաբար ենթարկուելով զինուորական իշխանութեան, կապ չունենալով Հայաստանի Երկրապահ Զօրաբաժնին հետ։ Զօր. Անդրանիկ սիրով ու պատրաստակամութեամբ ընդունեց եւ յանձն առաւ մեկնիլ, նկատի չունենալով զօրախումբին քիչ թիւը (*արդարեւ, այս գունդը պիտի ունենար* 1000–1500 *հոգի, Լ. Թ.*), *որովհետեւ անհաւասար կռուի մէջ՝ միեւնոյն թշնամիին դէմ՝ եղած է ան բազմաթիւ անգամներ եւ թշնամին շատ լաւ գիտէ այդ։*

Հայաստանի ազատութեան անկեղծ զինուորը երբեք նկատի չ'առներ իր դիրքը, անիկա դուրս կու գայ նոյնիսկ իբր պարզ զինուոր։

...Հայաստանի Ապահովութեան Խորհուրդը դիմած է Անդրանիկի հետեւեալ պաշտօնագրով։

Պատնէշ

Հայաստանի Ապահովութեան Խորհուրդ, Թիֆլիս

Թիւ 52

Գեներալ Անդրանիկին,

Հայաստանի Ապահովութեան Խորհուրդը ի նկատի առնելով Էրզրումի անկումէն ետք ստեղծուած ճակատի ծանր դրութիւնը, ինչպէս նաեւ Ձեր հրաժարականէն յառաջացած դժուարութիւնները, Երկրապահ Զօրամասի վերակազմութեան գործի մէջ կապուած տեխնիկական, յարաբերական եւ այլ պայմաններու հետ. միաժամանակ խորապէս գնահատելով ներկայ ճգնաժամային օրերուն Ձեր զինուորական փորձառութենէն եւ հմայքէն օգտուելու անհրաժեշտութիւնը՝ որոշեց խնդրել Ձեզմէ որ շուտափոյթ կերպով ձեռնարկէք մի զօրամաս կազմել Ձեր հրամանատարութեան ներքոյ մարզուած եւ անձնուէր ուժերէ եւ փութաք ճակատի պահպանութեան։

Աւելորդ է աւելցնել Խորհուրդիս վստահութիւնը Ձեր հմայքին ու փորձառութեան որ իրապէս քով բերէ գէթ հազար հոգի, որոնք ընդունակ ըլլային անձնազոհութեան՝ Ձեզ հետեւելու մեր արիւնոտ դատին համար։

Քաջայոյս ենք որ շուտով այդ թիւը պիտի բազմանայ զուգընթաց՝ Ձեր զօրամասի սխրագործութեանց, որուն աներկբայ ենք։

Հ. Ա. Խ.ի կողմէ՝

Վ. Նախագահի՝ — *Անդամ քարտուղար՝*
ՊԱՐՈՅՐ ԼԵՒՈՆԵԱՆ — *ՀՐԱՆԴ ԳԱԼԻԿԵԱՆ*
Մարտ 21, 1918

Զօր. Անդրանիկ գործի կը սկսի որպէսզի պատրաստութիւն տեսնէ էշելոնները *ճամբայ հանելու եւ ինքն ալ անմիջապէս մեկնելու։*

Բայց յանկարծ հետեւեալ նամակը կը ստանայ Հ. Ա. Խորհուրդի առժամեայ նախագահ Պր. Պարոյր Լեւոնեանէ.—

Պատնէշ

Նախագահ
Հայաստանի Ապահովութեան Խորհուրդին

27 *Մարտ* 1918 *Թ., ժամը* 2*-ին*

Սիրելի Անդրանիկ,

Հայաստանի Ապահովութեան Խորհուրդը աչքի առաջ ունէր տեսնել Ձեզ առաջաւոր դիրքերում, ձեր անձնուէր ընկերներու հետ միասին, այս կրիտիկական րոպէին, երբ ամբողջ հայ ժողովուրդի գոյութիւնը ահաւոր վտանգի առաջ է կանգնած, եւ Ձեզ հետ միասին ունեցաւ խորհրդակցութիւն այդ մասին։

Սրանով ես որպէս անհատ եւ գուցէ որպէս Ապահովութեան Խորհուրդի ժամանակաւոր նախագահ խնդրում եմ յայտնէք թէ կը ցանկայի՞ք արդեօք կատարել Ապահովութեան Խորհուրդի այդ բաղձանքը, որպէսզի ես կարողանամ անմիջապէս այդ մասին մտնել հեռագրական բանակցութեան մէջ՝ հայկական կորպուսի հրամանատարի հետ՝ այդ գործին պաշտօնական բնոյթ տալու համար։

Սրանով յայտնում եմ որ ինչպէս ռուսահայոց Ազգային խորհուրդը նոյնպէս եւ բժիշկ Զաւրիեվը Ապահովութեան խորհուրդի այդ ցանկութեանը միանգամայն դէմ են, այն պատճառաբանութեամբ թէ Ձեր առանձին զօրամաս ունենալը կը քայքայէ մնացած բոլոր տաճկահայ զօրամասերը, որտեղից զինուորները պիտի օգտուին առիթից ասելու թէ մենք գնում ենք Անդրանիկի մօտ, եւ այդպիսով քայքայեն իրենց զօրամասերը, մանաւանդ որ վերջիններս կիսաքայքայուած դրութեան մէջ են եւ Ազգային խորհուրդը աշխատում է կարգ ու կանոնի դնել։

Խորին յարգանքներով եւ սիրով Ձեզ միշտ նուիրուած,

Պ. ԼԵՒՈՆԵԱՆ

«Հայկաշէն» *իր այս թռուցիկին մէջ հրատարակութեան տալով Պարոյրի նամակը, շատ նեղ կացութեան մատնած կ'ըլլար այս վերջինը, որ անկեղծ երիտասարդ մըն էր եւ շատ մեծ սքանչացող մը հայոց Դիւցազնին։*

Երբ «Հայկաշէն»*ի թռուցիկէն իմացան դաշնակցականները, թէ ան Անդրանիկի հաղորդած էր ընկեր Զաւրիեվի եւ Ազգային Խորհուրդին նենգամիտ պատճառաբանութիւնները՝ զինք հայոց զինեալ ուժերէն դուրս նետելու համար, խիստ կատղեցան եւ սպառնացին* շարքերից դուրս շպրտել զայն. Պարոյր Լեւոնեանը։ *Ան ուրեմն, միակ դաշնակցականը եղաւ Անդրա–*

նիկին հաւատարիմ մնացող, որ Ռամկավարներու եւ Հնչակեաններու հետ, Հայաստանի Ազատագրութեան Խորհուրդին է՛ն մնայուն պարծանքը եղող ձեռնարկը կերտեցին, ստեղծելով Անդրանիկի հարուածող զօրամասը, որ արեւմտահայոց մղած գերագոյն պայքարը պանծացուց՝ Թուրքերու հետ հաշտութիւն կնքող դաշնակցականներու Հայաստանը սարկացնելէն ետք, — Նախիջեւանէն մինչեւ Ղարաբաղ արձագանգող սխրագործութիւններով։ Եւ եթէ Պաքու մնար միացած Շահումեանի շուրջը՝ ան պիտի հասնէր Պաքու՝ հաւատարիմ ռուս ժողովուրդին եւ անոր պետութեան, ինչպէս որ մնաց հաւատարիմ՝ Երրեակ Համաձայնութեան մինչեւ Նոյեմբերի զինադադարը։

Պարոյր, 1919-ին յիշեցուց այս պարագան Թիֆլիսի «Աշխատաւոր»ին մէջ, երբ դաշնակցականները կը փորձէին Անդրանիկի փառքը կրկին խլրացնել, փորձելով անոր ճակտին իրենց հիւսած փշեպսակը լուսապսակի վերածել... — Ի՛նչպէս. դուք տարի մը առաջ իմ բռնած դիրքիս համար քիչ մնաց որ զիս կուսակցութենէն վտարէիք...։

Այս խօսքով կ'ակնարկէր հարուածող զօրամասի փառաբանութեանը, հաւասարապէս՝ ռուսերու թէ Դաշնակիցներու կողմէ։

Պարոյրի նամակէն կը յայտնուի որ, իրենց իսկ խոստովանութեամբ, հայրենիքը պաշտպանող ջիղը բանակին համար՝ Անդրանիկն էր. ուրեմն զօրքին քայքայման առաջքը առնելու միջոցը Հերոսը հեռացնելը չէր, այլ լայն կապելը բանակին։

Զուգեցին որ «զօրքը երթայ Անդրանիկի մօտ» ...եւ Կարնոյ ամրութիւնները թշնամիին յանձնելէ ետք՝ բացին նաեւ Կարսի դռները։

ժ) ՎԱՆԻ ՕԳՆՈՒԹԵԱՆ ՓՈՐՁ

Մարտ 30-ի գիշերը, ամէն պատրաստութիւն տեսնելէ ետք՝ Անդրանիկ կառախումբ նստաւ եւ ճամբայ ելաւ դէպի Ալեքսանդրապոլ, ուր կազմակերպելով իր զօրքը պիտի մեկնէր ռազմաճակատ։

Զօրապետը իր հետ առաւ ընտրովի, 700 զինուոր իմ բերած տղոցմէս, որոնց «Սիպերեան Գունդ» անունը տուեր էին Արսենալի մէջ։ Իմ հաւատարիմ Սմբատը, որ Էջմիածնի մէջ էր, 300 այրուձիով, պիտի գար միանալ Զօրապետին։

Մեր ծրագրին համաձայն, նախ Անդրանիկ պիտի մեկնէր Ջուլֆայի ուղղութեամբ, պաշարեալ Վանի օգնութեան հասնելու եւ անկէ ետք մեր ծրագիրը գործադրելու։ Գալով Վանի, յիշատակած եմ արդէն թէ Անդրանիկ Կարինէն քաշուելէ առաջ ստիպողաբար նահանջեց, սակայն Վան վերադարձած ժողովուրդին ղեկավարները յամառած էին մնալ հոն եւ պաշարուիլ՝ քան լքել վերջնականապէս քաղաքը։ Երեւան ծուարած Արամները եւ այլ համախոհներ մոռցեր էին Հայաստանի հին կորիզը եղող ոստանը, Անդրանիկ՝ չէր մոռցած Վանը եւ մտածումը թէ տասնեակ հազարաւոր հայեր պաշարուած՝ օրհասական պայքար կը մղէին հոն, ոխերիմ թշնամիին դէմ՝ իր մղձաւանջը դարձեր էր. եւ մենք, իր մտերիմները, կը բաժնէինք այդ անձկութիւնը։

Մեր ծրագիրը խիստ գաղտնի պահուած էր, արդէն մեր զօրամասին տրուած Առանձին մակդիրը նպատակ ունէր յատկանշել անոր որոշ անկախ հանգամանքը՝ բանակէն։

Դարձեալ քանի մը խօսք Վանայ մասին։

Արեւմտահայ խորհրդաժողովէն եւ արեւմտահայոց զօրահաւաքէն իսկ՝ Վան անմասն մնացած էր մեր շարժումէն։

Երբ Էրզրումի նահանջը տեղի ունեցաւ, Զօր. Անդրանիկ հեռագրեց Վան որպէսզի պաշարման վտանգէն խուսափելու համար նահանջեն... սակայն անոնք յամառեցան եւ մնացին, կառչած՝ Հայկական Դատի օրրանին։ Որոշած էին մնալ հոն եւ պաշարուիլ։

Հիմա ամէն կողմէ շրջապատուած թշնամիէն, որ վերստին տէր դարձած էր մեր աշխարհին, Թրքահայաստանի մթագնած երկնքին Վանը կ'արձակէր վերջին դողդոջուն շող մը։

Վանի յամառ դիմադրութիւնը կը շարունակուէր դեռ, երբ Թուրքերը բանակած էին Կարսի դէմ։ Ոչ մէկ լուր կար պաշարեալ ժողովուրդէն եւ ոչ ոք կը զբաղէր անոնցմով Կովկասի մէջ, բացի Անդրանիկէն։

Բայց երբ Մարտ 30-ին, Անդրանիկ գիշերով ճամբայ կ'ելլէր դէպի Ալեքսանդրապոլ, շշուկ ելաւ թէ Վան ինկեր էր։ Մօտ 30,000 հայերուն կեանքը վտանգուած էր այդպէսով, փակուած Վանի մէջ, մահը աչք առած կամովին։

Աւելի վերջը երբ անոնց ղեկավարները յաջողեցան Կովկաս հասնիլ, հարցուցի բարեկամիս՝ Հմայեակին թէ ի՛նչ էր իրենց այդ խիզախ քայլին նպատակը. պատասխանց ան.

— Կովկասի նեխած մթնոլորտին մէջ կրկին դարձ մը կը նշանակէր մեզի համար գալ փտիլ վերջնականապէս։ Լաւագոյն էր մեռնիլ մեր երկրին այգեստաններու արեւին տակ։ Ճակատագիրը այլապէս տնօրինած էր։ Վերադարձանք այս զզուելի կազմալուծման ճահիճը, թօքախտաւորուելու...։

Անդրանիկ շատ մտահոգ էր Վանի վիճակով, բոլորս ալ այդ հոգը կը զգայինք եւ կ'ուզէինք ժամ առաջ հասնիլ Ջուլֆա, ճեղքել Պարսկաստանէն և օգնութեան երթալ Վանի, նորէն կռուել հայրենի երկրին հողին վրայ։

Վահան Թոթովենց եւ ես մէկ երկու օրէն պիտի ճամբայ ելլէինք մեր կարգին դէպի Ալեքսանդրապոլ, Անդրանիկի միանալու. ետ մնացեր էինք, որովհետեւ Հ. Ա. Խորհուրդը քիչ մը ետ մնացած էր Անդրանիկի խոստացուած անհրաժեշտ դրամը պատրաստելու, խոստացուած էր նաեւ հայթայթել ենթասպաներ՝ սպայակոյտի կազմը լրացնելու համար։ Խորհուրդին խնամատարութեան նախագահը Յովհաննէս Յակոբեանի հետ կը կարգադրէր այդ բոլորը, եւ ես պիտի տանէի հետս Ալեքսանդրապոլ՝ Անդրանիկի։

Ապրիլ 1-ին արդէն տեղեկացանք թէ Վանի ժողովուրդը, յամառ դիմադրութենէ ետք, հարկադրուեր է հեռանալ։ Տեղի ունեցեր են ուժգին կռիւներ, ի վերջոյ ժողովրդեան մէկ մասը, 15,000 հոգի Ոստանի եւ Առնիսի

ուղղութեամբ յաջողեր է հասնիլ Իգտիր: Քաղաքին եւ շրջակայքին բնակչութիւնը Բերկրի–Պայազիտ գիծը իր դէմ կտրուած գտնելով դիմեր է դէպի Պարսկաստան, երկու թեւով. Ս. Սարայի ճամբով ուղղուելով Խոյ, իսկ Խոշապի ճամբով՝ դիմեր է Սալմաստ:

Վանայ այս բնակչութեան Պարսկաստան հասնելուն լուրը դեռ չէր ստացուած:

Այս առաջին տարաձայնութենէն ետք ստացանք ուրիշ լուրեր, որոնց համաձայն բնակչութենէն 22,000 հոգի Խոշապի եւ Պատուփ ճամբով հասեր է Պարսկաստան:

Այս տեղեկութիւնները հաղորդուած էին «Վան Տոսպ» ամկավար թերթին 1918 Ապրիլ 1, թիւ 10–ի եւ Ապրիլ 15, թիւ 11–ի մէջ:

«Վան Տոսպ»ի նոյն թիւ 11–ին մէջ կը կարդայինք որ Ջուլֆայէն խնդրած էին դրամական անմիջական օժանդակութիւն հասցնել իրենց:

Բայց այդ օրերուն տիրող խառնակ կացութիւնը այնպիսի ծանրակշիռ համեմատութեան հասած էր, որ Գլխաւոր Խորհուրդը չէր գիտեր ի՛նչ միջոցաւ հասցնել այս օժանդակութիւնը: Ճամբաները մէկ օրէն միւսը փակուած էին, Ջուլֆայի երկաթուղին կտրուած էր «թաթար» աւազակախումբերէ, պատամբներ կղզիացուցեր էին նոյն գծին հաղորդակցութիւնը Թիֆլիսի հետ, մանաւանդ հայոց համար վտանգաւոր դարձեր էր խլամ շրջաններէ անցքը:

Աւելի ետք՝ Ջուլֆա գացող այս փախստականներէն մաս մը յաջողած էր հասնիլ Երեւան:

Երբ կը պատմէի ռուսահայոց համագումարին ընթացքին պատահած միջադէպը, եւ «Հայաստան»ի մէջ լոյս տեսած հաղորդագրութիւնը, որով Անդրանիկ կ'ըսէր թէ՝ Դաշնակցութեան հետ կապ չունէր, զուշակեր էի պատահելիքը:Հ. Յ. Դ. պայքար պիտի շղթայազերծէր Դիւցազնին դէմ, զայն վարկաբեկելու համար: Անշուշտ պիտի չյաջողէր, բայց ազգը պիտի տուժէր անդարձ կերպով այս անարդ դաւաճանութենէն: Ընթերցողը ցարդ հետեւողականօրէն կրցաւ տեսնել, թէ ի՛նչպէս ստուգուեցաւ այս եղելութիւնը, որ շարունակուեցաւ մինչեւ Ղարաբաղ առաքումը տերորիստի մը, Անդրանիկը սպաննելու համար...:

Ապրիլ 2–ի իրիկունն էր: Անդրանիկի եւ Առանձին Հարուածող Զօրամասին դէպի Ալեքսանդրապոլ ճամբայ ելած գիշերուան յաջորդ իրիկունը, «Հայաստան»ի խմբագրատան շէնքին մէջ հաւաքուած էինք, Վահան Թոթովենց, գնդապետ Թորգոմ, Ներսէս Դշխոյեան եւ կը խօսէինք օրուան կացութեան շուրջ:

Անդրանիկի մեկնումը տեղի ունեցած էր հակառակ դաշնակցական ընդդիմութեան:

Փարիզի «Ապագայ»թերթին մէջ հրատարակուած եւ յետոյ իբրեւ պրակ լոյս տեսած է Դիւցազնին զրոյցը թերթին խմբագրութեան հետ, «Զօրավար Անդրանիկ կը խօսի» խորագրով, եւ որուն մէջ Անդրանիկ հետեւեալ ակնարկութիւնը կ'ընէ այս մասին.–

...Ամբողջ երեք ամիս ինծի դէմ յարուցուեցան դաւադրութիւններ,

եւ եղան հալածանքներ: Եւրոպացի զօրավար մը, գնդապետ մը, հիւպատոս մը եւ ուրիշ պաշտօնեայ մը օր մը զիս կանչեցին եւ ըսին հետեւեալը.–

– Անդրանիկ, շատ կը ցաւինք որ քու ոտքիդ տակը կը փորեն եւ փուշեր կը ցանեն որպէսզի յաջողութիւն չունենաս:

Գնդապետ Թորգոմ, որ նոր միացեր էր մեզի, կը յայտնէր իր տարակոյսը մեր ծրագրին յաջողութեանը եւ ինքն ալ յուսահատած էր Կովկասէն, եւ չէր կարծեր որ կարելի ըլլար որեւէ ձեռնարկ յաջողցնել այս միջավայրէն սկսելով:

– Հոսկէ հեռանալու ենք... Պիտի չթողուն որ Անդրանիկի նոր առաքելութիւնը յաջողի, քանի որ «այս մարդիկը» կը տիրեն հրապարակին վրայ, քանի որ հաւատածական տիրապետութեան մոլուցքէն բռնուած են, քանի որ կ'ատեն Զօրավարը, անօգուտ բան է... Չեմ հաւատար որ ձեր ծրագիրը կը յաջողի... Մինչեւ վերջը դաղտնի չէք կրնար պահել, պիտի չձգեն որ Ջուլֆան անցնիք... Իսկ եթէ յաջողիք իսկ՝ մինչեւ անգլիական ուժերուն հասնիլը մօտեցնելու համար՝ Եկէք հեռանանք այստեղէն, փորձենք Ռուսաստան անցնիլ եւ հոնկէ պոլշեւիկ ուժեր բերել, գրաւել Կովկասը: Լսեցի որ մարդիկ հասած են Վլատիկովկաս, գերմանացիները Դարիալի կիրճը հասնելէ առաջ՝ ռուսերը անցնին... եթէ գիտնայինք թէ ի՛նչ է Ռուսիոյ դրութիւնը, կրնայինք գաղափար մը կազմել մեր յոյսերուն կարելիութեան վրայ... զուցէ ցնորք չէ. «կամենալը կարենալ է», կ'ըսեն գաղիացիները. անկարելի բան չկայ... իսկ եթէ ոչ՝ կ'անցնինք Եւրոպա... Փորձենք Կիլիկիայէն մտնել եւ մեր դատը հետապնդել, լաւագոյն յոյսերով, քանի որ հոս ոգի չկայ, աւիւն չկայ... կայ՝ դաւաճանութիւն, մատնութիւն, անձնասպանութեան ձգտում...

Եւ գնդապետը գլանիկը վառեց, կռթնեցաւ ձեռնափայտին, որովհետեւ ոտքը վիրաւորուած էր Էրզրումի մարտին, եւ յօդացաւէ բռնուած. իր սեւեռուն գաղափարները փայփայելով մտքին մէջ, հրաժեշտ առաւ մեզմէ:

Մնացինք երեքս:

Սենեակը մութցած էր գրեթէ, ճրագը վառելու մասին չէինք մտածեր. տիրող կիսախաւարը կը ներդաշնակուէր մեր հոգեվիճակին: Թորգոմի մենախօսութիւնը մեզի կը թուէր կովկասցիներու կողմէ մեզի համար ըստեղծուած յուսահատական վիճակին արձագանգը...:

Լուռ էինք:

Լաւ էր այդպէս: Դուրսի կեանքը կը շարունակուէր անշուշտ, բայց մենք լռութեամբ պարուրուած կրնայինք պահ մը մոռնալ զայն: Թիֆլիսի գիշերային եռուզեռը սկսած ըլլալու էր լապտերներու լուսավառութեան տակ, Չաչկա Չայերը լեցուած՝ համազգեստաւոր դասալիքներով, գեխ կեանքով:

Բայց մենք կը մնայինք թմբիրի մէջ, լռակեաց:

Յանկարծ լռութիւնը խզուեցաւ աղմկալի կերպով:

Դուռը բացուեցաւ. եւ լոյսը ողողեց սենեակը:

Մէկը մտած էր եւ ելեկտրական կոճակը դարձուցած:

Ռումբի պէս ներս մտնողը Պոնափարթեանն էր:

– Իմացա՞ք սարսափելի լուրը, – ոռնաց ան սուր ճիչով մը։

– Ի՞նչ լուր։

– Անդրանիկը…

Երեքս մէկ ոտքի ցատկեցինք։

– Ի՞նչ ըսել կ'ուզես, շո՛ւտ խօսէ…

– …

Պօնափարթեան յուզումէն կը խեղդուէր կարծես. փոխանակ պատասխանելու, ինկաւ աթոռին վրայ, ուր պահ մը առաջ Թորգոմ նստած էր…

Անձկութեամբ իրարու երես նայեցանք։

Վերջապէս Պօնափարթեանի լեզուն շարժեցաւ։

– Ապահովութեան Խորհուրդէն կու գամ, – սկսաւ կակազել… Սարսափելի շփոթութիւն կը տիրէ հոն… Որոշեր են հրաժարիլ… երբ զիս տեսան սկսան մեղադրել, ամբաստանելով որ պատասխանատու եմ աղէտի մը, Անդրանիկը մղած ըլլալով անհաւատալի քայլի մը, խառնակիչ ոգիով…

– Ըսէ՛ վերջապէս թէ ի՞նչ պատահեր է, – գոչեցի անհամբեր։

– Զօրավարը Կարս գացեր է, Երկրապահ Զօրամասը ապստամբեր է, գիւղերը լքեր եւ աննկարագրելի խառնակութեան մէջ իր նախկին հրամանատարին շուրջ հաւաքուեր է։ Կարսը վտանգի տակ է. բերդաքաղաքը մատնուած է անիշխանութեան եւ խառնակութեան. բերդապահը հեռագրով յայտներ է Ազգային Խորհուրդին թէ պատասխանատու չէ այլեւս բերդերու պաշտպանութեան։ Բանակը կազմալուծուած ըլլալով՝ թշնամին քիչ ատենէն կը խուժէ ներս եւ Կովկասը կը գրաւէ, կոտորելով ամբողջ հայ բնակչութիւնը։

Հ. Ա. Խորհուրդը նիստի հրաւիրուելով Ազգային Խորհուրդին կողմէ խիստ քննադատութեան ենթարկուեր եւ ամբաստանութեան տակ առնուեր է որպէս բացարձակ պատասխանատու այս կացութեան, քանի որ Անդրանիկ մեկուսանալէ ետք իր նախաձեռնութեամբ է որ կրկին գործի մէջ մտած է…

Պօնափարթեան, մէկ շունչով այս ահաւոր պատմութիւնը ընելէ ետք, պահ մը կանգ առաւ եւ աւելցուց.

– Ապահովութեան Խորհուրդը բոլորովին խելքը թռցուցած էր եւ կը պատրաստէ իր հրաժարականը…

Պահ մը ամէնքս սահմռկած մնացինք։

Անդանիկ կ'ամբաստանուէր պարզապէս իբրեւ պատասխանատու Կարսի լքումին եւ ժողովուրդին կոտորումին։

Յանկարծ դարձայ Պօնափարթեանին.

– Ի՞նչ ըսիր… Ապահովութեան Խորհուրդը հրաժարակա՞ն պիտի տայ։

Ան անշարժ մնաց. հարցումս չէր լսած։

Դարձայ ընկերներուս.

– Հ. Ա. Խ.ը որո՞ւն կրնայ տալ իր հրաժարականը, բացի զինք ընտրող Արեւմտահայ Համագումարէն… Այսպիսի պարագաներու մէջ պաղարեամբ շարժելու է։

– Իրաւունք ունիս, ըսաւ Թոթովենց, մինչ Ներսէս գլխով հաւանութիւն կը յայտնէր։

– Ուրեմն երթանք Ապահովութեան Խորհուրդ եւ տեսնենք թէ ի՞նչ կրնանք ընել։

Ընկերներս ոտքի ելան. միայն Պօնափարթեան կը մնար անշարժացած իր աթոռին վրայ։

– Ես չեմ գար ձեր հետը, որովհետեւ կռիւ չըրի անոնց հետ. գացէք եւ դուք ալ տեղեկացէք…

Հ. Ա. Խ.ի պաշտօնատեղին մեզմէ քանի մը քայլ վար էր, նոյն փողոցին վրայ, Յովնանեան վարժարանի շէնքը։

Երբ մտանք՝ պաշտօնատեղին լուսաւորուած էր. երբ ելանք նախագահութեան դահլիճը հոն խմբուած գտանք Խորհուրդին անդամներուն մեծ մասը՝ Պարոյրի եւ Թերզիպաշեանի շուրջ հաւաքուած. մեզ տեսնելով իրենց յուսաբեկ կերպարանքը քիչ մը կենդանացաւ։

– Իմացա՞ք, թէ անտեղեակ էք սոսկալի իրողութեանը, հարցուց Թերզիպաշեան, յուսահատական շարժումով մը երկու թեւերը վեր բարձրացընելով։

– Պօնափարթեանը տեսանք…

– Կը տեսնէք որ վստահութիւն չ'ըլլար Անդրանիկի վրայ, – յարեց Թերզիպաշեան ցաւակցական շեշտով մը…

Պարոյր թէեւ չէր խօսեր, բայց անոր դէմքին արտայայտութիւնը ցոյց կու տար իր համամտութիւնը՝ Թերզիպաշեանի յուսաբեկութեան…։

Թոթովենց ընդվզեցաւ.

– Նախ ըսէք թէ ճի՞շդ է Պօնափարթեանին պատմածը եւ դուք ստուգա՞ծ էք եղելութիւնը։

– Այդ պատմութիւնը անհաւատալի է, կրկնեցի ես։

– Բայց վերջապէս, գոչեց Պարոյր – մենք չհնարեցինք զայն. գնդապետ Մորէլ, Կարսի բերդի հրամանատարը, հեռագրում է թէ՝ «Անդրանիկ Սիպիրեան Գունդով հասաւ Կարս. զինուորը իմանալով իր նախկին հրամանատարին գալը, ապստամբեց եւ շրջապատեց նրան. պատասխանատու չեմ բերդաքաղաքի պաշտպանութեան»։

Եւ Պարոյր կրկնեց Պօնափարթեանի մեզի պատմածները։ Ժիրայր Միրզախանեան հաստատեց իրենց հրաժարելու որոշումը։

Ճիշդ էր նոյնպէս թէ՝ սպարապետ Զօր. Նազարբէկեան հեռագրած էր Անդրանիկի մեկնումը Կարս, առանց իր գիտութեան։ Միշա Արզումանն որ «զօրքի կոմիսար» էր, Կարսի ճակատին վրայ, ինքն ալ ստորագրած էր Մորէլի հեռագրին տակ։

Ազգային Խորհուրդը մեղադրութեանց տեղատարափով մը ողողած էր Հ. Ա. Խ.ը, եւ մա՛նաւանդ Պարոյրը, եւ խիստ կերպով հասկցուցած՝ թէ անոր գործունէութեան շարունակութիւնը… աղէտ մըն էր Անդրկովկասի համար։

Հ. Ա. Խորհուրդը գլխիկոր վերադարձած էր եւ նիստ գումարելով որոշեր էր հրաժարիլ…

– Ո՞ւն պիտի ներկայացնէք ձեր հրաժարականը, հարցուց Վահան Թոթովենց. դուք ընտրուած էք Արեւմտահայ Համագումարէն:

– Ազգային Խորհուրդին ներկայացուցած ձեւով խնդիրը անհաւատալի կը թուի եւ հարկ է որ դուք սորվիք թէ ի՞նչ անցած դարձած է, ըսի: Կարնոյ դաւաճանութեան վրայ Անդրանիկ հրաժարական տուաւ եւ առանց այլեւայլի՝ ընդունուեցաւ. հետեւանքը եղաւ մեր զինուորագրած 35,000 արեւմըտահայ զօրքին դժգոհութիւնը եւ եթէ ապստամբութեան մասին լուրը ճիշդ է, պատճառը ուրիշ բան չէ, այլ այն՝ որ մեր զօրքը միայն Անդրանիկի վրայ վստահութիւն ունի: Եթէ Հ. Ա. Խորհուրդը հրաժարի, այս զօրքին ճակատագրին վրայ միակ պատասխանատուութիւն ունեցող մարմինը հրապարակէն քաշուած կ'ըլլայ, նոյնպէս Հայաստանի դրաւեալ նահանգներու վրայ մեր իրաւունքին պաշտպանութիւնը պիտի անցնի անհակակշիռ ձեռքերու: Ասկից զատ, Թոթովենց իրաւունք ունի, Հ. Ա. Խ. կրնայ հրաժարական տալ միայն Արեւմտահայ Համագումարին...:

– Հապա սահղծուած պատասխանատուութի՞ւնը...:

– Պատասխանատուութիւնը ձեզի յանձնուած է Արեւմտահայ Համագումարէն... իրողութիւնը պէտք է ճշդուի, պէտք չէ խուճապային ձեւով վարուիլ:

– Հիմա ի՛նչ պիտի անել, ըսաւ Պարոյր Լեւոնեան յուսահատ դէմքով:

Պարոյր անձնապէս դժուարին կացութեան մէջ կը գտնուէր, թէ՛ Ազգային Խորհուրդին եւ թէ՛ իր կուսակցութեան (Հ. Յ. Դ.) առաջ, որովհետեւ աշխատեր էր Զօր. Անդրանիկի կրկին գործի անցնելուն, նոր հրամանատարութեան մը կոչուելուն:

Հրանդ Գալիկեանի եւ Ժիրայր Միրզախանեանի կարծիքն էր, որ, մենք, Անդրանիկի մտերիմներս միայն կրնայինք «կացութիւնը փրկել»: Ա. Թերզիպաշեան նոյն կարծիքէն էր:

– Դո՛ւք միայն կրնաք համոզել Անդրանիկը, որ Կարսէն հեռանայ, եւ դո՛ւք միայն անոր վստահութիւնը կը վայելէք, ամէն գնով զինք ազատել ապըստամբ զօրքին գլուխէն:

Պարոյր այս գաղափարին փարեցաւ որպէս փրկութեան լաստի, եւ սկսաւ խոշոր բառեր գործածել.

– Հայ ժողովուրդին փրկութիւնը ձեր ձեռքն է. այս իրիկուն, պէտք է անմի՛ջապէս ճամբայ ելլէք, երթաք Կարս, Անդրանիկը համոզէք որ Կարսէն դուրս ելլէ: Ան կրնայ ճակատը հանդարտեցնել, երբ զինք համոզէք, ապստամբութիւնը կը մարի, եւ ձեր շնորհիւ Կարս կը վերստանայ իր ռազմական նշանակութիւնը. Կարսը անառիկ է եթէ պաշտպանութիւնը չտկարանայ:

– Այդ բաները մե՞նք պիտի ընենք, մրմնջեց Թոթովենց հեգնական ժըպիտով մը:

– Կարսի կառախումբը կը մեկնի ժամը 11–ին Թիֆլիսի կայարանէն, ըսաւ Պարոյր, հիմա ժամը 10–ին կը մօտենայ, ժամանակ ունինք:

– Ճամբայ ելլելէ առաջ հեռագիր մը խմբագրենք եւ Զօր. Անդրանիկին ղրկենք, դուք երեքդ ստորագրեցէք: Եթէ մենք ստորագրենք օգուտ չունի, ընդհակառակն, Անդրանիկ կը սրտմտի եւ հետեւանքը աւելի գէշ կ'ըլլայ:

Թոթովենցի հետ խմբագրեցինք հետեւեալ հեռագիրը.–

ԿԱՐՍ, Զօր. Անդրանիկին.– Սիրելի Զօրավար, լսեցինք որ առանց ընդհանուր հրամանատարութեան գիտութեան մեկնած էք Կարս: Յանուն հայրենիքին եւ հայ ժողովուրդին, որուն համար զոհուելով անցած է փառաւոր կեանքդ, մենք, քու զաւակներդ, ծնրադիր կ'աղաչենք քեզմէ, պատճառ չըլլալ եղբայրասպան կռուի, հեռանալ Կարսէն, վերադառնալ Ալեքսանդրապոլ:

ԹՈԹՈՎԵՆՑ
ԴՇԽՈՅԵԱՆ
ԹԻՒԹԻՒՆՃԵԱՆ
(Ստորագրութիւններ)

– Այժմ, ըսաւ Թերզիպաշեան մտահոգ կերպով, երբ հեռագիրը քարտուղարին տրուեցաւ, որպէսզի զայն ռուսերէնի թարգմանէ եւ տանի ընդհանուր սպայակոյտին ռազմական գծով խկոյն քաշելու, այժմ պէտք է աշխատիլ որ Անդրանիկ իրապէս կարենայ քաշուիլ եւ... հանգստանալ:

– ...Եւ ապարէզը դաշնակցականներո՛ւն թողուլ, քրթմնջեց Թոթովենց, մեղադրական նայուածք մը ուղղելով Թերզիպաշեանի:

Դշխոյեան գլուխը շարժեց եւ շուրջը ակնարկ մը ձգելով յարեց.

– Դո՛ւք ալ այս իրիկուն կը հաւատաք թէ Անդրանիկ... խենթեցած է, ինչպէս կը տարաձայնեն իր թշնամիները... բայց գիտցէք որ մի՛ակ անձը, որուն գլուխը տեղն է, որուն մտքի պայծառութիւնը անխախտ կը մնայ, ան ալ Անդրանիկն է: Պիտի տեսնէք որ դաւ մը կայ այս գործին տակը:

– Վստահ եմ, աւելցուցի իմ կարգիս, որ այդ կասկածը կայ նաեւ Պարոյրին մտքին մէջ:

– Պէտք է անմիջապէս մեկնիք, վրայ բերաւ Պարոյր ոտքի ելլելով, եւ... հեռագրին ետեւէն հասնիք Կարս:

– Ապստամբ զօրքին մէջէն «Անդրանիկը դուրս հանել» դիւրին գործ չէ, ըսաւ Վահան:

– Դո՛ւք միայն կրնաք յաջողցնել այդ գործը, կրկնեց Թերզիպաշեան:

Պարոյր շարունակեց.

– ...Պէտք է այս իրիկուն երթաք Կարս, համոզէք Անդրանիկը եւ ուղղակի զինք տանիք Լոռի՝ Յովհաննէս Թումանեանի մօտ: Ղարաքիլիսէէն հեռագրեցէք Յովհաննէս Թումանեանին, որպէսզի կայարան իջնէ եւ ձեզի միանայ, Անդրանիկը համոզելու:

Հ. Ա. Խ.ի բոլոր անդամներն ալ համաձայն եղան Պարոյրի գաղափարին:

Մենք երեքս իրարու երես նայեցանք: Յովհաննէս Թումանեանի ա–

ջակցութիւնը ապահովել, լաւ գաղափար էր. «Ապստամբ զօրք» գիտէինք թէ ինչ կը նշանակէր, այդ օրերուն։

Անմիջապէս պատրաստեցին երեք արտօնագիր, որոնցմով Հայաստանի Ապահովութեան Խորհուրդը հրամանագիր տալ կը պահանջէր կովկասեան գերագոյն հրամանատարութեան սպայակոյտէն, որպէսզի կարենայինք մտնել Կարս – զինուորական արգիլեալ գօտի(*)։

Բայց որովհետեւ գիշերը յառաջացած էր եւ ժամանակ չկար կառախումբին մեկնելէն առաջ այդ հրամանագիրը առնելու Թիֆլիսէն, որոշուեցաւ որ Ալեքսանդրապոլ իջնենք եւ տեղւոյն Ազգային Խորհուրդի նախագահ Մանասեանի միջոցաւ ստանանք պէտք եղած արտօնագրերը։

Պարոյր հապճեպով գրեց հետեւեալ նամակը.

«Սիրելի Մանաս,

«Վահան Թոթովենցին, Ներսէս Դշխոյեանին եւ Լեւոն Թիւթիւնճեանին, Հայաստանի Ապահովութեան Խորհուրդը ուղարկում է Կարս, Անդրանիկին համոզելու որ նա վերադառնայ Ալեքսանդրապոլ եւ ենթարկուի ընդհանուր հրամանատարին։ Խնդրում եմ քեզ այս անձնաւորութիւններին պրոպուսկ (արտօնագիր) տաս Կարս մտնելու եւ վերադառնալու համար։

Բարեւներով՝ ՊԱՐՈՅՐ»։
(Ստորագրութիւն)

Պիտի տեսնենք որ այս կարգադրութիւնը ի՞նչ հետեւանք ունեցաւ դէպքերու յաջորդութեան համար։

Վերջապէս նստանք Հ. Ա. Խ.ի ինքնաշարժը եւ ճամբայ ելանք դէպի Թիֆլիսի երկաթուղիի կայարանը։

Ժամը 9 էր երբ կայարան հասանք։ Զինուորական կառախումբը արդէն կազմուած էր, թէեւ ժամը 11-ին ճամբայ պիտի ելլէր։ Վակոններուն դռները փակ էին եւ պահպանուած սուինաւոր զինուորներէն։ Հազարաւոր բազմութիւն խռնուած էր։ Հ. Ա. Խորհուրդի հրամանագրերով մտանք կառաշար եւ բաժնեակի մը մէջ տեղաւորուեցանք։ Նոյն գնացքով Կարս կը ղրկուէին զանազան գունդերու մէջ ծառայելու կոչուած արեւմտահայ նորավարժ ենթասպաներ։ Ասոնք լեցուեցան մեր վակոնը, առանց մեզի ուշադրութիւն ընելու եւ սկսան տեղաւորուիլ, աղմկալի խօսակցելով...։

Մտահոգութեամբ հասկցանք իրենց խօսքերէն, որ բոլորին ալ տրամադրութիւնը «Անդրանիկին միանալ» էր։ Գիտէին որ Զօրավարը նախորդ իրիկուն ճամբայ ելած էր դէպի Ալեքսանդրապոլ... հետեւաբար, իրենց փափաքն էր, շոգեկառքը Ալեքսանդրապոլ ժամանելուն վար իջնել եւ միանալ Անդրանիկին, նոյնիսկ ըմբոստանալով զինուորական իշխանութեան դէմ։

Լսելով այս տրամադրութիւնները՝ լեցուեցանք գէշ նախազգացումով։ Նախաճաշակը կ'առնէինք Կարսի ճակատին վրայ անցած դարձածին։ Կառախումբը կը լեցուէր զինուորներով եւ մթնոլորտը մտահոգիչ էր...։ Այլեւս մեր միտքէն չէր անցներ Ազգային Խորհուրդէն ստացուած հեռագիրներուն ստուգութիւնը կասկածի տակ դնելը եւ շոգեկառքին մէջ տիրող տրամադրութիւնը բաւական էր ճակատի անցքերուն մասին լսուածը վաւերացնելու։

Կը յուսայինք մեր անկիւնը ծուարած մնալ եւ կրցածնուս չափ ուշադրութիւն չգրաւել։ Երբ մեր շուրջը բազմութիւնը տեղաւորուեցաւ եւ համեմատական հանդարտութիւն մը տիրեց յանկարծ ճանչցուեցանք։ Ուրախութեան կանչեր բարձրացան։ Ենթասպաները մեզ շրջապատեցին, հարցումներու տարափ մը տեղալով Անդրանիկի մասին։ Բոլորն ալ վստահ թէ Ալեքսանդրապոլ կ'երթանք Անդրանիկին մօտ, սկսան աղաչել մեզի որ զիրենք ընդունիլ տանք «Հարուածող Զօրամաս»ին մէջ։ Վստահութիւն չունէին «էրզրումի դաւաճաններ»ուն վրայ եւ չէին ուզեր Կարս երթալ։ Բայց «Փաշա»յին հետ պատրաստ էին աշխարհի ծայրը երթալու։

– Գիտենք որ, կ'ըսէին անոնք, դուք որոշած էք յառաջ խաղալ, Կովկասէն անդին դիմաւորել՝ Կիլիկիա ցամաք ելլող Հայկական Լեգէոնը...։

Այս փորձանքը նախատեսած չէինք...։ Զօրավարին մօտ չհասած՝ պիտի պաշարուէինք մեզ ճանչցող զինուորներէն։ Ալեքսանդրապոլի մէջ լուրը պիտի իմացուէր եւ նոյնիսկ մենք Կարս պիտի մտնէինք՝ շրջապատուած մեր կառախումբին ապստամբ զինուորներէն եւ ենթասպաներէն, որոնք մեր առաքելութեան բնոյթին մասին գաղափար չունէին...։

Մտահոգ մեր անկիւնը քաշուած՝ զգացինք որ վերջապէս կառախումբը ճամբայ կ'ելլէր։ Վահան վերի յարկի տախտին վրայ կրցեր էր պառկիլ։ Դշխոյեան եւ ես պատուհանին աջ ու ձախ կողմերը նստած էինք։ Ենթասպաները մեր շուրջը կ'աղմկէին։ Յանկարծ ամբողջ կառաշարին մէջ բարձրացաւ Անդրանիկի ձօնուած ռազմերգ մը։ Ենթասպաները սկսան ձայնակցիլ.

Սուրըդ շողշողաց թշնամուն առաջ
Հայոց ղեկավար հերոս Անդրանիկ...
Ուռա՛, ուռա՛, ուռա՛,
Անդրանիկի սուրը շողշողայ...։

Տարօրինակ տեսիլ...։ Այս զինուորական գնացքը հայ զինուորներ կը փոխադրէր դէպի վտանգուած ռազմաճակատը, Կարս։

Հայու ոգին կ'ոգեկոչէր իր Դիւցազնը, հինգ հարիւր տարիներու գերութեան իր շղթաները խորտակելու յոյսով։ Տարին, 1918, ծագեր էր Կարնոյ կորուստին վրայ, եւ ոչ թէ ազատագրութեան արշալոյսին, ինչպէս յուսացեր էինք. բայց տարին նոր սկսեր էր...։

Եւ մենք այդ ապրիլեան գիշերը կ'երթայինք տխուր առաքելութիւն մը գործադրելու։ Կ'երթայինք հայ դիւցազնը խլելու իրեն հաւատարիմ զինուորներու մէջէն, խնայելու համար ճակատին պառակտումը...։ Տարօրինակ հակասութիւն՝ որ կրնար խնայուած ըլլալ, եթէ տխմարօրէն փառասէր մարդոց փինախնդրութիւնը այս ողբերգութիւնը ստեղծած չըլլար։

Զիս սթափեցուց Դշխոյեանի ձայնը.

– Սատախլոյի կը մօտենանք, կ'ըսէր ան, ճամբան վտանգաւոր է, թուրքերէ բնակուած շրջան է հոս, թուրք սպաներ գրգռած են բնակչութիւ-

(*) Իմ պաշտօնաթուղթս կը կրէր թիւ 1001, Ապրիլ 2, 1918 թուականը, Լ. Թ.։

նը, որ կրնայ ապստամբիլ...: Այս գիշեր բնաւ պէտք չէ քնանալ:

Պաղարիւնս վերադարձած էի:

– Այդ քու անձնական կարծիքդ է, պատասխանեցի, կրցածիս չափ հանդարտ դիրք մը առնելով՝ մրափելու համար:

Թոթովենց սկսաւ բարձրաձայն քրքջալ իր վերնատունէն: Եւ հակառակ Ներսէսի «անձնական կարծիք»ին, քունը մեզ յաղթեց: Ծանր յոգնութիւնը եւ երիտասարդութիւնը զօրաւոր եղան:

ԺԱ) ԱՆԱԿՆԿԱԼԸ ՄԵԶ ԿԸ ԴԻՄԱՒՈՐԷ

Արեւը ծագած էր երբ կառաշարը Ալեքսանդրապոլի կայարանը կանգ առաւ:

Ապրիլեան խաղաղ օր մըն էր, լեռնային զով օդով:

Այն ատենուան Ալեքսանդրապոլը այժմու Լենինականի կարեւորութիւնը չունէր: Զինուորական քաղաք էր, աւելի կարեւոր քան Երեւանը: Թիֆլիսէն Կարս երկաթուղագծին վրայ՝ ռազմական քաղաք, այժմ կեդրոնն էր հայ զօրքի սպարապետութեան: Երկաթուղիի միւս գիծը, որ Ալեքսանդրապոլէն կ'անցնէր՝ կ'ուղղուէր Ջուլֆա, եւ Արաքսի սահմանային կամուրջէն կը յանգէր Թաւրիզ, մինչ Երեւան՝ երկաթուղիի գլխաւոր գծէն հեռու, ներս քաշուած խեղճ գիւղաքաղաք մըն էր: Հակառակ իր կարեւորութեան, այդ օրերուն Ալեքսանդրապոլ պարզապէս ցեխաքաղաք մըն էր:

Շոգեկառքը երկու ժամու չափ պիտի մնար Ալեքսանդրապոլի կայարանը եւ յետոյ իր ճամբան պիտի շարունակէր դէպի Կարս:

Մենք պիտի երթայինք՝ Կարս մտնելու արտօնագրի խնդիրը կարգադրելու համար, օգտուելով այս երկու ժամու դադարէն:

– Ես կառախումբին մէջ կը սպասեմ եւ կը հսկեմ մեր գոյքերուն, ըսաւ Դշխոյեան. դուք գացէք պրոպուսկը առնելու:

Թոթովենցի հետ վար իջանք եւ ուղղուեցանք դէպի հրապարակին վրայ սպասող կառքերէն մին:

– Ազգային Խորհուրդի շէնքը գիտե՞ս, հարցուցի կառապանին:

– Ո՛չ:

– Առաջնորդարա՞նը:

– Այո:

– Ուրեմն քշէ Առաջնորդարան: Այնտեղ անշուշտ մեզի կը բացատրեն թէ ո՞ւր է Ազգային Խորհուրդի շէնքը:

Կառապանը գլխով հաստատական պատասխան տուաւ եւ մտանք կառքին մէջ:

Երբ կառքը հասաւ Առաջնորդարանին դուռը, Թոթովենց վար ցատկեց.

– Դուն կեցիր կառքին մէջ, ըսաւ ինծի, ես վեր ելլեմ եւ տեղեկանամ:

Առաջնորդարանի դուռը բաց էր եւ կ'երեւէր ցից սանդուխ մը, ուրկէ վեր աներեւոյթ եղաւ Վահան Թոթովենց:

Բայց կէս վայրկեան չէր անցած՝ երբ կրկին երեւցաւ ընկերս, այս անգամ գահավէժ վազելով սանդուխներէն վար: Անոր ետեւէն կ'իջնէր Անդրանիկին քով, հաւատարիմ տեղակալներէն Յարութիւն Թութեան:

– Հո՛ս է, Լեւոն, հոս է, կը գոչէր Վահան իր գահավէժ վայրէջքը շարունակելով:

– Ո՞վ:

– Ա՛ն:

– Անդրանի՞կը:

– Այո, Անդրանիկը... թիկնապահները վե՛րն են... շուտ եկուր վեր:

Թութեան բացատրեց թէ Ալեքսանդրապոլ հասեր էին նախորդ օրը եւ Անդրանիկ իջեւաներ էր Առաջնորդարան, Մեսրոպ Եպիսկ. Մագիստրոսի մօտ: Այս առտու կանուխ գացեր էր զօրանոց՝ իր զինուորները աչքէ անցնելու:

Յարութիւն այս տեղեկութիւնները կու տար մեզի սանդուխին գլուխը: Այդ պահուն դահլիճէն ելլելով մեզի միացաւ Յարութիւնին եղբայրը եւ Անդրանիկի թիկնապահը Արամ Թութեան, ուրախ ժպտելով եւ մեր ձեռքերը սեղմելով:

Դահլիճէն հետզհետէ դուրս ելան Զօրավարին միւս հաւատարիմները եւ մեզ շրջապատեցին:

– Ձեր հեռագիրը երէկ գիշեր առաւ, յարեց Արամ, գիտցէք որ բարկացած է:

– Մեր հեռագիրը առա՞ւ մի, ե՞րբ վերադարձաք Կարսէն:

– Ի՞նչ Կարս, հարցուց Յարութիւն:

– Ինչո՞ւ Կարս, ըսաւ Արամ, մեր երեսը նայելով:

– Մենք Կարս քաշած էինք հեռագիրը:

– Հեռագիրը հոս եկաւ: Երէկ գիշեր «Փաշա»ն իր սենեակը քաշուած էր՝ երբ ձեր հեռագիրը ինծի կարդալ տուաւ: Մեր երկուքին ռուսերէնին չվստահեցանք եւ Մեսրոպ Եպիսկոպոսը արթնցուցինք: Ան ալ կարդաց եւ թարգմանեց...

...Թութեան կը շարունակէր խօսիլ... ես չէի լսեր այլեւս: Մեր հեռագիրը Կարս չէր գացած, զինուորական գծով քաշուած էր եւ հեռագրի պաշտօնեաները, զինուորական իշխանութիւնները գիտէին որ Անդրանիկ Ալեքսանդրապոլ էր... եւ մեր Կարս քաշած հեռագիրը երկու ժամէն՝ այսինքն՝ մեր կառախումբին Թիֆլիսի կայարանէն շարժած պահուն, արդէն հասած էր Անդրանիկին ձեռքը, Ալեքսանդրապոլ:

Նոյն պահուն մեզի միացաւ Ներսէս Դշխոյեան: Կայարանին մէջ տեսեր էր Անդրանիկի զինուորներէն խումբ մը, եւ անոնցմէ իմացեր էր, որ Զօրավարը Առաջնորդարանը կը գտնուէր եւ փութացեր էր մեզի միանալ:

– Ուրեմն վերադարձա՞ք Կարսէն, հարցուց մեր ընկերը, Յարութիւն Թութեանին...:

– Ի՞նչ Կարս, եղբայր, մենք Կարս չգացի՛նք, եթէ Կարս գացած ըլլայինք, ի՞նչպէս հոս կրնայինք ըլլալ այսօր:

– Կարս չգացի՞ք:

– Ինչո՞ւ երթայինք Կարս, մարդ Աստուծոյ, գոչեց Արամ, դուք դիտէի՞ք չէ՞, որ Ալեքսանդրապոլ կու գայինք:

– Բայց ուրեմն...

– Ի՛նչպէս «բայց ուրեմն», կ'ըսէր Յարութիւն: Արդէն բան մը չհասկըցանք ձեր հեռագրէն. ի՛նչպէս Կարս գացած կրնանք ըլլալ եւ վերադարձած. Թիֆլիսէն ճամբայ ելանք Մարտ 31-ի իրիկունը, այսօր Ապրիլ 3-ն է. Լեւոնը ներկայ էր կայարանը, երբ մեր կառաշարը ճամբայ ելաւ Թիֆլիսէն: Անկարելի է որ Կարս գացած եւ վերադարձած ըլլանք երէկ իրիկուն:

Ճշմարի՛տ էր: Այս խնդիրը վատ դաւադրութիւն մը կը հոտէր: Եւ մենք ամբողջ գիշեր մը մղձաւանջի մէջ ապրելէ յետոյ, Հ. Ա. Խորհուրդի գրասենեակին մէջ մեր անցուցած ծանր վայրկեանները յիշելով, դժուարութիւն կը կրէինք ըմբռնելու բացայայտ իրողութիւնը: Անդրանիկ Կարս գացած չէր եւ Հ. Ա. Խորհուրդը զոհն էր գարշելի մեքենայութեան մը, բայց այդ դաւին բուն թիրախը... Անդրանիկն էր:

– Ձեզմէ վշտացած է, մրմնջեց Յարութիւն:

– Խնդիրը իրեն կը բացատրենք, ըսաւ Վահան:

Իսկ ես կը խորհէի որ շատ զգոյշ պէտք է վարուէինք, զօրավարին խնայելու համար նոր խռովք մը: Ապաբախտ դիւցազնին մազերը ճերմկեր էին քանի մը ամսուան մէջ: Անդրանիկի արդար բարկութիւնը կրնար ահարկու ըլլալ, եւ մեր դիրքը շատ ալ հաճելի չէր, բայց մեր մտահոգութիւնը, ամէն բանէ առաջ, յուզում մը խնայել էր իրեն:

Մենք տակաւին սանդուխին գլուխը, դահլիճին դրան առաջ էինք, երբ փողոցէն լսուեցաւ ձիերու սմբակներուն դոփիւնը: Անդրանիկն էր որ կը ժամանէր իր չքախումբով: Վերէն տեսանք սանդուխներէն վեր ելլելը: Մեզ տեսաւ, բայց որեւէ շարժում չըրաւ, սանդուխին գլուխը հասնելուն, չբարեւեց, յայտնի էր որ քէն ըրած էր: Սանդուխին գլուխը կար լուացարան մը, չիտակ հոն մտաւ, քիչ վերջ դուրս ելաւ եւ ձեռքերը սրբեց Թիկնապահի մը մատուցած ղենջակին: Մտաւ դահլիճ, մեր խումբը հետեւեցաւ իրեն: Գիտէինք իր բնաւորութիւնը... պէտք չէր որ սպասէինք իր խօսելուն. սկսանք խօսքի տարափ մը թափել, Վահանի բացագանչութիւններով համեմուած, թող չտալով որ իր բարկութիւնը փրթի...: Կարելի եղածին չափ թեթեւցնելով եւ կատակի զարնելով խնդիրը կը բացատրէինք, անոր տարողութիւնը մեղմացնելով, եւ Ազգային Խորհուրդին, Ապահովութեան Խորհուրդին խուճապներուն ծիծաղելի կողմերը նկարագրելով:

Նոյն պահուն դահլիճ մտաւ Մեսրոպ Արք. Մագիստրոս, Թիֆլիսի նախկին համբաւաւոր առաջնորդը, որ նոյն պաշտօնով Ալեքսանդրապոլ կը գտնուէր:

Անդրանիկ դեռ բառ մը չէր արտասանած: Մեսրոպ Արքեպիսկոպոս սկսաւ խօսիլ:

Նախորդ գիշերը, ինչպէս պատմած էր մեզ Ց. Թութեան, Անդրանիկ

զինք արթնցուցեր էր եւ անոր կարդացուցեր՝ մեր հեռագիրը:

Եւ այդ հեռագիրը մեր խմբագրած ձեւը չունէր...:

Հ. Ա. Խորհուրդի «վստահելի» քարտուղարը, որ ռուսահայ երիտասարդ սպայ մըն էր, մեր խմբագրած պատճէնը ռուսերէնի թարգմանած ատենը «աննշան» սխալ մը սպրդեցուցեր էր անոր մէջ. «առանց ընդհանուր հրամանատարի հրամանին»ը, ռուսերէն պատճէնին մէջ դարձեր էր «առանց ընդհանուր հրամանատարին եւ մեր հրամանին»...:

Մեր խօսքի հեղեղը, Վահանին ծիծաղելի ձեւերը, մեզ տեսնելուն հաճոյքը եւ մեր անցուցած անդոհական գիշերուան մտածումը, մեղմացուցեր էին Զօրավարին լարուած տրամադրութիւնը: Ան առաջին անգամ ըլլալով բերանը բացաւ, եւ ծիծաղկոտ արտայայտութեամբ մը դարձաւ մեզի.

– Բարի եկաք տղաք...: Տօ՛, դուք ով կ'ըլլաք ո՛ր ինծի հրաման պիտի տայիք, չան որդիք...:

Շունչ առինք եւ խնդիրը բացատրեցինք:

Անդրանիկի զուարթութիւնը հրաշք մըն էր: Ան գորովագին նայեցաւ մեզի, յարելով.

– Նստեցէ՛ք, նստեցէ՛ք... եկաք, այդ է կարեւորը, ալ քովս կը մնաք:

Մեսրոպ Արքեպիսկոպոս նստաւ իր գրասեղանին առաջ, Անդրանիկ՝ դահլիճին անկիւնի բազմոցին վրայ: Հետզհետէ հասնող թիկնապահները եւ վաշտի հրամանատարները անոր ետեւը եւ պատուհաններուն մօտ դրաւեցին, ժպտադէմ ակնարկներ նետելով մեզի:

– Հիմա, պարոնա՛յք պատգամաւորներ, սկսաւ Անդրանիկ, ի՞նչպէս պիտի կատարէք ձեր պաշտօնը...: Կը տեսնէք որ Կարս գացած չեմ, եւ զինուորն ալ ապստամբած չէ, ուրեմն ո՛չ գլխ փրկելու խնդիր կայ, եւ ոչ ալ՝ Հայաստանը:

– Հ. Ա. Խորհուրդի պատգամաւորներուն պարտականութիւնն է հիմա, այս հեռագիրներու առեղծուածը լուսաբանել եւ բացատրութիւն պահանջել այն երկու պարոններէն, դնդ. Մորէլէն եւ Միշա Արզումանեանէն, որ այդ երկու հեռագիրները քաշած են Ազգային Խորհուրդին, ինչպէս կը հաւաստէ անոր նախագահը Ա. Ահարոնեան եւ անդամները:

– Դա է նաեւ իմ կարծիքս, յարեց Մեսրոպ Արքեպիսկոպոս, դա ոչ միայն ձեր պարտականութիւնն է, այլեւ ձեր իրաւունքը:

Անդրանիկ գլանիկ մը վառեր էր, կը ծխէր եւ կը ժպտէր:

Վահան Թոթովենց Զօրավարին ժպիտը տեսնելով ինքն ալ սկսաւ ժպտիլ, եւ հարցուց.

– Նոր բա՞ն մը կայ, որուն անտեղեակ ենք:

– Թիֆլիսէն մեկնած իրիկունս, սկսաւ Անդրանիկ, առանց ուղղակի պատասխանելու Վահանի հարցումին, Զօր. Նազարբեկեանին հեռագրուեր է ճամբայ ելլելս եւ յաջորդ առտու Ալեքսանդրապոլ հասնիլս: Ասոր վրայ Զօր. Նազարբեկեան՝ ճանապարհին վրայ ինծ հասնելու սահմանուած հեռագիր մը քաշած էր. այդ հեռագիրը ահաւասիկ՝ անթելով.– «Սիպիրեան Գունդը եւ 700,000 փամփուշտները առած, շարունակեցէ՛ք ձեր ճամբան

դէպի Կարս առանց Ալեքսանդրապոլ կանգ առնելու, եւ գացէք ուղղակի Նովօ Սելիմի ճակատը»։

Ուրեմն, նախորդ գիշերուընէ ի վեր մեզ ապշութեան մատնող անակընկալներու շարքը կը շարունակուէր։ Այս պարագան արդարեւ չէինք կրնար երեւակայել։

Ուրեմն, ընդհանուր հրամանատարին հրահա՞նգն էր ձեզ Կարս ղըրկելը....։

– Այո։

– Բայց Կարս չգացիք։

– Ոչ, որովհետեւ ես այդ հեռագիրը *չստացայ ճանապարհին, չեմ գիտեր ինչ պատճառով կամ դիպուածով, ուրեմն իջանք Ալեքսանդրապոլ եւ ես ներկայացայ Զօր. Նազարբեկեանին։ Ան զիս տեսնելով զարմացաւ, եւ յայտնեց խնդիրը. ես ալ զարմացայ. ատոր վրայ կրկնեց իր տուած հեռագրին պատճէնը։ Ա՛լ բարակը չփնտռեցինք։ Նազարբեկեան իր առաջարկը կրկնեց։ Ես ալ իրեն բացատրեցի, որ ինծի յանձնուած զինուորները մարզանքի եւ կազմակերպուելու պէտք ունին՝ ճակատ մեկնելէ առաջ։ Իրմէ երեք–չորս շաբաթ ժամանակ ուզեցի, զօրքը դաստիարակելու եւ կազմակերպուելու համար, Ալեքսանդրապոլի մէջ։ Զօր. Նազարբեկեան դիտողութիւնս բանաւոր գտաւ եւ հաւանեցաւ։ Ահա թէ ինչո՞ւ հոս եմ։*

Խնդիրը պարզուելու վրայ կը թուէր։

– Երեւակայելու է թէ ինչ դրութիւն պիտի ստեղծուէր՝ եթէ այդ հեռագիրը ստացած եւ Կարս գացած ըլլայինք....։

– Կարծեմ թէ այդ բանին ապահով եղողներ կային։ Բայց անոնց մտքէն չէր անցներ, թէ հեռագիրը իմ ձեռքս չէր հասներ եւ եթէ հասնէր ինծի, ես Ալեքսանդրապոլ պիտի իջնէի եւ Նազարբեկեանը տեսնէի զօրքը կազմակերպելու ժամանակ ուզելու....։ Անոնք որ այդ դաւը սարքեր են, անտեղեակ մնացած են Զօր. Նազարբեկեանին եւ իմ միջեւ կայացած կարգադրութենէն։

– Այդ ձեւով կրնայ բացատրուիլ գնդապետ Մորէլի եւ Միշայի Կարսէն տուած հեռագիրներուն չուտիկութիւնը։ Բայց Ազգային Խորհուրդը կը հաւաստէ որ հեռագիր մը ստացած է նաեւ Զօր. Նազարբեկեանէն՝ «Անդրանիկ, առանց իմ հրամանիս...» եւայլն։ Այդ ի՞նչպէս կ՚ըլլայ, որ Զօր. Նազարբեկեան մէկ կողմէ ձեզի հեռագիր կու տայ, Կարս, Նովօ Սելիմի ճակատը երթալու, եւ միւս կողմէ Ազգ. Խորհուրդին կը հեռագրէ թէ ինքնագլուխ Կարս մեկնած էք։

– Ատի իրե՛ն կը հարցնէք. բայց վստա՞հ էք թէ այդպիսի հեռագիր փչուած է Թիֆլիս, Ազգային Խորհուրդին։

– Ուրեմն, հիմա նստէք եւ հեռագիր մը պատրաստեցէք եւ զինուորական գիծով կը ղրկենք Հայաստանի Ապահովութեան Խորհուրդին. պիտի պահանջէք իմ անունովս, այդ երեք հեռագիրներուն Ազգային Խորհուրդին կողմէ յանձնուիլը Հ. Ա. Խորհուրդին։

– Արդէն խօսք տուած եմ Պարոյրին եւ Թերզիպաշեանին տեղեկացընել իրականութիւնը, որպէսզի ըստ այնմ ճշդուի Հ. Ա. Խորհուրդի դիրքը, ըսի։ Անոնք ինծի խոստացան հրաժարականի խօսք չընել մինչեւ որ իմ հեռագիրս առնեն։

Զօրավարը պահանջեց, որ շատ խիստ կերպով խմբագրուի այդ հեռագիրը։ Ես կը փափաքէի դիւանագիտական ոճ գործածել։ Անդրանիկ կը սիրէր ուղղակի միջոցը։ Որոշեցինք որ երեքս եւ Մեսրոպ Արքեպիսկոպոս նստինք եւ խմբագրենք հեռագիրը եւ զայն յանձնենք Անդրանիկի հաւանութեան, ղրկելէ առաջ։ Այդպէս ալ ըրինք, որմէ ետք քարտուղար սպան Մեսրոպ Արքեպիսկոպոսի թարգմանութեամբ հեռագիրը վերածեց ռուսերէնի։

Ահա այդ հեռագրին պատճէնը.–

Հայաստանի Ապահովութեան Խորհուրդին,

Թիֆլիս

Զօր. Անդրանիկ Ալեքսանդրապոլ հասնելուն, ընդհանուր հրամանատար Զօր. Նազարբեկեանէ հրաման ստացած է Կարս մեկնիլ։ Զօր. Անդրանիկի հետ տեսնուելէ ետք, Զօր. Նազարբեկեան առժամապէս ետ առած է իր հրամանը։ Զօր. Անդրանիկ մինչեւ հիմա Ալեքսանդրապոլ կը գտնուի։ Հեռագիրներուն առեղծուածը հետապնդեցէք։

Զօր. Անդրանիկ կը պահանջէ ծանօթ հեռագիրներուն պատճէնները։

ԹՈԹՈՎԵՆՑ
ԹԻՒԹԻՒՆՃԵԱՆ
ԴՇԽՈՅԵԱՆ

– Երթանք հիմա սպարապետին մօտ, ըսի ընկերներուս, երբ քարտուղար սպան այս հեռագիրը տարաւ ընդհանուր սպայակոյտ, զինուորական ստիպողական գծով Թիֆլիս քաշելու։

Որոշեցինք հետեւեալ օրը մեկնիլ Կարս եւ բացատրութիւն պահանջել գնդ. Մորէլէն եւ կոմիսար Պր. Միշայէն։ (Այս այն պարոն Միշան էր, որ «Հայաստան»*ի հրատարակութեան վրայ, եկեր էր խմբագրատուն մեզ ահաբեկելու սպառնալիքով, եւ Անդրանիկէն սաստուելով մեկներ էր...)։*

Ալեքսանդրապոլ՝ հայկական գունդերու հրամանատար Զօր. Նազարբեկեանի սպայակոյտին կեդրո՛նն էր, հաստատուած քաղաքին բաւական ընդարձակ մէկ շէնքին մէջ։ Ալեքսանդրապոլի բոլոր փողոցները ցեխոտ էին անանցանելի ըլլալու աստիճան։ Զօր. Նազարբեկեանի անձնապահ գունդին զինուորները կարմիր չերքեսքայով *համազգեստ կը կրէին եւ պահակ կանգնած էին գլխաւոր մուտքին առաջ եւ ներսը՝ նրբանցքներուն մէջ։*

Հասնելով գետնայարկի մուտքի սրահը, մեր հանգամանքը յայտնեցինք թիկնապահ սպայի մը։ Քանի մը վայրկեան վերջ ան վերադարձաւ եւ.

– Ընդհանուր հրամանատարը ձեզ է սպասում ըսելով՝ մեզ առաջնորդեց Զօր. Նազարբեկեանի դահլիճը, դռնէն ծանուցանելով՝

– Հայաստանի Ապահովութեան Խորհուրդի պատգամաւորները։

Մտանք ներս։

Զօր. Նազարբեկեան պարթեւ հասակով, սպիտակացած մազերով բայց առոյգ դէմքով զինուորական մըն էր, կանգնած իր գրասեղանին առաջ։ Ան մեր բարեւը փոխադարձեց եւ ձեռքի շարժումով մը հրաւիրեց նստիլ իր դէմը, թիկնաթոռներու վրայ։ Նստանք։

Նոյն պահուն դահլիճին դուռը բացուեցաւ եւ ներս մտաւ սպայ մը եւ եկաւ դրուել պարապ աթոռը։ Ալեքսանդրապոլի «Զինուորական միութեան» նախագահ տեղակալ—հարիւրապետ Թահմազեանն էր։

Զօր. Նազարբեկեան տկար հայերէնով մը մեզի բացատրեց, թէ այդ սպան իբրեւ թարգման պիտի ծառայէր մեր խօսակցութեան, որովհետեւ ինք տահուն կերպով «հայերէն չէր իմանում»։

Պր. Թահմազեան գլխով մեզ բարեւեց եւ պատրաստուեցաւ մեր խօսքերը թարգմանել ռուսերէնի։

Մենք բացատրեցինք մեր այցելութեան շարժառիթը, եւ նախորդ իրիկուան անցուդարձերը Հ. Ա. Խ.ի կեդրոնին մէջ։ Եւ պարզեցինք տագնապը՝ որուն մատնուեր էր Հ.Ա.Խ.ը՝ Ազգային Խորհուրդի ծանր մեղադրանքներէն, գնդապետ Մորէլի և Կարսի կոմիսար Միշայի հեռագիրներուն վրայ։ Յետոյ նկարագրեցինք մեր անակնկալ հանդիպումը նոյն առտուն Զօր. Անդրանիկին, մեր տեղեկանալը թէ ան Կարս չէր գացած, հետեւաբար՝ ճակատի զօրքը իրեն չէր գրուած. եւ այժմ այս առասպելները լուսաբանելու ձեռնարկած էինք՝ երեւան հանելու եւ Հ. Ա. Խ.ին տեղեկացնելու համար այս անարգ մեքենայութեանց աղբիւրը։

— Զօրավար, Ազգային Խորհուրդի կողմէ կը հաւաստուի, որ ընդհանուր հրամանատար Զօր. Նազարբեկեանէ ստացեր է, բացի Կարսի երկու հեռագիրներէն, նաեւ սա հեռագիրը, «Անդրանիկ, առանց իմ հրամանիս, Սպիրեան Գունդը եւ 700,000 փամփուշտ առած մեկնեցաւ Կարս»...։ Զօր. Անդրանիկէն մեր տեղեկացածին համաձայն, Դուք հրամայած էք իրեն երթալ Կարս... ուրեմն ուրկէ՞ ստացած է այդպիսի հեռագիր՝ Ազգային Խորհուրդը...։

Զօր. Նազարբեկեան իր ստոյիկեան հանդարտութիւնը պահեց, մեր խօսած ժամանակ եւ թարգմանին բացատրութեանց ատեն։ Յայտնի էր որ հայոց ծառայութեան անցնելէն ի վեր, շատ տագնապներ անցեր էին գլուխէն եւ այլեւս ոչինչ կը զարմացնէր զինք, եւ մեղմ ու հանդարտ ձայնով մը պատասխանեց.

— Ես այդպիսի հեռագիր չեմ տուած Թիֆլիս, ո՛չ Ընդհանուր Սպայակոյտին, ո՛չ Ազգային Խորհուրդին եւ ոչ ոքի... բայց այդպիսի հեռագիր կայ...։

Մենք ապշած իրեն նայեցանք։

— Այո՛, այդ հեռագիրը քաշած է ինծի Թիֆլիսէն Բեժանբեկը...

Գնդապետ Բեժանբեկով, յետոյ Բեժանբեկեան, Թիֆլիսի մեր պահեստի գունդին հրամանատարն էր, Կարնոյ անցքերէն վերջ, Անդրանիկի հրաժարելէն ի վեր։

— ...Ես դրան պատասխանեցի իսկոյն, թէ այդ կարգադրութիւնը ե-

ղած է ի՛մ գիտակցութեամբ եւ ի՛մ հրամանով, եւ միեւնոյն ատեն հեռագրեցի՝ ճանապարհին՝ Զօր. Անդրանիկի թէ իր առած այդ զօրքով եւ ռազմանիւթով մեկնի ուղղակի Կարս։

Զօր. Նազարբեկեան խօսած ատեն՝ իր գրասեղանին վրայ թղթակալներ կը տեղափոխէր, եւ ի վերջոյ փնտռածը չգտնելով.

— Բեժանբեկի հեռագիրը այստեղ է, յարեց մեզ, իր փնտռտուքը բացատրելու ձեւով... բայց կ'երեւի թղթածրարը տեղափոխուած է։

Զօրավարը դարձաւ Թահմազեանի.

— Գտէ՛ք այդ հեռագիրը, նա իրիկուան թղթակալին մէջն էր, միւս սեղանի վրայ պիտի լինի...։

Սպան ելաւ թիկնաթոռէն, ուղղուեցաւ ցոյց տրուած սեղանը, հարեւանցի ակնարկ մը նետեց եւ խնդրոյ առարկայ հեռագիրը չգտնելով վերադարձաւ եւ տեղը նստաւ...։

Զօրավարը չպնդեց։ Չէր կրնար պնդել՝ առանց իր սպարապետի արժանապատուութիւնը զոհելու։

Մենք ալ չպնդեցինք։

— Հապա Կարսի բերդակալին հեռագի՞րը, Զօրավա՛ր։

— Այդ մասին ես երբե՛ք տեղեկութիւն չունիմ, պատասխանեց Նազարբեկեան կտրուկ, դուք պէտք է ձեր քննութիւնը կատարէք գնդապետ Մորէլի եւ Միշայի մօտ...։

Ահա՛ հայոց զօրքի ընդհանուր հրամանատարին պատասխանը։

— Իրաւացի էք, զօրապետ, մենք կ'երթանք Կարս այս ինտրիկային աղբիւրը գտնելու յոյսով։ Սակայն մինչ այդ, մէկ բանը շատ ցաւալի եւ անըմբռնելի կ'երեւի մեզի։ Դուք էք հայկական ճակատի ընդհանուր հրամանատարը։ Ի՞նչպէս կ'ըլլայ որ մեր միակ ամրութիւնը, Հայաստանի բանալին, Կարսը եթէ իրօք վտանգուած էր, այդպիսի տագնապալի կացութեան լուրը ամենէն առաջ ձեզի չի հաղորդուիր... եւ բերդակալ գնդապետ Մորէլը՝ բերդի պատասխանատուն այդ վտանգը փոխանակ ձեզի տեղեկացնելու... կը հեռագրէ Թիֆլիսի Ազգային Խորհուրդին՝ Կովկասի Գերագոյն Սպայակոյտի խողովակով...։

Դաշնակցական թարգմանը իր թիկնաթոռին վրայ ինքզինք անհանգիստ կը զգար, չէր թարգմաներ մեր խօսքը։ Ակնարկս պահ մը դարձուցի ընկերներուս։ Դշխոյեան հանդարտ այլ սեւեռուն կը հետեւէր Պր. «Թարգման»ին ջղային շարժումներուն, իսկ Վահան Թոթովենցի արտայայտութիւնը մատնողիչ էր, սովորաբար ժպտուն կապոյտ աչքերը կանաչորակ կայծեր կ'արձակէին։ Յայտնի էր որ հազիւ կը զսպէր իր զայրոյթը եւ միայն զօրապետին սառն հանդարտութիւնն էր, որ կը կապէր իր պոռթկումը...։

Չեմ գիտեր թէ Պր. Թահմազեանն ալ զգա՞ց դայթակղութեան մը վերահաս վտանգը. իր լռութիւնը վերջապէս խզելով քանի մը բառով մեր խօսքերուն իմաստը յայտնեց եւ բաներ մը աւելցուց, Միշայի անունը տալով։

— Միշան, յարեց զօրապետը, այսօր կու գայ Ալեքսանդրապոլ, դուք նրանից կը տեղեկանաք։ Ես այս մասին ոչինչ չգիտեմ...։

– Լաւ, զօրավար:

– Ես ոչինչ չգիտեմ, կրկնեց զօրավարը, եւ ինքն ալ ձանձրացած թարգման-հսկիչին խեղաթիւրած թարգմանութիւններէն, մեզի հետ ուղղակի հաղորդակցելու յայտնի փափաքով դարձաւ մեզի եւ խօսեցաւ իր մայրենի լեզուով:

Զօրավարը կը խօսէր հայերէն լեզուով շատ դժուարութեամբ, բառերը փնտռելով եւ այդ պատճառով խօսքը ընդհատելով, բացայայտ էր որ մեծ ճիգ կ'ընէր միտքը բացատրելու համար: Այլեւս Ալեքսանդրապոլի զինուորական խորհուրդի նախագահին թարգմանչական դերը անօգուտ դարձած էր, բայց այդ պարոնը տեղէն չէր շարժեր եւ մեզի պէս ինքն ալ մտիկ կ'ընէր.

– Ես շատ ուրախ եմ, սկսաւ Զօր. Նազարբեկեան, որ ինձ մօտ գալու հետաքրքրուել են տաճկահայերի դելեկատ... ներողութիւն՝ ներկայացուցիչները... դուք Անդրանիկի մօտիկ... մտերիմ...ներ էք լինելու...Սովիէթ Ափարոննի (Հ. Ա. Խ.) լիազօրներն էք... (եւ ակնարկ մը նետելով դէպի Թահմազեանը) ես շրջապատուած եմ վայեննի սայուզից (զինուորական միութիւն՝ Դաշնակցութեան ազդեցութեան տակ)... որոնց վրայ իմ զինուորները դժբախտաբար վստահութիւն չունեն... ո՛չ ռուսահայ զօրքը եւ ո՛չ տաճկահայ զօրքը: Արդէն իմ ուժը, իմ զօրքը տաճկահայն է... մերանք փախչում են, չեն կռւում... Թրքահայ զինուորն է որ ֆրոնտը (ճակատ) պէտք է պաշտպանէ, եթէ նա ինձ շրջապատուած տեսնի իրեն անվստահելի մարդկանցով... նա ինձ էլ չի վստահի: Ֆրոնտը պաշտպանել կարենալու համար, թրքահայ զօրքը պէտք է ինձ մօտ տեսնի իրաւ ներկայացուցիչներին: Ես խնդրել էի Սովիէթ Ափարոննիից ուղարկել ինձ մօտ մի ներկայացուցիչ (դելեկատ)...: Իմ այդ խնդրանքը ոչ մի հետեւանք չի տուել մինչեւ այժմս... ինձ առանձին են թողած...: Ես ուրախ եմ որ եկաք... ես խնդրում եմ մնաք ինձ հետ աշխատէք պահել զինուորին... երբ զինուորը տեսնի իմ մօտը նրա վստահութիւնը վայելող մարդկանց, որ ինձ հետ շրջում են իր մէջ եւ իրանց հարազատ բարբառովը համոզում են պահել իրանց դիրքերը... Նրա տրամադրութիւնը կը բարձրանայ: Նրանք բոլորը սիրում են Անդրանիկին. նրանք կարծում են որ ռուսահայ օֆիցէրները (սպաները) իրենց համար լաւը չեն...: Ես շատ տկար կը զգամ ինձ... ինձ համար դժբախտ բան է յաղթական ռուսաց զօրքին հրամայել եւ չկարողանալ ոգեւորել հայոց զինուորին, որ իր հայրենիքի պաշտպանութեան համար կռւի...: Ես առանձին ոչինչ չեմ կարող... Նուիրուած, վստահութիւն վայելող մարդկանց պակաս կայ...: Ռուսահայ զօրքի համար մենք ունենք մի կոմիսար, Դրօն... իսկ տաճկահայ զօրքը որ մեր ուժի հոգին է, իրան օտար է զգում իրա հրամանատարների մէջը...:

Զօրապետը լռեց. իր հուժկու իրանը ծռեցաւ սեղանին վրայ, ուր խաչաձեւեց իր հաստ բազուկները: Կարծես իր երկու արմուկներն էին, որ կը կրէին ամբողջ խոնջած ծանրութիւնը այդ իրանին, այդ գլխուն...:

Երբ զօրավարին խօսքերուն առթած ցաւագին տպաւորութիւնը կըրցանք թօթափել, խօսեցանք.

– Զօրապետ, մե՛նք ցաւում ենք, որ միակ անձը, Անդրանիկ, որ կարող էր վստահութիւն ներշնչել, խանդավառել եւ դէպի յաղթանակ մղել հայ զօրքը, Ձեր ղեկավարութեան տակ, ըսի, այսօր տխմար միջոցներով հեռացուած է: Այսպիսի ճգնաժամային րոպէի, մենք ձեր խօսածներից շատ բան հասկացանք, եւ այն՝ ինչ որ հասկացանք, մեզի սարսափ կ'ազդէ...:

Վահան Թոթովենց շարունակեց, փորձելով արեւելահայերէն խօսիլ, ուղղակի հասկցուելու համար զօրապետէն եւ շեղակի ակնարկ մը նետելով Պր. «Թարգման»ին, որուն երեսը կապարագոյն դարձած էր, յարեց.

– Զօրապետ, մեծ աղէտ է որ էս պահուս, ինչ որ անարգ խաղերով չէզոքացուած է միակ անձը – Անդրանիկը – որ ձեր փափաքած դերը, պաշտօնը, կարող էր կատարել ձեզ մօտ: Էս րոպէիս, ինչ պատճառով է որ մենք եկել ենք ձեր մօտը... փաստը շատ թարմ է, զազրելի էնթրիկներ շարունակւում են, ձեր իսկ աչքերի առաջ: Մենք զբաղւում ենք մի սոսր երադարձութեամբ, որին համարձակուել են խառնել եւ ձեր անունը: Մենք ապրում ենք բացառիկ օրեր՝ երբ հայ ժողովրդի ճակատագիրն է վճռուելու Կարսի առաջ, եւ ձեր խօսքերից պարզւում է որ այսպիսի պատերազմը պիտի մղուի ժողովրդի հոգիով:

«Զօրապե՛տ, այս ժողովուրդը, երեսունըհինգ տարի երգել է իր ազգային հերոսին: Մի ժողովրդի հոգին իր պատմական ռազմիկներն են, եւ դուք չէք գտնի մի այնպիսի երգ, որի մէջ մեր ժողովուրդի երազը, իղձը, ազատութեան ձգտումի յոյսը անձնաւորած չլինի Անդրանիկի մէջ: Կարելի չէ, առանց վնասելու հայ ժողովրդին, այս ճակատագրական րոպէին հեռացնել Անդրանիկը իր ժողովրդին ծառայելու գործից, ասելով որ նա «խմբապետ» է, նա զինուորական չէ, նա չգիտէ զօրքը ղեկավարել...: Մենք վերջին ատիճանի զառնացած ենք այս իրողութեան համար, եւ դա, վերջ ի վերջոյ շատ վատ կը լինի մեր ժողովուրդին համար:»

Հակառակ Վահանի ջանքերուն ռուսահայ դարձուածքներ գործածելու, զօրավարը լիովին չկրցաւ հասկնալ անոր խօսածը, եւ թարգմանին դիմեց: Պր. Թարգմանը մեծ ճիգ մը ըրաւ եւ երկու բառով կմկմաց ռուսերէն.

– Այս պարոնները ասում են, որ Անդրանիկը կարող է օգտակար լինել եւ լաւ չէ որ նա հեռու պահուի:

– Պարոն թարգման, բառ առ բառ թարգմանէ ըսածս, պոռաց Թոթովենց:

«Թարգման»ը քանի մը բառ եւս կակազեց:

– Պարոն պոռուչիկ (տեղակալ), ճի՛շդ թարգմանէ, կատարէ՛ պարտքդ, դուն ասոր համար ներկայ ես մեր տեսակցութեան եւ ոչ թէ մեզ լրտեսնլու, կրկնեց Վահան ինքզինք հազիւ զսպելով:

Զօրապետը միջամտեց.

– Ես հասկացայ ձեր ասածը, ճիշդ է որ ես չեմ ուզում իմ բանակի մէջ խմբապետներ – եա՛ նի խաչու խմբապետ – նրանք կանոնաւոր կռւի համար օգտակար չեն, պէտք է լինի՝ բանակ, հրամանատարական կարգով, խմբապետութիւնը կը խանգարէ կարգապահութիւնը: Բայց... Անդրանիկ

տարբեր է, դուք շատ լաւ ասացիք նրա մասին, ինչ որ ժողովրդի զգացմունքի մասին, Անդրանիկ տարբեր է, Անդրանիկ նի՛ խմբապետ, Անդրանիկ, կեներալ, նա զօրավար է, նա զինուորական է, նրան ես շատ եմ յարգում եւ սիրում, որպէս մարդու եւ որպէս ռազմագէտի, նրան ես ճանաչում եմ Դիլմանի ճակատամարտից....:

Զօրապետը պահ մը ընդհատեց: Յետոյ գլուխը վեր առաւ եւ դարձեալ հայերէն խօսեցաւ.

– Ես խնդրում եմ կրկին, մնաք ինձ մօտ, պարոններ, որպէս ներկայացուցիչներ եւ որպէս մարդիկ որ մօտ են Անդրանիկին:

– Զօրապետ, մենք ներկայացուցիչ եւ դելեկատ ենք որոշ խնդրի մը համար, որին ծանօթ էք: Մենք իրաւասութիւն չունինք մնալու ձեզ մօտ իբրեւ Հ. Ա. Խորհուրդի ներկայացուցիչները: Մենք ձեր բաղձանքը կը յայտնենք Հ. Ա. Խորհուրդին եւ կը ջանանք որ նա գոհացում տայ ձեզ: Բայց այնքան ատեն որ մենք այս տեղ ենք լիովին ձեր տրամադրութեան տակն ենք, հրամայեցէք, ինչո՞վ կրնանք օգտակար ըլլալ, պատրաստ ենք ծառայելու:

Զօրապետը պահ մը մտածեց ճակատը ափերուն մէջ առած, յետոյ գլուխը վեր առաւ եւ ակնարկը մեզի ուղղելով ըսաւ.

– Եթէ Զօր. Անդրանիկ համաձայնի մնալ իմ ընդհանուր սպայակոյտիս մօտ, իբրեւ տաճկահայ զօրքի կոմիսար եւ դուք ալ լինէք միասին, ես մեծ ուժ ստացած կը լինէի....:

– Սիրով կը հաղորդենք ձեր այդ փափաքը՝ Զօր. Անդրանիկին:

Նազարբեկեան գոհ մնաց: Պահ մը խորհեցաւ եւ կրկին յարեց.

– Իմ ծրագիրս է, որ առ այժմ Զօր. Անդրանիկը իր զինուորներով մեկնի Մերտենիկ... կամ Ախալքալաք... որովհետեւ այդ կողմերէն մեր թիկունքը վտանգուած է:

Այս առաջարկին վրայ մենք իրարու երես նայեցանք: Տեղակալ Թահմազեան ալ խորագնին նայուածքով մը մեզի կը նայէր: Զգոյշ եղանք որ մեր խորհածը չյայտնուի մեր դէմքէն: Հ. Ա. Խորհուրդի եւ Անդրանիկի ու մեր ծրագիրը տարբեր էր, անցնիլ Պարսկաստան...: Բայց կացութիւնը այնպէս՝ ինչպէս զօրապետը կը ներկայացնէր, այնքան ողբերգական էր, եւ այդ պատկառելի ծերունիին դերը, որ իր պարտականութեան գլուխը կը մնար գիտնալով հանդերձ թէ իր ոտքերուն տակ փոս կը փորեն, այնքան դժուար էր, որ մենք պատրաստ էինք ամէն ինչ նուիրելու իրեն:

– Կը յայտնենք Անդրանիկին ձեր առաջարկը, ըսինք:

Այլեւս վերջացած համարելով մեր տեսակցութիւնը սպարապետին հետ, ոտքի ելանք հրաժեշտ առնելու համար:

Զօր. Նազարբեկեան ձեռքի շարժումով մը նստեցուց մեզ:

Այդ կը նշանակէր որ տակաւին ըսելիք ունէր:

Նայուածքը յառեց մեզի, խոր հառաչ մը արձակեց եւ ըսաւ.

– Զօրքը, սկսաւ նա, լաւ դասալիք կ'ըլլայ. Վանսկի գունդին երկու հազար հոգիէն մնացած է միայն եւ միայն քսան մարդ, Էրզրումսկի գնդէն, որ հազար հոգի կը հաշուէր, մնացած են միայն երկու հարիւր զինուոր:

Ցաւը այն է, որ դասալիք եղողները զէնքերը միասին կը տանին: Ռուսահայոց զօրահաւաք յայտարարեցի եւ սակայն զէնք չկայ որ նրանց զինեմ, ռազմամթերք չկայ՝ կռուելու համար: Մեր բանակի զէնքի մթերանոցները դատարկ են...: Յուսահատական վիճակ է, ես կը խնդրեմ ձեզանից որ այս դասալքութեան առաջքը առնէք:

Պր. Թարգմանը մեծ գոհունակութեամբ եւ բառ առ բառ թարգմանեց այս խօսքերը:

Մենք, որ իրականութեան տեղեակ էինք, Վահան Թոթովենց՝ որ Կարնոյ մէջ տեսած էր զանազան «կազմակերպութիւններու» սարքած կողոպուտը, ռուս բանակին թողած զէնքի, ռազմամթերքի, ուտեստեղէնի, բազմաթիւ մթերանոցներու կողոպուտը, որ կը տարածուէր բովանդակ Անդրկովկասի եւ նոյնինքն... Ալեքսանդրապոլի մէջ – պատասխանեց.

– Կը զարմանանք որ բանակին սպարապետը զէնք եւ ռազմամթերք չունի զօրքին համար, մինչդեռ ռուս բանակին մթերած ռազմանիւթերն ու զէնքերը անցած են անհատներու եւ «կազմակերպութեանց» ձեռքը, փոխանակ յանձնուելու բանակին: Այսպիսի խայտառակութեան եւ դաւաճանութեան պատճառով է, որ Էրզրումը յանձնուեցաւ թշնամիին....:

– Եւ, աւելցուցի ես, այս վիճակը կը շարունակուի: Այդպէս՝ հոս, Ալեքսանդրապոլի մէջ, ձեր ընդհանուր սպայակոյտի քթին տակ, անհատ մը, քաղաքային վարչութեան անդամ՝ Շարաֆեան (դաշնակցական ղեկավար) ունի իրեն սեփական մթերանոցը: Մենք այդ տեսանք ուրիշ տեղ ալ, զարմանքով, զօրապե՛տ: Դարձեալ, հոս Ալեքսանդրապոլի մէջ, սպարապետին աչքին տակ, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը զէնքի յատուկ պահեստ ունի: Այդ մթերանոցէն անկախ, Ազգային Խորհուրդի Ալեքսանդրապոլի նախագահը Պր. Մանաս (դաշնակցական պետ) ունի զինային մթերանոց...: Ի՞նչպէս կ'ուզէք որ հայ զինուորը, որ այս բոլորին տեղեակ է, դասալիք չըլլայ եւ իր զէնքն ալ իրեն չպահէ, կամ իր անձը պաշտպանելու... եւ կամ ծախելու համար այսպիսի հաւաքածոյ մթերողներու, որ լաւ գին կը վճարեն եւ կրկնապատիկ, եռապատիկ գնով կը ծախեն յաճախ թուրքերու:

Աւելորդ էր երկարել, Զօրապետը տխուր էր եւ ընկճուած: Ան կը հասկնար, որ այս գայթակղալի պայմաններուն մէջ կարելի չէր դասալքութեան առաջքը առնել:

Այն փաստերը զորս թուեցինք զօրապետին՝ կողոպտուած զէնքի, ռազմանիւթի, զինուորական պաշարի այս մթերանոցներուն վերաբերեալ, ընդհանուր երեւոյթ էր: Պաքուի մէջ ալ Դաշնակցութիւնը հրացան, փամփուշտ, ռազմանիւթ ունէր, որուն առեւտուրը խիստ շահաբեր էր: Թիֆլիսի մէջ տարօրինակ գործեր կը կատարուէին, զինարանը («արսենալ»ը) գիշերային յարձակումներու կ'ենթարկուէր հերթով, մինչեւ իսկ վրացիներու եւ հայ դաշնակցականներու հաշուոյն, կատարեալ ռազմավարութեամբ: Այս արհեստով զբաղող մաուզերիստ մը, սասունցի Ցաբէթը, Վլատիկավկասի մէջ (այժմ Օրջոնկիցէ) ինծի եւ ուրիշ ընկերներու (Ց. Տէր Զաքարեան, Վ. Թոթովենց, Յովհաննէս Պարսումեան եւ ուրիշներ) պատ-

մեզ, թէ ինչպէս կը կատարուէին այդ կողոպուտները իր կողմէ՝ ի հաշիւ Դաշնակցութեան։

Ցարէթ շաբաթը երկու գիշեր սայլերով եւ իր մարդոցմով կը մօտենար արսենալին եւ տեղէ մը կը սկսէր հրացանաձգութեան, պահակներու ուշադրութիւնը այդ կէտին դարձնելով, մինչ ուրիշ դուռէ մը սայլերը կը լեցուէին հրացաններով ու ռազմանիւթով։ Կողոպուտը յաջողելէ ետք, սայլերը կը տարուէին որոշուած տեղ մը՝ յանձնելու համար պատկան անձնաւորութեանց, որոնցմէ Ցարէթ կը ստանար կարեւոր գումար մը։ Մենշեւիկները նոյն բանը կ'ընէին իրենց վարձկան հէններու միջոցաւ։ Զէնքի առուտուրը առասպելական համեմատութիւններու հասած էր։ Մոսին հրացան մը 1918-ին կ'արժէր 28,000-35,000 ռուբլի (80-100 անգլիական ոսկի այն ատենուան սակով), իսկ փամփուշտ մը՝ 6-8 ռուբլի։

Կովկասի Թուրքերը սկիզբները դրամով կը գնէին իրենց «պէտք եղած» հրացանն ու ռազմանիւթը, մինչեւ որ Գանձակի ճամբուն վրայ կողոպտեցին 20 հազար ռուս զինուորներ, որ իրենց զէնքի պաշարով՝ կովկասեան ճակատը լքած՝ «տուն» կը դառնային։ Անկէ ետքն ալ ի հարկէ շարունակուեցաւ անհատներու կողմէ զէնքի գնումը, մինչեւ Թուրքօ-գերմաններու կողմէ Անդրկովկասի ամբողջական գրաւումը։

Մեկնութիւնները աւելորդ են։ Այս զէնքերը կը գործածուէին հայերու դէմ։ 1918-ի ճակատագրական տարին, հայերը՝ լաւ կազմակերպուած՝ կրնային իրենց զէնքերը գործածել պահպանելու համար ռուս բանակին կողմէ գրաւուած Մեծ Հայքի չորս նահանգները։

Երբ վերադարձանք Առաջնորդարան եւ պատմեցինք Անդրանիկին մեր տեսակցութեան արդիւնքը, Զօրավարը սրտնեղեցաւ։ Անդրանիկ չէր սիրեր փոփոխամտութիւնը։ Նպատակ մը որոշել եւ զայն հետապնդել ու գործադրել՝ իր նկարագրին գլխաւոր գիծն էր։ Զօր. Նազարբեկեանի մեզի ըսածներուն, դանդաղներուն, դառնութիւններուն բոլոր պատճառները, մէկ խօսքով Կովկասի տխուր պատկերը ծանօթ էր իրեն։ Այդ կացութեան մէջ վերահաս դժբախտութիւնը բացայայտ ըլլալուն էր որ ան վճռած էր դուրս ելլել այդ ճահիճէն եւ շարունակել պայքարը՝ տարբեր պայմաններու մէջ։ Պարսկաստան անցնելու ծրագիրը Հ. Ա. Խորհուրդին հաւանութեամբ գծուած՝ անոր հետապնդումը իրեն սեւեռուն նպատակ ըրած էր Անդրանիկ, որուն դէմ ելած արգելքները զինք կը ջղայնացնէին։ Զօր. Նազարբեկեանի հետ մեր ամբողջ խօսակցութենէն կը հետեւէր, որ անոր կը պակսէր վճռականութիւն եւ մէկը միւսէն թէական գաղափարներէ կը տարուէր, խրուած ըլլալով ճահիճի մը մէջ, ուրկէ դուրս ելլելու կարելիութիւն չունէր։

— Նազարբեկեանի ո՞ր մէկ առաջարկին պիտի պատասխանենք, եզրակացուց Անդրանիկ։ Մենք ալ պիտի խրուինք այս ճահիճին մէջ։ Ցեխը ամէն կողմ կը ցատկէ։ Մէկ փոսը գոցէ՝ միւսը կը բացուի... եզրակացուց հայոց դիւցազնը։

ԺԲ) ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ «ՔԷՖ»Ը ԵՒ ՀԱՆԴԻՊՈՒՄՆԵՐ...

Կէսօրէ ետք սկսանք Պր. Միշան փնտռել, Կարսի հեռագիրներուն առեղծուածը լուծելու համար։ Միշան անգտանելի էր։ Թէ՛ սպայակոյտի շէնքը, թէ՛ Ազգային Խորհուրդի գրասենեակը ոչ ոք տեղեկութիւն տալ կ'ուզէր անոր ո՛ւր ըլլալուն մասին։

Պահ մը շրջեցանք քաղաքին մէջ. հանդիպեցանք բարեկամներու, միասին գացինք քաղաքէն դուրս Պոլիկոնի շէնքը, ուր 20,000 որբեր կը պահուէին։ Շիրակի դաշտը այն ատեն անսպասելի երեւոյթ ունէր, չորս կողմէ կը փչէր քամին, մորակելով սարահարթի չոր ու թեթեւ օդը...։ Երբ վերադարձանք քաղաք, ականատես եղանք մեզի համար անսովոր՝ բայց Ալեքսանդրապոլի համար բնորոշ տեսարանի մը։ Երկձի լանտօներու շարան մը կ'անցնէր պողոտայէն, առաջին կառքին մէջ զօրանուագածուները կը նուագէին զանազան գործիքներ, երկրորդ կառքին մէջ՝ գուսան մը կ'երգէր՝ չորս դափահարներու ընկերակցութեամբ, կը հետեւէին երեք լանտօներ, որ առաջին ակնարկով պարապ կը թուէին, բայց երբ մեր առջեւէն անցան, դիտեցինք որ մէկուն մէջ կար արծաթեայ գօտի մը, միւսին մէջ՝ Ալեքսանդրապոլի քաղքեններու յատուկ սեւ գդակ մը, երրորդին մէջ՝ զոյգ մը կաշեայ կակուղ մոյկեր, այս հինգ կառքերը իրարու կը հետեւէին, յետոյ ութ-տասը քայլ հեռաւորութեամբ կու գար վեցերորդ լանտօ մը, որուն մէջ սրնգահար մը՝ այտերը օդով ուռեցուցած կը փչէր, կը հետեւէր եօթներորդ լանտօ մը, որուն մէջ Ալեքսանդրապոլի տարազ կրող քաղքենի մը փռուած էր (տխրած, առանց գդակի, գօտիի եւ առանց մոյկերու. այս խրախճանքը սարքող գործատէրն էր այդ մարդը), անոր ետեւէն կու գային կոչնականներով լեցուն լանտօներ, որոնք «կարաւան»ը կը փակէին։

Մինչ ապշած այս տեսարանը կը դիտէինք, յանկարծ նշմարեցի Եդուարդ Զոփուրեանը, որ բազմութեան մէջ մեզ տեսած, արագ քայլերով կը մօտենար.

— Այս ի՛նչ անակնկալ, ե՞րբ եկաք, գոչեց մեր ձեռքերը սեղմելով՝ ժպտուն։

— Հապա դո՞ւն։

— Ես... գործով կը մնամ Ալեքսանդրապոլ։

Բացատրեցինք մեր գալուն պատճառը։

Զոփուրեան ընաւ զարմանք չյայտնեց։

— Դաշնակցականներու սովորական էնտրիկներն են ասոնք, ըսաւ ան։ Յետոյ՝ հեռացող կառքերու շարքին նայելով յարեց.

— Առաջին անգա՞մ է որ կը տեսնէք Ալեքսանդրապոլի լոթիներու քէֆը... գրեթէ ամենօրեայ տեսարան է այս...։

Նոյնիսկ ա՞յս օրերուն... Այս մարդիկ չե՞ն անդրադառնար, որ հոգեվարքի օրեր կ'ապրին, չե՞ն տեսներ Կարսի փախստականները։

— «Պոմպէյի վերջին օրերը»… մրմնջեց Եղուարդ: Կարսի գաղթականները… Թիֆլիսէն գալերնուդ, կառախումբի պատուհաններէն չտեսա՞ք երկաթուղիին զուգահեռական ճամբուն վրայ, որ դէպի հիւսիս Ռուսաստան կ'երկարի, հարիւրաւոր սայլերու, ջորիներու եւ տասնեակ հազարաւոր բազմութիւններու անվերջ կարաւանը… քանի թշնամին կը յառաջանայ, հայերը կը փախչին կ'երթան ապաստան գտնել Ռուսաստան: Կարնոյ անկումէն ի վեր այդ է տեսարանը· լուսաբացէն մինչեւ գիշեր…:

— Այո, տեսանք տասնեակ հազարաւորներու, փախստական բազմութիւններու կարաւանները… Հայաստանի երակները կը պարպուին…:

— Բարեբախտաբար, ըսաւ Եղուարդ, կայ Թիկունքը, կ'երթան Ռուսաստան… եւ օր մը պիտի վերադառնան ռուսերուն հետ… յեղափոխական ալիքներով:

— Լաւագոյն պիտի ըլլար, որ իրենց երկիրը եւ պատիւը պաշտպանէին…:

— Դաւաճան ղեկավարներո՞վ… ձուկը գլխէն կը հոտի:

— Հայը առիւծի պէս կը կռուի, ըսաւ Թոթովենց, երբ ռուսը իր թիկունքն է… ռուսական բանակին լաւագոյն թնդանօթաձիգները հայերն էին… բայց Կարնոյ բերդին երեք հարիւր յիսուն հրետանիներուն գլուխը մէկ հատիկ թնդանօթաձիգ չգտնուեցաւ ռումբ մը արձակելու համար եւ անառիկ ամրոցները լքուեցան…:

— Եկէք ձեզ մեր տունը տանիմ, այս իրիկուն մեզի հիւր կ'ըլլա՞ք:

— Դեռ գործ ունինք, պէտք է Անդրանիկի մօտ վերադառնանք, բայց հաճոյքով կու գանք իրիկունը ձեզի ճաշելու:

— Ես կու գամ ձեզի կ'առնեմ:

Բաժնուեցանք:

⁂

Երեկոյեան մօտ առանձին դուրս ելած էի Առաջնորդարանէն, սպայակոյտի շէնքին առջեւ հանդիպեցայ խումբ մը զինուորականներու, որոնց մէջ նշմարեցի անգլիական զինուորական առաքելութեան պետը՝ Զօր Շոր, ֆրանսական զինուորական առաքելութեան պետը՝ գնդապետ Շարտինյի եւ առաքելութեան անդամները, որոնց ծանօթ էի: Տեղեկացայ որ գացեր էին Կարսի ամրութիւնները եւ ճակատը աչքէ անցընելու եւ շատ գոհ տպաւորութեան տակ կը վերադառնային:

Ցանկարծ ետեւէս ձայն մը անունս տուաւ.

— Թիւթիւնճեան, ես ալ եկայ…:

Պարոյր Լեւոնեանն էր…:

— Պարո՛յր, տեղեա՞կ ես խայտառակութեան:

— Այո՛, այո՛, զզուելի է:

— Եւ եթէ մեզ չղրկէիք, եթէ ձեր հրաժարականը տայիք, դաւը իր նպատակին պիտի հասնէր, այնպէս չէ՞…:

— Իրաւունք ունիս, Լեւոն, իրաւունք ունիս…:

— Միշան փնտռեցինք, անգտանելի է… Կարսի հեռագիրներուն լուսաբանութիւնը պիտի պահանջէինք իրմէ:

— Ես տեսայ Միշան, դաշնակից զինուորական առաքելութիւններուն հետ էի, Կարսէն կը վերադառնամ…: Գնդապետ Մորէլ, Միշա, երկուքն ալ զարմանք յայտնեցին… Այդպիսի հեռագիր չեն տուած…: Այս բոլորը կը լուսաբանուի օր մը, կը պարզուի հարկաւ… ցաւալի բան է…

— Զե՞ս ըսեր թէ դաւաճանութի՛ւն է:

Պարոյր խօսքը փոխեց:

— Ի՞նչ տրամադրութեան մէջ է Անդրանիկ:

— Ինչո՞ւ չեկար զինք տեսնելու:

— Կը վախնամ որ ջղայնացած կը լինի… դուք ի՞նչպէս դուրս եկաք գործէն, ի՞նչպէս ընդունեց ձեզ:

— Շատ հանդարտ… ուրախ էր մեզ տեսնելով:

— Դուք տարբեր էք, ձեր վրայ վստահութիւն ունի, ձեզ կը սիրէ:

— Գիտես, Լեւոն, որ ես այնքան յարգանք ունիմ իր մասին… բայց ի՛նչպէս պիտի ընդունի ինձ…: Զօր. Նազարբեկեան ինձ յանձնարարեց յայտնել Անդրանիկին՝ թէ որոշած է զինք Ախալքալաք ղրկել…: Սիրելիս, չեմ համարձակիր Զօրավարը տեսնելու, առանց որ դու կանխաւ պատրաստես զինք… խնդրե՛մ գնա ձեւով մը հասկցուր:

— Բայց պիտի գաս, չէ՞. եթէ չգաս եւ քու հոս լինելդ իմանայ, այն ատեն է որ խնդիրը գէշ կերպարանք կ'առնէ. եթէ գաս, Անդրանիկի տրամադրութիւնը կը մեղմանայ:

— Ազնիւ խօսք, ես մէկ ժամէն կու գամ:

⁂

Ինչպէս յայտնի է, Անդրանիկ արդէն տեղեակ էր այս նոր ծրագրին: Երեւութապէս հանդարտ էր: Առաջնորդարանի պատշգամը նստած, մեզի կը պատմէր Սասնոյ իր յիշատակները՝ Տողրամաճեանի օրերէն, երբ ինք երիտասարդ՝ գրեթէ պատանի զինուոր էր, Գէորգ Չաւուշի, Աղբիւր Սերոբի օրերէն՝ երբ այդ պատանի մարտիկը իր ռազմական բնատուր կոչումը կը մարզէր եւ կը յայտնուէր իբրեւ հայութեան անընկճելի ոգիին, ապրելու եւ տեւելու աւիւնին խորհրդանիշը: Այդ այն օրերն էին՝ երբ Պոլսէն մինչեւ Հայաստան «արեան ծով»ի էր վերածուեր եւ Սասուն իր դիւցազնական մարտնչումով դիմադրեր էր զօրաբանակի մը գրոհներուն եւ ցնցեր էր աշխարհ մը, որ հայը արհամարհանքով կ'որակէր «կոտորուող ժողովուրդ»: Անդրանիկ պատմելու եւ պատկերներ ոգեկոչելու զարմանալի ձիրք ունէր, նաեւ շնորհքը՝ ամենէն ողբերգական կացութիւններուն մէջէն դրուագներու զուարթ եւ նոյնիսկ ծիծաղելի կողմերը տեսնելու:

Կը պատմէր այն հանդարտութեամբ որով դիմակալեր էր ամենէն յուսահատական վայրկեանները՝ ահեղ թուող պահերու: Որովհետեւ իր զարմանալի բնազդը ճանչցեր էր զանոնք եւ պատրաստեր էր անոնց ելքը եւ հանգոյցը, որպէս թէ «հրաշք» մը հիւսած ըլլար: Այդպիսի «հրաշք»ներու

շնորհիւ Սասուն յայտնուեր էր այն հէքիաթային երկիրը, ինչպիսին էր՝ Սասունցի Դաւիթի դարուն, եւ սասունցին Անդրանիկի մէջ մարմնացեալ տեսեր էր հին դիւցազնական ոգին եւ հետեւեր էր անոր, վստահ՝ հրաշքին յայտնուելուն: Երբ Անդրանիկ կը պատմէր այդպիսի դէպքերու ներքին թելերը, – պարզօրէն եւ անսեթեւեթ, թէ ի՛նչպէս պատրաստած էր զանոնք, երբեմն տարիներ առաջ, կանխատեսութեամբ, վստահօրէն ուրապետելով կացութեան մը ելքին, – իմ սքանչացած մտքիս կը յայտնուէր ահա դաղտնիքը պատմութեան եւ աւանդութիւններու, – թէ ի՛նչպէս դիւցազունները կը ծնին եւ ինչպէս կիսաստուածները կը յայտնուին դիցաբանութեան մէջ:

⁂

Պահ մը առանձին մնացի պատշգամին վրայ Անդրանիկին հետ: Անկէ կը տեսնէինք քաղաքին համայնապատկերը: Տխուր եւ միօրինակ հողածեփ շէնքերու շարք մը կը տարածուէր մեր դէմը, բաւական հեռուն, կարծես փլատակներ ըլլային:

Այս տեսարանէն հոգիս ճնշուած, բացագանչեցի.

– Կարծես այրած քաղաք մը...

Անդրանիկ խնդաց.

– Այդ դէմի շէնքերը որ կը դիտես, ըսաւ, իրա՛ւ վառած թաղ մըն են:

– Հրդեհուած տունե՞ր են:

– Հապա ի՛նչ կարծեցիր, հրդեհուած տուներ են, ինչպէս կ՚ըսես...:

Պահ մը կրկին դիտեցի դէմի տեսարանը:

– Է՛հ, ըսի տխրութեամբ հառաչելով, ի՞նչ տարբերութիւն կայ այդ այրած թաղին եւ միւս թաղերուն միջեւ, հրդեհը պատուհանները այրեր է եւ այս հեռաւորութենէն պատուհանները չեն որոշուիր: Տխո՛ւր քաղաք է Ալեքսանդրապոլը:

Անդրանիկ կրկին ծիծաղեցաւ:

– Քու Պոլի՞սդ կարծեցիր հոս... Պոլիսդ աղուոր քաղաք է, մէջը ճիւաղներով լեցուն: Արտաքինը կրնայ փոխուիլ, ներքինը փոխելը դժուար է:

Անդրանիկ պահ մը լուռ մնաց: Յետոյ չարաճճի ժպիտով մը.

– Պոլիս մէկ լաւ կողմ մը ունի. հայերու համար կը խօսիմ:

– Ի՞նչ է:

– Հոս, Կովկասի մէջ մարդիկ կան որ մեծ գործերու գլուխ են անցեր, դաշնակցական սա ինտելիկենտները...:

– Այո՛:

– Դո՛ւք Պոլսոյ մէջ ասոնք ամսական երկու հարիւր ղրուշով վարժապետ կ՚ընէիք, չատէն չատը...:

⁂

– Պարոյրը եկեր է, ըսի պահ մը վերջը, այս իրիկուն պիտի այցելէ ձեզի...

Անդրանիկ յանկարծ լրջացաւ.

– Ե՞րբ է եկեր... դո՞ւն ըսիր որ գայ զիս տեսնէ:

– Դաշնակից զինուորական պատուիրակութիւններուն հետ Կարս են գացեր... իրեն հանդիպեցայ փողոցը... ինք ըսաւ որ իրիկունը հոս պիտի գայ...: Միշան եւ գնդապետ Մորէլը իրեն յայտներ են թէ ոչ մէկ տեղեկութիւն ունին այդ հեռագիրներէն, իրենք որեւէ հեռագիր չեն քաշած, թէ ճակատի զինուորներուն մէջ խռովութեան մը տարածայնութիւնը բացարձակապէս անհիմն է, եւայլն:

– Է՛հ, Պարոյր գոհացե՞ր է այդ բացատրութիւններէն:

– Պարոյր իր մարդիկը կը ճանչնայ... շատ նեղուած կ՚երեւէր...

– Ձեր Ապահովութեան Խորհուրդին տուած հեռագիրը ստացե՞ր են:

– Կարծեմ Պարոյր արդէն մեկնած էր Թիֆլիսէն՝ մեր հեռագիրը հասնելէն առաջ:

– Ի՞նչպէս թէ «կարծեմ»... հարցուցի՞ր, այո՞ թէ ոչ:

– Քանի որ Կարսէն կը դառնար...

– Լեւոն, տղաս, գիտցի՛ր որ ինծի հետ «կարծեմ»ով եւ «քանի որ»ով խօսիլ չ՚ըլլար. քու ենթադրութիւններուդ պէտք չունիմ, յստակ համարատուութիւն ընել սորվէ՛. գիտցածդ ըսէ եւ չգիտցածդ քեզի պահէ...: Ատրճանակիդ թիւը ի՞նչ է:

– 6729, պատասխանեցի անմիջապէս եւ անվարան:

– Հը՛մ...:

Անդրանիկի աչքերուն մէջ գորովալից ժպիտ մը փայլեցաւ:

Պատրաստաբանութիւնս փրկած էր զիս... չէի գիտեր ատրճանակիս թիւը, եւ այդ՝ զինուորական յանցանք էր: Ձեմ գիտեր ցարդ թէ Անդրանիկ պատրաստաբանութի՞ւնս գնահատած էր, թէ հաստատած էր որ իրաւ մտքիս մէջ պահած էի ատրճանակիս թիւը...:

⁂

Դահլիճը նստած էինք, երբ Պարոյր Լեւոնեան եկաւ, ինչպէս խոստացած էր: Վարանոտ ակնարկով մը նայեցաւ Անդրանիկին, զինք բարեւելէ ետք, հեռագիրներու խօսքը չըրաւ, հաղորդեց Զօր. Նազարբեկեանի ծրագիրը Ախալքալաքի մասին, եւ անձկութեամբ հարցուց թէ Զօր. Անդրանիկ ի՛նչ կը խորհէր:

Պարոյրի ժամանած պահուն, Անդրանիկ իրեններէն շրջապատուած՝ հանդիստ եւ գրեթէ զուարթ տրամադրութեան մէջ էր, նոյնիսկ չարաճճի ակնարկներ կը փոխանակէր ինծի հետ, իր հին զինակիցներէն թիկնապահի մը ուսերուն վրայէն...: Այդ քաջ մարդը այնքան զէնք, փամփուշտ եւ փամփշտակալ կը կրէր իր վրայ, որ շրջիկ զինարանի կերպարանք ունէր, եւ նոյնիսկ միջոցը գտած էր գօտիէն կախելու եօթը հատ ձեռնառումբ:

Դահլիճին մէջտեղ սեղան մը բերին եւ անոր վրայ տարածեցինք Ախալքալաքի շրջանին սպայակոյտի քարտէզը:

– Ախալքալաք երթամ, կ՚ըսէր Անդրանիկ, քարտէզին վրայ նայելով: Տեսէք սա ճանապարհը Ալեքսանդրապոլէն մինչեւ Ախալքալաք, հայ բնակչութիւն չկայ, հոն կը վխտան ազատ արձակուած թուրք նախկին գերի

սպաներ եւ զինուորներ…։ Ասոնց մէջէն անցնելով Ախալքալաք հասնի՛լ, այն ալ հազար հոգիով, ինչ որ կը նշանակէ վեց–եօթը հազար հրացան…։ Այդքան ուժ անբաւական է, իմ ետեւս ստեղծուելիք թիկունքը պաշտպանելու համար, եթէ յաջողիմ իսկ ճեղքել եւ անցնիլ՝ ո՛ւր մնաց հայկական զօրքին թիկունքը պաշտպանել։ Եւ յետոյ, կը մոռնաք որ իմ այսքան տարիներու յաջողութիւններուս գլխաւոր գաղտնիքներէն մին տեղագրական ճանաչողութիւնս է։ Ես աչքերս գոց կը ճանչնամ Հայաստանի ամէն մէկ ձորը, բլուրը, կիրճը… իսկ սա քարտէզին վրայ երեւցող երկիրը ինծի անծանօթ է… Ձեր նպատակը գիս ձախողութեա՞ն մատնել է։

– Խնդրեմ, Անդրանիկ, ի՛նչպէս ինծմէ կը սպասես այդպիսի դիտումներ…

– Ես քեզմէ չեմ սպասեր, Պարոյր, խելքդ գլուխդ ժողվէ, իսկ քեզ հոս ղրկողներէն ամէն բան կը սպասեմ…

– Զօրավար Նազարբեկեա՞նը։

– Զօր. Նազարբեկեա՛ն… քեզի ո՞վ կը խօսի Նազարբեկեանի մասին, դուն ինծմէ լաւ գիտես որ այս ծրագիրը իրմէ չէ։ Նազարբեկեան գիտէ որ այդ շրջանը կարելի չէ բռնել հրացանով։ Զինք դրդողներուն նպատակը նոր ձախողանք մը սարքել եւ մեզ կորուստի մատնել է։ Զիս քշել կ'ուզեն ինծի անծանօթ եղող այդ Ախալքալաքին մէջ, գիս խաղալիկ կը կարծեն…

Անդրանիկ դարձաւ իր տեղը, նստաւ բազմոցին վրայ եւ սկսաւ գոնեաք լեցնել փոքրիկ բաժակին մէջ եւ ումպ ումպ կուլ տալ։ Հետզհետէ իր ջղայնութիւնը կը սաստկանար, մինչ Պարոյր ասեղներու վրայ նստածի կերպարանք առած էր։

Զօրավարը պահ մը խորհեցաւ եւ Պարոյրին դառնալով ըսաւ.

– Առնուազն երկու հազար զինուորի պէտք ունիմ, երկու հազար հրացան՝ բացի առողջապահական եւ մթերակիր կազմածներէ…։

Պարոյր չէր կրնար խոստանալ այդ եւ յուսահատական ակնարկներ կը նետէր մեր կողմը։

Անդրանիկ յանկարծ փոխեց խօսակցութեան նիւթը.

– Ի՞նչ ընելու եկար, հարցուց Պարոյրին։

– Սպարապետ Լեպետինսկիի, Զօր. Շորի եւ Ֆրանսական զինուորական առաքելութեան հետ Կարս գացինք դիրքերը քննելու եւ Ալեքսանդրապոլ իջանք, Զօր. Նազարբեկեանը տեսնելու։

– Լեւոնին ըսեր էիր ատի, եւ ըսեր էիր նաեւ որ դաշնակից զինուորականները շատ գոհ մնացեր են… ի՞նչ է իրենց եզրակացութիւնը…։

– Կարս կրնայ երեք տարի դիմադրել, անառիկ է…

Խորին լռութիւն տիրեց։

Անդրանիկ կրկին լեցուց պզտիկ բաժակը եւ այս անգամ մէկ ումպով պարպեց զայն։

– Կարս… երեք տարի… կրնա՛յ դիմադրել, արտասանեց ան հատիկ հատիկ եւ կրնայ բառը շեշտելով…։ Եւ յանկարծ դառն ժպիտով մը աւելցուց.

– Գիտեմ որ ինծի համար «խենթ» է կ'ըսէք։ «Խե՛նթ», ահա ինչ որ

կը տարածէք իմ մասին… այդ է դուք ձեր ակնկալութիւնը, ահա ինչ որ կը փափաքիք, կ'ուզէք որ խենթանամ, ձեր բովանդակ ընթացքը ատոր կը ձգտի…։ Թող այդպէս ըլլայ, ես «խենթ» ըլլամ, հոգ չէ – եւ Պարոյրի մէկ շարժումին պատասխանելով – ես քեզի համար չեմ խօսիր, դոչեց, դուն խնդրոյ առարկայ չես, իմ խօսելու ձեւն է ասիկա։

Անդրանիկ պահ մը լռեց, յետոյ ախրօրէն շարունակեց.

– Մտիկ ըրէ ինծի, իրաւ է որ Կարսի մէջ երեք տարուան պաշար կայ, ռազմանիւթ, կազմած եւ ուտեստեղէն, ահա թէ ինչ տեսեր են քու ռազմագէտները։ Բայց Թիֆլիսի մէջ կո՞յր էին եւ չէի՞ն տեսներ թէ ովքե՛ր կը կառավարէին երկրին ճակատագիրը։ Կարսի այդ բոլոր մթերքները բաժնեցէք ամբողջ բնակչութեան, հո՛ն, հո՛ս, ամէն կողմ, որովհետեւ ինչ որ պատահեցաւ Թրքահայութեան, նոյնը պիտի պատահի Կովկասահայութեան։ Թուրքը ծովու պէս պիտի խուժէ հոս եւ միայն լեռներու բարձունքները պիտի ունենանք ապաստանելու եւ ժողովուրդը ինքզինք մահուան դէմ պաշտպանելու համար՝ զէնքի եւ ուտեստի պէտք պիտի ունենայ… Կը հասկնա՞ս ժողովուրդը…։ Զինուո՞րը… զինուոր չկա՛յ՝ այլ ամբոխ՝ մատնուած դաւաճաններու ձեռքը…։ Երեսուն հազար զինուոր հաւաքեցինք եւ բարոյալքեցիք։ Այդ երեսուն հազարին տեղ եթէ 1915–ին ունեցած իմ հազար զինուորներս ունենայի, որոնք բոլորն ալ կը ճանչնայի, հրաշք կը գործէի։

Անդրանիկ կրկին կանգ առաւ եւ կրկին պարպեց գոնեաքի գաւաթը։

– Կա՞րսը… Կարսը երեք շաբթուան կեանք ունի։ Եւ Կարսը այնպէս մը պիտի յանձնէք, որ մէկ փամփուշտ, պարկ մը ալիւր, տուփ մը շաքար, նոյնիսկ պատառ մը հաց պիտի չկրնաք դուրս հանել… Կրկնեցէ՛ք որ խենթ եմ, եթէ ձեր աչքերը կոյր են տեսնելու համար թէ ի՞նչ կ'անցնի կը դառնայ ձեր շուրջը, այն ատեն ապուշներ էք… Կարսը ձեռքէ պիտի ելլէ երեք շաբաթէն… Եթէ ըսածս չընէք, ժողովուրդը անօթութենէն եւ թշնամիին սուրէն պիտի կոտորուի… Ահա թէ ի՛նչ կ'ըսէ ձեզի «խենթ»ը…

Պարոյր սահմռկած՝ նայուածքը կը շրջէր դահլիճին ամէն կողմը, եւ երբ իր ակնարկը աչքերուս հանդիպեցաւ, տեսայ որ ան կ'ըսէր թէ «հիւանդ»ի հետ է մեր գործը։

Այդ պահուն Անդրանիկ իր բովանդակ էութեամբ կը մարգարէանար։

Դող մը պատեց զիս։

Հիւա՞նդ, հիւանդը մենք էինք։

Զօր. Լեպետինսկի, Ֆրանսական զինուորական առաքելութիւնը Կարսի ռազմական կացութիւնը քններ էին, բայց այդ հաշուին մէջ մոռցեր էին մտցնել Անդրկովկասեան Սէյմի կառավարութեան մեքենայութիւնները, Մենշեւիկներու համաձայնութիւնը Թուրքերու հետ, Մուսավաթի մարդոց քայքայիչ դերը եւ վերջապէս Սէյմի դաշնակցական ֆրակցիայի կամակատարութիւնը։ Եւ Կարսը, Անդրանիկի մարգարէացած ձեւով, այդ յիշատակելի գիշերէն ճիշդ երեք–չորս շաբաթ յետոյ յանձնուեցա՛ւ թշնամիին։ Երբ Թուրքերը մտան Կարս, մթերանոցները հապճեպով բացուած եւ պաշարը դուրս թափուած էր, որովհետեւ փոխադրելու ժամանակ չկար, Կարսի փողոցները ճերմկած էին թափուած ալիւրի եւ շաքարի խաւէն։

Երբ Անդրանիկ խօսքը վերջացուց, գերեզմանային լռութիւն մը կը տիրէր դահլիճին մէջ: Պարոյր անկիւն մը քաշուած էր: Կը հասկնայի որ հրաժեշտ առնելու եւ ինքզինք այդ ճնշիչ մթնոլորտէն ազատելու ձեւ մը կը փնտռէր եւ չէր գտներ: Անդրանիկի սպաներն ու թիկնապահները հանդարտ նստած եւ կամ անոր թիկունքին կանգուն կը մնային: Անոնք մտիկ ըրեր էին Զօրավարին խօսքերը, հանդարտ եւ անայլայլ դէմքով: Անոնք հաւատարիմ եւ քաջ զօրականներ էին, հոգւով նուիրուած իրենց դիւցազունին եւ հայ ժողովուրդին: Այս օրհասական օրերուն, անոնք բացարձակ վստահութեամբ եւ նուիրումով մէկ նպատակ կը հետապնդէին եւ մէկ մտածում ունէին միայն: Անդրանի՛կ էր որ զիրենք կ'առաջնորդէր գերագոյն պայքարի թըշ-նամիին դէմ, եւ իրենք պիտի կռուէին մինչեւ իրենց վերջին շունչը: Այդ պահուն զգացի որ այս բոլոր դաւաճանութիւններուն, բոլոր յուսահատու-թեանց եւ դժխեմ հեռանկարներու դէմ, ցցուն կը մնար հայու հոգին, անոր ապրելու եւ տեւելու կամքը, խորհրդանշուած Անդրանիկի մէջ: Եւ եթէ մարդը մահկանացու էր, հայուն հոգին անմահ կը մնար՝ մեր ժողովուրդին վերապրելու եւ տեւելու ստեղծագործ կամքին զօրութեամբ:

Գիշերը յառաջացած էր, երբ թիկնապահ Թութեան դահլիճ մտաւ, Զօրավարին հաղորդելու թէ Սեպուհ ճակատէն դառնալով զինք տեսնել կ'ուզէր...:

Սեպուհ եւ Մուրատ Անդրանիկէն բաժնուեր էին, միայն Սմբատ հա-ւատարիմ մնացած էր անոր: Զինք չէինք տեսած ամբողջ օրը, որովհետեւ զօրանոցը մնացած էր զինուորներուն հետ: Գալով Սեպուհին եւ Մուրա-տին, անոնք Դաշնակցութենէն դրդուելով տեսակ մը մրցակցութեան ելած էին իրենց պետին հետ: Դաշնակցութիւնը մտածեր էր նոր Անդրանիկներ ստեղծել, Սեպուհ եւ Մուրատ մղուեր էին իբրեւ թեկնածու ներկայանալ: Ճակատը, ուրկէ անոնք կը դառնային, Երզնկայի լքուած մարզն էր, ուրկէ օրերով նահանջեր եւ հասեր էին Կովկասի սահմանները: Անոնք Ալեքսան-դրըպոլ կը հասնէին այդ իրիկունը, զինուորական իշխանութեանց կողմէ զինաթափուած եւ 43 ժամ բերդ դրուած, որովհետեւ կողոպուտի ամբաս-տանութեան տակ էին, որպէս թէ կողոպուտը հաստատուած դրութիւն մը դարձած ըլլար...: «Ասի դաշնակցական տակտիկա էր», ինչպէս կ'ըսէր Սմբատ, իր մարտականները պահ մը կը լքէր եւ յանկարծ օր մը կրկին կը մօտենար անոնց, կրկին շոյելու եւ օգտագործելու համար:

Ուրեմն չոդեկառքը Ալեքսանդրապոլի կայարանը հասնելուն՝ Սեպուհ եկեր էր Անդրանիկը տեսնելու: Մուրատ չէր եկած, այլ մնացեր էր գնաց-քին մէջ: «Երեսը կը պահէր» Անդրանիկէն:

– Բարեւ, Սեպուհ, ըսաւ Անդրանիկ, Մուրատը ինչո՞ւ չեկաւ:

– Գոյքերուն մօտ մնաց, պատասխանեց Սեպուհ:

– Ձեր գոյքերը պահելու իսկ զինուոր մը չունի՞ք ձեր հետը:

Սեպուհ լուռ մնաց:

– Գիտեմ ձեզի պատահածը... Հիմա հասկցա՞ք թէ ձեզ ինծմէ բաժ-նելէ ետք ինչե՛ր կրնան պատահիլ... որքան որ ինծի հետ էիք՝ այս տե-սակ փորձանք չէր եկած ձեր գլխին...: Կը յիշե՞ս,1917–ին Թիֆլիսի դաշ-

նակցական ռայոնական ժողովը: Այն ատեն ալ ձեզի խորհուրդ տուի հեռու մնալ Դաշնակցութենէն եւ չերթալ այդ ռայոնական ժողովին, մտիկ չըրիք, փացիք եւ ի՞նչ եղաւ հետեւանքը...: Ձեր ներս մտնելուն սկսան պոռալ կանչել «դո՛ւրս բիրտ ուժը» եւ գլխիկոր ձեզ դուրս վռնտեցին: Այն օրը եկաք «Հայաստան»ի խմբագրատունը եւ ինծի ըսիք.– «Անդրանիկ, իրաւունք ու-նէիր»...:

Սեպուհ չպատասխանեց, աչքին պոչով նայեցաւ Վահան Թոթովեն-ցին եւ ինծի, որպէս թէ նոր կ'անդրադառնար մեր ներկայութեան, թէեւ դահլիճ մտնելուն իսկոյն մեզ նշմարած էր:

Անդրանիկ իր նախկին զինակիցը հրաւիրեց նստիլ բազմոցին վրայ իր մօտը:

– Հիմա ի՞նչ ընելու մտադիր էք... կ'ուզե՞ս իմ քովս մնալ, այդ պա-րագային գնա՛ Մուրատն ալ կանչէ հոս:

Սեպուհ վերջապէս խօսեցաւ:

– Խօսք տուած ենք ուրիշ տեղ երթալու...:

– Ա՛հ... ո՞ւր պիտի երթաք:

– Պաքու:

– Հը՛մ... Պաքու... շատ լաւ, բայց կրնայիք ինծի հետ ճամբայ ել-լել: Ո՞չ, լաւ, լաւ...: Այսպէս ուրեմն, ձեր երեսուն տարուան Անդրանի-կէն վերջնականապէս կը հեռանաք, շա՛տ լաւ:

– Մնաս բարով, Անդրանիկ:

– Երթաք բարով, Սեպուհ, Մուրատ լաւ չըրաւ մօտս չգալով. մնաս բարովի՞ մըն ալ արժանի չէի... Իմ կողմէս երթաս բարով ըսէ Մուրատին, ա՛լ զինք պիտի չտեսնեմ...:

– Գլխուս վրայ...: Մնաս բարով, Անդրանիկ:

Եւ Սեպուհ մեկնեցաւ:

Իսկ Մուրատ, ինչպէս յայտնի է, սպաննուեցաւ Պաքուի ճակատին վրայ:

Հետեւեալ օրը անցուցինք Անդրանիկին քով: Այլեւս խօսք չեղաւ կացութեան մասին, պատուգամը նստած կրկին խօսակցութիւնը դարձաւ հին յիշատակներու վրայ, Անդրանիկ դարձեալ պատմեց իր երիտասարդու-թեան յուշերէն:

Կէսօրէ ետք դահլիճ էինք, Մեսրոպ Եպիսկոպոսն ալ հոն էր. դարձ-եալ Թութեան եկաւ հաղորդելու թէ ալեքսանդրապոլցիք պատգամաւորու-թիւն մը ղրկած են Զօրավարին մօտ:

– Ի՞նչ ընելու համար, հարցուց Անդրանիկ:

– Իրենք պիտի ըսեն:

– Թող ներս գան:

Ալեքսանդրապոլի տարազով ութ–տասը հոգի ներս մտան դահլիճէն, Զօրավարը բարեւեցին, եւ ան ալ զիրենք հրաւիրեց նստիլ:

– Փաշա, խօսք առաւ պատգամաւորութեան պետը, մենք եկեր ենք քեզ յայտնելու որ մեր մալն ալ ճանն ալ, հոգին ալ ղուրպան կ'ընենք քեզ.

հրամայէ եւ պատրաստ ենք կռուիլ, զոհուիլ ազգին եւ քեզ համար։ Մեր փողն ալ քոնն է, մեր մալը միւլքը քոնն է։

– Շա՛տ լաւ, ըսաւ Անդրանիկ, քանի՞ մարդ ունիք կռուելու – կազմակերպուեցէք եւ պատրաստուեցէք։ Թուրքը ձեր վրայ կը հասնի մօտ ատենէն, պաշտպանեցէք ձեր քաղաքը, ձեր կիներն ու զաւակները։ Եթէ կրնաք Վանի չափ դիմադրել եւ դիմանալ, ձեր պատիւը մեծ կ'ըլլայ։ Ահա ինչ որ կրնաք ընել եթէ քիչ մը սիրտ եւ խելք ունիք։ Գործերու այս գնացքով, Թուրքը հոս ալ պիտի հասնի, ատոր վստահ եղէք, եւ պատրաստուեցէք, ես ո՛չ ձեր մալին եւ ոչ ալ փողին կարիք ունիմ։ Ժողովուրդը ունի կարիք, անոր բաշխեցէք, եւ դիմադրեցէք թշնամիին... Հիմա երթաք բարով, շատ ուրախ եմ ձեր քաջ տրամադրութենէն, միայն թէ երբ ժամանակը հասնի, չմոռնաք ձեր խոստումը...։

– Փաշա՛, ծառայ ենք։

Եւ Ալեքսանդրապոլի պարարտ քաղքենիները հպարտ քայլերով հեռացան դահլիճէն։

Անդրանիկ Մեսրոպ Եպիսկոպոսին դարձաւ։

– Ահա քու Աղա-Նազարներդ, եթէ իրենց խօսքերուն հարիւրին մէկը ի գործ դնեն, շա՛տ շա՛տ մեծ բան է...

Անդրանիկ նախ խորհեցաւ մեզ իր մօտ պահել. հեռագիրներուն հանգոյցը լուծելու համար միայն Թիֆլիս մեր վերադարձը անօգուտ կը համարէր։ Բայց պէտք ունէր սպաներու եւ ենթասպաներու, եւ Հայաստանի Ապահովութեան Խորհուրդէն կը սպասէր կէս միլիոն ռուբլիի գումար մը, խնամատարական բաժնէն՝ իրեն դունդին յատկացուած։ Այս գումարը չէին ղրկած, չէին ղրկած նաեւ իր սպասած սպաներն ու ենթասպաները, որոնց պէտք ունէր։ Ուրեմն ինծի հրահանգեց Թիֆլիս վերադառնալ այս յանձնարարութիւնները կատարելու համար։

⁂

Ալեքսանդրապոլէն իրիկունը Թիֆլիս կը վերադառնար Զօր. Լեպետինսկիի եւ Ֆրանսական զինուորական պատուիրակութեան մասնաւոր կառախումբը։ Պարոյր մեզի յատկացուց բաժնեակ մը այդ գնացքին մէջ, որ Անդրկովկասի նախկին փոխարքայութեան յատուկ կառաշարն էր։ Երկու ժամ ետք կ'իջնէինք Թիֆլիսի կայարանը։

Հ. Ա. Խորհուրդին մեր առաքելութեան համարատուութիւնը ըրինք հետեւեալ առտուն, պնդելով որ Ազգային Խորհուրդէն պաշտօնապէս պահանջուի խնդրոյ առարկայ հեռագիրներուն պատճէնը, ինչպէս որ արդէն յանձնարարեր էինք Զօր. Անդրանիկի հրահանգներով մեր Ալեքսանդրապոլ հասած առաւօտուն իսկ։ Այդ հեռագիրին վրայ, թէեւ ընկեր Ա. Թերզիպաշեան լուսաբանութիւն ուզեր էր Ապահովութեան Խորհուրդի Նախագահ Ա. Ահարոնեանէ, բայց ան խուսափողական պատասխան տուած էր, հաւաստելով որ այդ հեռագիրներուն պատճէնները կը հաղորդէ Հ. Ա. Խորհուրդին...։

Այսքանով խնդիրը լուսաբանուած չէր ըլլար։ Հ. Ա. Խորհուրդը մե-

զի պաշտօն յանձնեց Ա. Խորհուրդէն պահանջել այդ պատճէնները։

Ն. Դժխոյեան ամէն առտու կ'երթար Ազգային Խորհուրդի պաշտօնատունը, բայց նախագահ Պր. Ա. Ահարոնեան անգտանելի էր, եւ ստացած պատասխանը միշտ եւ անփոփոխ հետեւեալն էր.

– Հենց էս բոպէիս դուրս ելաւ։

– Ե՞րբ կը վերադառնայ։

– Կարելի է երեկոյեան կը գայ։

Եւ երեկոյեան դարձեալ անգտանելի էր Պր. Ա. Ահարոնեան։

Ի վերջոյ՝ ճարահատ՝ Ն. Դժխոյեան «դիրք բռնեց» Ազգային Խորհուրդին նախագահի դրան առաջ ամբողջ օրեր եւ վերջապէս դէմ դէմի եկաւ Պր. Ա. Ահարոնեանի հետ, երբ այս վերջինը դուրս կ'ելլէր սենեակէն։

– Հեռագիրներուն պատճէ՛նը, Պր. Ահարոնեան։

Ազգային Խորհուրդի նախագահը մերժեց յանձնել այդ պատճէնները։

– Դուք ժուռնալիստներ էք եւ կ'ելլէք կը հրատարակէք։ Դուք չէի՞ք որ «Հայկաշէն»ի մէկ թռուցիկ թիւը հանեցիք եւ հրատարակեցիք «Հայաստանի Առաջին Զօրամասի» հրամանատարութեան մասին Ազգային Խորհուրդի եւ Հայաստանի Ապահովութեան Խորհուրդի միջեւ գաղտնի վէճը բացատրող Պարոյր Լեւոնեանի՝ Անդրանիկի ուղղուած խորհրդապահական... անխոհեմ նամակը...։

– Անիմաստ խօսք է այդ։ Այս հեռագիրներուն պատճէնը քեզմէ պահանջողները ժուռնալիստներ չեն, պահանջողը Հայաստանի Ապահովութեան Խորհուրդն է։ Դուք այդ լաւ գիտէք։ Դուք տեղեակ էք թէ ինչպիսի տագնապ եւ խուճապային վիճակ ստեղծուեցաւ Ապրիլ 2-ի գիշերը, ձեր այդ հեռագիրներուն պատճառով։ Դուք անտեղեակ չէք որ մենք Ալեքսանդրապոլէն կը վերադառնանք, Զօր. Նազարբէկեան չէ տուած հեռագիր ձեզի, ստացած է ամբարտաւան հեռագիր մը գնդապետ Պեժանբէկովէն, Պարոյր՝ Կարսի մէջ լուսաբանութիւն ուզեց Պր. Միշայէն եւ գնդապետ Մորէլէն, անոնք կ'ուրանան ձեր կողմէ իրենց վերագրուած հեռագիրները։ Ի՞նչ խաղ է այս, ո՞վ է այս դաւադրութիւնը սարքողը...։

Այս խօսքերուն վրայ Պր. Ա. Ահարոնեան... հանճարեղ վիպագրի գիւտ մը ըրաւ։

– Հեռագիրները, պատասխանեց ան, անթել էին, հետեւաբար, բնագիր չունէին որ պատճէն ունենան...։

ԺԳ) ԻՆՉՊԷՍ ԿԸ ՅԱՋՈՂԻՆ Հ. Ա. ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ ՑՐՈՒԵԼ...

Գերագոյն հրամանատարին գնացքը, ուր մտանք Պարոյր Լեւոնեանի հետ, դաշնակից զինուորական առաքելութեանց հետ, Ապրիլ 5-ի գիշերը, Թիֆլիսի կայարանը հասաւ կարճ ժամանակէն։ Այս անգամ հանգիստ էր մեր ճամբորդութիւնը, մեզի յատկացուցած էին առանձին բաժնեակ մը, փափուկ անկողիններով...։

Խոստացանք Զօր. Անդրանիկին վերադառնալ շուտով, իր հրահանգները կատարելէ ետք: Անդրանիկ յատկապէս գոհ էր որ ինծի ըրած մասնաւոր յանձնարարութիւնները լրացնեմ եւ իր քով մնամ, Հ. Ա. Խ.ի կողմէ իբրեւ խնամատարութեան լիազօր. ան կրկին եւ կրկին յանձնարարեց որ մասնագէտ ենթասպաներուն ու զինուորներուն, այսինքն՝ զօրամասին ծախքերուն դրամը բերեմ շուտով:

Երբ Թիֆլիս հասանք Պոնափարթեանի հետ կրցայ ղրկել այս յանձնարարութիւններուն մէկ մասը իսկոյն: Բայց դրամական խնդիրը եւ կազմի հարցը ձգձգուեցաւ Ապահովութեան Խորհուրդին հետ, ասոր կարգադրութիւնը օրէ օր յետաձգուելով ընդհանուր քարտուղարութեան ատմարակալական հաշիւներու ձեւակերպութեանց դանդաղութեան պատճառով: Իմ անհամբերութիւնս անօգուտ կը մնար. միւս կողմէ՝ ռուսահայ սպաներու մօտ անձնապէս դիմումներ կը փորձէի, զանոնք մեր Զօրամասը ղրկելու համար. անօգուտ: Նոյնիսկ Պաքուէն բերած սպաներս, որոնք Զաչքաչայեր յաճախելու ախտէն վարակուեր էին, չէին ուզեր հետեւիլ ինծի:

⁂

Երբ վերջապէս կրցայ կարգադրութեան մը յանգիլ եւ լրացնել յանձնառութիւններս, Ասատալոյի ճամբան կտրուած էր. Թուրք գերիները ապստամբեր էին եւ ճամբան կտրեր՝ Թիֆլիսի եւ Ալեքսանդրապոլի միջեւ: Անոնց միացեր էին տեղական «Թաթար»ներն ալ: Թիֆլիս բազմած Ազգային Խորհուրդը իբր թէ համոզել փորձեց քաղաքին մէջ վխտացող հազարաւոր հայ սպաներն ու զինուորները, որպէսզի կռուի երթան, զսպելու այս ապստամբները եւ ճամբան բանան:

Իսկ ես կաշկանդուած մնացի հոն, սպասելով ճամբուն բացուելուն, ճիշդ այնպէս ինչպէս սպասեր էի Պաքուի մէջ: Դրութիւնը ողբերգական կը դառնար, ինչպէս սպասելի էր ռուսահայ զօրահաւաքի ձախողութենէն ի վեր, ճակատ պաշտպանել չուզելուն հետեւանքով: Քաղաքները իրարմէ կղզիացած էին եւ պաշտպանուած էին բաժան բաժան եւ թոյլ...:

Սպարապետ Նազարբեկեանի գանգատներէն ետք, Հ. Ա. Խ. հետեւեալ կոչը հրատարակեց.—

«Էրզրումի խուճապէն ետք Հայաստանի Երկրապահ Զօրամասի զօրքերու մէջ մտնող զինուորներէն շատերը հեռացան. ոմանք ընտանիքնին տեղաւորելու համար, ուրիշներ ալ՝ պարզապէս զինուորական ծառայութենէ խուսափելու համար:

«Հեռացողներէն մեծ մասը իրենց հետ տարած են իրենց հրացանը ու ռազմազգեստը:

«Հայաստանի Ապահովութեան Խորհուրդը այսու կը յայտարարէ թէ՝

Հ. Ա. Խ.ը կը շարունակէ, ըսելով որ նախ քան զինուորական օրէնքով նախատեսելի միջոցներու ձեռնարկումը, այս յայտարարութեամբ կ'ուզէ հրաւիրել այս պարագային մէջ գտնուողները վերադառնալ իրենց շարքերը: Տրուած ըլլալով որ Թրքահայերը առանց զօրահաւաքին սպասելու

ինքնաբերաբար ներկայացած են զօրակոչին, վստահ թէ բաւ է այս յայտարարութիւնը իրենց համար:

Կը հետեւի ակնարկութիւն ռուսահայի եւ Թրքահայի խտրութիւն սերմանողներուն դէմ: Եւ հայրենիքի պաշտպանութիւնը, թշնամիին առաջ ճակատը բաց չթողելու պէտքը հայութեան մահու եւ կենաց խնդիրը ըլլալը կը շեշտէ:

Յայտարարութեան թուականն է Ապրիլ 7, 1918 եւ ստորագրուած է Հայաստանի Ապահովութեան Խորհուրդ:

Նոյն Ապրիլ 7-ին, Երեւանի մէջ ընդհարում սկսեր էր, հայերու եւ իսլամներու միջեւ, որովհետեւ մահմետականները օսմանեան բանակին հետ կը գործէին եւ հրահանգ ստացած էին հայերը կոտորել:

Փախստականներու հոսանքը ծայր տուած էր խուճապային կերպով եւ կը դիմէր՝ Երեւան. սովը կը նախատեսուէր:

Ինչպէս արդէն գիտենք, Անդրկովկասը կը բաղկանար երեք շրջաններէ – Վրաստան, Ատրպէյճան եւ Հայաստան: Առաջին անգամն էր մեր ժամանակակից պատմութեան մէջ որ կովկասեան հայոց բաժինը կը կոչուէր Հայաստան. կովկասահայերը այդ անունով կը ճանչնային՝ Տաճկաց սահմանէն անդին «ցաւոց աշխարհը»:

Իսկ Ատրպէյճան անունը առաւ Գանձակի նահանգը, Աղուանից հին թագաւորութեան եւ փայտակարանի հետ: Այս հողամասը, արդարեւ, պարսից տէրութեան Ատրպատական նահանգին մաս կը կազմէր եւ որ Ռուսաստանէն գրաւուեցաւ ԺԹ. դարու սկիզբը՝ Դերպենտէն ետք:

Հ. Յ. Դ.ի կովկասահայ շրջանակները խիստ խռովեցան այս արարքին դէմ որ՝ Անդրկովկասը կ'անջատէր Ռուսիայէն: Ինիոն սրճարանին, զանազան Զաչքաչայերուն մէջ այս շաղակրատներուն յուզումը կը պոռթկար բուռն արտայայտութիւններով: Անոնք կը պոռային իրենց ղեկավարներուն դէմ, որպէս կուսակցութեան ծրագիրը ոտնակոխ ընողներու:

– Հ. Յ. Դ.ի ծրագրի ռուսահայ բաժինը իր առաջին յօդուածին մէջ կ'ըսէ. «Անդրկովկասը ԱՆԲԱԺԱՆ ՄԱՍՆ է Ռուսական փետերաթիփ հանրապետութեան»:

Բայց դաւաճանութիւն կամ... ծրագիրը արհամարհելու... սովորութիւն, անկախ Անդրկովկաս իր բանագնացները կը ղրկէր Պաթում, օսմանեան պատուիրակներուն հետ անջատ հաշտութիւն կնքելու համար: Թուրքերը պահանջեցին որ Անդրկովկաս անկախութիւն հռչակէ, «օրինաւոր» կերպով հաշտութիւն կնքելու համար, ինչ որ կատարուեցաւ: Վրաստան, ըստ նախապէս կնքած համաձայնութեան, մտաւ Գերմանիոյ հովանաւորութեան տակ, Ատրպէյճան եւ Հայաստան՝ Թուրքիոյ:

Ահա ա՛յս է որ կատարուեցաւ Պաթումի մէջ Ազգային Խորհուրդի, Դաշնակ փրակցիայի վատերուն կողմէ:

Ասոր վրայ Զօր. Լեպետինսկի, սպարապետ կովկասեան ճակատին, Զօր. Լեւանտովսկի, ընդհանուր սպայակոյտի պետը, եւ ամբողջ մեծ սպայակոյտը հրաժարական տուին ստեղծուած կացութեան պատճառով:

Դաւաճան Օտիշելիծէ նշանակուեցաւ կովկասեան ռազմաճակատի

ընդհանուր սպարապետ: Կովկասը եւ Հայաստանը կապկպուած զոհի պէս յանձնուած էին Թուրքին:

Դաշնակ նախարարները, որոնք կովկասեան կառավարութեան մէջ անկարեւոր աթոռներ գրաւած էին, եւ Սէյմի քանեօթը դաշնակ ներկայացուցիչները գուշակելու պէտք չունէին, անոնք դրուժաններ էին որ ազգ հայրենիք աճուրդի հանած էին՝ Շահումեանը վտարելով...:

Եւ ահա թէ ինչ գրեցին թերթերը.–

«Կարսի ճակատին վրայ, զինադադարի պայմաններում համաձայն, ԿԱՐՍԻ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ՄԱՐՏԿՈՑՆԵՐԸ ՅԱՆՁՆՈՒԵՐ ԵՆ ԹՈՒՐՔԵՐՈՒՆ, ԻՍԿ ԶԻՆԱԴԱԴԱՐԻ ԵՒ ԿԱՐՍԻ ՅԱՆՁՆՄԱՆ ԲԱՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԿԸ ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒԻՆ»:

Նոյն Ապրիլ 11-ի երեկոյեան, Անդրկովկասի նորակազմ կառավարութեան դաշնակցական անդամները – Խատիսեան, Քաջազնունի եւ Սահակեան – կը քաշուէին դահլիճէն, որովհետեւ Չխենկելին առանց կառավարութեան գիտութեան, արտակարգ կարեւորութեամբ կարգադրութիւն մը ըրեր է, մասնիչ Օտիշելիձէի Կարսի արեւմտեան բերդերը թուրքերուն յանձնելու հրամանը տուեր է:

Ցիշեցի այն համբաւաւոր իրիկունը, երբ Ալեքսանդրապոլի Առաջնորդարանին մէջ Անդրանիկ կ'ըսէր Պարոյր Լեւոնեանին.

– Գնա ըսէ մարդոցդ որ երեք շաբաթէն Կարսը իրենց ձեռքէն պիտի ելլէ:

Եւ ահա հիմա արդէն Կարսի կէսը ծախուած էր, Անդրկովկասի ամբողջը կը թողուէր թշնամիին:

Թերթերը կը գրէին.–

«Դաշնակցական մինիստրները որոնք հեռացած էին կառավարութենէն, գոհացում ստանալով՝ ետ առին իրենց հրաժարականը եւ նորէն մտան կառավարական կազմին մէջ:»

Քիչ վարը հետեւեալ տողերը կը պարզէին խնդիրը.–

«Կը պարզուի որ արտաքին գործոց մինիստրի օգնական կարգուած է Մ. Ցուլիձէ. արձակուած է զինուորական մինիստրի օգնականի պաշտօնէն Զօր. Օտիշելիձէն: Այս նոր կարգադրութիւնը – կ'ըսէր զեկոյցը – կը թէ, երաշխիք պիտի ծառայէր ինքնագլուխ կարգադրութիւններու քարձման, որոնք պատճառ դարձան նախարարական տագնապին:»

Կարսը պաշտպանող տարաբախտ զօրքին մեծ մասը մեր արեւմտահայ զօրամասին տղաքն էին եւ մեր նորաբաց ենթասպայից վարժարանի շրջանաւարտները: Նոյն Ապրիլ 11-ին, երբ Օտիշելիձէէն քաջալերուած թրքական ուժերը յարձակեցան իրենց խոստացուած արեւմտեան բերդերը մտնելու, մեր զինուորները հակայարձակումով ոչ միայն ետ մղեցին թշնամին՝ այլ յառաջացան եւ գրաւեցին Չախմախ Թաշի բարձունքները...:

Այդ օրը հայոց բանակը եռանդով եւ յոյսով ոգեւորուած էր, բարձր բարոյականով: Չէր խմացած թէ արդէն ծախուած է կռնակէն դաւաճանող կառավարութեան մը կողմէ:

Թուրքերու չփոթութիւնը՝ դաւերով իրենց սպասած արդիւնքէն

զրկուելնուն, կատղեցուց զիրենք: Ցարձակումով նետուեցան յառաջ: Մերոնք ընկրկեցան երեք խրամ զիջելով... եւ երբ թշնամին մօտեցաւ սկսան գոռալ բերդերուն 780 թնդանօթները, թշնամին հոն կորսնցուց 1000 դիակ եւ խուճապով փախուստ տուաւ:

Թուրքերը իրենց միտումները չէին ծածկեր եւ Պաթումի մէջ բացարձակ կերպով կը յայտարարէին թէ՝ հրահանգ ստացած են Պոլսէն՝ բովանդակ Անդրկովկասը գրաւելու «եւ կարգը վերահաստատելու» Պաքուի մէջ եւ «այն ամէն տեղերը ուր կը կրկնուին Պաքուի նման դէպքեր»:

Անյայտ աղբիւրէ ռուսահայոց մէջ կը տարածուէր այն գաղափարը թէ՝ Թուրքերը իրենց ձեռք չեն տար եւ կը ջանան միայն Թուրքիոյ հպատակ հայերը հնազանդեցնել: Այս գաղափարը այնքան ծաւալ կը գտնէր որ խորհուրդներ եղան թէ Թրքահայերու պատճառաւ վտանգի ենթարկուած էին:

ԺԴ) ԻՆՉՊԷՍ ԿԱՐՍԸ ԾԱԽԵՑԻՆ...

Այն ատեն սահմռկեցուցիչ յայտնութիւն մը ունեցանք: Պաթումի ռուսահայ պատուիրակներէն Ս. Խատիսեան Թիֆլիս եկած էր եւ բանախօսութիւն սարքեց իրիկուն մը, իր տպաւորութիւնները հաղորդելու համար Թուրքերու մասին: Դաշնակցական ղեկավար դարձած այս անձը, որ մեր ճակատագիրը վճռող կազմակերպութեան մը քաղաքական ուղղութիւնը իր մենաշնորհը ըներ կը յաւակնէր՝ կեանքին մէջ առաջին անգամն էր որ կը հանդիպէր թուրքի, Պաթումի մէջ: Եւ հրապուրուած էր անոնց կենցաղավար, բարեկիրթ մարդու երեւոյթէն: Եւ այս կը յայտարարէր աւելցնելով. «Ես զարմանում եմ որ թիւրքահայերը չեն կարողացել լեզու գտնել նրանց հետ»:

Եւ պատահեցաւ Անդրանիկի գուշակածը:

Նորակազմ Հանրապետութեան նախագահ Չխենկելին կը հեռագրէր հայ բանակի սպարապետ Զօր. Նազարբեկեանին, որ զինադադարի պայմաններում համաձայն պարպէ Կարսը:

Նազարբեկեան, անակնկալի եկած, իսկոյն կը հեռագրէ Ազգային խորհուրդին բացատրութիւն խնդրելով, բայց այդ հեռագիրը վար կը դրուի Չխենկելիի կողմէ. խիստ հրաման կը տրուի բերդի հրամանատարին անմիջապէս գործադրել կառավարութեան հրահանգը: Այս հեռագիրները զինուորական ծածկագրով չէին խմբագրուած, այլ պարզապէս ռուսերէն:

Այնպէս որ հեռագրաթելի գծին երկայնքի ամբողջ պաշտօնէութիւնը կը կարդար: Եւ խուճապը կը տարածուէր մինչեւ Կարս: Ցանկարծ զօրքը կը տեղեկանայ թէ՝ մատնուած է, նոյնհետայն հրաման կը ստանայ քաշուիլ բերդէն: Հայ զօրքը որ մեծ մասամբ արեւմտահայերէ կը բաղկանար, անակնկալի եկած ու շփոթած՝ տիրող խուճապին մէջ քաղաքէն կը քաշուի:

Մեր գրաշարներէն երիտասարդ պոլսեցի մը, որ մեր ենթասպայի

դպրոցէն խորտընկէցի ենթասպայ ելած էր, հետեւեալ կերպով պատմեց ինծ աղէտը.—

«Հազիւ հասած ենք կայարանը, կը տեսնենք որ Թուրքերը մեզ շրջապատած են եւ կտրած՝ մեր նահանջը եւ կրակ կը բանան մեր վրայ· Թակարդի մէջ ինկած ենք: Կը սկսինք դիմադրել, որպէսզի չյանձնենք բերդը... Բայց աւա՜ղ արդէն բերդերը Թուրքերուն ձեռքն են... Կռուով կը ճեղքենք պաշարումը, օր ցերեկով կ'անցնինք Ղարաքիլիսէ եւ Ալեքսանդրապոլ:»

Չխենկելի յաջողած էր:

Վրացիք իրենց բախտը անջատած էին հայ ժողովուրդին ճակատագրէն, Չխենկելիներ դաշնակ համբակները իրենց մատներուն ծայրը խաղցուցած էին տխմարներու պէս, Շահումեանը հեռացնելու, հայերը կաշկանդելու եւ Թուրքին ձեռքը մատնելու համար: Կարսը յանձնելէ ետք, այլեւս հայոց բեռը իրենց ուսերէն թօթուել կ'աճապարէին:

Թուրքեր, Կարսի տիրանալէ ետք, չյամեցան Երեւանով զբաղելու, պաշարեցին քաղաքը, եւ շտապեցին Ալեքսանդրապոլի վրայով մտնել Թիֆլիս, ժամ առաջ հասնելու համար Պաքուի նաւթին, որուն կարիքն ունէր Գերմանիա: Թրքական բանակին գլուխն անցած էին գերմանացիք:

Թիֆլիսի մէջ քաոս կը տիրէր:

Այս բոլոր մեղքերն ու դաւերը, ընդ որս Կարսի վաճառումը՝ ինկան Հ. Յ. Դ.-ի վրայ: Չխենկելիներու եւ Ջաֆարածէներու հետ մրցելու համար այլ խմորէ մարդիկ պէտք էին՝ քան միամիտ եւ ողորմելի Աղա Նազարներ...:

Արդէն ակնարկած եմ այն տեսարանին, որուն ականատես եղայ Ալեքսանդրապոլի ճամբուն երկայնքին. սայլեր, կառքեր եւ հետիոտն բազմութիւն մը որ Հայաստանի երակները կը պարպէր: Մեր զաւակները այս անգամ կ'երթային Ռուսիոյ գիրկը, «քեռի»ին պաշտպանութեանը ապաստանիլ, առանց խրտչելու Յեղափոխութեան վտանգներէն, որովհետեւ հայուն համար ուրիշ սարսափ չկար քան Թրքական արհաւիրքը:

Սարը Գամըշէն մինչեւ Ալեքսանդրապոլ, ռուսահայ ժողովուրդը իր կարգին դարձած էր գաղթական:

Հոծ բազմութիւն մը խճողած էր Ալեքսանդրապոլը, տուն ու գործ, արտ ու անդաստան լքած եւ վաչկատուն դարձած հայերով: Այս կարաւաններուն ծայրը շուտով հասաւ Թիֆլիս եւ Հիւսիսային Կովկաս, անցնելով Դարեալի կիրճէն Վլատիկովկաս — այժմ Օրջոնիկիծէ — ուրկէ անդին, ընդարձակ ռուսական տարածութեան վրայ կը հիւրընկալուէր հոգածու խընամքով:

Իսկ Թրքահայութիւնը կրկին կը մատնուէր անդոհական վիճակի: Մուշէն մինչեւ Տրապիզոն տեղաւորուած հայութիւնը արդէն կը քալէր դէպի հիւսիս հարիւր հազարներով Թրքահայաստանի աղէտէն ի վեր, եւ այս կարաւանին է որ կը միանար Սարը Գամըշէն՝ ռուսահայոց կարաւանը խառն ի խուռն, բոլորն ալ գաղթական, կ'երթային ռուս պաշտպանը փնտռելու անհիւրընկալ դարձած Անդրկովկասէն անդին: Թիֆլիսէն անդին, վրացական գեղջուկ ժողովուրդը սիրով կապուած էր իր հայ եղբայրներուն, որոնց հետ ապրած էր երկար դարերէ ի վեր: Այս գաղթական դժբախտ հայերը կը

լսէին վրացի գիւղացիներու անէծքը իրենց Թբիլիսիի ղեկավարներուն դէմ, որ այսպէս կը թողնէին հեռանալ երկրէն հայ եղբայրներ:

Հնչակեան «Կայծ» թերթին մէջ, փախստական կեանքի մասին ուսումնասիրութեամբ մը, խմբագիրը կը գրէր. «Ճակատի քայքայման մէջ մեծ դեր խաղաց այն հանգամանքը որ մեր ժողովուրդը գաղթելու հեռանկարն ունէր միշտ: Այն գիւղացին, որ պատերազմէն առաջ կիսազէն եւ անպաշար կրնար ամիսներով դիմադրել, այս անգամ մթերքի եւ ամէն տեսակ զէնքերու առատութեամբ չկրցաւ դիմադրել· եւ ինքնապաշտպանութեան փոխարէն՝ նպատակայարմար նկատեց փախուստ տալ»: Եւ թերթը կ'եզրակացնէր թէ՝ «Այդ պատճառաւ մեր ճակատը դատարկուեցաւ»:(«Կայծ», 1918 Մայիս 13, թիւ 2, Թիֆլիս):

«Կայծ» կը սխալէր մէկ կէտի մէջ. հայկական դիմադրութիւնները փախուստի հնարաւորութենէ զուրկ հանգամանքներու մէջ եղած են: Ընթերցողը կը յիշէ Էրզրումի քաոսին ատեն Անդրանիկի յղացած ծրագիրը. բերդաքաղաքը պաշարել տալ Թուրք բանակէն՝ փախուստի ճամբայ չձգելով հայոց: Այն ատեն — կ'ըսէր դիւցազնը — մերինները առիւծներու պէս կը կռուին...:

Այսպէս եղաւ Սարդարապատի ճակատամարտին: Եւ այդ ալ նախատեսած էր Անդրանիկ, երբ Ալեքսանդրապոլի այն յիշատակելի գիշերը կ'ըսէր Պարոյր Լեւոնեանին.

— Ժողովուրդը հաւաքեցէք Լոռիի բարձունքը եւ Երեւան...:

Եւ երեւակայել որ անոնց վիճակը աւելի մխիթարական էր. կրցած էին հետերնին առնել ալիւր, շաքար, ցորեն, գարի, փոխինդ, կորկոտ, պաքսիմատ, որոնք իրենց մէկ երկու ամսուան սնունդ կրնային հայթայթել:

«Կայծ»ի վերոյիշեալ թիւը կը խօսի Ալեքսանդրապոլ խռնուած գաղթականներու մասին եւ հետեւեալ կերպով կը ճշդէ բարոյահոգեկան վիճակը.—

«Փախստականներու մէջ դասալիքներ շատ կան — միեւնոյն ընտանիքէն յաճախ մէկ քանի այր խուսափած են զինուորական ծառայութենէ, մինչդեռ ուրիշներ մնացած են բոլորովին անհեցուկ: Ամէն մէկն իր ուրոյն պահանջներն ունի. ընդհանուր դժգոհութիւն մը կայ եւ ամենէն աւելի գանգատողները անոնք են, որոնք պարենաւորման կողմէ ամենաապահովուածներ են. մինչդեռ անոնք որոնք զրկուած են, կորսնցուցած՝ ամէն ինչ, նուազ դժգոհ, նուազ պահանջկոտ եւ համակերպող են:»

Ալեքսանդրապոլի մէջ կազմուած էր փախստականական մարմին մը, որուն կը մասնակցէին գաղթականութեան օգնող կազմակերպութիւններ: Չքաւոր գաղթականներու, որ քաղաքին մէջ կը պահուէին՝ օրական կէս ֆունտ (փաունտ) պաքսիմատ, շաքար, թէյ կը տրուէր, երբեմն ալ՝ տաք կերակուր:

Ինչպէս Անդրանիկ գուշակած էր, Կարսի մէջ ամբարուած անդին մթերքը Թուրքերուն ձեռքը անցած էր...: Փախստականներու մեծ թիւ մը խռնուած էր Երեւան, մասնաւորապէս Վանէն նահանջողներու այն մասը, որ Իգդիրի ճամբով Երեւան հասած նոր գաղթականներու թիւը կը հասցնէր 70,000-ի, ասոնցմէ Խնուսի շրջանէն 9000 — բուն խնուսցի 250 — սասունցի՝

800, որոնցմէ 50-ը զինուոր, մշեցի՝ 4000, եւ մոտկանցի՝ 1500 անձ. Ալաշկերտ–Ղարաքիլիսէ 25-26,000 անձինք, Պայազիտ՝ 2000, Մոսունէն՝ 400 հայ եւ 3000 եզիտի, Տիատինէն՝ 2000 հայ եւ 7–8 եզիտի, Վանէն 1500–2000, Մանազկերտէն՝ Պուլանըղէն ու Տուտաղէն 7000 անձ:

Այս թիւերը կու տար Փախստականական գլխաւոր Խորհուրդին լիազօրին տեղեկագիրը, վաւերացուած նոր փախստականներու հետ եկող ղեկավարներու եւ տեղական կոմիտէներու կողմէ:

Կարնոյ անկումէն ետք առաջին անգամ կը շարժին Ալաշկերտ–ղարաքիլիսեցիները, որոնց մէկ մասը արդէն նախապէս եկած էր Կովկաս (1915–1917–ին), անցած էր արդէն Իգդիրէն, եւ շարունակած ճամբան դէպի Շորագեալ եւ Ալեքսանդրապոլ: Յետոյ շարժած են խնուսցիք, որ Թուրքերուն հետ շփման մէջ գտնուելով աճապարած են տուն–տեղ լքել եւ փախիլ. միեւնոյն ատեն շարժած են տիատինցիք:

Վերջին հասնողներն էին վանեցիները 20,000 հոգիի չափ, անոնց մէջ 800 զինուորներ: Այս վանեցիներուն հետ գաղթեցին նաեւ պայազիտցիներ, մաս մը մինչեւ վերջը կռուելէ ետք:

Երեւանի մէջ ալ 1915–ի հետ բաղդատելով, տնտեսապէս աւելի մխիթարական դրութեան մէջ էին նոր գաղթականներ: Երկիր վերադարձողներն էին անոնք որոնք ամենէն գործունեայ երիտասարդներն էին: Անոնք իրենց հետ բերին մթերք, տաւար եւայլն: Անմիջապէս օժանդակութեան կարօտ էին այն վայրերէն եկողները, որոնք նախապէս գաղթած չէին եւ ուղղակի այս անգամ հալածական կ՚ըլլային թշնամիէն. սասունցիներ, մոտկանցիներ, վանեցիներու եւ պայազիտցիներու մէկ մասը:

Ալաշկերտցիները խուճապի մատնուած չէին եւ պատրաստուած նահանջած էին:

Նախ քան փախստականներու օգնութեան կազմակերպուիլը՝ 14,000 ալաշկերտցիներ Աշտարակ գացող ճամբայէն գացած են Ալեքսանդրապոլ եւ Ալագեազ: Մանազկերտցիներ՝ 4000–ի մօտ՝ գացած էին Ղարաքիլիսէ: Իսկ խնուսցիներու եւ պայազիտցիներու մեծ մասը, ինչպէս պուլանըղցիներու մնացորդացը կը գտնուէին Էջմիածնի եւ Սուրմալուի գաւառները: Վանեցոց մէկ մասը տեղաւորուած էր Ղամարլուի շրջանը եւ մէկ մասն ալ գիւղաքաղաքներու մէջ:

ԺԵ) ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱՑՈՒԹԻՒՆԸ

Աւելորդ իսկ է ըսել, թէ Հ. Ա. Խ. համամիտ չէր Պաթումի դաշնագրին, կամ առ այդ վերսկսած բանակցութեանց: Թուրքերը կ՚առաջարկէին որ կովկասեան ազգերը անկախ դառնան, վրացիք գերմանական հովանաւորութեան տակ, իսկ կովկասեան իսլամներուն համար ստեղծուի նոր հայրենիք մը՝ Ադրբէյջանը, – հին Աղուանքը, – անոր աւելցնելով Գանձակը, Փայտակարանը եւ Ղարաբաղը, Զանգեզուր, Գուգարք: Իսկ Երեւանը՝ կովկասահայոց շնորհուի, որպէս «հայրենիք» թրքական հովանաւորութեան տակ:

Այս բանակցութիւնները, որոնք Կարսի անկումէն առաջ սկսած էին, անմիջական ազդեցութիւն ըրին Դաշնակիցներու մեզի հանդէպ դիրքին վըրայ. անոնք անմիջապէս դադրեցուցին Հ. Ա. Խ.ի տրամադրած իրենց նիւթական օժանդակութիւնը:

Հ. Ա. Խ. կարիք զգաց զինք ընտրողներուն հետ խորհրդակցութեան մը:

Այդ պահուն Թիֆլիս կը գտնուէինք տասը–քսան հոգիի մօտ. հրաւիրուեցանք խորհրդակցութեան Հ. Ա. Խորհուրդին հետ եւ որոշեցինք որ ան իսկոյն հրաւիրէ Թրքահայ երկրորդ խորհրդաժողով մը՝ իր համարատուութիւնը ներկայացնելու եւ նոր հրահանգներ ստանալու համար:

Միեւնոյն ատեն Խորհուրդը Դաշնակիցներուն ներկայացուց յուշագիր մը, որով կը յայտնէր թէ ինք համամիտ չէ զէնքերը վար դնելու եւ պիտի շարունակէ անհաւասար կռիւը, համոզուած՝ թէ Դաշնակիցներ պիտի չզըլանան իրենց օժանդակութիւնը հայոց գոյամարտին:

Բայց ժողովին բացումը բաւական ձգձգուեցաւ, որովհետեւ վանեցի դաշնակցականներ, որոնք Վանի անկախութիւն հռչակելէ ետք Երեւան եկեր էին, չէին ուզեր մասնակցիլ այդ խորհրդաժողովին...: Միւս կողմէ՝ Արեւմտահայութիւնը, որ հինգ ամիսէ ի վեր միս մինակը դիւցազնական ճիգերով պաշտպաներ էր Հայաստանը եւ ի վերջոյ դարձեալ ինք մինչեւ Կարսի առաջ դիմադրեր էր ոգի ի բռին, իր բարոյալքուած եղբայրները փոխարինելով, հիմա կը սպասէր թէ ի՞նչ կրնային որոշել իր ներկայացուցիչները:

Հ. Ա. Խորհուրդը արդէն իսկ Մարտին 3. Ամատունին ղրկած էր հիւսիսային Կովկասի շրջանները տեղեկագիր մը պատրաստելու փախստականութեան հաւանական կարելիութիւններուն համար: Թուափսէէն շոգենաւ բարձրանալուս՝ հանդիպեր էի անոր, գիրար խաչաձեւեր էինք. հիմա վերադարձեր էր եւ իր տեղեկագիրը ներկայացուցեր էր:

Վերջապէս, Մայիս 4–ին բացուեցաւ Խորհրդաժողովը, Հ. Ա. Խ.ի պաշտօնատան մէջ, Յովնանեան աղջկանց գիմնազիոնի շէնքը:

Երկսեռ խուռն բազմութիւն մը ներկայ էր:

Ունկնդիրներն էին անոնք, բոլորն ալ անձկագին էին լսելու համարատուութիւնները, տեղեկագիրները՝ բան մը հասկնալ կարենալու համար անցուդարձէն եւ իրենց սպասող ապագայէն:

Հոս իմ յիշողութեանս կը միացնեմ նաեւ «Կայծ» թերթին խմբագրին համառօտ նկարագրականներու ամփոփումը:

Մայիս 4–ի բացման նիստը յատկացուեցաւ Հ. Ա. Խ.ի նախագահ Վ. Փափազեանի ողջոյնի խօսքին: Յետոյ նախագահը յիշեց թէ պատուոյ դաշտին վրայ դիւցազնական մահով ինկած է «Վան Տոսպ»ի խմբագիր եւ Արեւմըտահայ Խորհուրդի անդամ, Հայ Ռամկավար Կուսակցութեան անդամ Վ. Պապիկեան, Օրկոֆի կռիւներուն մէջ իր գունդին եւ գաղափարի ընկերներուն հետ, եւ առաջարկեց որ Արեւմտահայ Խորհրդաժողովը յոտնկայս յարգանք ընծայէ պատուոյ դաշտին վրայ մեռնողներու յիշատակին:

Ժողովականները, ինչպէս նաեւ ունկնդիր ժողովուրդը, ոտքի կանգնեցան:

Պատգամաւորներու լիազօրութիւնները ստուգուելէ ետք կազմուեցաւ օրակարգը.—

ա. Հաշտութեան բանակցութիւնները եւ արեւմտահայութիւնը.

բ. Զինուորական ուժին վերակազմութիւնը.

գ. Մեր ժողովուրդին ֆիզիքական գոյութեան հարցը:

Որոշուեցաւ գռնփակ ընել նիստերը:

Երկրորդ օրը, Մայիս 5–ին, ժողովին խորհրդակցական բնոյթ տրուեցաւ, որովհետեւ պատգամաւորները մեծամասնութիւն չէին կազմեր:

Երրորդ նիստը կայացաւ Մայիս 7–ին. Երեւանէն եկած են վերջապէս դաշնակցական պատգամաւորները... ներկայ են 55 պատգամաւոր:

Երկարատեւ վիճաբանութեան նիւթ կը դառնայ Խորհրդաժողովին իրաւասութեանց սահմանը ճշդելու խնդիրը: Ռամկավար, Հնչակեան եւ Համայնավար պատգամաւորները կը պաշտպանեն ժողովին լայն իրաւասութիւններ ունենալը. դաշնակցականներ կ'ուզեն զայն վերածել պարզ խորհրդակցական ժողովի մը:

Տասը վայրկեան դադար կու տանք նիստին, բանաձեւներ շարադրելու համար:

Դաշնակցականներ կ'ուզեն կրկին քննել ժողովը դռնբաց կամ դռնփակ վարելու խնդիրը: Յետոյ դադարին կը հասկցուի, որ Թրքահայ դաշնակցականները ժամանակ շահիլ կ'ուզեն: Հետեւաբար, զանց կ'ընեմ հոս տալ ժողովին ատենագրութեան մանրամասնութիւնները որոնք կը նմանին բոլոր այն հայկական ժողովներուն, ուր դաշնակցականներ կը մասնակցին:

Պատգամաւորներու լիազօրութիւնը քննող յանձնաժողով մը կազմուեցաւ Հրանդ Գաբիկեանէ, Գրիգոր Վարդանեանէ եւ ինձմէ բաղկացած: Դաշնակցականներու պահանջով էր այս, որ իրենց գալէն եւ ժողովի մասնակցելէն ետք ամէն ինչ քննել եւ ստուգել կ'ուզէին: Յանձնաժողովս նիստ գումարեր եւ ստուգեր էինք ներկայ պատգամաւորներու իրաւասութիւնները, երբ Երեւանէն նորեր հասան: Թրքահայ դաշնակցականներ, որոնք իրենց լիազօրագրերը ստորագրել տուած էին Արամ փաշայէն, հասկցուեցաւ որ ուրիշ նպատակ չունէին, եթէ ոչ վերջ դնել արեւմտահայ ամէն գործունէութեան եւ բոլոր իրաւասու մարմիններուն...: Արամի վերջնական նպատակն էր արեւմտահայ ժողովուրդը կալանաւոր, յանձնել իրենց դաշնակ կոմիտէի տիրապետութեանը:

Ժողովէն դուրս խօսելով կ'ըսէի իրենց.

– Դուք կրնա՞ք բացատրել ինծի թէ Խորհրդաժողով մը, զոր ընտրած է Հայաստանի Ապահովութեան Խորհուրդը, եւ լայն պատասխանատուութիւններ տուած անոր, ի՞նչպէս իրաւասութիւն չ'ունենար, այդ Խորհուրդին համարատուութիւնը ստանալու:

Եւ իբրեւ զեկուցանող Վերստուգման Յանձնաժողովին յայտարարեցի, թէ հրաւիրուած էին 85 պատգամաւորներ, որոնցմէ 60–ը կրցած էին գալ Թիֆլիս, հետեւաբար, «ժողովը օրինաւոր եւ բացուած կը յայտարարեմ»:

Որպէս դիւանի անդամ բեմին վրայ էի, Վ. Փափազեանի եւ Յովհաննէս Ցակոբեանի հետ:

Դէմս դաշնակ պատգամաւորներու ֆրակցիայի պետ Կապուտիկեանն էր նստած եւ նայուածքը ինծի յառած էր. ելաւ եւ յանուն այդ ֆրակցիային պահանջեց որ ճշդեմ իւրաքանչիւր պատգամաւորի հանգամանքը, այսինքն՝ ինչի՞ կամ որո՞ւ ներկայացուցիչ ըլլալը: Կուսակցութիւնները պատգամաւոր տալու իրաւունքը ունէին: Մինչեւ այդ խորհրդաժողովը, ճանչցուած էի որպէս անկուսակցականի տիպար, ինչպէս կ'որակէր զիս Եդուարդ Զօփուրեան, որ «Կայծ» հնչակեան թերթին խմբագիրն էր եւ այս խորհրդաժողովին քրոնիկը բռնողը: Արդ, քիչ ատեն առաջ, Պաքուէն վերադարձէս ետք օր մը Յովհաննէս Ցակոբեան զիս տեսնելով ըսաւ, որպէս թէ ամենաբնական բան մը կը հաղորդէր.

– Գիտէք, Հայ Ռամկավար Կուսակցութիւնը ձեր Պաքու գտնուած օրերուն Երեւանի մէջ իր պատգամաւորական ընդհանուր ժողովը ունեցաւ: Ան ընտրեց իր Հայաստանի Կեդրոնական Վարչութիւնը...: Իմ եւ Արտակի (Դարբինեան) առաջարկով ձեզ անդամ ընտրեցին:

Եւ նոյնքան բնական կերպով աւելցուց.

– Այս իրիկուն ընկեր Յարութիւն Կաքաւեանի մօտ նիստ կայ, ձեզ պիտի առաջնորդեմ:

Անակնկալի եկած էի:

Սակայն գացի այդ վարչական ժողովին. մարդոց մօտ որ հին Արմենականներ էին եւ ինծի հանդէպ ցոյց կու տային վստահութեան մը, յոյսի մը ազդու հաւաստիքը: Տեսնելով յեղափոխութեան ուրականին սաստկութիւնը, եկեր էի այն համոզման թէ՝ աշխարհի օրէնքը բարեշրջումն է եւ ինչ իշխանութիւն որ կը յաւակնի գործել այդ հոլովման դէմ, կը նմանի հով ցանողին՝ որ կը հնձէ փոթորիկ: Եթէ ռամկավարութիւն կը նշանակէր հետեւիլ հոլովման օրէնքին, համաձայն էի:

Այսպէսով է որ կուսակցութեան վերին մարմինը զիս նշանակեց պատգամաւոր:

Եւ ահա թէ ի՛նչպէս բոլորին յայտնուեցաւ, թէ ռամկավարներու պատգամաւորն էի:

Միայն թէ յանձնարարագրերու ստուգման յանձնաժողովի երկու ընկերներս – մին համայնավար եւ միւսը հնչակեան – արդէն մեր նիստին տեղեկացած էին. Գալիկեան կը ժպտէր սկեպտիկ արտայայտութեամբ, սակայն կոմունիստը ցոյց տուաւ յուսախաբութեան մը սրտաբաց արտայայտութիւնը:

– Մենք քեզ մերոնցմէ կը յուսայինք միշտ, Լեւոն, հառաչեց Գրիգոր Վարդանեան... ի՞նչպէս կարելի է երեւակայել թէ դուն... ռամկավար ըլլաս:

Պէտք է ըսել որ 1914–ի աշխարհամարտէն առաջ ռամկավար բառը յեղափոխականներու բերնին մէջ յետադիմականի նշանակութիւն առած էր. եւ հին հնչակեան Գ. Վարդանեանի ականջին կը հնչէր անհաւատալի մակդիր մը, որ կարելի ըլլար տրուիլ ինծի պէս յառաջդիմական երիտասարդի մը...:

Դաշնակցական բարեկամներս ոչ մէկ հակազդեցութիւն արտայայտե–

ցին։ Մոլեռանդներուն աչքին Թոթովենց, Պոնափարթեան եւ ես արդէն ատելի էինք որպէս Անդրանիկը մոլորեցնողները։ Միւսներուն, ինչպէս Հմ. Մանուկեանի, Յովհ. Ամատունիի եւ նոյնիսկ Գրմոյեանի աչքին կը մնայի անշահախնդիր երիտասարդ մը, որ կը համարձակէր ուղիղ ընթացքէն չշեղելու։

Դաշնակցականներ բողոքեցին արեւմտահայ մամուլին եւ կուսակցութիւններուն վճռական քուէի իրաւունք տրուելուն դէմ։

Բայց այս հարցը արդէն որոշուած ըլլալով, ժողովը կը մերժէ կրկին արծարծել զայն։

Դիւանի ընտրութիւն կը կատարուի։ Նախագահներ կ'ընտրուին Յովհ. Յակոբեան, Վ. Փափազեան եւ Յ. Ամատունի։

Դաշնակցականներ կը ջանան ժողովին իրաւասութիւնն իսկ խնդրոյ առարկայ դարձնել եւ անոր օրակարգի անցնիլը արգիլել։ Զաւէն Կորկոտեան կ'արտայայտուի այս միտքով, խումբ մը պատգամաւորներու կողմէ։ Յ. Տէր Զաքարեան կը պահանջէ ժողովուրդը հրաւիրել որ լսէ եւ իմանայ թէ որոնք են իր բարեկամները ու թշնամիները։ Ռամկավար պատգամաւորին կը յաջորդէ հնչակեաններու կողմէ Խ. Թորիկեան, բուռն հեգնութեամբ ըսելու համար թէ Դաշնակցութիւնը միշտ այս ազգին ճակատագիրը վարել փորձած է եւ աղէտի հասցուցած է անպատասխանատու արարքներով։

Յայտնի էր որ, դաշնակցականներ ըստ Արամի հրահանգին կ'ուզէին ամլութեան դատապարտել արեւմտահայ խորհրդաժողովը։ Վ. Փափազեան, որ կը նախագահէր, իր ընկերներուն այս ընթացքին դէմ սրտնեղած, ուզեց խնդիրը փակուած սեպելով օրակարգի անցնիլ. դաշնակցական խմբակը յամառեցաւ, Փափազեան ջղայնացաւ եւ նախագահական աթոռէն իջնելով հեռացաւ։ Այս խառնակ վիճակը պէտք էր դադրէր եւ վերջապէս պէտք էր խիստ պատասխանատու կացութիւնը դիմագրաւել։ Միջամտեցի, Հմ. Մանուկեանի եւ Զ. Կորկոտեանի մօտ, համոզելով զիրենք ժողովուրդին առաջ ստանձնուած պատասխանատուութեան մեծութեան մասին։

Նախագահութիւնը ստանձնեց Յովհ. Յակոբեան (ռամկավար) եւ վերջապէս կարելի եղաւ անցնիլ օրակարգի հարցին՝ «Հաշտութիւնը եւ արեւմտահայութիւնը»։

Նախագահը խօսք կու տայ Վահան Փափազեանին, որ Հ. Ա. Խորհուրդին զեկուցանողն է։

Պաթումի հաշտութեան բանակցութիւններուն ընթացքին, Օսմանեան պատուիրակութիւնը, կովկասեան ներկայացուցիչներուն յայտնած է թէ կ'ուզէ առանձին բանակցութիւններ վարել թրքահայոց հետ, թրքահայ հարցին վերջնական կարգադրութեան համար։ Օսմանեան կառավարութիւնը այս բանակցութեանց հիմք կ'առաջադրէ՝ իր կողմէն որ թրքահայերը վերադառնան, դադրեցնեն կռիւը, Օսմանեան Տէրութիւնը անոր փոխարէն, թրքահայոց կը շնորհէ Վանի լճին շրջապատը բնակութեան համար որոշ հողամաս, ուր Կովկաս ապաստանած թրքահայութիւնը պիտի փոխադրուի իր զէնքերով, երեք ամիս ետք տեղի պիտի ունենայ ընդհանուր զինաթափութիւն՝ իսլամ եւ քրիստոնեայ բնակչութեանց հաւասարապէս։

Այս առաջարկութիւնը յատկապէս եղած է Պաթումի կովկասահայ պատուիրակներուն, Մայիս 6-ի գիշերը, անոնց մեկնած պահուն։

Ազգային Խորհուրդը եւ Սէյմի դաշնակցական փրակցիան խորհուրդ կու տային մեզի որ ընդունինք Թուրքերուն այս առաջարկը եւ բանակցութեան հրաւէրը. հետեւաբար, Պաթում ղրկէինք բանակցութեան պատուիրակութիւն մը, վերջնական հասկացողութեան գալու համար, օսմանցոց առաջարկած հիմերուն վրայ։

Վ. Փափազեան իր զեկոյցը լրացուց ընդհանուր լռութեան մէջ։

Զեկոյց մը որ խորհրդաժողովին գլխուն կը պայթէր ռումբի մը պէս։

Երեւանէն եկող Արամի ղօլամները, որոնք իրենց խափանարարութեամբ նշաւակուած էին, սկսան հասկնալ Վ. Փափազեանի ընդվզումը՝ իրենց ծիծաղելի ընթացքին դէմ։

Թուրքերու հանդէպ մեր կովկասահայ եղբայրներուն տածած միամիտ վստահութեան համակարծիք չէինք։ Սկիզբէն իսկ այդ ղեկավարները պէտք չէր որ ստանձնել յաւակնէին մեր ճակատագիրը, գաղափար իսկ չունենալով Թուրք հոգեբանութեան վրայ...։ Մենք հինգ դար ստրուկի կեանք ապրեր էինք, օսմանեան տիրապետութեան ենթակայ բոլոր ազգերուն ճակատագիրը բաժնելով։ Բայց մեր հարազատ ղեկավարները կացութեան ըմբռնումը ունէին, իրապաշտ էին, եւ կրցած էին այդ պետութեան մէջ կարեւոր դիրք մը ապահովել հայ ազգին։

Այժմ հայը յօշոտուած էր եւ բնաջնջման անապատները քշուած. մենք զէն ի ձեռին մահացու պայքարի առաջնորդուած՝ այն օսմանցիին դէմ, որուն հոգեբանութեան տեղեակ էինք... Ի՞նչպէս կրնայինք վստահիլ մեզ բնաջնջել որոշած կառավարութեան մը խօսքին։

Խորհրդաժողովին բոլոր հոսանքները միաձայն էին այս կէտին վրայ։ Մեզի համար խնդիրը խիստ պարզ էր այդ պահուն. չէինք կրնար վստահութիւն յայտնել Էնվերի եւ Թալէաթի կառավարութեան։

Այդ օրերուն Պաթումի բանագնացներէն Ալ. Խատիսեան Թիֆլիսի մէջ իր զեկոյցով մեր ժողովուրդը անարգեց իր տգիտութեան ահարկու մեծութեամբ, երբ յայտարարեց.

«Թուրքերը տեսայ. շաքարի պէս մարդիկ են, եւ ինտելիկենտ ու զարգացած մարդիկ։ Ես զարմանում եմ որ թրքահայերը չեն կարողացել համաձայնեն գնալ այդ մարդկանց հետ եւ այսպիսի վիհ են բացել իրանց եւ թուրքերի միջեւ։»

Այս խօսքերը կ'արտասանէր Հ. Յ. Դաշնակցութեան կարկառուն այն անդամը, որ Պաթումի բանակցութիւնները կը վարէր, որ հետագային պիտի հռչակէր «միացեալ եւ անկախ Հայաստան»ը «իր ստանձնած պատասխանատուութեան կատարեալ գիտակցութեամբ», եւ 1920 Նոյեմբեր 29-ին Արարատեան Հայաստանի ճակատագիրը խորհրդահայ իշխանութեան յանձնող անգոյ դարձած կառավարութեան մը անունով, Ալեքսանդրապոլի ստրկական դաշնագիրը պիտի ստորագրէր Թուրքիոյ հետ։

Այս խօսքերը կ'արտասանէր կովկասահայ դաշնակցական պետ մը, որ կոչումը ունենալ յաւակնած էր «ըմբոստութիւն սորվեցնել Թրքահայ ոչխար

ժողովրդին», հեղնելով անոր պոլսեցի էֆէնդիները եւ անոնց քաղաքականութիւնը։

⁂

Զեկուցումը վերջանալուն՝ խօսողներ արտայայտեցին անվստահութիւն հայաջինջ Թուրք կառավարութեան մը խոստումին։

Բայց մեր մերժումով խնդիրը չէր փակուեր։ Կար այդ մերժումը նախատեսող Թափանցիկ սպառնալիքը։ Մեզի համար նեղ կացութիւն մը ստեղծուած էր։ Կովկաս մեր ներկայութիւնը իր հողին վրայ անկարելի կը հռչակէր եւ մեր հայ եղբայրներուն «վարիչ»ները մեզի կը հասկցնէին, որ իրենց «փափուկ կացութեան» մէջ չէին կրնար մեր ներկայութեանը հանդուրժել։

Զ. նիստը բացուեցաւ այս մթահողութեամբ, Մայիս 9–ին։

Ազգային Խորհուրդի կողմէ ներկայ է Ա. Ահարոնեան։ Զեկոյցին շուրջ վիճաբանութիւններ կը շարունակուին։

Ա. Ահարոնեան, ո՛չ միայն Ազգային Խորհուրդի ներկայացուցիչն է, այլ ինչպէս յայտնի է, անոր նախագահը։ Պատգամաւորներու յաջորդական արտայայտութիւնները լսելէ ետք Ահարոնեան կը խօսի հետեւեալ ճառը․–

«Ես Ահարոնեանս, որ երեսունըհինգ տարի տառապել եմ թրքահայոց տառապանքը, ես էլ ձեզ նման չեմ հաւատում թուրքերին...։ Ես այստեղ ձեզ մէջ ինձ աւելի հարազատ եմ զգում քան... նրանց մէջ (ակնարկութիւնը ռուսահայ Ազգային Խորհուրդին էր)․ ըմբոստի ու վեհ խրոխտութեան ձայնը աւելի հարազատ է հնչում իմ սրտին, տաճկահայ եղբայրներ...։Սահմանի այս կողմում ապրում էր մի եղբայր ժողովուրդ, որի գիրկն էինք դիմում երբ անիծեալ բռնութիւնը գոռում էր ձեր գլխին․ այդ եղբայրը, աւա՜ղ, ինքն էլ է ընկած այդ բռնութեան ճանկի մէջ, մի քանի օրից նա մեզ ամէնքս էլ է ուզում շղթայել միեւնոյն անարգ շղթայով։ Այն սահմանը որ մենք միասին աշխատում էինք փշրել, ազատութեան անունով, այսօր փշրւում է՝ մեր ճակատագիրը միացնելու համար գերագոյն տառապանքի եղբայրակցութեան մէջ․ այժմ չկայ տաճկահայ տառապանք, կայ՝ հայ տառապանք, որի մէջ տնքում է բովանդակ ժողովուրդը...։ Մի արդարութիւն, որին ես հաւատում եմ, անպայման պիտի գայ յաղթանակելու, եւ մեր հորիզոնի վրայ – հաւաքուած սեւ ամպերը մռայլւում են անընդհատ... – որտեղից էլ գայ այդ արդարութիւնը, մենք գրկաբաց սպասում ենք նրան։ Եթէ կը գայ նա հիւսիսից որտեղ համամարդկային մեծ իդէալներն են փոթորկում, օրհնեալ լինի նա, որովհետեւ նրանք լքեցին մեզ, երբ մենք չէինք սպասում այդ լքումին։

«Ես հաւատում եմ հայ ժողովրդի ապագային, միայն թէ հնարաւոր լինի նրա ֆիզիքական գոյութիւնը պահել։ Ես խոնարհւում եմ ձեր առաջ, ձեր խրոխտութեան եւ ըմբոստութեան առաջ, մնացէք ձեր հաւատքի մէջ, ինչպէս ցանկանում էք։

«Թող նրանք ովքեր չեն ճանաչում գազանին, գնան բանակցելու, թող տաճկահայ ժողովուրդը մնայ իր բարօրութեան մէջ, քան թէ ձեռք տայ ոճրարար թշնամին...։»

Գիտէինք ամէնքս ալ որ Ահարոնեան կեղծաւոր անձ էր․ բայց միեւնոյն ատեն անգերազանցելի կախարդ մը, մեծ հռետոր մըն էր։ Կոմունիստներէն սկսեալ մինչեւ ռամկավարները, դաշնակցականները, ամբողջ սրահը որոտագին դղրդումով ծափահարեց անոր խօսած ճառը...։ Ահարոնեան կ՚արտայայտէր հայ ժողովուրդին հոգեկան ձգտումը եւ ոչ թէ իր զգացումը։ Երեք–չորս օր ետք ան գլուխը կ՚անցնէր այն ռուսահայ պատուիրակութեան, որ Անդրկովկասեան միւս երկու ազգերու պատուիրակութեանց հետ կ՚երթար Կ. Պոլիս, յոտս նորին օսմանեան ոճրագործ իշխանութեան ներկայացնել իր գետնամած հպատակութիւնը։

Պոլսէն իր հարսին՝ բանաստեղծուհի Արմենուհի Տիգրանեանի գրած նամակները, զորս ան կու գար կարդալ Տիկին Ռուբէն Զարդարեանի, Սուլթանին, Էնվեր փաշային եւ նախարարներուն կողմէ Ահարոնեանի տրուած ուշադրութեանը հանդէպ այնպիսի սարկական գոհունակութեամբ գեղուն էին՝ որ ցաւ կը պատճառէին լսողին։

Է. նիստը կը սկսի Մայիս 10–ի առաւօտուն։

Կը նախագահէ Յ. Յակոբեան, որ կ՚առաջարկէ, օրակարգի բոլոր խնդիրները քննելէ ետք, ընդհանուր բանաձեւ մը մշակել․ առաջարկը կ՚ընդունուի։

Օրակարգի երկրորդ խնդիրին զեկուցանողն ալ Վ. Փափազեանն է․ նիւթը՝ «Մեր զինուորական ուժը»։ Այս զեկուցումը պատմականն է Հայաստանի Երկրապահ Զօրամասին կազմութեան եւ հնգամեայ գործունէութեան։ Ռազմաճակատի գլխաւոր ուժը կը կազմէր արեւմտահայ զօրքը։ Ան կը մնայ զէնքի տակ եւ հայկական սպայակոյտի տրամադրուած։ Ասկից զատ կայ նոյնպէս Զօր. Անդրանիկի նորակազմ Զօրախումբը։

Այս զեկուցման կը հետեւի փոթորկալի վիճաբանութիւն մը, որուն կը մասնակցին՝ Յ. Տէր Զաքարեան, Վ. Թոթովենց, Ն. Դշխոյեան, ես եւ ուրիշներ։ Մեր թիրախը Ազգային Խորհուրդն է, որուն ներկայացուցիչը եկած է հարցապնդումներուն պատասխանելու...

Այս ներկայացուցիչն է Ս. Մամիկոնեան՝ Ազգային Խորհուրդի «Զինուորական գործոց մինիստրը»։

Քննադատութեան նիւթ չի պակսիր, սկսելով Էրզրումի մէջ կատարուած զեղծումներէն, դաւաճանութիւններէն եւ ապիկար ձախողանքներէն մինչեւ Բերդաքաղաքին անկումը։ Այս մեղապարտ ապիկարութիւնը կանգ չառաւ Կարսի մատնութեամբ։ Ասկէ զատ կայ նաեւ Ազգային Խորհուրդի եւ Հ. Ա. Խորհուրդի միջեւ յարաբերութեանց լարումը եւ յաճախ հակասական գործունէութիւնը։

Մեր նախաձեռնած այս յարձակումին կը միանան գրեթէ բոլոր պատգամաւորները։

Պ. Ս. Մամիկոնեան խօսք կ՚առնէ պատասխանելու համար։

Ան իբրեւ Ազգային Խորհուրդի ներկայացուցիչ եւ զինուորական գործոց մինիստր կը խոստովանի իրենց ապիկարութիւնը, ռուսահայ զօրահանութեան ֆիասկօն․ դասալքութեան դէմ ինտելիկենտ դասալքութեան ազդեցութիւնը, ոչ մէկ միջոց չառնուիլը, որով գիւղացիութիւնը կը յուսա–

լքուէր եւ տրամադրութիւնը կը կորսնցնէր, քաղաքներու մէջ վխտացող զինուորականութեան, եւ «գործիչ»ներու գեղխ կենցաղը: Միւս կողմից – կը շարունակէ Մամիկոնեան – Հ. Յ. Դաշնակցութեան եւ Զինուորական իշխանութեան միջեւ հակասական գործունէութիւն եւ ընթացք, որոնք զիրար կը խաչաձեւեն, անջատ «ուժեր» հանդիսանալով:

Ս. Մամիկոնեան կը հանէ Կարսի անկումին...: Ան կը պարզէ, առանց իր խօսքը ծամծմելու, թէ այդ ոճիրին մէջ մասնակցութիւն ունին պատասխանատու պաշտօնական անձեր Հ. Յ. Դաշնակցութեան Սէյմի ֆրակցիան եւ անոր մինիստրները Անդրկովկասեան կառավարութեան մէջ, «որոնք գաղտնիքով շրջապատած են զիրենք, Ազգային խորհուրդը ձգելով անտեղեակ իրենց գաղտնապէս արձակած հրահանգներից եւ նրան դնելով կատարուած ահռելի իրողութեան մը առաջ, որովհետեւ Կարսի յանձնումը եղած է առանց Ազգային խորհրդի տեղեկութեան եւ անդարմանելի «ակտ»էն ետք միայն է որ Ազգային խորհուրդը տեղեկացաւ»:

⁂

Ը. Նիստ: Մայիս 10, երեկոյեան:

Գ. Ս. Մամիկոնեան կը շարունակէ իր համարատուութիւնը·

«Ոմանց կարծիքով մեր զինուորական ուժերու քայքայման պատճառը ինտելիկենցիան է – կ'ըսէ Մամիկոնեան – ոմանց կարծիքով ալ, ռուսական յեղափոխութիւնը:»

«Ինքն զինուորը չի ուզում կռուել, երբ ուրիշներ թալանչիութեամբ են զբաղւում:»

Պատգամաւորները կը սկսին խորհրդակցիլ, Ազգային Խորհուրդի ներկայացուցչին զեկուցումէն ետք...: Շատեր կ'առաջարկեն զօրացրուել Երկրապահ Զօրաբաժինը, կամ շատ մեղմ պայմաններու տակ միայն զօրք պահել:

Ա. Թերզիպաշեան կը յայտնէ որ Հ. Ա. Խորհուրդը արդէն դադրեցուցած է խստութիւնները փախստական զինուորներու դէմ, նկատի ունենալով դէպքերու դահավէժ ընթացքը:

Թ. Նիստ, Մայիս 11:

Կը նախագահէ Յ. Յակոբեան:

Վիճաբանութիւնը կը շարունակուի զինուորական ուժի վերակազմութեան մասին: Կը քննադատուի զինուորական անջատ գործունէութիւնը, բանակէն անկախ՝ որ կը ջլատէ անոր զինուորական ուժը· դաշնակցական հիւանդութիւն՝ որ կանոնաւոր բանակը կը քայքայէ, խմբապետական միութիւններ կազմելու համար, անկանոն խումբերը առեւանգելով, չեն կրնար փոխարինել բանակը՝ թշնամի կանոնաւոր բանակի մը դէմ:

Տասը վայրկեան դադար ետք նիստը կը վերաբացուի:

Կը զեկուցանէ Հրանդ Գալիկեան, «Հայութեան ֆիզիքական գոյութիւնը եւ փախստականութեան վիճակը» նիւթով:

«Մինչեւ վերջին աղէտը – կ'ըսէ Արեւմտահայ Խորհուրդի ընդհանուր

քարտուղարը – ըստ պաշտօնական տուեալներու, կար 150,000 փախստականութիւն Կովկասի մէջ եւ 100,000 բնակչութիւն՝ Երկիր վերադարձած: Կովկասի մէջ պատսպարուած էին, գլխաւոր կերպով Երեւան եւ Ալեքսանդրապոլի շրջանին մէջ, եւ չէին ներկայացներ նախանձելի վիճակ: Երեք տարուան մէջ կարելի չէր եղած գոնէ անոնց երեսուն առ հարիւրը ապահովել, այսինքն՝ ինքնաբաւ ընծայել:

«Արեւմտահայ Խորհուրդը ջանաց բոլոր անջատ կազմակերպութիւններու գործունէութիւնը կեդրոնացնել: Այդ ուղղութեամբ պայքարեցաւ եւ թուեցաւ որ գործը գլուխ եկած է· բայց կարելի եղած էր ապահովել միայն ապաստանեալներուն ֆիզիքական գոյութիւնը: Ինչպէս գիտենք, կազմուած էր միայն Գլխաւոր Խորհուրդը, փախստականական կազմակերպութիւններու մէջ մտցնելու հաշուետուութեան դրութիւն: Կարծես իր ամբողջ դերը կը կայանար ռուսական պետութենէն նպաստ ստանալուն եւ համապատասխան կազմակերպութիւններուն բաժնելուն մէջ:

«Բաց ասոր, հետզհետէ թուլցաւ այն տաք վերաբերումը, որ կար ապաստանեալներուն հանդէպ սկիզբի տարիներուն: Այդ բանը չեշտուեցաւ վերջին դրամական տագնապին առթիւ· բոլոր նպաստները կը ստանայինք ռուսական կեդրոնական կառավարութենէն, իսկ երբ տեղի ունեցաւ Հոկտեմբերեան Յեղափոխութիւնը, մեր կապերը կտրուեցան Կեդրոնի հետ եւ Կովկասու ապաստանեալ փախստականները մնացին անօգնական: Այս միջոցին Արեւմտահայ Խորհուրդը իր պատասխանատուութեան տակ ռուսական կեդրոնական խորհուրդներու (սովիէթ) իշխանութեան մօտ դիմում կատարեց, իր անդամներէն միոյն՝ Գուրգէն Հայկունիին միջոցով:

«Խորհուրդներու իշխանութիւնը ընդառաջեց մեզ եւ քուէարկեց, փախստականութեան համար երեքուկէս միլիոն ռուբլիի աւանս մը, որ դժբախտաբար չստացուեցաւ հանգամանքներու հետեւանքով:

«Երկրի ժողովուրդը աւելի լաւ վիճակի մէջ էր· այնտեղ կար բաւական լայն գիւղատնտեսական օժանդակութիւն, սակայն այդ բոլորը կորսուեցաւ նահանջի պատճառաւ...:

«Գլխաւոր Խորհուրդը կը կարծէր ապաստանեալներու օգնութեան գործը կազմակերպել, զայն յանձնելով երեք շրջաններու – մարմիններու· այդ ձեւը յաջողեցաւ միայն Երեւանի մէջ: Այժմ գործին մէջ կեդրոնացում պէտք է, այդ կը պակսի: Այժմ Գլխաւոր Խորհուրդը իր տրամադրութեան տակ ունի հինգ միլիոն ռուբլիի մօտ գումար մը:

«Խնդիր է թէ երբ հանգամանքներու դասաւորումը մեզ ստիպէ Կովկասէն հեռանալ, ուր եւ ո՞ր կողմէ յարմարութիւններ կան: Ռուսահայերը մեզի հանդէպ շատ բարեացակամ են, բայց Կովկասի հայկական շրջանակներուն մէջ սակաւահողութիւնը կը տիրէ, մանաւանդ 50,000 կովկասահայ փախստականութիւն խռնուած է Կարսի շրջանէն: Կան ուրեմն հիմա ռուսահայ փախստականներ, որոնք ապաստանած են այդ նեղ շրջանին մէջ:

«Արեւմտահայ Խորհուրդը նկատի ունէր Հիւսիսային Կովկասը եւ Սեւ ծովեան ռուսական ափերը: Սոխումի շրջանը պարենաւորումի տագնապ կայ· Սոչի թէեւ աւելի նպաստաւոր է, բայց բնակարանային եւ այլ յարմա-

րութիւններ կը պակսին. լաւագոյն է Մայգոպի շրջանը: Սոխում, Սոչի, առողջապահական տեսակէտէն աննպաստ են: Բաց աստի այնտեղ կայ հողային հարցը, ափխազներու եւ հայերու, վրացիներու եւ նոյն ափխազներու միջեւ: Նաեւ այդ կողմերը քաղաքական անկայունութիւն կը տիրէ թէեւ չկան պարենաւորման դժուարութիւններ, ընդհակառակն առատութիւն կը տիրէ:»

Յ. Ամատունի, որ Հ. Ա. Խորհուրդին կողմէ Հիւսիսային Կովկաս գացած էր եւ նոր կը վերադառնար, խօսք առաւ եւ չափազանց աննպաստ արտայայտուեցաւ այդ շրջաններուն մասին: Զարմանալի է որ սակայն նոյն Ամատունին հետեւեալ օրը խօսելով Ռուսահայ Ազգային Խորհուրդի նիստին, նախորդ օրը մեր խորհրդաժողովին մէջ ըսածներուն բացարձակապէս հակառակը խօսեցաւ:

Ժ. Նիստը, Մայիս 11–ի նոյն երեկոյեան, բացարձակ ժամավաճառութիւն եւ չաղակրատութիւն էր... որովհետեւ ժողովուրդը արդէն բաւական ատենէ ի վեր Ռուսաստանի ճամբան բռնած էր:

Օրակարգը սպառած էր: Ատենը եկած էր վերջնական ընդհանուր բանաձեւը մշակելու...: Յանձնախումբ մը ընտրուեցաւ այդ բանաձեւը գրելու համար:

Համայնավար խմբակը առաջարկ կը բերէ ռուսական յեղափոխութեան յարիլ եւ անոր օժանդակութեամբ վերադառնալ՝ ազատագրելու համար թէ՛ Անդրկովկասը եւ թէ՛ Հայաստանը:

Ընթերցողը կը յիշէ որ Կարնոյ անկումէն անմիջապէս ետք, Վ. Թոթովենցի հետ այսօրինակ ծրագիր մը թելադրած էինք կոմունիստներուն, Թորգոմի ալ յանձնարարելով Մոսկուայի մէջ խօսիլ այս մասին: Պոլշեւիկները պիտի գային Կովկաս, բայց երկու տարի ետք, 1920–ին, երբ այլեւս հայ ազգը դառնութեանց բաժակը ցմրուր քամած եւ հոգեվարքի մէջ էր...:

Բանաձեւը պատրաստելու կոչուած յանձնախումբը ընտրուեցաւ, խորհրդաժողովին մասնակցող հոսանքներուն ներկայացուցչական հանգամանքով. Հ. Գալիկեան, Վ. Փափազեան, Յ. Ամատունի, Ն. Դշխոյեան, Յ. Տէր Զաքարեան եւ ես:

11–րդ նիստ, Մայիս 11–ի առտուն:

Նիստը բացուելուն Դիւանը կը յայտարարէ, որ դադար պիտի տրուի յարգանս հոգեհանգիստին, որ այս առտու կը մատուցուի Արեւմտահայ Խորհուրդի նահատակ անդամներու եւ պատերազմի դաշտին վրայ զոհուած արեւմտահայ Զօրաբաժնի զինուորներու յիշատակին:

Այս յայտարարութենէն ետք, խորհրդաժողովի անդամները խմբովին կ'երթան հոգեհանգիստին, բացի բանաձեւը պատրաստելու կոչուած յանձնաժողովի անդամներէն, որոնք կը մնան՝ իրենց աշխատանքը կատարելու համար:

Կը սկսինք խորհրդակցիլ: Կը համաձայնինք ուղղակի բանաձեւէ խուսափիլ՝ հաշտութեան բանակցութեան օսմանեան առաջարկին վրայ: Այդ իմ առաջարկս է. կը թելադրեմ այսպէսով մերժումի կամ հաւանութեան ստիպման տակ չըլլալ: Ասոր փոխարէն եթէ անցնինք երկրորդ հարցին, որ է

զինուորական ուժինը, մեր բանաձեւը կը մշակենք այնպէս մը որ միեւնոյն ատեն լուծած կ'ըլլանք Հ. Ա. Խ.ը եւ հետեւաբար քաղաքական հանգամանք մը ներկայացնող արեւմտահայ միակ մարմինը Կովկասի մէջ: Յանձնաժողովի պաշտօնակիցներս ճարտար կը գտնեն առաջարկս եւ կը յանձնարարեն ինծի բանաձեւը պատրաստել:

Կը շարադրեմ. «Խորհրդաժողովը, նկատելով Անդրկովկասի եւ Թուրքիոյ միջեւ հաշտութեան կնքումը, ստիպուած է ցրուել Հայաստանի իր Երկրապահ Զօրամասը: Եւ որովհետեւ Հայաստանի Ապահովութեան Խորհուրդը զինուորական այդ ուժին գոյութեան հետ կապուած է, կը լուծէ զայն»:

Այսպիսի բանաձեւով մը, առանց ակնարկելու հաշտութեան առաջարկին, դադրեցուցած կ'ըլլայինք թրքահայ միակ քաղաքական բնոյթ ունեցող մարմինը, Կովկասէն: Հետեւաբար, կը թելադրէինք կովկասահայ պատուիրակութեան պատասխանել օսմանեան պատուիրակներուն թէ՝ թրքահայերը Կովկասի մէջ քաղաքական իրաւասու գլուխ մը չունին, որ ի վիճակի ըլլայ թրքահայ դատով զբաղելու՝ յանուն այդ միջազգային դատին իրաւատէր ժողովուրդին: Եթէ Թուրքերը կը փափաքին անկեղծօրէն լուծուած տեսնել թրքահայ դատը, կայ միակ իրաւասու մարմինը, որ է Փարիզի Ազգային Պատուիրակութիւնը, Պր. Պօղոս Նուպարի նախագահութեան տակ:

Բանաձեւին այս մասը ընդունուեցաւ միաձայնութեամբ:

Կը մնար զօրացրուումին խնդիրը, որուն մասին Յանձնաժողովը բաժնուած էր երկու կարծիքի. մէկ մասը կը պահանջէր անմիջապէս զօրացրըւում, իսկ միւս մասը՝ զօրքը պահելու կողմնակից էր:

Դիմեցին ինծի, գտնելու համար բանաձեւի դարձուածք մը, որ հաշտեցնէր երկու տեսակէտները:

Ուստի շարադրեցի. «Զօրացրուումը, իբրեւ թեքնիք գործողութիւն, կապուած է հայկական կորպուսի սպարապետութեան, որ զայն կը գործադրէ՝ առանց վտանգելու անշուշտ զինուորական մեքենան, որ բացառապէս կազմուած է թրքահայերէ»:

Յանձնաժողովին կը մնար Հայաստանի Ապահովութեան Խորհուրդին հաշիւներու եւ գործառնութեանց քննութեան ձեւը որոշելը: Այդ գործը յանձնեցինք Արեւմտահայ Խորհուրդին, որ պիտի մնար Թիֆլիս եւ որուն գաղտնի իրաւասութիւն կու տայինք Ռուսահայոց Ազգային Խորհրդին հետ համախորհուրդ, միջոցներ ձեռք առնել թրքահայութեան ֆիզիքական գոյութեան համար: Վ. Փափազեան յանձն առաւ գրել այս մտքով բանաձեւ մը եւ զայն բերել յառաջիկայ նիստին:

12–րդ նիստ, Մայիս 12, երեկոյեան:

Վ. Փափազեան բերած էր բանաձեւը, որ սակայն մեր ուզածը չէր:

Ասոր վրայ Յանձնաժողովին անդամները, ինչպէս եւ ինք՝ Վ. Փափազեան, ինծի կը յանձնարարեն բանաձեւին վերջնական խմբագրութիւնը:

Պահ մը դադար կը տրուի, որպէսզի ժամանակ ունենամ մշակելու բանաձեւը: Ժամը 8–ին նիստը կը վերաբացուի եւ կը կարդամ բանաձեւս:

Դաշնակցական պատգամաւոր մը կը հարցնէ, թէ Յանձնաժողովը

միաձայնութեա՞մբ կը բերէ այս բանաձեւը: Հաստատական պատասխան կու տան Վ. Փափազեան եւ Յ. Ամատունի, Յանձնաժողովին դաշնակցական անդամները:

Վերջապէս բանաձեւը յօդուած առ յօդուած քուէարկուելէ ետք, մէկ ձեռնպահութեամբ կ՚ընդունուի խորհրդաժողովէն:

Այս միաձայնութիւնը մխիթարական կը թուի ինծի եւ կը ցրուէ միտքէս, սկիզբի փոթորկոտ եւ ամուլ նիստերուն յիշատակը:

Ակնարկեցի մէկ «ձեռնպահ» ձայնի վերապահութեան: Իրականին մէջ այդ իմ ողբացեալ բարեկամիս՝ Հմ. Մանուկեանի *հակառակ քուէն էր: Անոր ընդդիմադրութեան պատճառը պարտիմ արձանագրել: Ան վայրացած էր ռուսահայ դաշնակցական ղեկավարներու եւ* ինտելիկենտներու *դէմ. եւ չէր ուզեր համաձայնիլ որ մեր զօրքը մնայ անոնց՝* այդ դասալիքներու *տիրապետութեան տակ:*

Այս բացատրութիւնը ինծի տուաւ ան, ժողովը փակուելէն ետք, մտերմական կերպով. կ՚ուզէր որ գիտնամ ես թէ պատրաստած բանաձեւիս միակ թերութիւնը այդ էր:

Վերջին նիստը փակուեցաւ, նախագահ Վահան Փափազեանի խրախուսական ատենաբանութեամբ:

ԺԶ) ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԵԱՆ ՔԱՅՔԱՅՈՒՄԸ ԿՈՎԿԱՍԻ ՄԷՋ

Խորհրդաժողովին փակումէն ետք, տեսակ մը շփոթութիւն տիրեց:

Յանկարծ կը զգայի, Անդրանիկէն բաժնուած գիշերէս ի վեր ապրած օրերուս ունայնութիւնը: Սատալըյի Թուրք ապստամբներուն յարուցած արգելքով, եւ դասալիք հայ սպաներու չկամութեանը բախելով, մնացեր էի Թիֆլիսի թակարդը եւ անջատուած Անդրանիկէն: Թոթովենց կը ջանար զիս մխիթարել, համոզելով որ ընելիք չէր մնացած. Անդրանիկ իր գունդով ինքն ալ բռնուած էր կովկասեան ցանցին մէջ:

Արեւմտեան Խորհուրդը սկսած էր Ապահովութեան Խորհուրդին հաշիւները ստանձնել: Մեծ թուով զինուորներ խռնուած էին Թիֆլիս, Հ. Ա. Խ.ի դուռը, ստանալու ռոճիկ եւ անցագիր՝ արձակուելու եւ հեռանալու համար:

Արեւմտահայ Խորհրդաժողովին քուէարկած բանաձեւը գաղտնի պիտի մնար: Սակայն անկէ ներշնչուած, Մայիս 18–ին, խորհրդաժողովի դիւանին կողմէ հրատարակուեցաւ հետեւեալ զեկոյցը.—

Արեւմտահայ Բ. Խորհրդաժողովի որոշումներէն՝

«Ստեղծուած ծանրակշիռ դրութեան առթիւ, թրքահայ փախստականութեան ֆիզիքական գոյութիւնը պահպանելու հարցին շուրջ Թիֆլիս հաւաքուած խորհրդաժողովը, նկատելով որ հնարաւոր չէ Երկիր վերադառնալ, նկատելով նոյնպէս, ներկայ պայմաններուն մէջ անդաստական եւ ընտանեկան հոգերով ծանրաբեռնուած թրքահայուն դժուարութիւնները, եւ նկատելով որ ինքնապաշտպանութեան համար կազմուած Երկրապահ Զօրամասին գոյութիւնը կովկասեան անկախ սահմաններուն մէջ անթոյլատրելի է, որոշեց լուծել Հայաստանի Ապահովութեան Խորհուրդը՝ իբրեւ մի մարմին որ համապատասխան չի կրնար ըլլալ ստեղծուած քաղաքական դրութեան նոր պայմաններուն: Եւ որոշեց առաջարկել Արեւմտահայ Խորհուրդին, Ռուսահայոց Ազգային Խորհուրդին հետ համախորհուրդ ձեռք առնել ամենարագ միջոցներ ապաստանեալ թրքահայոց ֆիզիքական գոյութեան պահպանման համար:

Խորհրդաժողովին կողմէ՝ Ամատունի:

⁂

Սէյմի դաշնակցական ֆրակցիան *յանձնուած նոյն այդ վատազգի Խորհրդարանին, Նոյեկ վրացի եւ Թաթար մուսավաթներուն, կը պահանջէր շտապաւ հեռացումը արեւմտահայերուն Անդրկովկասէն: Այսքանով չգոհանալով, այդ դաշնակցականները կը պահանջէին նաեւ արեւմտահայ զօրքին հեռացումը, օսմանեան բանակին յանձնելու համար* «անկախ» *Անդրկովկասը, որ Թուրքիոյ հովանաւորութեան ենթարկուած էր այլեւս:*

Մայիս 22–ին գիշերը Սէյմի դաշնակ ֆրակցիայի *նիստին որոշում տրուեցաւ թէ՝ Մայիս 23–էն սկսեալ որեւէ պատասխանատուութիւն չեն ստանձներ* թրքահայ պատասխանատու անձերու ապահովութեան մասին:

Նոյն այդ օրն է որ այս պայմանաժամը կը հաղորդէին Հ. Ա. Խ.ի նախկին դիւանին, այսինքն՝ ՊՊ. Վ. Փափազեանին եւ Ա. Թերզիպաշեանին, պնդելով որ արեւմտահայ բոլոր պատասխանատու անձերը պարտ էին հեռանալ երկրէն, այսինքն՝ Անդրկովկասէն, նկատելով որ Թուրքերը Պաթումէն կը փոխադրուէին Թիֆլիս եւ արդէն ճամբայ ելած ըլլալով կը հասնէին ամսոյն 23–ին: Արդարեւ, օսմանցիք այդ օրն իսկ կը գրաւէին Թիֆլիսը, հոն հաստատելով իրենց սպայակոյտը Պաքուի դէմ ռազմական գործողութիւնները վարելու համար: Միեւնոյն ատեն կը հասնէր Վրաստանի պաշտպան Գերմանիոյ պատուիրակութիւնը, զինուորականութիւնը որ իրական վարիչն էր Պաքուի դէմ յառաջացող ուժերուն: Ռուսահայոց նահանգներուն մնացորդը արդէն կտրուած էր Թիֆլիսէն, ուրկէ այժմ զօրք կ՚երթար Կիւմրի, *այսինքն՝ Ալեքսանդրապոլ: Վահան Թոթովենց եւ ես շտապով հրաւիրուեցանք Արեւմտահայ Խորհուրդ, ուր մեզի հաղորդուեցաւ դաշնակ* ֆրակցիային *այս հրամանը: Բացի Արեւմտեան Խորհուրդի նախագահ Վ. Փափազեանէն եւ ընդհանուր քարտուղար Ա. Թերզիպաշեանէն, հոն էին նաեւ Խորհուրդին անդամներէն Հրանդ Գալիկեան եւ Յովհաննէս Ամատունի: Բոլորս նստանք եւ ցուցակ մը կազմեցինք արեւմտահայ «պատասխանատու» անձերու, որոնք Թիֆլիս կը գտնուէին եւ որոնց կարեւոր մէկ մասը Արեւմտահայ Խորհրդաժողովին մասնակցող պատգամաւորներ էին, «գործիչներ», երիտասարդներ, որոնք 1915–էն մինչեւ 1918–ի Մայիսի այդ 23 օրը վարած էին Կովկաս ապաստանած արեւմտահայութեան քաղաքական*

ճակատագիրը։ Անոնց թիւը մօտաւորապէս կը հասնէր քառասունի. այս աստանդական ժողովուրդին հանրային–քաղաքական ղեկը վարող երիտասարդութիւնը յեղափոխական պայքար մղեր էր այդ տարիներուն հայ ժողովուրդին մահացու թշնամիին, Թուրք ջարդարար բռնակալութեան մը դէմ։

Այդ օրը մեր ճակատագրին ղեկը յափշտակող եւ մեզ բնաջնջման առաջնորդող մարդոց մեծաւորներն էին որ վերջ կը դնէին մեր մաքառումին, խօսելով յանուն մեր դահիճներուն, որոնց գործակիցը դարձած էին։ Մեզի համար պիտի սկսէր տարագրի կեանք մը։

Թափառական, աստանդական դարձած տասնեակ հազարներով հայութիւն եւս կը միանար Էրզրումի, Կարսի աղէտներէն սկսեալ դէպի Ռուսաստան ճամբայ ելածներու անվերջ կարաւանին, որ կը դիմէր Կովկասեան լեռնաշղթային հին դռները։ Տասնըհինգ դար առաջ, Ալանաց Դուռը բարբարոսներու դէմ հսկող հայ սպարապետներու եւ բանակներու ճէտերն էին, որ այս անգամ կորաքամակ կը մօտենային այդ կիրճին, փախչելով յափշտակիչին յանձնուած իրենց բազմադարեան հայրենիքէն։

Ը. ՄԱՍ

ՀԱՅՈՑ ԴԻՒՑԱԶՆԸ ԻՐ ՎԵՐՋԻՆ ՍԽՐԱԳՈՐԾՈՒԹԵԱՆՑ ՓԱՌՔՈՎ

Ա) ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԱՆԿՈՒՄԸ

Կը յիշուի որ Ալեքսանդրապոլ ինչպիսի ջերմ ընդունելութիւն ըրած էր Զօր. Անդրանիկին, երբ ան կ'երթար Կարնոյ ամուր բերդաքաղաքին պաշտպանութիւնը ստանձնելու։ Եւ սակայն ոչ ոք հետեւած էր անոր Հայաստանի պաշտպանութեանը համար։ Ինտելիկենտ*ներու բանաձեւն էր. «Մենք մեր քաղաքը կը պաշտպանենք»։*

Եւ ահա թշնամին մօտեցած էր քաղաքին. Թուրք բանակը Արփաչայի հանդիպակաց եզերքն էր ճամբարած։

Ալեքսանդրապոլի մէջ Թուրք լրտեսները կը վխտային, եւ այն ատիճան ակներեւ էր, որ հասարակ զինուորներն իսկ տեղեակ էին ատոր։

Այս զինուորները երբ միամտաբար դիտողութիւն կ'ընէին իրենց պետերուն, ռուսահայ սպան կը պատասխանէր.

— Ոչինչ։

Ռուսերէն նիչեվօ*ին հայերէն տառացի թարգմանութիւնը, որ կը նշանակէ՝ «հոգ չէ», «նշանակութիւն չունի» կամ՝ «կարեւորութիւն մի՛ տար»։*

Դաշնակցական շէֆիկ*ներու անփոյթ աչքերուն առաջ Ագապայի Թուրք բնակչութիւնը սայլերով լեցուն ռազմանիւթ կը փոխադրէր, իր իրեղէններուն հետ, Արփաչայի հանդիպակաց ափը՝ դէպի Թուրք բանակատեղին....։*

Ալեքսանդրապոլի մրուարձան համարուող Կազաչի–Պոստ*ի հիւանդանոցին առջեւ, մինչ ներսը արեւմտահայ բժշկական կազմը վիրաւորները կը խնամէր, հիւանդանոցին պաշտօնեան այդ Թուրքերու սայլերուն չարանը տեսնելով, կը փութայ իմացնել պահականոցին։*

Հայկական պահակագունդին զինուորները կը փութան, Թուրքերը կը դիմադրեն, կռիւը կարճ կը տեւէ, կարաւանին մէկ մասը ետ կը դառնայ, մինչ առաջաւոր մասը կը յաջողի անցնիլ Արփաչայը, միանալով Թրքական զօրքին վրաններուն։

Այս է անփութութեան վիճակը Ալեքսանդրապոլի. բայց կայ աւելին…։

Զինադադար է, չէ՞։

Օսմանեան բանակին սպայակոյտը կը հրաւիրուի հայ սպայակոյտին կողմէ կոչունքի…։

Թուրք զինուորականները կու գան։

Հայ սպայակոյտը զանոնք կը պտտցնէ քաղաքին մէկ ծայրէն միւսը…։

Խնճոյքը կը սկսի։

Թուրք զօրաց հրամանատարը խօսք կ'առնէ խնճոյքի ընթացքին եւ ճառելով հաշտութեան մասին՝ կը յարէ.– «Այլեւս մեր միջեւ զինադադարը անխախտ է. այլեւս ոչ մէկ յարձակում չգործելու հանդիսաւոր խոստում կ'ընեմ հոս, քանի որ Պաթումի մէջ, քիչ առենէն կը կնքուի հաշտութիւնը։»

Եւ ահա Մայիս 15-ի առտուն, այս կոչունքէն քիչ ետք, լուսաբացին Թրքական բանակատեղիէն նամակ մը կը հասնի, գրուած արաբական տառերով – մինչեւ այն ատեն երկու կողմերու միջեւ թղթակցութիւնները տեղի կ'ունենային Ֆրանսերէնով։ – Ռուսահայ զինուորականներէն ոչ ոք ծանօթ է արաբական տառերուն, հետեւաբար, կը փնտռեն հմուտ արեւմտահայ մը, հասկնալու համար թէ ի՞նչ է պարունակութիւնը։

Այս գրութիւնը վերջապէս կը կարդացուի եւ կը տեսնուի որ, վերջնագիր մըն է, որով օսմանեան բանակը կը պահանջէր հայկական զօրքին հեռացումը Ալեքսանդրապոլէն եւ մինչեւ Ջուլֆա, պարսիկ սահմանագլուխը երկաթուղիին յանձնումը. որովհետեւ, կը բացատրէին, անգլիացիք Սալմաստէն կը յառաջանային դէպի սահմանագլուխ, եւ Թուրքերը հարկ է որ երթային շտապով եւ մղել թշնամիին յառաջխաղացքը։

Վերջնագիրը երկու ժամ կու տար հայոց, այս պահանջին գործադրութեան համար։

Միայն թէ այս թարգմանութիւնը կը կատարուի շատ ուշ, արդարեւ, հայերը մէկդի կը դնեն «նամակ»ը, կէսօրին զայն կարդացող եւ թարգմանող մը գտնել խորհելով։

Արդ, վերջնագրին նշանակած պայմանաժամը կը լրանար առաւօտեան ժամը 7·15-ին։ Եւ ժամը 7·15-ին, յանկարծ կը սկսի ուժգին ռմբակոծութիւնը։

Հայերը անակնկալի կու գան։

Որո՞ւ մտքէն կ'անցնէր որ նախորդ օրը կոչունքի խնճոյքէն ելլող «աղբարիկ»ները այս դաւը պիտի սարքէին։

Թուրք հրամանատարը լաւ խաղացած էր իր դերը։

Անակնկալը եւ չփոթութիւնը ամբողջական էին։

Ստեղծուած խուճապը աննկարագրելի էր։

Եւ ինչ որ ամենէն ողբալին է զինուորական տեսակէտով, նոյնիսկ սպայակոյտի սպաները ցրուած կ'ըլլան այդ պահուն, քաղաքին չորս կողմը։

Սպաներէ զուրկ թշուառ մեր զօրքէն մաս մը յուսահատօրէն կը ջանայ դիմադրել եւ կռուով կը մեռնի։

Թուրքերը կ'անցնին Արփաչայը, կը խուժեն քաղաք եւ կը սկսին կոտորածի։

Այն փապիքները, որոնք անմիտ հայ սպայակոյտին սարքած խնճոյքին «եղբայրացեր»էին ռուսահայ սպաներուն հետ, փողոցները արշաւելով կը սպաննեն այս վերջինները եւ կը գրաւեն Կիւմրին, որ մինչեւ վերջին օրը սպարապետ Զօր. Նազարբէկեանի մեծ սպայակոյտին վայրը եղած էր։

Զօր. Նազարբէկեան իր սպայակոյտին հետ քաշուեցաւ Ղարաքիլիսէ։

Նախորդ իրիկուն Սանդար կայարանը գրաւուած էր տեղական Թուրք բնակչութեան կողմէ եւ այսպէսով, Թիֆլիսի հետ յարաբերութիւնը կտրուած էր։

Բ) ՀԱՐՈՒԱԾՈՂ ԶՕՐԱՄԱՍԸ

Միակ հեղինակութիւնը, որ այդ պայմաններուն մէջ կրնար տակաւին խրախոյս ներշնչել Երկրապահ Զօրամասի յետնեալներուն, հայ զինեալ ուժերուն, Անդրանիկն էր, որ Կարնոյ դաւաճանութենէն ետք հեռացուած էր եւ մեկուսացուած։ Անդրանիկ կաշկանդուած էր եւ չէր կրցած Պարսկաստան անցնելու իր ծրագիրը գործադրել։ Անոր զէնք տալ զլացած էին, այն 400,000 ռուբլին, որուն գանձումը յանձնարարած էր, չտրուեցաւ ինծի։ ՊՊ. Վ. Փափազեան եւ Ա. Թերզիպաշեան ի վերջոյ այդ գումարը ղրկեցին – կ'ըսուի – 1919-ին Երեւան, դաշնակ կառավարութեան, Զօր. Անդրանիկի յանձնելու հրահանգով, որ այն ատեն կը գտնուէր Գորիս։ Այդ գումարը իւրացուած է Երեւանի մարդոց կողմէ, որոնք վայն Անդրանիկի չեն ղրկած… բայց դրամին տեղ ահաբեկիչ մը ղրկուած է, վերջ տալու համար դիւցազնին կեանքին։

Ալեքսանդրապոլէն մեր մեկնած իրիկունը, ինչպէս յիշած եմ, հրահանգ եկած էր Ախալքալաքի ճակատը բռնելու։ Ան իրաւունք չունէր 1000–1500 զինուորէ աւելին ունենալու. անգամ մը Պարսկաստան անցնելուն, ան ազատ կ'ըլլար ուզած ուժը հաւաքելու եւ շարժելու ըստ իր դատողութեան։ Ան այժմ վտանգուած վայրէն հեռու ղրկուած էր Ախալքալաք։ Հարուածող Զօրամասը ճամբայ ելաւ դէպի այդ կողմը. զօրամասին զինուորներուն թիւը հազիւ կը հասնէր 1500-ի։ Զօրախումբը երեք օրուայ ճամբայ յառաջացած էր, երբ իր հետախոյզ հարիւրեակը կը հանդիպէր բաւական ստուարաթիւ թշնամի ուժերու, որոնք այդ շրջանի հայկական գիւղերը կոտորելու սկսած էին…։ Զօրախումբը անակնկալի կը բերէ ջարդարարները, անոնց վրայ յարձակելով յանկարծակի, մէկ մասը կը սպաննուի եւ մնացեալները կը փախչին։ Քանի մը օր կ'անցնի առանց նոր պատահարի եւ Զօրախումբը կը յառաջանայ մինչեւ Գաղանճը հայաբնակ գիւղը։

Ճակատը բաւական ցրուած ըլլալուն, անկարելի կ'ըլլայ աւելի յառաջ երթալ։

Անդրանիկ կը կասեցնէ երթը ու կը սպասէ լուրի։

Երկու օր ետք թշնամի հետախոյզներ կ'երեւին, բայց նշմարելով որ հայ ուժեր կան, կը հեռանան։

Այսպէսով կ'անցնի Զատիկը։ Զօրավարը իր քաջարի թիկնապահ Թուլթեան երկու եղբայրներուն կը յայտնէ իր մտահոգութիւնը՝ իմ եւ Թոթովենցի ուշացման եւ ի վերջոյ բացակայութեան մասին։ Կը կռահէ պատճառը՝ Սատախլոյի Թուրքերուն կողմէ երկաթուղիի գծին կտրուած ըլլալը։

Հարուածող Զօրախումբը խանդավառ ընդունելութիւն կը գտնէր հայ գիւղացի ժողովուրդէն, որ իր ապահովութիւնը կը գտնէր հայոց արծիւին եւ անոր քաջազուններուն պաշտպանութեան տակ, ջարդարարներու դէմ։

Հարուածող Զօրախումբը հետզհետէ կը ստուարանար եւ արդէն կրկնապատկուած էր քայքայուող Երկրապահ Զօրամասի յուսահատ զինուորներով, որոնք իրենց խանդավառութիւնը կը վերագտնէին, տեսնելով որ հայոց դիւցազնը միշտ պատնէշի վրայ էր։

Զատիկէն ետք թշնամի ուժերու ճնշումը կը սկսի սաստկանալ։ Անոնք Անդրանիկի զօրախումբին տասնապատիկն են, հանգամանք մը, որուն սովոր է մեր դիւցազնը, մօտ քառասուն տարուան իր մաքառումներուն ընթացքին...։ Ան գիտէ ինչպէս դասաւորել իր գումարտակները, իր ուժերուն թիւը տասնապատկուած ցոյց տալու համար։ Այսպէս սկսաւ հաստատուիլ Հարուածող Զօրախումբին 35,000 զինուորներէ բաղկացած ըլլալու առասպելը Օսմանեան բանակին մէջ եւ որ 1918–ի Զինադադարէն ետք փոխանցուեցաւ անգլիացիներուն։

Թշնամին սովորած չէր ընդդիմութեան հայոց կողմէ, յորմէհետէ տեղեակ էր որ Անդրանիկ փաշան չէզոքացուած է։ Այս անսովոր դիմադրութիւնը անակնկալի բերաւ զայն։ Առաջին շփոթութենէն ետք, կրկնապատկեց յարձակողական ճնշումը, յատկապէս Կիւպուլանի ճակատը կռուող Սմբատի հրամայած թեւին դէմ։ Սմբատ օգնութիւն կը խնդրէ. Անդրանիկ անմիջապէս կը փութայ անոր կողմը, եւ Թուրքերը կը սկսին նահանջել։

Հարուածող Զօրամասին տրամադրութիւնը խիստ բարձր է. Անդրանիկ վերագտած է հրաշքներ գործող իր խոյանքը եւ զօրքին ոգեւորութիւնը կը հասնի իր գագաթնակէտին։

Այս խանդավառ վայրկեանին, երբ հայ զօրքը կոտորելու վրայ է խուճապահար Թուրք զօրքը, հեռախօսը կը հնչէ...։ Եգնիկ Քաջունի ականջին կը տանի ընկալուչը...

Ընդհանուր սպայակոյտէն կը խօսին.

– Մենք Ալեքսանդրապոլը յանձնել ենք Թուրքերին։ Դուք ձեր գլխին ճարը նայեցէք, խօսում է շտապը։ Խօսում է Կարաքլիսից ուր փոխադրուեցինք։ Զօրքը արդէն Կարաքլիս քաշուած ենք։

Հարուածը սոսկալի էր։

Կարելի է երեւակայել Անդրանիկի կրած տպաւորութիւնը եւ Զօրախումբին յուսահատութիւնը։ Զօրախումբը կապուած էր Ալեքսանդրապոլի։ Ամէն ինչ հոնկէ կը սպասէր, հազիւ երկու օրուան մթերք կար, նոյնքան ռազմանիւթ։

Եւ ահա Զօրավարը կը խօսի զօրքին.

– Իմ կորիւններս, այո, հիմա պաշարուած ենք։ Բայց յուսահատիլը

իմ զինուորներուս համար նախատինք է. ԿՌՈՒԻ՛ՆՔ։ Թուրքը միշտ կռուող քաջին առաջ նապաստակ է եղած, այդ ես եմ ձեզի ըսողը։

Այդ օրն իսկ Անդրանիկ գաղթելու հրաման կու տայ ժողովուրդին. որովհետեւ չ'ուզեր լքել զայն ջարդարարներու ձեռքը։ Բայց ժողովուրդէն շատեր չէին ուզեր թողուլ ամէն ինչ եւ կը նախընտրէին մնալ ու «հպատակիլ» Թուրքերուն։

Անդրանիկ ժամանակ չի կորսնցներ։

Զօրախումբին մեծ մասը կը թողու որպէս յետսապահ, իրեն հետ կ'առնէ իր թիկնապահ հարիւրեակը, երկու գնդացիր եւ վաշտ մը հետեւակ զօրք ու յառաջ կը խաղայ, թշնամին ճեղքելով ճամբայ բանալու։ Իր ծրագիրն է պաշարուելէ պրծիլ, ինչ որ հեշտ է իրեն պէս հին փորձառու մարտիկի մը համար։ Ա՛լ կռահած է Թուրք բանակին եւ գերմաններու նպատակակէտը,– հասնիլ Պաքու, Շահումեանի ռուսական դիմադրական կեդրոնը գրաւել եւ տիրանալ նաւթահորերուն, որոնց պէտք ունի գերման բանակը, մանաւանդ արեւմտեան ճակատին վրայ։

Հետեւաբար, Անդրանիկի ծրագիրն է, Թուրքերէն առաջ հասնիլ երկաթուղագծին, բռնել զայն եւ արգիլել որ Թուրքերը կարենան օգտագործել իրենց ուժերը Պաքուի վրայ փոխադրելու համար։ Երկու օրէն կը հասնի իր նպատակին, կիրճ մը կայ իր փոքրիկ զօրախումբին դիմաց, ուրկէ անդին կը պարզուի ընդարձակ դաշտագետինը։

Անդրանիկ կը հրամայէ զօրքին հանգիստ առնել։

Ժամ մը կ'անցնի. եւ երկինքը կ'ամպոտի, պայծառ արեւը կը քօղարկուի եւ թանձր մառախուղ մը կը տարածուի ծածկելով ամէն ինչ։ Երկինքը օգնութեան կը հասնի մեր քաջերուն, զանոնք անտեսանելի դարձնելով։ Անդրանիկ իսկոյն կ'օգտուի առիթէն, իր խումբը կ'անցնի կիրճը։ Ինչպէս նշմարած էինք Ալեքսանդրապոլի նշանաւոր իրիկունը մեր զննած քարտէսէն, այդ շրջանը բազմաթիւ էին թրքական բնակչութիւնները։ Թուրք կանոնաւոր զօրքին ներկայութենէն օգտուելով՝ այս ապստամբած գիւղերը օսմանցիներու օժանդակութեամբ համախմբուած, կտրեր էին Անդրանիկի յառաջանալիք ճանապարհը։ Անդրանիկ անակնկալ յարձակումով մը, բնաջինջ կ'ընէ թշնամի զօրքը, կ'արշաւէ Գարահիսար գիւղին վրայ, ուր դիրք բռնած են օսմանցիները։ Կռիւը խիստ բուռն է, տեղացի բնակչութիւնն ալ սպառազէն միացած է թշնամիին։ Սակայն Զօրավարը յանդուգն գրոհով կը ջախջախէ դիմադրութիւնը։

Ալեքսանդրապոլի անկումի գոյժէն ի վեր, Հարուածող Զօրախումբին հետ է հայ փախստական զանգուած մը, որուն թիւը հետզհետէ կը ստուարանայ։ Թուրքերու Գարահիսարի պարտութեան վրայ մերոնց ձեռքը կ'անցնի թշնամի բանակին պատկանող լիառատ պաշար, որ կը բաժնուի փախըստականութեան։

Առաւօտուն կը քննուին մեր զօրախումբին կորուստները. կան քանի մը վիրաւոր, եւ մէկ մեռեալ միայն, թիկնապահ հարիւրեակէն, հրամանատարի տեղակալ Պօղոս Վէվեան։

Անդրանիկ, հետզհետէ հաւաքուող գաղթականութիւնը միասին առ-

նելով, կ'արշաւէ Ջալալօղլիի վրայ, ուր կեդրոնացած ըլլալ կը թուի թըշնամի զօրքին մեծագոյն ուժը:

Նախորդ օրուան յաղթութիւնը բացած է ճանապարհը եւ վերջապէս Զօրավարին զանգուածը, որ կը հետեւէր զօրապետին անձնապահ այրուձիին եւ հետեւակ վաշտին՝ օր մը ետք կը հասնի միանալու անոր:

Ինչպէս կ'երեւի, Զօր. Նազարբէկեան Անդրանիկի յանձնելով ծայրագոյն աջ թեւի պաշտպանութիւնը, զայն կը ղրկէր այնպիսի մանուածապատ, թշնամի մեղուանոցներու շրջան մը, որու մասին գաղափար կազմելու համար հարկ էր տարիներու ծանօթութիւն հաւաքած ըլլալ: Արդ, Անդրանիկ առաջին անգամն էր որ այդ մարզերը ոտք կը կոխէր: Լաւ կը յիշեմ որ երբ ռազմական սպայակոյտի քարտէսը կը վննէինք, Անդրանիկ ինծի դառնալով այս նոյն դիտողութիւնը կ'ընէր մտահոգութեամբ, մա'նաւանդ երբ նշմարեց որ Ախալքալաքի եւ Ալեքսանդրապոլի միջեւ տարածուող շըրջանը Թրքական ստուար բնակչութեամբ լեցուն կը թուէր:

Այս գիւղերը որչեր դարձած էին Թուրք բանակին համար, զարմանալի չէ ուրեմն որ Անդրանիկ Ջալալօղլի հասնելուն՝ Թուրք բանակի զինուորներ գտաւ իր դէմը: Ասոր կը սպասէր արդէն Զօրապետը, որովհետեւ կռահած էր, որ օսմանեան բանակին նպատակն էր արագօրէն հասնիլ երկաթուղագծին՝ արշաւելու համար Պաքուի վրայ:

Անդրանիկի անակնկալ երեւումը իրենց ճանապարհը կտրելու չարժումով, շփոթութեան կը մատնէր Թուրք զօրքը: Թուրք հրամանատարութիւնը հայ բանակին դիմադրական կարողութիւնը փճացած կը կարծէր եւ անտեղեակ էր Անդրանիկի ներկայութեանը՝ իր ճամբուն վրայ:

Բախումը սկսաւ, Թրքական ուժերը թիւով գերազանց էին Հարուածող Զօրախումբէնէն: Բայց հայոց կորովն ու զօրութիւնը անպարտելի էին: Անդրանիկի հրամանին տակ կռուող քաջերը այդ զգացումով ոգեւորուած էին, ինչպէս կամաւորական շրջանին, կամ Սասունի դիւցազնական օրերուն:

Թուրքերը, յամառ դիմադրութենէ մը ետք, նահանջեցին եւ Անդրանիկ հասաւ իր նպատակին. Թուրքերու ճամբան կտրուած էր. ճակատամարտը տեւած էր երեք օր:

Այդ կողմերը կը բնակէին ռուս մալականներ: Անդրանիկ խորհեցաւ այդ գիւղերու բնակչութիւնը իր կողմը շահիլ. սակայն, դժբախտաբար ուշ էր. անոնք անձնատուր եղեր էին Թուրքերուն, իրենց զէնքերը յանձնելով թշնամիին, որոնց կարգին երկու թնդանօթ:

Թուրք ուժերը տասնեակ հազարաւորներ էին: Անդրանիկ չէր կրնար յուսալ ի հարկէ զանոնք ջախջախել իր փոքրիկ խումբով: Սակայն, իր դիմադրական ռազմավարութեամբ, կը յուսար անոնց յառաջխաղացքը յապաղեցնել եւ ժամանակ տալ հայ զօրաբանակին վերակազմուելու եւ հաւաքելու իր յարձակողական ուժը: Անդրանիկ կ'ենթադրէր բնականաբար, որ Ղարաքիլիսէի մէջ հայ սպայակոյտը գործի լծուած էր եւ տենդագին կ'օգտուէր իւրաքանչիւր շահուած վայրկեանէն՝ բանակը կազմակերպելու համար: Սակայն ահա հեռախօսով տեղեկութիւն կը ստացուի թէ Թուրքերը Համամլուէն Ղարաքիլիսէի վրայ կը քալեն: Անդրանիկ Ջալալօղլին մաքրագործած

ըլլալով Թրքական ուժերէն, Քալէ-Կերսնի ուղիով կը դիմէ Լոռիի սարերը:

Փախստական ժողովուրդի բազմութիւն մը կառչած է հերոսին փէշերուն, հետեւաբար Հարուածող Զօրագունդը ստիպուած է այս զանգուածը կերակրել եւ պաշտպանել:

Լոռի է Անդրանիկի վաղեմի բարեկամը, Յովհաննէս Թումանեան:

Թումանեանի աչքերը կը տամկանան, երբ կը տեսնէ դիւցազնը, որ ցերեկին ճամբայ հանած էր գաղթական բազմութիւնը դէպի բարձունք եւ որուն թիւը հետզհետէ ստուարանալով այժմ հասած էր 25,000 հոգիի:

Զափազանց դժուար դարձած էր այդքան ստուարաթիւ երկսեռ եւ ամէն տարիքի թափառական բազմութիւն մը չալկած՝ թէ՛ անոնց պարենաւորումը ապահովել եւ թէ՛ վարել զինուորական գործողութիւնները, ի հարկէ դժուարացած, անոնց ներկայութեամբ: Անդրանիկ միայն կրնար անմռունչ ստանձնել այսպիսի գերմարդկային գործ մը, առանց նիւթական միջոցներու:

Գ) ՂԱՐԱՔԻԼԻՍԷՆ ԱԼ ԿԸ ՅԱՆՁՆՈՒԻ ԱՌԱՆՑ ԴԻՄԱԴՐՈՒԹԵԱՆ

Ջալալօղլիէն Քալէկերան ճամբան քարքարուտ եւ անկանոն ըլլալով՝ խիստ տաժանագին եղած էր, բայց վերջապէս զօրագունդը հասած էր երկաթուղիի կայարանը:

Հոն հանգստանալու հրաման կը տրուի:

Կառախումբ մը կը մտնէ կայարան ու կանգ կ'առնէ: Այդ կառախումբէն կ'ելլեն չորս գերմանացի սպաներ եւ կը խնդրեն գիրենք առաջնորդել Զօրապետին մօտ:

Անդրանիկ կը մերժէ թշնամիին հետ որեւէ կապ ունենալ:

Գերմանացիները ամբարտաւան կեցուածք մը առնելով կը սպառնան:

Անդրանիկ թարգմանին միջոցաւ հետեւեալ պատասխանը կը ղրկէ հեգնաբար.

– Եթէ ձեր սպառնալիքով յայտնել կ'ուզէք թէ նպատակ ունիք ինծի հետ չափուիլ, տասնըհինգ օր կրնամ սպասել, ձեզի հետ չափուելու համար:

Գերմանացիները կը մեկնին: Անդրանիկ կը մտնէ Տսեղ գիւղը, ուր ան կ'իմանայ Զօր. Նազարբէկեանէն ստացուած հաղորդագրութեամբ որ՝ «Քաղաքը պիտի թողու թուրքերուն, նկատի ունենալով որ թշնամին ունի ստուարաթիւ ուժեր, որոնք կը յառաջանան մեր ուղղութեամբ եւ կրնան մեծ դժուարութիւններու դուռ բանալ»:

Այսպէս, առանց ընդդիմութեան, առանց ընդհարումի, կը լքուի հայկական սպայակոյտին եւ սպարապետին կեդրոնատեղին:

Թուրքերը, սակայն, տեսնելով հայոց քաշուիլը Ղարաքիլիսէէն, կանգ կ'առնեն, կասկածելով ծուղակէ մը: Այս վարանումը կը տեւէ երեք օր, մինչեւ որ կը ստուգուի թէ՝ արդարեւ հայերը առանց կռուի լքած են քաղաքը: Թէեւ Ղարաքիլիսէի բնական դիրքերը հնարաւորութիւն կը ստեղծէին դիմադրութեան, գոնէ ժամանակ շահելու համար, նոյնիսկ փոքրաթիւ

ուժերով պաշտպանելու քաղաքը, կարելիութիւն տալու բնակչութեան քաշուելու լեռները եւ ազատելու կոտորածէ։

Թուրք բանակը այս աստիճան տխմարութիւն չէր ենթադրեր Նազարբեկեանի սպաներէն։ Հետեւաբար, Ղարաքիլիսէն պարպուելէն երեք օր ետք միայն համարձակեցաւ մտնել ու տիրանալ քաղաքին։ Նոյն օրը Դիլիջանէն կը դիմեն դէպի Ղարաքիլիսէ եւ կը հանդիպին Թուրքերուն, որոնք տեղեկացեր էին որ Հայերը ռազմամթերք չունին, հետեւաբար կը յարձակին եւ կը գրաւեն քաղաքը։ Երկու–երեք օր քաղաքին բնակչութիւնը կը մատնուի բռնութիւններու եւ կոտորածի։

Անդրանիկ, տեղեկանալով Ղարաքիլիսէի լքումին՝ որով Թուրքերուն կը յանձնուէր Թիֆլիսի երկաթուղագիծը, հետեւաբար Պաքուի ճամբան, անմիջապէս իր զօրագունդին հսկողութեան տակ կ'առնէ երկաթուղագիծը, կասեցնել փորձելով Թուրք յառաջացումը դէպի Պաքու։ Զօրագունդին այս հսկողութիւնը կատարած ատեն, հայ բանակէն դասալիքներու խումբ մը կու գայ երկաթուղիէն օգտուելով Թիֆլիս փախչելու համար։ Զօրագունդէն մաս մը զինուոր կը ղրկուի նոյնպէս, Քալէկերանի կայարանը, ուր կը բռնեն 700–ի չափ դասալիքներ, սպայ եւ զինուոր, որոնք Զօրաբանակէն խոյս տուած էին։

Անդրանիկ կը հասնի, անձամբ խօսելու համար այդ Թշուառներուն։ Զանոնք համոզելու, խրախուսելու մեծ ճիգ կը վատնէ դիւցազունը, որպէսզի վերադառնան իրենց վաշտերը։

Անոնք կը պատասխանեն·

– Անօթի ենք, մերկ ենք, կօշիկ չունինք, փաշա...

Անդրանիկ կը հրամայէ իր զինուորներուն անմիջապէս կերակրել այս խեղճերը։

Դասալիքները կը խոստանան մնալ զօրագունդին հետ։

Սակայն գիշերը մութին մէջ կը փախչին, Թիֆլիսի ուղին բռնելով։ Սանահինէն քիչ անդին, տեղացի Թուրքերը որոնք ապստամբական դիրք բռնած են, կը յարձակին անոնց վրայ եւ բոլորն ալ կը կոտորեն...։

Զօրապետը վեց օր կը մնայ Տսեղ, ուր հիւրընկալուած էր Հարուածող Զօրագունդը Լոռեցուոց կողմէ, որոնք Անդրանիկի հովանիին տակ մըտած էին Թրքական վտանգէն պաշտպանուելու համար։

Սակայն Լոռեցիք միտք կը փոխեն, կը խորհին որ լաւագոյն է Թուրքերու ողորմածութեան ապաստանիլ՝ քան դիմադրել։

Այս որոշումը Անդրանիկի կը հաղորդուի, որուն վրայ Զօրապետը կ'որոշէ «հանգիստ» ձգել Լոռեցին ու կը դիմէ Դիլիջան։

Հարուածող Զօրագունդը հիմա երեք հազար հինգ հարիւր քաջերէ կը բաղկանայ, որոնք անխախտ հաւատք ունին Անդրանիկի գերմարդկային զօրութեան վրայ։ Եւ Անդրանիկ գիտէ, թէ զինք հրաշքներ գործելու մղող ուժը կը ստանայ իր այս հաւատաւոր քաջերէն։

Այս տղաքը կը պահեն անվրդով իրենց արիական կեցուածքը, առանց ազդուելու շրջապատին տիրող անձկութենէն, եւ անոր յանդիման կը պարզեն անձնազոհ զինուորեալի կեցուածք, անսասան հաւատքով յառաջանա–

լով իրենց Զօրապետին ետեւէն։ Դարձեալ երկու օր անընդհատ կը քալեն ցեխի մէջ, անձրեւի հեղեղին տակ, բուռն հողմերէ զարնուած։ Դիլիջան կը գտնուի Ղարաքիլիսէէն Աղստաֆա երկարող ճամբուն վրայ, միակ ճամբան ուրկէ Թուրքերը պիտի անցնին Պաքուի վրայ արշաւելու համար։ Ճամբայ բառը ոչ խճուղի կը նշանակէ եւ ոչ ասֆալթապատ ուղի· այլ լեռնէ լեռ ելեւէջող արահետներու եւ կապաններու յաջորդութիւն մը։

Անդրանիկ կը հասնի Դիլիջան, Յունիսի սկիզբը։

Հայկական զօրաբանակին սպայակոյտը, զօրքին մեծ մասը, եւ ըստուարաթիւ ժողովուրդ խռնուած են հոն։

Զօրապետը կը դիմաւորեն սպայակոյտի պետերը խնդրելու համար որ անմիջապէս զինուոր ղրկէ Սեմենովկա, որովհետեւ Թշնամին հոն ալ հասած է եւ գրաւել կը սպառնայ։

Անդրանիկ իր չարչարուած զինուորներուն կը նայի, յետոյ կը դիտէ այդ հանգստացած եւ խնդումերես արարածները եւ դառնօրէն հանդարտ ձայնով մը կը յարէ·

– Դուք հոս 30,000 կայտառ զինուոր ունիք· բոլորն ալ օրերէ ի վեր հանգիստ վայելած։ Ռազմական շարժումի մը համար իսկ չէ՞ք կրնար գործածել զանոնք։ Հաճեցէք պարոններ, նայիլ անգամ մը զինուորներուս· ամիս մը անընդհատ կռիւ են մղեր։ Զինուորի աչքերով դիտեցէք, եթէ այդպիսի ակնարկ մնացած է ձեր մօտ, եւ պիտի տեսնէք թէ յոգնած են երեք օր քալելով ցեխի մէջէն եւ անձրեւի հեղեղի տակ։ Թրջած են մինչեւ ոսկորնին· պէտք ունին հանգստանալու։ Քիչ մը գութ ունեցէք· այս զինուորներն ալ մարդկային էակներ են եւ զանոնք ծնողն ալ մայր է։

Սպայակոյտը կը սկսի խնդրել, աղաչել, դասալիք անուանել ռուսահայ զօրքը... Եւ կրկին պաղատիլ Անդրանիկէն՝ «փրկել ազգը»։

Այս տեսարանը եւ խօսակցութիւնը տեղի կ'ունենան ներկայութեանը Հարուածող Զօրամասին, որուն շարքերը անշարժ կ'ունկնդրեն իրենց պաշտպանողականը խօսող Զօրապետին խօսքերը։

Անդրանիկ կը դառնայ եւ ակնարկով մը կ'ամփոփէ իր զօրքը։

Այլեւս լուռ է ան։

Կը հրամայէ իր անձնապահ հարիւրեակին եւ Սիպիրեան գունդին – Պաքուէն բերած իմ զօրքս – որոնք ամենէն շատ յոգնածներն են, յառաջ անցնիլ, դուրս հանելու համար առաջարկուած գործողութիւնը։

Անդրանիկ գուշակած է որ Թշնամին պիտի չշարժի այլեւս, այս հրամանը տուած է, չուզելով վիճաբանիլ Սպայակոյտին հետ։ Գիշերով իր զօրքը ճամբայ կ'ելլէ դէպի Սեմենովկա – Մալական գիւղ – ձիւնախառն անձրեւի տակ քալելով տասնըվեց վերստ, առանց հանգիստ առնելու...։ Կը հասնին Սեմենովկա, բայց Թշնամին այլեւս չի յայտնուիր, ինչպէս գուշակած էր Անդրանիկ։

Դ) ԵՐԵՒԱՆ ԿԸ ՅԱՅՏՆՈՒԻ

Երեւան, պարսիկ խաներու իր բերդով, իր Աստաֆեան փողոցով, կապտագմբէթ մզկիթով, անգլիական այգիով, ռուսական գրաւումէն ի վեր փոքրիկ աւանի մը ասիական հանդարտութիւնը կորսնցուցած, խառնարանի մը վերածուած էր պատերազմէն ի վեր: 1915-ին Վանի գաղթականութիւնը մեծ մասամբ հոն ապաստանած էր: Եւ այս իրողութիւնը մեծ փոփոխութեան ենթարկած էր Երեւանի դիմագիծը բնակչութեան նկարագրի տեսակէտով: Երեւան դարձած էր Վանայ գաղութ մը:

Հայաստանի Ապահովութեան Խորհուրդին Յունուարի զօրակոչին չէին պատասխանած Երեւանի վանեցիները, եւ բոլոր երիտասարդները մնացեր էին քաղաքին մէջ:

Երեւան համախմբուած էր ահա պատահականօրէն, հայերու մեծ բազմութիւն մը, որ անշարժ մնալով, պաշարուած էր հիմա եւ փախչելու հնարաւորութիւն չունէր:

Երեւան արտաքին աշխարհէն կտրուած էր. եւ հոն խռնուած թրքահայերու զանգուածային ներկայութիւնը պատճառ էր, որ շրջապատողին թուրք ըլլալուն նշանակութիւնը գիտցուի: Բացի դիմադրութենէ չկար ուրիշ ելք. անձնատուութիւնը կը նշանակէր կամովին սպանդանոց դիմել: Վանի ինքնապաշտպանութիւնը կազմակերպողներուն փորձառութիւնը մեծապէս օգտակար էր, բաւ էր կրկնել աւելի լայն չափի վրայ, եւ առաւել ուժերով, նոյն դիմադրութիւնը:

Արամ Մանուկեան, որ երկրորդական դեր մը կատարած էր Վանի դիմադրութեան մէջ, իր պատճառով Դաւոյի կողմէ դաշնակցական զէնքի պահեստները թրքական ոստիկանութեան մատնուած ըլլալով, այս անգամ ինքզինք դիկտատոր յայտարարեց:

Թուրքերը, Ալեքսանդրապոլն ու Ղարաքիլիսէն գրաւելէ ետք, զօրք կ'ուղարկեն, Երեւանն ալ նուաճելու համար: Բայց Երեւանի մէջ կը հանդիպին յուսահատական դիմադրութեան: Սարտարապատի դաշտին մէջ հայերը, հակայարձակման դիմելով ծանր հարուած մը կու տան թուրք բանակին: Թշնամին կը հասկնայ որ այս անգամ կը գտնուի լուրջ դիմադրութեան մը դէմ:

Օսմանցիք կը նկատեն որ անիմաստ է ճակատամարտ մղել եւ իրենց զօրքը կոտորածի ենթարկել: Հետեւաբար, Երեւանը բռնութեամբ գրաւելու մտքէն կը հրաժարին եւ կը ստիպուին Պաքուի վրայ յարձակման յատկացուած զօրքէն մաս մը քաղաքը պաշարման տակ պահելու յատկացնել:

Այդ պահուն, Պաթումի մէջ, Ա. Ահարոնեան, Միքայէլ Պապաջանեան եւ Ալեքսանդր Խատիսեան, ռուսահայոց պատուիրակները, կը ջանան որքան հնար է ձգձգել Թուրքիոյ հաշտութեան դաշնագրի կնքումը:

Գերմանիա, որ անմիջապէս իր հովանաւորութեան տակ առած էր Վրաստանը, անոր «պատմական սահմաններուն մէջ», իր ներկայացուցիչները կը մտցնէ Թիֆլիս:

Գերմանիա ժամանակը հասած կը նկատէ միջամտել Պաթումի բանակցութեանց. կը պարտադրէ օսմանցիներուն նախ ճանչնալ Վրաստանի անկախութիւնը. նոյնպէս Ատրպէյճանը եւ Հայաստանը: Գերման ճնշումը թուրքերու վրայ, կ'ազատէ հայկական զօրքերուն վերջին մնացորդները թուրքերու սպառնալիքէն: Այսպէս է որ Երեւանի դիմադրական ուժերը կ'ազատին վճռական պաշարումէ:

Ժամանակն էր:

Արդարեւ, Պաթում գտնուող հայ պատուիրակութիւնը Զօր. Նազարբեկեանէ կը ստանար հեռագիր մը, որով ան կը յայտարարէր թէ՝ «Զօրք չունի դիմադրելու»:

Եւ Պաթումի մէջ բանակցող պատուիրակութիւնները կը ստիպուին Մայիս 26-ին ստորագրել հաշտութեան տխուր պայմանները:

Ըստ այդ պայմանագրութեան, Ջուլֆայէն մինչեւ վրաց սահմանագլուխը երկաթուղին կը յանձնուէր թուրքերուն: Հայերը կը խոստանային անմիջապէս դադրեցնել Պաքուի մէջ իրենց դիմադրութիւնը. հայերուն զինուած ուժ պահելու իրաւունքը կը սահմանափակուէր 20,000 հոգինոց զօրաբաժնի մը մէջ: Այս ուժը պիտի մնար Երեւանի շրջանին մէջ միայն եւ Թուրքիոյ հովանաւորութեան եւ հսկողութեան տակ: Հայոց «անկախութիւնը» Օսմանեան տիրակալութեան ենթակայ էր:

Պաթումի դաշնագիրը պսակումն էր ապիկար ղեկավարներու ստեղծած եղերական վիճակին: Անդարմանելի կորուստներէ ետք այս դաշնագրին միակ առաւելութիւնը կը կայանար առժամապէս հեռացնելը հայ ժողովուրդին պարանոցէն՝ թրքական յաթաղանը:

Արդարեւ, այն ատեն Երեւանի շրջանին տարածութեան վրայ խռնուած հայերու թիւը շուրջ 600,000 էր: Դժուար է պատկերացնել այս բազմութեան դրութիւնը. ընդհանուր առմամբ կիսամերկ, անօթի, թշուառ գաղթականութիւն մը: Գերմանացւոց հրահանգով, ահա այս ժողովուրդին է որ թուրքերը կը հաճէին «անկախութիւն» շնորհել, այն գեհենային մտածումով որ, զանոնք քաղցի ենթարկելու եւ այդպէսով բնաջնջելու կարելիութիւնը ունին: Պարենաւորման միջոցները թուրքերուն ձեռքն էր. քանի որ շրջանը պաշարուած էր ամէն կողմէ:

Թուրքերը այս տասնեակ մը քիլոմեթր տարածութեամբ ցամաքը կղզիացած պահելէ ետք, Պաթումի հայ պատուիրակները տարին Պոլիս, հոն անոնց կնքել եւ ստորագրել տալու համար հաշտութեան դաշինքը: Միեւնոյն ատեն Երեւանի մէջ հաշտութիւն կը տօնէին, քաղցած ժողովուրդին կայտառ ղեկավարները, Խալիլ փաշային սեղան եւ կոչունք սարքելով, որուն ընթացքին հայ ծաղկատի օրիորդներու ձեռքով ծաղկեփունջ կը մատուցուէր օսմանեան բանակի յաղթական զօրապետին:

Եւ որպէսզի պաշտօնական ձեւակերպութիւնը իր պսակումը գտնէ Սէյմին մէջ, անկախութիւն հռչակել կը պարտադրուէին հետզհետէ, Մուսավաթի Ատրպէյճանը Գանձակի վրայ, վրացիք Թիֆլիսի վրայ, դաշնակցականները Երեւանի վրայ:

Ռուսահայոց Ազգային Խորհուրդը կը ստիպուէր այս որոշումներէն հայոց վերաբերեալ յայտարարութիւնը վաւերացնել Մայիս 28–ի իր նիստին մէջ, մահահանդոյն տխրութեան մթնոլորտի մը մէջ։

Վրացի ազգայնամոլները հասած էին իրենց երազներու լրումին, գերմանական զօրքը եկած հաստատուած էր Թիֆլիս, ուրկէ հեռացած էին դաշնակից ներկայացուցիչներ եւ Թրքահայ կազմակերպութիւնը։ Իսկ Թուրքերը, առանց զօրք մտցնելու իրաւունքին՝ բացած էին զինուորական պաշտօնատուններ, որոնք կը վարէին Պաքուի վրայ արշաւող իրենց գունդերը։

Թիֆլիս, ուր կեդրոնացած էին կովկասահայ իմացական ուժերը եւ մշակոյթը, այլեւս կը դադրէր գաղութային այս դերէն։

Ի հարկէ ծանր կու գար Թիֆլիսահայ ղեկավարներուն թողուլ Թիֆլիսը եւ երթալ յետամնաց գիւղաքաղաք մը, ուր առանց բնակարանի եւ ապրուստի միջոցներու խռնուած էր թշուառ ժողովուրդ մը։ Մանաւանդ որ Թուրքերը ճամբայ չէին տար այդ Ազգային Խորհուրդին, Երեւան փոխադրուելու համար։

Վերջապէս, Յունիսի մէջ է որ այս Խորհուրդը կրցաւ փոխադրուելու արտօնութիւն ստանալ Թուրք կառավարութենէն, եւ ինքնիրեն տուաւ Հայաստանի խորհուրդ անունը։

Ռուսահայ Ազգային Խորհուրդը Թիֆլիսի մէջ հաստատած էր արդէն կառավարական կազմ՝ Յովհաննէս Քաջազնունիի գլխաւորութեամբ։ Քաջազնունի դաշնակցական էր, եւ իր դահլիճը կը բաղկանար դաշնակցական եւ ժողովրդական կուսակցութիւններէն։

Հայ ընկերվարական դեմոկրատներ եւ ընկերվարականներ ոչ միայն կը մերժեն մասնակցիլ այս իշխանութեան, այլ բացարձակապէս կը մերժեն ճանչնալ այսպիսի Հայաստանի անկախութիւն մը։ Անոնք կը յայտարարեն թէ՝ Անդրկովկաս անբաժանելի ամբողջութիւն մը կը կազմէ, եւ հայ ժողովուրդին համար ՄԵԾ ԱՂԷՏ է, տնտեսական եւ քաղաքական սահմաններով բաժնուիլ ու փակուիլ հողամասի մը մէջ, ուր՝ եթէ ուզեն՝ իր դրացիները կրնան զայն արգելափակել եւ սովի ենթարկել եւ փճացնել։

Ընկերվարական դեմոկրատ հայկական շերտը կ'աւելցնէ,– Հայկական Դատ մը կայ Թրքահայաստանի մէջ միայն։

Հայ ժողովրդական կուսակցութիւնը պառակտուած էր սակայն եւ դաշինքի մասնակցութեան համամիտ չէր, գլխաւորաբար անոր հիմնադիրը՝ Համբարձում Առաքելեան։ «Մշակ»ի խմբագրապետը այդ օրերուն, բուռն պայքար մը սկսաւ հայոց գլխին պայթած աղէտներուն ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ, Հ. Յ. Դաշնակցութեան դէմ։ Ռուսահայ ժողովուրդին զայրոյթը այնպիսի սաստկութեան մը հասած էր, որ Առաքելեանի բռնած դիրքը այդ յուսահատ բարկութեան խորհրդանիշը կը դառնէր զայն։ Տարիներէ ի վեր «Մշակ»ի տնօրէնը պայքարած էր Հ. Յ. Դ.ի վնասակար արկածախնդրութեան դէմ, առանց դղրդելու ռուսահայ հանրային կարծիքը։ Բայց այս անգամ անկարող, ապիկար մարդիկ ոչ թէ Թրքահայոց ճակատագրին հետ կը խաղային, այլ այս անգամ ռուսահայը իրեն ծանօթ միջավայրի հետ գործ ունէր եւ իր ղեկավարներուն գործած բոլոր ձախաւերութիւնները

բացայայտ էին իրեն։ Այն օրը որ անոնք Կովկասը Ռուսիայէն անջատելու յիմարութիւնը գործեր էին, այս զայրոյթը հասած էր հետզհետէ կատաղութեան աստիճանին, երբ արդիւնքը յանգած էր Թրքական գարշապարին տակ խոնարհելու եւ մահու մատնուելու վիճակին։

Թիֆլիսի հայութիւնը ելեկտրականացած էր. Հ. Առաքելեան կը սարքէր օրական չորս միթինկ, Հ. Յ. Դ.ի ահեղ պատասխանատուութիւնը ընդգծելով տագնապալի մթնոլորտի մը մէջ, տասնեակ հազարաւոր բազմութեան մը սրտմտութեան աղաղակներուն մէջ։

Եւ սպաննուեցաւ ան։

Ահա թէ ինչպէս կազմուեցաւ Երեւանի մէջ հանրապետութիւն մը, հայկական անունով, անսպասելիօրէն, առանց կովկասահայութեան հաւանութեան եւ կամքին։

Ե) ՌԱԶՄԱՎԱՐԱԿԱՆ ՃԱՆԱՊԱՐՀԻՆ ՎՐԱՅ ԴԷՊԻ ՊՈԼՇԵՒԻԿՆԵՐԸ

Սէյմի դաշնակ խմբակցութեան կողմէ մեր անբաղձալի ըլլալը յայտարարուելէն ետք, Վահան Թոթովենցին հետ պատրաստեցինք քառասունի մօտ արեւմտահայ մտաւորական գործիչներու անուան անձնագրեր Հ. Ա. Խ.ի Արեւմտահայ Խորհուրդի կողմէ, որով կրնային մեկնիլ Ռուսաստան իբրեւ գաղթականներ։

Վահանին հետ որոշեցինք ճամբայ ելլել ոտքով 35,000 փախստականներուն հետ։

Այդ օրերուն ինծի հանդիպեցաւ Հայ Ռամկավար Կեդրոնական Վարչութեան անդամ, հին Արմենական Յարութիւն Կաքաւեան, որ զիս կը փնտռէր։

Կարգադրած ըլլալով ընտանեօք մեկնիլ դէպի Ռուսաստան, հոգածութեամբ կը հրաւիրէր զիս իր վարձած ճամբորդական փուռկոնին մէջ առնելու համար։

Մեծապէս զգածուած, շնորհակալութիւն յայտնեցի, բացատրելով որ Վահանի հետ ճամբորդել որոշած էինք եւ չէի կրնար բաժնուիլ ընկերոջմէս։

– Ի՞նչ միջոցով պիտի մեկնիք, հարցուց Կաքաւեան։

– Հետիոտն, պատասխանեցի։

– Ուրեմն, գնա՛ բարեկամդ առ եւ բեր մեզի, որպէսզի մեր վարձած կառքը նստի եւ մեզի հետ ճամբորդէ ան ալ։ Իմ մտահոգութիւնս է ոչ միայն ընկեր մը առնել կառքիս մէջ, այլ եւ մտաւորական երիտասարդներու օգնել։

Այս խօսքերը յուզեցին զիս եւ կրկին երախտագիտութիւնս յայտնելով գացի Վահանին հաղորդել հրաւէրը, որ նոյնքան ուրախութիւն պատճառեց իրեն։

Յ. Կաքաւեան մեր երկուքէն զատ հրաւիրած էր վանեցի իր ընկերը,

Արմենական գործիչ ընկերոջ մը՝ Աճէմեանի որդին, որ իր գրական շնորհով կը յայտնուէր եւ որ Վահանի առաջնորդութեամբ «Հայաստան»ի խմբագրատունը այցելած էր եւ իր քերթուածներէն մէկ քանին հրատարակուած տեսած էր մեր թերթին շաբաթօրեայ բաժնին մէջ, «Մեր բանաստեղծները» վերնագրով:

Այս պատանին յետոյ Գուրգէն Մահարի գրական անունը առաւ եւ դարձաւ Խորհրդային Հայաստանի լաւագոյն գրողներէն մէկը:

Ընկեր Յ. Կաքաւեան ունէր երկու մանչ զաւակներ, երէցը պատանեակ մըն էր Վահրամ, իսկ կրտսերը Վահագն, հինգ տարու աշխոյժ մանուկ մը, որ ճամբու ընթացքին մեզի թարգմանութիւն կ'ընէր, իր Թիֆլիսցի վրացախօսութեամբ, քարթուելական գիւղացիներու մօտ: Իսկ պատանի Վահրամ, քանի մը տարի ետք, Պոլսոյ Կեդրոնական Վարժարանի սաներէն եղաւ, Վահան Թէքէեանի տնօրէնութեան օրով. մեծ քերթողը Վահրամի մօտ յայտնուող գրական տաղանդը խորապէս գնահատելով, անոր մէկ ձեռագիր յուշագրութիւնը հրատարակութեան տուաւ իբրեւ թերթօն, «Ժողովուրդի Ձայն» ռամկավար օրաթերթին մէջ: Այս նոյն պատանին է որ հետագային, յայտնուեցաւ ֆրանսական գրականութեան ասպարէզին վրայ Վիկթոր Կարտոն անուամբ, լոյս ընծայելով «Կանաչ արեւը կեանքի», «Զմրուխտազարդ ասպետը», «Հրաշէկ Արհաւիրք» («Ապոկալիպս») վէպերը, որոնք հայկական եղեռնին պատմութիւնն են:

Մեր կարաւանը, քանի մը տասնեակ հազար հոգիներէ բաղկացած, զարմանքի կը մատնէր մեր ճամբուն վրայ գտնուող գիւղերու բնակչութիւնը: Վրաստանի գիւղական բնակչութիւնը դարերէ ի վեր հայերը կը ճանչնար որպէս եղբայր ժողովուրդ մը, որու հետ ապրած էր լաւ թէ սեւ օրեր, որուն հետ միախառնուած էր, եւ Իբերիոյ մէջ ապրող հայութիւնը կը նկատէր աւելի քան իր հիւրերը, իր հայրենակիցները: Երբ գեղջուկները տեղեկացան, թէ այս փախստական զանգուածը վտարանդի հայերէ կը բաղկանար, մատնուեցան մեծ ցասումի եւ դառնութեան: Ի՞նչպէս, ուրեմն, իրենց Թիֆլիսի «մեծ»երը ա՞յսպէս կը վարուէին հայ եղբայրներու հետ. ո՞ւր էր քարթուելական ժողովուրդին ասպնջականութիւնը: Ո՞ւր տեսնուած է որ մարդ իր թշուառութեան մատնուած եղբայրը վռնտէ, այսպէս...: Մենք կը ջանայինք մեղմել անոնց զայրոյթը, բացատրելով որ մեր յօժար կամքովն էր որ կը հեռանայինք, Թուրքերու չհպատակելու համար եւ կ'երթայինք ռուսերու մօտ ապահովութիւն գտնելու: Չէինք յաջողեր համոզել պարզամիտ, գեղջուկ, ազնուական ժողովուրդ մը, թէ մեր մեկնումը յօժարակամ էր եւ առանց դառնութեան: Գեղջկուհիներ կաթ կը բերէին դիեցիկ մայրերու, նստարան՝ ծերերու, անկարներու, որպէսզի պահ մը հանգստանան, ու այսպէս կը յառաջանար մեր վիթխարի կարաւանը:

Քանի կը յառաջանայինք հասնելով լեռնաշղթային գագաթներուն՝ հիացումով կը դիտէինք հռոմէական լեգէոններու ձեռակերտ ճանապարհը, որ, ինչպէս ալպեաններէն, հոս ալ կէս մը գմբեթապատ փապուղիներէ կ'անցնէր Կովկասեան լեռնաշղթայի բարձունքէն, պատսպարուած ձիւնէն ու բուքէն, որ մշտատեւ կը մրրկէր այդ բարձրութեանց վրայ: Երբ անցանք

դէպի հիւսիսային թեւը, մեր աչքին պարզուեցաւ Կազպէքի սքանչելի լեռը, վեց հազար մեթր բարձրութիւնով: Այս հոյակապ տեսարանը դիտելու համար կառուցուած էին պանդոկներու դարատափներ. օրրաթոռներ ցրուած էին աստ անդ, դիտելու համար Կազբէքի հրաշալիքը:

Ասոր համար պէտք էր սպասել գիշերուան:

Ո՛չ լուսին կայ եւ ոչ աստղեր կ'երեւէին:

Հիւսիս-արեւմտեան կողմը կը փայլի հսկայական, կոնաձեւ բուրգի մը, ադամանդի մը հանգոյն. Կազբէքն է. ան կը լուսաւորէ բարձրաւանդակը, երկինքին տալով մանուշակի կապոյտ մը, որ ստուերական պաստառ մը կը թուի պատկերացնել:

Կը տեղեկանանք թէ Դարիալը անցնելու համար պէտք է բանակցիլ ինգուշներու հետ: Ասոնք Կովկասեան լեռնաշղթայի լեռնականներէն վայրագ ցեղախումբ մըն էին, իսլամ: Յեղափոխութենէն ի վեր վար իջած էին լեռներէն ուր քշուած էին ռուսական տիրապետութեան հաստատումէն ի վեր, ինչպէս չէչէնները, որոնց հանդիպեցանք Պաքուէն Թուափսէ ճամբորդած ատեննիս, եւ լեզկինները, չէրքէզները, դաղստանցիք, օսեր, օսեթիններ եւայլն, եօթանասունէ աւելի ցեղեր, որոնք կը պատկանին տարբեր ծագում ունեցող ազգերու: Ամէնէն հիները կը պատկանին քարթուելական ցեղին, եւ ազգակից են վրացոց, գուցէ խուրիներուն, որոնք Հայկական Բարձրաւանդակի նախագոյն բնակիչները եղած են:

Արեւմտահայ Խորհուրդի անդամներ ինգուշներու հետ բանակցութեան մտան բազմութեան անցումը սակարկելու համար: Հաճելի դադար մըն էր այս որ մեզի կ'ընծայէր առիթը ամէն գիշեր Կազբէքը դիտելու:

Ցերեկները Դերէք գետակին երկու ափունքներուն երկայնքին բարձրացող լեռնալանջերուն վրայ հսկող զինեալ ինգուշներու տեսքը նեղացուցիչ էր, սրտնեղիչ:

— Վահան, կ'ըսէի ընկերոջս, — կը խորհի՞ս թէ որքան ստորնացուցիչ է մեր վիճակը այսօր: Մեր նախնիք դարեր առաջ կը հսկէին այս կիրճին դրանը. կ'արգիլէին կամ կը հրաւիրէին սկիւթացիները անցքը գործածել: Կը պահպանէին Ալանաց Դուռը բարբարոսներու արշաւանքներու դէմ. կամ ընդհակառակը կը շղթայազերծէին զանոնք իրենց թշնամիներուն դէմ: Այսօր թշուառական ցեղախումբ մը մեզ իր հրազէնի շուքին տակ կը պահէ, արգիլելով մեր անցքը:

— Սկիւթացիները դարձեալ կը հրաւիրենք, ըսաւ վստահ շեշտով մը Թոթովենց, ծիծաղելով:

— Աստուած լսէ ձայնդ, պատասխանեցի, հառաչելով:

Վերջապէս Արեւմտահայ Խորհուրդին պատուիրակութիւնը վերադարձաւ Վլատիկավկասէն: Պոլշեւիկները կ'արտօնէին հայ փախստականներու մուտքը եւ ինգուշներն ալ, որոնք պոլշեւիկներու հետ դաշնակցած էին, գոզաքներէն գրաւուած իրենց նախկին հողերուն տիրանալու յոյսով, կարեւոր գումարի մը փոխարէն, արգելք չէին ըլլար մեր անցքին:

Կիրճը նեղ էր. Դերէքի ձախ ափէն կ'անցնէր ճամբան դէպի հիւսիս: Աջ կողմէն ուղղակի վեր կը սլանար սարը: Կազպէքը, որուն գագաթը ըս-

պլտակափառ կը բարձրանար կիրճը կազմող լեռներուն վերեւ, չէր տեսնըւեր այլեւս: Կառքերը կը յառաջանային ուղիէն, որ հազիւ եօթը–ութ մեթր լայնք ունենալ կը թուէր Դերէքի հոսանքն ի վեր: Պոլշեւիկեան հողին վըրայ ճամբուն երկայնքին, միշտ ձախ թեւի վրայ պատին նստած բազմահարիւր ռուս զինուորներ կովկասեան հին բանակէն, մեր անցքը կը դիտէին, եւ մեզ ծաղրելով կը պոչէին, արմուկնին ցցելով.

– Պալուչիլի աւտոնոմիա…: (Առի՞ք ինքնավարութիւն):

Մեր հայ ըլլալը գիտէի՞ն թէ ոչ… Բայց չէ՞ որ կու գայինք Անդըրկովկասէն, որուն բնակիչները զիրենք վտարեր էին, «Այս երկիրը մերն է. դուք ի՞նչ գործ ունիք հոս» ըսելով…:

Գիտէին հիմա թէ թշնամիներու ձեռքն էր այն Անդրկովկասը, որ զիրենք վտարած էր՝ աւտոնոմիա (ինքնավարութիւն) պահանջելով:

Երբ մտանք Վլատիկավկաս, քաղաքը արդէն լեցուն էր մեզմէ առաջ հասած գաղթականներով: Կառքը կ՚անցնէր պողոտայէ մը, որուն առաջին շէնքերէն մին սրճարանի մը վրայ տիրող պանդոկ մըն էր, անկեանը կառուցուած: Պանդոկին առաջին յարկի պատշգամը լեցուած մեզ դիտող երիտասարդները ծանօթներ եւ բարեկամներ էին մեր կարաւանէն: Անոնք մեզ տեսնելով սկսան կանչել, գուարթ աղաղակներ արձակելով: Իջանք փուռկոնէն, ջերմագին հրաժեշտ առնելով Կաքաւեան ընտանիքէն, որ մեզ այնքան բարութեամբ հիւրասիրած եւ պատսպարած էր շաբաթէն աւելի տեւող ճամբուն ընթացքին: Վահանի հետ մտանք պանդոկէն ներս եւ ելանք առաջին յարկի պատշգամաւոր սենեակը, սրճարանին վրայ, ուր մեզ կը սպասէին մեր բարեկամները, որոնց մէջ էր Ներսէս Դշխոյեանը, որ մեզ ողջագուրեց կարօտով:

Ներսէս այդ պանդոկը չէր բնակեր, եկեր էր ծանօթներու այցելութեան: Մեզի հաղորդեց թէ ճամբու ընթացքին պսակուեր էր իր նշանածին հետ, որ իրեն ընկերացած էր Թիֆլիսէն: Վահանին հետ գացինք իր ծաղկատի հարսը ողջունելու եւ շնորհաւորելու:

Իրիկունը դարձանք պանդոկ: Սենեակը, ուր հաւաքուած էին մեր բարեկամները, մօտաւորապէս քսան–քսանհինգ հոգի, կը ծառայէր բոլորիս համար իբրեւ ննջարան:

Զ) «ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՇՏԱՊ»

Քանի մը օր ետք հանդիպեցայ Գարախանեան բարեկամիս, որ ամերիկացի միսիոնար Մր. Եարրոյի գործակիցն էր, եւ Նիըր Իսթ Ռըլիֆի գործակալը:

Ան հաղորդեց թէ Նիըր Իսթը կազմակերպած է գաղթականներուն սննդական կայաններու դրութիւն մը: Դաղստանի Կառավարութիւնը մեր 40,000 հոգիի հասնող գաղթականներուն բնակութեան յատկացուցած էր եօթը զօրանոցներ, որոնց վարչութիւնը ստանձնած էր ամերիկեան Ռըլիֆը:

Գարախանեան ինծի դիմեց, իւրաքանչիւր շէնքի վարչութեան համար տընօրէններ յանձնարարելու եւ ինքս ալ ստանձնելու՝ վերահսկիչի պաշտօնը, ամենօրեայ տեղեկագիր ներկայացնելով:

Միեւնոյն ատեն Արեւմտահայ Խորհուրդը ինծի դիմեց, բաւական լուրջ խնդրով մը: Պոլշեւիկ իշխանութիւնը գանգատներով ողողուած էր ռուս կառապաններու կողմէ, որոնք բաւական թուով հայ փախստականներ փոխադրած էին, այն խոստումով թէ, «Վլատիկավկաս հասնելնուս ազգը կը վճարէ ձեր վարձքը»:

Կառավարութիւնը դիմած էր Արեւմտահայ Խորհուրդին՝ կազմելու դատարան մը, այս վէճերը հաշտարար կերպով կարգադրելու եւ միեւնոյն ատեն տեսնելու համար հայերու միջեւ ծագող վէճերը եւ դատերը…: Յ. Ամատունի Արեւմտահայ Խորհուրդին կողմէ եկաւ ինծի եւ ըսաւ.

– Իբրեւ իրաւաբան քեզ կը յանձնարարենք կազմել դատարան մը, այս վէճերը կարգադրելու նպատակով եւ տրամադրութեանդ տակ կը դընենք 160,000 ռուբլի, կառավարներու երթեւեկի ծախքը գոցելու համար:

Արեւմտահայ Խորհուրդը, փախստականութեան մեծ զանգուածին հետեւելով, կը մեկնէր Եկատերինոտար եւ հաւանաբար աւելի հեռու:

Դատական կազմին համար ընտրեցի մեր խմբագրական կազմէն Յովսէփ Պարսամեանը, Թոթովենցը եւ իրաւաբանական դպրոցի նախկին դասակիցներէս մին եւ ռուսահայ երիտասարդ մը, զոր յանձնարարած էր Ամատունի:

Պարսամեան եւ Թոթովենց եօթը ապաստանարաններէն երկուքին տնօրէն կարգուեցան, ես ամէն օր կը կատարէի վերահսկիչի շրջանս: Եօթը զօրանոցներէն հինգը հայերէ բնակուած էին, իսկ մնացեալ երկուքէն մին՝ ասորիներէ եւ միւսը՝ յոյներէ: Ասորիներու բարքերուն ծանօթացած էի Սալմաստէն, իսկ յոյները գրեթէ իմ հայրենակիցներս էին, որոնց լեզուին ծանօթ էի:

Փախստականներու հոգերը եւ վարք ու բարքը կը ճանչնայի. գիտէի որ չքաւորները անտրտունջ կը հանդուրժէին ամէն զրկանքի եւ համբերատար էին: Միայն անոնք որոնք քիչ շատ ունեւոր էին, անտանելի պահանջկոտներ եւ շահագործողներ էին: Առաջինները պաշտպանութեան, հոգածութեան ու խնամքի կարօտ էին, իսկ միւսներուն պէտք էր հսկել, որ չիւրացնէին աղքատներուն բաժինը:

Այսպէս օր մը երբ շրջանս կ՚ընէի ըստ սովորութեան Պարսամեանի զօրանոցին նրբանցքներէն, ան մտահոգ դէմքով աղմուկը բացատրելով ըսաւ.

– Գաղթականներէն մին է աղմկարարը:

– Ինչո՞ւ համար կ՚աղմկէ:

– Բարձը կորսնցուցեր է:

– Բարձի՞ մը համար է այս իրարանցումը. զարմանալի բան: Երթանք տեսնենք:

Ելանք բարձը կորսնցնողին բնակած յարկը:

Նրբանցքին վրայ խռնուած բազմութեան մէջ կար անհանգիստ շարժումներով պոռացող մարդ մը, որ զիս նշմարելով իսկոյն մօտս վազեց եւ

սկսաւ ներկայանել գանգատը, կորսուած բարձը պահանջելով։

— Այսքան աղմուկ բարձի՞ մը համար. քիչ մը համբերէ, ի՞նչ կ'արժէ բարձ մը, քանի՞ ռուբլի հարց է, բարեկամ, կ'արժէ՞ այդքան իրար անցնիլ բարձի մը պատճառով։

— Իմ բարձս կ'ուզեմ ես։

— Ո՞րչափ ոսկի կար մէջը։

— Ոսկի չկար, պարոն։

— Ուրեմն ի՞նչ կար, լաւ տեսնեմ։

— Հազարնոց ռուբլիներով բարձ չինած էի, պարոն. գուլցան...։

Զայրացայ։

— Այդքան ունեւոր ըլլալով, եկեր ես այս խեղճերուն մէջ սեղմուեր եւ անոնց հացը կ'ուտես, մարդ, գոչեցի։ Լաւ եղեր է, որ քեզ կողոպտեր են։ Չէ՞իր կրնար քաղաքին մէջ սենեակ մը վարձել եւ հանգիստ ապրիլ։

Ուրիշ օր մը գանգատ կը ներկայացնէր ուրիշ գաղթական մը, իր անձուկ վիճակը պարզելով եւ անընդհատ հառաչելով։

Երկու օր ետք նոյն մարդուն խօսակցութիւնը լսեցի, անակնկալօրէն։ Կը սակարկէր ռուսի մը հետ չորս ձի եւ փուրկոն մը գնել, Թիֆլիս–Վլադիկավկաս երթեւեկելու համար։ Շահաւոր գործ, որովհետեւ փախուստի առթիւ փոխադրավարձի անօրինակ բարձրացում կար եւ ահագին շահերու ասպարէզ բացուած էր։

Ց. Ամատունի չհետեւեցաւ Արեւմտահայ Խորհուրդի անդամներուն, մնաց Վլադիկավկաս։ Մեր շուրջ հաւաքուեցան Յակոբ Տէր Զաքարեան, Ժիրայր Միրզախանեան, Ամատունի, Գազանճեան, խարբերդցի դաշնակցական գործիչ, ծապլվարական տիպարէն, եւ արեւմտահայ ուրիշ մտաւորականներ։

Ասոնք սկսան գործածել մեր սենեակը իբրեւ հաւաքատեղի։ Առաւօտ կանուխ կը հասնէին, երբ մենք դեռ անկողինն էինք, կէսօրին հազիւ կը հեռանային պահ մը, ոչ թէ մեզ հանգիստ ձգելու՝ այլ երթալ ճաշելու համար։ Եւ իսկոյն կը վերադառնային շաղակրատելու համար մինչեւ կէս գիշերը անց։ Սենեակը կը լեցուէր ծուխով, գետինը կը լեցուէր գլանիկի ծայրերով, եւ ամբողջ փողոցը աղմուկով։

Մեր տանտիրուհին առաջին օրերուն տատուները, երբ մեր արդուգարդը լրացուցած կ'ըլլայինք կու գար մեր սենեակը յարդարել։ Բայց երբ ան վերածուեցաւ, ռուս յեղափոխականներու յատուկ լօզանեան կամ ժընեւեան ժողովարանի մը աննկարագրելի վիճակին, տատու մը դուռը բացաւ, երեսին ընդունեց կապոյտ ծուխի ալիք մը, որուն ոլորաններուն մէջ կը ստուերանային քանի մը ուրուականներ, որոնք կը խօսէին պոռչտալով։ Դուռը իսկոյն փակեց եւ այլեւս չերեւցաւ։

Մենք ամէն առտու կ'երթայինք մեր զբաղումներուն, բայց այդ արդելք չէր որ մեր սենեակին յաճախորդները գործածէին զայն իրենց աղմըկալի վիճաբանութիւններուն համար։

Վահան Թոթովենց, անհանդուրժելի այս կացութիւնը այլեւս դադրեցնել խորհեցաւ, եւ սենեկակիցներուս հաւանութեամբ, տան մուտքի դը-

ռան վրայ փակցուց խոշոր գիրերով ազդարարութիւն մը.— Մուտքը արգիլուած է կէսօրէ առաջ։

Հետեւեալ առտուն մեր սենեակը հանդարտութեան նաւահանգիստ մըն էր, լուռ եւ խաղաղ։ Սակայն երբ հագուելէ, նախաճաշելէ ետք բացինք պատուհաններուն փեղկերը, մայթին վրայ երեք հոգի կը դեգերէին, Տէր Զաքարեան, Միրզախանեան եւ Ամատունի։

Պատուհանը բացի եւ բարեւեցի մեր բարեկամները։

Սկսանք խօսակցիլ։

Թոթովենց մօտեցաւ եւ ազնուական բարեւով մը ողջունեց զանոնք։

Խօսակցութիւնը շարունակեցինք։

Պահ մը ետք պատուհանին առաջ մայթին վրայ տասը հոգի խռնուած էր։ Ամէն եկող, բարեկիրթ արտայայտութիւն մը տալով դիմացին, կ'ըսէր.

— Եղբայր, քիչ մը կամաց խօսեցէք. ձայներնիդ փողոցային գլխէն կը լսուի կոր։

⁂

Հետաքրքրութեամբ ոտք կոխած էի պոլշեւիկեան աշխարհը, տեսնելու համար թէ ի՞նչպէս կազմակերպուած է ընկերային եւ տնտեսական կեանքը։ Յեղափոխութեան սկիզբին, երբ դեռ ընկերվարութեան ընկերային կենցաղը անորոշ կը ներկայանար, այս հետաքրքրութիւնը բնական էր։ Մէկ երեւոյթ նշմարեցի.— բոլոր գործունէութիւնները միաձեւ վարձատրութիւն կը ստանային։ Ես որ գաղթականական եօթը կայաններու վերահսկիչն էի, կը ստանայի օրական տասը ռուբլի. տնօրէնները, ծառաները, աւելածուները, խոհարարը՝ նոյնպէս։ Դատաւորի պաշտօնը կը գործադրէինք, առանց վարձատրութեան։ Այլապէս, ազատութիւն կար։ Քաղաքը, որ այժմ Օրջոնիկիձէ կը կոչուի, ունէր գեղեցիկ հանրային պարտէզ մը լայն աւազանով, որուն վրայ նաւակներ կը շրջէին։ Պարտէզը բաւական ընդարձակ էր եւ շրջագայութեան արահետները դարձդարձիկ էին։ Անկիւն մը հաստատուած կար բեմ մը, ուր ամէն յետ միջօրէի, պոլշեւիկ գործիչներ ճառախօսութիւն կ'ընէին։

Տեղական մամուլը կը հաղորդէր Անդրկովկասի անցուդարձերը, ինչպէս երեք հանրապետութեանց կազմուիլը, Թրքօ–գերմաններու կարգադրութեամբ. եւ եթէ մինչեւ Դարիալ–Դերէք–Դաղստանի ռուսական սահմանը, այսինքն՝ մինչեւ Կովկասեան լեռնաշղթան, Վրաստան մտած էր գերմանական հովանաւորութեան ներքեւ։

Օր մըն ալ կարդացինք, Ռուսիոյ բովանդակ մամուլին մէջ տեղեկատուութիւն մը Անդրանիկի մասին։

Արմեանսկի Վոյեվոտ Անդրանիկը գրաւեց Նախիջեւանը ու Ղարաբաղը, յանուն Ռուսիոյ եւ հռչակեց այդ հողամասը Ռուսաստանի անբաժանելի մաս։

Զգայացունց տպաւորութիւն ըրաւ այս լուրը Ռուսիոյ ամէն կողմը արձագանգելով։

Հարուածող Զօրավարը իր իշխանութիւնը տարածած էր «Հայաստան» անունով մկրտուած անձուկ հողամասէն շատ աւելի ընդարձակ մեր պատմական հողերուն վրայ, որոնք ռուսահայոց կը պատկանէին։

է) ՄԵՐ ԱՏԵԱՆԻ ԴՐՈՒԱԳՆԵՐԷՆ

Մեր դատական ատեանը հաստատուեցաւ քաղաքին Հայոց եկեղեցիին խորհրդարանը։ Պարսամեան նախագահութիւնը ստանձնեց ատեանին. ան մեր մէջ ամենէն տարիքոտն էր, երեսուներկու տարեկան ըլլալով, մինչ Վահան քսանվեց եւ ես քսանչորս տարեկան էի։

Ատեանը բանալէ եւ դատախազերը ընդունելէ առաջ, մեր միջեւ խորհրդակցութիւն մը ունեցանք։ Հարիւր վաթսուն հազար ռուբլի վնասուց հատուցման եւ վարձատրութիւններու յատկացուած ըլլալը իմացուած ըլլալու էր մեր շուրջի 35,000 փախստականներէն։ Եթէ մէկ պարագայ ըլլար ներկայացող դատերէն, դրամական հատուցումէ օգտուող, հարիւրներով պիտի իյնային մեր վրայ, եւ մեզի տրամադրուած գումարը անբաւարար պիտի ըլլար, գոհացնելու բոլոր պահանջները։ Դժուար չէր հայ չուտիկի մը համար գտնել ռուս կառապան մը, գայն բերել դատարան, որպէս պահանջատէր եւ գանձուած դրամը բաժնել անոր հետ։

Ընկերներս համաձայն եղան ինծի եւ որոշեցինք խիստ զգուշութեամբ վարուիլ մեզի ներկայացող դիմումներուն հանդէպ։

Եւ ատեանը բացուեցաւ։

Կառավարութեան միլիցիական կազմակերպութիւնը տակաւին հաստատուած չըլլալով, բանակին կարմիր պահակներէն մին դրկուեցաւ մեզի, որ հրացանին սուին անցուցած ատեանին կողքին կը կանգնէր, մեր որոշումները գործադրելու համար։ Պետական դատական ատեաններն այս դրութեամբ կազմակերպուած էին։

Առաջին պահանջատէրը, որ ներկայացաւ, ռուս կառապան մըն էր, ընկերացած միջին տարիքի հայու մը։ Կառավարը կը բացատրէր թէ այդ հայը իրեն հանդիպած էր ռազմավիրական ճանապարհին եւ աղաչած էր որ իր բազմանդամ ընտանիքը փոխադրէ Վլատիկավկաս, խղճացեր էր եւ ընդուներ էր առաջարկը։ Հիմա այս հայէն լսելով որ «Ազգ»ը կը վարձատրէ իր դիրքին մէջ գտնուողները, կը ներկայանար մեզ իր պահանջը գանձելու։

Քաղցրութեամբ համոզեցինք այս ազնիւ ռուսը, թէ իր արարքը խիստ շնորհաւորելի բարեսիրական գործ մըն էր, սակայն վարձքի յանձնառութիւն մը չկար երկու կողմերուն միջեւ։ Եւ «Ազգ»ը ներկայիս ապաստանեալներու խառնուրդ մըն էր որ կարողութիւն չունէր վարկ բանալու այսպիսի մարդասիրութիւններ վարձատրելու։

Մարդը բացատրեց թէ արդէն ինք ոչինչ կ'ուզէր։ Այս հայն էր որ

զինք մղած էր իրեն ընկերանալ դատարանին մօտ, ներողութիւն խնդրեց մեզի պատճառած իր նեղութեան համար եւ մեկնեցաւ։

Հայը աճապարեց դուրս ելլել անոր ետեւէն։

Ուրիշ պարագայ մը հետեւեալն էր։

Կուզիկ, քիչ մը կարճ մարդ մը ներկայացաւ դատարան եւ դրան սեմէն աղաղակեց.

– Ո՞ւր է, «Ազգ»ը տեսնեմ, պէտք է վճարել այս անձին, որ զիս փոխադրեց մինչեւ այստեղ. շուտ. տուէ՛ք այս մարդուն իրաւունքը…

Պարսամեան մարդուն դառնալով հարցուց.

– Ի՞նչ է խնդիրդ, հանդարտօրէն բացատրէ։

– Ի՞նչ բացատրութիւն, չէ՞ք գիտեր եւ նո՞ր պիտի հասկնաք. այս կառապանը զիս փոխադրեց մինչեւ այստեղ, եւ «Ազգ»ը պարտաւոր է հատուցանել անոր վարձքը։

– Ուրկէ՞ց կու գաս։

– Էրզրումէն…

– Կառքը Էրզրումէ՞ն բերաւ քեզ մինչեւ հոս։

– Չէ՛, Թիֆլիսէն։

– Եթէ կառք վարձեցիր, կը նշանակէ թէ վարձքը հատուցանելու միջոց ունէիր, ինչո՞ւ կը դիմես մեզի։

– Պարապ խօսքերով գլուխ մի լեցներ, պարո՛ն, վճարէ այս մարդուն իրաւունքը որ ինծի պէս հայու մը հոգին ազատեր է։

Թոթովենց չկրցաւ հանդարտ մնալ այլեւս։

– Տօ, ճղած արարած, պոռաց, հայուն անպատուութիւն է քեզի պէս մէկը հոգի համարելը. դո՛ւրս կորսուիր։

Դարձայ ռուս կառապանին. եւ նկատեցի որ միամիտ կը ժպտէր։

Առանց խօսելու հետեւած էր տեսարանին եւ առանց բառ մը արտասանելու բարեւեց ատեանը եւ դուրս ելաւ։

Այլ պարագայի մը՝ կառապանին հարցուցինք թէ իր փոխադրած անձը որքան գումար խոստացած էր իրեն։

– Որքան որ կարենամ, ըսաւ ինծի այս մարդը։

– Որքա՞ն կրնաս, հարցուցինք հայուն։

– Ոչինչ կրնամ վճարել, ոչինչ ունիմ։

Դարձայ կառապանին.

– Այս մարդը դոյք ունի՞։

– Այո՛։

Ուրեմն դարձայ մեր ռուսահայ անդամին.

– Գացէք միասին ասոնց հետ. գոյքերը քննեցէք. բացի անկողնէն, մնացածը վաճառեցէք եւ վճարեցէք կառապանին։ Կարմիր պահակը ձեզի կ'ընկերանայ, դատարանին վճիռը գործադրելու համար։

Գացին։ Կէս ժամ ետք զինուորը եւ ատեանի անդամը վերադարձան։

– Ի՞նչպէս վերջացաւ խնդիրը, հարցուցինք։

– Կէս ճամբան մեր երկու չուտիկները խնդրեցին մեզնից մեկնիլ, ըսելով որ դատ չունին եւ ոչ ալ պահանջ մէկը միւսից։

Օր մը կարմիր պահակները բերին խումբ մը հայեր, որոնք կռուելու համար ձերբակալուած էին ճամբուն վրայ։

Երբ խնդիրը կարելի եղաւ պարզել, բաւական դժուարութենէ ետք, երեւան ելաւ որ մէկ կողմէ՝ երեք եղբայրներ էին եւ միւս կողմէ՝ երիտասարդ մը որ իրենց ապագայ քեռայրը պիտի ըլլար։ Երեք եղբայրները, իրենց քրոջ եւ անոր նշանածին հետ ելած էին Հայաստանէն, եկած մինչեւ Հասանղալէ, անկէ Թիֆլիս, ի վերջոյ Վլատիկավկաս։ Այժմ կը ստիպէին նշանածը ամուսնանալ իր խօսեցեալին հետ՝ զայն ծեծի ենթարկելով։

Առանձին հարցաքննելով երկու կողմերը, յաջողեցանք ի վերջոյ թընճուկը քակել, եւ տեսնել որ այս մարդիկը նոյն բաղձանքը ունէին, բայց զիրար չէին հասկնար, անկարող ըլլալով հասկնալի կերպով արտայայտուիլ։

Երիտասարդը կապուած էր իր նշանածին եւ կ'ուզէր գործ մը գտնել ընտանիք կազմելու եւ անոր ապրուստը ապահովելու համար։ Երզնկայէն, ուր հողագործութեամբ եւ անասնապահութեամբ կը զբաղուէին խմբովին, ստիպուեր էին փախչիլ Էրզրում, անկէ Կովկաս եւ շարունակ տատանդական հասեր էին այժմ Վլատիկավկաս, ուր կը մնային առժամապէս, որոշելու համար թէ՝ ո՞ւր կրնային երթալ հաստատուիլ։

Երեք եղբայրներուն հարցաքննութիւնը պարզեց երիտասարդին պատմածին ճշդութիւնը, բացի վերջաւորութենէն. ապագայ աներձագներուն համաձայն Եզօն – երիտասարդը – պէտք էր որ իսկոյն ամուսնանար եւ յետոյ տուն կազմելու աշխատէր։

Քաղցրութեամբ համոզելով՝ չորս երիտասարդները հաշտեցուցինք մեր ներկայութեան, յետոյ համբուրուելով միասին հեռացան, «Ազգ»ին շնորհակալութիւն յայտնելով։

Ը) ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՎԵՐՋԻՆ ԱՆԳԱՄ ԿԸ ՍԱՒԱՌՆԻ ԻԲՐԵՒ ԱՐԾԻՒ ՀԱՅՈՑ ԼԵՌՆԵՐԸ...

Թուրքեր Պաթումի դաշնագրով հայոց արտօներ էին պահել միմիայն 20,000 զինեալ ուժ մը, պահանջելով զինաթափել մնացեալը, մանաւանդ Թրքահայ զօրքը։

Իրենց մղձաւանջն էր յատկապէս Անդրանիկը, իրենց պահանջն էր ձեռք բերել Հարուածող Զօրամասին զինաթափութիւնը եւ ցրուումը։

Անդրանիկի Զօրամասը, այդ պահուն ժամանած էր Դիլիջան։ Անոնք ականատես եղան հոն տխուր տեսարանի մը, հայկական զօրքին կազմալուծման։ Շատ չտեւեց եւ Դիլիջան ամայացաւ Սպայակոյտէն եւ զօրքէն։

Մնաց առանձին Հարուածող Զօրամասը։ Իրականութեան մէջ սպայակոյտ, զօրականք եւ մաս մըն ալ զօրք քաշուեր էին Երեւան, եւ տեղւոյն վրայ թողեր էին միլիոնաւոր ռազմանիւթ, թնդանօթներ՝ անխնամ, ցեխերու մէջ թաղուած։ Անդրանիկ ձեռնարկելով փրկել ինչ որ կարելի էր հաւաքել, գետակին մէջ գտաւ տասնըմէկ գնդացիր։

Այդ «հերոս»ները անտէր լքած էին նաեւ 15,000 ռումբեր։

Դիլիջան մնացեր էր միայն, իր հօտին մօտ, Մեսրոպ Եպիսկոպոս։

Այս ողբալի կացութիւնը տեսնելու վարժութիւնը ստացած էին այլեւս, թէ՛ Անդրանիկ եւ թէ՛ իր քաջերը. այսպէս էր հայ իրականութիւնը Էրզրումի օրերէն ի վեր։

Անդրանիկ կը պատրաստուի ձեռնարկել շրջանին պաշտպանութեան կազմակերպումին։

Հազիւ սկսած էր գործի, երբ կը պատահի անակնկալ մը։

Յունիսի 5-ն էր։

Դիլիջանի դիրքերուն կը մօտենայ ինքնաշարժ մը, որուն վարիչին կողքի լուսամուտէն պարզուած է սպիտակ դրօշակ մը։

Այս ինքնաշարժէն կ'ելլեն երկու թուրք սպաներ եւ մի քանի հայ զինուորներ, սպիտակ դրօշը ձեռքերնին։ Անոնք կը յառաջանան դիրքի պահակներուն եւ կը յանձնեն նամակ մը։

Նամակին պահարանին վրայ հասցէագրուած է.–

«Դիլիջանի զօրաբանակի հրամանատարութեան ուղղուած։»

Պահակներէն մին նամակը կը տանի յանձնել իր վաշտապետին, որ իր կարգին զայն կը բերէ Զօր. Անդրանիկի։

Անդրանիկ կը բանայ նամակը, որուն պարունակութիւնը հետեւեալն է.–

«Պաթումի մէջ Կովկասեան Կառավարութիւններու եւ ի միջի այլոց Կովկասեան հարաւամասում կազմուած հայ Հանրապետութեան եւ Օսմանեան Կառավարութեան միջեւ խաղաղութեան դաշինք կայացած ըլլալով, կը յայտնենք ձեզ որ պատերազմական գործողութիւնները դադրեցուած են»։

Այս նամակը ստորագրողն էր կովկասեան ճակատի թուրք հրամանատար Վեհիպ փաշան։

Թուրքերը տեղեակ չէին, որ Դիլիջան գտնուող զօրքը արեւմտահայ Հարուածող Զօրամասն է, որուն հրամանատարը Անդրանիկն է։ Որովհետեւ Վեհիպ փաշա վերջին ընդհարումներէն ի վեր Անդրանիկի հետքը կորսնցուցած էր։

Վեհիպ փաշա չէր գիտցած զօրավար Նազարբեկեանի եւ անոր սպայակոյտին Դիլիջանէն քաշուած եւ Երեւան ապաստանած ըլլալը, հետեւաբար նամակը ուղղուած էր Զօր. Նազարբեկեանին, կարծելով որ ան միշտ Դիլիջան կը մնայ իր սպայակոյտով։

Անդրանիկ լաւագոյն կը համարէ, թշնամին միշտ շփոթութեան մէջ թողուլ։ Հետեւաբար, ինքնաշարժին սպաներուն կը ղրկէ կեղծ ստորագրութեամբ թուղթ մը, թէ Դիլիջանի շրջանի զօրաբանակի հրամանատարը Վեհիպ փաշային նամակը ստացած է։

Սակայն, յաջորդ օրը ուրիշ ինքնաշարժ մը կու գայ եւ նորէն նամակ մը կը բերէ, այս անգամ Ալեքսանդրապոլէն, դրուած զօրավար Կորկանեանի կողմէ։ Զօրավար Կորկանեան Պաթումի հաշտութեան բանակցութեանց

մասնակցող հայ պատուիրակութեան զինուորական կցորդն էր։

Նամակը կը բացատրէր հաշտութեան պայմանները, որոնց համաձայն, հարկ է երկաթուղագիծը եւ բոլոր ռազմական անցանելի ճանապարհները տրամադրել եւ բաց ձգել Թուրք բանակին համար։

Զօր. Կորկանեան այս տեղեկութիւնները կը հաղորդէր ազգային դիւանին առանց մեկնութեան։ Ինչպէս որ կը ճանչնամ մեծահոգի զօրավարը, այս նամակը գերագոյն կանչ մըն էր մարդու մը կողմէ, որ չէր կրնար կովկասցի դաւաճաններուն հակառուսական մտածողութիւնը ընդունիլ, ոչ ալ նախատեսած չըլլալ այդ քաղաքականութեան հայոց համար աղէտալի հետեւանքները։

Հայոց դիւանը կը ստանար նմանապէս, Թիֆլիսէն ռուսահայոց Ազգային Խորհուրդէն հեռագիր մը, որ հետեւեալ կերպով խմբագրուած էր.—

«Բոլոր երկաթուղիները եւ հսկայ քանակութեամբ ռազմամթերքը թուրքերուն անցնելէ ետք, անոնք բռնած են Թիֆլիս-Պաքու ճամբան։ Անդրանիկէ կը խնդրուի թոյլ տալ երկու թուրք զօրաբանակի անցքը։»

Այս անգամ, Զօրապետը հաւաքեց իր սպայակոյտը խորհրդակցութեան, հասկնալու համար իր զինուորներուն տրամադրութիւնը։ Անդրանիկի բոլոր խորհրդականները կը մերժեն Պաքուի դէմ դաւաճանել, Թուրք զօրաբանակներուն անցք տալով Պաքուի դէմ։ Իսկ բոլոր զինուորները կ՚երդնուն չընդունիլ բնաւ այդ հաշտութիւնը թշնամիին հետ, ոչ մէկ գնով։

Ասոր վրայ, Անդրանիկ կը հեռագրէ Երեւան, զօրավար Նազարբեկեանի եւ Թիֆլիս Ազգային Խորհուրդին, սա բովանդակութեամբ.

«Վեց հարիւր տարուան ստրկութեան շղթաները դուք ձեր ձեռքովը ձեր վիզը անցուցիք. ես չեմ կրնար ընդունիլ այդ պայմանները։ Ոչ ալ կըրնամ, քանի հոս եմ, թոյլատրել թուրքերը անցնին Պաքուի դէմ արշաւելու համար։ Եկէք ընդունեցէք Դիլիջանը, որպէսզի ես մեկնիմ։

Այս հեռագրին առաքումէն եօթը օր անցած էր, երբ խումբ մը զինուորներ երեւցան. ասոնք էին վերջապէս Դիլիջանը «ընդունելու» եկողները։

Գնդապետ Պաղտասարեանի հրամանատարութեան տակ 150 հոգի էին եկողները, կէսը՝ վանեցի։ Զօրապետը այս խումբին յանձնեց Դիլիջանը։

Իսկ Ալեքսանդրապոլ եւ Ղարաքիլիսէ Թուրքերու տիրապետութեան տակ կը մնային։

Անդրանիկ պահ մը ետք քաշուեցաւ, իր սպայակոյտին հետ առանձնացաւ, մինչ նոր եկողները կը տեղաւորուէին։

Այս երկու զօրախումբերը հայ էին։

Անջրպետ մը բացուած էր, սակայն, անոնց միջեւ։

Նորեկները կը ներկայացնէին ստրկութեան ենթարկուողները։

Իսկ Հարուածող Զօրամասը հայ ժողովուրդի Դիւցազնին առաջ հանդիսաւորապէս երդում ըրած էր չստրկանալ, չընդունիլ իր նահատակներուն արեան մէջ թաթխուած կնիքով մը հաշտութիւն կնքել այդ արիւնը թափող թշնամիին հետ։

Երբ Անդրանիկ իրեններուն հետ առանձին մնաց, մրմնջեց.

– Չկրցայ համակերպիլ… Եւ երեսուն տարուան իմ զոհուող ընկերներուս բոլորին, եւ մէկ միլիոն զոհերու յիշատակն է որ թելադրեցին ինծի որ չստրկանամ…։

Սասունցի Դաւիթի ստուերը ցցուեցաւ կարծես այդ պահուն դիւցազունին ետեւէն, ստուերին մէջ։

Բոլորն ալ յուզուած էին։

Ան արտասանած էր այս խօսքերը, հազիւ լսելի ձայնով մը, կարծես՝ ինքն իրեն կը խօսէր։

Զօրախումբը եւս լուռ էր, մեկուսացած իր պետին հրամանին սպասելով, հեռանալու համար։

Այդքան պարզ չէր խնդիրը…։

Երեւանի գործին չէր գար Անդրանիկի մերժումը, զինաթափ ըլլալէ։

Խոստացած էին Թուրքին, յատկապէս զինաթափ ընել Թրքահայ զօրքը։

Հարուածող Զօրամասը Թրքահայ էր։

Եւ անոնք որոնք չէին վարաներ խմբապետներ ճամբայ հանել ութտասը զինեալ հերոսներով «Տաճկաց սահման», հիմա կը դողային իրենց թանկագին կեանքերուն համար, երբ Անդրանիկ, իր զինեալ արեւմտահայերով կը մնար «իրենց» հողին վրայ։

Դաշնակցականները այսպէս, յանկարծ զգուշաւոր ամիրաներ, շերիաթճիներ դարձեր էին։ Անոնք կը վախնային մանաւանդ որ, ազգային դիւցազնը փառաւոր յաղթանակով մը իրենց ամօթալի անձնատուութիւնը աւելի կը շեշտէ։

Ուստի կը ստիպեն դիւցազնը՝ զէնքերը վար դնել։

Անդրանիկ կը պայրանայ։

– Ես կեանքիս մէջ հաշտութիւն ստորագրած չեմ։ Հաշտութիւնը խաղաղութիւն, արդարութիւն, իրաւունքներու յարգանք նշանակելու պարագային օրհնութիւն է. դժբախտաբար ես երբեք չեմ հանդիպած այդպիսին… Ձեր ստորագրածը հաշտութիւն չէ, անձնատուութիւն է ամենագարշելի տեսակէն. ես չեմ ստորագրած այդպիսի պարտութիւն եւ միտք ալ չունիմ ստորագրելու։

«Թուրքերը եթէ ձեզ Երեւանի մէջ լեցուցին, ատիկա ձեզ անօթութենէ կոտորելու համար է, դասալքութեան եւ դիմադրելով կռուիլ չուզելուն հետեւանքը այդ է…»

Այս պատասխանին վրայ կը սպառնան Անդրանիկի թէ՝ իրենց հողերուն վրայ այլեւս կռիւ չեն ուզեր։

– Եթէ ակնարկուածը Երեւանն է, շատ նեղ է, կը պատասխանէ Անդրանիկ, շատ նեղ՝ ինծի համար, ես շատ տեղեր կրնամ գտնել իմ ժողովուրդիս դիւցազնական պատիւը պաշտպանելու համար։ Դուք հայոց ժառանգութիւնը լքեցիք, թշնամին է որ կրնայ վայն վիճիլ ինծի հետ։ Ինծի համար ուրեմն… ամէն ճամբայ բաց է…։

⁂

Այս հոմերական վրուցատրութենէն ետք, Անդրանիկ իր քաջերուն հետ քաշուեցաւ Սեւանայ լճին շրջակայքը ու ճամբարեցաւ Ելենովկա մալական գիւղը։ Մոլականները ռուս աղանդաւորներ էին, որոնց ցարական իշխանութիւնը Ռուսաստանի սահմաններէն դուրս վտարած էր։

Այս վայրերը հայերու յատկացուած անձուկ շրջանէն դուրս էին, Թուրքերը միայն կրնային վիճել անոնց սեփականութիւնը Անդրանիկի հետ...։

Երբ լուսեցաւ հայոց դիւցազնին Ելենովկա ճամբարիլը, բոլոր այն ուժերը որոնք հայկական բանակէն դուրս մնացած էին, բոլոր այն զինուորները որոնք հաւատարիմ մնացած էին Անդրանիկի, բոլոր ըմբոստները, ընդվզողները, քաջերը, հաւաքուեցան Հալածուող Զօրավարին շուրջ։ Երկրապահ Զօրաբաժնէն Անդրանիկի հաւատարիմներու խումբեր, հին կարօտը սրտերուն, խանդավառութեամբ եկան վերջապէս գտնել իրենց զօրապետը. ատոնք արեւմտահայեր էին բոլորն ալ։

Այդ տեղէն քանի մը օրուան մէջ Անդրանիկ կազմակերպեց 4500 հոգիէ հաշուող ուժ մը, որ հետագային հասաւ մինչեւ 5000–ի։

Ակնարկեցի արդէն այն 400,000 ռուբլիին, որուն գանձումը եւ իրեն բերելը ինծի յանձնարարած էր Անդրանիկ։ Թիֆլիսէն մեր հեռացած օրը, Հ. Ա. Խորհուրդին մօտ գտնուած վերջին գումարն էր այդ, որ Դաշնակիցներէն արեւմտահայ զօրամասին կազմութեան ծախքերուն յատկացուած դրամէն կը մնար։

Կարելի է երեւակայել այժմ թէ ի՛նչ յանդգնութիւն էր առանց պարէնի, մթերքի, դեղի եւ դրամի յառաջ նետուելով, այսպիսի ուխտ մը կատարելը։ Զմոռնանք որ, Անդրանիկ ոչ միայն 5000 զինուորի հոգը ունէր, այլ եւ առանձնած էր իրեն հետեւող, իրեն ապաւինող 40,000 փախստական ժողովուրդի խնամքը...։

Սեւանի լճին եզերքէն, Հանրապետութեան այդ կորիզին հորիզոնին վրայ, Անդրանիկ մեծ զօրահանդէս մը կատարեց. զօրքին բարոյականը ու կեցուածքը անթերի էին։

Ընդհանուր խանդավառութեան մէջ Զօրապետը ճառ մը ուղղեց իր քաջերուն. խօսեցան նաեւ իր խորհրդականները, ոգեւորութիւնը իր գագաթնակէտին հասցնելով։

Այն ատեն մեր պատրանքները հմայաթափ եղած չէին եւ կը հաւատայինք մեզի տրուած խոստումներուն. կը հաւատայինք արդարութեան եւ հատուցման հաւաստիքներուն։ Կար հանդիսաւոր խոստումը ազգերու ինքնորոշման իրաւունքին, Դաշնակիցներու որոշումը թէ՝ Օսմանեան պետութեան բաղկացուցիչ ազգութիւններէն ոչ մէկը պիտի թողուէր բռնակալ արիւնոտ տիրապետութեան տակ, կար Լենինի հռովարտակը Թրքահայաստանի ազատագրութեան մասին եւայլն։ Մեզմէ կը սպասուէր նոյնպէս ուղղամիտ հաւատարմութիւն՝ փոքր դաշնակցի դերին մէջ։

Ահա թէ ինչո՞ւ Սեւանի ափին կատարուած զօրահանդէսէն ետք, արեւմտահայ զօրքը կատարեց հետեւեալ ուխտը.

«Կռուիլ մինչեւ մեր արեան վերջին կաթիլը, մինչեւ ընդհանուր յաղթութիւնը. չդաւաճանել ազգային սրբազան դատին, որուն համար միլիոնաւոր հայեր զոհուեցան։»

Եւ սկսաւ այս անգամ Սպիտակ Ձիաւորին վերջին դրուագը արձանագրուիլ հայոց աշխարհին երեսին։

Անդրանիկ վերջապէս բոլորովին ազատ էր առաջադրուած ծրագիրը գործադրելու։

Պիտի փորձէր Պարսկաստան անցնիլ։ Եթէ իրաւ էր որ անգլիական ուժեր հասեր էին մինչեւ Ատրպատական, կարելի էր փորձել Շահումեանի միանալ։ Եթէ Պաքու հաւաքուած զօրքը կարեւոր էր, կարելի էր Թիֆլիս հասնիլ եւ Թուրքերը կասեցնել։ Անդրանիկ անտեղեակ էր Ռուսիոյ անցուդարձէն, Պաքուի վիճակէն։ Կովկասէն դուրս ելլելով միայն կրնար գաղափար մը կազմել արտաքին իրականութեան մասին։

Անդրանիկ վստահ էր, սակայն որ Թուրքերը ազատ ճամբայ գտնելով, օգտուած ըլլալու էին զինուոր տանելու համար Խոյ եւ քալելու համար դէպի Էնզելի, եթէ անգլիական զօրքին հասնելուն լուրը իրական չէր։

Ան ճամբայ ելաւ դէպի Նախիջեւան, Ջուլֆայէն Պարսկաստան մտնելու որոշումով։ Անոնք պաշար չունէին, 5000 զինուորներուն վրայ կար առանձնակ հազարաւոր գաղթականներու գանգուածը։ Անդրանիկ մտահոգ էր, սննդառութիւնը անբաւական էր եւ թարմ բանջարեղէն եւ ընդեղէն կը պակսէին։ Օրերով քալած էին արդէն։

Անդրանիկ շարքերուն գլուխն անցած՝ իր ձիուն հանդարտ քայլերով կը յառաջանար, աջ ու ձախ կը տարածուէին ընդարձակ դաշտեր, կանաչ արտեր...։ Յանկարծ Անդրանիկ նշմարեց հասուն ցորենի արտեր։

Անդրանիկ իջաւ ձիէն։ Քալեց դէպի ցորենը, նայեցաւ դեղին հասկերուն, քաշեց սուրը, եւ մտնելով արտէն ներս, սկսաւ հնձել... Անձնապահ գունդը եւ հետեւող վաշտերը կանգ առին։

Դիտեցի Զօրապետին սուսերադիծը, ցերեկուան արեւին տակ։ Անդրանիկ հաներ էր զօրավարի թիկնոցը, սպիտակ շապիկով կ՚երեւէր, հնձողի շարժումէն իրանը կ՚ելեւէջէր համաչափ։

Գունդը՝ պահ մը շփոթած՝ այս տարօրինակ տեսարանը դիտեց։

Եւ յանկարծ ամէնքը միասին հասկցան։

Անդրանիկ թարմ ցորեն կը հնձէր իր զինուորներուն համար։

Ամբողջ զօրքը ոտք դրաւ գետին, անոնք հանեցին բաճկոնները, սուրերը մերկացուցին եւ հետեւեցան իրենց հրամանատարին օրինակին։

Ջուլֆայի սահմանագլխէն բաւական առաջ, Անդրանիկ կեցուց գունդը, իրեն հետ առնելով իր թիկնապահ սպաներէն մէկ քանին եւ յառաջացաւ դէպի կամուրջը։

Թուրք զինուորները պահակութիւն կ՚ընէին կամուրջին վրայ։

Անդրանիկ հաստատ եւ համարձակ քայլերով մօտեցաւ պահակներուն եւ հրամայական շեշտով մը հարցուց անոնց թուրքերէն.

— Ո՞ր զօրամասին, ո՞ր գունդին՝ ո՞ր վաշտէն էք։

Պահակները գողհար բարեւի կեցան եւ պատասխանեցին, թուելով իրենց պատկանած զօրաբաժինը, ալայը եւ պէօլիւկը։

Զօրապետը դարձաւ թիկնապահներուն.

– Գիտեմ ով են, յարեց նոյն կորական եւ խիստ շեշտով,– կրնանք յառաջանալ եւ միանալ զօրաբաժնին։ Թող Էֆրատը յառաջանայ։

Թիկնապահ Թուրթեան՝ ձին քառասմբակ քշելով մեկնեցաւ. վայրկեան մը չանցած անձնապահ հարիւրեակը սրընթաց կը հասնէր կամուրջին վրայ, Թուրք պահակները ժամանակ իսկ չունեցան անդրադառնալու թէ ի՞նչ էր եղածը...։ Անոնք հնձուեցան։

Եւ զօրամասը անցաւ կամուրջէն։

Թրքական զօրագունդը անտեղեակ էր անցուդարձին։

Անդրանիկի առաջին ձեռնարկը յաջողութեամբ պսակուած էր։

Հարուածող Զօրամասը Խոյի ճամբան բռնեց։

Խոյ Թրքական թեթեւ ուժերէ գրաւուած էր, Հարուածող Զօրամասի հետախոյզներու քաղած տեղեկութիւններուն համաձայն, քանի մը տասնեակ հազար զօրքէ բաղկացող օսմանեան զօրաբանակ մը կը մօտենար հարաւէն դէպի Խոյ։

Անդրանիկ որոշեց սուզել իրողութիւնը եւ զօրամասը յառաջ խաղաց դէպի Խոյ։

Քաղաքը գրաւող Թշնամի ուժերը շուտով նահանջեցին։ Բայց տան մը մէջ ամրացած էր Թուրք մը, որ խիստ դիմադրութիւն ցոյց կու տար, արգիլելով մեր զօրքերուն յառաջացումը։

Անդրանիկ զայրացաւ։

Հրամայեց իր վաշտերուն հանդարտ մնալ, եւ ինք քալեց դէպի չարաշուք տունը։

Պատուհանէն հրացանաձգութիւնը յանկարծ կանգ առաւ։

Անդրանիկ տան մուտքի դուռը խորտակեց եւ ներս մտաւ։ Ան վեր ելաւ. տեսաւ Թուրքը... որ անդամալոյծ, խելապէս սարսափահար կը թուէր. մարդը հրացանը ուղղեց դէպի Անդրանիկը. Անդրանիկ սակայն ատրճանակի բոպէական հարուածով զայն տապալեց գետին։

Անձնապահ հարիւրեակը արդէն հասած էր իր զօրապետին ետեւէն։ Նոյն պահուն Թուրք զօրաբանակը կը մտնէր Խոյ։

Հարուածող Զօրամասը դիրք բռնեց, դիմադրելով եւ գերազանց ուժերու դէմ կանոնաւոր նահանջի դիմելով։

Այսպէս դուրս ելան Խոյէն։ Թուրքերը՝ աւելի քան երեսուն հազար զօրք, կը փորձէին հայոց նահանջը կտրել։

Անդրանիկ յաջողեցաւ, ընդհակառակն, անոնց յառաջացումը կասեցնել։

Մեր ենթասպաներու վարժարանէն հասած գնդացիրի ենթասպայ, «Հայաստանի»ի գրաշարներէն պոլսեցի երիտասարդ մը Արաքսի կամուրջին վրայ հաստատեց գնդացիրի իր հրետանին, խոստանալով պաշտպանել Զօրամասին նահանջը։

Եւ արդարեւ անոնց գնդացիրներուն կրակոցը կասեցուց Թշնամին,

մինչեւ երեկոյ անդադար կրակելով, եւ յաջողեցան նոյնիսկ իրենք ալ խուսափիլ ու միանալ Զօրագունդին։

⁂

Գողթան գաւառէն Անդրանիկ անցաւ դէպի Ղարաբաղ։

Գորիս հասնելուն, բնակիչները իրեն յայտնեցին թէ՝ իր Զօրամասին ներկայութիւնը անբաղձալի էր, հետեւաբար, ժամ առաջ հեռանալու էր։

Զօրամասը իսկոյն ետ դարձաւ։

Բայց հետեւեալ օրը Գորիսէն պատգամաւորութիւն մը կը հասնէր անոր ետեւէն, պաղատելով դառնալ ու պաշտպանել ժողովուրդը։

Անդրանիկ ընդունեց, առանց որեւէ դառն արտայայտութեան։

Երբ զօրամասը մօտեցաւ Գորիսի, գրեթէ ամբողջ բնակչութիւնը դիմաւորելու ելած էր, աննկարագրելի խանդավառութեան ցոյցերով։

Այս փոփոխութեան պատճառ տուող դէպքը հետեւեալն էր.

Թուրքերը երբ իմացեր էին իրենց լրտեսներէն որ Անդրանիկ կու գայ, հեռացեր էին փախուստ տալով Ղարաբաղէն։

Ղարաբաղի վրայ քալող Թրքական զօրքը 35,000 հոգիէ կը բաղկանար։

Եթէ անոնք փախեր էին, պատճառը անշուշտ նախ Անդրանիկ փաշայի համբաւն էր, եւ երկրորդ՝ Հարուածող Զօրամասին թիւը գերագնահատելնին։ Թուրքերը հաստատ համոզում գոյացուցած էին որ Անդրանիկ գլուխն անցած էր երեսուն հազար զինուորներու եւ այս համոզումը անխախտ պահուած էր մինչեւ զինադադար։

Արդարեւ, Մունտրոսի անգլեւօսմանեան զինադադարի դաշինքին ըստորագրութեան վրայ, – պայմանագիր ըստ որուն օսմանցիք պարտաւոր էին քաշուիլ 1914–ի ռուսեւթուրք սահմանագլուխը, – անգլիական զինուորական պատուիրակութիւն մը եկաւ Անդրկովկաս, այցելեց Պաքու, որ դարձած էր Ազրպէյճանի մայրաքաղաքը, 26 կոմունիստ կոմիսարներու եւ 35,000 հայերու ջարդով քաղաքին Թուրքեւգերման ուժերու ձեռքը անցնելէն ի վեր։

Այս պատուիրակութիւնը, խիստ վարպետօրէն վարուելով Անդրանիկի հետ, գնաց զայն ողջունել իբրեւ հաւատարիմ դաշնակցի։ Իրական նպատակը սակայն, մեղմութեամբ համոզել էր Անդրանիկը, որ համաձայնի մեկնիլ Ղարաբաղէն, որ անգլիացիք պիտի յանձնէին Մուսավաթի կառավարութեան։

Անգլիական պատուիրակութիւնը եւս համոզուած ըլլալով, որ Անդրանիկ իր հրամանին տակ երեսունհինգ հազարնոց բանակ մը ունի, դաշնակցային դուրգուրալից հետաքրքրութեամբ, երբ ներկայացաւ Զօրավարին, խնդրեց զօրահանդէս մը կազմակերպել, որպէսզի պատիւը ունենայ ողջունելու «փոքրիկ դաշնակից հայ քաջերը»։

Անդրանիկ զօրահանդէս կազմակերպելու հրաման արձակեց։

Անգլիացի զօրավարը, Անդրանիկի քովը կեցած, դիտեց զօրքը։

Մօտաւորապէս երեք հազար հինգ հարիւր հոգի շարքի էին։

Անգլիացին դարձաւ Անդրանիկի՝

– Կ՚ուզէի տեսնել ամբողջ բանակը, յարեց ժպտելով։

– Ամբողջ ունեցած ուժերս ձեր առաջ շարքի են, պատասխանեց Դիւցազունը։

– Այսքան փոքրաթիւ խումբո՞վ մըն է որ գրաւած պահեցիք Նախիջեւանն ու Ղարաբաղը, ապշած կակազեց անգլիացին։

Անդրանիկ, Ղարաբաղէն, յարաբերութեան մէջ մնաց Ստեփան Շահումեանի հետ, որ իրեն համար միշտ կը պահէր Անդրկովկասի եւ Հայաստանի գրաւեալ հողամասին ժամանակաւոր արտակարգ կոմիսարի հանգամանքը։

⁂

Անդրանիկի դէմ Երեւանի դաշնակցականներու ոխակալութիւնը անհասկնալի էր։ Անոնք այնքան կուրացած էին քինախնդրութենէ որ Ղարաբաղ ղրկեցին ահաբեկիչ մը, զինք սպաննելու համար։ Այս անձը գնդապետ մըն էր, որ Դիւցազնին ներկայանալուն չկրցաւ իր յուզումը զսպել եւ խոստովանեցաւ իր անարգութիւնը։

Անդրանիկ հեռացաւ Ղարաբաղէն, գնաց իր զօրաց զէնքերը յանձնեց Հայոց Կաթողիկոսին, ցրուեց իր քաջերը եւ ուզեց մեկնիլ Կիլիկիա, Հայկական Լեգէոնին գլուխը անցած հայոց դատը հետապնդելու... Բայց այլեւս Դաշնակիցներ չկային, Հայոց Դատը մոռցուած էր անոնցմէ։ Նախկին Երրեակ Համաձայնութեան տէրութիւններէն իւրաքանչիւրը իր հաշուոյն Թուրքերուն կը դարպասէր։ Կիլիկիոյ մէջ Ֆրանսացիք թոյլ չտուին որ Անդրանիկ ցամաք ելլէ։

Թ) ՔԱՂԱՔԱՑԻԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄ

Եղուարդ Զօփուրեան մեր «Հայկական Շտապ»ին յաճախորդներուն մէջ ամենէն երիտասարդն էր. կոմունիստական ձգտումներով հնչակեան, որ ազգականական կապ ունէր ինծի հետ, հօրեղբայրներէս մէկուն կնոջ զարմիկ ըլլալով։ Կոմունիստներէն ուրիշ երիտասարդ մը կար, Սուրէն Սպանդարեան. ան ալ քիչ մը ազգականութիւն ունէր ինծի հետ. մօրս զարմիկներէն մէկուն քենեկալին զաւակն էր։ Սուրէնի գործունէութիւնը այս կողմերը տեղի կ՚ունենար եւ Եղուարդի ու Թոթովենցի հետ բարեկամական յարաբերութիւն ունէինք Սուրէնի հետ։ Ան ատեն մը բացակայեցաւ, լսեցինք որ զրահապատ գնացքի մը հրամանատար կարգուած էր եւ կը պատրաստուէր անցնիլ Պաքու։

Մտահոգիչ զրոյցներ շրջան սկսան ընել ցարական ուժերու յառաջացման մասին։

Տարաձայնութիւնը արագօրէն իրականացաւ եւ քոզաքները յարձակման պէտք իսկ չունեցան գրեթէ եւ քաղաքը ինկաւ սպիտակներու ձեռքը։

Պոլշեւիկներ բոլորովին չէին քաշուած. անոնց ձեռքը մնացած էին երկաթուղիի կայարանը եւ անոր անմիջական շրջակայքը։

Այս վիճակին հետեւանքը եղաւ քաղաքային պատերազմի պայթումը Վլատիկավկասի մէջ։ Դերէք-Դաղստանի կոմիսարներու խորհուրդը ձերբակալուած եւ բանտարկուած էր։ Քաղաքը գրեթէ անիշխանութեան մատնուած էր. երկու կողմերուն միջեւ բախումները օրըստօրէ աւելի բուռն կը դառնային։

Մեր սենեակը դատարկացած էր, իրարմէ տեղեկութիւն չունէինք։ Առտու մը մեր դուռը բախեց Ժիրայր Միրզախանեան. ան կը բնակէր կայարանին թաղը, ուրկէ տունէ տուն անցնելով հասեր էր մեր բնակարանը։ Անկէ տեղեկացանք որ Սուրէն Սպանդարեան իր կրուզավիկով – այսինքն զրահապատ կառախումբով – հասած էր կայարանը եւ պոլշեւիկներուն օգնելու կը պատրաստուէր։

Իրականութիւնը – ինչպէս բացատրեց մեզի հետագային Սուրէն – տարբեր էր քիչ մը։ Սուրէն կը շտապէր ժամ առաջ Պաքու, ինչպէս հրահանգած էր իրեն Կեդրոնական Կառավարութիւնը։ Արդ Վլատիկավկասի մէջ քոզաքներուն հետ կռուի բռնուած պոլշեւիկները զրահապատ գնացքը տեսնելով, դիմած էին իրեն ռմբակոծել քաղաքին մէջ ամրացած դիրքերը։ Սուրէն առարկած էր թէ չէր կրնար յապաղիլ Պաքու հասնելէ, ուր ղրկուած է Կեդրոնէն։ Տեղական ուժերը, ասոր վրայ, զրահապատին առաջի եւ ետեւի երկաթուղիի գիծերը քակած էին, մէկական քիլոմեթր հեռաւորութեան վրայ։ Սուրէնի հարիւրեակը, տեսնելով որ անշարժութեան դատապարտուած էր, ստիպուեր էր մնալ եւ գործակցիլ իր կուսակիցներուն հետ։

Ատեն մը եկաւ, որ քաղաքին ներկայացուցիչ կոմիտէն, իր չէզոքութիւնը լքելով, քոզաքներուն հետ գործակցիլ որոշեց եւ հրաւիրեց բնակիչները ճակատ երթալ եւ խրամներ փորել։

Այս յիմարական որոշումին վրայ, պոլշեւիկները յայտարարեցին որ անընդհատ ռմբակոծութեան պիտի ենթարկէին քաղաքը։ Այն ատեն պատերազմի միջազգային օրէնքները կը յարգուէին, նոյնիսկ քաղաքային կռիւներու մէջ։ Այն ատեն երկու կողմերը համաձայնեցան որ ռմբակոծութիւնը դադրի առտուան ժամը 5-էն 6, թոյլ տալու համար որ բնակչութիւնը կարենայ սննդեղէն գնել։ Հետեւաբար, փուռերը, նպարեղէնի խանութները կը բացուէին ժամը 5–6։

Առտու մը փուռ գացի հաց գնելու։ Մութ էր երբ ճամբայ ելայ։ Մեր փողոցէն վար պիտի իջնէի, յետոյ պիտի դառնայի մտնելու համար մերինին զուգահեռական փողոցը, ուր կը գտնուէր փուռը։ Անոր առաջ երկար պոչ մը կազմուած էր արդէն. համբերատար պէտք էր կարգի մտնել եւ սպասել հերթիս։

Փռապանը իր փեղկերը չէր իջեցուցած. այլ փեղկերուն մէջտեղէն բացեր էր դռնակ մը, ուրկէ ներկայացողին նկանակ մը կու տար, դրամը գանձելէ ետք։

Առջեւս շարքի կեցողներուն մեծ մասը կիներ էին, կը զգայի որ ետեւս ալ շարք բռնել սկսած էին ստուերներ։

Յանկարծ թնդանօթը սկսաւ որոտալ։

Նախ չանդրադարձայ թէ ինչ կը պատահէր։

Մութին մէջ ջանացի ժամացոյցիս նայիլ եւ կրցայ տեսնել դեռ 5·27 էր...։ Երկրորդ որոտ մը գոռաց եւ լսուեցաւ ռումբին պայթիւնը շատ մօտիկէն։

Մեր շարանը անվրդով կը մնար։ Երրորդ ռումբը պայթեցաւ մեր շարքին մէջտեղը եւ տապաստ ինկան չորս–հինգ հոգի եւ մնացեալ պոչ բռնող բազմութիւնը լեղապատառ փախուստ տուաւ։

Անշարժ մնացեր էի ես։

Ինկողները ինծմէ 10–15 քայլ առաջ էին․ մօտեցայ․ վիրաւոր չկար, չորս հոգի անշունչ փռուած էին սալայատակին վրայ։

Ռմբակոծութիւնը կը շարունակուէր, ընդհատ, ընդհատ, բայց ռումբերը տարբեր ուղղութեամբ կ'իյնային։

Մօտեցայ փռան փակ փեղկին բացուած դռնակին։

Բաց էր եւ փռապանին կիսաստուերը կ'երեւէր ներսէն, դրան ետին։

Միս մինակ էի, փողոցը ամայացած էր․ մօտենալով դռնակին նշմարած էի նկանակներու դէզ մը։

Պահանջեցի փռապանէն որ հացերը ինծի տայ։

– Ուրիշ մարդ չմնա՞ց քեզմէ զատ, հարցուց մարդը։

– Ո՛չ, փողոցը ամայացած է բոլորովին։

Փռապանը դռնակին առջեւ քշեց հինգ նկանակ։

– Վերցուր, յարեց։

Եւ ահա այսպէս բեռնաւորուած հասայ տուն։

Քաղաքին ռմբակոծումը կը շարունակուէր։

Առաւօտ մը մեր դուռը բացուեցաւ եւ սեմին վրայ երեւցաւ Տիկին Բրուտեան, մանկամարդ հայրենակցուհի եւ ընկերուհի մը Ժիրայր Միրզախանեանի, որ գաղթականաց կայաններէն, կանանց եւ մանուկներու յատկացուածին տեսչուհին էր։ Եւ ամէն օր իր հսկողութեան ու խնամքին յատկացուած կայանը այցելելուս՝ կը տեսնէի խալկինին մէջ փոքրիկներուն կաթը եռացուցած կամ բաշխած ատեն։ Տիկին Բրուտեանի ամուսինը կախաղանի վրայ նահատակուած էր Վան։

Եկած էր մեզ բերելու պարկ մը ալիւր եւ պարկ մը շաքար։ Խորապէս զգածուած՝ շնորհակալութիւն յայտնեցի։ Ժիրայր, որ տանիքէ տանիք իր արկածախնդրութենէն ի վեր մեզի մօտ կը բնակէր, ինծի պատմեց Բրուտեանի տխուր պատմութիւնը եւ մեծ յարգանքով կրկնապէս գնահատեց երիտասարդուհիին գուրգուրոտ ընթացքը։

Թոթովենց, ինչպէս մտադրած էր, հրաժեշտ առաւ մեզմէ եւ գնաց իր խորհրդաւոր բարեկամուհիին յարկին տակ սիրերգելու։ Ժիրայր եւ ես հրաւիրուեցանք Տիկին Բրուտեանէ իր մօտ ճաշելու, մեկնեցանք, պիտի անցնէինք քաղաքային այգիէն, որուն վրայէն սուլելով կ'երթային ռումբերը։ Յետ միջօրէին ռմբակոծութիւնը սաստկացաւ։

Քանի մը օր ետք, Թոթովենց երեւցաւ մեր սեմին վրայ։

Վերադարձած էր փարախը։ Այդ իրիկուն խաւարը տիրելէն, մեր անկողին մտնելէն բաւական ետք, ռմբակոծութիւնը վերսկսաւ քաղաքին վրայ․ հինգ վայրկեանը անգամ մը, պայթուցիկ ռումբ մը կ'իյնար տան մը վրայ։ Այս ռումբերուն յատկանիշը այն էր, որ տանիքը ծակելով կ'իջնէին ուղղակի գետնայարկ, ուր կը պայթէին՝ շէնքը հիմնայատակ փլցնելով։

Խոր քունի մէջ էի, երբ ահռելի պայթումէ մը ընդոստ արթնցայ։ Սենեկակիցներս լոյսը վառած նստած էին իրենց անկողիններուն վրայ։

Պայթուցիկը ինկած էր մեր տան կից ծխախոտի գլանիկի գործարանին վրայ, որ մեր գետնայարկ տնակէն հինգ անգամ բարձր էր եւ որ փլատակի վերածուած էր։

– Այս գիշեր պէտք է անքուն հսկել, խորհրդածեց անձկագին խեղդուկ ձայնով մը Պարսամեան։

Մեր բնակարանը, ինչպէս այն ատենուան բոլոր տուները Ռուսաստանի մէջ, պէտքարան չունէր շէնքին մէջ։ Հարկ էր դուրս ելլել, տան պարտէզէն յառաջանալ մինչեւ ծայրագոյն պատը։ Հոն կար տախտակով կառուցուած խիստ նախնական խցիկ մը, որ հազիւ կրնար պատսպարել անձ մը։

Չեմ գիտեր թէ միւսները անքուն գիշեր մը անցընելու խորհուրդին հետեւեցա՞ն թէ ոչ։ Ես խոր քունի մէջ թաղուած հանգիստ գիշեր մը անցուցի եւ երբ արթնցայ, պայծառ արեւ մը կը փայլէր պատուհանին ապակիները շլացիկ ընծայելով։

Ռմբակոծութիւնը կը լսուէր ընդհատ ընդհատ․ սկսած էինք վարժուիլ անոր խուլ որոտին։

Այդ կէսօրէ ետք, յանկարծ դղրդագին ճայթիւններով Իշխանին անկողնին վրայի պատուհանին փեղկերը ջարդ ու փշուր ինկան պառկած ընկերոջս գլուխին վրայ եւ նոյն ատեն հրացանը ձեռքին մարդ մը ցատկեց պատուհանէն ներս, ռուսերէն հայհոյանքներ տեղալով մեր հասցէին։

Ան կ'ըսէր թէ փողոցին կոմիսարն էր եւ մեզ դաւաճաններ կոչելով կը մեղադրէր թէ ցարդ ծուարած կը մնայինք մեր անկիւնը, փոխանակ երթալ կռուելու խրամներէն, պոլշեւիկներուն դէմ։ Թէ ա՛լ համբերութիւնը հատած էր եւ եկեր էր հիմա մեզ տանելու խրամները, յարձակող թշնամիին դէմ։

Մեր պաղարիւնը պահելով, զայն հանդարտեցնել ջանացինք եւ մտած տեղէն դուրս ճամբեցինք, խոստանալով որ քիչ ետք Կոմիսարիատ կը ներկայանայինք եւ կը խօսէինք թաղային կոմիսարին։

Ժամ մը ետք գացինք Կոմիսարիատ, որ հաստատուած էր մեր տունին դէմը, եւ բացատրեցինք կոմիսարին մեր օտարական, փախստական եւ հիւանդ ըլլալը։

Կոմիսարը, որ թաղեցիներէն մին ըլլալ կը թուէր, յայտնապէս չէր սիրած իր ստորադասին ընթացքը։

– Ձեզի կու տամ մեր բժիշկին հասցէն, եւ կը յանձնարարեմ որ իրեն ներկայանաք քննութեան, յարեց մեզի հրաժեշտ տալով։

Գացինք բժիշկին:

Հետեւեալ օրը Վահան մէջտեղ ելաւ, Ժիրայր՝ նոյնպէս:

Ալիւր եւ շաքար ունէինք. բայց ի՞նչպէս պիտի օգտագործէինք այդ նիւթերը եւ զանոնք վերածէինք ուտելիքի:

— Եթէ իւղ կամ ձէթ ունենայինք, տոոր հնարքը կար, ըսի, խորհելով մօրս կողմէ պատրաստուած խմորեղէններուն ախորժաբեր յիշատակներուն...:

Վահան եւ Յովսէփ զարմանքով ինծի նայեցան:

— Լո՞ւրջ կ'ըսես, հարցուց Վահան:

Սոված էի – ինչպէս կ'ըսեն կովկասահայերը – եւ ընկերներս ալ նոյն դրութեան մէջն էին:

Գաղթականներէն ճաշի բաշխումը դադրած էր քաղաքային պատերազմին բռնկելէն ի վեր:

Յանկարծ յիշեցի Գարախանեանը, գացի անոր տունը եւ խօսեցայ իրեն մեր դրութեանը մասին:

— Վաղը առաւօտ Նիըր Իսթի չտեմարանը եկուր, քեզի կու տամ կէս լիտր ձէթ, ըսաւ ան, որ Մր. Եարոյի փոխանորդն էր:

Հետեւեալ առաւօտ ճամբայ ելայ տունէն, երթալու համար Նիըր Իսթի մթերանոցը:

Սկսայ քալել դէպի պողոտան: Հրացանաձգութեան պարբերական զարկեր լսեցի կանոնաւորաբար:

Շուրջէս արձակուող փամփուշտներէն խուսափելու համար, ճամբան երբեմն կը պառկէի գետին, կամ կը պահուէի դուռներուն մէջ, եւ ուշադրութիւն ըրած չէի որ կայարանէն մեկնող ռմբակոծումը աւելի զօրացած էր: Պոլշեւիկները երեւան հանած էին թշնամի սպայակոյտին վայրը, քաղաքապետարանը, որ հանրային պարտէզին վերի ճակատին մօտ էր եւ զայն կը ռմբակոծէին թնդանօթներով:

Այդ պահուն ես կը գտնուէի պարտէզին արահետներուն վրայ, երբ կը լսէի գլխիս վրայէն անցնող պայթուցիկին սուլոցը, բնազդաբար գլուխս կը խոնարհէի, թէեւ ռումբը վրայէս 10–15 կանգուն բարձրութեան վրայ կ'երթար պայթիլ թիրախին դէմ, զայն փլցնելով:

Այն ատեն շէնքէն դուրս աճապարեցին սպայակոյտի մարդիկը եւ հեռացան դէպի այլ վայր:

Ես ալ հասայ վերջապէս, ուր Գարախանեան ինծի կը սպասէր մթերանոցին դրան առջ:

Այդ թաղը, կայարանին հանդիպակաց ծայրը ըլլալով, խաղաղ էր:

Կէս լիտր ձէթի սրուակը ստացայ եւ ճամբայ ելայ դէպի մեր սենեակը:

Հանրային պարտէզ մտնելով, անդրադարձայ որ ռմբակոծութիւնը կը շարունակուէր, բայց նուազ ուժգնութեամբ: Կ'երեւի պոլշեւիկները «հոտառած էին» թէ իրենց իբրեւ թիրախ ծառայող շէնքը իր նշանակութիւնը կորսնցուցած էր այլեւս, ու կը փորձէին տարբեր վայրեր, երեւան հանելու համար սպայակոյտին կամ հրամանատարական կազմին նոր վայրը:

Անցայ պարտէզէն եւ մտայ պողոտան դռնէ մը որ հեռու էր վտանգաւոր քառուղիէն, հետեւաբար՝ մեր փողոցէն: Շարունակելով առաջանալ զարձգարձիկ գիծով, հասայ վերջապէս մեր բնակարանը:

Օրը յառաջացած էր. ընկերներս զիս դիմաւորեցին առանց գիտնալու, թէ ինչպիսի ոդիսականի մը արդիւնք էր յաղթականօրէն ձեռքս բռնած կէս լիտր ձէթի սրուակը: Հիմա պէտք էր ապացուցանէի խոհարարի կարողութիւնս:

Մինչեւ այդ վայրկեանը անծանօթ մնացած էի այդ արուեստին, բայց յիշողութիւնս սուր էր, եւ մօրս կողմէ պատրաստուած օրինակով յաջողեցայ եփել խմորեղէն մը, որ եթէ խոհարարական արուեստի գլուխ-գործոց մը չէր՝ սովահար ստամոքսներէ չէր կրնար անգոսնուիլ: Այս գլուխ-գործոցը բաղկացած էր բաւական հեղուկ խմորէ մը, պարզապէս ալիւրի եւ ջուրի խառնուրդ, առանց հաւկիթի... տապակի մը մէջ ձէթով տապկուած պատառիկներէ, որոնք յետոյ կը զետեղէի շաքարի թանձր օշարակի մը մէջ: Տապակը տանտիրուհին հայթայթած էր եւ խարոյկը վառած էի, պարտէզին պատին տակ, գետնէն հաւաքուած փայտի կտորներով:

Ժ) ՊՈԼՇԵՒԻԿՆԵՐՈՒ ՎԵՐԱԴԱՐՁԸ

Յաջորդ օրերը դարձեալ հարկ էր երթալ, արշալոյսէն առաջ պոչ բռնել փուռին բացման սպասողներու շարքին:

Առաւօտ մը սովորական շարանին մէջ էի, երբ մշտական հրացանաձգութիւնը յանկարծակի սաստկացաւ եւ աւելի մօտէն լսուեցաւ: Միեւնոյն ատեն Սուրէնի գլահապատէն արձակուող թնդանօթներու դոռոցը վտանգալի տպաւորութիւն կը թողուր մեր վրայ: Ոմանք, պոչ բռնողներէն, ըսկըսան հեռանալ շարքը նօսրացնելով: Ռումբ մը ինկաւ փողոցին մէջ, պայթեցաւ, առանց վնաս պատճառելու շարանին, բայց շարքի կեցողները ահաբեկ ցրուեցան ու փախան:

Դարձեալ մնացի մինակս եւ մօտենալով դռնակին, ժպտելով բարեւեցի փռապանը. մարդը զիս ճանչցաւ եւ այս անգամ վեց նկանակ հաց տուաւ ինծի:

Իւրաքանչիւր անութիս տակ երեք նկանակ դրկած կը հեռանայի փուռէն, երբ փողոցին երկու ծայրերէն սկսաւ բուռն հրացանաձգութիւն: Գնդակները կը սուլէին երկու կողմերէն: Եւ զինուորներ կը դիմակալէին զիրար այնպիսի անվեհերութեամբ մը, որպիսին չէի տեսած երբեք արտաքին կոչուող պատերազմի ընթացքին:

Ես ապաստան գտայ դրան մը մուտքին խորշը:

Համազարկները կը տեւէին. յանկարծ ձախէն, կայարանի կողմէն եկող զօրքին մէջէն լսուեցաւ ահեղագոչ հրաման մը.

— Սուինն անց. հուռռա՜...

Եւ փողոցէն յառաջ արշաւեցին պոլշեւիկները: Քանի մը վայրկեան

հազիւ տեւած այս դէպքէն ոչ մէկ հետք մնացած էր, փողոցը ամայի էր. հրացանաձգութեան արձագանգը կու գար հեռուէն։

Մեր սենեակը կը բացուէր մուտքի դռնէն մեկնող նրբանցքին վրայ։ Հանդիպակաց սենեակին մէջ զոյգ մը ամոլներ կը բնակէին, երկու սպաներ՝ իրենց կիներով, որոնցմէ մին հինգ տարեկան մանչուկ մը ունէր։ Երկու երիտասարդները ռուս էին, կիները սպիտակաթոյր մորթով եւ սեւ սաթի վարսերով։

Այդ օրը պոլշեւիկներու յարձակումը տեւեց, անոնք փողոց առ փողոց գրաւելով թաղէ թաղ կը յառաջանային։ Ռումբերը եւ գնդակները կը տեղային տուներու վրան։ Միրզախանեան կրկին մեզի եկեր էր նախորդ գիշերը։ Պոլսեցի երիտասարդ ուսուցիչ մը, Թիֆլիսէն ծանօթ, այդ առտուն կանուխ մեր սենեակը ապաստաներ էր, անակնկալօրէն փողոցին մէջ երկու կրակի միջեւ մնալով։

Ռմբակոծութեան վտանգի տակ եղող տան մը մէջ գտնուողները նախ գետնայարկը մնալու էին եւ երկրորդ՝ հաւաքուելու էին յարկին մէջտեղը, պատերէ եւ անկիւններէ հեռու։

Մեր բնակարանը գետնայարկ ըլլալով, մեզի կը մնար երկրորդ ըզգուշութիւնը գործադրել։ Հետեւաբար տան բոլոր բնակիչներս հաւաքուած էինք մուտքի դռնէն մինչեւ պարտէզին դուռը երկարող կեդրոնական նրբանցքին մէջտեղը։ Այսպէս ծանօթացանք մեր հարեւաններուն, միեւնոյն անձկութեան ժամերը բաժնելով։

Երկու ռուս սպաները, որոնք մինչ այդ հանդարտ կեցած էին մեր քով, յանկարծ վազելով բացին պարտէզին դուռը եւ լեղապատառ դուրս նետուեցան։ Ասոր վրայ Պարսամեան եւ Թորոս — Պոլսեցին — սկսան պնդել, համոզել մեզ թէ հարկ էր փախչիլ, հեռանալ պոլշեւիկներուն ձեռքը չիյնալու համար...։

— Ի՞նչ վտանգ կայ, հարցուց Ժիրայր հանդարտօրէն։ Միւսները առանց լսելու, սկսեր էին անձնական գոյքեր հաւաքել...

— Ի՞նչ կը վախնաք, պնդեցի, իրենց հետեւելով։

— Կը մոռնա՞ս որ քաղաքը իր չէզոքութենէն ելլելով՝ քոզաքներուն միացաւ եւ կռուեցաւ պոլշեւիկներուն դէմ...

Միրզախանեան կրկին միջամտեց.

— Ո՞ւր պիտի երթաք։

— Գիւղերը...

— Ո՞վ կը ճանչնայ գիւղերու մէջ։ Եթէ չփախչիք, այդ պիտի նշանակէ որ ձեր խիղճը հանդարտ է, պոլշեւիկներու դէմ գործած չէք. եթէ փախչիք, ընդհակառակն ապացուցած պիտի ըլլաք հակառակը... խորհեցէք։

— Եղբայր, — յարեցի ես ալ իմ կողմէս, — պոլշեւիկները հոս էին երբ եկանք, մեր մազին դպչող չեղաւ. հիմա կը վերադառնան կրկին. շատ լաւ, նոյն պայմանները պիտի վերահաստատուին։ Ինչէ՞ կը վախնաք. հանդարտ մնացէք, տեսնենք ինչ պիտի պատահի։

Հանդարտեցան եւ սպասեցին մեզի հետ։

Նոյն ատեն հրապարակի աղմուկը հեռացած էր, փողոցը ամայի էր, երբ փեղկերը, զոր գոցած էինք, բացինք։

Այս խաղաղութիւնը երկար չտեւեց. վարէն խումբ մը զինուորներ մտան մեր փողոցը, որոնց կ՚ընկերանար Թոթմալենց։ Ան մեր տունը ցոյց կու տար զինուորներուն, երբ զիս տեսաւ պատուհանին առաջ, ձեռքը երերցնելով «բարեւ» պոռաց։

Դուրս ելայ եւ մօտեցայ խումբին։

Ասոնք մեր նախկին կամաւորներէն հայ տղաք էին, Անդրանիկի խումբէն, եւ մասնակցած Դիլմանի ճակատամարտին։ Անոնք ալ զիս ճանչցան։ Թոթմալենց զանոնք նշմարած էր իր գիշերած տան պատուհանէն եւ ընկերացած էր անոնց մինչեւ մեր փողոցը։ Մեր հին բարեկամները, կարմիր պահակայիններու մաս կը կազմէին հիմա եւ յաղթական զօրաշունդին զինուորներէն, մեր փողոցը կը փնտռէին պաշտօնով։ Վահան զիրենք բերած էր։ Փողոցը փնտռելնուն պատճառը հոն բնակող նախկին զօրավարի մը բընակարանը ստուգելն էր. այս անձը թելադրող եւ գործադրողն էր քաղաքին բնակչութեան զէնք առնելուն կարմիրներու դէմ։

Տունը գտան, բայց զօրավարը փախած էր...։

Այդ պահուն ուժգին ռմբակոծութիւն մը սկսաւ։

Տղաքը բացատրեցին թէ կայարանի հրետանիները կը ռմբակոծէին Դերէքի վրայի կամուրջը, ուրկէ կ՚անցնէին քաղաքէն փախչողները։

Տղաքը հեռացան եւ ես Վահանին հետ մեր սենեակը վերադարձայ։

Կէս ժամ ետք կարմիր պահակներու տասնեակ մը սկսաւ տունէ տուն խուզարկել։ Եկան մեր տունն ալ։ Ըսինք թէ գաղթական հայեր էինք. մեր պայուսակները քննեցին։

Յետոյ պահակները մեկնեցան։

Անոնց ետեւէն դուրս ելայ եւ կանչեցի տասնապետը։

— Խնդրեմ, երկտողով մը հաստատեցէք թէ այս տունը քննուած է, որպէսզի ուրիշ պահակներ կրկին չսկսին խուզարկութեան ձեռնարկել։

Տասնապետը ետ դարձաւ.

Գրպանէն կաւիճ մը հանեց եւ մեր դրան վրայ արձանագրեց խոշոր գիրերով.

ՔՐԱՍՆԱՄԷՅՑԻ.

Որ թարգմանի՝ ԿԱՐՄԻՐ ԲԱՆԱԿԱՅԻՆՆԵՐ։

⁂

Մեր նոր հասած օրերը, չեմ յիշեր որուն միջոցաւ ծանօթացած էինք Իթթիլաֆական — այսինքն՝ հակաիթթիհատական — Թուրք սպայի մը, Արիֆ Հիլմի անուն։ Այս մարդը յաճախ կու գար մեր պատուհանէն կը խօսէր մեզ հետ եւ միշտ հետաքրքրական տեղեկութիւններ կը հաղորդէր Իթթիհատական սպաներու գործունէութեան մասին, Կովկասի եւ մասնաւորաբար Լեռնաշղթային իսլամ ցեղերուն մէջ։

Այս գործունէութեան յատկանշական կողմը հակահայ բրոբականտն էր։ Ըստ մեր տեղեկատուին, այս իսլամ ցեղախումբերը անտարբեր կը մը-

նային այս քաղաքշութեան հանդէպ, որովհետեւ հայերէ գանգատելու պատճառ մը չունէին: Իրենց թշնամիները այն ցեղերն էին, որոնց կողմէ հարիւր տարիէ ի վեր դրաւուած, յափշտակուած էին իրենց պապենական հողերը: Կ՚ատէին քոզաքները, օսերը, ասեթինները, ու հասարակ ռուսերը, հայերու հարցը զիրենք չէր շահագրգռեր:

Քաղաքային կռուի օրերուն, Արիֆ Հիլմի չէր հանդիպած մեզի բնականաբար, բայց այդ օր զինք կրկին տեսանք պատուհանին տակ:

— Լուրջ վտանգ մը կը դարբնուի հայերուն դէմ, յարեց մեր տեղեկատուն, ինգուշները կը պատրաստուին հայ գաղթակայաններու վրայ յարձակիլ, կոտորել, կողոպտել: Իթթիհատի գործակալները ցարդ չէին յաջողած գրգռել զանոնք ձեզի դէմ. բայց այժմ որ ինգուշները որպէս պոլշեւիկներուն դաշնակից յաղթական մտան քաղաք, բնազդաբար բռնութիւններով կրնան յաղթանակին «համը առնել»: Զերոնք ցրուած ըլլալու առաւելութիւնը չունին. ի մի հաւաքուած են նախկին զօրանոցներու մէջ. հետեւաբար, առաջին զոհերը պիտի ըլլան բռնութիւններուն...:

Մինչ Արիֆ Հիլմի կը խօսէր պատուհանին տակ կեցած, փողոց մտան ինգուշներու խմբակներ, յամր քայլերով շրջելով եւ նշանակալից ակնարկներ նետելով տուներու պատուհաններուն:

Իթթիլաֆականը քննական ակնարկ մը նետեց այս զինեալ խմբակներուն եւ մեզի նայեցաւ արտայայտիչ շարժումով մը:

— Գործը կը հասուննայ կոր, մրմնջեց եւ՝

— Աստուած պահպանէ, փափաքով մեկնեցաւ:

Ժիրայրին դարձայ.

— Սովիէթին հայ անդամները շատ լաւ կը ճանչնաս, ըսի թեւէն բռնելով, երթանք դիմում մը ընել եւ վտանգին առաջքը առնել ջանանք:

Միրզախանեան համաձայնեցաւ:

Գացինք:

Սովիէթին անդամները գտանք հաւաքուած:

Իմացանք որ բանտէն ազատուած էին, նոյն առտուն յաղթական զօրքին ձեռքով, այն պահուն երբ սպիտակները կու գային բանտ զիրենք տանիլ, հրացանազարկ ընելու:

Երբ պատմեցինք հայոց սպառնացող վտանգը, յարեցին.

— Առ այժմ մեր ձեռքէն ոչինչ կու գայ, դեռ ամէն ինչ զօրքին ձեռքն է. դիմեցէք հայ կարմիր գունդերուն...

Գացինք գտանք մեր տղաքը եւ պարզեցինք անցուդարձը:

Կարմիր պահակայինները իսկոյն ժողով գումարեցին:

Հայ տղաք ճառ խօսեցան: Մթնոլորտը սկսաւ տաքնալ:

Հինգ-վեց հազարէ աւելի զինուորներու քուէով վճռուեցաւ ինգուշները անմիջապէս դուրս հանել քաղաքին սահմաններէն:

Երբ տուն վերադարձանք՝ յեղափոխական զինուորներ կ՚արշաւէին փողոցներէն՝ հետապնդելով ինգուշ խումբերը եւ զանոնք կը քշէին քաղաքէն դուրս, առաջին գծի վրայ:

Կէսօրին փողոցները ամայացած էին ինգուշներէ եւ մեր գաղթակա-

յանները փրկուեցան կոտորածի սպառնալիքէ:

Թորոս մեզ առաջարկեց ծխախոտ գնել եւ գլանիկներ պատրաստելով տուփերու մէջ՝ վաճառել: Ան տեղեկացեր էր պատկան պաշտօնատունէն, թէ թոյլատրուած էր աշխատցնել մինչեւ վեց բանուոր: Արդ, մենք գործաւոր պիտի չշահագործէինք, այլ գործակցաբար պիտի աշխատէինք մեր օրապահիկը շահելու համար: Զոփուրեան, Թոթովենց, Պարսամեան Թորոս, Ժիրայր եւ ես ընկերաբար գործի լծուեցանք: Թորոս տուփերը շինելու օրինակ մը գծեց եւ կտրեց: Թորոսն էր որ այս տուփերը կը տանէր եւ կը ցրուէր պողոտային մէջտեղէն երկարող մայթին վրայ գտնուող կրպակներուն: Ցետոյ մեր ճարպիկ եւ հնարագէտ պոլսեցի արուեստաւորը յղացաւ մեր հաշուոյն ֆիւսկներէն մին վարձել քաղաքային խորհուրդէն:

Մթնոլորտը փոխուած էր. քաղաքը առաջուանը չէր: Սպիտակներու մուտք ու ելքէն ետք նախկին հանդարտութիւնը չվերահաստատուեցաւ: Ինգուշներ, մինկրելներ եւ այլ կիսավայրենի ցեղեր տարածուեր էին ամէն ծակուծուկ եւ փողոցներու մէջ պահակ կը շրջէին: Ամէն քայլի պրոպուսկ կը հարցնէին եւ երբ ինքնութեան թուղթ մը ցոյց տրուէր՝ դոյն հակառակ կողմէն կը բանէին... «կարդալու» ձեւեր առնելով:

Քաղաքային կռիւները ռազմաճակատի վրայ տեղի չէին ունենար, այլ քաղաքներու մէջ, ատելութեան, յուսահատ եւ կլքոտ մթնոլորտի մէջ: Ռուսական Յեղափոխութեան տարիներուն կը տիրէր նաեւ ահարեկիչ եւ արհաւրալի վիճակ մը, իբրեւ կասկածելի զանգուածային ձերբակալութիւններ կ՚ըլլային: Ձերբակալուիլը խնդիր չէր, դատավարութիւն կ՚ըլլար եւ կարելի էր արդարանալ եւ արձակուիլ: Խնդիրը բանտարկուած մնալն էր, որովհետեւ թէ՛ կարմիր եւ թէ՛ սպիտակ կողմերն ալ ունէին զինեալ գունդեր. առանց հակառակորդ պատժելու է՛ն կարճ միջոցը կը համարէին բանտերը այցելել եւ ըստ բախտի ձերբակալեալներէն խմբակ մը դուրս հանել ու տանիլ հրացանազարկ ընել:

⁂

Մեր գաղթականները նշմարած էին որ գիւղացիք շուկայի օրերը քրթմնջելով կը վաճառեն իրենց բերքը, կը գանգատին դրամի արժեզրկումէն եւ իրենց անհրաժեշտ ապրանքներուն հազուագիւտ դառնալէն:

Զոր օրինակ կ՚ըսէին.

— Ի՞նչ արժէք ունի թղթադրամը. ի՞նչ կրնամ ձեռք բերել ասով. իմ գետնախնձորիս փոխարէն թուղթի կտոր չեմ ուզեր. ինծի բաճկոն պէտք է, շապիկ պէտք է: Լաւագոյն է իմ բաթաթներս խոզերուն տամ, քան քաղաք բերեմ...:

Հետեւաբար, մեր հայերը շապիկ, սանդալ, կօշիկ կը գնէին մեծ դժուարութեամբ, կը տանէին գիւղերը, զանոնք կը փոխանակէին բաթաթ, իւղ, պանիր, հաւկիթ եւ այլ հողագործական բերքերով, զոր կը բերէին քաղաք եւ կը ծախէին:

Այսպէսով շուկաները ամայացան գեղջուկներէ եւ փոխանակուեցան հայ փախստականներով:

Բնակիչները սկսան հայերը ատել, մեզ սփեկուլիանտ կոչել եւ վրդովութիւն սերմանել հայերու դէմ։

⁂

Սկսայ ձանձրոյթ զգալ շահեկան բայց քիչ մը միօրինակ երեւոյթներ արձանագրելէ, յեղափոխութիւն ուսումնասիրելէ։ Տակաւին միտքս չափազանց յոգնած էր հայկական արհաւիրքով, եւ մեր ճիգերուն յումպէտս վատնումին եղերերգով, մեր հայրենի պատմական երկրին կորուստով եւ անկարելի էր ինծի համար միանալ Ռուսիան դղրդող կեանքին, յեղափոխութեան, կամ անոր դրութեան սերտումին։

Յովհաննէս Յակոբեանի մասին դեռ առիթը չունեցայ խօսելու։

Ան Վլատիկավկաս էր եւ յաճախ կը հանդիպէինք իրարու։

Օր մը ինծի հետ խօսակցութեան բռնուեցաւ հայկական խնդրոյն այդ օրերու վիճակին վրայ։

Արդարեւ, ի՞նչ վարկ մնացած էր մեզի մեր Դատէն, ի՞նչ յոյսեր՝ երբ մեր բոլոր կարելիութիւնները փորձուած եւ ոչինչ արդիւնք տուած էին։ Դաշնակիցները այլեւս մեզմէ ի՞նչ կրնային սպասել։ Որքան ատեն որ Գերմանիա դեռ հզօր էր եւ Թուրքերը պարտուած չէին, մեր անունը, մեր տառապանքը կը գործածէին իբրեւ բրոբականտի դրամագլուխ։ Յետոյ, եթէ դաշնակիցները յաղթող ելլէին, այդ դրամագլուխը այլեւս շահաբեր ըլլալէ կը դադրէր։

Կը մնար ռուսական Յեղափոխութեան կողմը։

Լենինի Կառավարութեան հրովարտակը՝ Թրքահայաստանի մասին։ Յեղափոխութեան պայքարը կը շարունակուէր, եթէ Ռուսահայաստանը գերման եւ թրքական զինակցութեան ենթարկուած էր, կը մնար Թրքահայաստանի ճակատագրին հարցը։ Դժուար թէ այս հարցը ծանր կշռէր, առանց երկրին բնակչութեան թիւը հաշուի առնել հարկ ըլլալու։ Արդ, այդ բնակչութիւնը հայկական ըլլալէ դադրած էր։

Յովհաննէս Յակոբեանի հետ մեր խորհրդածութեան այս կէտին հասած, կառչիլ հարկ էր միակ կէտի մը։

Ռուսական Յեղափոխութեան գաղափարական վեհանձնութեան խոյանքին։

Այն ատենը ան գոյութիւն ունէր. քաղաքական տեսակէտները, պետական հարկ ըսուած խորութիւնը յետոյ կրնային երեւան ելլել գուցէ. այդ կախում ունէր Յեղափոխութեան ելքէն։

Եզրակացութիւն.—

Յակոբեան, Թոթովենց եւ ես շփման մէջ մտանք պոլշեւիկ շրջանակներու հետ, տեղեկանալու համար Մոսկուայի տրամադրութեան, հայոց հարցին վերաբերմամբ։

Անշուշտ լաւագոյն էին։

Մենք է որ տակաւին չէինք ըմբռնած Կարնոյ սարսափելի աղէտին վրայ եւ հետզհետէ անոր յաջորդող դաւաճանութիւններուն, մեզի արժած կորուստին նշանակութիւնը...։

ԺԱ) ԴԱՐՁԵԱԼ ԴԱՐԻԱԼ ԵՒ ԿԱԶԲԵԿ

Միրզախանեան Թիֆլիս վերադառնալու իղձը յայտնեց օր մը։ Առաջարկեց ինծի ընկերանալ իրեն։ Պարսամեան եւ Թորոս նոյնպէս կը խորհէին դառնալ եւ աշխատանքնին վերսկսիլ փորձել։ Ես մասնաւոր պատճառ մը չունէի Թիֆլիս վերադառնալու եւ ոչ ալ Վլատիկավկաս մնալու։ Ճիշդ է որ եթէ ուզէի մնալ, Գարախանեան պիտի շարունակէր Նիբր Իսթի մօտ ունեցած պաշտօնիս մէջ պահել զիս, օրական տասը ռուբլիով։ Բայց այս գումարը այլեւս բաւարար չէր օրական ապրուստ մը ապահովելու համար. ռուբլին արագօրէն կ'արժեզրկուէր։ Ապրուստը կը սղէր։

Միրզախանեան կ'ուզէր անպատճառ զիս իր հետը առնել, ապահովցընելով զիս թէ ինք միջոցներ ունի, երկուքիս ալ ապրուստը ճարելու համար։

Վերջապէս զիս համոզեց եւ ճամբայ ելանք հակառակ ուղղութեամբ դէպի Դարիալի կիրճը, Կովկաս անցնելու համար։ Պարսամեան, Թորոս եւ վրացահայ երիտասարդ մը կ'ընկերանային մեզի։

Պարսամեան տեղեկացած էր թէ՝ պոլշեւիկեան իշխանութենէն արտօնագիր առնել հարկ էր, ինչ որ դիւրաւ կու տային։ Բայց ասկէ զատ ինգուշներէն պահապաններ վարձելու էինք լեռնային անցքին վրայ մեր պաշտպանութիւնը ապահովելու համար։ Այս կ'արժէր անձ գլուխ տասը ռուբլի։

Հետեւաբար, երբ հասանք քաղաքէն դուրս լերան ճանապարհը մտնելու սահմանը, ռուս զինուորներ մեր պրոպուսկը քննեցին եւ ինգուշ ցեղապետ մը ութ–տասը հոգիով մեզի ընկերացաւ։

Երբ գիշերը իջաւ, ինգուշները վրան մը լարեցին, իրենց պետքին եւ մեզի համար եւ հեռացան քիչ հեռու ճամբարելով։ Այս սարերը բնակուած էին ինգուշներէ. հասկնալի է որ անկարելի էր անցնիլ ասկէ, առանց իրենց պաշտպանութիւնը ապահոված ըլլալու։

Մեր խումբին ընկերացող ցեղապետը վրանին տակ մեզի հետ անոյշ զրուցելով երեկոյթը հաճելի ընծայելու ջանք կ'ընէր։ Երբ իր մարդոցմէն մին համարձակէր վրանէն ներս մացնել գլուխը, խստօրէն կը ճամբէր զայն։ Ան մեզի հասկցնել ուզելով որ «կուլտուրնի չելովէկ» (կրթուած մարդ) է, հասկցուց թէ Կիմնազիա յաճախած, ուսում առած է. բայց հիմա խառնակ այս շրջանին ստիպուած է այսպէս «հրացէնը ձեռքին ման գալ»։

Հետեւեալ օրը հասանք «Վրաստանի սահմանագլուխը» եւ ինգուշները հրաժեշտ առին մեզմէ։

Սահմանագլխին վրայ վրացի զինուորներ պահակ կեցած էին։

Մեր փուռգոնը կեցուցին եւ մեզմէ պահանջեցին յանձնել մեր անցագրերը եւ ինքնութեան թուղթերը։

Տուինք ինչ որ ունէինք որպէս փաստաթուղթ։

Զինուորներէն տասնապետ մը հաւաքեց թուղթերը եւ պահականոցի շէնքը մտաւ։

Ժամ մը ետք տասնապետը վերադարձաւ եւ մեզի հարցուց թէ ուրիշ

որեւէ վաւերագիր չունի՞նք ներկայացնելիք, հաստատող որ մենք Վրաստանի բնակիչներ ենք:

Ես գրպանիս մէջ ունէի Թիֆլիսի Հայոց Առաջնորդարանին ինծի տրուած մէկ հաստատագիրը, ուր պարզապէս գրուած էր ռուսերէն.— «Վրաստանի եւ Իմերեթի Հայոց Եպիսկոպոսարանը կը հաստատէ թէ, այս վաւերաթուղթին տէրը Լեւոն Թութունճեան կը կոչուի»: Թուղթը ստորագրուած էր Մեսրոպ Եպիսկոպոսէ:

Ահա այս թուղթին վրայ կնքուեցաւ մուտքի վիզան եւ ոչ՝ անցագրիս վրայ, որ սակայն Թիֆլիսի զանազան թաղերու ոստիկանատուններուն կնիքը կը կրէր:

Կառքը յառաջացաւ մինչեւ պահականոց, ուրկէ դուրս ելաւ վրացի սպայ մը, ըսելով որ մաքսային քննութեան պիտի ենթարկէ մեր գոյքերը: Սակայն Դերէքի աջին զետեղուած աւելի բարձրադիր հիւղէ մը յանկարծ դուրս ելաւ գերման տեղակալ մը եւ մօտեցաւ վրացիին: Գերմանացիին կ՚ընկերանար թարգման մը որ հայ էր: Անոր միջոցով գերմանացին քանի մը խօսքեր ուղղեց վրացիին, որ զանոնք կը կրկնէր վրացերէն: Չէի կրնար հասկնալ, թէ ի՞նչ խնդիրի մասին էր անոնց վէճը:

Պահ մը վրացին հեռացաւ եւ մտաւ պահականոցը:

Առիթէն օգտուելով՝ Միրզախանեանի հետ ուզեցինք լուսաբանուիլ վիճաբանութեան նիւթին վրայ: Գերմանացին — որուն տեսքը եւ համազգեստը անախորժ տպաւորութիւն թողած էին իմ վրաս — կտրուկ եւ արհամարհական շեշտով հրամայած էր վրացիին ետ քաշուիլ, եւ թէ իրեն կը վերաբերէր խուզարկել մեր գոյքերը: Վրացի սպան, հանդարտութեամբ բայց յամառօրէն կը պնդէր թէ իր պաշտօնն էր՝ իբրեւ սահմանապահ պահակապետ՝ ճամբորդներու ինքնութիւնը ստուգել եւ գոյքերը քննել...: Ի վերջոյ վրացին գացեր էր հեռաձայնել Թիֆլիս եւ հրահանգ ուզել:

Այս միջադէպը մեր գոյքերուն քննութեան հարցը կը ձգձգէր եւ ինծի ժամանակ կու տար յանկարծ յիշելու որ պայուսակիս մէկ գզրոցին մէջ կար Պաքուի մէջ իմ համանուն կնիքներս եւ Մոսկուայի հետ փոխանակուած հեռագիրներու պատճէններ եւ Հ. Ա. Խորհուրդին ուղղած տեղեկագրերուս օրինակները...: Եթէ քննութիւնը վրացի սպան կատարէր, հաւանաբար մանրակրկիտ կերպով մաղէ չանցընէր զանոնք, բայց եթէ գերմանացին յամառելով խուզարկելու իրաւունք շահէր՝ գործս լմնցած էր... հաւանաբար զիս հրացանազարկ ընէր:

Ժիրայրին պատմեցի խնդիրը:

— Որեւէ կերպով անհետացուր այդ իրերը:

Ի՞նչպէս բանայի գոյքերուս պայուսակը:

Այդ պահուն գերմանացին քայլերը ուղղեց դէպի իր հիւղը: Վրացիները բացատրեցին թէ կ՚երթար հեռաձայնելու իր հրամանատարութեան:

Բացի պայուսակս, առի մէջէն կնիքներս, ժամանակ չունեցայ փաստաթուղթերը հանելու, գերման տեղակալը կու գար:

Թողուցի պայուսակս եւ հեռացայ դէպի գետեզրը. հոն թուփերու ետին ծածկուած, նետեցի կնիքները ջուրի հոսանքին մէջ:

Վերջապէս երկու կողմերը Թիֆլիսէն հրահանգ ստացած էին որ գոյքերու քննութիւնը վրացի սպան կատարէ, գերման սպային ներկայութեան:

Մեր իրերը վրացական պահականոց փոխադրելու հրահանգ ստացանք: Իմ պայուսակս դրի գերման սպային դէմը շարուած գոյքերուն ստորոտը, այնպէս մը որ քննուած գոյքերը հետզհետէ անոր անմիջապէս ետին կը դիզուէին եւ ի վերջոյ զայն ծածկեցին:

Իմ պայուսակս չքննուեցաւ:

Եւ վերջապէս ճամբայ ելանք եւ հասանք լեռնաշղթային գագաթը, փոքր հարթավայր մը. հոս կառավարը կեցնելով կառքը, յարեց.

— Երկու քայլ հեռուն նարզանի տաք ջուրի աղբիւր մը կայ, եթէ կ՚ուզէք խմել, փորձեցէք:

Արդարեւ, այդ աղբիւրէն, այսինքն՝ գետնէն, ուղղակի կը ցայտէր եռուն ջերմութեամբ եւ կազ պարունակող ջուր: Պաղեցնելէ ետք խմեցինք. խիստ թեթեւ եւ հաճելի հանքային ջուր էր: Այսպէս անխնամ կը հոսէր լեռներու գագաթը ու կ՚երթար կորսուիլ մարգերուն մէջ:

Մեր վերադարձի ճամբան տարբեր ուղղութիւն կ՚առնէր այս անգամ, քանի որ մեր ուղեկիցներէն չորս հոգի պիտի ջանային շեղիլ դէպի Պաքու:

Ճամբան գեղեցիկ էր, կանաչապատ եւ երփներանգ: Գիշերը իջանք գիւղական պանդոկ մը, իսկ հետեւեալ երեկոյեան մօտ հասանք Ցուրտաւ, Գուգարաց կեդրոնական քաղաքը: Գուգարաց նահանգը Հայաստանի կցելով բդեշխութեան վերածած է Մեծն Տիգրան: Հինգերորդ դարուն, երբ Հայաստան իր թագաւորութիւնը կը կորսնցնէր եւ Արշակունեաց հարստութիւնը վերջ կը գտնէր մեր երկրին վրայ, Մծխեթի մէջ կը ծագէր վրաց պետութիւնը, որ ապրեցաւ մինչեւ ԺԹ. դար, իբրեւ թագաւորութիւն: Ե. դարուն Գուգարաց բդեշխը ամուսնացաւ Վարդան Մամիկոնեան սպարապետին դստեր Շուշանիկի հետ: Հայաստանի ողբերգական անցքերը Ե. դարու կիսուն յայտնի են. Վասակ Սիւնի մարզպանին մատնութիւնը, Վարդան Զօրավարի նահատակութիւնը 1036 վկաներու հետ, մեր երկրին թշուառութիւնը, Գայլ Վահանի դիւցազնական սխրագործութիւնները. բայց նաեւ Շուշանիկի տառապալից կեանքը ու մարտիրոսութիւնը իր ամուսնոյն, ուրացող գուգարացին՝ Գուրգէն իշխանին ձեռքէն: Ցուրտաւ, ուր նահատակուած եւ թաղուած է Շուշանիկ իշխանուհին, Մամիկոնեան Վարդանի աղջիկը, գիւղ մըն էր՝ զուտ հայ բնակչութեամբ, վրացախօս եւ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ զաւակ:

Իրիկնամուտին ժամանեցինք Ցուրտաւ, ուր մեզի խանդավառ ընդունելութիւն մը ըրին: Գիւղը կը պահէր իր հինաւուրց եկեղեցին:

Գիւղացիները մեզմէ քանիցս խնդրեցին որ Թիֆլիսէն իրենց ղրկուի հայ քահանայ մը:

Չեմ գիտեր թէ իրենց աղերսը կրցա՞ւ հասնիլ Իմերեթի հայոց Եպիս–

կոպտարանը։ 1918–ի տարին Հայոց համար հանդիտութիւն ունէր Շուշանիկ Մամիկոնեանի ապրած Ե․ դարու այն դժխեմ տարիներուն հետ։

Պաթում գացող մեր ուղեկիցները բաժնուեցան մեզմէ Մձխեթի մօտ։ Մենք մեր ճամբան շարունակեցինք հետիոտն։ Մձխեթ կը կրէ վրաց ժողովուրդի հիմնադրի առասպելական անունը, որ, ըստ վրացական աւանդութեան, Հայկ Նահապետի եղբայրն էր Թորգոմի ճետերէն։

Մայր եկեղեցին ներս, հայկական ոճով կառուցուած, ինչպէս Վրաստանի բոլոր եկեղեցիները։

Եկեղեցւոյ մուտքին, դրան աջ եւ ահեակ կողմերուն կան երկու գերեզման․ վրաց վերջին արքայական ամոլին շիրիմներն են ասոնք․ Թագաւորը վերջին Բագրատունին է, արքայական թագ կրող։

Առաւօտ էր դեռ, մօտեցեր էինք Թիֆլիսի։

Բնանկարը միշտ գեղեցիկ էր եւ յանկուցիչ։ Միտքս կ'օրօրէին դարերու պատկերները, Արգոնաւորդներու անցքը Վոսփորէն, Թուապսէէն մինչեւ այս բլուրները անոնց ելքը, Մեդէայի ողբերգը։ Մեծն Տիգրան Հայկական Բարձրաւանդակին Կայսրը... Մամիկոնեաններու դուստր Շուշանիկը, որ Տարօնէն Ցուրտաւ կու գար, մարտիրոսի պսակ ստանալու... Թուրքերը, գերմանացիք որ Պաքուի դռներն էին հասեր... Եւ ահա մենք որ անորոշ ապագայի ճամբուն վրայ կը թափառէինք...։

Այրարատ վեհապանծ է եւ ոչ մէկ բարձունք ունի այդ լայնանիստ կողերը, որոնք ներդաշնակ թովչութեամբ կը սահին ամպածրար Մասիսէն դէպի վար, անապատի երանգաւորութեամբ, այսինքն՝ հիմունքը հողին՝ որ ծնունդ է տուած հայոց ազգին։ Չկայ ուրիշ բարձունք մը, այսպիսի կատարելութիւն ուրուագծող լանջքով։ Սակայն բոլոր բարձունքները առինքնութիւն մը ունին, ինչպէս Ալպեան լեռները, որոնց կողերը դեռ չեն հարթուած․ հարիւր հազարամեակներ անցնելու են Մոն Պլանի անկիւնները յղկելու եւ զայն սեղմող շրջակայ կատարներէն ազատելու համար։ Կազբէկ, իր վեց հազարի հասնող մեթր բարձրութեամբ, վիթխարի ադամանդի մը նման կը փայլէր մութին մէջ, երբ զայն վերջին անգամ մըն ալ տեսայ Դարիալի կիրճին վրայ իր շղերը տարածած։

Կազբէկ... Չունի ան Մասիսի վեհութիւնը՝ ձեւի կատարելութեան կողմէ, բայց շլացուցիչ է անոր ղօհարազարդ գեղեցկութիւնը։

Թիֆլիս հասնելով բաժնուեցանք, գացի իմ սենեակս, Տիկին Ռ․ Զարդարեանի տունը։ Հետեւեալ առտու իր բնակարանը ժամադրութիւն տուած էր ինք՝ Ժիրայրը։ Երբ գացի մեկնած էր, թողած էր տունը եւ գացած՝ Երեւան։

Կամաւորական օրերէն բարեկամներու հանդիպեցայ, Ազատ Վշտունի բանաստեղծն ու Կարօ Համտիլեանը, որ ատենօք Կարին մեկնած էր որբանոցներու գործով, յետոյ որբերը հաւաքած ու թափառած էր, քանի ետ կը քաշուէին հայերը։ Ի վերջոյ Ալեքսանդրապոլի անկման ատեն բարձրացեր էին Լոռի...։ Ինծի հանդիպելուն պատմեց թէ Թիֆլիս Օրթաջալայի կողմերը հաստատուած է որբերուն հետ․ գացինք եւ այցելեցի որբանոցը։

Սովորութիւն ըրի երեկոները իրեն հանդիպիլ․ կու գար նաեւ Ազատ եւ միասնաբար կը խօսակցէինք։

Առտու մը Թորոսին հանդիպեցայ։ Հարցուց թէ ի՞նչ կ'ընէի, ինչո՞վ կը զբաղէի։

Պատմեցի նիւթական դժուար կացութիւնս։

Թորոս վարանումով հարցուց թէ պիտի յօժարէի՞ իրեն գործակցիլ, շուկան հին ապրանքներ վաճառելու համար...։

Համաձայնեցայ։

Քիչ մը զարմացայ... Չէ՞ որ մտաւոր աշխատանքի լծուած կը ճանչնար զիս։

Հետեւեալ օրը տարաւ զիս շուկայ, ուր սեղանի մը վրայ շարած էր ծորակներու հաւաքածոյ մը, խարտոցներ, ունելիներ եւայլն, եւ զիս կեցուց այդ սեղանին գլուխը, այդ այլազան ապրանքներուն գիները թուելով։

Թորոսի մեկնելէն ետք յաճախորդներ սկսան ներկայանալ, բայց քիչ էր գնողներուն թիւը։

Շուրջս նկարագեղ էր տեսարանը։ Գրեթէ բոլոր վաճառորդները հայեր էին, Հաւլաբարի կինտօներ... Հայերէն էին բոլոր բացագանչութիւնները, գնումի հրաւէրները։ Պտղավաճառները իրենց միրգերը կը գովաբանէին, ծիրաններու հիւթեղ եւ ախորժահամ տեսքը, դեղձերու խոշորութիւնը կը ծանուցուէր։

Խաղողի եղանակն էր․ Յուլիսէն կը սկսէր հասուննալ խաղողը։

Ժխորին մէջ կը լսուէր կինտօներուն աղաղակը․

– Հա՛պպա խաղողը... Վի՛ կալէֆ խաղողը...։

Օր մը Կարօյին այցելելուս՝ զինք գտայ անկողինը ջերմով... Կրիփի համաճարակը սկսած էր․ 1918–ի սոսկալի համաճարակը որ միլլիոնաւոր կեանք հնձեց հին ցամաքամասին վրայ Եւրոպայի եւ Ասիոյ մէջ։

Բարեկամս անօգնական չէի կրնար թողուլ․ մնացի իր մօտ զինք խընամելով բայց երբ ան անկողնէն ելաւ... ես մտայ մահճակալ ջերմով։

Սպանիական Կրիփ յորջորջուած համաճարակը շատ կը նմանէր մախտարաժամ կոչուած ահռելի հիւանդութեան... Իմս ութ–տասը օրէն փոխուեցաւ թիֆոյի, աղիքներս քայքայուեցան... Կարօ բժիշկ բերաւ եւ բժիշկը յանձնարարեց զիս հիւանդանոց փոխադրել, մէկ կողմէ՝ դարմանելու յարմարութեան եւ մանաւանդ վարակումէ խուսափելու համար։

Տիկին Բրուտեան, որ նոյնպէս դարձած էր Թիֆլիս, եկաւ օր մը եւ Համտիլեանին հետ զիս տարին Բէհբութեան փողոցի այն զինուորական հիւանդանոցը, որ բացուած էր մեր Հայաստանի Ապահովութեան Խորհուրդին կողմէ։

Հոն բժշկապետն էր Մկրտչեան, որ զիս լաւ խնամեց։ Վայելեցի նաեւ հոգածութիւնը Ռամկավար Կուսակցութեան վարչական անդամ Հայկազի, պոլսեցի հայ մը որ տասնեակ տարիներէ ի վեր Կովկաս կ'ապրէր, «Մշակ»ի վարիչն էր եւ խմբագրական քարտուղարութիւնը ստանձներ էր Համբարձում Առաքելեանի սպաննուելէն ետք։

Զիս դրած էին խեղանդամներու սրահը․ երբ ապաքինիլ սկսայ, շատ

նիհարցած էի, զարմանալի է որ սիրտս տոկացեր էր վարակուելէ ետք երկու ծանր հիւանդութիւններէ։ Սակայն ամէն գիշեր քրտինքով ողողուած էի, եւ իմ վաղեմի ցնցղատապս զիս կը տանջէր, թոքերս ցնցելով կատաղօրէն։

Պատերազմի զոհ խեղանդամներու մէջ ըլլալս զիս կը համակէր անոնց ցաւերուն, վիշտին, յուսահատութեան ապրումով։ Կային թեթեւ վիրաւորներ, ոտքէն քանի մը մատ կտրուած կամ ներքնահատ... Ասոնք վերագտած էին զուարթ ապրումի ճամբան։ Կային թեւերէն մին վիրահատուած երիտասարդներ. երկու թեւերէն զրկուածներ, մէկ ոտքը կտրուած մինչեւ ծունկը, մինչեւ ազդրը... մէկ ոտքը, աջ սրունքը եւ ազդրը վիրահատ եղած երիտասարդի մը ձախ թեւն ալ կտրուած էր։ Լռակեաց կը մնար անկիւն մը քաշուած մահիճին մէջ. չէր մասնակցեր ընկերներուն խօսակցութեան, բարեկամ չունէր, չէր պատասխաներ եթէ խօսք ուղղէի իրեն. յուսահատութեան տապալած արձան մըն էր։

Ղարաբաղցի պատանի մը կար, սրունքը կտրեր էին մինչեւ կրանը, եւ անթացուպ մը հայթայթեր էին որ կարենայ քալել։

Օր մը հարցուցի իրեն, թէ չէ՞ր փափաքեր իր գիւղը վերադառնալ։

Տխրօրէն ժպտեցաւ։

Գիւղը նշանած ունէր։ Եւ որոշեր էր չվերադառնալ. մեկնած ատենը բարեձեւ, հուժկու պատանի մըն էր, իսկ այժմ...

— Որ ոտը չունեմ...

Այսպէս յուսահատ հառաչ մը արձակեց ու գլուխը խոնարհած հեռացաւ մօտէս։

Կար թեւէն թեթեւ վիրաւոր երիտասարդ մը, համբաւաւոր չորրորդ Պոլկէն, որ Ըլըճայի սարսափելի իրիկունը կրակ բացին Անդրանիկի վրայ։

Հարցուցի այս տղուն թէ ի՞նչպէս կրցած էին հրազէն արձակել Ժողովրդական Դիւցազնին վրայ։

Կարմրեցաւ եւ պահ մը լեզուն կապուած մնաց։

Սրահին մէջ բոլոր տղոց ակնարկները իրեն յառեր էին։

— Ինգլիկենտների բրոբականտով, պէտք էր քաշուիլ մինչեւ Կարս, ճակատը նեղացնել, — կակազեց վերջապէս։

Ղարաբաղցիները մեծամասնութիւն էին սրահին մէջ։ Մահճակից ունէի երիտասարդ մը, որ ինծի կը նկարագրէր իր զինուորական կեանքը Ռուսիոյ խորերը գիւղի մը մէջ, ուր հանդիպած էր Ղարաբաղի աւանդական բարքերուն հակոտնեայ կենցաղական պայմաններու։

Կար նոյնպէս գեղջկական ծագումով, բայց քաղաքը կրթութիւն առած ինտելիկենտը որ ինծի կը պատմէր դաշնակցականներու գործած աւերները հայ գիւղերու երիտասարդութեան մէջ, զանոնք իրարու դէմ գրգռելով, զիրար սպաննելու մղելով։

Ունէինք Երեւանցի մանկամարդ հիւանդապահուհի մը։ Երեկոները ճաշէն ետք կու գար անկողնոյս վրայ կը նստէր եւ կը խօսակցէր իմ մահճակալիս քովի անկողինը գրաւող երիտասարդ Ղարաբաղցիին հետ։ Շատ խնամոտ, ազնիւ եւ բարեմոյն աղջիկ էր։ Կար նաեւ ռուս հիւանդապահուհի

մը, խարտեաշ վարսերով, կապտաչեայ, թարմադեղ, որ նոր հասեր էր աշխատանքի լծուելու մեր հիւանդանոցը։ Անոր մեր սրահը մուտք գործած ատեն, իմ խեղանդամ բարեկամներս խաղի համար զիս ներկայացուցին իրեն որպէս օտարական մը, որ բառ մը ռուսերէն չէր գիտեր եւ միայն Ֆրանսերէն կը խօսէր։

Աղջիկը այս լսելով չափազանց հետաքրքրութիւն ցոյց տուաւ եւ տղոցմէ մին թարգման ընելով, զիս իրեն հետ ճաշելու հրաւիրեց։

Ընդունեցի սիրով. բայց ստիպուած եղայ մնջախաղով արտայայտուիլ ճաշին բովանդակ տեւողութեան։

Այդ օրերուն է որ մենշեւիկները եւ դաշնակցականները պատերազմ հրապարակեցին երկու եղբայր ժողովուրդներու, հայերու եւ վրացիներու միջեւ։

Ապաքինումի ճամբուն մէջ էի, կրնայի դուրս ելլել։ Եւ սակայն հագուստ չունէի։ Ղարաբաղցի ընկերս իր զինուորական նոր հագուստները փոխ կու տար ինծի, ինչպէս նաեւ անթացուպերը — որովհետեւ տկարացած էի — եւ այսպէս կրնայի քալել դուրսերը։ Օր մը Փոխարքային նախկին պալատին մօտ շարուած հայերու խումբ մը տեսայ. ասոնք ձերբակալուածներ էին, որոնց միջեւ նշմարեցի Յովհաննէս Ամատունին։

Իրիկուն մը թէյարանի մը մէջ թէյս խմեր էի եւ պիտի մեկնէի, երբ դուռը բացուեցաւ եւ երեք մանուկներ ներս մտան եւ քով քովի շարուեցան դրան մուտքին ձախ կողմը գտնուող հաշուեսեղանին առաջ, որուն վրայ շարուած էին երփներանգ շաքարներով լի ապակեայ ամաններ։

Տղոց էն մեծը եօթը տարեկան ըլլալ կը թուէր, միւս երկուքը հազիւ երեք-չորս տարու ըլլային։ Հագուստներէն, զունատ դէմքերէն, իրարու կծկուած մնալու վեհերոտ ձեւէն յայտնի էր, որ այս երախաները հայ էին։ Թիֆլիսէն հեռու երկաթուղագծին երկայնքին հաստատուած հայ փախստականներու կայանէ մը ելած ըլլալու էին այս մանուկները։ Մեծ եղբայրը շապիկին վրայի դրպանէն խնամով հանեց քանի մը կոպեկներ, եւ հաշուեսեղանին ետեւ կեցող եւ զիրենք զննող խանութպանին երկարեց զանոնք։ Մարդը առաւ կոպեկները, համրեց եւ տղուն նայեցաւ հարցական ակնարկով։

Մանուկը իր փոքրիկ մատը երկարեց եւ ցոյց տուաւ ամաններէն մէկուն մէջի կարմիր, կանաչ, դեղին ու կապոյտ շաքարները։

Մարդը կոպեկները ետ տուաւ, ելաւ իր հաշուեսեղանին ետեւէն, մօտեցաւ եւ յանկարծական կոպիտ շարժումով մը տղաքը քշեց դռնէն դուրս։

Ես կրեցի այդ իրիկունը, այդ պահուն կեանքիս էն դառնաղէտ ըստորնացումը, որովհետեւ գրպանս պարապ էր... եւ չկրցայ օգնել հայ մանուկներուն։

Դուրս ելայ եւ մութին մէջ քալեցի, արտասուելով. մտայ Հիւանդանոցին դռնէն ներս, հեկեկալով անզօրութեանս զգացումէն։

⁂

Այլեւս զուրս ելլել հրաժարեցայ...։

Ամէն օր հիւանդանոցի խոհանոցէն կը պատրաստուէր Վրաստանի բերքը եղող սեւ կամ կարմիր լուբիան, որ մեզի կը տրուէր, ընկերացած ծեծուած ու տափակ զոյգ մը ճէօփթէով։ Պաքու եղած ատենս զինուորական խոհանոցէն կը հայթայթուէր կաղամբի կերակուր մը, ռուսական խոհանոցի առօրեան եւ հիմա լուբիա։

Իրիկուն մը, երբ սովորականին պէս անկողնիս մէջ նստեր էի եւ հիւանդապահուհին ծածկոցիս ծայրը գլուած էր եւ կը խօսակցէինք, յանկարծ սրտիս զարկերը զգացուեցան եւ սկսայ խեղդուիլ։ Օրիորդը դէմքիս այլայլումներէն զգաց թէ անսովոր բան մը կը պատահէր, տեղէն ցատկեց եւ սկսաւ սիրտս շփել. զարկը վերսկսաւ, շատ դանդաղ. սենեակները մաքրող կինը եկաւ օգնել օրիորդին, երկուքը միասին ջանացին օդ տալ ինծի, սակայն տագնապը տեւեց կէս ժամու չափ, որմէ ետք յուշազուրկ մնացի։

Հետեւեալ առտուն, տագնապալի գիշերէ մը ետք, չափազանց տկարացած էի։ Տոքթ. Մինասեան եկաւ եւ զիս փոխադրեց առանձին սենեակ մը։ Երեք օր ետք իմացայ որ հիւանդապահուհին եւ սենեկապանուհին նոյնպէս ծանրապէս հիւանդացած էին ջերմով...։ Շաբաթ մը անցած լսեցի ինչ որ պատահած էր նախորդ գիշերը։ Հիւանդապահուհիին սենեակը կից էր վիրաբուժութեան սենեակին, որմէ հաղորդակցութեան դուռով մը բաժնուած էր։ Առտուն երբ ննջասենեակը բացած էին, խեղճ աղջիկը գտած էին մեռած իր անկողնին մէջ...։ Գիշերը, տենդին ազդեցութեան տակ, գացեր վիրաբուժութեան սենեակէն նշդրակ մը առեր եւ կոկորդը կտրեր էր։

Առաւօտ մը Տոքթ. Մինասեան, իր օգնականներու թափօրով սենեակս մտաւ։ Նախորդ իրիկունը սոսկալի գիշեր մը անցուցեր էի։ Տենդը երկրորդ անգամ եկեր էր, աւելի ծանրակշիռ քան առաջինը... ազօտ գիտակցութիւնն ունէի սակայն թէ կենացս վախճանին չեմ հասած. տեսայ սքանչելի լոյս մը, որ հոգիս կը պարուրէր... Երբ կրկին գիտակցութիւնս գտայ՝ անկողնէն սահած ինկած էի գետինը։ Զուարթօրէն ընդունեցի բժիշկը։ Մինասեան մօտեցաւ եւ բանալով վերմակը շապիկս վեր առաւ. խումբը հաւաքաբար ընկրկեցաւ. ամենուն դէմքին վրայ սարսափը դրոշմուած էր. նշմարեր էին փորիս վրայ կարմիր բիծեր... Վարակուած էի բծաւոր տիֆէ։

Բժշկապետը այս հաստատումէն ետք չէր կրնար պահել զիս խեղանդամներու հիւանդանոցին մէջ։ Պէտք էր զիս փոխադրել այդ հիւանդութեան յատուկ լազարեթը։

Այդ ամբողջ օրը մնացի առանձին. ոչ ոք մտաւ սենեակս։ Իրիկուան մօտ՝ քանի մը հիւանդապահներ ներս մտան պատգարակով մը... զիս անոր վրայ տարածեցին ու դուրս հանեցին։ Զգացի թէ փողոցն էինք, ճամբան բաւական երկար տեւեց. հասանք ընդարձակ վրանի մը նախադաւիթը եւ զիս նստարանի մը վրայ դրին. ուժէ զուրկ էի։ Վրացի մը, զոր ենթադրեցի թէ բժիշկն էր, հարեւանցի քննութեան մը ենթարկեց զիս, որմէ ետք տարին սրահէ մը ներս մտցուցին։ Գետինը ծեծուած հող էր, առաս-

տաղը՝ վրանին պաստառը. դէմ դիմաց կային շարուած չորս-հինգ հարիւր մահճակալներ, որոնց մէջ տարածուած մարդկային էակներ կ'ոռնային, կը խանչէին կամ կ'ողեվարէին։ Զիս դրին մահիճի մը մէջ. երկու կողմիս անկողինները մահամերձներ կային, հոգեվարքի բռնուած, դիմացս մահուան տագնապի մատնուած ռուս ծերուկ մըն էր, որ իր վերմակը կը հաւաքէր, յետոյ կը թողուր, կրկնելով այս ջղաձիգ շարժումը ամբողջ գիշերը մինչեւ որ անշարժանայ ինք մահուան խաղաղութեան մէջ։

Հետեւեալ առտուն արթնցայ նոյն գեհենական աղմուկին մէջ։ Չորս հարիւր յիսուն հիւանդներուն կէսը թիֆիւսէ, իսկ միւս կէսն ալ ջերմախտէ հոնդացողներ էին. անոնց գրեթէ կէսը խենթեցած էին. անոնք է որ կատաղի աղաղակներ եւ սոսկալի լուտանքներ կ'արձակէին հիւանդապահուհիներուն դէմ, որոնք անտարբեր կը մնային եւ ի հարկէ հիւանդի մը կոչը խենթի մը կանչէն չկրնալով զանազանել, ոչ մէկ խնդրանքի կը պատասխանէին։ Առաւօտները, եռացած ջուր կը բաժնուէր... բայց իսկապէս եռացող եւ ոչ թէ պաղած։ Հետեւաբար, անոնք միայն կը ստանային՝ որոնք ունէին պարապ շիշ մը, որուն մէջ ջեռուցիկ ջուրը կը լեցնէր բաշխիչը... Ես զուրկ ըլլալով շիշէ, ծարաւէ տանջուելու դատապարտեալ էի...։

Առտու մը վրանին պատուհաններէն մէկուն վրայ ուրուագծուիլը տեսայ ծանօթ դէմքի մը. Կարապետ Հիւսիսեանն էր, որ իմ մահիճս նշմարեր էր եւ ձեռքի նշաններով կը ջանար ուշադրութիւնս գրաւել։

Ուրախութեան շարժում մը ըրի. հասկցաւ որ զինք տեսած եմ։ Անհետացաւ պատուհանէն եւ քիչ ետք հիւանդապահուհի մը եկաւ ինծի ըսելու թէ բարեկամս եկած է եւ կը հարցնէ թէ ինչի՞ պէտք ունիմ։

– Պարապ շիշի մը, պատասխանեցի պաղատողական շեշտով մը։

Աղջիկը ժպտեցաւ. հասկցած էր եւ պիտի կրնար հասկցնել Հիւսիսեանին։

Ժամ մը ետք Հիւսիսեան վերադարձաւ. մէկ լիտրանոց շիշ մը եւ խոշոր թուղթէ տոպրակ մը լեցուն նարինջ բերած էր եւ աղջկան յանձնած։ Ըսեր էր նաեւ թէ ամէն օր պիտի հանդիպէր եւ լուր ստանար ինծմէ։

Կարապետ Հիւսիսեան իմ մօրեղբօրս տիկնոջ զարմիկն էր, Շապին Գարահիսարցի, հետեւաբար Անդրանիկի հայրենակից։

Երբ արձակմանս օրը եկաւ, Հիւսիսեան զիս տարաւ իմ հիւանդանոցս, որ այլեւս միակ բնակարանս էր...։ Կրկին խեղանդամներու սրահին մէջ մահճակալ մը գրաւեցի։ Չափազանց թոյլ էի, սրունքներուս դնդերները հալած էին եւ հազիւ կրնայի շարժիլ անթացուպերով, չէի կրնար նստիլ։ Տենդիս տեւողութեան բերանս մաքրելը զանց ըրեր էին, հետեւաբար, բոլոր ատամներս կը ցաւէին, լինտերս բոլորովին ճերմկած էին եւ ցաւը այնքան բուռն էր, որ երեք օր ու գիշեր գլուխս բարձին մէջ թաղուած անշարժ մնացի։ Հիւանդապահ Ղարաբաղցի տղան կապեց կզակիս պաղ ջուրի մէջ թաթխուած լաթ մը, զոր կը նորոգէր յաճախ, երբ գաղջ կը դառնար եւ այսպէս ցաւը կը մեղմանար. լինտերու հիւանդութենէն ատամներս թափիլ սկսան եւ մազերս՝ նօսրանալ։

Նոյեմբերի սկիզբը իմացանք Գերմանիոյ անձնատուութիւնը եւ զի-

նադադարի կնքումը։ Թուրքերը արդէն պարտուած էին եւ Մունտրոսի զինադադարը կնքած էին Անգլիոյ հետ։ Ինչ որ յուսալքիչ էր մեզի համար, Անգլիացիք 1914-ի ռուսեւթուրք սահմանագլուխը քաշուիլ պարտադրեր էին օսմանցիները, մինչ արաբական հողամասերը եւ Պաղեստինը կը մնային Դաշնակիցներուն ձեռքը. եթէ Հայաստանը ազատագրել խոստացուած էր, ինչո՞ւ զայն Թուրքերուն ձեռքը կը ձգէին...։

Եւ ահա օր մը դուրս ելայ անթացուպերով...։

ԺԲ) ԱՐՀԱՒԻՐՔԸ ԿԸ ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒԻ

Դուրսը նոր Թիֆլիս մը...

Ինծի պատմեր էին, որ անգլիացիները փոխարինած էին գերմանացիներուն։

Կալավինսկիի վրայ տեսայ անոնց պաշտօնատուններէն մին, ուր խափշիկ զինուոր մը հերթապահութիւն կ'ընէր։ Վրացին առաջին անգամն էր որ սպիտակէ տարբեր գոյնով մարդոց գոյութիւնը կը հաստատէր անձամբ։

Բայց ինչ որ ահռելի էր, հայոց վիճակն էր։ Թիֆլիսէն հեռու հայ գաղթակայանին մէջ տասնեակ հազարներով կը զոհուէին համաճարակին։ Երեւանեան հրապարակի աջէն՝ Կալավինսկիի զուգահեռական ուղիէն, որ դէպի կայարանի թաղերը տանող ճամբան էր Կուրի կամուրջէն անդին, կը յառաջանայի. գիշեր էր։ Մայթին մօտ, փողոցին վրայ ինկած տղեկի մը մարմինը տեսայ. ծռեցայ եւ վերցուցի... ողջ էր, բայց քաղցէն հալած։ Հայ մանուկ մը միայն կրնար ըլլալ, անշուշտ մահացու վայրէն փախած էր, ծնողքը կորսնցնելով։ Գրկեցի եւ սկսայ քալել մայթին վրայէն. մանուկը անզօր կը թուէր շարժում ընելու։ Անցորդները կը հրմշտկէին զիս անտարբեր, եւ շտապով կ'անցնէին։ Դէմէս եկողներէն մին, որ թեւին տակ նկանակ մը ունէր, կանգ առաւ, արագ ակնարկ մը նետեց գրկիս մանուկին եւ հացէն խոշոր չերտ մը փրցնելով անոր ձեռքը դրաւ։ Երեխան ամբողջ ուժով բռնեց հացը եւ զայն սեղմած պահեց փոքրիկ ձեռքին մէջ, բայց բերնին չտարաւ։

Հասանք հիւանդանոցս։ Վեր ելայ եւ գացի հերթապահ հիւանդապահուհիին սենեակը եւ տղան ցոյց տուի։ Գրկէս առաւ զայն ու հեռաձայնեց մանկանց հիւանդանոցը, ուրկէ յանձնարարեցին իրենց տանիլ մանուկը։ Կրկին դիրկս առի եւ տարի հոն, ուր հիւանդապահուհի մը ընդունեց մեզ։

— Անունը ի՞նչ է, հարցուց։

Շփոթած մնացի։

— Մայթին եզերքը ուժաթափ ինկած էր. վերցուցի, անունը չեմ գիտեր...։

— Դո՛ւն ես անոր ազատիչը. քեզի վայել է անուն մը տալ անոր։

— Կարելի է իրեն հարցնել, գուցէ գիտէ եւ յայտնէ։

— Չեմ կարծում, ըսաւ աղջիկը, վստահ շեշտով մը, սովոր եմ այսպիսի պարագաներու։

Արդարեւ տղեկը, որ հազիւ երեք տարեկան կը թուէր, համր էր եւ անտարբեր մեր խօսակցութեան։

— Ազատ Հայկազն, արտասանեցի, մանուկը գրկէս վար դնելով անկողնին վրայ։

— Եկ, Ազատ Ջանիկս, ըսաւ աղջիկը, իր գրկին մէջ առնելով տղեկը։ Եւ ինծի դառնալով յարեց.

— Քո որդին երկար օրերից հետէ քաղցած մնացել է. տես հացը ամուր սեղմում է, բայց չի ուտում. առ այժմս մի քանի դդալ թէյ կը տամ շրթներին. հարկ է վարժեցնել... զգոյշ վերաբերուել եւ փոքր առ փոքր սովորեցնել կերակրի։

* * *

Իրիկուն մը, Աւետիս Թերզիպաշեանի այցելութիւնը ընդունեցի։ Եկեր էր իմացնել, թէ Վ. Փափազեանի հետ Փարիզ կ'երթար Ազգային Պատուիրակութեան հրաւիրած համագումարին։

Հայկազ, որ միշտ կ'այցելէր ինծի, գինի կը բերէր, եւ պտուղ ու չամիչ՝ Լազարէթ փոխադրուելէս ի վեր աներեւոյթ եղեր էր. յետոյ լսեցի որ զոհ գացած էր թիֆուսի։

Օր մը ինծի տեսնելու եկան Հրանդ Գալիկեան եւ Հմայեակ Մանուկեան։ Այս վերջինը ինծի հարցուց թէ Պոլիս վերադառնալու մասին չե՞մ խորհիր։

— Անշուշտ։ Բայց ի՞նչպէս, առանց կոպեկի ճամբորդել։

— Անպատճառ պէտք է գնաս եւ պատմես բոլորը ինչ որ տեսանք։ Պէտք է որ Կովկասէ դուրս գտնուող բոլոր հայերը տեղեկանան, թէ ինչ տեղի ունեցաւ այստեղ։

Եւ Գալիկեանի դառնալով յարեց.

— Արեւմտահայ Խորհուրդի կողմէ պէտք է տրամադրել Թիւթիւնճեանի ճանապարհածախքը։

— Ժիրայրը Թիֆլիս է. անոր ալ ստորագրութիւնը կ'առնենք եւ կը կարգադրենք։ Քու ստորագրութիւնդ տրամադի՞ր ես տալ։

— Ի հարկէ, քանի որ ես եմ թելադրողը։

Հետեւեալ օրը երեքը միասին հաւաքուած էին սրճարանը. Գալիկեան ինծի յանձնեց 600 ռուբլի ճանապարհածախքի համար։ Մանուկեան զիս անկիւն մը տարաւ եւ կրկնեց իր յանձնարարութիւնը.

— Կը կատարես խոստումդ. պիտի պատմես բոլորը, բոլորը, մեր կովկասեան շէֆերուն կործանարար ընթացքը։ Դուն գիտես, դուն տեսար, անկաշառ մնացիր. քեզ կրնամ վստահիլ։ Երջանիկ եմ որ դուրս պիտի ելլես այս դժոխքէն, ուր մենք դատապարտուած ենք մնալ եւ տառապիլ։

Մանուկեանի հետ վերջին հանդիպումս էր այդ։ Հրաժեշտ տուինք իրարու, մեկնեցաւ Երեւան եւ հոն զոհ գնաց համաճարակի, Կապուտիկեանի պէս, որ կը վախճանէր այդ տարին իսկ, առանց տեսնելու իր տաղանդաւոր աղջկան ծնունդը։ Անյողդողդ դաշնակցականներ էին, ինչպէս էր պարագան բոլոր Վանեցի կուսակցականներուն, մնալ՝ փարած իրենց համոզումներուն, որքան հաւատարիմ իրենց Վասպուրականին։

Փետրուարին էր որ Պոլսէն ելեր էի եւ այն Փետրուարը 1915-ին էր։ 1918-ի ահաւոր տարին անցեր էր․ մեր բոլոր երազները, յոյսերը, պատրանքները մենք մեր ձեռքերով կործաներ էինք։ Կարօ Համտիլեանին, Յովհաննէս Ամատունիին հետ միասին անցուցինք Դեկտեմբեր 31-ի գիշերը։ Կարօ որոշեր էր գալ Պոլիս եւ հոնկէ երթալ Աֆիոն Գարահիսար, փնտռելու համար իր ընտանիքին անդամները․ իմացած էր որ մայրը եւ քոյրերը ողջ էին։ Հանդիպեցայ Տ․ Եղիշէ Պարսամեանի, Մշոյ Առաջն․ Փոխանորդ գլնակիր քահանային՝ որ Պոլիս պիտի երթար, նոյնպէս Վանի դատական քննիչ եւ ապրիլեան կռիւներուն ատեն հայոց ոստիկանական եւ դատական գործերու վարիչ Կարապետ Այճեանի, որ Պոլիս պիտի դառնար։ Այս խումբը Թիֆլիս հաւաքուեր էր եւ բոլորս միասին պիտի ուղեւորուէինք։

Իսկ ի՞նչ կը պատահէր Երեւանի մէջ։

Ազգային Խորհուրդը եւ իր ընտրած Մինիստրների խորհուրդը, այսինքն կառավարութիւնը, Երեւանի մէջ յարմար վայր ըլլալով՝ միայն ռուսական կիմնազիայի շէնքը դրած էին խորհրդարանի համար։ Իրենք կը պահէին Թիֆլիսի իրենց բնակարանները, ուր կը մնային ընտանեօք եւ կ՚երթային Երեւան, ժողովներու եւ կառավարական գործերու համար։ Արդէն ռուսահայութիւնը երբեք լուրջ նկատած չէր «անկախություն»ը եւ չէր հաւատար ստուգապէս, որ իրաւ խզուած էր Ռուսաստանէն։ Տարի մը ետք, 1919 Մայիս 28-ին, Խատիսեան երբ կը յայտարարէր միացեալ եւ անկախ Հայաստանի Հանրապետություն, այս աքթին որպէս դրդապատճառ Խորհուրդի բեմէն յայտարարելով թէ այդ միակ միջոցն է, ռուսահայ ժողովուրդը Ռուսաստանէ բաժնուած ըլլալու իրականութեան համոզելու։

Իսկ հայկական դարձած էին այժմ Երեւանէն հարաւ մինչեւ 1914-ի սահմանը տարածուող հողերը, ըստ անգլեւթուրք Մունտրոսի զինադադարին։ Հետեւաբար, Կարս եւ Օլթի ձգուած էին հայոց, եւ Պաթում՝ Վրաստանի։ Հայ-վրացական եղբայրասպան պատերազմէն ի վեր Հայաստան սովի ենթարկուած էր։ Ամերիկեան Նիըր Իսթ Ռըլիֆը Ամերիկայէն ալիւր կը բերէր հայոց անունով, բայց մթերքին կէսը կը թողուր Վրաստանի, մնացեալը սահմանագլուխէն անցընելու արտօնութիւն ձեռք բերելու համար։ Այս ալիւրն ալ արդէն դաշնակցականներու ձեռքը կ՚անցնէր, որ իրենց քմայքին համաձայն զայն կը բաժնէին իրենց համակիր խաւերուն։ Երեւանի ոստիկանապետ եղած էր Տէլի Ղազար կոչուած մավզերիստների պետը։ Մաւզերիստները երկիրը անիշխանութեան մատնած էին։ Երեւանի մէջ տէր էին փողոցին, մարդոց եւ անոնց գոյքին։ Գիշերները թէ ցերեկները մաւզերով կը շրջէին և ահաբեկման տակ կը պահէին բնակչութիւնը։ Յաճախ, կենկաթըրներու պէս վիրար կը սպաննէին գրօսավայրերու մէջ, ահ ու սարսափի ենթար-

կելով ժողովուրդը եւ կառավարութեան մարդիկը․․․։ Նախարարներու Խորհուրդը քանիցս փորձած էր Տէլի Ղազարը խրատել եւ կարգի բերել, բայց անօգուտ․ Տէլի Ղազար իր ճամբէն չէր շեղեր եւ կ՚արհամարհէր կառավարական հրահանգները։

Եւ որովհետեւ այս վիճակը Հ․ Յ․ Դաշնակցութեան վարկը ծանրօրէն կը հարուածէր, գործը յանձնուեցաւ դաշնակցական բիւրոյին։ Բիւրօն կանչելով Տէլի Ղազարը, խնդրեց անկէ կամովին հեռանալ Երեւանէն եւ մեկնիլ Ռուսաստան։ Դրամ խոստացան անոր եւ համաձայնութիւնը ստացան վերջապէս։

Տէլի Ղազար խոշոր, գրեթէ սաւանի ծաւալով ծանուցումներ փակցուց Երեւանի պատերուն վրայ, ուր կը յայտարարուէր թէ՝ Տէլի Ղազար մեկնելու է Երեւանէն, ուստի կը հրաւիրէ իր պահանջատէրները եւ բոլոր պարտատէրները ներկայանալ իր պաշտօնատեղին, իրենց պահանջքը ստանալու եւ պարտքը վճարելու համար։

Եւ տասնհինգ օր հետեւեալ տեսարանը կ՚անցնէր այդ «պաշտօնատեղւոյն» մէջ։

Տէլի Ղազար իր մօրուքը շոյելով բազմած է բարձերու վրայ։

Ներս կը մտնէ անձ մը, որ պահանջատէր է։

– Ի՞նչքան պարտ եմ քեզի։

– 6000 ռուբլի։

– Վստա՞հ ես այդքան։

– Աղնիւ խօսք, դու լաւ գիտես, աղբեր ջան։

– Լաւ, լաւ․․․ ստորագրիր մի ստացագիր, վեց հազար ռուբլու եւ յանձնիր ինձ ու գնա։

– Տէլի Ղազար․․․ հապա փո՛ղը․․․

– Ձէնդ․․․

Շեշտը կտրուկ է եւ խուլ սպառնալիքով լի։

Պարտապահանջը խոյս կու տայ։

Վերջապէս Տէլի Ղազար կը մեկնի Երեւանէն, բայց մաւզերիստները կը մնան հոն։

Եթէ Թիֆլիսի փողոցներուն մէջ անսովոր չէր որբեր հաւաքել, մանաւանդ ինծի նման թիֆիւսէ ապաքինած անձի մը համար, Երեւանի փողոցները նուազ եղերական երեւոյթ չէին ներկայացներ։ Համաճարակը ամէնուրեք ներկայ էր եւ մահացու։ Այս ողբերգական պայմաններուն մէջ է որ քաղաքը մաւզերիստներուն յանձնուած էր։ Իսկ թէ ինչպիսի՞ պայմաններու տակ Նախկին վարժապետները կառավարութիւն կը խաղային, կը բաւէ տեղեկանալու համար թղթատել արեւմտահայ դաշնակցականներու օրկան «Աշխատանք» թերթը, գաղափար մը կազմելու համար, չեմ յիշատակեր Ռամկավար պաշտօնաթերթ «Վան Տոսպ»ը կամ ռուսահայ ընկերվարական ընդդիմադիր մամուլը։ Երբ դաշնակցականներ հայ պոլշեւիկներու ապստամբութիւնը զսպեցին եւ Երեւանեան Հայաստանի կէսը Թուրքերուն կողմէ գրաւուելուն դուռը կը պատրաստուէր բացուիլ, երբ Ա․ Խատիսեան Պոլիս, Գահիրէ, Աղեքսանդրիա, Զմիւռնիա կը շրջէր, դրամ հա-

ռաքելով քեմալական Թուրքերու հետ պատերազմական գործողութեանց ձեռնարկելու համար, կարելի էր ենթադրել, թէ այն մարդիկը որոնք Կարինը, Կարսը, Ալեքսանդրապոլը, Ղարաքիլիսէն լքած էին թշնամիին, նոյն մարդիկն էին եւ նոյն ծառը պիտի տար նոյն պտուղը:

***

Փետրուարի մէջ օր մը, մեր խումբը Պաթումի շոգեկառքը նստաւ Թիֆլիսի կայարանէն եւ ճամբայ ելանք: Բաժնեակի մը մէջ միասին էինք Տէր Եղիշէ, Այճեան, Համտիլեան, Վազգէն Անդրէասեան, պատանին, Կարապետ Հիւսիսեան եւ մի քանի ուրիշներ: Տէր Եղիշէ դէմս նստած էր, Վազգէն՝ կողքիս: Ճամբայ ելլելու համար հագուստ հայթայթեր էր ինծ Թորոս բարեկամս, զինուորական ձեւի կտրուածքով եւ գոյնով հին բաճկոն մըն էր:

Կառախումբը բաւական ճամբայ կտրած էր, երբ նրբանցքին վերէն, միջին տարիքի մարդ մը մօտեցաւ մեզի, ժպտեցաւ եւ քովս պարապ մնացած տեղը նստաւ: Ան բոլորովին ածխուած էր, պեխ, մօրուք, գլուխ: Սեւ բաճկոն մը հագած էր եւ զիս ճանչնալու կերպով կը նայէր ինծի: Տէր Եղիշէն ալ զայն ճանչցած կը թուէր, եւ այդ ծանօթութիւնը իրեն հաճելի թըւած ըլլալու չէր, դէմքին թթուած արտայայտութենէն դատելով:

Մարդը ինծի դարձաւ եւ յարեց.

– Հերոս Անդրանիկի մտերիմներից չէ՞ք:

– Իսկ դու ո՞վ ես, – յարեցի քիչ մը անհամբեր:

– Այդքան փոխուե՞լ եմ ածխուելով, քրքջաց մարդը – Տէլի Ղազարն եմ:

Տէր Եղիշէ դէմէս սուր ակնարկ մը սեւեռեց ինծի եւ հաստատական կերպով աչքերը թարթեց:

– Ո՞ւր այսպէս, – հարցուցի:

– Նովորոսիսկ...

– Թուափսէ՞ն:

– Այո, քիչ ետք վար կ'իջնեմ: Դու Պաթո՞ւմ ես գնում:

– Այո՛:

Տէր Եղիշէ աչքերով հետեւեր էր Տէլի Ղազարի թիկունքէն մինչեւ նրբանցքին ծայրը, երբ կառաշարը կանգ էր առեր, ուր Երեւանի մավզերակրաց հարիւրապետը իջնելու էր Թուափսէի գիծը առնելու համար:

***

Հետեւեալ առտու Պաթումի մերձակայքը կը մօտենայինք:

Վազգէն պատանին իմ աջիս պատուհանին քով նստած, ակնարկը սեւեռած էր պատուհանէն դուրս եւ կը նայէր հեռուն:

Հետեւեցայ իր ակնարկին:

Հեռուն տարածուած էր ծովը:

Կապուտակ, արեւին ճառագայթներուն տակ երկնագոյնին խառնուող, անհորիզոն, անհուն ծովը:

Ծովը, զոր չէի տեսեր չորս տարիէ ի վեր:

Ծովը, զոր Վազգէն, Հայոց բարձրաւանդակին բարձրագոյն լեռներուն զաւակը, ահա կը տեսնէր առաջին անգամ:

Հարցուցի իր տպաւորութիւնը:

– Անհուն դաշտի մը կը նմանի հեռուէն, – պատասխանեց երազուն ժպտելով:

Կրկին տեսնելով ջուրը, որուն ափին ծնած էի, զգացի որ չորս տարի կարօտը ունեցեր եմ ծովուն: Հայաստանի մէջ միայն հայրենի հողին քաշողութենէն, մոռցեր էի այդ կարօտը:

Քանի կը մօտենայինք Պաթումին, կլիմային փոփոխութիւնը կը զգացուէր. Պաթումի մէջ արմաւենիներ կը բուսնէին, թէյի մշակութիւն կար, արդէն գարուն էր:

Իջանք պանդոկ մը, որուն սրճարանին մէջ հանդիպեցանք Պետրոս Տեփոյեանի եւ Ալպեկ Համբարեանի: Այս երկու բարեկամներէն առաջինը ազատական գործիչ եւ Համբարեան թէեւ Վանէն արմենական-ռամկավար մը, բայց ծնունդով Աֆիոն Գարահիսարցի էր:

Պաթումի մէջ հանդիպեցայ նոյնպէս դպրոցական դասընկերոջս՝ Համբարձում Թօփճեանին, որ Մխիթարեանց Քաղկեդոնի վարժարանը աւարտելէ ետք՝ Պոլսոյ պահեստի սպայից դպրոցը սերտելով պատերազմը ծագելուն բանակ մտած էր, իբրեւ դեր-տեղակալ:

***

Պաթում կը սպասուէր ամերիկեան փոխադրանաւ մը, որ ալիւր բեռցած էր՝ Հայոց բաշխուելու համար: Ամերիկացիները այն ատեն պատերազմ յայտարարած չէին օսմանեան տէրութեան, բայց մեծապէս ազդուած էին Հայոց ջարդերէն Թուրքերուն կողմէ եւ քրիստոնեայ ժողովուրդի մը մարտիրոսագրութեան դէպքերէն:

Այդ շոգենաւը վերջապէս եկաւ եւ սկսաւ իր բեռը պարպել: Միեւնոյն ատեն սկսաւ տեղատարափ անձրեւ մը իջնել, որ անդադար շարունակուեցաւ քառասուն օր ու քառասուն գիշեր: Փողոցները, պողոտաները վերածուեցան հեղեղներու, գետակներու: Սրճարանին մէկ անկիւնը նստած, մեր խումբը տոմինօ կամ սատրանճ կը խաղայինք անընդհատ: Ես շատ մըտահոգ էի: Ճամբու ծախքս կը հալէր եւ չէի գիտեր թէ, ի՞նչպէս պիտի կըրնայի Պոլիս երթալ: Վերջապէս անձրեւը դադրեցաւ, ամերիկեան նաւը խոստացաւ մեզ ձրի փոխադրել Պոլիս, պայմանով որ դաշնակից գրաւման ուժերը արտօնէին, երաշխաւորութեան մը վրայ, մեր Պոլիս մուտքը:

Դիմում ըրինք հայոց պատրիարքարանին, մեր անունները տալով։ Պիտի սպասէինք արտօնութեան։

Օր մը պաթումցի մեր բարեկամները զիս ծովեզերքի հանրային պարտէզը տարին եւ երբ հասանք ծովուն ափը, այն ատեն ինծի ըսին յանկարծ թիկունքս ծովուն դարձած քաղաքին նայիլ։ Ըրի այդպէս եւ զարմանքս մեծ եղաւ

Քաղաքին մէջտեղը կառուցուած ռուսական մեծ եկեղեցիին գմբէթը ոտքերուս հաւասար կ'երեւէր, եւ քաղաքը թաղուած էր ընդարձակ պարտէզին եզերքը...։

Որովհետեւ Պաթում ծովու մակերեսէն շատ ցած էր։

Իսկ հանրային պարտէզը հիանալի էր։

Արմաւենիները, զանազան ծառերը, թուփերը, պուրակները մեծ ճաշակով յարդարուած էին։ Ծովուն ափին աւազուտքը լայնարձակ երկարութեան վրայ կը տարածուէր հազարաւոր մեթրերով։ Հարիւրաւոր աթոռներ դետեղուած էին, դիտելու համար Սեւ ծովուն ալիքները։

Այդ ալիքները կախարդական ահեղութեամբ մը կը պայթէին, փոթորիկը չղթայազերծ ըլլալուն։ Դիտել այդ ահաւոր տեսիլը հանգստաւէտ կերպով պառկած երկար–աթոռի մը վրայ, անմոռանալի զգայնութիւն մըն է։

***

Դրամս հատած էր։

Պանդոկին ծախքերը սպառած էին ճամբու ծախքի համար Արեւմտեան Խորհուրդին կողմէ ինծի տրուած գումարը։

Զորս տարի անշահախնդիր նուիրմամբ ծառայելէ ետք ժողովուրդիս, ծննդավայր վերադարձիս միջոցը կը պակսէր ինծի։

Բայց ունէի վստահութիւնը դեռ, թէ Պոլիս հայրս կար եւ ապրուստի համար անկախ ըլլալու սփոփանքը։

Այս վիճակին մէջ էի, երբ առտու մը ինծի հանդիպեցաւ «Բորժոմ» փոխադրանաւին նաւապետը, որուն հօրեղբօրորդիս Դելեմաք հրահանգած էր ինծի վարկ բանալ եւ գոհացնել նիւթական կարիքներս։ Եւ պատահած էր որ կարգ մը դաշնակցականներ անոր մօտ իմ մասիս քսութիւններ ընելով, յաջողեր էին այս վարկը դադրեցնել։

Նաւապետը ինծի պատմեց այս եղելութիւնը՝ ներողութիւն խնդրելով, եւ ինծի յանձնեց հինգ թրքական լիրա։ Ահա այս դրամով է որ ես կը դառնայի Հայկական Արհաւիրքը բաժնելու ուխտի երթէս։

Թ. ՄԱՍ

ԶԻՆԱԴԱԴԱՐԷՆ ԼՕԶԱՆ

Ա) ՎԵՐԱԴԱՐՁ ՊՈԼԻՍ

Մարտ ամիսը լրանալու մօտ էր, երբ Պոլսէն արտօնութիւն եկաւ վերջապէս եւ մենք չոգենաւ բարձրացանք։

Ամերիկեան փոխադրանաւը մտնելէ առաջ հրաժեշտ տուի Պաթում մնացող բարեկամներուս, Պետրոս Տէփոյեանի, Տոքթ. Բէշիկեանի, Ազարեկ Համբարեանի, որոնք եկած էին նաւահանգիստը ինծի ողջերթ մաղթելու։

Փոխադրանաւը ճամբորդի խուցերէ զուրկ էր, հետեւաբար մեզ տրամադրեցին պարպուած եւ մաքրուած համարներէն մին, որ բաւական ընդարձակ էր, եւ անկողին ու բարձեր ունէր, վիշերուան հանդիստը ապահովելու համար։

Կարապետ Այճեան, մեր ճամբայ ելլելուն հետեւեալ օրը, ինծի յայտնելով իր Ազատ Որմնադիր ըլլալը, ըսաւ որ «եղբայր» մը գտած է յանձին փոխադրանաւուն երկրորդ նաւապետին, որ մեզ սիրալիր ընդունելութիւն մը ըրաւ, իր սենեակը եւ նաւը պտտցուց։

Այս փոխադրանաւը ընդունած էր նաեւ Պոլիս փոխադրել Անդրանիկի Հարուածող Զօրամասի տղոցմէն տասնըհինգ հոգի, արձակեալներ, որոնք Պաթում եկած էին Էջմիածնի մէջ Զօրապետէն բաժնուելէ ետք։

Ինչպէս յայտնի է, Անդրանիկ, Զինադադարէն ետք իր առաքելութիւնը լրացած համարելով, Զօրամասը առաջնորդած էր Էջմիածին, ուր Հայոց Կաթողիկոսին յանձնած էր զէնքերը։ Երեւան չմտաւ, դաշնակցական պետերու ընթացքը, կործանարար գործունէութիւնը իրաւամբ զարշեցուցած էին զինք։ Եւ անոնց հետ յարաբերութիւն ունենալ չէր փափաքեր։

Բայց իր զինուորները կ'երթային Երեւան. օր մը անոնցմէ մէկուն քսակը կողոպտելէ ետք մաւզերիստներ զայն կը նետեն բանտ։ Ասիկա իմանալուն Անդրանիկ իր զօրքը յառաջ կը վարէ մինչեւ Ախուրեանի կամուրջը եւ վերջնագիր կը յղէ կառավարութեան խնդրելով ազատ արձակել իր զինուորը եւ վերադարձնել դրամը. ապա թէ ոչ պիտի քալէ Երեւանի վրայ։

Կ՚արձակեն գինուորը, քանի կը վերադարձնեն եւ խնդիրը կը փակուի։

Այս տղոցմէն էին մեր նաւը ընդունողները։

Գիշերուան մութին, ամպամած երկինքով, շոգենաւը կանգ առաւ ծովուն բացը։ Նաւապետը մեզի լուր ղրկեց թէ խօսիլ կ՚ուզէ մեզի հետ։

Կամրջակը ելանք։

Նաւապետը հարցուց թէ մեր մէջ Սամսոնի ծանօթ ո՞վ կար։

Այճեան ծանօթ էր։

Չմոռնամ ըսել որ այս շոգենաւը Նիւ Եորքէն մեկնած էր եւ առաջին անգամ կը նաւարկէր դէպի Մերձաւոր Արեւելք։ Նաւապետը վարած էր նաւը, իր գործիքներուն շնորհիւ եւ ուղղակի հասած էր Պաթում։ Վերադարձին Սամսոն պիտի հանդիպէր գիշերով։ Գիտէր թէ Սամսոն նաւահանգիստ չունի եւ շոգենաւերը որոշ հեռաւորութեան վրայ ծովուն բացը կանգ առնելու են։ Արդ, կ՚ուզէր տեղեկանալ թէ՝ հասա՞ծ է Սամսոնի առաջ, անոր բացը խարիսխ նետելու համար։

Այճեան պատասխանեց թէ մութին մէջ եզերքի կողմէն քանի մը լոյսեր կը պլպլային, բայց չէր կրնար ըսել թէ Սամսո՞նն էր այդ կանթեղներուն գտնուած տեղը։

Սպասեցինք արշալոյսին. հաստատուեցաւ որ Սամսոնի առջին էինք. գործիքներու ճշդութիւնը անթերի էր։

Այճեանի հետ նստանք մակոյկ մը, ու մեզ տարաւ մինչեւ նաւամատոյց. դուրս ելանք եւ այցելեցինք տեղահանութենէ նոր վերադարձած հայ կիներու։ Անոնց դէմքէն ժպիտը մարեր էր. տակաւին չչմած երեւոյթ ունէին, ախրամած արտայայտութիւն։ Իրենց ընտանեկան տուները գըրաւուած էին Թուրքերէ, որոնք պարտութենէն սարսափած փախուստ տըւեր էին, եւ կիներ, պարզ կերպով իրենց դեռ կահաւորուած տուներէն ներս մտեր էին։

Չհարցուցինք իրենց քաշած տառապանքներուն մասին։ Անոնք ալ ակնարկութիւն չըրին։

— Թուրքերը ի՞նչպէս կը վարուին հիմա ձեզի հանդէպ։

— Պոլիս Համաձայնականներուն ձեռք անցնելէն եւ Թուրքիոյ պարտութենէն ետք, Էնվեր—Թալէաթ փաշաներու դուրս փախչելէն ի վեր Թուրքեր սարսափի տակ են, կը սպասեն իրենց պատիժը կրելու։ Մեզի հետ շատ անոյշ կ՚երթան, որպէս թէ իրենց բախտը մեր ձեռքն ըլլար։

Այճեան, ինչպէս յիշած եմ, Վանայ վիլայէթի դատական քննիչն էր։ Իր ասպարէզին վարժութիւնը տիրել սկսած էր իր վրան, գտնուելով օսմանեան շրջապատին մէջ։

— Երթանք դատական պաշտօնատուն այցելենք, ըսաւ ինծի։

Հետեւեցայ իրեն հետաքրքրուած թէ ի՞նչ էր իր նպատակը։

Երբ ներս մտանք, խատեմէները, Կարապետ էֆէնտիի շարժուձեւը տեսնելով, ոտքի ելան դողանքէ մղուած։ Ան գլուխը փափախ դրած էր եւ թեթեւ վերարկու մը հագած, ոտքին՝ մոյկեր։

Բանէր մը հարցուց սպասաւորին որ գլուխի հաստատական շարժումով պատասխանեց։ Կարապետ էֆէնտի բացաւ դուռ մը.

— Վանայ վիլայէթի դատական քննիչը, — յարեց բարեկամս եւ դառնալով ինծի.

— Տէր Սաատէթէն պաշտօնակից մը. էֆէնտին իրաւաբան է։

Այս չորսը Սամսոնի դատական ատեանի անդամներն էին։

Այճեան հետաքրքրուեցաւ տեղական դատական գործառնութեանց մասին, հարցուց նաեւ թէ ամսական ի՞նչ ռոճիկ կը ստանան։

— Չորս լիրա։

Ծիծաղելի գումար։

Ելլելով դատարանէն, գացինք այցելել Սամսոնի ծխախոտի ռէժիին գլանի գործարանը։

Տնօրէնը հայ էր։

Մեզ ընդունեց սիրալիր կերպով, եւ յատուկ պատրաստուած գլանիկներ հրամցուց, համբաւաւոր ծխախոտէն։

Համը, բոյրը այս գլանիկին յիշեցուց ինծի հօրս մանկութեան յիշատակներէն, իր մեծ հօր չպուխի ծխարանը, որմէ հալուէի եւ կնդրուկի բոյր կու գար, ըստ հօրս պատմածին։

Իր պապը օսմանեան տէրութեան ծխախոտին երկրագայն մենաշնորհը ունէր, եւ Գալաթայի ծխախոտի տուները իրեն կը պատկանէին։

Այս այցելութենէն ետք դարձանք շոգենաւ։

Պաթումէն մեր մեկնելուն չորրորդ օրը հասանք Սեւ ծովու արեւմըտեան ափունքը. հետզհետէ որոշ կ՚երեւէր ցամաքը, նշմարեցինք Շիլէ աւանը եւ վերջապէս խորշ մը՝ նեղ բացուածք մը ցամաքին մէջէն։

Վոսփորի մուտքն էր այդ, զոր տեսած չէի Կնեազ Բոլխով դուրս ելած ատեննիս, քանի որ այդ պահուն նաւուն կողոսկրներուն մէջ փակուած էի եւ իրիկուան մթնշաղը տարածուիլ սկսած էր։

Նախ տեսանք երկու կողմի գաւաքները, եւ պարզուիլ սկսաւ աչքերուս, երազային տեսարանը Վոսփորի ափերուն։ Այս աննման գեղեցկութիւնը, որով շրջապատուած էի ծնունդէս մինչեւ քսանմէկ տարիքս, կարծես առաջին անգամ կը տեսնէի… ա՛յնքան հմայիչ էր ան, այնքան արբշիռ դարձեր էի տեսարանին հմայքէն։

Մեր նաւը շատ դանդաղ կը յառաջանար, մեքենաները դադրած էին. շոգենաւակ մըն էր մեզ տանողը։ Գաւաքներէն ետք սկսանք տեսնել եւրոպական եւ ասիական եզերքներու յաջորդական գիւղերը, երբ հասանք Արնաւուտ գիւղը, տեսայ մօրեղբօրս ծովեզերեայ տունը, որ անփոփոխ կեցած էր իր տեղը։ Պատուհանները փակ էին։ Հասնելով Միջագիւղի բացերը, ուղեցոյց նաւակը բաժնուեցաւ մեզմէ. մեր փոխադրանաւը խարիսխ նետեց եւ անշարժացաւ։ Կէսօրէ ետքն էր. հոս պիտի գիշերէինք։

Նաւուն կամրջակին վրայ կեցած տեսարանը կը դիտէինք։ Դէմս էր Կոստանդնուպոլիսը, հին Բիւզանդիոնը։ Կը յիշեմ երբ ան յանկարծ երեւցաւ աչքիս Միջագիւղի մօտեցած պահերնուս, փառահեղ Այա Սոֆիայի գմբէթին տեսքով, գմբէթ որ կը տիրապետէր իր բարձրէն, կը դաշնաւորէր շրջապատին տեսքը։

Բիւզանդիոնի կախարդանքը իր զուգակիցը ունի Վենետիկի թով-

չութեանը մէջ։ Երկուքն ալ մելամաղձ գեղեցկութիւն մը ունին, որ նոյն ատեն երկիւղի անհանգիստ զգացումը կը թելադրէ մարդոց։ Փառք, Մշակոյթ, Ոճիր, Գեղեցկութիւն։ Դիւական առինքնութեան յաւիտենական հմայքները։

Պոլսոյ Թիկունքը հրաշէկ երանգներով վերջալոյս մը կը բացուի։ Ոսկեզօծ երկնակամարին հորիզոնը չառագոյն է, ոսկի ու ծիրանի կը տեղայ Վոսփորի թեթեւ ալիքներուն վրայ։ Կը դառնամ կրկին արեւմուտք. Ս. Սոֆիայի գմբէթը ոսկի է, լայնանիստ, անզուգական կամար։

Վերջալոյսին լիութիւնը դէմս, հորիզոնը կը փառաւորէ. անձուկ հորիզոնը, որ կը սահմանափակուի Ս. Սոֆիայի գմբէթին շուրջը Բիւզանդական ուրուագծին վրայ։

Վոսփորի ասիական եղերքին գիւղօրայքը, որոնք միայն տեսանելի են մեր նաւուն դիրքէն, կը սկսին ստուերածիլ, եւ վերջապէս գիշերը կը տարածուի։

Դեռ կամրջակին վրայ եմ. Վոսփորի շոգենաւները կը շարունակեն ճամբայ ելլել մշուշի ու ծուխի վարագոյրէ մը, որ գիտեմ թէ կամուրջն է. լապտերները վառած։

Գիշերը խոր յառաջացած էր, երբ հեռացայ կամրջակէն ու գացի անկողին մտնել։

Հետեւեալ առտուն նաւակներէն մին մեզ փոխադրեց Ղալաթիոյ քարափին այն նոյն վայրը, ուրկէ գիշեր մը ծպտուած վիճակով մտեր էի պուլկարական շոգենաւը։ Կարծես դար մը անցած էր այն օրէն ի վեր, բայց կը յիշէի։

Մենք զմեզ յաղթականներ կը կարծէինք։

Բաժնուեցանք իրարմէ։ Համտիլեանը առաջնորդեցի մօտակայքը գտնուող պանդոկ մը եւ ես գացի կամուրջին վրայ Գատը Գիւղի շոգենաւներուն նաւամատոյցը։

Ներսը սրահին մէջ դէմս նստած տեսայ իրաւաբանական ֆաքիւլթէի դասատուներէս մին, որ զիս չճանչցաւ անշուշտ։ Նաւուն մէջ կային անգլիացի զինուորներ, որոնք աղմկարար վարմունք ունէին, արբած, եւ որոշապէս թշնամական՝ ֆէս կրողներուն հանդէպ։ Օսմանցիները, Պոլսոյ բնիկներ, պաղարիւն դիրք մը բռնել կը թուէին ստոյիկեան համբերութեամբ, գիտակ թէ այս զինուորները յաղթական բանակին կը պատկանէին, իսկ իրենք՝ պարտուած, կործանած կայսրութեան մը։

Հասանք վերջապէս Գատը Գիւղ։

Նաւամատոյցէն ելլելով պիտի առնէի ճամբայ մը, որ ուղղակի կը յանգէր հայոց եկեղեցիին, յետոյ դարձով մը կը բարձրանար մեր Թաղը։

Երբ հասայ եկեղեցիին դրան, մտայ ներս, բակին ձախին բանկալին ապակեպատ շրջանակէն մոմերու զանազան ափսէներ կային, առաջուան պէս։ Հայաստանի տաճարները յիշեցի։ Բանկալը նստած էր ծանօթ դէմք մը, որ Ս. Թադէոսի եկեղեցիին որդեգիրը կրնար համարուիլ, զի հոն մեծցած էր, անոր դրան կախուած խանձարուրէ մը գտնուած ըլլալով լուսարար Գասպար աղայէն։

Մօտեցայ մոմ գնելու համար, նախքան Ս. Թադէոսի մատուռը մտնելս։

Ճանչցաւ զիս.

— Է՛հ, բարի լոյս, պարոն Լեւոն, բարի եկար, — ըսաւ խնդում երեսով, եւ իսկոյն աւելցուց.— Է՛հ, հայրիկը—մայրիկը... Աստուած լուսաւորէ...

Ցնցուեցայ... Այս ձեւով ահա կ'իմանայի թէ հայրս վախճանած էր եւ տուն չունէի երթալիք։

Մտայ մատուռը, որ ծանօթ է «Ս. Թադէոսին պահարանը» յորջորջմամբ։ Մոմերս վառեցի, ձախս էր աւազանը ուր մկրտուած էի. ո՛րքան պզտիկ է... խորք Յիսուսի մկրտութիւնը ներկայացնող պատկեր մը կար. ան ալ իր տեղն էր. մինչ Հայաստանի մեր նախահարց դարաւոր տաճարները մերկացած էին, կողոպտուած ամբարիշտներէ։

Դուրս ելայ. ո՞ւր պիտի երթայի։

Քայլերս ուղղեցի հօրեղբօրս բնակարանը։

Այդ իմ ծնած տունս էր։

Դուռը բացաւ Քեռկինը։

Քեռիս հոն էր։

Անոնք պատմեցին հօրս գլխին պատահածները։ Թուրքեր, սպառնալիքի տակ, հօրս ձեռքէն առեր էին ամբողջ ունեցածը, ամէն ինչ կողոպտեր էին...։

Քեռկինը սենեակ մը պատրաստեց ինծի, ուր բնակած էր ժամանակին հայրս, երբ ամուրի էր։ Բերաւ պայուսակ մը եւ ինծի յանձնեց. ճանչցայ զայն — հօրս կը պատկանէր։

Բացի. մէջէն ելաւ յուշատետր մը. 1896-ի նօթատետրն էր այդ, հօրս կողմէ պահուած։

Բացի. գիտէի որ Պոլսոյ հայոց ջարդի տարին հայրս իր փաստաբանի գրասենեակը ստիպուեր էր փակել։

Թղթատեցի. նօթերը հազուագիւտ էին, երկա՛ր շարք մը կար պարապ էջերու. եւ թուականի մը առաջ հօրս ձեռքով արձանագրուած էր թուանշան մը եւ երկու բառ.— 10 փարայ մնաց։

Կը հետեւէր փոքրիկ խաչանիշ մը։

Հետեւեալ առտուն Պոլիս իջայ, կամուրջէն քայլերս ուղղեցի Սթանպուլի կողմը, Մահմուտ փաշայի զառիվերէն սկսայ բարձրանալ։ Կոյր երգիչ մը, տրցակ մը թուղթ ձեռքին, կ'երգէր տխրալի մեղեդի մը, անոր բառերը պարունակող թուղթը ծախելով։ Գահաժառանգ Եուսուֆ Իզզէտին սպաննուած էր պատերազմի ատեն, Էնվերի կողմէ։ Իշխանին սիրուհին էր որ կ'երգէր այս մեղեդին, բիւզանդական երգերու տխրանուշ եղանակով։

Հասնելով Չեմպերլի Թաշ, այսպէս կը կոչուի Կոստանդիանոս Մեծի արձանը կրող պատուանդանը, — քրիստոնէից Թագաւորութեան հիմնադրին անդրին Թուրքերը ջարդուփշուր ըրած են Պոլսոյ առումին — պատուանդանը իր տեղը անխախտ մնացած է։ Մտայ Նուրի Օսմանիէի մետրեսէի փողոցը, ուր հօրս մօրաքրոջ որդին ժամագործի խանութ մը ունէր։ Տեսայ զինք եւ

իր մօտ հանդիպեցայ Անդրանիկին կամաւորներէն ինծի ծանօթ երիտասարդի մը։ Յետոյ գացի շրջիլ ոսկերչաց մեծ շուկան։

Հետեւեալ օրը հանդիպեցայ ծանօթներու, որոնցմէ իմացայ որ Յովհաննէս Յակոբեան գիս կը փնտռէ, եւ գիս ճանչցողներուն տուած է հասցէ մը, Բերա Թիւնելին ելքի դրան դէմի շէնքը գտնուող Ռամկավար Ակումբը։ Գացի գտայ զինք եւ իսկոյն խօսեցանք կազմակերպչական խնդիրներու շուրջ։ Մեր տեսակցութեան պահուն ներս մտաւ Պարոյր Քէչեան, եւ անդամագրութեան տոմարին մէջ ստորագրեց իր կուսակցական անդամակցութիւնը։ Քէչեանի մեկնելէն վայրկեան մը չանցած ընդունեցինք այցելութիւնը Երուանդ Օտեանի, որ տարագրութենէ վերադարձեր էր, Հալէպ մնալով անապատ երթալէ ետք։

Պատմեց թէ Հալէպի կառավարիչը զիրենք փրկեր էր Թալէաթի ճիրաններէն հետեւեալ ձեւով.—

Ստանալով հեռագիր մը այդ դահիճէն, որով կը հրամայուէր բոլոր հայանուն անձերու բնաջնջումը, կառավարիչը իր մօտ կը կանչէ հայոց ներկայացուցիչները եւ կը խնդրէ անոնցմէ իսլամանալ ձեւանալ, պարզապէս թրքական անուններ առնելով... — այսպէսով, պիտի կրնամ պատասխանել, հեռագրելով որ՝ «Հայ անունով մարդ մնացած չէ Հալէպի մէջ»։

Այս դրուագը պատմելէ ետք, Երուանդ Օտեան, Ռամկավար արձանագրուեցաւ նոյն տոմարին մէջ։ Բրոֆ. Յակոբեան գիս ներկայացուց իր աշակերտներէն փաստաբանի մը, որ ինծի 25 լիրայի փոխատուութիւն մը ըրաւ։ Յետոյ յանձնարարեց պոլսահայ օրաթերթերու խմբագրատուններուն այցելութիւն մը ընել։ Հետեւեալ օրը, բոլոր հայերէն լրագիրները կը գրէին իմ մասին, առաւել կամ նուազ մանրամասնութիւններով։ «Ժամանակ»ի խմբագրատան մէջ էր որ հանդիպեցայ Յովհաննէս Պօղոսեանի, որ արդէն ուսանողութեանս շրջանի դասակիցս եղած էր եւ անոր յաճախ հանդիպեցայ Ակումբը, Բրոֆեսէօրին հետ։

Այդ օրերուն կը հանդիպէի Կովկասէն բարեկամներու. Եղուարդ Զօփուրեան, Հրանդ Գալիկեան, որ Թիֆլիս «Կայծ»ը հրատարակեր էին, ձեռնարկեցին «Երկիր» ձախակողմեան, հնչակեան օրաթերթին հրատարակութեան, որուն խմբագրատան մէջ հանդիպեցայ Ներսէս Դշխոյեանի, որ Վլատիկովկասէն, Սիպերիոյ վրայով Խաղաղականէն Միացեալ Նահանգներ վերադարձած եւ անկէ Պոլիս կու գար իր կնոջ՝ Անահիտի հետ։ Ներսէս ինծի ներկայացուց Հրաչ Երուանդը, որու հետ Կովկասէն թղթակցած էի, առանց անձնապէս զիրար ճանչցած ըլլալու։ Դշխոյեան գիս տարաւ Ազգային Ազատական Ակումբը, — Վերակազմեալները այս անունը առած էին — Հրաչի եւ Դշխոյեանի հետ տեսայ նաեւ «Հայաստան»ի հին բարեկամս՝ Պետրոս Տէփոյեանը։ Իսկ Պոլիս Վերակազմեալներու ներկայացուցիչներ Յ. Դաբբինեանի եւ Շահրիմանի ծանօթացած էի արդէն, անոնց հրատարակած շաբաթաթերթին խմբագրատան այցելած օրս։

⁂

Զինադադարէն ամիս մը ետք, Դեկտեմբերին, Միացեալ Նահանգներու նախագահ Ուտրօ Ուիլսըն Եւրոպա ժամանած էր։ Դաշնակիցները եւ Գերմանիա եւ Աւստրիա Ուիլսընի յայտարարած տասնըչորս կէտերուն ըմբռնումը ընդունած եւ զինադադար կնքած էին։ Նախագահ Ուիլսըն կեանքին մէջ առաջին անգամ ըլլալով եւրոպական ցամաքին վրայ ոտք կը կոխէր։ Ան անկեղծ, գաղափարական անձ մըն էր, աշխարհը հաշտեցնելու եւ խաղաղութեան հիմերը հաստատելու խորհելով խանդավառուած էր։ Բայց բացարձակապէս անծանօթ էր Եւրոպայի եւ եւրոպացւոց։ Այս իրողութիւնը իր տկար կողմն էր։ Ուիլսըն Լոնտոն հասնելուն ծանօթացաւ Լոյտ Ճորճի, որ Մեծն Բրիտանիոյ վարչապետն էր եւ որ նոյնքան անկեղծօրէն յարած էր Ուիլսընի խաղաղասիրական բաղձանքին, ի հարկէ սկզբունքներու գործադրութեան տեսակէտէն՝ որոշ տարբերութեամբ։

Յետոյ Նախագահը ժամանեց Փարիզ, ուր զինք ընդունեց Գլեմանսօն, Ֆրանսայի նախագահը, որ իր կարգին անկեղծ կողմնակից էր խաղաղութիւնը կազմակերպելու, Ուիլսընեան սկզբունքներու վրայ...։ Եւ Վերսայլի Վեհաժողովը հաստատեց համբաւաւոր դաշնագիրը։ Յետոյ Թրիանոնինը, որ Եւրոպայի քարտէզէն կը ջնջէր Աւստրօհունգար Կայսրութիւնը։

Ուիլսընի սկզբունքները ընդունելով հանդերձ, Մեծ Պետութիւնները իրենց մասնաւոր շահերը հետապնդելէ չդադրեցան։ Գերմանիա, միւս պատերազմիկներուն պէս, կործանած էր. ո՛չ միայն պատերազմի աւերներուն հատուցման անկարող էր, այլ, եթէ տնտեսական օգնութիւն չստանար, ներքին անիշխանութեան ենթարկուիլը բացորոշ էր։ Հետեւաբար, Եւրոպա և Ամերիկա, որպէս դրամատիրական դրութեան յարած եւ կառչած տէրութիւններ, շտապեցին օժանդակել հոն հաստատուած հանրապետական վարչութեան, ելեւմտապէս եւ տնտեսապէս։ Այս դերը ստանձնեցին մասնաւորաբար Մեծն Բրիտանիա եւ Միացեալ Նահանգներ։

Գերմանիոյ վարչաձեւը փրկելու եւ համայնավարութեան դէմ թումբ կանգնելու անգլիական քաղաքականութիւնը չփացուց գերման քաղաքենի դասակարգը, որ դուրսէն օժանդակուած՝ ներսը կը քաջալերէին ազգայնամոլութեան հոսանքը, ա՛լ աւելի ամրապնդելու համար իրենց դիրքը։ Միւս կողմէ՝ Լոյտ Ճորճի արեւելեան քաղաքականութիւնը, որուն նպատակն էր Բիւզանդական Կայսրութիւնը կրկին յոյներուն յանձնել, զայն առնելով Թուրքերէն, բախիլ սկսած էր Անգլիոյ պահպանողականներու աւանդական թրքասիրութեան, Ֆրանսայի եւ Իտալիոյ ալ մտահոգութիւն առթելով։ Կ. Պոլիս իր շրջակայքով միջազգային դարձնելու ծրագիրը անհաճոյ կը թուէր Ֆրանսայի։ «Լը Թան» խմբագրական մը նուիրելով այս հարցին, կը գրէր. «Պոլիսը միջազգայնացնել կը նշանակէ ըստ ինքեան զայն յանձնել հզօրագոյն ծովային Տէրութեան»։

Պոլիս մտած էր Համաձայնական նաւատորմիղներու շարքը։ Անգլիական, ֆրանսական, իտալական դրօշներուն հետ հելլենական դրօշը պարզուած էր Պոլսոյ վրայ։ Վենիզելոս, որ Կոստանդին թագաւորին գերմա-

նամէր Կառավարութեան դէմ Սելանիկի մէջ հաստատուած էր Դաշնակիցներու կողմնակից իշխանութիւն մը եւ ընդունած ֆրանսական զօրաբանակի մը ցամաքահանումը, հարաւէն ճակատ մը բանալու համար Գերմանիոյ զինակիցներուն դէմ:

Անոնք որոշեցին Զմիւռնիա ցամաք հանել հելլէն զօրաբանակ մը: Եւ կատարեցին: Զմիւռնիա գրաւուեցաւ: Օսմանեան Բարձրագոյն Դուռը Անատոլու ղրկեց զօրավար Մուսթաֆա Քեմալ փաշան, որ Պաղեստինի ճակատին վրայ պարտուող թրքական զօրաբանակի հրամանատարներէն մին էր եւ որ յաջողած էր մազապուրծ պրծիլ գերութենէ, հայ դերձակի մը իրեն հայթայթած քաղաքային հագուստները հագնելով: Քեմալ Սամսոն ելլելուն ապստամբական դրօշ պարզեր էր դաշնակից զինուորականներու մեղսակցութեամբ, գացեր էր Էրզրում կարգ մը բախտախնդիր համախոհներ հաւաքելով իր շուրջ: Լենինի Կառավարութիւնը իսկոյն օժանդակ կանգնեցաւ անոր, որ միակ հնարաւորութիւնը կ'ընծայէր Անգլիոյ տիրապետութենէն Կ. Պոլիսը խլելու եւ Թուրքերը վերախմբելով թուական ուժ մը կազմելու Փոքր Ասիոյ մէջ: Պոլշեւիկներ 1917 թուականին փորձեր էին հայերը այսպիսի համախմբման մը կորիզը կազմելու համար· Հայերը այդպիսի դեր մը կատարելու քաղաքական հասունութիւնը եւ ձիրքը չունէին, ոչ ալ թուական ուժը: Թուրքերը ունէին թէ՛ մին եւ թէ՛ միւսը:

Բ) ՀԱՅ ԿԵԱՆՔԸ ՊՈԼՍՈՅ ՄԷՋ ԶԻՆԱԴԱԴԱՐԻ ՕՐԵՐՈՒՆ

«Հայաստան»ի խմբագրատան մէջ յղացուած միութեան գաղափարը, որով արեւմտահայ քաղաքական կեանքին լուրջ եւ իրապաշտ ուղղութիւն մը տալու ձգտումը պէտք էր իրականացնել, կրկին կը յաճախէր մտքիս:

Հ. Յ. Դաշնակցութեան միջնաբերդը եղող Կովկասը տեսած, ճանչցած էի: Արեւելեան հայութեան մէջ մեր վիճակին վրայ ծանօթութեան պակասը հաստատուած էր: Պոլիս ամենէն յարմար վայրն էր այս քաղաքական համախմբման իրականացման համար: Պոլիս հինգ դարէ ի վեր կը հանդիսանար արեւմտահայ ղեկավարութեան կեդրոնավայրը:

Ռամկավար եւ Ազատական կուսակցութիւնները կը ձգտէին այս միութեան, նոր հիման վրայ կազմակերպուելու ծրագրով: Ես երկու կողմէն բարեկամներ ունէի, երբեք չէի ունեցած մէկ կամ միւս կողմին հետ անախորժ դէպք կամ վէճ: Կրնայի, հետեւաբար, առաջին դժուարութիւնները հարթել, արդէն Թիֆլիսի մէջ այդ դերը կատարած էի:

Պոլիս իր առաւելութիւնները ունէր անուրանալի կերպով բայց ունէր նաեւ իր յատկանշական թերութիւնները, բիւզանդական խորին թուլութիւն մը, որուն երեսէն հայուն լեռնականի յամառ, հետեւողական, վէս նկարագիրը քիչ մը չափ թուլացած էր երբեմն, առնելով ճկունութիւն մը՝ որ նըրբութիւն կու տար անոր եւ երբեմն ալ Միջերկրականային թեթեւութիւն մը, որ կրնար սրամտութեան թեքիլ եւ կամ անհաստատութեան: Պոլսոյ իւրաքանչիւր թաղը ունի իր տիպարը, որ երբեմն հակադիրն է այլ թաղի մը:

Պոլիս 1915-ին որբացած էր իր մտաւորականութենէն. գրագէտներու եւ հանրային առաջնորդներու հոյլ մը հնձուած էր: Զինադադարին հետ նոր կենսունակութեան բողբոջումը զգալի կ'ըլլար: Բանաստեղծներ, արձակագիրներ, դերասաններ կը յայտնուէին, պատանիներ կը ծլէին: Սիրող դերասաններ զորս ճանչցած էի Պատերազմէն առաջ՝ դերասան դարձած էին: Կազմուած էր տրամաթիկական խումբ մը, որ Բերայի մէջ ներկայացումներ կը սարքէր: Աշոտ Մատաթեանի բեմավարութեամբ Մ. Ջանան, Ստեփանեան, Էլիզ Պէննէմէճեան, Բշանեան եւ ուրիշներ հայկական թատրոնը կը զարգացնէին: Օր մըն ալ Վահրամ Փափազեան ժամանեց Պոլիս՝ Ռուսաստանէն: Տրամաթիկականի փորձերու սրահն էի այդ պահուն, երբ Վահրամ ներս մտաւ. Մատաթեանի հետ էինք: Մեզի մօտեցաւ այնպիսի բնական ձեւով մը, կարծես թէ ծխախոտ գնելու համար սրահէն դուրս ելած ըլլալով կը վերադառնար...:

Յաջորդ շաբթուն ինք կը վարէր Տրամաթիկականը:

Մենք գնած էինք «Ժողովուրդի Ձայն» օրաթերթը եւ զայն վերածած՝ ռամկավար օրկանի, արտօնատիրութեամբ Շաւարշ Յակոբեանի: Վանեցի ծագում ունէր Շաւարշ, Կովկասէն եկած էր Արամ Գրիգորեան, Ա. Եկարեանի ձիաւորներէն, Վանայ ինքնապաշտպանութեան քաջերէն, որ Գում Գափուի մէջ վանեցիներու ակումբը հիմնեց եւ վարեց նոյն թաղի համբաւաւոր պոլսեցիներու ակումբին առընթեր: Այս երկու ակումբները մեծ հըռչակ ունեցան: Վանէն էր նաեւ, հին Արմենական, Գրիգոր Պէօզիկեան, որուն հետ լաւ բարեկամներ եղանք եւ ինծի նոթեր տուաւ հայ կուսակցութիւններու պատմութեան մասին: Հիներէն, այսինքն՝ հնչակեաններէն դէպի ռամկավարութիւն եկածներէն էր Վահան Զարդարեան, համբաւաւոր գրամաճառատան տէրը, որուն թելադրութեամբ կուսակցութիւններու ծագման վրայ պատմական երկասիրութեամբ կը զբաղէի:

Կազմուեր էր հայ յարանուանական միութիւնը Հայոց Պատրիարքին նախագահութեամբ, որուն կ'անդամակցէին հայ կաթոլիկ եւ բողոքական յարանուանութեանց կրօնական պետերը, իսկ ժողովը կազմուած էր Հայոց Ազգային Ընդհանուր Ժողովէն, կաթոլիկներու երեւելեաց ժողովէն եւ բողոքականներու համայնքային ներկայացուցիչներէն: Աւ. Թերզիպաշեան Փարիզի Ազգային Համագումարէն Պոլիս եկած էր եւ քաղաքական ժողովի անդամ ընտրուած: Ան կը մասնակցէր միութեան բանակցութիւններուն, ինչպէս նաեւ միջկուսակցական ժողովին, որուն կը մասնակցէին դաշնակցական, ազատական, հնչակեան եւ ռամկավար կուսակցութիւնները: Թերզիպաշեան օր մը ինծի յանձնարարեց այս ժողովին մասնակցութեան գործը, ըսելով որ՝ «Դուն այսպիսի գործի մը մէջ շատ աւելի վարպետութեամբ կրնաս գործել. մեր ուղղութիւնը գիտես թէ ինչ է»:

Գացի միջկուսակցականի ժողովին: Հոն էին իմ անձնական բարեկամներս. դաշնակցականներու ղեկավարի դիրքին բարձրացած Յ. Ամատունին, Պոլիս մնացած Արմենակ Բարսեղեանի հետ, Գրիգոր Գալիկեանը, Եդուարդ Զափուրեանի հետ հնչակեան ներկայացուցիչը: Ազատականները կը ներկայացնէր բժիշկ Հանէսեան, Դչխոյեանի բարեկամը եւ իմ ծանօթս Թիֆլիսէն,

որ «Հայաստանի»ի գործակալութիւնը վարած էր իր հայրենի Կարնոյ մէջ:

Երեւանի կառավարութիւնը 1919-ի Մայիս 28-ին յայտարարեց էր Միացեալ Հայաստանի կառավարութիւն ըլլալը… Արեւմտահայ Խորհուրդին Երեւանի մասնաճիւղէն տասներկու անդամներ մտնելով «Հայաստանի Խորհուրդ»ին մէջ, որ նախկին Ռուսահայոց Խորհուրդն էր, որ Թիֆլիսէն Երեւան փոխուած էր գրեթէ բոնի, վրացիներէն վտարուելով տասէն կամ նուազ քաղաքավարութեամբ:

Այս Խորհուրդն էր որ, Անդրանիկը կարին զրկելու համաձայն ըլլալու ձեւեր առնելով հանդերձ, ատքի կոխան կ'ընէր Արեւմտեան Հայաստանը, որոշելով զայն լքել, ճակատը ճեղքելու համար: Եւ ինքնիրեն խրատունք կու տար, յանկարծ չահագրգռուիլ Հայկական Դատով, Թրքահայաստանը թշնամիին լքելէ ետք՝ զայն թուղթի վրայ Երեւանի կցելով: Այս գործողութեան թիրախը Փարիզի Ազգային Պատուիրակութիւնն էր, որ դաշնակցականներու աչքին փուշն էր: Փարիզի Դաշնակից Խորհրդաժողովին մօտ Պօղոս Նուպարի Պատուիրակութեան դիրքը ոչնչացնելու համար արդէն Հանրապետութեան Պատուիրակութիւն մը զրկեր էին, Աւետիս Ահարոնեանի նախագահութեան տակ: Երեւանի այս արարքին վրայ, Ժողովրդական կուսակցութիւնը իր մինիստրները քաշեց միացեալ դահլիճէն: Զախակողմեան կուսակցութիւնները բուռն բողոքներ արտայայտելով Խորհուրդի նիստին, նոյնպէս քաշուեցան ամէն պատասխանատուութենէ: Հետեւաբար, դաշնակ կառավարութեան պետ Խատիսեան հանդիսաւորապէս յայտարարեց.

— Կառավարութիւնը գիտակ է իր առած քայլին եւ նրա բոլոր պատասխանատուութիւնն ստանձնում է:

Արդ, Պոլսոյ հայ յարանուանութեանց երեք ընդհանուր ժողովները ու համագումարը կը ներկայանային իբրեւ արտայայտիչը Թրքահայ ժողովուրդին կեանքին, քանի որ անոնք ընտրուած էին նախքան տարագրութիւնը, հետեւաբար կը ներկայացնէին ջարդուածներու, անհետ կորածներու ալ ձայնը, — եւ վաւերացուցած ու լիազօրած էր Պօղոս Նուպարի Ազգային Պատուիրակութիւնը: Դաշնակցականները հնարք մը գտրնեցին համագումարին իրաւական գոյութիւնը սարսելու համար: Ռուսահայ դաշնակ չէֆերը կրկին անցած էին իրենց տիրապետական դիրքին գլուխը եւ այս անգամ զրամ ալ ունէին: Ամատունին, որ Կովկասի մէջ լքուած վիճակ ունէր, կարգեր էին իրենց լիազօր ներկայացուցիչը, եւ Պոլիս ընդհանուր ժողով գումարելով իրենց հին տիրակալ դիրքը եւ Թրքահայ դաշնակցականներու սորկացումը չեչտօրէն ձեռք բերեր էին: Արդ համերաշխութիւն ըստեղծելու դիմակով կազմել յաջողեր էին Միջկուսակցական Ժողովը, որուն նիստերուն պիտի մասնակցէի այժմ ես ալ:

Մայիս 28-ի աքթին մասին իմ տեսակէտս պարզեցի եւ վերի ճշմարտութիւնները յայտնեցի: Ամատունի ձայն չհանեց. իմ գիտցածներս իրեն ալ ծանօթ էին եւ գիտէր մանաւանդ թէ այդպէս ըլլալը ինծի յայտնի էր:

Հնչակեանները, Պոլիս դաշնակցականներուն կը գործակցէին: Ազատականները կը խորհէին որ Հայաստանի պետականութիւն մը ստեղծուած էր, եւ Դաշնակցութեան դէմ պայքարիլ, այս պարագուն պետականութիւնը տկարացնել պիտի ըլլար: Ինծի համար, եւ ընդհանրապէս ռամկավարներու տեսակէտէն, Դաշնակցութիւն կազմակերպութիւնը կչռուած եւ պակաս գտնուած էր վերջնականապէս:

Սակայն միջկուսակցական համերաշխութիւնը ժողովուրդին աչքին սփոփարար երեւոյթ մը նկատուած էր:

Ուրեմն, ժողովին մէջ որոշում տրուեցաւ կուսակցութեանց անունով ներկայանալ հայ յարանուանութեանց երեք պետերու նիստին, եւ ներկայացնել մեր առաջարկը. միջկուսակցական ժողովին յանձնել արեւմտահայոց քաղաքական ուղղութեան ղեկավար մարմնի մը դերը, որ երեք պետերուն խորհրդականի դերը ստանձնէ:

Ժամադրութիւն որոշուած օրը գացինք Բերայի հայոց պատրիարքարանը, — Զինադադարի ընթացքին Գում Գափուի Պատրիարքարանը փոխադրուած էր Բերայի Ս. Երրորդութիւն եկեղեցւոյ կից Մատենադարանի շէնքը, ուր գրասեան զինուորական իշխանութիւնները այդ թաղը հաստատած էին: Եւ առաջնորդուեցանք Զաւէն Պատրիարքին դահլիճը, ուր մեզ կը սպասէին երեք յարանուանութեանց պետերը:

Միջկուսակցականին կողմէ խօսեցաւ Ա. Բարսեղեան, ներկայացնելով որոշումը: Զաւէն Պատրիարք, Նազլեան Գերապայծառ, եւ Բողոքականաց Ազգապետը, բաւական նեղուած դրութեան մը մատնուած կ'երեւէին:

— Կը խորհինք ձեր առաջարկին վրայ, եւ անոր որքան գործադրելի ըլլալը մեր ժողովներէն կ'ուսումնասիրուի, — ըսաւ Զաւէն Պատրիարք: — Ձեր ծառայելու բաղձանքը կը հասկցուի, այդ բաղձանքը որքան որ գնահատելի նկատուի, անոր ընդունելիութեանը, այսինքն՝ անհրաժեշտութեանը մասին խակոյն վճռել չենք սպասեր անշուշտ…:

— Ընդհակառակն, Սրբազան, — յարեց դաշնակցական պատուիրակը, — մեր որոշումը վճռական նշանակութիւն ունի: Մեր պատգամաւորութիւնը զայն պարզապէս ձեզ հաղորդելու եկած է: Քաղաքական կազմակերպութիւնները ազգին քաղաքական կամքին արտայայտութիւնն են:

Պատրիարքը չպատասխանեց:

Ցայտնապէս սառն մթնոլորտ մը ստեղծուած էր:

Խօսք առի:

— Հարկ կը զգամ ըսել թէ մեր որոշումը միաձայնութեամբ բանաձեւուած է. այդ մեր առաջարկն է. ձեզի կը ներկայացուի որպէս այդ եւ ձեզ կ'իյնայ զայն ընդունիլ, եթէ համաձայն էք: Մեր նպատակը զայն պարտադրել չէ:

Երեք ազգապետները յայտնապէս չունչ առին:

— Շնորհակալ ենք ձեր ազգային ծառայութեան եռանդէն, — չտապեց պատասխանել Պատրիարքը, — կը խորհինք ձեր պատրաստակամութեան վրայ, նոյն զգացմամբ:

Բարսեղեան եւ Ամատունի ոտքի ելան, հազիւ զսպելով իրենց յուսախաբութիւնը. Գալիկեան կը ժպտէր, մենք ալ ոտքի ելանք եւ հրաժեշտ առինք:

Դուրսը Հրանդ Թեւս մտաւ.

— Լաւ խաղի բերիր մեզի, Թիւթիւնճեան, — յարեց շարունակելով ժպտիլ։

— Ի՞նչ ըսել կ'ուզես, ի՞նչ ըլլի, միայն լուսաբանեցի Միջկուսակցականի առաջարկին բուն տարողութիւնը։ Ճիշդ չէ՞ր ըսածս, եթէ ազգային սահմանադրական հիմնարկութիւնները մերժէին մեր առաջարկութիւնը, բռնութեա՞ն պիտի դիմենք...

— Շատ լաւ կ'ըմբռնես թէ ինչ կ'ըսեմ. եթէ քու միջամտութիւնդ չըլլար, հոգեւոր պետերը չէին համարձակեր բնաւ Միջկուսակցականի վճիռը մերժել։

⁂

Ազգային Պատուիրակութիւնը Երեւան ուղարկեց երկու պատուիրակ, երկու պատուիրակութիւնները միացնելու եւ միացեալ դահլիճ մը կազմելու առաջարկով Երեւանի մէջ։ Այս Պատուիրակութեան անդամներն էին Վահան Թէքէեան եւ Սուքիասեան որոնք Փարիզէն ուղղակի Պոլիս եկան, Երեւան մեկնելէ առաջ։ Թէքէեանի անունը ծանօթ էր ինծի որպէս բանաստեղծ, եւ կուսակցական գործիչ, պատերազմէն առաջ, ան իմ սերունդիս համար կը ներկայացնէր սպանդէն վերապրող նորահաս մտաւորականութեան ներկայացուցիչներէն մեծագոյնը, իբրեւ քերթող։

Ինչպէս կարելի է ենթադրել, Պատուիրակութիւնը ձախողեցաւ։ Որովհետեւ Դաշնակցութիւնը իբրեւ մենատիրական կազմակերպութիւն, եթէ պատահի որ գործակից ընդունի՝ պայմանը անոր կամակատարը ըլլա՛լն է։

⁂

Փարիզի հաշտութեան խորհրդաժողովները կը շարունակուէին։ Կարգը եկեր էր Օսմանեան պետութեան վիճակը որոշելու։ Սեւրի մէջ է որ գումարուեցաւ այս ժողովը. Թուրքիոյ պատուիրակութիւնը Ֆերիտ փաշա Մեծ Եպարքոսին նախագահութեան տակ ներկայացաւ, իմանալու համար տրուած որոշումը։ Օսմանեան Տէրութեան հետ պատերազմող բոլոր պետութիւններու մասնակցութեամբ որոշուեր էր կազմալուծել Մեհմէտ Բ. Ֆաթիհի հիմնած կայսրութիւնը, անոր բաղկացուցիչ բոլոր ազգութիւնները կ'ազատագրուէին, վերջնականապէս, իսլամներն ալ մէջը հաշուելով, ըստ ինքեան արաբները։ Քիւրտերը Սեւրի մէջ կը ստանային իրենց նախնեաց հողամասին վրայ ազատութիւն բայց ոչ հողամասը. Նոյնն էր հայոց պարագան, որոնց հայրենի երկիրը թէեւ ազատագրուած էր ռուսերու կողմէ, բայց վերագրաւուած՝ օսմանցիներէն, սակայն Համաձայնականներու կողմէ չէր պարպուած եւ յանձնուած հայոց։ Յոյները որոնք արեւմտեան Փոքր Ասիոյ քրիստոնեայ հնագոյն բնիկներն էին, կը ստանային Զմիւռնիոյ նահանգը, զայն զէնքի զօրութեամբ գրաւելու պայմանով։ Այս դաշնագիրը կը ստորագրէր կովկասեան հայոց պատուիրակը՝ Ա. Ահարոնեան։ Արեւմտահայաստանի սահմանները գծելու պաշտօնը կը յանձնուէր Միացեալ Նահանգներու նախագահ Ուիլսընի։ Ան այդ սահմանները որոշելու եւ միանգամայն Ամերիկայի առաջարկուած Հայաստանի մանտայի խնդիրը որոշելու համար պատուիրակութիւն մը ղրկեց Թրքահայաստան, զօրավար Հարպըրդի գըլխաւորութեամբ, որ ի՞նչ կրնար հաստատել, եթէ ոչ՝ Հայաստանի ամայացած ըլլալը հայ բնակչութենէ։

Գ) ԹՈՒՐՔԵՐԸ ԿԸ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԻՆ

Ֆերիտ փաշա, վերջին սատրազամը Օսմանեան տէրութեան, ստորագրեց Սեւրի դաշնագիրը, բայց Մեծ Պետութիւնները, թէեւ նոյնպէս զայն ստորագրած, սակայն համաձայն չէին գործադրելու, մա՛նաւանդ հակամարտութեան սկսած էին իրարու դէմ։ Այս հակամարտութենէն օգտուելով եւ թուրք ժողովուրդին կրաւորականութիւնը գործածելով, Մուսթաֆա Քեմալ զօրացաւ, զինուեցաւ, նիւթական միջոցներ ձեռք բերաւ, մերժեց Սեւրի դաշնագիրը եւ Սուլթանը գահընկէց հռչակեց։

Միւս կողմէ՝ հին Յունաստանի ժողովուրդը, ընտրութիւններու մէջ մեծամասնութեան քուէով տապալեց Վենիզելոսը եւ գահը բարձրացուց աքսորեալ Կոստանդին Թագաւորը, որ գերմանասէր էր եւ Համաձայնականներէն անգոսնուած, թշնամի նկատուած։ Ֆրանսացիք օգտուելով այս պարագայէն, Թուրքիան սիրաշահելու ուղեգիծ որդեգրեցին։ Կոստանդին թագաւոր բանակին վենիզելոսեան հրամանատարութիւնը եւ սպայական կազմը փոխեց եւ ղրկեց իր կուսակիցները, անոնց տեղը գրաւելու։ Այդ զօրքը բաղկացած էր անատոլեան յոյներէ։ Սպաներ եւ զօրքեր զիրար կ'ատէին։ Այս պայմաններուն վրայ Կոստանդին հրամայեց այդ բանակին յառաջխաղալ դէպի երկրին ներսերը։ Հելլէն բանակը յառաջացաւ մինչեւ Էսկիշեհիր, խիստ հեռու իր կեդրոն Աթէնքէն։ Հելլէն նաւատորմը, որ Պոլիս խարսխած էր, արգիլուեցաւ Տարտանէլէն անցնիլ եւ օգնութեան երթալ Զմիւռնիոյ զօրքին...։ Լոյտ Ճորճի դահլիճը տապալեցաւ անգլիական Խորհրդարանի մեծամասնութիւնը կազմող պահպանողականներէն, որոնք իշխանութիւնը ձեռք առին եւ իսկոյն գործադրել սկսան իրենց աւանդական թրքասէր քաղաքականութիւնը։ Լոյտ Ճորճ քաշուելէ առաջ կրցաւ յիշատակելի գործ մը կատարել։ Պոլիս ռաքեց արքայական պահակազօրը, 10,000 հոգի, անգլիական նաւատորմիղը, իր մեծազօր մարտանաւերով, որոնցմէ մին նաւահանգիստը խարսխեցաւ. եւ հարիւր օդանաւերու տորմիղ մը, այն ատենուան համար արտակարգ օդուժի ցուցադրութիւն, Պոլսոյ երկինքին վրայ պտտիլ սկսաւ։ Զօր. Հարտինկ Պոլսոյ մէջ գտնուող մամլոյ ներկայացուցիչները իր բանակատեղը հրաւիրեց եւ Քեմալի Պոլիս մտնելու սպառնալիքին պատասխանելով յայտարարեց.

— Շատ լաւ, եթէ այդպէս է, մենք ալ զօրք ունինք, նաւատորմիղ ու—

նինք, օգնական ունինք, Թուրքերը ընդունելու համար։ Եթէ պատերազմ կ՚ուզեն, թող գան։

Ներկայ Թուրք լրագրողները ահաբեկ եղան. անոնք սկսան կոպտօրէն հայհոյել Քեմալի դէմ։

Այդ օրերն էր, որ հելլէն բանակը, Անատոլուի ներսը մխրճուելէ ետք՝ ներքին պառակտումէն թուլցած, սկսաւ նահանջել։ Թուրքերը ասկէ օգտուելով, սկսան յառաջանալ։ Այս հետապնդումը տեւեց բաւական երկար ատեն մինչեւ հելլենական բանակին կազմալուծումը։ Իսմէթ փաշայի հրամայած զօրաբանակը ձրի յաղթանակ մը տարաւ եւ Զմիւռնիոյ դռները հասաւ։ Հոն մեզի ծանօթ Թորգոմը ելաւ անոր դէմ։ Թորգոմ հայ կամաւորական գունդի մը գլուխն անցած միացեր էր հելլէն բանակին Զմիւռնիոյ մէջ։ Թուրք զօրքը անակնկալի եկած այս դիմադրութենէն, շփոթած կանգ առաւ։ Այս դիմադրութիւնը թոյլ տուաւ գլխաւորաբար յունական գունդերուն նաւերով հեռանալ, փոխանակ թոյլ տալու Թուրքերուն որ զիրենք ծով թափեն։ Յոյները Թորգոմին զօրավարի աստիճան տուած էին եւ Զմիւռնիոյ մէջ կռուած այս դիւցազնական անձնուիրութիւնը թշուառութեան չմատնուեցաւ։

Դ) ԱՆԱՊԱՏԷՆ ՎԵՐԱԴԱՐՁ

Կարինէն մինչեւ Տէր Զօր, ճամբան երկար է եւ տաժանագին անոնց համար որոնք, Էրզրումէն մեկնելէ քիչ ետք, Քեմախի կիրճին մէջ չխողխողուեցան, Եփրատի եզերքը հասնելով ծարաւի տանջանքներուն կրցան դիմանալ եւ վերջապէս անապատին մէջ քաղցին տոկացին, անմեկնելի հրաշքով։

Ճանապարհը երկար է նաեւ Անապատներէն մինչեւ Կ. Պոլիս, աւելի ճիշդը՝ ասիական ցամաքին ծայրը, Հայտար Փաշա, Պաղտատի երկաթուղիին մեկնակէտը, Պոլսոյ դիմաց Սկիւտարի եւ Գատը Գիւղի միջեւ։

Այս երկաթուղագիծը կառուցանելու համար է որ Առաջին Համաշխարհային Պատերազմին, հայոց տեղահան կարաւաններէն հանուեցան կարգ մը հայեր գերմանացիներու կողմէ, զանոնք աշխատցնելու համար Տաւրոսի փապուղին փորելու գործին, կամ մահուան ճամբէն փախչող մտաւորականներ, որոնք գերման ճարտարագէտներու գրասենեակներուն մէջ աշխատելով կրցան վերապրիլ։

Զինադադարի սկիզբներէն մինչեւ վախճանի օրերը, Հայտար Փաշայի մէջ գաղթականներու ճամբար մը ստեղծուած էր, որուն տեսարանը սկզբնական օրերուն, ունէր անապատէն արձագանգ մը, տառապանքի շունչով տակաւին հեւացող։ Աւազներու խորշակը դեռ կը հալածէր մեր ժողովուրդը։

Հայտար Փաշայի կայանին անօրէնն էր կարնեցի ուսուցիչը, իմ բարեկամս, որ Պոլիս հասնելուս առաջին շաբթուն իսկ զիս պտտցուց ճամբարը։

Անշուշտ չորս տարուան շրջանին շատ տեսած էի «գաղթակայան»ներ Պարսկաստանի, Վասպուրականի, Կովկասի, Ռուսաստանի մէջ։ Բայց հիմա կը տեսնէի մնացորդացը այն Հայաստանին, որուն ճանապարհները անծանօթ անձկութեամբ գծուած, չորս երկար տարիներ երազներս տանջած էին։ Հիւսիսէն հարաւ յառաջանալով մխրճուեր էի նախնեացս երկիրը, հանդիպելով ամենուրեք ամայի աւերածութիւններու, լքուած բնակութեանց, երեւակայելով կեանքը անոնց, որոնք այլեւս հոն չէին, մահուան ճամբաներու վրայ կ՚ոգեվարէին։ Եւ ահա յանկարծ կը տեսնէի զանոնք իմ ծննդավայրէս քանի մը քայլ անդին, շարժապատկերի մը պէս, կարծես դերեզմաններէ յարութիւն առած, կեանքի կոչուած էակներ։ Որքան հեռու էինք հայոց աշխարհի լքուած աւաններէն, լուսաւորչեան դարերէն կանգուն մնացած հայոց տաճարներէն...։ Ո՞վ պիտի հաւաքէր այս մնացորդացը, ո՞վ պիտի առաջնորդէր զայն իր պապենական տունը կրկին... Ո՞վ պիտի հասնէր մեր անկար բազուկները զօրացնելու, աջակցելու, այսպիսի գերմարդկային գործ մը գլուխ հանելու։

Ոչ ոք։

Սակայն մեր պարտականութիւնն էր շարունակել ճիգը, որուն լծուած էինք, ոչ թէ ազգովին, այլ յամառներու հոյլ մը անշուշտ։

Մեր ժողովուրդը կենսունակութեան անխմանալի աղբիւրներէ կը սնանի, կը վերածնի, կը բողբոջի։ Անկարելիին հանդուժանակ, ուղեւորութիւն մըն է տեղահանութեան ճամբով վերադարձ ընողներու պատմութիւնը։

Պոլսոյ հայութիւնը մեր գաւառներէն հաւաքուած է իր ծագումով։ Սերունդ մը ապրելէ ետք, ան կը դառնայ պոլսեցի, բայց յղկելով կը պահպանէ իր ծագումին յատկանիշները, եւ իր տոհմին նկարագրին գիծերուն հետ կը մշակէ շարք մը բարեմասնութիւններ։

Այսպէս է որ պոլսահայը կազմակերպեց ընդունելութիւնը, հոգը, պատսպարումը աքսորէ Պոլիս ժամանող իր ազգակիցներուն։ Հայրենիքի տուրք մը հաստատուեցաւ Պատրիարքարանի կազմակերպած Ազգային Խնամատարութեան կողմէ, պոլսաբնակ հայ ընտանիքներու պետերուն վրայ, որուն գանձումը կը կատարուէր իւրաքանչիւր թաղի մէջ կազմուած մասնաճիւղերու կողմէ։ Խնամատարութիւնը հաստատեց գաղթակայաններ, բայց ալ որբանոցներ, որոնց խնամակալութիւնը թաղեցի հայ տիկնանց յանձնախումբերու յանձնուած էր։ Կար կեդրոնական որբանոց մը, բացի թաղայիններէն. ան հաստատուած էր Վոսփորի ասիական եզերքի Գուլելիի ենթասպայից նախկին վարժարանը։ Կար նաեւ կեդրոնական գաղթակայան մը, Օրթա Քէօյի նախկին զօրանոցը հաստատուած, ուր կը պատսպարուէին հինգ հազար ապաստանեալներ։ Հաստատուեցաւ նաեւ ծեր, անկար գաղթականներու, այրիներու, բոլորովին չքաւորներու կայան մը Սամաթիոյ Սահակեան վարժարանին մէջ, Պոլսոյ հայոց հնագոյն ուսումնարանը, որ հաստատուած է ԺԸ. դարուն, Օսմանեան մայրաքաղաքը Պոլիս փոխադրուելէն սկսեալ։

Ազգային Խնամատարութիւնը իր կազմակերպութիւնը առաւ Համազ-

գային կազմութեան զուգընթաց։ Համազգայինի լէյպօր–պատուիրակը զիս նշանակեց որբերու դիւանի վարիչ–կազմակերպիչը։

Տարագրութենէ վերադարձողներու թիւը իւրաքանչիւր գաւառի մէջ ճշդելու համար հարցարան մը պատրաստեցի, յօրինեցի քարտ մը, իւրաքանչիւր որբի ինքնութիւնը արձանագրելու համար։ Ասոնցմէ հազարաւոր օրինակներ տպելով ղրկեցինք իւրաքանչիւր առաջնորդարանի։ Պատասխանները սկսան հասնիլ, առաջին առթիւ Փոքր Հայոց գաւառներէն, հազարին վրայ վերադարձողներու թիւը 150–200 էր… եւ ասոնց մէջ կային գաւառէն չեղողներ։ Միայն թէ աքսորէ դարձող հայերու մեծամասնութիւն մը, իր գիւղերը վերադառնալու փոխարէն, գացած էր Կիլիկիա…։ Պատրաստեցի քարտէզը Փոքր Ասիոյ, վերապրող հայոց թիւը որոշելու համար։ Ազգային Պատրիարքարանէն բերել տուած էի գաւառական առաջնորդարաններու բոլոր թղթակցութիւնները։ Զօրավար Հարպըրի պատուիրակութիւնը ուզած էր տեղեկանալ հայոց թիւէն արեւելեան Անատոլուի վիլայէթներուն եւ Կիլիկիոյ մէջ։ Անխոնջ աշխատեցայ գիշեր ցերեկ այս վաւերաթուղթերուն շնորհիւ վերապրող հայոց թիւը ճշդելու համար։ Այդ թիւը կը բարձրանար 860,000–է աւելի, որ բոլոր յոյսերը կը գերազանցէր։

Այս աշխատանքիս համար վարձատրութիւն չէի սպասեր։ Խնամատարութեան կողմէ ստացած ռոճիկս ամիսը երեսուն լիրա էր, որով չէի կրնար նոյնիսկ Բերայի մէջ սենեակ մը վարձել…։ Եւ որովհետեւ բնակարան չունէի, շաբաթը երկու օր կը բնակէի հօրեղբօրս տունը, երկու օր մօրեղբօրս, եւ նոյնքան ալ՝ մօրաքրոջս մօտ։ Այսպէս Պոլսոյ երեք թաղերը կը շրջէի շաբթուան եօթը օրերը։

Իմ դիւանի պաշտօնէս ստիպուեցայ հրաժարականս տալ եւ դարձայ լրագրական ասպարէզին։ Ատեն մը «Ժողովուրդի Ձայն»ի վարչութիւնը վարեցի, ոչ երկար ատեն, որովհետեւ Կուսակցութիւնը Կեդրոնական Վարչութեան անդամ ընտրեր էր զիս եւ Վարչութիւնն ալ՝ իր ընդհանուր քարտուղարը։ Յետոյ թերթը յանձնուեցաւ խմբագրական մարմնի մը, երեք խմբագիրներէ կազմուած – մին Յովհաննէս Պօղոսեանը, երկրորդը Սահակ Մեսրոպը եւ ես։ Այս պաշտօնը պատուակալ էր…։ Իբրեւ Կուսակցութեան Ընդհանուր քարտուղար, կը ստանայի ամիսը 50 լիրա։

⁂

Որբերու դիւանի կազմակերպութեամբ զբաղած ատենս, տարագրութենէ դարձող ժողովուրդին Հայտար Փաշայի մնայուն կայանները տեղաւորմամբ կը զբաղէի այլ գործակիցներու հետ։ Աղեխարշ էր պատկերը, իրենք թշուառութեան հետ հաշտուած էին. եթէ այդպէս չըլլար՝ կեանքը անհանդուրժելի պիտի դառնար. բայց ես, անզօրութեան զգացումով կ'ըմբոստանայի այս ողբալի տեսարանին դէմ։

Անկարելի էր խորապէս չյուզուիլ, մա'նաւանդ այրի կանանց համակերպող, լուռ եւ սգաւոր երեւոյթը տեսնելով։ Կիներ, որոնք իրենց ամուսնոյն, զաւակներուն, ծնողքին, դրացիներուն, քաղաքին, գիւղին բոլոր հայերուն հետ, եւ տարագրութեան երկար ճամբուն վրայ հետզհետէ կորսնցուցին զանոնք, իրենցմէ խլուեցան իրենց հոգեհատորները։ Անոնք որ տոկացեր էին քաղցի, անօթութեան, պապակի եւ չէին ինկած անջրդի աւազին վրայ, եւ հանդուրժեր էին ճակատագրին, մեր ազգին տեւելու բնազդը, յամառութիւնը, համբերութիւնը զիրենք անտրտունջ դարձուցած ըլլալով։

Եւ ահա մղձաւանջային շրջանը բացուեցաւ, որբերու դիւանով։ Որբերը այս անտրտունջ կանանց զաւակներն էին, որոնք ոչ միայն անապատէն կու գային, Ռուբէն Հերեաններու պրպտումներուն վրայ հաւաքուելով, այլ նաեւ եւ մա'նաւանդ Թուրքերու տուներէն հանուելով։ Ինչ որ տեսած էի Կարնոյ Թուրք տուներու մէջ կը կրկնուէր Կ. Պոլսոյ թրքական թաղերու մէջ ալ, ուր հայ տղաք եւ աղջիկներ պահուած էին։

Անգլիոյ նախկին Կարնոյ ընդհանուր հիւպատոս Ուիլլըմզի ղեկավարութեան տակ հաստատուած էր Խառն Տուն անունով հաստատութիւն մը։ Որբախոյզներու հայ խումբ մը, քաջ տաճկագէտ, կը զբաղէր Թուրք տուներու մէջ պահուած հայ մանուկներ որոնելու, զանոնք երեւան հանելու եւ այդ Խառն Տան յանձնելու աշխատանքով։ Այս հետախուզութիւնը նոյնքան դժուարին, նոյնքան վտանգաւոր էր որքան այսօր խաշխաշի, աֆիոնի եւ այլ թմրեցուցիչներու հայթայթիչ չարագործներու հետապնդումը։ Այս նախկին հիւպատոսը Էրզրում էր, համիտեան շրջանի հայկական հալածանքներուն ատենը եւ կապուած էր հայերուն։ Հետախոյզները Թուրք կը ձեւանային. եւ ոստիկանութեան գործակալներու հետ բարեկամութիւն հաստատած, անոնց հետ երեկոները օղիի խրախճանքի կը նուիրուէին, մտերմութեան եւ ալքոլի շողլին ազդեցութեան տակ, երեւան հանելով գոյութիւնը այն Թուրք տուներուն, ուր հայ փոքրիկներ արգելափակուած էին։ Այս տուները կը խուզարկուէին եւ փոքրիկները Խառն Տուն կը տարուէին հարցաքննութեան համար։ Այս մանուկները խոստովանեցնելը թէ հայ են, շատ դժուար էր…։ Զանոնք «որդեգրող» Թուրքերը համոզած էին այս մանուկներէն անոնք, որոնք բաւական յիշատակ պահած էին իրենց ծնողներէն, որ եթէ իրենց ծագումը յիշեն՝ աշխարհիս երեսին հայ մնացած չըլլալով, դժբախտ եւ անտէր պիտի մնան կամ, Թուրքերը եթէ գտնեն իրենց ինքնութիւնը՝ վայրագօրէն զիրենք պիտի սպաննեն։ Իսկ արաբ վաչկատուն ցեղապետներու վրաններէ հանուած աղջիկներ, գրեթէ վարժուած անապատի բարքերուն, յաճախ կը դժուարանային ենթարկուիլ որբանոցային կենցաղի պայմաններուն։

Խառն Տունէն մանուկները կը բերուէին Ազգային Խնամատարութեան, ուր վերջնական քննութիւնը կատարել ինծի բաժին կը մնար, երբեմն պաշտօնակիցներու հետ։ Կային տղեկներ եւ աղջնակներ, որոնք դեռ կը յամառէին պնդել, որ հայ չեն։ Կը յիշեմ վեց–եօթը տարու, հայու դիմագծով տղեկի մը պարագան։ Զայն բերող որբախոյզը զիս մէկդի տանելով ըսաւ թէ, տղեկը կատաղօրէն կ'ուրանայ իր հայ ըլլալը։ Բայց, յարեց խորհրդաւոր ձայնով մը, ստիպէ որ կուրծքը բանայ եւ եթէ յաջողիս դիտէ ձախ կողմը, սրտին վրայ գտնուող խալը։

Տղեկը փայփայանքով խօսեցնելէ ետք, տարի սենեակ մը մէկ պաշտօնակիցիս հետ եւ ուզեցի բանալ տալ փոքրիկին շապիկը…։

Պոռչտուքով ընդվզեցաւ։

Զարմացած հարցուցի թէ ինչո՞ւ կը մերժէր ցոյց տալ իր կուրծքը։

— Որովհետեւ, պատասխանեց յանկարծ, հայրիկս եւ մայրիկս արգիլած են որ հայերու ցոյց տամ նշանը։

Մանուկը մաքուր հագուած էր եւ կրած զգեստներէն յայտնի էր որ Թուրք «ծնողքը» ունեւոր էին։

Հակառակ մանկան զօրաւոր ընդդիմութեան, վեր առի ներքնաշապիկը եւ տեսայ խալը…

Ապշեցուցիչ էր։

Խալը բաւական խոշոր էր եւ կը ներկայացնէր… խաչանիշ մը։

Ոչ ոք կրցած էր բացատրել թէ ի՞նչպէս գոյացած էր խաչի այս նշանը երախային կուրծքին մորթին վրայ։

Բայց ես գիտէի թէ ի՛նչպէս…

Վրացի կին մը Թիֆլիսի մէջ պատմած էր ինծի, թէ երբ յղի էր իր աղջիկով, ոչխարի լեզուով ի՛ր իսկ գլխուն վրայ գծեր էր խալի նկար մը, որպէսզի իր ծնելիք մանկիկը, նոյն տեղին վրայ խալով մը ծնի…։ Եւ ինչ որ իրականացեր էր, իր աղջիկը որ, ամուսնացած կին էր, այն ատեն ունէր ճիշդ մօրը ցանկացած տեղը լեզուով գծուած նշանին ճիշդ ու ճիշդ նման խալ մը։

Հասուն տիկինը, որ ինծի պատմեր էր այս դէպքը, մեծցած էր Էրզրումցի հայ կնոջ մը մօտ, որուն մասին կ'արտայայտուէր գորովալի կերպով, որպէս թէ իր բուն մայրը ըլլար։ Զայն կ'անուանէր «Էրզրումցի մաման»։ Ան էր որ իր մանկութեան ատեն իրեն սորվեցուցեր էր խալ գոյացնելու… արուեստը, յանձնարարելով գործադրել իր առաջին յղութեանը։

Մանուկը երբ տեսաւ որ նշմարեցի իր գաղտնիքը՝ հանդարտեցաւ։ Եւ սկսաւ խոստովանիլ թէ խիստ տարտամօրէն կը յիշէ որ որոշ ատեն մը ուրիշ մամայի մը գրկին ջերմութիւնը զգացեր էր։ Այսչափ միայն. այն ատեն դիեցիկ մանուկ մը ըլլալու էր, հաւանաբար մէկուկէս տարեկան։

Այլեւս սովորութիւն եղած էր լսել մանուկներու ուրացումները, աղջիկներու՝ ես Թուրք եմ ըսելը, մինչեւ որ, համոզուէին թէ հայ ազգը չէ ջնջուած աշխարհի երեսէն, թէ՝ ան կ'ապրի, թէ՝ Թուրքերը պարտուած են եւ այլեւս չեն կրնար սպաննել մեզի, թէ՝ ահա հայ պաշտօնատան մը մէջ ենք եւ զիրենք պիտի տանինք իրենց պէս հազարներով այլ հայ աղջիկներու մօտ, ուր հայ տիկիններու խնամքը պիտի վայելեն։

Իրիկունները երբ կ'երթայի հանգչիլ հօրեղբօրս տունը, քեռկինս մթա–գունած կը գտնէր զիս եւ հոգ կ'ընէր թէ արդեօք հիւանդ չե՞մ։

Օր մը հանրակառքէ մը ներս մտայ եւ յանկարծ ձայն մը լսեցի որ կը գոչէր.

— Եղբա՛յր, ահա այս մարդը ինծի ազատեց…

Ձայնին եկած կողմը դարձայ հետաքրքրութեամբ։

Ծաղկատի վեղեցիկ աղջիկ մըն էր, որ տոմսավաճառ երիտասարդին գլխով մատնանիշ կ'ընէր։

Իսկոյն ճանչցայ աղջիկը։ Անապատի արաբ ցեղապետի մը վրանէն առնուած էր. բաւական դժուարութեամբ կրցեր էի զինքը ընտելացնել հայ դառնալու գաղափարին։ Եւ ահա որբանոցէն դուրս ելած էր, գտած ըլլալով իր մայրը եւ եղբայրը։ Երիտասարդը մօտեցաւ ինծի եւ ջերմութեամբ ձեռքերս սեղմեց։

Զորս տարիէ ի վեր առաջին անգամ ուրախութիւն զգացի այդ առտու։

Ե) ԲԻՒԶԱՆԴԻՈՆ ԳԵՐԵԶՄԱՆԷՆ ԿԸ ՅԱՌՆՈՒ…

Համաձայնական ռազմանաւերով շրջապատուած, Աւերոֆ մարտանաւը հելլէն զրահաւորներու հետ կը յառաջանար դէպի հին Բիւզանդիոն։

Եւ Քաղկեդոնի խարակներէն յոյները ապշած աչքերով կը դիտէին այս տեսիլը որպէս երազի մը մէջէն։ Բոլոր քրիստոնեաները նոյնպէս կը դիտէին այս տեսարանը, աննկարագրելի զգացումներով։

Երբ ժամանեցի Պոլիս, Վոսփորի յունական գիւղերը ելեկտրականացած էին, հին յիշատակներ կը զարթնէին մէջս, ինքս կը զգայի բիւզանդացւոյ մը նման, ծնեալ Քաղկեդոնացի, թրծուած յունական մթնոլորտի մէջ. ինչպէս երկու քաղաքացիութեամբ օծուն եւրոպացին է յաճախ։

Յունական կապելաներու մէջ Վենիզելոսի ձօնուած երգեր կ'երգէինք, բիւզանդական մշակոյթով եւ երգերով կը յագենայինք։ Իսկ երբ Ելլադայի յոյները Կոստանդին Թագաւորը կանչեցին ու դրին գահին վրայ, ողբերգութիւնը ծայր առաւ Պոլսոյ մէջ։ Մինչ ժողովուրդը հաւատարիմ բիւզանդական տեսիլին, Վենիզելոսը իր փառքով կ'ոգեկոչէր, ինչպէս անոր նախնիքը, ժամանակին գացեր էին Վասիլ Բ. Մեծ Արշակունիի գերեզմանին վրայ աղաղակել, որ ան յարութիւն առնէ կրկնելու իր փառքի օրերը, այնպէս կ'արտայայտուէր ժողովուրդը անդոհուած Վենիզելոսի դարձին ակնկալու։

Եւ ահա գլխապտուտիկ տեսարաններ. Վոսփորի եզերքները խռնուած ամբոխին եւ հելլէն մարտանաւերու նաւաստիներուն միջեւ։

Ցամաքէն կը պոռան.

— Կեցցէ՛ Վենիզելոս. անկցի՛ Կոստանդինը…

Եւ նաւերէն.

— Կեցցէ՛ Կոստանդին, կեցցէ՛ Թագաւորը. անկցի՛ Վենիզելոսը։

— Կը լսե՞ս, ատելֆէ, այս անիծեալ ապերախտները, որոնք չեն ըմբռնէր կրետացի մեծ մարդուն գործադրած արարքը, որ յարութիւն կու տայ մեր մեծ իտէալին, կը վերականգնէ յունական կայսրութիւնը եւ սա ճղճիմ միջատները, որոնք անոր հետ կը տապալեն հինգ հարիւր տարուան յոյսի մը մարմնացումը։

Կը յիշեմ ասոր նմանող խօսքեր լսած ըլլալ, հինգ հարիւրի տեղ վեց

հարկեր··· Անդրանիկն էր ըսողը· վեց հարիւր տարուան գերութեան շղթաներու մասին:

Վենիզելոս արտակարգ քաղաքական անձնաւորութիւն մըն էր, բայց Եւրոպայի դիւանագիտութեան ողիմպիական անմահներէն ոչ ոք ետ շրջած է ժամանակի անիւը: Արդ, ինչ որ չաստուածները չէին կրցած կատարել՝ մարդկային կարողութենէն վեր է: Պրոմեթէոս նուազ յանդուգն ծրագրի մը համար անողոք ճակատագրի մը ենթարկուեցաւ նոյն Ողիմպոսէն: Վենիզելոս, իր ժողովուրդէն մերժուելէ ետք, Բիւզանդիոնի վերականգնման երազը ջախջախուեցաւ նոյնքան անողոքօրէն: Պատմութիւնը կը մերժէր հինգ դար ջնջել իր յուշատետրէն: Եւ այն բոլոր ժողովուրդները, որոնք հելլենիստական ու քրիստոնեայ մշակոյթը քաղած էին Բիւզանդիոնէ, անգութ անտարբերութեամբ հանդիսատես եղան արմատախիլ ըլլալուն, այդ քաղաքակրթութիւնները ստեղծող ազգերուն, իրենց ստեղծագործութեանց մայր հողէն:

Եւ Կ. Պոլիս, նոյն յաղթականներու ներկայութեան, կրկին անցաւ Թուրք ամբոխին ձեռքը: Հին բիւզանդական Թաղերէն դէպի Բերա խուժեց գիշերով Թուրք խուժանը, վայրագ աղաղակներ արձակելով, խաչին հայհոյելով, սարսափելի լուտանքներ կանչելով: Անգլիական պահակազունդը արգելափակ մնացած էր իր զօրանոցներու: Կը յիշեմ արիական կեցուածքը՝ հելլէն դեսպանատան բաց դուռը պահպանող պահակ զինուորին, որ արձանի պէս կեցած էր իր տեղը սուինը հրացանի փողին:

Զինադադարի ամբողջ տեւողութեան, Շիշլիի հայոց գերեզմանատան ետին, Թաշքըշլայի զօրանոցը փակուած Ֆրանսական զօրքը, այս գիշեր դուրս ելաւ առաջին անգամ իր ծուարած որջէն եւ չար ի չար հետեւեցաւ խուժանին: Պատուհանէն կը դիտէի, որ ամէն զինուոր իր դասակով կ'անցնէր հրացանը ուսին, իւրաքանչիւր հրացանի փողին ծայրերը կապուած էր ծաղկեփունջիկ մը: Իզմիր հրդեհի բոցերու մէջ էր: Փիէռ Լոթի, Պոլսոյ հարեմի մը մէջ հաշիշ կը ծխէր, Գլոտ Ֆառէր կը լուտար հելլենականութեան դէմ եւ Ֆրանքլէն Պույյոն, Գ. Հանրապետութեան հերոս Պրիյանի գործակալը, լրագրողներուն ասուլիս մը կը սարքէր, նկարագրելու համար հելլէն վայրագութիւնները գործուած անմեղ, դժբախտ Թուրքերուն դէմ:

Պոլիս Թրքական գրաքննութիւն հաստատուած էր, որ շատ ազատ կը ձգէր խմբագրութիւնը ու յօդուածագիրները: Իսկ Համաձայնականներունը, մասնաւորաբար Ֆրանսականը, շատ խիստ էր: Հաճնոյ պաշարեալներէն նամակ մը հասաւ «Ժողովուրդի Ձայն»ի խմբագրատունը: Այդ ատեն խմբագրութեան գործով զբաղողը ես էի: Նամակը շատ յուզիչ նկարագրութիւն մըն էր պաշարեալներու ողբալի վիճակին, մահը դիմաւորելու պատրաստուող մարտիկ դիւցազնական ժողովուրդի մը: Անկարելի էր հրատարակել· Թերթը իսկոյն կը փակէին: Չէի կրնար այդ պատասխանատուութիւնը ստանձնել:

Նամակը ձեռքս, մտածումներու մէջ թաղուած էի, երբ ներս մտաւ Մ. Կապրաշ:

Այն տարիներուն, օրաթերթերը լոյս չէին տեսներ Երկուշաբթի օրերը: Այդ օրերուն կը հրատարակուէին շաբաթաթերթեր, օրաթերթերու տեղը բռնելու համար: Կապրաշ այդ թերթերէն մէկն կը հրատարակէր եւ եկեր էր ինծի յայտնելու որ իր լրագիրը բաց ունի եւ ծախքին չկրնալով դիմանալ միտքը դրած է զայն փակել այլեւս:

— Իրա՞ւ, թերթդ այլեւս լոյս պիտի չտեսնէ, ըսի վարանումով:

— Այո, պարապ տեղը ծախքի տակ կը մտնեմ, աղայութիւն է ըրածս:

Նամակը իրեն երկարեցի·

— Կարդա՛ սա նամակը եւ տպաւորութիւնդ ըսէ տեսնեմ···

— Սոսկալի է, Հաճընէ՞ն է ուղղակի· ի՞նտոր կրցած են դուրս հանել եւ ձեր ձեռքը հասցնել:

— Այո, մեծ ճիգ մը կը պահանջէ այդ: Յոյս մը թէ պիտի կրնանք գոնէ հայ հանրային կարծիքին իմացնել կատարուած ողբերգութիւնը: Կապրաշ, — յարեցի յանկարծ — եթէ վճռած ես թերթդ դադրեցնել, առ այս նամակը, հրատարակէ զայն եւ թող Ֆրանսական գրաքննութիւնը փակէ թերթդ· փոխանակ սնանկութեան՝ հերոսացուած փակէ ասպարէզը···:

Կապրաշ առաւ նամակը, դրպանեց, ժպտեցաւ եւ ձեռքի ամուր սեղմումով մը դուրս ելաւ խմբագրատունէն:

Երկուշաբթի իր լրագիրը լոյս տեսաւ· առաջին էջին վեց սիւնակի վրայ Հաճընի Թղթակցութիւնը փռուած էր:

Ի հարկէ թերթը փակեցին:

Զ) ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱՂ ՄԸ ՀՐՈՅ ՃԱՐԱԿ

Սկիւտարի բարձունքը հայ բնակչութեան վայր է: Երեք թաղեր ունի — Սելամսըզ, Եէնիմահլէ, Իճատիյէ:

Սելամսըզ, Թրքերէն կը նշանակէ անբարեւ, այսպէս կոչուած է այս թաղը իր պահականոցին պատճառով, որուն դրան առաջ կեցող պահակը ուխթը չունենար դիրք առնել եւ բարեւի կենալ բարձրաստիճան անձնաւորութեան մը անցքին, որովհետեւ այդպիսի անձերու ճամբուն վրայ չէ հաստատուած պահականոցը:

Սելամսըզ մեծատուն հայ բնակչութեան մը բնակավայր եղած է: Մինչեւ 1870-ի ատենները Սելամսըզ բնակած են յայտնի ընտանիքներ, հրդեհ մը հրոյ ճարակ ըրած է թաղը եւ բնակիչներուն մեծ մասը փոխադրուած է Գատը Գիւղ, որ այն ատենը յունաց հին եկեղեցիին շուրջ փոքրիկ գիւղ մըն էր ծովեզրը, մինչ մնացեալ ամբողջ տարածութիւնը ծածկուած էր խաղողի այգիներով, մի քանի թզենիներով, ընկուզենիներով եւ նշենիներով: Այդ այգիներուն մէջն է որ տուներ կառուցանել սկսած են եւ այգիները անհետացած են քանի մը տասնեակ տարիներ ետք:

Սելամսըզ թաղի մէջ է Ս. Խաչ եկեղեցին եւ բարձրագոյն ուսումնարանը, ուր յաճախած է Պետրոս Դուրեան, եւ ուր ուսուցիչի պաշտօնով սկսած է իր դաստիարակչական ասպարէզը Տ. Եղիշէ Դուրեան, Արմաշու դպրե-

վանքին տեսուչը, վանահայրը, պատրիարքը եւ պերճաբան արքեպիսկոպոսը: Հոն է որ ուսուցչապետ Ռեթէոս Պէրպէրեան հիմնած է իր վարժարանը, ուր սերունդներ դաստիարակուած են, իր եւ կարգ մը անուանի ուսուցիչներու կողմէ, որոնց շարքին՝ նահատակ գրագէտ Տիգրան Չէօկիւրեան, Երուանդ Սրմաքէշխանլեան, եւ զարմանալի հանճար մը՝ Տիրան Չրաքեան, դաստիարակ Արամ Նիկողոսեան եւ ուրիշներ, որոնց կարգին յիշենք նահատակ գրագէտ, հայկաբան, Հրանդ ստորագրութեամբ ծանօթ այցելու ուսուցիչը:

Օր մը, Սկիւտար մնացեր էի նախորդ գիշերը Իճատիյէ մօրաքրոջս տունը անցընելէ ետք, երբ Սելամսըզ թաղէն հրդեհ ծագած ըլլալուն լուրը առի: Ցերեկ էր եւ Սկիւտարի հայ թաղերու բոլոր այր մարդիկը Պոլիս իջած էին ըստ սովորութեան, իրենց գործին: Անմիջապէս մտածեցի Ս. Խաչ եկեղեցիին... ու շտապեցի հոն: Ասլանեան Ծ. Վարդապետ, Ատանայի նախկին առաջնորդը որ այն ատեն թաղին քարոզիչն ու հոգեւոր հովիւն էր, ժամկոչին հետ կը ջանար զանգակատան մօտեցող բոցերը մարել: Ժամկոչը ժամուն բակի հորէն ջուր կը քաշէր եւ դոյլ առ դոյլ կը բերէր Վարդապետին որ զանգակատան վրայ ելած՝ կը փորձէր բոցերը մարելու: Միացայ իրենց, կրկնապատկելով ջուրի քանակութիւնը: Մինչեւ գիշերը յառաջացած պայքարեցանք եկեղեցին ամէն կողմէ շրջապատող բոցերուն դէմ: Շրջակայ տուները հրոյ ճարակ եղան հրշէջներու մղած ջանքերուն հակառակ: Այրեր էին նոյնպէս Իճատիէն, Ենի Մահալլէի մէկ մասը, Իճատիէի մէջ մարդկային զոհեր կային, որոնց ածխացած դիակները երեւան հանուեցան հետեւեալ օրը...: Աղէտը սոսկալի էր, գրեթէ ամբողջ հայութիւնը անպատսպար նըպաստի կարօտ մնացած էր:

Հետեւեալ օրը, Քաղաքական Ժողովի եւ Ազգային Վարչութեան անդամները եկան եւ կազմեցին Աղէտելոց Օգնութեան Յանձնաժողով մը, որուն մէջ էի: Ասլանեան Վարդապետէ եւ ինձմէ բաղկացած հանգանակիչ պատուիրակութիւն մը պաշտօն ստացաւ, Պատրիարքարանէ տրուած ժապաւինեալ տոմարով մը, Կ. Պոլսոյ հայկական ունեւոր բնակչութեան թաղերը շրջիլ եւ դրամ հանգանակել, աղէտեալներուն համար:

Վահան Թէքէեան եւ «Ժողովուրդի Ձայն»ի անձնուէր խմբագիր-քարտուղար Ժիրայր Շիրակացին, աղէտեալներէն էին, իրենց բնակարանները հրոյ ճարակ եղած էին: Ժիրայր, այդ ձմեռը առանց վերարկուի մնաց, անձրեւանոց մը հագնելով: Ան ցուրտէն սրսփալով խմբագրատուն կ'իջնէր, եւ իր ամենօրեայ աշխատանքէն զատ կը գրէր կէս սիւնակ «Օրը Օրին» երգիծական քրոնիկ մը, Հայր Վարդան ստորագրութեամբ:

Ժիրայրի բուն անունն էր Չէօմլեկճեան: Պէրպէրեանցի էր. դպրոցը աւարտելուն, «Բիւզանդիոն»ի տնօրէն Բիւզանդ Քէչեան զինք զինուորագրեր էր հայ լրագրողի ապերախտ ասպարէզին...: Իր աշխատութիւնը գիշերային ժամերուն էր. հասնող հեռագիրները պիտի կարդար, ամփոփէր, զտէր, թարգմանէր եւ թերթին էջերը կազմէր: Այսպիսի ասպարէզ մը հետեւողին թոյլատրելի չէր ընտանիք կազմել, զաւակներու տէր դառնալ: Քասիմ երբ «Ժամանակ»ը հիմնեց, Ժիրայրը իր մօտը առաւ. Չէօմլեկճեան դարձաւ Ժիրայր Շիրակացի. թարգմանեց բազմաթիւ վէպեր՝ որոնք կը հրատարակուէին իբրեւ թերթօն: Զինադադարին, «Ժամանակ» կցուեցաւ «Ժողովուրդի Ձայն-Ժամանակ» վերնագրով: Հոն սորվեցայ Հայր Վարդանի քրոնիկները: Ինչպէս Երուանդ Օտեան սորված էր «Ժամանակ»ի մէջ իր երգիծական քրոնիկները, պատահմամբ: Օր մը թերթին գրաշարապետը ներկայացեր էր Քասիմի – Միսաք Գոչունեանի – ըսելու համար որ առաջին էջին լրացման համար կը մնար քառորդ սիւնակի բաց մը, զոր չէր յաջողած լեցնել: Այդ պահուն սենեակէն ներս կը մտնէր – կը պատմէր ինծի Սարգիս Գոչունեան, – Երուանդ Օտեան: Սարգիս անոր դառնալով յարած էր.

– Օտեա՛ն, սա քառորդ սիւնակը լեցնելու չափ քանի մը տողով փանթեզի մը գրէ. քեզի 100 փարա կու տամ, չիչ մը օղիի դրամը...:

Եւ Օտեան կը գրէր իր առաջին երգիծական քրոնիկը...:

Ժիրայր Շիրակացի պատուական անձ մըն էր, հաւատարիմ եւ անձնուէր բարեկամ, թերթին նուիրուած հոգեւին, զոհողութեան ոգւով անոր կապուած, աւելի անձնազոհութեամբ քան կուսակցական մը, երբ հարցը գաղափարական սկզբունք մը պաշտպանելու վրայ էր:

Հրաչ Երուանդի կապուեցաւ սրտագին, երբ ան ստանձնեց խմբագրապետութիւնը. որովհետեւ Հրաչ վեհանձն եւ ընկերական վարմունք ունէր իր պաշտօնակիցներուն հանդէպ: Մինչ Թէքէեան իր վերապահ ու հեռակեաց խառնուածքով հեռու մնացած էր մտերմութենէ: Երբ հարկ եղաւ որ Հրաչ եւս պէտք էր հեռանար Պոլսէն եւ ես ալ, Հրաչ դիմեց Ժիրայրին հարցնելու համար թէ կը խոստանա՞ր ստանձնել մեր թերթին խմբագրական պատասխանատուութիւնը եւ հաւատարմութիւն՝ անոր ուղղութեանը: Ժիրայր խորապէս յուզուած խոստացաւ ընդունիլ եւ պահպանել լիակատար պատասխանատուութիւն:

Երկուշաբթի օրուան թերթ մը, որուն արտօնութիւնը առած էր Լեւոն Շաթրեան, որ քեմալականներու Պոլիս ոտք կոխելուն Ռումանիա գնաց, Ժիրայրի ժառանգ թողեր էր իր «Երկուշաբթի» թերթը: Ժիրայր գիս ընկերացուց իրեն թերթին խմբագրականները շարադրելու եւ անոր խմբագրութիւնը միասնաբար վարելու համար: Այս շրջանն ալ միասնաբար անցուցինք:

Ազգային Խնամատարութեան վարչութիւնը Պատրիարքարանի կողմէ մասամբ յանձնուած էր Նիըր Իսթ Րըլիֆին: Պետրոս Տէփոյեան, որպէս անգլիագէտ, տնօրէն կարգուեցաւ, եւ գիս հրաւիրեց Օրթաքէօյի գաղթակայանի տնօրէնութեան: Հինգ հազար ապաստանեալներ կը պատսպարուէին այս զօրանոցին մէջ: Հիւսիսային Կովկասի ապաստանեալներ ինչ բարքեր եւ հոգեբանութիւն որ ունէին, ասոնցը նոյնն էր. ունեւորները միշտ պահանջկոտ, դժգոհ եւ յարձակողական էին, իսկ թշուառները, զրկանքի հանդուրժող, անտրտունջ եւ լռակեաց: Անգլիական ոստիկանութիւնը փորձեց անգամ մը ունեւորները դուրս նետել. դռնէն կը վտարուէին, պատուհաններէն ներս կը մտնէին: Ես այդ օրը բացակայ էի:

Կար ատաբազարցիներու խումբ մը, որ մաքսանենգութեամբ կը զբաղէր, գաղթակայանը օգտագործելով որպէս թաքստոց. կը կասկածէի. բայց վստահ չէի: Անգլիական զինուորական ոստիկաններ տեղեկութիւն առեր

էին եւ գիշեր մը յանկարծ պաշարեր եւ խուզարկեր էին պաղթակայանը։ Ես Գատըքէօյ էի։ Հետեւեալ առտու երբ գացի կայան, պահակները տեղեկացուցին որ փոխ–տնօրէնը ձերբակալուած եւ բանտարկուած էր։ Ստիպուեցայ երթալ Կալաթա, քարափին վրայ հաստատուած դաշնակից զինուորական վարչութեան կեդրոնը, ուր անգլիացիներն էին, եւ պահանջել օգնականիս ազատ արձակումը։ Ինչ որ իսկոյն ձեռք բերի։ Գալով ծխախոտին, խուզարկութեան արդիւնքը ժխտական եղած էր, թաքստոցը չէին գտած...։

Է) ՎԵՐՋԻՆ ԲԱԺԱԿԸ

Իզմիրի աղէտէն ետք, քեմալականներ յաղթական ընթացք մը բռնել սկսան. Ֆրանսական կառավարութեան կողմէ շփացած, պոլշեւիկ Ռուսիոյ աջակցութիւնը վայելելով, որուն քաղաքականութիւնը չէր կրնար տարբեր ըլլալ, քանի որ Նեղուցները բրիտանական հզօր նաւատորմին յանձնուած էին — Լենինի Կառավարութիւնը ջանաց այդ առենները Երեւանը ազատել Դաշնակիցներուն կռուախնձոր ըլլալէ։ Դաշնակ իշխանաւորները այնքան հմուտ էին միջազգային քաղաքականութեան՝ որքան փիղի մը ոտքը, կանացի պարահանդէսի կօշիկի մէջ մտնելու արուեստին։ Եւ մերժեցին ընդունիլ Ռուսիոյ դեսպանը Հայաստանի սահմանէն ներս։ Քեմալ, յոյները ծովը թափելէն ետք, այնքան կախում չունէր այլեւս Մոսկուայէն... եւ որպէս օսմանցի նուրբ քաղաքագէտ, հասկցաւ որ ռուսերն էին որ այլեւս Թուրքերուն պէտք ունէին, Նեղուցներուն հարցը ի նպաստ իրենց կարգադրելու համար։ Ուստի մերժեց որեւէ հողային զիջում ի նպաստ Հայոց։

Հայ համայնավար կուսակցութիւնը, որուն յանձնեց Դաշնակցութիւնը Երեւանի իշխանութիւնը՝ երկիրը Թուրքերուն յանձնելէ ետք, կրցաւ Ալեքսանդրապոլը ազատել, ռուսական միջամտութեամբ, բայց ոչ Կարսը, Արտահանը, Սուրմալուն. հայոց սրբազան լեռը՝ Արարատը մնաց Թուրքիոյ սահմանագլուխէն ներս. պոլշեւիկները Երեւանի շրջակայքի 10,000 քիլոմեթրին վրայ յաջողեցան մօտ 20,000 քիլոմեթր եւս աւելցնել։ 1914–ին, ռուսահայոց Կովկասի կցուած հայկական տարածութիւնը 65,000 քառակուսի քիլոմեթրի կը հասնէր։

Այսպէս է որ քեմալականները Օսմանեան Կայսրութեան կտորուածէն ստեղծեցին Թուրքիա մը, հայերը բնաջնջելով եւ յոյները տարագրելով. երկու ժողովուրդներ՝ որոնք Փոքր Ասիոյ բնիկ բնակչութիւնը կազմած էին նախապատմական դարերէն։

Եթէ կարելի եղաւ զսպել քեմալականներու Պոլսոյ վրայ արշաւելու եւ զայն Զմիւռնիոյ ճակատագրին ենթարկելու վայրագ փափաքը Անգլիոյ թօփերը իշխանութեան գլուխը գալէ ետք, արդեւք չեղան որ չեթէներու, կամ ըսենք՝ ջարդարարներու վոհմակներ յառաջանան Պոլսոյ շրջակաները։ Այսպէս է որ Սկիւտարէն քանի մը քիլոմեթր հեռու՝ Ալեմտաղի գօտ հայկական գիւղին բնակչութիւնը կոտորեցին։

Քեմալականներ սկսան Պոլիս ոտք կոխել. վայրագ դիմագծով արեան ծարաւի նայուածքով արարածներ սկսան շրջիլ զբօսավայրերը, Բերայի Պողոտային վրայ։ 1915–ի արհաւիրքի օրերը յիշեցնող շրջան մը կը բացուէր Վոսփորի ափերուն, Դաշնակից յաղթանակէն երեք տարի ետք։ Անկարելի էր այս մթնոլորտին մէջ շնչել։ Վերջին Սուլթանը՝ որ Մեհմէտ Զ. անունով գահ բարձրացած էր, անգլիական մարտանաւով մը փախաւ Պոլսէն։ Այս իշխանը Սուլթան Մեճիտի կրտսեր որդին էր, Մահմուտ Բ.ի թոռը։ Քեմալ այժմ կը տիրէր իր ստեղծած Թուրքիոյ վրայ հաւասարապէս Պոլսոյ մէջ... Էրզրումէն Անգարա փոխադրած էր իր մայրաքաղաքը, ուր կ'իշխէր, Ազգային ժողով անունով նշուած իր խորհրդարանով։

Այս ժողովը Քեմալի կարգադրութեամբ կ'որոշէր որ Մեճիտ Սուլթան տիտղոսը պիտի չկրէր, այլ Խալիֆա պիտի հռչակուէր միայն միւսլիման աշխարհի վրայ Թուրք ազդեցութիւնը պահելու նպատակով։ Արդարեւ, գաղթապետական մեծ պետութիւնները՝ Անգլիա եւ Ֆրանսա Թուրքերու առաջ իրենց ստորնացումը արդարացնելու համար, կը կրկնէին թէ իրենք իսլամ բնակչութեամբ կայսրութիւններ են։ Մէկը կը պատրուակէր թէ երեք հարիւր միլիոն իսլամներ, իր հպատակները, Խալիֆային երկիրը կը պաշտպանեն, միւսը թէ ինք հարիւր միլիոն իսլամ բնակչութեամբ պետութիւն մըն է...։

Քեմալ այդ խալիֆայութիւնը ջնջեալ հռչակեց Լօզանի զիջումները ձեռք բերելէ ետք։

⁂

Ազգային Խնամատարութեան տնօրէնութիւնը Րըլիֆին փոխանցուելուն հետեւանքով՝ ամերիկահայ դեփթըն Խաչատուրեանի յանձնուեցաւ այդ պաշտօնը։ Այս անձը նախապէս Ուիլսընի կողմէ Հայաստանի — Արեւմտահայ Նահանգներու — մէջ քննական յանձնախումբին պետ Ջօր. Հերպըրթի սպաներէն էր։

Անոր կարգադրութեամբ Նիըր Իսթ Րըլիֆ որոշեց Պոլսոյ մէջ հաւաքուած հայ որբերը փոխադրել Յունաստան։ Խաչատուրեան, որբանոցներու ուսուցիչները եւ տնօրէնները, անոնց հետ տանելէ զատ, հաւաքեց նաեւ գաղթական կայաններու մէջէն պատանի եւ երիտասարդ սահակներ, զանոնք խառնելով որբանոցի տղոց...։ Յայտնի դրողներ, մտաւորականներ, լրագրողներ ալ պիտի միանային ուսուցչական կազմերուն։ Այս բազմութիւնը հաւաքուեցաւ առաւօտ մը Զրաղանի պալատան ծովեզերեայ բակը, շուրջ վեց հազար հոգի։ Ամբողջ օրը այդ բակը սպասելէ ետք, անոնք առաջնորդուեցան Ղալաթիոյ քարափը, եւ տեղաւորուեցան, նախկին Լոյտ Թրիէսթինոյի նաւերէն մին եւ կէս գիշերին ճամբայ ելան դէպի Բիրէա։ Այդ նաւին մէջ էի նաեւ ես. որբանոցներու ուսուցիչներէն զատ, ներկայ մըտաւորականները հետեւեալներն էին. Թէոդիկ, Արշակ Ալպօյաճեան, Յովհաննէս Ասպետ — նախապէս Օննիկ Չիֆթէ–Սարաֆ, Արմենակ Տէր Յակոբ–

եան, Նշան Պէշիկթաշլեան, Բրոֆ. Ս. Խաչատուրեան՝ երաժշտագէտ, դաշնակահար, Խարբերդի գոլէճէն:

Վահան Թոթովենց, որ Պոլիս եկեր էր ինծմէ առաջ, Ամերիկա շրջան մը ընելէ յետոյ, Վահրամ Փափազեանի, դերասան Ջանանի, Ստեփանեանի եւ տրամաթիկի այլ անդամներու հետ մեկներ էր Երեւան: Քիչ առաջ, ես ալ պիտի մեկնէի, սակայն Սիմոն Փիրումեան վարանեցաւ խոստումը գործադրել, որովհետեւ, կ՚ըսէր, ռուս առեւտրական պատուիրակութիւնը չ՚ուզեր վիզա տալ ինտելիկենտ անձի...: Իմ բարեկամս՝ Կարօ Համալեան Աֆիոնէն մայրը եւ քոյրերը գտնելէ եւ Պոլիս բերելէ առաջ վերադարձեր էր Հայաստան, ուր դաշնակցականները զինք բանտարկեր էին: Մայիս 20-ի պոլշեւիկեան խառնակութեանց ատեն, Խորհրդային Կովկասեան հանրապետութեան կողմէ Պոլիս վերադարձեր էր, որպէս առեւտրական պատուիրակ, եւ նոյնպէս մեկնած էր Երեւան:

Հետեւեալ առտուն արեւուն տակ ալլոտակ Բիրէան մեր աչքերուն կ՚երեւէր կապոյտ ծովուն վրայ ցոլացնելով իր զուարթ պատկերը: Երբ դուրս ելանք շոգենաւէն, Աթէնքի նաւահանգիստը լուռ եւ սահմռկած երեւոյթ մը կը ներկայացնէր: Թրակիոյ բանակը Աթէնքի վրայ քալած, Կոստանդին Թագաւորը փախած, եւ անոր նախարարները, որպէս պատասխանատու Փոքր Ասիոյ աղէտին՝ այդ նոյն առտուն հրացանազարկ եղած էին:

Մենք կառք մը վարձեցինք եւ գացինք ուղղակի Ակրոպոլիս: Հոն ճանապարհին վրայ դիտելէ առաջ Զեւսի տաճարին մնացորդ սիւները, բարձրացանք Ապողոնի ամփիթատրոնին մօտակայ աստիճաններէն, այն ատեն դեռ կիսափուլ Պարթենոնը Ակրոպոլի վրայ, որուն դիմացն է Երեխտէոնը: Բլրան գագաթէն դէմի բարձունքին վրայ կ՚երեւէր Սոկրատի բանտը: Իսկ քիչ անդին ծովն էր, երկնագոյն բաց կապոյտ ծովը:

Արդէն հայեր կային եկած Կիլիկիոյ յանձնումէն ի վեր, բաւական թուով յոյներու հետ, իսկ Իզմիրի սարսափելի աղէտէն փախչող քրիստոնեայ ժողովուրդը մեծ մասամբ խռնուած էր Աթէնքի, Բիրէայի եւ շրջակայ արուարձանները:

Ը) ԴԺՈԽԱՅԻՆ ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՎ

Երբ քարափը վերադարձայ, տեսնելու համար թէ ո՞ւր տեղաւորուած էին Գատըգիւղի որբանոցին տղաքը, որոնց հսկելու գործը ինծի յանձնարարուած էր, տեսայ որ զանոնք իրենց ուսուցչին հետ ձգեր էին քարափին ածուխի պարպումի վայրը, հանրային ածխափոշիի յատակի մը վրայ: Գատըգիւղի որբերը, ինչպէս արդէն Պոլսոյ թաղերու բոլոր որբանոցներուն տղաքը եւ աղջիկները, թաղին հայոց գուրգուրանքին առարկայ եղած էին: Ներսէս Օհանեան ժողովրդական դէմք մըն էր Պոլսոյ հայութեան մէջ: Ինք 1896-ի ջարդին որբերէն եղած էր, Եդիգուլէի ազգային որբանոցէն կրթութիւն առած, ազգային երեսփոխան, Գատըգիւղցի, 1919-ին Որբերու

հայր մակդիրին արժանացած էր: Իր թաղի որբանոցին տղաքը համազգեստով օժտուած էին գոլրոյականներու պէս: Եւ ահա այդ խղճուկները ածխափոշիի մէջ թաթխուն պառկած էին իրենց տնօրէնին հետ Բիրէայի քարափին մէկ ծայրը:

Ամերիկեան Րըլիֆի պաշտօնեաներու կերպարը կը սկսէր գծագրուիլ: 1915 թուականէն ի վեր որբերու մէջ ապրած էի եւ երբեք այսպիսի թշուառութիւն տեսած չէի:

Հետեւեալ օրը բոլոր տղաքը եւ ուսուցիչները հաւաքուեցան, Գորֆու կղզին տարուելու համար: Ամերիկացին որ Նիըր Իսթ Րըլիֆի Գորֆուի հաստատութեանց տնօրէն նշանակուած էր, կը կոչուէր Գըրնըլ Լօ: Այս մարդը երեք հազար որբեր, անոնց ուսուցիչները եւ արհեստաւոր վարպետները Գորֆու փոխադրելու համար յատկացուցեր էր փոքր շոգենաւ մը, որ ճամբորդական չորս խցիկ ունէր միայն: Ան նաւապետին կամրջակը իրեն պահեր էր եւ այս աւելի քան երեք հազար հոգին լեցնել տուած էր նաւուն ամբարները եւ վրան բաց յարկը, թխմուած իրարու կողքի: Ուսուցիչներու թիւը յիսունի մօտ էր — անոնց յատկացուած էր նաւուն կամրջակին վրայ ճեմիշի մուտքին սրահը:

Նաւ մտնելէս մինչեւ Գորֆու հասնիլս, ո՛չ ճաշ եւ ոչ ալ ըմպելիք հայթայթուեցաւ. արդէն այդպիսի մատակարարութեան համար ոչ մէկ նախատեսութիւն եղած էր, ո՛չ ալ պաշար կար:

Շոգենաւը հասաւ Կորնթոս եւ ըլլալով փոքրիկ նաւ մը՝ դիւրին եղաւ ջրանցքէն անցքը, դանդաղօրէն: Մտանք Ադրիական ծով առաւօտուն, գիշերուան մղձաւանջը ամոքած էր լոյսին պայծառութեան տակ: Կ՚անցնէինք այն ծովախորշէն, ուր Օգտաւ-Օգոստոսի եւ Անտոնիոսի նաւատորմերուն ծովամարտը տեղի ունեցած էր, քանի դար առաջ, վճռելով Հռոմի ճակատագիրը:

Բայց հազիւ տրամադիր էի պատմութեան վրայ իմաստասիրելու: Անտոնիոսի եւ Կղէոպատրայի վախճանը չէր կրնար յուզել զիս: Անոնց ողորմելի մահը նուազագոյն սփոփանքը կրնար ըլլալ հայու մը սրտին, երբ յիշէր Տիգրան Մեծի որդի հայոց Արտաւազդ թագաւորին ճակատագիրը, որով ան դրուժան Անտոնիոսի եւ մեղկ ու դաւող Կղէոպատրայի գործած ոճիրին զոհ գնաց, գլխատուելով: Գերի թագաւորի մը անձը նուիրական էր եւ Անտոնիոսի այդ անարգ ոճիրը, նոյնիսկ Հռոմը զայթակղեցուց, վկայ՝ Կիկերոնը:

Բայց այդ պահուն մեր հայկական իրականութիւնը իր ողբերգութիւնը ունէր: Հռոմ անհետացած էր պատմութեան բեմէն. մինչ մենք կ՚ապրէինք:

Գըրնըլ Լօ չէր հաճած ինք մեզ ներկայանալ, չէր տուած որեւէ տեղեկութիւն թէ ո՞ւր կը տանէր մեզ, ո՞ւր կ՚երթայինք:

Կը քալէինք. փոքրիկ քաղաքէն շուտով դուրս ելանք, կը յառաջանայինք ճանապարհէ մը, որ կ՚անցնէր աղամաթզենիներով եզերուած դաշտերու մէջէն: Որբերու եւ մեր այս գնացքը տեւեց ժամեր: Վերջապէս հասանք բնակուած վայր մը. հետագային տեղեկացանք թէ Կաստուրի գիւղն էր,

բլուրի մը վրայ, ուր կառուցուած է «Աքիլէոն» մեծ պալատը: Այդ շէնքերն էին, որ Հելլէն հանրապետութիւնը տրամադրած էր մեզ: Գիշերով մտանք ներս: Սենեակները մերկ էին, նոյնիսկ կարպետներ, հասարակ փսիաթներ չկային, տղոց իբր անկողին ծառայելու համար: Շրջեցայ սենեակները, իւրաքանչիւրին մէջ թափուած էին յիսուն–վաթսուն մանուկներ եւ պատանիներ:

Հետեւեալ առտուն տղոց մատակարարուեցաւ բաժակ մը սուրճ, որ թեթեւ մը գունաւորուած ջրագոյն էր. նկանակ մը հացը տասը հոգիի բաժնեցին. այսպէս, իւրաքանչիւր տղու կ'իյնար չերտ մը հաց – 24 ժամուան համար: Կէսօրին բաժնեցին իւրաքանչիւրին ափ մը չամիչ, որուն կէսը աւազ եւ հող էր:

Տղաք սնունդէ զրկուած կը մնային այսպէսով: Ուսուցիչներուն յատկացուցին ամսական 70 տոլար: Պարոն Լոյի ամսականը 600 տոլար էր: Աքիլէոնի ամերիկացի տնօրէնը, որ ընելիք չունէր, կը ստանար 400 տոլար, իսկ բժշկուհի մը, որ իբր թէ պիտի զբաղէր տղոց առողջապահական վիճակով, կը վարձատրուէր իր երկու հայրենակիցներուն համեմատութեամբ: Ժողով մը գումարեցինք ուսուցչական կազմի անդամներս, եւ Բրոֆ. Ս. Խաչատուրեանի նախագահութեան տակ որոշեցինք բողոքել ստեղծուած դրութեան դէմ: Ամերիկացիները անտարբեր մնացին, պարզապէս արհամարհելով մեր համարձակութիւնը: Պ. տնօրէնը երիտասարդ ուսանող մըն էր, որ իբրեւ պաշտօնեայ մտեր էր Նիըր Իսթի մէջ, քիչ մը դրամ խնայելով իր իրաւաբանական ուսումը լրացնել կարենալու համար: Գորֆուի մէջ ապրուստը խիստ աժան ըլլալով, պանդոկի մէջ կրնար ապրիլ ամիսը 70–75 տոլար ծախսելով...:

Այս երիտասարդը հաճեցաւ մեզ կանչել ու դասախօսութիւն մը ընել մեզի՝ ուսուցիչներուս: Դասախօսութիւնը կը կայանար Ռոպենսոնի պատմութեան վրայ: Ան, մեզ համարելով կիսավայրենի ցեղ մը, Ռոպենսոն Գրուզոյէի պատմութեան անտեղեակ կ'ենթադրէր մեզ հետեւաբար, պատմեց զայն սկիզբէն մինչեւ վերջ: Յետոյ մեր կացութիւնը հաւասարեցուց, անմարդաբնակ կղզի մը նետուած Ռոպենսոնի վիճակին, ինչ որ ըստ իրեն, կը նշանակէր թէ մենք, այսինքն՝ մեր որբերը, պարտաւորուած էինք Ռոպենսոնի նման ոչինչէն հայթայթել մեր կարիքները եւ ապրելու միջոց ճարել մեզի համար:

Այս երիտասարդը մեզ տխմարներու տեղ կը դնէր...: Զայն առի եւ խօսիլ սկսայ.

– Նախ, – յարեցի, – թիւրիմացութիւն մը կայ ձեր կողմէ. կղզին ուր եկած ենք անմարդաբնակ չէ. ամայի ալ չէ, կան առեւտուր, դրամական դրութիւն, փոխանակութեան քաղաքակիրթ ձեւ: Հետեւաբար, մեր շուրջը տեսնուածը առանց վճարումի չենք կրնար առնել: Ձեզ հոս չեն ղրկած մեզ Ռոպենսոնի հաւասարեցնելու համար, այլ Նիըր Իսթ Ռըլիֆի մեզի հանդէպ ստանձնած յանձնառութիւնները գործադրելու համար: Մենք այս տղաքը անապատներէն հաւաքեցինք, դպրոցներ բացինք անոնց համար, շէնքեր՝ զանոնք պատսպարելու համար, հագուեցուցինք, կշտացուցինք

Պոլսոյ թաղերուն մէջ. եւ դուք ստանձնեցիք անոնց հոգը մեր ձեռքէն առնելով: Հիմա տեղեա՞կ էք թէ այս յարկին տակ ի՞նչպէս կ'ապրին, ի՞նչպէս կը խնամուին, կը սնանին...: Ո՛չ. եւ սակայն դուք պատասխանատու նշանակուած էք այս երեխաներու ճակատագրին:

– Ի՞նչ կը պակսի անոնց սնունդին համար, – հարցուց ան:

Բերել տուի դաւաթ մը սուրճ, ափ մը չամիչ եւ չերտ մը սեւ հացէն, որ կը բաժնուէր տղոց:

– Փորձեցէք ճաշակել, – յարեցի:

– Ինչո՞ւ կը դժգոհիք, – ըսաւ ամերիկացին ումպ մը խմելով «սուրճ»էն, – այս թէյը ի՞նչ պակասութիւն ունի:

Ալպօյաճեան միջամտեց հեգնօրէն.

– Խմածնիդ թէյ չէ, այլ սուրճ ըլլալ կը յաւակնի...:

Երիտասարդը սկսաւ խնդալ. չամիչը եւ հացը քննեց, եւ անորոշ բաներ քրթմնջելով հեռացաւ:

Ալպօյաճեան չամիչի եւ հացի նմուշներ ղրկեց Ազգային Պատրիարքարան: Յօդուած մը գրեց, նկարագրելով Բիրէայէն Գորֆու ճամբորդութեան պայմանները եւ առաքեց «Վերջին Լուր» օրաթերթին: Արմենակ Տէր Յակոբեան նոյնը ըրաւ Ամերիկայի «Հայրենիք»ին, եւ ես՝ «Ժողովուրդի Ձայն–Ժամանակ»ին: Ասպետ, Թէոդիկ, Տէր Յակոբեան եւ ես, հրաժարական տուինք, մինչեւ տղոց համար ստեղծուիլը մարդկային պայմաններու: Քաշուեցանք Կաստուրիի երկու պանդոկներէն մէկը:

Նոյեմբերի վերջերը հասեր էինք Գորֆու, Դեկտեմբերին մեր լրագրական պայքարը սկսաւ աղմուկ հանել: Գրեր էինք Բարիզ Ազգային Պատուիրակութեան, ինչպէս Պատրիարքարանի:

Գըրնըլ Լօ, Աքիլէոնի տեսուչը փոխուեր էր եւ որուն տեղը եկած էր ամերիկուհի մը: Ան մեզի խոստանալով լաւագոյն պայմաններ ստեղծել տղոց համար, խնդրեց ետ առնել մեր հրաժարականները, մեզ յատկացնելով սենեակ Աքիլէոնի մէջ եւ ճաշարան մը յարդարել, մեր ճաշը պանդոկին մէջ ընելէ հրաժարելու համար: Տոքթ. Ասլանեան, որ Ռըլիֆի բժիշկն էր, քաղաքէն եկաւ Կաստուրի ճաշի պայմանները կարգադրելու: Որոշեր էին ի պատիւ մեզի չամիչէն եւ ցեխէն ետ կենալ եւ պատրաստել չոր լուբիա: Բայց չոր լուբիան ա՛յնքան կարծր էր որ առաւօտուն խաշել սկսելէ ետք կէսօրէ ետք ժամը 2–ին դեռ եփած չէր...: Տոքթորը կաթսային մէջ ի զուր կը թափէր դգալներով պիգարպոնաթ տը սուտ, լուբիան կը յամառէր չկակուղնալ...: Տղաքը ստիպուեցան գոհանալ իրենց չամիչով եւ մենք վերադարձանք պանդոկ:

Բրոֆ. Ս. Խաչատուրեանի ատենապետութեամբ ուսուցչական ժողով գումարելով՝ որոշեցինք Աքիլէոնը երկրորդական վարժարանի վերածել եւ արհեստի ընդունակ տղաքը փոխադրել տալ քաղաք, ուր վարպետները, ատաղձագործ, կօշկակար, ոսկերիչ, իրենց ճիւղերը պիտի ուսուցանէին հասակաւոր տղոց, այսինքն՝ 14 տարեկանէն վեր, որոնք արդէն իսկ Գուլէլիի մէջ արհեստի հետեւած էին, Պոլիս: Ամերիկացիները հակառակեցան, որոշած էին իրենք, ըստ տարիքի դասել տղաքը, առանց նկատի առ-

նելու անոնց կրթական վիճակը, մինչեւ 13 տարիքը՝ Աքիլէօն, եւ 14 ու անկէ վեր, քաղաքը, արհեստի հետեւելու։

— Մենք, կ՚ըսէին անոնք, — հոս ուսում, կրթութիւն տալու նպատակ չունինք, մեր նպատակն է կերակրել միայն։

— Եւ մեր պարտքն է, — կը պատասխանէինք մենք, —այս տղոց դաստիարակութիւնը լրացնել։ Կան ասոնց մէջ պատանիներ, որոնք կը պատրաստուէին պաճալըրէայի քննութեան. մենք մեր աշխատանքին համար ձեզմէ որեւէ վարձատրութիւն չենք ուզեր, ինչո՞ւ կը հակառակիք։

Վերջապէս յաջողեցանք մեր ծրագիրը գործադրել. կամ կարծեցինք որ յաջողեցանք։

Այդպէսով հասանք Արեւմուտքի Ս. Ծնունդի օրերուն։ Պոլսէն գեւթըն Խաչատուրեան, Ազգային Խնամատարութեան տնօրէնը հասաւ Գորֆու, մեր գաղթականներուն, լրագրական պայքարին հանած աղմուկէն խռոված։ Չինք հրաւիրեցինք Կաստուրի Քիր Եանիի պանդոկը ընթրիքի։ Մեր գանգատները, տղոց վիճակը, առած սնունդին անբաւականութիւնը, տախտակամածի վրայ պառկիլը, բոպիկ վիճակը — անոնք որ իրենց Թաղային որբանոցներէն կօշիկով եկած էին, անոնց կօշիկները հաներ եւ բոպիկ թողած էին։ Իրաւ է որ ամենուն ալ ոտքին չափը առեր էին, կօշիկ չինելու համար, բայց այդ պատրաստութիւնը վեց ամիսէ չափ ուշացաւ, եւ երբ համբաւաւոր կօշիկները պատրաստ եղան... տղոց ոտքերը բոպիկ քալելէ եւ տարիքի յառաջացումէ ալ խոշորցեր էին եւ կօշիկները անգործածելի դարձած։

Դեկտեմբեր 25-ի իրիկունը սկսաւ ձիւն տեղալ. հազուադէպ երեւոյթ Գորֆուի մէջ։ Գիւղին երեխաները երբեք ձիւն տեսած չէին, ծերունիները կ՚ըսէին թէ եօթանասունըհինգ տարիէ ի վեր չէր ձիւնած կղզիին վրայ։ Մանուկները կը խայտային, կը պոռչտային ճամբուն վրայ։ Աքիլէօնի պարտէզներուն վարդենիները երկու հազար հինգ հարիւր հատ եւ բազմահարիւր տեսակ, ծաղկած էին եւ տարօրինակ էր տեսքը կարմիր վարդերուն, տեղացող ձիւնին տակ։

Թ) ՎԱՀԱՆ ԹԷՔԷԵԱՆԻ ԱՅՑԵԼՈՒԹԻՒՆԸ

Մեր պայքարը կը շարունակէինք մամուլով, միեւնոյն ատեն տեղեկագիրներ հասցնելով Պատրիարքարանի եւ Ազգային Պատուիրակութեան։ Հայաստանի խորհրդային կառավարութիւնը երկրին որբանոցներու վարչութեան եւ պետական հակակշռին հարցը լուծեր էր ամերիկեան Ռըլիֆին հետ կնքելով պայմանագրութիւն մը։ Այս իմանալուս՝ դիմեցի Պատրիարքարան, նոյնը ընել, փոխանակ շարունակելու առանց պայմանի յանձնել Ռըլիֆի քմահաճոյքին։ Նոյնը թելադրեցինք Ազգային Պատուիրակութեան։

Եւ ահա իմացանք օր մը որ Ազգային Պատուիրակութիւնը Գորֆու կը ղրկէր քննիչ մը, յանձին Վահան Թէքէեանի...։ Թէոդիկ, Ալպօյաճեան, Ասպետ, Տէր Յակոբեան եւ ես — որոնց մակդիր մը փակցուցած էին՝ Գոր-

ֆուի մտաւորականները — Թէքէեանի ժամանումին վրայ՝ խորհրդակցեցանք իրարու հետ եւ մեր դիրքը որոշեցինք։

Ալպօյաճեան, որ քաջատեղեակ էր անոր նկարագրին, ըսաւ.

— Պէտք է որ մեզմէ մէկը քաղաք իջնէ բարի գալուստ մաղթելու իրեն, բաւական մտերմական եւ անձնական հանգամանք մը տալով այդ այցելութեան։ Թիւթիւնճեանի կ՚իյնայ այս դերը, իբրեւ անոր գաղափարի ընկերը... եւ իբրեւ գործելակերպի փորձառու անձ։ Թէքէեանը ղրկած են հոս, իր քննութիւնը ընելու համար, առանց մեզմէ, ամբաստանեալներէս ազդուելու։ Արդ, Թէքէեան պիտի ջանայ գգուշանալ մեր կողմնակալ կարծիքներէն ազդուելէ, եւ առաջին իսկ վայրկեանէն պիտի կասկած ունենայ մեզմէ։ Լեւոնը, այս ըսածներս նկատի առնելով, հիմա գիտէ թէ ի՞նչ ընթացքով պիտի շարժի Վահանին հետ։

⁂

Գորֆու քաղաքէն տեղացի ատաղձագործ մը, Եանի, կու գար Աքիլէօն, կարգ մը նորոգութիւններ ընելու։ Իրիկունները պանդոկին սրահը մեր սեղանին շուրջ բոլորուած կ՚ըլլայինք, եւ այս Եանին կու գար մեզի կը միանար ընթրիքէն բաւական ետք. ու կը շաղակրատէր մեզի պատմելով Ռըլիֆի պաշտօնեաներուն սենեակին անցքերը։ Եանի տաղահար էր, Գըրնըլ Լօ, բժշկուհին, եւ Աքիլէօնի տնօրէն ամերիկուհին, եկած տեղաւորուած էին Աքիլէօն, առաջին յարկի երեք սենեակները գրաւելով, պատանի որբերու շարքին։ Եանի զանոնք զուարճացնելու կը հրաւիրուէր, բժշկուհին հաճոյալի պահերով արբեցնելու համար, Գորֆուէն իրեն հետ կը բերէր յոյն գեղեցիկ պատանիներ. Գըրնըլին սենեակին մէջ խրախճանքը, պարն ու գինարբուքը կը տեւէին կէս գիշերէն անդին մինչեւ առաւօտեան առաջին ժամերը։

⁂

Ուրիշ Եանի մը ունէինք, կառապանը։

Այս Եանին, լանտօ մը ունէր երկձի, զոր նուէր ստացած էր Էլիզապէթ կայսրուհիէն։

Եանիի պաշտամունքին առարկան էր չնորհալի կայսրուհին, զոր կը կոչէր Էլիզավէ... Ինչպէս որ Լորտ Պայրընը, որ յիշատակներ ձգած էր Գորֆուի եւ Կաստուրիի մէջ, կը կոչէր Վիքօ։ Եանին էր որ մեզ Գորֆու կ՚իջեցնէր եւ կը վերադարձնէր իր կառքով, ամէն անգամ յիշելով Էլիզավէն։ Հելլէնները սովորութիւն չունին իշխանական տիտղոսները յիշատակելու եւ կը գոհանան անոնց մկրտութեան անունը տալով։ Այսպէս Յունաստանի թագաւորը կը կոչէին Եօրկիօ, արքայական պալատը՝ Եօրկիի տունը։

Առտուն Եանի եկաւ զիս առնել, իջայ քաղաք եւ գացի Հոթէլ Փանթէոն Սուիս, ուր իջեւանած էր Թէքէեան։

Սիրալիր կը խօսակցէինք Պուլկարիայէն, ուր Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան Կեդրոնական Վարչութիւնը փոխադրուած էր, եւ որուն անդամ էր Վահան Թէքէեան, եւ ուրկէ կու գար Փարիզէն անցնելով։ Թէքէեան Ազգային Պատուիրակութեան խորհրդական անուանուած էր Արշակ Չօպանեանի հետ։

Ոչ մէկ ակնարկութիւն չէի ըներ իր քննական առաքելութեանը, որպէս թէ այդ հարցը զիս չհետաքրքրէր, կամ անտեղեակ ըլլայի անոր։

Ի վերջոյ Թէքէեանի համբերութիւնը հատաւ. եւ ինծի դառնալով հարցուց.

— Է՛հ, ի՞նչ է սա Րըլիֆի դէմ ձեր դժգոհութիւնը։

— Մենք անձնական խնդիր մը չունինք Րըլիֆի մարդոց դէմ. գալով անոնց վերաբերումին մեր որբերուն հանդէպ, կարծեմ դուք եկած էք քննութիւն բանալու...

— Այո... ընկեր Թիւթիւնճեան, բայց, խօսքը մեր մէջ, ի՞նչ է ձեր կարծիքը յարուցուած աղմուկին մասին։

— Ընկեր Թէքէեան, մեր բարեկամները եւ ես, ձեզ կը հրաւիրենք այս իրիկուան ընթրիքը մեզի հետ բաժնել. հոն տեղւոյն վրայ առիթ կ՚ունենաք տեսնելու եւ լսելու։

Թէքէեան ընդունեց եւ պանդոկը ճաշելէ եւ քաղաքը պտտելէ ետք երեկոյեան միասին եկանք Կասասուրի, Եանիի կառքով։

Ընթրիքը զուարթ անցաւ։ Յովհ. Ասպետ, Թէոդիկ, Ալպօյաճեան հին ծանօթներ էին Թէքէեանի եւ անոր ժամանակակիցները։ Թէոդիկ համբաւ հանած էր իր հայագիտութեամբ, Պէրպէրեանցի էր եւ վարժարանին վերջին տարիները մասնաւորապէս սերտած եւ գոց սորված էր Երից վարդապետաց Հայկազեան բառարանը... երեք տարի յատկացնելով այդ աշխատանքին։ Թէքէեանի ծանօթ էր այս պարագան։ Վառնայի մէջ Թէքէեան, Հայկազեան բառարանէն ընտրած էր շատ հազուագիւտ բառեր, օր. արեւ չտեսած գրաբար մատենագրութենէ քաղուած բառեր, եւ Թէոդիկին կը հարցնէր անոնց նշանակութիւնը, զայն նեղել փորձելով։

Ես եւ Տէր Յակոբեան պատրաստուեցանք Թէոդիկը սրահէն դուրս ընել, պատասխանել չկարենալու պարագային։ Բայց Թէոդիկ տասնի վրայ ութ բառի նշանակութիւնը կը գիտնար...։ Այսպէսով կէս գիշերը անցաւ։ Եանի այդ իրիկուն չեկաւ մեզի միանալ, մնացեր էր Լոյի եւ ամերիկուհիներու հետ իր հայթայթած պարմանիներով, կիթառ ածելով։

Ժամը կը յառաջանար, եւ քիչ առենէն գինարբուներու խումբը դուրս պիտի ելլէր Աքիլէոնի դուռէն։

Սեղանէն ելայ, նարինջենիներու եւ ձիթենիներու գիշերային հմայքը գովելով, եւ առաջարկեցի Թէքէեանին դուրսը շրջագայիլ։ Մերոնք հասկըցան նպատակս եւ խանդավառութեամբ ոտքի ելան։

Սկսանք մեր պտոյտին։

Դէպի Աքիլէոն ուղղուիլ էր մեր նպատակը։

Այդ պահուն դղեակին պարտէզի դուռը ճռնչեց եւ աղմկալի խումբ մը դուրս թափեցաւ, կանացի քրքիջներ, աղաղակներ, երիտասարդական աղաղակներ կ՚ընկերանային տաւիղի թելերու հնչումին, խումբը մեզ կը դիմաւորէր։ Անոնք մեզ չճանչցան եւ արձակուեցաւ սովորական կանչը.

— Հըլօ՛, Մր. Թիւթիւնճըն...։

Թէքէեան քարացած կանգ առաւ։

— Ո՞վ են այս գինով կիները եւ երիտասարդները, որոնք քեզ կը ճանչնան, — հարցուց զարմանքով, շեշտակի ինծի նայելով, քիչ մը յանդիմանական շեշտով։

— Անոնք, պոռաց Ալպօյաճեան իր սովորաբար աղաղակող ձայնով, — անոնք Նիըր Իսթ Րըլիֆի պաշտօնեաներն են, որոնց ձեռքը յանձնած էք մեր զաւակներուն ճակատագիրը։ Այս դուռը ուրկէ ելան, Աքիլէոնի պալատին դուռն է. սա քովի տաղաւարին առաջ տեսած զինուորները պալատին պահակներն են, որոնք մեզի պէս ամէն գիշեր ականատես եւ ականջալուր կ՚ըլլան այս քէփազէութեան։

Թէքէեան, պահ մը լուռ մնաց, յետոյ հարցուց.

— Է՛յ, որբերը անո՞նք ալ ականատես եւ ականջալուր են ասոր։

— Անոնց հասակաւորները միեւնոյն յարկին վրայ կը բնակին, եւ ասոնց դրկից սենեակները...։

Թէքէեան ա՛լ հարցում չըրաւ։

— Մտնենք պարտէզները պտոյտ մը ընենք, լուսնկայ գիշեր է, վարդերը գեղեցիկ են եւ սքանչելի կը բուրեն, ըսի Թէքէեանի թեւը մտնելով։

Եւ սկսանք շրջիլ վարդենիներով եզերուած արահետները։ Հասանք շէնքին միւս երեսը. ապակեպատ դռնէն կ՚երեւէր մեծ նկարը, որուն նիւթն էր Աքիլլէս, որ իր կառքին կապած Հեկտորի դիակը, ձիերը կը խարազանէր, Տրովադայի պարիսպներուն շրջանն ընելով։

Այս նկարը Եղիսաբէթի կողմէ նկարել տրուած չէր, այլ մեծամիտ Վիլհելմ կայսեր կողմէ. ինչպէս այն արձանը որ այս դրան առաջ տարածուող գարատափին ծայրը կը բարձրանար, պղնձաձոյլ հսկայ անդրին՝ Նաբուգոդոնոսորի արձանին հանդոյն, կը ներկայացնէր Աքիլլէս ռազմիկը։ Անոր պատուանդանը միայն երեք մեթր բարձրութիւն ունէր, երկու մեթր լայնութեան վրայ եւ գարատափին յարդարանքը խիստ շնորհալի էր։

Ձախին կայ սիւնաշարք մը, ուր իրարու կը յաջորդեն Ելլադայի բանաստեղծները, ինը մուսաներուն առաջ շարուած կիսանդրիներով եւ նոր ժամանակներու հանճարները, Շէյքսբիրէն սկսեալ։

Եւ գարատափները աստիճաններով իրարմէ խոնարհած կ՚իջնեն դէպի վար բլուրէն մինչեւ ծովեզերք, նոճիներու հմայիչ ծառուղիէն, որու լրումին կանգնած է յատին, Եղիսաբէթի անդրին՝ հանդիսական շրջազգեստով թագ ի գլուխ։ Չմոռնամ յիշել այն չքնաղ արձանը, զոր Եղիսաբէթ ձօնած էր իր որդւոյն յիշատակին։

«Աքիլլէս մահամերձ» կը կոչուի ան եւ կը ներկայացնէ Դիւցազունը, ինկած կողին վրայ, որ իր վիրաւոր կրունկէն խլել կը ջանայ նետը, որ մահացու եղաւ իրեն։

Շատ գեղեցիկ անդրիներ կան տակաւին Աքիլլէոնի պարտէզներուն մէջ, վարդաստաններէ շրջապատուած արահետներու երկայնքին: Ինչպէս Աստղկան Հմայքը, Ապողոնի անդրիին դէմ յանդիման, «Լիա եւ իր կարապը» փոքրիկ նաւադնայը, Հենրիխ Հայնէի շնորհալի արձանը նստած խորհողի դիրքով: Այս բոլորը շրջեցանք Թէքքեանի հետ, որ դիւթական երազէ մը արթնցողի մը պէս դանդաչուն հեռացաւ, Եանիի կառքը նստելով իր պանդոկը երթալու:

Յաջորդ օրերը Թէքքեան դարձեալ բարձրացաւ Աքիլլէոն, խօսեցաւ որբերու բազմութեան: Եւ Ապրիլ 11–24ին, նահատակաց յիշատակին Եօթը կղզիներու Մետրոպոլիտ – այժմու Կ. Պոլսոյ Տիեզերական Պատրիարքի սարքած հոգեհանգիստի եւ անոր յաջորդող սգահանդէսի արարողութեան խօսեցաւ յուզիչ բեմբասացութեամբ, իր սերունդի նահատակ մտաւորականներու յիշատակը ոգեկոչելով:

Թէքքեան հմայուած էր Գորֆուով. մեր կեանքը բաժնելու փափաք մը կը պաշարէր հոգին:

– Հոս... աշխարհական վանք մը հիմնենք, ըսաւ մեկնելու օրուան մօտ:

Համաձայնեցանք:

Երազը անկատար մնաց անշուշտ:

Ժ) ԲԱՐԵԱՑԱԿԱՄՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՈՒԻՐԱԿՆԵՐԸ...

Թէքքեանի մեկնելէն ետք, Ազգային Պատուիրակութիւն, Պատրիարքարան, հայ գաղութներ սկսան համոզում գոյացնել թէ՝ մեր մղած պայքարը անհիմն չէր...:

Խնդիրը հասաւ մինչեւ Նիըր Իսթ Ռըլիֆի կազմակերպիչ մարմնոյն, եւ ան Գորֆու առաքեց իր անդամներէն բաղկացած պատուիրակութիւն մը:

Այս պատուիրակութիւնը ընդունուեցաւ կղզիին կառավարիչէն, որ կոչունք մը սարքեց անոր ի պատիւ: Նոյն օրը, յետ միջօրէին – այն ատեն ես եւ Տէր Յակոբեան հրաժարած էինք եւ կը բնակէինք Գորֆու – պատուիրակութիւնը այցելեց քաղաքի արհեստանոց–որբանոցը եւ հետեւեալ օրը՝ Աքիլլէոն: Պատուիրակութեան անդամներէն ոմանք կարգ մը տեղեկութիւններ ուզած էին քաղել ինմէ, որբերու վիճակին մասին եւ ան ալ գիս կը փնտռէր, որպէս լաւատեղեակ՝ գոհացնելու համար այս մարդիկը: Վերջապէս գիս նշմարելով հրապարակին վրայ, իր ընկերակից ամերիկացիներուն հետ մօտեցան ինծի. գիս ներկայացուց: Այս մարդոցմէ մին եկեղեցական էր:

– Պարոն, – ըսաւ ան, – մենք մինչեւ հոս չեկանք, խնճոյքի հրաւիրուելու՝ այլ քննութիւն մը կատարելու համար. կրնա՞ք կարգ մը հարցեր լուսաբանել մեզի համար:

– Հարցուցէք, պարոն, ես կը ջանամ ձեզ գոհացնել, կրցածիս չափ:

Երկու պատուիրակներ մօտեցան եւ մէկը հարցուց.

– Այսօր կառավարիչին սարքած կոչունքին, երբ ան բարի գալուստի ճառ մը արտասանեց, շամբանեն խմեցին, գնդապետ Լօ՝ բաժակը շրթներուն տարաւ, չխմեց. բայց արդէն իսկ այդ շարժումն ընելը մեր ուշադրութիւնը գրաւեց՝ անհաճոյ կերպով: Ըսէք խնդրեմ, այս մարդը գինի, ոգելից կը խմէ՞:

– Կրնա՞մ ձեզի պատասխանելէ առաջ իսլամական օրէնք մը յիշել, – ըսի պահ մը մտածելէ ետք, – մուսլիմանի մը, որուն արգիլուած է գինի խմել, թոյլատրուած է խմել գինի, երբ ճամբորդութեան մէջ է. երբ հանգստական է սեղանի մը, ուր ուրիշ ըմպելի չկայ եւ հազէ մը բռնուած է: Այսինքն՝ հարկադրանքը կը չքմեղէ զանցառութիւնը՝ արգելքի հանդէպ: Արդ, այս ամերիկացիները, իրենց երկրէն կամաւոր տարագիրներ են, օտարութեան մէջ կղզիացած, զուցէ հայրենաբաղձ, կը մխիթարուին քանի մը բաժակ պարպելով...:

Յիշել պէտք է որ այն ատեն Միացեալ Նահանգներ չոր օրէնքի ենթակայ էր. եւ այս պատուիրակները այդ օրէնքին ամենէն մոլեռանդ պարտադրիչները հանդիսացող մաքրակրօն շրջանակները կը ներկայացնէին:

– Պարոն, – յարեց պատգամաւորը որ հարցումը ըրողն էր, – գիտէ՞ք թէ ի՞նչպէս կ'ընտրենք այս պաշտօնեաները երբ դիմում մը կը ստանանք: Նախ անոնց յանձնարարականները կը քննենք, յետոյ՝ առանց որ իրենք գիտնան, երբեք չարութ, գիշեր ցերեկ մեր գործակալներուն գաղտնի հսկողութեան առարկան կ'ըլլան: Անոնց կենցաղը, ապրելակերպը, ընթացքը քննելէ ետք է որ կ'ընդունուին պաշտօնի, երբ այլեւս վստահ ենք անոնց բարոյականին, անշահախնդրութեան, անձնազոհութեան:

– Խնդրեմ, պարոն, յարեց միւս պատուիրակը, – Մըրֆին ի՞նչ ընթացք ունի, անոր հայրը իմ մօտաւոր բարեկամս է, եւ յարգուած անձնաւորութիւն մը մեր շրջանակներէն:

– Մր. Մըրֆին միւս ամերիկացի ձեր պաշտօնեաներուն բարքերը ունի:

– Կը ցաւիմ, ուրեմն, մեր վստահութիւնը իր վրայ երկար պիտի չտեւէ:

Այդ պահուն գնդապետ Լօ, Մըրֆի – որ Աքիլլէոնի մուտքը արգիլած էր ինծի – որոնց միացած էր Լարիսայէն Պատուիրակութիւնը ողջունել եկած Միս Հեսթինկզ, աղջկանց որբանոցներով զբաղող յաղթանդամ ամերիկուհին, մեզ նշմարեցին եւ հմայիչ ժպիտներով սկսան գոչել, որպէս թէ ամենօրեայ մտերիմներ ըլլային.

– Հըլօ, հըլօ մըսթըր Թիւ՛թինճըն...

Ամերիկացիները շարունակեցին.

– Այս առտու կէսօրուան ճաշէն առաջ մեզ տարին այցելել քաղաքի որբանոցներուն խոհանոցը. ապուր մը կ'եփուէր կաթսայի մը մէջ, կէսօրուան միակ կերակուրը, ինչ որ քիչ մը անբաւարար թուեցաւ մեզի, բայց խորհեցանք որ երեկոյեանը աւելի գոհացուցիչ ըլլալու էր:

– Պարոններ, օրական մէկ անգամ կերակուր կը տրուի տղոց, երե–

կոյեան ընթրիք չկայ...։ Այս վիճակը նկատի առնելով, այն տղաքը որոնք գոնէ մայր մը ունին, հօրմէ որբ ըլլալով, իրենց Պոլիս կամ Ամերիկա գտնուող ազգականէն ամսական խեղճուկ գումար մը կը ստանան։ Միայն թէ տղոց ուղղուած նամակները տնօրէնին կողմէ կը բացուէին եւ մէջի դրամները կը գրաւուէին։ Հետեւաբար, տղաք մեզի դիմեցին եւ մեր հասցէներուն կը ստացուին այդ նամակները, վստահ ըլլալու համար որ այդ խեղճուկ գումարները մանուկներու ձեռքը պիտի հասնին։

— Գիտէ՞ք, մենք հանգանակութեամբ կը հայթայթենք մեծ գումարներ, եւ երկու շաբաթ առաջ իմ եկեղեցիիս մէջ, հայոց կրած մարտիրոսութիւնը յիշեցի եւ հանգանակեցի 6000 տոլար. այսպէս է ամէն կիրակի օր։

— Եւ սակայն, — յարեցի, հայոց անունով տրուած գումարներէն հաւասարապէս, բաժին կը հանուի Թուրք կարօտեալներու եւ հիմա նաեւ յոյներուն։

⁂

Պատուիրակութեան մեկնումէն ետք, ոչ մէկ փոփոխութիւն նշմարեցինք Րըլիֆի պաշտօնեաներու վարմունքին մէջ։

Մըրֆի, գըրնըլ Լոյի հետ որոշեց նախ յունարէնի դասընթացք մը հաստատել ուսուցիչներուն համար, իսկ տղոց պարտադիր կերպով յունարէն սորվեցնել, ամենօրեայ ծրագրով, յոյն ուսուցիչներու կողմէ։

Ասոր յաջորդեց անհաւատալի որոշում մը. ջնջել հայերէնի ուսուցումը։

Այլեւս բաժակը կը յորդէր...

Մօտեցած էր Ս. Թարգմանչաց տօնը։

Ատենէ մը ի վեր Յունաստանի առաջնորդ Կարապետ Եպիսկ. Մազլըմեանի դիմում կ'ընէինք քահանայ մը ղրկել Գորֆու, ուր բացի որբերէն հաւաքուած էր երեք հազար հայ գաղթականութիւն։ Վերջապէս քահանան ղրկուեցաւ. պարթեւահասակ պատկառելի անձ մըն էր։ Թարգմանչաց տօնին պատարագը մատուցանելու համար դիմեցինք գիւղին յունաց եկեղեցիին, որ սիրով մեզի տրամադրեց գիւղին ծերունի քահանան։ Արմենակ Յէր Յակոբեան եւ ուսուցիչներէն հայ եկեղեցական երաժշտութեան հմուտ անձ մը, կազմեր էին երգչախումբ մը, որ սորված էր պատարագի երգեցողութիւնը. քահանան մատոյց պատարագը, եւ յետ միջօրէին սարքեցինք ժողով մը։ Բոլոր տղաքը հաւաքուած էին փոքրերու դասարաններուն յատկացուած շէնքը եւ անոր դիմաց տարածուած մեծ հրապարակը։

Գլխաւոր ճառախօսն էր պատմագէտ Արշակ Ալպօյաճեան։ Թարգմանչաց տօնը մեր Մատենագրութեան, մեր այբուբենին, Սահակ Պարթեւ Հայրապետին, եւ վերջապէս անմահ Ս. Մեսրոպին, անոնց աշակերտներուն տօնն էր, մեր քաղցր մայրենի լեզուին սրբազոյն տօնը...։

Ալպօյաճեան խօսեցաւ պերճաբան ճառ մը, յայտարարելով թէ հայոց լեզուն այն անփոխարինելի գանձն էր զոր պահպանած էինք, ամէն ինչ կորսնցնելէ ետք, թէ այս անկողոպտելի, անկորզելի զգացումը չի կրնար հասկնալ ժողովուրդ մը որ զուրկ է սեփական լեզուէ։

⁂

Միս Հեսթինկզ երկար չմնաց Գորֆուի մէջ, Պոլսէն իր հետ բերած էր իր Թուրք շարժավարը, երիտասարդ մը, որմէ բաժնուած մնալը հանդուրժելի չէր իրեն։ Ան յաջողած էր գըրնըլ Լոյի հետ լարել մեզի դէմ դաւ մը, որուն ծանր հարուածը կրեցինք անզօրութեան զգացումով։

Իմ վտարուելէս ետքն էր — կ'ըսեմ «վտարուելէս», քանի որ հրաժարականիս պատասխանն էր այդ — երբ յայտարարուեցաւ թէ Աքիլէոնի տասներեք տարեկանէ վեր տարիք ունեցող որբերը պիտի ղրկուէին Մակեդոնիա, ուր զանոնք պիտի բաժնեն յոյն գիւղացի ընտանիքներու, աշխատցընելու համար ծխախոտի մշակութեան արտերու մէջ...։ Մենք զատած էինք հարիւր տղաք, որոնք Պոլիս կ'ուսանէին Կեդրոնականի մէջ եւ այլ երկրորդական վարժարաններ եւ ուրիշներ, որոնք բացառիկ ընդունակութիւն ունէին զանազան արուեստներու եւ ուսողութեան մէջ։ Այս հարիւր տղոց բարձրագոյն դաստիարակութիւնը ապահովելու համար, դիմում ըրած էինք Փարիզ, Ազգային Պատուիրակութեան, Թէքէեանի միջոցաւ, եւ կը սպասէինք կարգադրութեան։ Ինծի յանձնուեցաւ, Ուսուցչաց Խորհուրդին կողմէ որպէս պատուիրակ, բանակցիլ Լոյի հետ պայմանաժամ մը ձեռք բերելու մինչեւ կարգադրուիլը այս խնդրոյն։ Միեւնոյն ատեն հեռագրեցինք Փարիզ, կացութեան տագնապալի դառնալը։

Գըրնըլին հետ խօսակցութիւնս բուռն եղաւ։ Այդ մարդը խիղճէ զուրկ քարսիրտ մըն էր։ Անվրդով կերպով լսելէ ետք բացատրութիւնս — զիս կը թարգմանէր Րաբըրթ Գոլէճի շրջանաւարտ երիտասարդ ուսուցիչ Գարակիւլեան — ան պատասխանեց.

— Մեր որոշումը անդառնալի է։

— Լաւ, պարոն, մենք ձեր որոշումին անգթութիւնը դատելու չենք եկած, այլ միայն կ'ուզենք ըսել թէ հարիւր տաղանդաւոր տղաք պատրաստեր ենք պաքալորէայի քննութիւններուն, եւ զանոնք համալսարան պիտի դնենք, որովհետեւ բացառիկ ընդունակութեամբ օժտուած տղաք են անոնք։

— Ո՛չ։

— Մենք, բոլոր ուսուցիչներս, մեր թոշակները կը յատկացնենք այս տղոց ապրուստին, խնդրելով միայն հոս պահել զանոնք տասնըհինգ օր, մինչեւ մեր հեռագրին պատասխան ստացուիլը։

— Ո՛չ։

Բարկութեան ալիք մը բարձրացաւ գլխուս։

— Քեզի հետ մարդու լեզուով խօսեցայ, անզգամ արարած, — գոչեցի, ատամներս սեղմելով, դուն մարդոց ամենէն վատ տեսակին կը պատկանիս։

Գարակիւլեան կարմրեցաւ եւ լուռ մնաց։

— Թարգմանէ՛, պոռացի...

Բայց արդէն թարգմանութեան հարկ չկար, գըրնըլ Լոյի կը բաւէր տրամայայտութիւնս տեսնել, հասկնալու համար թէ ի՛նչ կը խորհէի իր մասին։ Ան կարմրեցաւ եւ դուրս ելաւ իր գրասենեակէն։

Քիչ ետք իր մօտ աշխատող պաշտօնեաներէն Մոմճեանը ղրկեց, սա պատասխանը հաղորդելու.

– Մենք զանոնք Մակեդոնիա կը ղրկենք. Թող ձեր Ազգային Պատուիրակութիւնը երթայ հաւաքէ իր ուզածները հոնկէ:

Եւ տխուր առտու մը տղաքը ճամբայ հանուեցան Աքիլլէոնի դռնէն դէպի քաղաք, ուր շոգենաւով աքսորուեցան դէպի Մակեդոնիա: Տղոցմէ ոմանք նամակ գրեցին, իրենց առաջին տպաւորութիւնները հաղորդելով մեզի: Մակեդոնացի գիւղացիները սիրով ընդուներ էին տղաքը, հասկցնելով որ զանոնք պիտի նկատէին իրենց զաւկին պէս: Ասոնք այն գիւղացիներն էին, որոնք մանչ զաւակ չունէին եւ կը խորհէին այս հայ պատանիները ամուսնացնել իրենց աղջիկներուն հետ:

Թէքէեան յաջողեցաւ հաւաքել Մակեդոնիոյ արտերէն, մեր որբերուն մէկ մասը... Փարիզ: Ուրիշներ կորսուեցան ազգին համար:

ԺԱ) ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՏՈՒԵՐՆԵՐ

Լորտ Պայրըն, Գորֆու եղած ատենը, այդ բլուրէն երեւցող տեսարանէն հմայուած, շատ յաճախ կու գար նստիլ հոդ, ուր այժմ գիւղակ մը կայ, եւ զանազան վաճառորդներ կու գային անոր շուրջ իրենց ապրանքները ցուցադրելու, զինք ունենալով իբրեւ յաճախորդ: Այսպէսով է որ, – պատմեց մեզի կառապան Եանի – կազմուած է այս գիւղը Պայրընի անունով: Անգլիացի բանաստեղծին յիշատակը կապուած է նաեւ Գորֆուի Վիլլա Մոն Ռըփոյին: Այս Վիլլան կը պատկանէր Յունաստանի Եօրկիոս Թագաւորին կրտսեր որդւոյն Իշխան Անտրէայի, հայրը Մեծն Բրիտանիոյ Թագուհիին ամուսնին, որ այդ դղեակը ծնած էր:

Աւելի առաջ Թուրքերու դէմ յունական ապստամբութենէն, այդ դղեակին մէջ կ'ապրէր գեղեցկուհի մը, որուն սիրահարուած էր Պայրըն, եւ այս գեղեցիկ բլուրին ծաղիկները անոնց հովուերգութեան վկաներն էին: Երբ այդ դղեակը այցելեցի, պառաւ մամիկ մը կ'ապրէր հոն, որպէս պահապան: Ան Պայրընի եւ մանկամարդ կոմսուհիին հովուերգութեան օրերուն հազիւ պատանուհի մը, տիկնոջ աղախինը եղած էր... Եւ կը յիշէր այն օրերու երազային պատահարները, եւ կը պատմէր:

***

Օր մը մեր որբերէն աշխոյժ տղայ մը մեզի պատմեց թէ աւելի հեռուն գտնուող գիւղի մը մէջ կը բնակէր մարդ մը, որ լսելով թէ հայերու բազմութիւն մը հասած է Կաստուրի, Աքիլլէոնի դղեակը, պատմեր է թէ ինքն ալ հայ է: Երբ այս տղուն հարցուցեր է թէ իր Անաստաս անունին հայերէնը ի՞նչ է, ան պատասխաներ է թէ՝ «Ռուբէն է...»:

Այս անձը յայտներ է տղուն որ շատ կը փափաքի ծանօթանալ հայ վարժապետներուն հետ:

Գացինք, Թէոդիկ, Ալպօյաճեան, Տէր Յակոբեան եւ ես:

«Ռուբէն» ուրախութեան մէջ էր, մեզ ընդունեց եւ հիւրասիրեց մեծ

հաճոյքով: Նստանք: Պատմեց թէ մեծ հայրը Հայաստանէն եկած էր Գորֆու:

– Հայաստանի ո՞ր նահանգէն, – հարցուց Ալպօյաճեան:

– Տրապիզոնէն:

Եւ ան մեզի մատնանիշ ըրաւ պատին վրայ կախուած մեծ քարտէս մը: Ան Հայաստանի պատմական քարտէսն էր, արեւմուտքէն մինչեւ Ալիս գետը, եւ հիւսիսէն՝ Տրապիզոն, Սինոպի ծովեզրի Սեւծովեան ափերով: «Ռուբէն» կարմիր նշանակած էր լեռնային գիւղաքաղաք մը, ուրկէ եկած էր իր պապը: Ալպօյաճեան հաստատեց թէ նշանակուած վայրը կը պատկանէր այն շրջանին, ուր մինչեւ վերջերը կը բնակէին մէկ միլիոն հայ-հոռոմներ, հետեւաբար, «Ռուբէն» ազգով հայ էր իսկ դաւանանքով յոյն օրթոտոքս եկեղեցիին կը պատկանէր:

Թէոդիկ իմացած էր, թէ Գորֆուի գերեզմանատան մուտքին կայ փառաւոր կոթող մը, որ գերեզմանն է մեծահամբաւ գորֆուցիի մը՝ Արմենիսի:

Արդ, Արմենիս տառացի թարգմանութեամբ կը նշանակէ՝ հայը: Ուրեմն հարցուփորձելով տեղեկացանք որ այդ Արմենիսը կղզիին բարերարներէն եղած է: Տեղեկացանք նաեւ որ անոր դուստրը կ'ապրի եւ ամուսնացած է: Նոյն խումբով գացինք այդ ամոլին բնակարանը. մեզ ընդունեց ամուսինը եւ տեղեկանալով մեր այցին նպատակը, գնաց կնոջը հաղորդել եւ զայն հրաւիրել պատմելու իր հօր մասին:

Տիկինը եկաւ, խօսակցեցանք. չկրցաւ բացատրել հօրը Արմենիս կոչուելուն պատճառը եւ ոչ ալ ծագումը. յայտնի էր որ բնաւ չէր հետաքրքրուած այդ հարցով. ան ըսաւ միայն թէ՝ հայրը հայ չէր. եւ մեզմէ հրաժեշտ առաւ ու դռնէն դուրս ելաւ:

Կնոջը մեկնելէն ետք, Արմենիսի փեսան ժպտեցաւ եւ յարեց.

– Կինս հաւատալ կը փորձէ իր չգիտցածը: Արդարեւ, ես գիտեմ թէ իմ աներհայրս հայ էր ծագումով, բայց ոչ Արմենադէս գիւղէն:

– Արմենադէս անուն գի՞ւղ կայ Գորֆուի մէջ:

– Այո՛, բաւական հեռու է քաղաքէն. այդ գիւղը հիմնած են հայեր, եւ անոնց ճետերը ցարդ կը բնակին հոն: Աներհայրս եկած է Հայաստանէն, 19-րդ դարու կէսուն:

Շնորհակալութիւն յայտնելով անոր՝ հրաժեշտ առինք եւ մեկնեցանք:

Օր մը, աւելի բազմաթիւ խումբ մը ուսուցիչներ այցելեցինք Արմենադէս գիւղը: Բայց անոր բնակիչները հայ չէին...: Անոնք բացատրեցին թէ այդ գիւղին բնակչութիւնը, որ արդարեւ ծագմամբ հայ էր, փոխադրուած էր Երախտադէս գիւղը, որ աւելի վերն էր:

Արդարեւ, Երախտադէս հասնելով երբ մեր խումբը հաղորդեց թէ հայեր էինք, աննկարագրելի էր այն խոր յուզումը, որ համակեց գիւղացիները: Այր մարդիկ դաշտային աշխատանքի գացած էին, եւ գիւղը մնացած էին կիներ ու մանուկներ: Իսկոյն քանի մը մանկամարդ գեղջկուհիներ շտապեցին եղելութիւնը իմացնել արտերը աշխատող այրերուն եւ անոնք

բոլորն ալ լքելով գործիք եւ աշխատանք՝ վազելով հասան գիւղ, հայերը տեսնելու: Եկաւ գիւղին քահանան: Ան պատմեց թէ ինք առաջին յոյն քահանան էր գիւղին. վախճանած էր հայ քահանան, վերջինը Արմենաղէսէն, որ իրեն հետ տարած էր գիւղացիներու ծագման եւ պատմութեան վրայ գիտցած տեղեկութիւնները: Յոյն տէրտէրը գիտէր միայն թէ Արմենաղէսցիք իրարու միջեւ ամուսնութիւն կը կնքէին, իրենք գիրենք հայ կը նկատէին եւ միշտ ունեցեր էին իրենց մէջէն ընտրուած քահանայ մը: Դժբախտաբար գիւղին եկեղեցին, որ հինգ հարիւր տարի առաջ շինուած էր, հրդեհով փճացեր էր եւ անոր մէջ այրեր էին հայերէն գրուած յիշատակարանը, եւ առաջին գաղթողներուն Հայաստանէն բերած սրբազան մատեանները:

Տեղացիք չէին կշտանար հայերը դիտելէ, եւ նոյնիսկ շօշափելէ, խնդրելով որ հայերէն երգեր երգեն: Ունկնդրելէ ետք երգուած քանի մը կոմիտասեան երգերը, անոնք յուզումով եւ սքանչացման արտայայտութեամբ լսեցին Բամ փորոտանը:

Արմենաղէսցիք, լսելով Վարդանանց այրուձիին ձօնուած քայլերգին առաջին հնչիւնները, սկսան արտասուել...: Հինգ դար անցած էր այն ատենէն, երբ իրենց նախնիք հայրենի հողէն խլուեր եւ Արեւմուտքի այս ծայրամասը նետուեր էին...: Եւ ահա այդ օրը, իրենց կը յայտնուէին մարդիկ, որոնք այդ նախնիքներուն ոգին, լեզուն, դիմագիծը անեղծ պահած էին:

Գորֆուի մէջ վարձեցի սենեակ մը, միջնադարեան եւ միջերկրականեան փողոցի մը վրայ, ուր արեւը չէր կրնար իր կիզիչ ճառագայթները հասցնել:

Թէոդիկ կ'ուսուցանէր անգլիական Լորտ Մեյըրզ փընտի որբանոցը: Արմենակ Տէր Յակոբեանի մայրը եւ երեք եղբայրը եկած էին եւ ան ալ քաղաք իջած էր: Յովհ. Ասլեան նոյնպէս. ան ծխախոտի գլանիկներ կը վաճառէր, կրպակ մը վարձած: Իսկ ես նաւահանգիստի փոքրիկ հրապարակին վրայ լումայափոխի ապակեղարան մը ունէի...: Ալպօյաճեան, Եգիպտոսի Առաջնորդ Տ. Թորգոմ Սրբազանի հրաւէրով, մեկնած էր Գահիրէ:

Էփթանէսիի Մետրապոլիտը, որ մեծ հայասէր մը յայտնուած էր, մեզի տուած էր եկեղեցի մը, մեր հայածէս պատարագը եւ արարողութիւնները կատարելու համար: Անգլիացիք իրենց ուսուցչական կազմին հայ անդամներուն մէջ ունէին նաեւ հայ եկեղեցական մը, որպէսզի տղաք Հայկական Եկեղեցիին աւանդութիւններով դաստիարակուին, մինչ ամերիկացիք, ատոր իրիկուն աւետարանական պաշտամունք մտցուցեր էին եւ կը մերժէին հայ քահանայ մը բերել: Այդ օրերը Գորֆուի հայերը ընտրութեամբ ազգային վարչութիւն մը կազմեցին, որ ըստ կղզիին Կառավարիչին՝ հայ գաղթականաց վարչութիւնն էր, որուն անդամ ընտրուեր էի: Միեւնոյն ատեն յոյն գաղթականները ընտրութեանց ձեռնարկելով հաստատեցին վարչութիւն մը, որուն ալ անդամ ընտրեր էին զիս: Մեր վարչութիւնը Տէր Տրեւեանի նախագահութեան տակ գումարուելով որոշեց, Թեկնածու

ներկայացող ուսուցիչ մը Աթէնք ղրկել Մաղըմեան Սրբազանէն քահանայ ձեռնադրուելու համար Գորֆուի եկեղեցիին վրայ:

Մինչ այդ՝ Լորտ Մեյըրզ Փընտի կողմէ ստացուած էին զգեստներ, կօշիկ, կանացի թէ այր մարդոց վերարկուներ, որոնցմէ մաս մը պէտք էր տանիլ եւ բաժնել մօտակայ Պաքսոս կղզին գտնուող քանի մը գաղթական հայ ընտանիքներու: Ինծմէ խնդրուեցաւ կատարել այդ գործը:

Պաքսոս փոքր երկու կղզիներու անունն է, մին՝ ամայի, միւսը՝ մարդաբնակ: Բնակուող կղզին ալ անջրդի է, ունի ձիթենիի անտառներ եւ կ'արտադրէ ձէթ: Էփթանէսիի կղզեխումբին մէջ մեծագոյն կղզին Գորֆուն է: Էփթանէսի կը նշանակէ եօթը կղզիներ: Ան կը պատկանէր Մեծն Բրիտանիոյ. Եորկիոս Ա.ի գահակալութեան առթիւ, 1860-ին, Յունաստանի նուէր տրուեցաւ Անգլիոյ կողմէ, պայմանադրելով որպէս ապազինեալ գօտի: Պաքսոս եւ Անտիպաքսոս, երկու փոքրիկ կղզիները մօտ են Գորֆուի, որու հետ հաղորդակցութիւնը կը կատարուի շոգենաւով մը: Առտուն ճամբայ ելաւ շոգենաւը եւ դանդաղ գնացքով իրիկուան մօտ հասաւ Պաքսոս. կառավարիչը նաւամատոյցէն զիս ընդունեց, առաջնորդեց կղզիին միակ պանդոկը, ուր կը բնակէին զինուորական հրամանատարը, կառավարչութեան քարտուղարը, տուրքերու հաւաքիչ-արկղակալը եւ դպրոցին տնօրէնը, կառավարիչին հետ: Բացի այս պաշտօնական անձնաւորութիւններէն, ուրիշ յաճախորդ չկար պանդոկին մէջ:

Պաքսոսի ջուրը կղզիին բոլոր պէտքերուն համար, կը հայթայթուէր ամէն կողմ բացուած ջրհորներէ: Կղզին շատ կ'անձրեւէր, ինչպէս Գորֆուի վրայ, ամառ թէ ձմեռ: Անգլիական տիրապետութեան օրով է որ այս ջրհորները կառուցուած էին, հետեւելով գետնին վայրէջքին, որուն վրայ անձրեւը առուակներ փորեր էր դարերու ընթացքին որոնցմէ ջուրը կը հոսէր դէպի ծով: Ջրհորները, այս առուակներու արահետներուն վրայ շինուած, հոսող ջուրը կ'ամբարէին:

Աւագ Շաբթուան մէջ էինք, հետեւեալ օրը՝ Աւագ Հինգշաբթի, կառավարիչը զիս պտտցուց կղզին: Կիրակի՝ Ս. Զատկին, զիս հետը առաւ կղզիին երեւելիներուն այց տալու, արարողական կերպով մը, իւրաքանչիւր ընտանիքի մօտ անուշ, եւ մաստիքա օղի, կամ լիքէօր մը կը հրամցնէին մեզի: Զատկական տօներէն ետք, կառավարչատունը բացուեցաւ, եւ կառավարիչը լուր ղրկեց հայ գաղթականներուն որ ներկայանան ստանալու համար իրենց բերուած առարկաները, իրենց ազգին ներկայացուցչին կողմէ. կառավարիչին դահլիճը եկանք պաշտօնակալին հետ եւ հոն ընդունեցի ազգակիցներս, որոնք բացի ծերունիէ մը եւ մանուկներէ, միւսները կիներ էին, ընդամէնը տասը-տասնըհինգ հոգի:

Զիս տեսնելով, ուրախութեան ժպիտներ փայլեցան անոնց աչքերուն եւ տխուր դէմքերը, որոնք համակերպութեան մելամաղձոտ արտայայտութիւն մը ունէին, պայծառացան: Կառավարիչը տոմար մը բացեր էր իր գրասեղանին վրայ եւ հոն արձանագրուած անունները կը կարդար, ստուգելով յիշուած անձերուն ներկայութիւնը: Այս անուններէն մին յունական էր. կառավարիչը դարձաւ ինծի — ես իր քով կանգնած էի — եւ ըսաւ.

— Այս ընտանիքը գաղթական է Փոքր Ասիայէն. բայց յոյն է. ի՞նչ կ'ըսէք, կարելի՞ է անոնց ալ բան մը տալ թէ ոչ:

— Անշուշտ թէ այո՛, ի՞նչպէս կրնաք մտածել թէ խտրութիւն պիտի ընէի:

Կառավարիչը դուրս ելաւ անձամբ եւ ներս մտցուց յոյն ընտանիքը:

Յետոյ ինծի մօտենալով ըսաւ.

— Խնդրեմ, նստեցէք իմ աթոռս եւ կատարեցէք բաշխումը:

Նստայ եւ կառավարիչը իմ ետեւս անցնելով ոտքի կեցաւ: Տոմարին վրայ հակելով հայկական անունները կը կարդայի, աղաւաղուած՝ հելլէն այբուբենէն, երբ հառաչանքներ ու մրմունջներ ականջիս խայթեցին.

— Մենք ալ դեռ ազգ ունինք եղեր...

Խիստ յուզուած գլուխս վեր առի:

Հայ կիներն էին փսփսացողները, գիս տեսնելով կառավարիչին դրասեղանին առաջ, անոր աթոռը բազմած:

Այդ պահուն հասկցայ այս հեռաւոր հելլենական կղզեակին մէջ նետուած հայկական բեկորներուն տառապանքը: Տարիէն աւելի էր որ խլուած էին իրենց ազգէն, իրենց միջավայրէն, արդէն սկսած էր իրենց համար մայրամուտը աշխարհի մը, որ իրենցը եղած էր դեռ երէկ: Եւ ահա յանկարծ այդ սիրելի աշխարհէն կը ճառագայթէր լուսաւոր երեւոյթ մը, իրենց ցեղակից անձի մը կերպարանքով, եւ այդ աշխարհին իշխանը կը քաշուէր ստուերի մէջ, եւ ան, որ ցեղին խորհրդանիշն էր, կը նստէր անոր աթոռը:

Կառավարիչը, որ անոնց մրմնջած հայերէն բառերը չէր հասկցած եւ սակայն կը տեսնէր անոնց այտերը տամկացնող արցունքի կաթիլները, յարեց բարի ժպիտով մը.

— Օ՛ն, օ՛ն, Ռիփսիմէ, Արաքսի, Իսկուհի, օ՛ն, ուրախանալու առեն է եւ ոչ արտասուելու, տեսէք թէ ձեր Գորփուի էթերիայի կողմէ ինչ աղուոր բաներ ղրկուած են ձեզի. տաքուկ ծածկոցներ ալ կան...

Եւ ես իրենց խօսեցայ հայոց բարբառով.

— Զատիկ է. Յարութեան աւետիս է. յուսացէք. մեր ազգը ապրեր է յոյսով:

Չկրցայ աւելի երկար ըսել... ազգը՝ այո՛. բայց ոչ անոր բեկորները, արմատ չունեցող: Գիտէի թէ վերջին անգամն էր որ կը տեսնէի զանոնք:

⁂

Յաջորդ ժամանումը շոգենաւուն երկու օրէն էր:

Կառավարիչին հետ մտերմացած էինք. գիտէր թէ ես ալ իրաւագիտական ուսումնարանէ ելած եմ. եւ առանց օտար շեշտի կը խօսիմ հելլէն լեզուն:

Կառավարիչը յանկարծ հարցուց.

— Պատերազմին ո՞ւր էիք:

— Կովկասեան ճակատը հայ կամաւորական գունդերու մէջ էի:

— Բայց, ուրեմն, դաւաճանեցիք ձեր երկրին:

Այս եթէ կատակ էր, չճաշակեցի հեշտութեամբ, որովհետեւ Թուրքիան ըսել ուզեց:

— Եթէ կ'ուզէք, այո... Բոցարիսի, Կոլոկոթրոնիսի եւ անոնց զինակիցներուն պէս:

Հելլէն ազատամարտութեան հերոսներն էին ասոնք:

Պահ մը ցնցուեցաւ եւ սակայն հասկնալով ակնարկութիւնս, սկսաւ խնդալ...

Շոգենաւը այս անգամ աւելի խաղաղ ծովի վրայ նաւարկելով, հասանք Գորփուի նաւահանգիստը:

Գառնիկ Նաւասարդեան, Պաքուի արեւմտահայ սրահներէն, ուսուցչական պաշտօնով բերել տուած էր Աթէնքէն Գորփու: Իմ բացակայութեանս հասած էր եւ պաշտօնին ձեռնարկած: Եկաւ գիս դիմաւորեց. Պոլիս արդէն զիրար տեսած էինք: «Ժողովուրդի Ձայն»ի մէջ կը գրէր ռազմագիտական քրոնիկներ, հելլէնեւթրքական պատերազմին շուրջ... ջանալով շատ յուսախաբ չընել ընթերցողները:

Գորփուի փողոցներէն մէկուն մէջ հայկական ճաշարան մը բացած էր պարտիզակցի հայ մը՝ Հաճին:

Նիըր Իսթէն հետզհետէ հեռացող ուսուցիչներ եւ քանի մը արհեստաւոր նախկին որբեր քաղաքը հաստատուեր էին, եւ Հաճիին ճաշարանը կը յաճախէին:

ԺԲ) ԻՏԱԼԱԿԱՆ ՅԱՐՁԱԿՈՒՄԸ

Հաճին իր պոլսական համադամները կ'եփէր, փայտի ածուխի կրակարանի մը վրայ եւ ձեռքը բռնած կ'ըլլար միշտ ունելի մը, զոր տաքատին վրայ շխշխկացնելով չափ կու տար իր երգերուն, ամբողջ օրը:

Կար նաեւ կաթնատուն-ճաշարան մը, որուն տէրերը երկու ալպանացի եղբայրներ էին: Հոն առաւօտները կարելի էր նախաճաշել կաթով, քամուած մածունով եւ թարմ ձուով:

Գորփուի կլիման մշտնջենական գարունն էր, հողը յուռթի եւ ջուրը առատ: Հակառակ ատոր սակայն, ձմերուկը, սեխը, խաղողը կը ներածուէին հարաւային Իտալիայէն, գառնուկն ու ոչխարը՝ Ալպանիայէն, ուրկէ կը բերուէր խոզին միսը, ալկանիջ եւ արքայաձուկ:

Այսպէս կը սահէին օրերը. առաւօտ մը գացեր էի ծովեզերք, նաւամատոյցին մօտակայ սրճարանը և նստած քարափին վրայ՝ կը թղթատէի նամակատունէն նոր ստացած գիրք մը, երբ հորիզոնէն արագ յառաջանալը տեսայ մարտանաւերու նաւատորմիղի մը: Քաղաքին բնակչութիւնն ալ նշմարած էր, եւ վարժութիւնը ունենալով այսպիսի այցելութիւններու, զոր այսօր զբօսաշրջային պիտի կոչէինք, մեծ խումբ մը կը խուժէր նաւահանգիստ, տեսարան մը դիտելու ակնկալութեամբ:

Մարտանաւերը մօտեցան, բայց նշմարեցի որ փոխանակ կանգ առնելու եւ նաւակներ իջեցնելու, ռազմական շարժման մէջ էին...: Եւ յանկարծ սկսան ռմբակոծութեան; Ժողովուրդը անակնկալի եկած սկսաւ փախչիլ

ընդդատտու: Նկատեցի որ յանկալէս կը ռմբակոծուէր ծովեզերեայ ոստիկանական դպրոցը, ուրկէ հրացէնի հարուածներ կ'արձակուէին եւ աւելի հեռու հին բերդաքաղաք-ոստանը, ուր հաստատուած էր Լորտ Մէյըրզ Ֆրէնտի որբանոցը, գաղթականական կայան մը, նաեւ Գորֆուի պահակագունդը, 200 զինուորէ բաղկացած...:

Նաւատորմը խաղաղական դրօշ պարզած էր. Մուսոլինիի ֆաշիստական յոխորտանքներէն առաջինն էր այս, որ տեղի կ'ունենար ապագինեալ կղզիի մը վրայ...:

Ես վարժուած ըլլալով այս կարգի մարտական տեսարաններու, անդորր մնացած էի, գիտէի որ եթէ ծովափը մնայի՝ ռմբակոծութիւնը վնաս չէր հասցներ ինծի, քանի որ քսան մեթր հեռուէն արձակուած ռումբեր՝ գլուխէս շատ վեր կ'անցնէին, հետեւաբար, լաւագոյնը չհեռանալն էր: Ուստի, նստայ աթոռիս վրայ եւ շարունակեցի ընթերցումս, մինչեւ որ թնդանօթաձգութիւնը դադրեցաւ, ցամաքահանութեան յանգելով: Նահանգապետը, տեղեկանալէ ետք որ պահակագունդը եւ ոստիկանական դպրոցի ուսանողները լեռ քաշուած էին, սպիտակ դրօշ պարզած էր նահանգապետական շէնքին վրայ: Երբ ոտքի ելայ եւ սկսայ յառաջանալ դէպի բնակարանս, փողոցները ամայի էին:

Կէսօրուան մօտ գացի հին բերդը. ռմբակոծութիւնը բաւական աւեր գործած էր թէ՛ հայ գաղթականներուն մէջ եւ թէ՛ անգլիական որբանոցին տղոց միջեւ: Մէկ մեռեալ եւ տասնըութ վիրաւորներ կային:

Դուրս ելլելով, հետս առի իտալագէտ նախկին Մխիթարեան ուսուցիչ ընկեր մը, եւ դիմեցի իտալական նաւատորմի հրամանատար ծովակալ Պալլայի:

Իսկոյն ընդունեց զիս: Յայտնեցի իրեն իր ռմբակոծութեան արդիւնքը եւ այդպիսի բռնութեան մը խոտոր համեմատելը ապագինեալ եւ իբրեւ այդպիսին միջազգայնօրէն ճանչցուած կղզիի մը դէմ:

Պալլօ պատասխանեց թէ թնդանօթ արձակել ստիպուած էր, որովհետեւ քաղաքային եւ զինուորական իշխանութիւններ մերժեր էին կղզին իրեն յանձնել:

— Չէի՞ք տեղեկացած նախապէս, թէ հին վենետիկեան բերդը վերածուած էր որբանոցի, եւ մնացեալ մասն ալ գաղթականներու կայանի, երկուքն ալ հայ:

— Կը ցաւիմ, բայց տեղեկութիւն չունէի. եւ որեւէ նշան չկար այդ շէնքերուն վրայ, անոնց բնոյթը ցոյց տալու: Տեսայ միայն քանի մը վաշտ զինուորի զօրանոցէ դուրս ելլելը... եւ...

— ...Եւ զանոնք ռմբակոծեցիք. արդիւնքը եղաւ 18 որբ տղոց առաւել կամ պակաս վիրաւոր ըլլալը եւ խեղճ հայ գաղթական հայու մը սպանութիւնը:

Ծովակալ Պալլօ կարեկցական արտայայտութիւն մը ունեցաւ:

— Վստա՛հ եղէք, բոլորին ալ հատուցում պիտի ընեմ: Ձեզմէ կը խնդրեմ տեղեակ պահել մեռեալին այրին եւ վիրաւորները այս մասին:

— Գոհութիւնս կը յայտնեմ ձեր այս խոստման համար... Բայց իմ

հանգամանքս չի թոյլատրեր ձեր բանբերը ըլլալ: Կրնամ մեր Ազգային Վարչութեան անունով շնորհակալ ըլլալ ձեզի, եթէ ինծի յայտնէք իւրաքանչիւրին համար ձեր տալ ուզած գումարը...

Պալլօ հաւանութեան նշան մը ըրաւ.

— Մեռեալին այրիին՝ 15,000 լիրա, ծանրօրէն վիրաւորներուն՝ 10,000 լիրա եւ թեթեւօրէն վիրաւորներուն՝ 5000 լիրա. համաձա՞յն էք:

— Այո՛:

— Ուրեմն, շնորհ ըրէք պատրաստել ցանկը անուններուն եւ հաղորդել ինծի: Եւ քանի որ մեր ռմբակոծումէն գաղթականներ վնասուած են, պիտի թելադրեմ իմ Կառավարութեանս, օգնութիւն հասցնել գաղթականութեան. այդ օժանդակութեան ձեւը որոշելը կը պատկանի Նորին Արքայական Վեհափառութեան:

Հրաժեշտ առնելէ ետք Պալլոյէն, գացի Բերդը, ուր Լորտ Մէյըրզի որբանոցին դարմանատան մէջ խնամուող տղոց այցելելով անոնց վիճակը տեսայ, եւ կրած վէրքերուն սաստիճանին մասին տեղեկացայ հիւանդապահուհիէն եւ բժիշկէն, տեղեկագիրս ժամ առաջ պատրաստելու համար: Գալով «ատեաորանիշին» այրիին, հակառակ իր սգաւոր հանգամանքին... չէր կրնար զսպել իր գոհունակութիւնը, իմանալով որ 15,000 լիրա պիտի բերէր իրեն գինակը ամուսնի մը, որ կենդանութեան մէկ սենթ բերած չէր, եւ զոր ապրեցնելու համար աշխատած էր ինք, կար կարելով օրն ի բուն...: Այն ատեն 4–5 լիրան մէկ տոլար կ'արժէր:

⁂

Ժընեւի նորահաստատ Ազգերու Ընկերակցութիւնը փոթորկեցաւ, ապագինեալ Գորֆուի վրայ ֆաշական Իտալիոյ գործած յարձակման եւ գրաւումին վրայ: Մեծն Բրիտանիա այն ատենուան ծովային մեծ պետութիւնն էր, կը տիրապետէր հինգ ովկէաններուն եւ ինքն է որ Անգլիականի այս բանալին ապագինեալ մնալու պայմանով Յունաստանի նուիրած էր, Եօրկիոս Ա.ի հեղէն գահը բարձրանալուն առիթով: Մուսոլինի հաշուի չէր առած այս պարագան: Ստիպուեցաւ տեղի տալ ճնշումին եւ քաշել իր զօրքը կղզիէն ու հեռանալ:

Իշխան Գիջի, Մալթայի Ասպետներու պետը, եկաւ Գորֆու, եւ կարգադրութիւններ ըրաւ Հռովմէական կաթողիկէ եկեղեցւոյ Մանուկներին հետ, Նպաստաբաշխման գործին եւ անոր ձեւին վերաբերմամբ:

Մալթայի ասպետները Գորֆուի իտալական գաղութին վարժարանը վարող կրօնական ուխտին որոշ նուիրատուութիւն մը ըրած էին, որպէսզի հայ որբերու ճիւղ մը հաստատեն, որդեգրելով յիսնեակ մը տղաք եւ անոնց դաստիարակութիւնը յանձնեն հայ ուսուցչի մը: Ինծի առաջարկուեցաւ այս պաշտօնը, վարժարանին մեծաւորին կողմէ:

Այդ ժամանակ մեր Վարչութեան ատենապետն էր Պ. Քէշիշեան: Արմենակ Տէր Յակոբեան — ապագային Տ. Մեսրոպ Ա. Քահանայ, Առաջնորդական փոխանորդ Յունաստանի — Քէշիշեանի մտերիմ բարեկամն էր եւ որուն հետ մտերիմ գործակիցներ եղեր էինք:

Այս դպրոցի նոր ձեռնարկը կազմակերպելու գործը ինծի յանձնուած ըլլալով, խնդրեցի Արմենակէն գծագրութեան ուսուցիչի պաշտօնը ստանձնել։

ԺԳ) ՀԱՅԵՐԸ ՎՏԱՐԵԼՈՒ ՍՊԱՌՆԱԼԻՔ...

Այդ առեններ Ալպանիոյ Թագաւորը՝ Զոկու ընտանիօք ապաստանեցաւ Գորֆու։ Իբրեւ լրագրող, հետաքրքրուած էի այս դէպքով։ Ալպանացի զինուորականի մը, որ մօտիկ էր արքունի շրջանակին, որուն ծանօթ էի, յօժարեցաւ տեսակցութիւն մը կարգադրել Թագաւորին հետ, քաղաքային ծովահայեաց ընդարձակ հրապարակին վրայ բացուող սրճարանին պարտէզը։

Այս տեսակցութիւնը տեղի ունեցաւ հրապարակով։ Բայց կ'երեւի թէ հաճելի չէր թուած յոյն կառավարական աղաներէն Փափաստոփուլոսի, որ կ'երթայ զիս եւ Տէր Յակոբեանն ալ, իբրեւ իմ մտերիմս, կը մատնէ ոստիկանութեան։

Այդ իրիկունը Նաւասարդեանի եւ Հողագէտ Բրոֆ. Նշան Էֆէնտիի հետ որոշեր էինք տաղաւարանաւով կղզիին շրջանը ընել։ Վարձեր էինք տաղաւարանաւ մը, որով ճամբայ ելանք։ Նաւավարը առագաստը պարզեց եւ նաւը սկսաւ յուշիկ սահիլ մայրամուտին ուղղութեամբ։ Արեւը հորիզոնին մօտ էր եւ շառագոյն, բոցավառ, ճառագայթները շեղակի կ'ողողէին ծովը։ Հետզհետէ վերջալոյսը սկսաւ գունատիլ, լուսինը արծաթէ հատիկներ սփռեց ծովուն մակերեսի մանիշակագոյն ծփանքներուն վրայ եւ սակայն փայլփլիլ սկսան նոյնպէս համաստեղութիւններ։

Հրաշալի էր տեսարանը։

Մեր մօտէն կ'անցնէին ձկնորսի այն նաւակները, որոնք եռաժանիով կ'որսային ձուկերը։

Եւ անցաւ կախարդական գիշերը։ Արեգակը թէեւ դեռ աներեւոյթ, խաւարը փարատել սկսաւ։ Երկինքը տակաւ կապոյտ գոյն կ'առնէր եւ աստղերը կը գունատէին։ Լուսինը արդէն անյայտ եղեր էր եւ համաստեղութիւնները բոլորովին ստուերարկեալ էին։ Ծովուն ծփանքը պայծառացաւ, բիւրաբիւր վարդի թերթերը տեղացին արեւելեան հորիզոնէն, ուրկէ կաթնաթոյր մշուշ մը կը ծածկէր Աստղիկի լոգանքը այս դիցաբանական ծովուն հեշտութեանց մէջ։

Երազող մարդու մը պէս տուն դարձի։ Տանտիրուհին ահաբեկ երեւոյթով պատմեց թէ ոստիկաններ եկեր զիս փնտռեր էին։

Մոմճեան բարեկամս, Նիըր Իսթի պաշտօնատունը, Լոյդի քարտուղարն էր եւ որպէս Ազատ Որմնադիր պետական անձնաւորութեանց հետ մօտէն շփում ունէր։ Կը ճանչնար ազգային ապահովութեան պետը. ան ինծի ընկերացաւ, բացատրութիւն ուզելու թէ ի՞նչ պատճառով ոստիկանութիւնը զիս կը փնտռէր։

Ոստիկանապետին բացատրութենէն հասկցանք որ, այդ Պր. Փափաստոփուլոսն էր որ դասեր ամբաստանութիւններ ըրեր էր ինծի դէմ... որպէս ալպանական գաղտնի գործակալ։

Խնդիրը բացատրեցի։ Ապահովութեան պետը՝ Գառնիկ Մոմճեանի պէս Ազատ Որմնադիր էր, եւ ինչ որ զուարճալին է, ալպանացի անձնաւորութիւնն ալ իրենց եղբայրն էր... Պարագայ մը որմէ տեղեակ չէր ի հարկէ Պր. Փափաստոփուլոս...։

Ապահովութեան պետը ինծի դարձաւ.

– Ձեր թղթակցի յանձնարարագիրը հաճեցէք ցոյց տալ։

Եւ այդ թուղթին վրայ ան աւելցուց հետեւեալ տողերը.– «Պր. Լեւոն Թիւթիւնճեան մեզի ծանօթ գործունեայ անձնաւորութիւններէն է նոյնպէս»։

Եւ ստորագրելով կնքեց եւ ետ դարձուց ըսելով.

– Լրագրող մը ամէն կարգի եւ տեսակի անձերու հետ շփում կ'ունենայ։ Ահա այս տողերը ցոյց կու տաք ամէն անգամ որ ձեր դէմ խոչընդոտ մը ելլէ։ Ամէն պարագայի՝ ոչ այլեւս Գորֆուի մէջ։

Այս թուղթը հետագային ծառայեց ինծի Մակեդոնիոյ մէջ, ուր ՀՕԿի կողմէ ցուցադրուող հայաստանեան ժապաւէնի մը առթիւ դաշնակցականներ զիս իբրեւ պոլշեւիկեան գործակալ մատներ էին։

Գորֆուցիները, դժգոհ իրենց խաղաղ կղզիին ողողումէն գաղթականներէ, դիմում ըրեր էին նահանգապետարան, պահանջելով որ հայերը այլուր փոխադրուին։

Նահանգապետէն տեղեկացայ որ այդ դիմումը ոչ թէ իրեն՝ այլ Աթէնք կեդրոնական կառավարութեան եղած էր եւ հոնկէ հրահանգ եկած իրեն՝ հայ գաղթականները Կրետէ կղզին փոխադրել։

Մեր ժողովուրդը գիտէր թէ չէր կրնար մնալ այս գեղածիծաղ կղզիին վրայ. անոր տնտեսական պայմանները կրնային թոյլատրել միայն, գործէ քաշուած տարիքոտ հասութատէրերու խաղաղ ծերութիւն մը ապրիլ։

Արդէն կարգ մը դրամատիրական երկիրներու գործարանատէրներ, աժան եւ առատ աշխատաւոր ձեռքերու հոտ առած, Յունաստանի իրենց հիւպատոսարաններուն միջոցաւ իրենց գործարանները կը քաշէին անտուն եւ անտէր հայ աշխատաւորներ։

Քէշիշեանի հետ գացինք Մետրապոլիտ Տ. Աթանագորաս Ս.ի մօտ, անոր պարզելու մեր գաղութին ողբալի կացութիւնը։

Այն ժամանակ Կ. Պոլսոյ ապագայ Տիեզերական Պատրիարքը երիտասարդ, պարթեւահասակ, վայելչադէմ եպիսկոպոս մըն էր, սեւ սաթի գոյն խոպոպները կ'իյնային մինչեւ ուսերը եւ ընչացքը ու մօրուքը կը յիշեցնէին Մեծն Ներսէս Հայրապետի երիտասարդութիւնը...։

Տ. Աթանագորաս Կ. Պոլսոյ մերձակայ, Մարմարայի Իշխանաց կղզիներէն Խալքիի Աստուածաբանական վարժարանէն ելած էր վարդապետական աստիճանով, հոգելոյս Տ. Յովակիմ Տիեզերական Պատրիարքի օրով, որ Կ. Պոլսոյ յունաց պատրիարքական Աթոռը բազմած է աւելի քան կէս դար, եղած է ժամանակակից Տ. Մաղաքիա Պատրիարք Օրմանեանի։

Սրբազանը մեզ ընդունեց, ինչպէս միշտ, սիրալիր կերպով եւ մեր խնդիրը լսելէ ետք թախծալից հառաչանքով մը յարեց.

– Հոս կղերին դիրքը իշխանութեան մօտ չի նմանիր Օսմանեան տէրութեան առաջ ունեցած արտակարգ դիրքին: Յունաստանի մետրապոլիտները իրաւունք չունին քաղաքական եւ վարչական գործերու միջամտելու: Հետեւաբար, չեմ կրնար որեւէ դիմում կամ միջնորդութիւն ընել հայոց մասին կառավարութեան մօտ: Բայց իմ իշխանութիւնս հոգեւոր մարզին մէջ հզօր է եւ հոդ կառավարական ոչ մէկ իշխանութիւն կրնայ միջամտել իր կարգին:

«Արդ, մեզի կը մնայ երկու ձեռնարկ. մին ինծի կ'իյնայ կազմակերպել, միւսը ձեզի՝ իմ մասնակցութեամբս: Ես պիտի ըլլեմ հովուական այցելութեան. Գորֆուի հարիւր գիւղերը պիտի շրջիմ: Եւ քանի որ կառավարութիւնը կ'ըսէ թէ այս կղզիին բնակչութիւնն է որ դանդատեր է հայերու ներկայութենէն, պիտի խօսիմ ժողովուրդին հայոց ներկայութեան մասին: Այս կղզիին բնակչութիւնը կը սիրէ Եկեղեցիին մարտիրոսները, որ քրիստոնէութեան առաջին դարերուն իրենց անձը զոհեցին իբրեւ վկաներ Յիսուսի չարչարանքին ու յարութեան, մեր փրկութեան համար: Ահա թէ ինչու այդ սուրբերը վկաներ (մարտիրոս) կ'անուանենք: Եւ պիտի ըսեմ. դուք օրհնութիւն մը կը համարիք Գորֆուի համար, ներկայութիւնը Այիոս Սփիրիդոնոսի նշխարներուն, որ Կ. Պոլսոյ Ս. Ժողովին մասնակցող հայրապետներէն մին է: Եւ ահա Տէրը ձեր կղզին ղրկեց Քրիստոսի վկան եղող նահատակ ժողովուրդ մը, ոչ թէ նշխարներով՝ այլ կենդանի սուրբեր, որոնք աստուածային անիմանալի կամօք ատեն մը ձեզ հետ պիտի ապրին: Գոհութիւն եւ փառաբանութիւն մատուցանելով մեզ շնորհուած այս երջանկաբեր առիթին համար, ըսենք, օրհնեա՛լ ես, Տէր մեր ի պարգեւս քո, Ամէն»:

Երկրորդ ծրագիրն է որ դուք Աթէնք երթաք դիմում ընել Աթէնքի ձեր Վարչութեան միջոցաւ Ելլադայի Կառավարութեան: Եւ միեւնոյն ատեն Գորֆու հրաւիրէք ձեր Առաջնորդը հովուական այցելութիւն տալու Գորֆուի հայերուն:

Ես կու գամ իմ շքախումբովս իրեն բարի գալուստ մաղթել: Ժողովուրդը կը տեսնէ. եւ չեմ կարծեր որ նահանգապետը այս պայմաններուն մէջ հայերը աքսորէ հայոց Աթէնքի Եպիսկոպոսին ներկայութեան:»

Յուզուած, շնորհակալութիւն յայտնեցինք հայասէր եւ ճշմարիտ քրիստոնեայ մետրապոլիտին եւ հրաժեշտ առինք իրմէ:

Գրեցինք Աթէնք մեր Ազգային Կեդրոնական Վարչութեան եւ Տ. Կարապետ Ս. Հօր պատմել եղելութիւնը եւ մեզի արուած խորհուրդը: Ոչ մէկ պատասխան չստանալով, որոշուեցաւ որ ես երթամ Աթէնք եւ գործը ձեռք առնեմ:

Նախկին Լոյտ Թրիեսթինօ նաւային ընկերութիւնը պատերազմէն ետք աւստրիականնէն վերածուած էր իտալականի: Կրօնականներու վարժարանին մեծաւորին միջնորդութեամբ երթուդարձի տոմսակ մը ձեռք բերի եւ անով ճամբայ ելայ դէպի Աթէնք:

Կորնթոսի ջրանցքը երկրաշարժէ վնասուած ըլլալով, շոգենաւը ըստիպուած էր Թերակղզիին ամբողջ շրջանը բոլորել, Աթէնք երթալու համար: Կորնթոս այգեստան մըն էր ամէնուրեք խաղողի այգիներով պատած, որոնք կ'արտադրէին նոյնանուն համբաւաւոր չամիչը, եւ Ֆրանկներու գըրաւման շրջանին Մորէա անուամբ յորջորջուած նոյն Կորնթոսի մավրոդափնի գինին, իր փրանսերէն մավրուազի փոփոխակով: Կորնթացիք, սակայն, համբաւաւոր են աշխարհին, մա՛նաւանդ քրիստոնէութեան, Պօղոս Առաքելոյն նամակներով, որոնց գլխաւորը Թուղթ անունը կը կրէ:

ԺԴ) ԱԹԷՆՔԻ ՀԱՅԵՐԸ

Շոգենաւը Բիրէայի նաւահանգիստը հասնելուն՝ քարափ ելլելով նշմարեցի իսկոյն թէ երկու տարի առաջուան տակնուվրայութիւնը վերցած էր, թէեւ մայրաքաղաքին բնակչութիւնը բազմապատկուած էր Փոքր Ասիոյ եւ Զմիւռնիոյ գաղթականներով եւ զայն կերպարանափոխած:

Հելլենացիք ժուժկալ ժողովուրդ մը եղած են, որովհետեւ Յունաստանի հողը անջրդի եւ անբարեբեր է: Այս է եղած պատճառը հելլենական տարածումին դէպի Միջերկրականի արեւելեան եւ արեւմտեան ափերը, դէպի Հելլեսպոնտոս, Սեւ ծովու հիւսիսային եւ հարաւային եզերքներուն վրայ հաստատուած առեւտրական գաղութները եւ Մարսէյլի, Սիկիլիոյ, Զմիւռնիոյ ստաններու հաստատումը, նոյնպէս արեւելեան Միջերկրականի Հռոդոս, Լեսբոս, Կիպրոս, Կրետէ եւ այլ կղզիներու հինաւուրց ժողովուրդներու հելլենացումը:

Աթէնք իր նախկին երեւոյթը կորսնցուցած էր: Չէր նմաներ այլեւս այն ժուժկալ Աթէնքին, որուն բնակիչները կը սնանէին խոտով եւ աղած չոր ձուկով: Արդ, փոքր ասիացիներու եւ պոլսեցիներու միլիոն մը գաղթականներ ընդունելէ ետք, Ելլադայի մայրաքաղաքը զգեցած էր Պոլսոյ Ղալաթիոյ կերպարանքը: Պոլսէն կը ներածուէին Վոսփորի եւ Մարմարայի ձուկերը, թարմ կամ աղած: Մեծաքանակ գառնուկ՝ Անատոլուէն: Ղալաթիոյ յոյն ճաշարաններէն եւ գինետուններէն համբաւաւորները փոխադրուած էին Օմոնիայի հրապարակը, ինչպէս նաեւ գատայիֆի, փաֆլաւայի կրպակներ բացուած էին հայերու կողմէ: Պոլսեցի յոյն կամ հայ ֆեպապճիներ խանութ բացած էին, եւ պոլսական ձեւով ճաշարանի մուտքին տէօներ կը խորովէին շիշերու վրայ ֆեպապ դարձնելով...: Ուզօն, ճշմարիտ րաքըյի համը առած էր. եւ ադանդերներու փոքրիկ պնակներու այլազանութիւնը մուտք գտած էր մեզետաֆա անունով: Անշուշտ Ֆալերօ արուարձանի ծովափնեայ սրճարան-ճաշարանները հոմերոսեան դարու նկարագիրը պահպաներ էին:

Աթէնք հասած առտու, հանդիպեցայ հայոց եկեղեցին, ուր տեսայ Տրենցը, զմիւռնիացի ռամկավար ազատական ղեկավարներէն, որմէ տեղեկացայ թէ ինք կը վարէր Առաջնորդարանի դիւանադպրութիւնը, թէ

Ղեւոնդ Վրդ. Դուրեան, Զմիւռնիոյ Առաջնորդը, մազապուրծ ազատած հրդեհէն եւ ջարդէն, մեկնած էր Լոնտոն, մինչ Յունաց Խրիսոստոմոս Մետրապոլիտը փղոտուած եւ նահատակուած էր Թուրքերու ձեռքով: Կարապետ Եպիս., Պանդերմայի Առաջնորդը, Պատրիարքարանի կողմէ նշանակուած էր Պատուիրակ Յունաստանի հայոց վիճակին: Նոյնպէս Ռ.Ա.Կ.ի Կեդրոնական Վարչութիւնը Վառնայէն տեղափոխուած էր Աթէնք եւ վերջապէս Մալըմեան Սրբազան եւ Պատրիարքարանի Ազգային Վարչութեան Քաղաքական Ժողովի Պատուիրակ Պր. Սեդրակ Քարեան կը բնակէին պանդոկը:

Տեսակցեցայ Տ. Կարապետ Մալըմեան Սրբազանի եւ բարեկամս Քարեանի հետ: Աթէնքի հայոց Վարչութիւնը պառակտուած էր ինքն իր մէջ եւ հաւաքաբար Պատրիարքարանի Ազգային Պատուիրակութեան հետ: Դաշնակցականները կը յամառէին խզուիլ Կ. Պոլսոյ Պատրիարքութենէն եւ կապուիլ ուղղակի Ս. Էջմիածնի Ամենայն Հայոց Հայրապետութեան, յամառելով անտեսել որ Կ. Պոլսոյ Պատրիարքը, այս աթոռին հաստատումէն ի վեր, յանուն Էջմիածնի Ս. Աթոռին է որ կը հովուէր բոլոր Էջմիածնական եպիսկոպոսութիւնները: Բայց դաշնակներուն համար խնդիրը այն էր, որ Էջմիածին հեռու էր, կարմիր գիծէն անդին եւ անոր ենթակայ ըլլալ կը նշանակէր, ինքնագլուխ գործել: Ռ. Ա. Կ.ը եւ Հնչակեաններ Ազգային Պատրիարքարանի իշխանութիւնը կը ճանչնային, անոր մէջ տեսնելով Ս. Էջմիածնի Աթոռին փոխանորդութիւնը: Միասնականութեան եւ հատուածատիրութեան մշտնջենական պայքարը կը մնար պառակտումի աղբիւրը մեր մէջ այնպէս ամէնուրեք, որքան ատեն որ Հ. Յ. Դ.ի ղեկավարներու մտայնութիւնը կը մնար հակառակորդ ազգային միասնականութեան գաղափարին:

Կային նաեւ այս գաղութին բաղկացուցիչ տարրերուն նկարագրի, միջավայրի, կենցաղի հիմնական տարբերութիւնները: Մասնաւորաբար երկու տարբեր կեդրոններէ եկած էր Յունաստանի հայութիւնը – Զմիւռնիայէն եւ Կիլիկիայէն: Կիլիկիոյ պարպումը Ֆրանսացիներու կողմէ եւ Յունաստանի ապաստան շնորհելը կիլիկեան հայերու տեղի ունեցաւ Զմիւռնիոյ աղէտէն տարի մը առաջ: Կիլիկեցիք տեղաւորուեցան Պիրէոսի Գոքինիա արուարձանը, շուրջ վեց հազար հոգի, գրեթէ բոլորն ալ բարքերով, սովորութիւններով, կենցաղով միակերպ, եւ նոյնիսկ մեծ մասամբ Ռ. Ա. Կ.ի եւ մասամբ ալ Ս. Դ. Հնչակեան գաղափարական հոսանքէ: Զմիւռնիացի հայեր յունական մշակոյթէ, գրեթէ տարբեր ժողովուրդ մըն էին, այսինքն՝ հայկականութեան իրենց հասկացողութիւնը ինքնայատուկ էր, իսկ կիլիկեցիինը նոյնպէս ինքնայատուկ: Անշուշտ պարագան նոյնն է հայոց իւրաքանչիւր նահանգի համար, եւ ի վերջոյ հիմակուան սփիւռքի իւրաքանչիւր գաղութի, նաեւ Խորհրդային Հայաստանի համար:

Եւ այսպէս խառնարանի մը վերածուած էր Աթէնքի հայութիւնը: Ես հոս եկեր էի Գորֆուի հայոց դատին նեցուկ եւ պաշտպան կեդրոնական հեղինակութիւն մը գտնելու եւ կը տեսնէի անիշխանութեան անզօրութիւն մը:

Գացի Ռ. Ա. Կուսակցութեան Կեդրոնական Վարչութեան այցելել: Տեսայ Արտակ Դարբինեանը, Յովհաննէս Պօղոսեանը եւ ուրիշներ: Յունարէնի հմուտ մարդիկ հազուադէպ էին, բացի Իզմիրցիներէ, չկային հեղինակաւոր հելլենախօս անձեր պետական դէմքերու հետ շփում պահելու համար:

Արտակ ինծի ըսաւ որ մեր ազատական հատուածի նախկին անդամներէն հելլենախօս Սըմպատըն կար որ Աթէնք էր. բայց կը մնար մեկուսի, չէր մօտենար մեր Կեդրոնին: Ան իր ունեցած ծանօթութիւններով, սակայն, միակ անձն էր որ կրնար օգտակար ըլլալ Գորֆուի հայոց ճգնաժամին բարձմանը: Գացի տեսնել Սըմպատըն: Գտայ դիւրագրգիռ անձնաւորութիւն մը, որ զինք մտիկ ընող եւ իր յուզումը հանդարտեցնող մէկը կը փնտռէր: Յօժարեցայ լսել զինք մէկ քանի ժամ, յուսալով որ ինքն ալ պիտի հաւանէր իմ փնտռած օգնութիւնս տալ ինծի:

Ապարդիւն դուրս ելայ եւ գացի Քարեանի մօտ:

– Սիրելի բարեկամս, – ըսի, – եթէ անկարելի է դաշնակցականներուն հետ լեզու գտնել՝ գոնէ Հնչակեաններ եւ ռամկավար ազատականներդ իրարու հետ համաձայնեցէք եւ վերջ տուէք այս անիշխանական խայտառակութեան:

– Իրաւունք ունիս, բայց որքան ատեն որ այս մարդը հոս է – ակնարկութիւնը Մալըմեան Սրբազանին էր – զիրար հասկնալու կարելիութիւն չկայ:

– Եթէ Սրբազանը հետս Գորֆու տանիմ, խօսք կու տա՞ք համերաշխիլ:

– Այո... Բայց յամառ է. չի գար...

– Փորձենք:

– Աւելորդ է. մենք զինք շատ լաւ կը ճանչնանք...

– Թող տուէք ես ալ փորձեմ:

Գացի ներկայացայ Մալըմեան Սրբազանին:

Հայոց Առաջնորդը լքուած, անխնամ, պանդոկի մը անկիւնը մեկուսի կ'ապրէր, գրեթէ անօթի, կամ խաշած չոր լուբիայով:

Մեծ համբերութեամբ ջանացի համոզել Սրբազանը գալ քանի մը շաբաթ մնալ Գորֆու, ուր պիտի գտնէր Աթէնքի հակոտնեայ մթնոլորտ մը. տեղեկացուցի Գորֆուի հայութեան ճնշիչ տագնապը եւ Մետրապոլիտին թելադրութիւններն ու յանձնարարութիւնը: Քարեան, որ ինծի հետ եկած էր, իր կարգին, իբրեւ Ազգային Վարչութեան պատուիրակ՝ համաձայնութիւն յայտնեց ընկերանալ Սրբազանին եւ թելադրեց Գորֆու մեկնիլ:

– Վաղը կը մեկնինք, Սրբազան. ձեր տոմսակը կը գնեմ եւ կէսօրին Պ. Թիւթիւնճեանին հետ ճամբայ կ'ելլենք:

Դուրս ելանք:

Հետեւեալ օրը Պատրիարքական Պատուիրակ Տ. Կարապետ Եպս. Մալըմեան մեզի հետ երկաթուղիի կայարանն էր, ուր առինք Բաթրասի շոգենաւը: Ճամբու ընթացքին բացատրեցի Գորֆուի մթնոլորտը, Էփթանեսիոյ Մետրապոլիտին ազնիւ, վեհ հայասիրութիւնը, ճշմարտապէս

քրիստոնէական սէրը նահատակ ժողովուրդի մը հանդէպ, անոր այցելութիւնները Աքիլէոնի որմանոյին, ուր անգամ մըն ալ իր հետ բերած էր Եանինայի Մետրապոլիտը, որ իր հոգեւոր հայրն էր եւ յայտնի էր Օսմանեան Տէրութեան օրով, 1911-էն սկսեալ, Եանինայի ապստամբութիւնը վարողի հանգամանքով:

Վերջապէս հասանք Բաթրաս, երկաթուղիին սահմանակէտը:

Գացինք պանդոկ հանգստանալու եւ տեղեկանալու Գորֆու մեկնող նաւուն մասին: Յունական շոգենաւ մը կար միայն յաջորդ շաբթուան աւարտին, այսինքն՝ տասը օրէն: Եուկոսլաւական նոր ընկերութեան առաջին շոգենաւը, սակայն, Թրիեսթէն ճամբայ ելած էր եւ հետեւեալ օրը Բաթրաս հանդիպելով՝ Գորֆուի վրայով կը մեկնէր Պրինտիզի: Հետեւաբար, այդ շոգենաւով կրնայինք երթալ Գորֆու:

Բաթրասի ծովեզերքը կանգնած է, Հելլէն ազատագրութեան գլխաւորներէն Կորնթոսի արքեպիսկոպոսին անդրին: Մետրապոլիտը թեւերը երկարած է արեւմտեան կողմը, օգնութիւն հայցելու ձեւով «քրիստոնեայ» աշխարհէն, որ անտարբերութեամբ հանդիսատես կ՚ըլլար ութ տարիէ ի վեր Ելլադան եւ Պոլիսը քրիստոնեայ արեամբ ներկող սպանդին:

Մեր ձախին էր Միսոլոնկին, լեռը որուն գագաթէն Հելլէն հարսեր սիրթօ շուրջպարի չափով մէկիկ մէկիկ գլորեցան անդունդէն վար, սուրէն վեր մագլցող Թուրք խուժանին ձեռքը չիյնալու համար, ինչպէս նոյն մահը պիտի ընտրէին Տալուրիկի Շաքէին քոյրերը՝ 1895-ին, նոյն ճակատագրէն փրկուելու համար...: Ռուսական եւ անգլեւֆրանսական մարտանաւերը չփոթութեան մը հետեւանքով, միանաբար այրեցին օսմանեւեգիպտական հզօր նաւատորմիղը: Արդարեւ, բրիտանական մարտանաւերը համախմբուած էին հոդ, հսկելու համար ռուսական նաւատորմի շարժումներուն վրայ եւ իրենց ծովակալի մարտանաւուն մէկ նշանը սխալ մեկնաբանելով է որ հրդեհեցին օսմանեան նաւերը, փճացնելով այսպէսով, Թրքական տիրապետութիւնը Միջերկրական ծովէն, որուն պաշտպանութեան տակ՝ Ալճերիոյ ծովահէնները եւրոպական եղերքին վրայ յարձակումներ սարքելով, մանկատի աղջիկներ կը գերէին եւ դանոնք վաճառքի կը հանէին Կ. Պոլսոյ Եսիր պազարի շուկան:

Այն ատեն Եուկոսլաւիա կը կոչուէր սերպ, խրուաթ, սլովէն թագաւորութիւն: Սերպիոյ թագաւորութեան միացուեր էին Մոնթենեկրօն, որ օսմանեան կայսրութենէն ազատագրուած էր 19-րդ դարուն, արեւելեան պատերազմին եւ Պերլինի Վեհաժողովին Սերպիոյ նման դարձած հարկատու իշխանութիւն մը Սուլթանին վեհապետութեան տակ եւ անկախութիւն հռչակած՝ 1909-ին Պուլկարիոյ եւ Սերպիոյ հետ:

Ելայ շոգենաւին կամրջակը Գորֆուի համար մեր տոմսակները գնելու: Նաւապետը եւ գործակալը ո՛չ յունարէն եւ ոչ ալ ֆրանսերէն գիտէին: Փորձեցի ռուսերէն խօսիլ. հասկցան, ժպտեցան եւ պատասխանեցին՝ սերպերէն: Եւ այս ձեւով մեր գործը կարգադրուեցաւ, և ժամու մը չափ զրոյց փոխանակեցինք երկու քոյր լեզուներով. ես ռուսերէն, անոնք սերպերէն:

Իրիկուան մօտ՝ Գորֆուի բացերն էինք, բայց հետեւեալ առտու միայն կղզիին նաւահանգիստը խարիսխ նետեց նաւը:

Խուցին մէջ Սրբազանը հագուեցուցինք վեղարով եւ թելադրեցի լանջախաչը եւ պանակէն անցընել կուրծքին, ինչպէս սովոր էր ընել Մետրապոլիտը:

– Մենք եկեղեցիէն դուրս չենք հրջիր պանակէով եւ եպիսկոպոսական լանջախաչով, ըսաւ Սրբազանը:

– Այդ իսլամական աշխարհն էր, Սրբազա՛ն, հոս քրիստոնեայ երկիր է եւ սովորութիւնը ա՛յս է: Այլապէս՝ եթէ ժողովուրդը ձեր կուրծքին չըտեսնէ եպիսկոպոսական պանակէն եւ քրիստոնէական խորհրդանիշը, պիտի չգիտնայ թէ եպիսկոպոս մըն է եկողը: Եւ զիս տեսնելով Սրբազնութեանդ կողքին՝ պիտի հասկնայ որ հայոց Մետրապոլիտն էք:

Վերջապէս համոզուեցաւ եւ առօք փառօք դուրս ելանք նաւէն: Քարեանի թելադրեցի ինծի հետ քալել Սրբազանէն քայլ մը ետ:

Ես ճանչցուած էի կղզիին մայրաքաղաքի բնակչութենէն որպէս անդամ յոյներու գաղթականաց մարմնին:

Չորս պաշտօնատար եւ չորս ոստիկան մեր ճամբուն վրայ շարքի կենալով՝ բարեւի դիրք առին ի յարգանս Մազլըմեան եպիսկոպոսին:

Անցանք նաւահանգիստէն հրապարակը, որուն շուրջի խանութներուն առաջ կը շաղակրատէին խանութպանները, յաճախորդներու եւ սեղանաւորներու հետ:

Յանկարծ նշմարուեցաւ մեր խումբը. ես յարգական գլուխով մը թեւերս կուրծքիս ծալած Եպիսկոպոսին ետեւէն կը քալէի:

Իսկոյն հասկցան որ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ Աթէնքի Մետրապոլիտն էր անցնողը:

Ոմանք խաչակնքեցին, ոմանք խոնարհութեամբ արձանացան, ուրիշներ իրենց կրպակներու սեմին վրայ ծնրադրեցին:

Հարկ եղաւ Սրբազանին ուշադրութիւնը արթնցնել տեղի ունեցածին, շշնջալով.

– Օրհնութիւնդ տուր, Սրբազա՛ն, օրհնութիւնդ տուր...

Եւ Սրբազանը իր օրհնութիւնը տուաւ:

Հեռագրած ըլլալով Բաթրասէն մեր ժամանումի պահը, Քէշիշեան եւ Արմենակ Տ. Յակոբեան եկած էին նաւամատոյցին մօտ, երկու կառք պատրաստած: Նստանք եւ թափօրը ուղղուեցաւ դէպի Հոթէլ Սուիս, ուր յարկաբաժին մը յատկացուած էր պատրիարքական պատուիրակ Սրբազան Հօր եւ Քարեանին:

Քէշիշեանի հետ գացինք Արքեպիսկոպոսարան, Մետրապոլիտ Սըրբազանին տեղեկացնելու Հայոց Եպիսկոպոսին ժամանումը եւ յայտնելու որ, եթէ հաճի, Սրբազան Հայրը կ՚ուզէ իրեն ժամանումը գալ անձամբ յայտնել Մետրապոլիտին եւ իր յարգանաց հաւաստիքը մատուցանել անոր, որուն հոգեւոր վարչութեանը ենթակայ հողը ոտք դնելու պատիւը կ՚ունենայ:

Տ. Աթանագորաս իր խնդութիւնը յայտնեց ինծի որ յաջողած էի գո-

հացում տալ իր յանձնարարութեան եւ յարեց թէ իր պարտականութիւնն էր նախ երթալ եւ բարի գալուստ մաղթել Նորին Սրբազնութեան իր հիւրին:

Խոնարհեցանք եւ հապճեպով վերադարձանք, Մազլըմեան Սրբազանը պատրաստելու Մետրապոլիտը ընդունելու համար:

Քիչ ետք երկու կառքեր կեցան պանդոկին դրանը, Տ. Մետրապոլիտը եւ իր շքախումբը բերելով: Տ. Կարապետ Եպիսկոպոսի հետ Քարեան, Քէշիշեան եւ ես սանդուխներուն գլուխը կը սպասէինք, երբ Տ. Աթանագորաս՝ իր շքախումբին վարդապետներով երեւցաւ մուտքի սեմին երկու քահանաներուն հետ: Քէշիշեան, Արմենակ եւ ես սանդուխներէն իջանք ողջունելու եւ մեր Սրբազանը՝ իր հիւրերը ընդունեց սանդուխին վերի աստիճաններէն:

Երկու եպիսկոպոսները ողջագուրուեցան:

Նոյն օրը մենք մեր քահանաներուն հետ կազմեցինք Հայոց Առաջնորդին շքախումբը:

ԺԵ) Ո՛ ՏԱՅՐ ԻՆՁ... ՅԱՌԱՒՕՏՈՒՍ ՆԱԽԱՍԱՐԴԻ...

Իմ բացակայութեանս կառավարիչը սկսած էր Հայոց առաքման գործողութիւնը եւ 150 հոգինոց առաջին խումբ մը հայեր ճամբայ հաներ էին դէպի Կրետէ:

Հայոց Եպիսկոպոսին հետ վերադարձիս վրայ եւ Մետրապոլիտին կողմէ անոր հանդէպ ցոյց տրուած յարգալիր դիրքին շնորհիւ դադրեցաւ այս տարագրական շարժումը:

Կազմակերպեցինք հանդիսաւոր պատարագ մը Կաստուրիի գիւղի եկեղեցիին մէջ: Սրբազանը տարինք Կաստուրի եւ Աքիլէոնի մէջ զգեստաւորուեցաւ:

Քաղաքէն հայ թէ յոյն մեծ բազմութիւն մը ելած էր Կաստուրի եւ շրջակայ գիւղերու բնակչութեանց հետ տարածուած էր ձիթենեաց անտառները, որոնք կ'եղերէին Կաստուրիի գլխաւոր ճամբան, ուրկէ պիտի անցնէր թափօրը: Մետրապոլիտը անակնկալօրէն հասաւ իր շքախումբով, անցաւ գիւղին գլխաւոր ճամբէն, իր հետեւորդ Արքիմանդրիտներէն շրջապատուած, եւ անտառի եզերքներէն ծափողջունող ժողովուրդին խանդավառ աղաղակներով գնաց ուղղակի գիւղին եկեղեցին, որուն դուռնէն իր մետրապոլիտը կ'ընդունէր գիւղին ծերունազարդ երէցը:

Պոլսեցի քանի մը դպիրներ եւ սարկաւագներ ունէինք մեր ուսուցչական կազմին մէջ: Անոնք Արմենակ Տ. Յակոբեանի հետ մարզած էին մեր գեղաձայն որբերէն տպաւորիչ երգչախումբ մը: Սարկաւագին խնկարկութեամբ եւ Արմենակի դպրապետութեամբ, երգչախումբը Աքիլէոնի պալատին պարտէզի մեծ դռնէն թափօր կազմեց եւ «Հրաշափառ»ի եղանակով առաջնորդեց Եպիսկոպոսը երկար ճամբուն վրայէն:

Մեր որբանոցներու սկաուտները, իրենց սպիտակ գդակներով, թափօրին ճամբան կը բանային:

Թափօրը վերջապէս հասաւ եկեղեցի եւ պատարագը սկսաւ:

Այդ օրը մինչեւ գիշեր, ձիթենիներուն տակ խրախճանքով անցուց ժողովուրդը: Նարնջենիները գունաւէտ զարդարուած էին իրենց հասուն պտուղներով: Մարտի մէջ էինք: Քանի մը օր ետք կղզիին հովանաւոր Ս. Սփիրիտոնի տօնն էր: Այդ օրը Կ. Պոլսոյ Ս. Ժողովին հայրապետներէն եղող Այս Սփիրիտոնի նշխարները Գորֆուի մայր եկեղեցիէն կը հանեն եւ թափօր կը պտտցնեն քաղաքին մէջ: Մետրապոլիտին հետ թափօրին մասնակցեցաւ Տ. Կարապետ Սրբազանը, մինչ մեր աշխարհական խմբակը կը քալէր Նահանգապետին կողքին:

Յետոյ հասաւ Մարտ 25-ի ազգային տօնը: Յունաստանի թրքական լուծէն ազատագրման եւ անկախութեան տարեդարձն է այս: Ազգային քայլերգին առաջին տողերը կը սկսին սա բառերով.—

Քեզ կը ճանչնամ
Հարուածներէդ.
Ով անմահ եւ ախրալի
Ազատութիւն...

Սպիանատա հրապարակին վրայ կառուցուած բեմի լայնքին դիրք առին պաշտօնական անձեր, եւ Նահանգապետին հետ՝ Մետրապոլիտը եւ Հայոց Եպիսկոպոսը, հանդիսաւոր երդման արարողութեան համար, որ այդ օր կը մատուցուի ազգային անկախութեան հաւատարմութեան ուխտը կըրկնելով:

Այս ամէնէն ետք այլեւս խօսքը չեղաւ Գորֆուէն հայերը տարագրելու:

Մազլըմեան Եպիսկոպոս հրաժեշտ առաւ Մետրապոլիտ Սրբազանէն եւ վերադարձաւ Աթէնք, ուր դաշնակցականներ պիտի յարձակէին իր վըրան, հագուստները բզկտելու եւ մօրուքը ածիլելու համար:

⁂

Գորֆուի հայ պատսպարեալները չէին կրնար ապրիլ զբօսաշրջիկներու պէս եւ ոչ ալ հանգստեան կոչուած հաստատուններու կեանքով:

Մեր մտաւորականներուն մեծ մասը հեռացած էր արդէն, բացի Թէոդիկէն, որ ոսկորը կտրելուն հիւանդ՝ կը դարմանուէր: Ա. Տէր Յակոբեան իր մայրիկին եւ Արտաշէս երէց եղբօր հետ կը պատրաստուէր Աթէնք փոխադրուիլ:

Ես վերջին ամիսներուն գաղութին Վարչութեան նախագահ ընտրուած ըլլալով՝ քարտուղար Վարդանեանի հետ կը զբաղէինք արտասահման մեկնողներու ինքնութեան թուղթերը պատրաստելով, լուսանկարները վաւերացնելով: Անոնք մեծ մասամբ, եթէ ոչ բոլորն ալ, հարաւային Ֆրանսա կը գաղթէին, հայերը ինքնակամ կը հեռանային այսպէս ոչ միայն Գորֆուէն, այլ Յունաստանի բոլոր կողմերէն:

Թէոդիկ, իր համբաւաւոր «Ամէնուն Տարեցոյցը» կը շարունակէր հըրատարակել, հակառակ թափառական վիճակին: Այս ձեռնարկը սկսած էր 1908-ին, Տ. Մաղաքիա Ս. Պատրիարքի օրով, անկէ առաջ «Տարեցոյց» կամ

«Ընդարձակ օրացոյց» անունով լոյս տեսած էր Ազգային Հիւանդանոցինը, Հրանդ Ասատուրի խմբագրութեամբ, կարծեմ՝ 1906–ին:

Ուրեմն, տեսակին նախաձեռնութիւնը Թէոդիկինը չէ, բայց յարատեւութիւնը, այս ձեւի ծաղկաքաղ հատորի մը ձեւ առնելուն հեղինակութիւնը, կը պատկանի Թէոդիկին:

Թէոդիկի «Տարեցոյց»ի հատորները համբաւ հանեցին մեր արդի գրականութեան մէջ:

1915–ի «Ամենուն Տարեցոյց»ին մէջ, խմբագրուած տարի մը առաջ, Թէոդիկ կը խօսի Նուպար Փաշայի մէկ տեղեկագրէն, որ մեծ դիւանագէտը պատրաստած է Հայկական խնդրոյն լուծման համար: Նուպար Փաշա Եգիպտոսի վարչապետ եւ արտաքին գործոց նախարարն էր այդ ուսումնասիրութիւնը գրած ատեն:

Այս տեղեկագիրը հրատարակած ըլլալու աններելի յանցանքով է որ Թէոդիկ ձերբակալուած եւ Պոլսոյ մէջ 1909–էն ի վեր պատերազմական վիճակի տաեանէն բանտարկութեան դատապարտուած, մայրաքաղաքին կեդրոնական բանտը նետուած էր: Եւ այդ պատճառով ալ չէ ձերբակալուած 1915 Ապրիլ 11–24ին, այլ բանտէն ելլելուն, տարի մը ետք, բայց նոյնպէս մահուան յանդելու սահմանուած ուղեւորով...: Մահը խնայած է զինքը, Թրքուհիի մը անձնուիրութեան շնորհիւ, որ Պոլսէն աքսորի կը ղրկուէր եւ այս երկուքը միեւնոյն ձեռնակապով տանող ճանապարհային դարպասելով Թրքուհին կրցած էր կնքուած գաղտնի հրահանգը կարդալ եւ իմանալ Թէոդիկի սպասող ճակատագիրը: Բարեխիղճ կինը կը խղճայ այս դժբախտ մտաւորականին վրայ, կը համաձայնի պառկիլ ճանապարհային հետ, այսպէսով ձեռնակապէն ազատել հայը, որ նոյն գիշերը կը փախչի ու կը հասնի Տաւրոսի երկաթուղագիծը շինող գերման ճարտարագէտներու կայան մը: Հոն իբրեւ հաշուապահ եւ լեզուագէտ պաշտօնի կ'անուանուի...:

Զինադադարէն ետք Թէոդիկ Պոլիս վերադարձաւ եւ ձեռնարկեց պատրաստել իր 1920–ի տարեցոյցը: Գործին մէջ շարունակեց իր մեղուաջան աշխատանքը եւ 1924 թուականէն սկսեալ եւ ստանձնեցի խմբագրութիւնը «Հայաստան» բաժինին: Ալպօյաճեան խմբագրած էր այս բաժինը 1920–ին, ապա Եգիպտոս մեկնելուն՝ լքած: Թէոդիկ կը խորհէր բաժինը անուանել «Խորհրդային Հայաստան», անկէ առաջուանները կրեր էին «Անկախ Հայաստան» մակդիրը: Իմ տեսակէտովս Հայաստան մակդիր չունէր: Ան մեր յաւիտենական հայրենիքն էր, ինչ վարչաձեւի տակ ալ մնար: Թէոդիկ խանդավառուեցաւ այս բանաձեւումէս եւ համաձայնեցաւ բաժինը անուանել «Հայաստան»:

Այս ամէնը լաւ. բայց ի՞նչպէս պիտի տեղեակ մնայի, ի՞նչպէս պիտի հետեւէի Երեւանի լուրերուն. ո՞ւր պիտի գտնէի աղբիւրները, քաղելու համար հոն կատարուածներուն հաշուեհամարը: Նոր խորհրդայնացած էր Հայաստան անուն կնքուող հողամասը, որ մինչեւ այդ, արեւմտահայ թէ արեւելահայ սովոր էին Ռուսաստան նկատել: Նոյնիսկ հակառակ կէս դար կլանուած ըլլալնուս Հայկական խնդիրով՝ մեր ժողովուրդը մոռցած էր, թէ այդ Երեւանի Գուբերնիա կոչուած Արարատեան հողամասը, Հին Հայաստանի մայրաքաղաքներն ու ոստանները պարունակող երկիր նուիրական խնկելի հողն էր հայոց աշխարհին:

Այսօր այդ քրոնիկները կարդացող մը համեստ արժէքով պիտի ընահատէ զանոնք: Հիմա, արտասահմանի ուեւէ հայ օրաթերթ, պարբերական, լեցուն է Հայաստանի վերելքը հռչակող տեղեկութիւններով: Անոնք չեն խօսիր Երեւան անունը կրող ողորմելի աւանի մը մի քանի փողոցներուն առուները մաքրելու աշխատանքին մասին, որպէս շինարարական ուրախառիթ լուր: Որովհետեւ այսօր չկան այլեւս մարդիկ, որոնք այդ փողոցներէն մահամերձ որբուկներ հաւաքած էին եւ կրնային հրճուիլ, իմանալով որ արդէն ճահիճները չորցած են, համաճարակները դադրած եւ փողոցներու եզերքի առուները փոխարինուած են լայն մայթերով եւ կանանչ ծառուղիներով: Այսօր խեղճուկ աւանը դարձեր է Հայաստանի մայրաքաղաք, մօտ ութ հարիւր հազար բնակչութեամբ, ուր, ինչպէս նաեւ երկրին զանազան քաղաքներուն մէջ, հսկայ շէնքեր կը բարձրանան, փապուղիներ կը շինուին, համալսարաններ կը գործեն, շնորհիւ յարութիւն առած կենսունակ ժողովուրդի մը շինարարական խոյանքին:

ԺԶ) ՎԱԽՃԱՆ ԱՀԱՒՈՐ ՏԱՐԻՆԵՐՈՒՆ

Ահաւոր տարիները, ինչպէս արհաւիրքի օրերը չանհետացան մէկ օրէն միւսը:

Երկրի վրայ ժամանակի գաղափարը մարդկային մաքի յղացում ըլլալը անկէ յայտնի է, որ անոր սահմանաւորումները անորոշ կը մնան: Եղանակները ամիսներու, օրերու հետ կապ չունին, նոյնպէս եւս պատմութեան շրջանները: Երբ Եւրոպա Միջին Դարու խաւարը կ'ապրէր, Մերձաւոր Արեւելք կը շարունակէր զարգանալ հին դարու լոյսին տարածքին մէջ: Ինչ որ արեւմուտքցիք լուսաւոր շրջան կ'անուանեն, ակնարկելով ԺԹ. դարու վախճանին, մեզի համար համիտեան կոտորածներու սեւ տարիներն են:

Այսպէս, ժամանակակիցները չեն կրնար որոշել թէ ե՞րբ վերջ գտաւ ահաւոր տարիներու շրջանը եւ ե՞րբ հայ ազգը զգաց թէ սկսած է վերապրիլ, բողբոջիլ, եւ իրեն համար բնատուր եղող շինարար մարդու կեանքը վերակերտել:

Այսօր, կէս դար անցնելէ ետք, կրնանք խորհրդանշական թուական մը որոշել. Նոյեմբեր 29–ը...: Անվիճելիօրէն քաղաքական իմաստով եւ ընկերային գաղափարականի մը հաւատացողներու համար՝ այդպիսի իմաստով: Ասիկա չեն կրնար ընդունիլ, սակայն, այն մարդիկը, որոնք կը յամառին դեռ կարծել թէ այդ թուականը զիրենք Հայաստանէն վտարող դէպքի մը ամսաթիւն է:

***

Հայոց Դիւցազնը թողուցինք Էջմիածնի մէջ, երբ իր հարուածող զօ-

րամասին զէնքերը կը յանձնէր հայոց Հայրապետին, իր առաքելութիւնը լրացած համարելով: Ան կը բաժնուէր իր վերջին զինուորներէն, իր վերջին զինակիցներէն, իր յաւիտեան բարեկամներէն:

Այդ օրը ան ճշմարտապէս, հոգեւին հրաժեշտ չէր տար, սակայն, իր սրտակիցներուն: Անդրանիկ, որ ինչպէս գիտենք եւ գրած ենք, Կարնոյ դաւաճանութենէն ետք կրկին առաքելութիւն մը ստանձնեց, Հ. Ա. Խ.ի հետ իր երեք մտերիմներով տուած որոշումը գործադրելու համար էր:

Այդ ծրագիրը մէկ կողմէ՝ Կիլիկիա ցամաքահանում կը պահանջէր եւ միւս կողմէ՝ իր Արեւմտահայ զօրքով Պարսկաստան–Վան գիծով Կիլիկիա իջնելն էր:

Անդրանիկ երբեք չէր մոռնար իր գաղափարը:

Ուրեմն ճամբայ ելաւ, Սեւ ծովը կտրեց եւ Պոլսէն անցաւ, առանց ցամաք ելլելու, գնաց Զմիւռնիա եւ հոնկէ փորձեց անցնիլ Կիլիկիա, ուր ժամադիր եղած էր իր բարեկամներուն:

Բայց պետութիւնները դիւցազուններու նկարագիրը չունին, անոնց նկարագրին բնորոշ կէտը քաղաքականութիւնն է. եւ քաղաքականութիւնը յեղյեղուկ է, որովհետեւ պատեհապաշտութեան հակամիտիլ ստիպուած է, կարելին հետապնդելով:

Ֆրանսացիք, կամ աւելի ճիշդը՝ Երրորդ Հանրապետութեան Նշանաւոր վարչապետներէն Պրիանի Թրքամիտ քաղաքական ուղեգիծը թոյլ չտուաւ, որ հայոց դիւցազնը՝ Անդրանիկ, հայոց դահիճներուն մղձաւանջը եւ սարսափը՝ Կիլիկիա ոտք դնէ: Անցած էին այն օրերը, երբ գնդապետ Պրեմոն, Ֆրանսայի ներկայացուցիչը, Կիլիկիան Հայաստան կը հռչակէր եւ Արեւելեան Լեգէոնը անուն փոխէր եւ Հայկական Լեգէոն դարձեր էր, եւ 2600 տարի ետք երկրորդ անգամ կը լսէր կարծես, Եսայի մարգարէի ձայնը. «Հրաման տոյք յինէն Արարատեան Թագաւորութեան եւ Ազգանազեան գնդին...»:

Անդրանիկի արգիլուեցաւ Կիլիկիա մտնել:

Եւ իր մտերիմները չկրցան ներկայանալ ժամադրութեան մը, որ ջնջուած էր:

Անդրանիկը պատուեցին բարձր կարգի պատուանշաններով եւ ան ինքնակամ աքսորով հեռացաւ Ամերիկա, քաշուելով Ֆրեզնօ, Գալիֆորնիա:

Եթէ այլեւս իր հայրենիքը կարիք չունէր դիւցազնական էակի, այն օրերուն դեռ պէտք ունէր նիւթական օգնութեան, եւ Ամերիկայի հայերը դրամ կը հաւաքէին Հայաստանի համար: Անդրանիկ, իր բովանդակ հեղինակութեամբ, օժանդակեց այս շարժումին:

Եգիպտոսի հայերը, իրենց ոսկերիչներուն ձեռքով գործուած ոսկեպատեան սուր մը նուիրեցին հայոց ազգային մեծագոյն հերոսին:

Անդրանիկ գիտէր թէ իր ժողովուրդը այլեւս կարօտ չէր դիւցազնական իր սուրին: Եւ ազատ մարդու այդ խորհրդանշանը նուիրեց հայոց Պետութեան, անոր պատուիրակներուն:

Ահաւասիկ այն նամակը, որով այդ հանդիսաւոր տուչութիւնը կը կատարուէր.–

Յարգելի պարոններ, Գր. Վարդանեան, Բժ. Կամսարական եւ Կարէն Միքայէլեան,

Ուրախութեամբ կարդացի թերթերու մէջ, այն գեղեցիկ եւ գործնական կոչը Հայաստանի վերաշինութեան համար, որ կազմուած էր Նիւ Եորքի մէջ, յարգելի ազգայիններէ մասնախումբ մը, ուղղուած ամբողջ Ամերիկայի հայութեան, ի նպաստ հայրենիքի վերաշինութեան մեծ գործին:

Յուսով եմ որ Ամերիկայի բովանդակ հայութիւնը գիտակցութեամբ ընդառաջ պիտի երթայ՝ լիառատ նիւթական աջակցութեամբ:

Ի սրտէ կը մաղթեմ կատարեալ յաջողութիւն:

Եգիպտոսի հայութիւնը ինծի նուիրած է սուր մը. գեղեցիկ արուեստ մը կայ շինութեան մէջ:

Արդ, բարեբախտութիւնն ունիմ ձեզի հետ ուղարկել զայն Հայաստան, որպէսզի, իմ ցանկութեանս համաձայն, նուիրէք Հայաստանի թանգարանին, որուն համար ընդունեցէք իմ խորին շնորհակալութիւնս: Մօտ ժամանակէն զայն ձեզ կ'ուղարկեն Նիւ Եորք:

Այստեղ կ'ընդհատեմ նամակը, ըսելու համար որ Անդրանիկ, փոխանակ իր անսեթեւեթ համեստութեամբ նկարագրածին պէս սուրը ուղարկելու, ստիպուեցաւ, եղած ստիպումներու տեղի տալ եւ անձամբ յանձնել իր սուրը, Հայաստանի պատուիրակներուն, հանդիսաւոր կերպով, ժողովրդեան մեծ բազմութեան հաւաքոյթին մէջ:

Եւ ահա նամակին վերջին տողերը.–

Հաճեցէք թարգման ըլլալ եւ իմ սիրալիր բարեւներս հաղորդել, ալեւոր Արարատի հովանիին տակ գտնուող ստեղծագործող եւ ժրաջան Հայաստանի պետական անձնաւորութիւններուն եւ իմ հայ ժողովուրդին եւ Հայաստանի զմայլելի ծաղիկներուն՝ հայ որբերուն:

Ձերդ յարգանօք՝

ԱՆԴՐԱՆԻԿ

(Ստորագրութիւն)

Մենք ապրեցանք հայոց արհաւիրքի օրերուն տագնապը, որ ունեցաւ իր խորհրդանշական Դիւցազնը՝ Անդրանիկը: *Մեր գուսանները, որոնք երկու հազարամեակի մէջ անուն փոխած եւ կոչուած էին* աշուղ, *զայն երգեցին, ինչպէս հիները երգած էին Վահագնը, Արտաշէսը, Վարդանն ու Դաւիթը: Մեր գրագէտներն ալ գրեցին անոր հանճարը պանծացնելով: Ես չյիշեցի անոր անձին շուրջ հէքիաթուած գերմարդկային բոլոր զրոյցները, յատկապէս հայոց թշնամիներուն կողմէ: Յիշեմ պարզ պարագայ մը.* 1918–*ին՝ զօրավար Ղորղանով կը գտնուէր Թիֆլիս–Երեւան գիծին վրայ շոգեկառքի մը մէջ, զոր կեցնելով, հայերը՝ կին, երեխայ չխնայելով, վար իջեցուցած եւ ջարդած էին կովկասեան թուրքեր, որոնց «թաթար» կոչած էին ռուսերը: Ղորղանով հայկական դիմագիծ չունենալուն, այս վայրենիները կը վա–*

րանէին բնորոշել անոր ազգութիւնը, երբ Թուրքերէն մին յանկարծ սարսափած արտայայտութեամբ կը սկսի կակազել, ետ ետ նահանջելով.

— Սա... Անդրանիկ Փաշան է:

— Բայց այս մարդը հայու չի նմանիր, կը յարէ ջարդարարներէն ուրիշ մը, դողդղալ սկսելով:

Միւսները կը հաւաքուին Ղորղանովէ քիչ մը հեռացած եւ կ՚ըսեն.

— Անդրանիկ մարդկային որեւէ դիմագիծ կրնայ առնել, նոյնիսկ որեւէ կենդանիի կերպարանք, որովհետեւ ան ջին *է, դերբնական արարած է...*

Այդ պահուն՝ օսմանեան բանակէն սպայ մը կը ճանչնայ զօրավարը, որ Պոլիս գացող, կովկասեան պատուիրակութեան մէջ տեսած եւ անոր ծանօթացած էր, կը միջամտէ եւ կ՚ազատէ:

Ցեղասպաններ, օսմանեան բանակի բարձրաստիճան սպաներ, մեծ յարգանքով կը խօսէին Անդրանիկի մասին, զէնք կշռած ըլլալով ռազմաբեմի վրայ: Իսկ Թուրք զինուորը իր վախէն կը ջանար անոր ճամբուն վրայ չգըտնուիլ: Զինադադարի օրերուն, երբ օսմանեան Բարձրագոյն Դուռը ճանչցած էր Հայաստանի անկախութիւնը, Թուրք գնդապետ մը Վեհիպ փաշայի բանակէն, խօսելով Զօրավար Անդրանիկի մասին կ՚ըսէր.

— Երմենիստանի պատերազմական նախարար ըլլալիք մարդը ա՛ն է:

⁂

Անդրանիկ առանձին չէր:

Գէորգ Չաւուշի, Աղբիւր Սերոբի օրերէն ան ունեցաւ զինակիցներ, զինուորներ, մտերիմներ...:

Անոնց բոլորին յիշատակը մտքին մէջ կենդանի էր եւ անոնց պատկերը երբեք չէր ջնջուեր իր յիշողութենէն:

Եւ իր դիւցազնական ասպարէզին վերջին քառեակը *կազմող Հարուածող Զօրամասին զինուորները մա՛նաւանդ, որոնցմէ դրեթէ հրաժեշտ առած չէր եւ որոնք իր ճակատագրի ընկերները եղան որպէս հայրենիքէն աքսորականի խեցեվճիռը ընդունող: Ելլադայի համբաւը պանծացնող մեծագոյն հանճարները եւս այդ նոյն ճակատագիրը ունեցան:*

Եւ ահա օր մը ան Ֆրեզնոյի իր աքսորին մէջ, ուր Տանդէի պէս կը զգար թէ որքան դառն է օտարին հացը,

Եւ որքան տաժանելի՝

Իջնել, ելլել անոր սանդուխներէն...

Անդրանիկ բացաւ հին պայուսակ մը, որուն մէջ կը ննջէին այն *օրերէն մնացած դեղնած թուղթեր...*

Վարանեցաւ, պահ մը մտածեց պայուսակը գոցել եւ չխռովել ննջող յիշատակներու հանդիստը. եւ ահա վայրկեանին աչքին զարկաւ ծանօթ գիր մը... Գրեթէ տետրակ մըն էր: Քանի մը տող կարդաց, աչքերը ամպկացան. նստաւ համեստ սեղանի մը առջեւը, գլուխը ձեռքերուն մէջ առաւ, պահ մը յիշեց, վերյիշեց պատկերներ՝ որոնք անցան փակ կոպերու ետեւ, կրկին հակեցաւ տետրակին վրայ ու թղթատեց զայն:

Փակեց ձեռագիրը, գրիչ մը առաւ եւ սկսաւ գրել: Գրեց նամակ մը, որ մասնաւոր ոչ ոքի ուղղուած էր եւ կը խօսէր ստուերներու...:

Ահա այդ նամակը, որ առասպելական համարուած էակի մը մարդկային սրտէն կը խօսի.—

Իմ այն զինուորներուս, որոնք մինչեւ վերջ կանգնեցան իմ կողքիս եւ կերտեցին հայուն փառքը,

Երբ թուղթերուս ծրարները կը քրքրէի, «Կովկասեան ճակատ»ին վըրայ ձեր կատարած գործերուն համեստ օրագրութեան հանդիպեցայ, ձեր ընկեր զինուորներէն մէկուն կողմէն նոթագրուած: Կարօտցած բարեկամի մը, սիրական դէմքի մը նման ողջագուրեցի զայն եւ համբուրեցի՝ ձեզ համբուրելու անոյշ զգացումը ունենալով:

Ձեր ընկերը, իր համեստ կարողութեամբ, նոթագրած չէր՝ եւ ոչ ալ պատմած՝ ձեր կրած չարչարանքները, զրկանքները ու նեղութիւնները, այլ մէկ երկու տողերով, օրուան անցքերը եւ մեծ կռիւները յիշատակած:

«Օր մը, մի գուցէ, այդ զոհողութիւնները պէտքի մը ծառայեն:»

Սիրելի զինուորներս,

...Վերջին տխուր դէպքերուն առջեւ երբ կը կարմրինք, եւ երբ օտարներ կը փորձեն անուանարկել հայ զինուորին արժանապատուութիւնը, դուք ձեր քաջութեամբ եւ գործերով եւ ձեր պատմութեամբ, արհամարհելով զանոնք, բարձր պահեցիք հայ ցեղին արժանապատուութիւնը:

Դուք գիտցաք կռուիլ անոր համար, որ դուք կը հասկնայիք կռուին արժէքը: Դուք կրցաք պարտութեան մատնել թշնամին եւ հիացում հրաւիրեցիք ձեր վրայ անոր համար որ գիտէիք նուիրուիլ եւ գիտէիք ծառայել հայրենիքին եւ անոր ազատութեան:

...Մեծ համբերութեամբ կրեցիք ձեր չարչարանքները եւ մեծ հաւատքով տարիք ձեզի յանձնուած գործը: Ես չլսեցի տրտունջի որեւէ բառ, ցաւի որեւէ արտայայտութիւն:

Մերկ էիք, անօթի էիք եւ այդպէս մնացիք օրերով. ձմրան ցուրտը, բուքն ու քամին, ձիւնն ու անձրեւը ծեծեցին ձեզ, կարկուտը հարուածեց, բայց դուք արհամարհեցիք, ինչպէս թշնամիին գնդակները:

Ձեր այս կեցուածքը քաջալերեց զիս, ուրախացուց սիրտս եւ մենք կրցանք շահիլ փառաւոր յաղթանակներ «հայ անունին համար»:

Սիրելի զինուորներս,

Սա մէկ քանի տողերս, իբր յարգանքի եւ գնահատանքի նշան, ձեզի կը թողում իբր կտակ եւ սրտաձօն՝ ապրողներուդ եւ իբր տապանաքար՝ անթաղ եւ անշիրիմ զինուորներուս:

Ֆրեզնօ, Յունիս 18, 1921

⁂

«Զայս ի սկզբանէ ոչ ասացի ձեզ, քանզի ընդ ձեզ էի։»

Յիսուսի այս խօսքը կը յիշեցնէ ինծի իմ Հայրիկին այս նամակը, որուն մէջ ան դրած է իր սիրտը, իր բովանդակ գորովը՝ իր զինուորներուն հանդէպ. գորով զոր չէր ցուցներ արտաքնապէս եւ որ սակայն կ՚արտայայտուէր անով որ ինք՝ իր զինուորներուն տարիքին կրկնապատիկ եւ աւելի տարիներ ապրած ըլլալով հանդերձ, նոյն ցուրտին, բուքին, անձրեւին ու կարկուտին, Հայոց խստաշունչ ձմեռուան սառնամանիքին տակ, փառքի այդ հուսկ ճակատամարտներու օրերուն անոնց հետ հաւասարապէս կը բաժնէր նոյն զրկանքները։

Դարձեալ միտքիս կը ներկայանայ նոյն Աւետարանչին մէկ խօսքը.

Զի ի սպառ սիրեաց զնոսա...

Եւ ահա ըսեմ ընթերցողին.

Պատմութեան մէջ հռչակ թողած Զօրապետ չէ ուղղած իր զինուորներուն ա՛յսքան յուզիչ, ա՛յսքան վսեմ խօսքեր։

Ո՛չ Աղեքսանդր, ո՛չ Աննիբաղ, ո՛չ Կեսար, եւ ոչ ալ Նափոլէոն։

Այս տապանաքարը, անոնց՝ որոնք անոր քաջազուններն էին եւ իմ սիրելի լծակիցներս եղան... Եւ որ մեր Զօրապետին յիշատակած՝ անթաղ եւ անշիրիմներէն աւելի դաժան վախճան մը ունեցան.

Անոր պէս թաղուիլ օտար, պաղ հողի տակ։

Օրին մէկը նստած էինք միասին, իր եւ Յովհաննէս Թումանեանի հետ, Վահանը, Ներսէսը եւ ես։

Դիւցազունը կը պատմէր Առաքելոց Վանքի կռիւներէն...։

Անդրանիկ մասնաւորաբար սրտնեղուած էր Մշոյ դաշտէն, Սասունէն, որ իր հայրենիքն էր, եթէ ոչ ծննդավայրը։ Մամիկոնեանց, Կամսարականներու, Պարթեւներու ժառանգած այս մեծահամբաւ դաշտէն, Հայաստան ստացած էր իր վիտակցութիւնը, իր հաւատքին դրոշմը, իր այբուբենը եւ իր Սպարապետը, այսինքն՝ զէնն ու ասպարը։

Այս բոլորին խորհրդանիշն էր Առաքելոց Վանքը։ Այս առաքեալները այնպիսի կոչումով մը օրհնուած էին, յատկապէս մեզի հայոցս համար, որոնց հաւասարող ոչինչ կար երկրի այլ մէկ մասին վրայ. հոս է որ թաղուած էին Ոսկեդարու մեր Թարգմանիչները։ Մեսրոպի աշակերտները, որոնք Սահակ Հայրապետին հետ հոն են, Եղնիկ Կողբացի, Եղիշէ, Մովսէս Խորենացի եւ միւսները բոլոր։ Հոն է ոգին Գրիգորի Լուսաւորչին, մեծ Մամիկոնեաններուն հետ։

Այս այն առաքեալներն են մանաւանդ, որոնք մեր իմացականութիւնը արտայայտելու եւ վայն թուղթէն խօսեցնելու ոսկի լեզուին թարգմաններն են։

Յայտնի էր, որ Անդրանիկ, եթէ սակս այսպէս բանաձեւելու բառերը չէր սորված դասաւորել, սակայն կը զգար այդպէս։ Անոնց ոտքին մարտընչէր էր, եւ ներշնչուէր էր անոնց ոգիով։

Լուռ էինք։

Անդրանիկ դադրած էր խօսելէ։

Եւ այսպէս խորաքանչիւրս դեռ կը վայելէինք անոր ձայնին հմայքը, պատմողի կախարդական յատկութեանը շնորհիւ յարուցած պատկերներուն տեսիլը չէր փարատեր. ներքնապէս դեռ կը դիտէինք զանոնք. եւ վանքը, իր շրջապատով կը տեսնուէր հոն մեր առաջը...։

Եւ յանկարծ Անդրանիկ խօսք առաւ կրկին, կարծես հետեւած ըլլար մեր մտքերուն, ըսաւ.

— Զիս թաղեցէք անոնց ոտքին. ո՛չ թէ անոնց պետը եղողի, ո՛չ ալ ղուք, այլ որպէս զինուո՛րը անոնց։